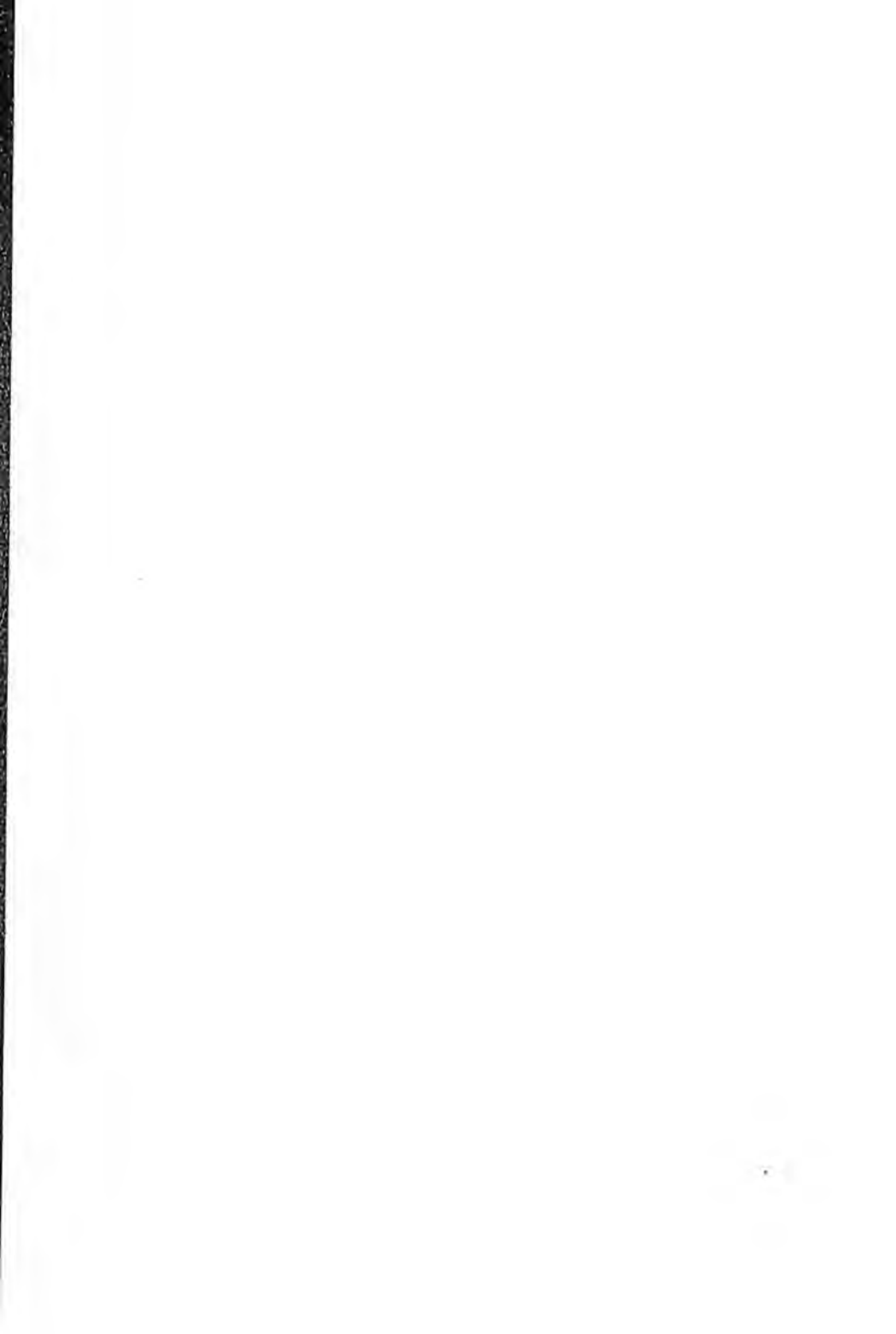

ԷՄՄԱ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆ

Իսսադակական-քաղաքական
գործունեությունը

✓
ԼՍԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԷՄՄԱ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ

է/թ
= 5-

100

ՄԿՐՏԻՉ
ԽՐԻՄՅԱՆ

Հասարակական-քաղաքական
գործունեությունը

A II
85935

ԵՐԵՎԱՆ 2000

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

929:281.6 Խրիմյան

ՂՏՀ 941 (479.25)

ՊՄԴ 63.3 (2Հ)

Խ 912 կ

Կոստանդյան Էմմա
Խ 912 կ Մկրտիչ Խրիմյան: Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը. -
Եր.: Ձանգակ-97, 2000. - 448 էջ:

Գիրքը տպագրվում է
ՀՀ ՊԱՍ Պատմության ինստիտուտի
գիտխորհրդի որոշմամբ

Աշխատությունը նվիրված է 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ հասարակական-քաղաքական, գրական-իմաստասիրական, հոգևոր ականավոր գործիչ, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցու (Մկրտիչ Խրիմյանի) կամ Ամենայն հայոց հայրիկի գործունեության քննությանը:

Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Ղաշնության տարբեր արխիվներից հայտնաբերված վավերագրերի, ժամանակի մամուլի, հուշագրությունների և պատմագիտական գրականության հիման վրա լուսաբանված են Մկրտիչ Խրիմյանի կյանքի և գործունեության շրջափուլերը, բացահայտված է նրա տեղն ու դերը հայկական հարցի արժարժման, 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի ազգային-ազատագրական շարժումների մեջ:

Մկրտիչ Խրիմյանի ծննդյան 180 ամյակի առթիվ (ապրիլի 4, 2000 թ.) այն լավ նվեր է ընթերցող հասարակայնությանը:

Նախատեսված է պատմաբանների, բանասերների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

Խ $\frac{0503020913}{0003(01)-2000}$ - 2000 թ.

ՊՄԴ 63.3 (2 Հ)

ISBN 99930 - 2 - 098 - 2

© «Ձանգակ-97» հրատ.

© Է. Կոստանդյան

Նվիրում եմ ծնողներին

Հեղինե և Աշոտ

Կոստանդյանների

պայծառ հիշատակին

Արթուրյաններին և Սե-
րգեյին և Սարգիսիկին խոն-
կալեմքով արթնալուսին՝ ինչ շատերի համար
բաց, հեղինե՛ս, հիշե՛մք: Կա զիտ աշխարհ
և ահա զբացված թանգարան:

Եստե՛ք

8.08.2000թ.

Հովանավորությունը պրն Գեորգ Աթրնդեանի

ի յիշատակ իր հանգուցեալ տիկնոջը Ժրնե Մարիամ

և դաւակունց Լինտա և Սարւհն Աթրնդեաններուն

Յեղիմակը խորին շնորհակալութիւն է հայտնում
հարգարժան հովանավորին

Handwritten signature

Ներածություն

19-րդ դարի հայ հասարակական կյանքն ու միտքը տվել է բազմաթիվ ականավոր դեմքեր, ժողովրդանվեր գործիչներ: Դրանց շարքում արժանավոր տեղ ունեն 60-ականների նշանավոր սերունդն ի դեմս Ստ. Նազարյանցի և Մ. Նալբանդյանի, որոնք քննարկում էին իրենց ժամանակի հայ հասարակական կյանքը հուզող բազմաթիվ խնդիրներ: Նալբանդյանն իր գործունեությամբ իրար շաղկապեց մեր ժողովրդի արևելահայ և արևմտահայ հատվածները, տարբեր գաղթօջախներ և հայ հասարակական միտքը բարձրացրեց ռուսական հեղափոխական դեմոկրատիայի մտքի աստիճանին: Պատահական չէ, որ ուսումնասիրողներն այդ ժամանակն անվանում են նրա անունով՝ Նալբանդյանը և նրա ժամանակը:

19-րդ դարի արևմտահայ իրականությունը տվեց մի գործիչ, որը դուրս գալով բուն Արևմտյան Հայաստանից, այն կապեց արևմտահայ նշակութային կենտրոն Կ.Պոլսի հետ, ապա իրար շաղկապեց Արևմտյան Հայաստանի հայաքմակ ամենամեծ նահանգները՝ Վասպուրականն ու Տարոնը: Եղավ Արևմտյան Հայաստանի առաջին պարբերականի՝ «Արծուի Վասպուրականի» խմբագիրը, արևմտահայ գյուղացուն և արհեստավորին հաղորդակցեց գոտտենբերգյան հրաշագործության հետ, մեծ դեր կատարեց արևմտահայության աշխատավոր զանգվածների մարդկային արժանապատվության, ազգային ինքնագիտակցության զգացումներն արմատավորելու գործում: «Առաջին արեղան էր, որ դարձավ պուլիցիստ, հրապարակախոս, առաջին վարդապետն էր, որ մերժեց վանական ամուլ կյանքը և նվիրվեց իր բովանդակ էությամբ աշխատավոր ժողովրդին: Հայկական դեմոկրատիզմը - ռամկավարական հոսանքը - չի ունեցել թերևս ավելի պերճ ու անաղարտ ներկայացուցիչ, ավելի հզոր ու համոզված ռահվիրա, քան այդ մոլորված արեղան»¹: Կ.Պոլսի առաջին պատրիարքն էր

1. Մ. Վարանդյան, Հայկական շաբժման ռախապատմությունը, Ժնև, 1912, էջ 294:

նա, որ ներկայացնում էր ոչ թե Թուրքիայի ժողովրդյա քաղաքների համեմատաբար բարեկեցիկ հայության շահերը, այլ բուն Արևմտյան Հայաստանի հարստահարված ժողովրդի շահերը: Նրա պատրիարքության օրոք էր, որ Ազգային ժողովն առաջին անգամ իր քննարկումների առարկա դարձրեց գավառահայության հարստահարությունների խնդիրը: Երիցս իրավացի էր Միքայել Վարանդյանը, երբ գարնանում էր, թե «ինչպես տաճկահայոց ճխլված, մանրացած, տափակ միջավայրում և այն էլ այն ժամանակ կարողացավ ծնունդ առնել... այդ լեռը»¹: Գուցե չափազանցված է այս արտահայտությունը, բայց և պատճառաբանված: Առանց կանոնավոր ուսման ու գիտության, բայց բնատուր ծիրքով և ուշիմությամբ, գեղեցիկ արտաքինով և առավել գեղեցիկ հոգեկան հարստությամբ,- նա իր մեջ ամփոփում էր նախնական քրիստոնյայի բոլոր առավելությունները, սակայն նաև մերժում էր քրիստոնեության համակերպության քարոզը, խարազանում իր կարգակից հոգևորականներից «անհամալք աղերին», ժողովրդի քրտինքը լափող ազգակից և այլազգի ցեղերին: Առաջին կաթողիկոսական թեկնածուն էր, որ ընտրվեց միաձայն՝ և՛ աշխարհիկ, և՛ հոգևոր պատգամավորների կողմից: Առաջին կաթողիկոսն էր, որ համարձակվեց չինազանդվել տիրող պետության՝ ցարիզմի, անձամբ Նիկոլայ 2-րդի հրամանին՝ հայ եկեղեցու շարժական և անշարժ գույքը հարքունիս գրավելու մասին, իր թիկունքին ունենալով ազգային կուսակցությունների աջակցությունը, ընդառաջեց համաժողովրդական շարժմանն այդ անօրինականության դեմ:

Մեր ուսումնասիրության թեման է՝ «Մկրտիչ խրիմյան. կյանքը և հասարակական-քաղաքական գործունեությունը (1820-1907թթ.)»:

Աշխատության կատարման համար հիմք են ծառայել մի շարք սկզբնաղբյուրներ.

Արխիվային վավերագրեր. դրանք պահպանվում են Հայաստանի և Ռուսաստանի տարբեր արխիվային հաստատություններում: Առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում Եղիշե Չարենցի անվան Գրականության և Արվեստի թանգարանի արխիվը, որտեղ գտնվում են Մկրտիչ խրիմյանի, Գարեգին Սրվանձտյանցի, Գյուտ Աղանյանի, Թորոս Ազատյանի, Ղ. Աղայանի, Գ. Խալաթյանի և բազմաթիվ այլ մշակութային գործիչների ֆոնդերը: Խրիմյանի ֆոնդում պահպանվում

1. Մ. Վարանդյան, Ուշի. աշխ., էջ 301:

են նրա հարյուրավոր նամակներն ուղղված արևելահայ, արևմտահայ և եվրոպական մշակութային, քաղաքական և հոգևոր գործիչներին: Արժե հիշատակել այդ գործիչներից մի քանիսի անունները. Ներսես Վարժապետյան, Մաղաքիա Օրմանյան, Խորեն Աշըգյան, Մատթեոս Իզմիրլյան, Երեմիա և Սեդրակ Տևկանցներ, Բարդուղիմեոս Չամչյան, Խաչատուր Շիրոյան, Գրիգոր Աղվանյան, Գյուտ Աղանյան, Կարապետ Եզյան, Հովհաննես Մկրյան, Իսահակ Թաճամձև, Ժամհարյան եղբայրներ, Առաքել Ծատուրյան, Նոր Նախիջևանի քաղաքագլուխ Բալապանյան, Ղևոնդ Ալիշան, Արսեն Բագրատունի, Փանոս Թերլեմեզյան, Քենտրբերիի արքեպիսկոպոս, պատմաբան-ճանապարհորդ Լինչ և շատ ու շատ այլ անձանց: Նրանց բոլորի անունների թվարկումը կիսի բազմաթիվ էջեր: Միայն Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդում գտնվում է Խրիմյանի ձեռքով գրված 269 նամակ ուղղված իր սանին և զինակցին՝ Գարեգին Սրվանձտյանցին: Իր հարստությամբ աչքի է ընկնում Թորոս Ազատյանի ֆոնդի 12-րդ բաժինը, ուր պահվում են Խրիմյանի և նրա եղբորորդի Խորեն Խրիմյանի նամակներն ուղղված Կ.Պոլսի հոգևորական, հասարակական-մշակութային գործիչ Հովհաննես ավագ քահանա Մկրյանին: Դրանց մեծ մասը վերաբերում է Խրիմյանի կաթողիկոսական շրջանի գործունեությանը:

Բազմաթիվ արխիվային վավերագրեր են պահպանվում նաև Հայաստանի Հանրապետության Պատմության կենտրոնական Պետական արխիվի երկու ֆոնդերում՝ 56 և 57 (Կաթողիկոսական դիվան և Սինոդի օրագրություններ): Վավերագրերի գերակշռող մասը վերաբերում է Խրիմյանի կաթողիկոսական գործունեությանը: Դրանք Խրիմյանի ձեռքով գրված անձնական բնույթի և պաշտոնական փաստաթղթեր են՝ ուղղված Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին, Շեյխ-ուլ-իսլամին, Ռուսաստանի ներքին և արտաքին գործերի նախարարներին և ցարական արքունիքի բազմաթիվ տարրաստիճան պաշտոնյաներին, պարսից շահին, հասարակական գործիչների և այլոց: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև նրան հասցեագրված նամակներն ու գրությունները: Խրիմյանի ֆոնդ գոյություն ունի նաև Հին ձեռագրերի ինստիտուտում՝ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, որտեղ հիմնականում պահվում են արևմտահայ գաղթականների նամակներն ուղղված ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանին՝ օգնություն ստանալու ակնկալիքներով:

Խրիմյանին վերաբերող արխիվային փաստաթղթեր են պահպան-

վում նաև Մոսկվայում գտնվող Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում (ՌԱՔԱ - Архив Внешней Политики России - այսուհետև - АВНР) Գլխավոր արխիվ, Քաղարխիվ, Դեսպանությունը Կ.Պոլսում ֆոնդերում: Այդտեղ են պահպանվում Խրիմյանի ձեռքով գրված նամակներ, ուղղված ռուսական ցարերին՝ Ալեքսանդր 2-րդին, Ալեքսանդր 3-րդին, Նիկոլայ 2-րդին և Կ.Պոլսի ռուսական դեսպան Եվգենի Նովիկովին, ցարական արքունիքի տարբեր բարձրաստիճան անձնավորությունների: Բազմաթիվ փաստաթղթեր իրենցից ներկայացնում են Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության տարբեր գաղտնի խորհրդականների, հյուպատոսների և փոխհյուպատոսների գրություններ, որոնք շոշափում են Խրիմյան հոգևոր առաջնորդի, Երուսաղեմի աքսորականի և Կաթողիկոսական թեկնածուի գործունեության հետաքրքիր դրվագները: Այդ փաստաթղթերը պարզաբանում են նաև թուրքական սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի վերաբերմունքը Խրիմյանի նկատմամբ:

Խրիմյանի մասին արխիվային փաստաթղթեր կան նաև Ռուսաստանի Կենտրոնական Պետական Ռազմա-պատմական արխիվի (Центральный Государственный Военно-Исторический Архив - այսուհետև - ЦГВИА) թիվ 450 (Թուրքիա) ֆոնդում:

Տպագիր սկզբնաղբյուրներ. Արխիվային փաստաթղթերից բացի սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեն նաև արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուները: Ուշագրավ է Գյուլտ քահանա Աղանյանի հրատարակած «Դիվան հայոց պատմության» ԺԳ (13) հատորը, որը կրում է «Հարստահարությունները Տաճկահայաստանում»¹ խորագիրը: Չնայած այն լույս է տեսել միայն 1915-ին, Թիֆլիսում, սակայն հատորի հրատարակության համար դեռ իր կենդանության օրոք Խրիմյանն էր ավագ քահանային ուղարկել Կ.Պոլիս², քաջատեղյակ լինելով, որ իրեն վերաբերող փաստաթղթերի մեծ մասը պահվում էր իր աշակերտ, հանգուցյալ Գարեգին Սրվանձոյանցի մոտ: Նրա մահից անմիջապես հետո Խրիմյանը հրահանգում է Հովհաննես քահանա Մկրյանին հանգուցյալի սենյակից շտապով վերցնել իրեն, Վասպուրականին, Տարոնին և Հայկական հարցին վերաբերող փաստաթղթերը, պահպանել խնամքով, հարմար ժամանակ իրեն վերադարձնելու համար: Կաթողիկոս օծված Խրիմյանը հատուկ առաքելությամբ

1. Դիվան Հայոց պատմության, Խ. ԺԳ, Թիֆլիս, 1915թ.:

2. ԿԱԾ, Կ. Աղանյանի ֆ., գ. 541, 542:

Կ.Պոլիս է ուղարկում Գյուտ Աղանյանին, որը տեղում վերցնելով փաստաթղթերի մեծ մասը, 1915թ. լույս է ընծայում իբրև Դիվանի ԺԳ հատոր¹:

Խրիմյանի մահվան հիսունամյակին Բոստոնում հրատարակվեց «Ամենայն Հայոց Հայրիկ»² ժողովածուն, որի մեջ հեղինակային բազմաթիվ հոդվածների կողքին հրատարակիչ Քյուրդյանը զետեղել է Խրիմյանի ձեռքով գրված բազմաթիվ նամակներ, որոնց բնագրերը ինչ-ինչ ուղիներով հասել են իր ձեռքը: Քյուրդյանն այդ նամակները հրատարակել է մեծ բարեխղճությամբ, իբրև ծանոթագրություն նկարագրված է ողջ փաստաթուղթը: Այդ նամակները վերաբերում են անցյալ դարի 60-ականների վերջերին, բացահայտում են Խրիմյանի գործունեության տարոնյան, նախապատրիարքյան շրջանը: Դրանք Խրիմյանի նամակներն են՝ ուղղված ժամանակի պատրիարք Պողոս Թաքթաքյանին, ապա, նրա հրաժարականից հետո՝ պատրիարքական տեղապահ Արիստակես Ռափայելյանին: Նամակների մի ժանրակշիռ մասն էլ վերաբերում է Խրիմյանի պատրիարքական գործունեությանը:

Ժամանակաշրջանի պոլսահայ իրականության, Ազգային ժողովի գործունեության, Խրիմյանի պատրիարքական տարիների, ապա 1885-ից 90-ական թվականներին Ազգային ժողովում նրա ծավալած բուռն գործունեությունն են արտացոլում «Ատենագրութիւնք Ազգային Ժողովոյ»³ սովորածավալ հատորները:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ սկզբնաղբյուրներից առաջինը և գլխավորը Խրիմյանի հրապարակախոսական և զեղարվեստական ստեղծագործություններն են: Հրապարակախոսական հոդվածները սփռված են նրա կողմից խմբագրված «Արծուի Վասպուրական»⁴ ամսագրում:

Խրիմյանը թողել է հարուստ գրական ժառանգություն: Դրանք

1. Գ. Աղանյանցը այդ փաստաթղթերը երատարակել է անհարկի միջամտությամբ. դրանք կրճատվում են երբեմն սկզբից, երբեմն վերջից: Այդ եզրակացությունը համոզեցինք, համեմատելով Գ.ԱՌ-ի ֆոնդերում պահվող ձեռագրերի հետ:

2. Ամենայն հայոց հայրիկ, Պաքսն, 1957թ.:

3. Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, Կ.Պոլիս, 1860-1870թթ.: Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, Կ.Պոլիս, 1870-1874թթ.: Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, Կ.Պոլիս, 1878թ.: Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, Կ.Պոլիս, 1886-88թթ.: Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, Կ.Պոլիս, 1888-1890թթ.: Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, Կ.Պոլիս, 1890-1896թթ.:

4. Արծուի Վասպուրական, 1855-1864թթ.:

են՝ «Հրախրակ Արարատեան»¹, «Հրախրակ երկրին Ավետեաց»², «Մարգարիտ արքայութեան երկնից»³ «Հիսուսի վերջին շաբաթ և խաչի ճառ»⁴, «Ժամանակ և խորհուրդ իւր»⁵, «Վանգոյժ»⁶, «Հայգոյժ»⁷, «Դրախտի ընտանիք», (ընտանեկան խրատներ և ամուսնական հորդորներ հայրական)⁸, «Սիրաք և Սամվել» (Ազգային վեպ, բարի հոր կրթական դասեր)⁹, «Պապիկ և թռռնիկ» (Ազգային վեպ, մեծ հոր խրատները իր թռռնիկին)¹⁰, «Թագավորաց ժողով»¹¹, երգիծական քերթված¹², «Վերջալուսի ծայներ»¹³, «Բարենորոգմանց ծրագիր»¹⁴:

Սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեն մաս խրիմյանի կաթողիկոսության շրջանում «Արարատ»-ում լույս տեսած, նրա կողմից գրված բազմաթիվ կոնդակները՝ նվիրված որևէ կոնկրետ անձնավորության կամ պատմական իրադարձության¹⁴:

Վերը հիշատակված գործերով ամփոփվում են խրիմյանի գործունեությունը լուսաբանող սկզբնաղբյուրները:

Պուշագրություններ. Իր վայելած անսահման ժողովրդականության և ծավալած բարդ ու բազմաբովանդակ գործունեության շնորհիվ խրիմյանը դարձել է թե՛ իր ժամանակակիցների, և թե՛ հետագա գործիչների և ուսումնասիրողների ուշադրության առարկան: Ժամանակակիցները, որոնք շփվել են նրա հետ, իրենք էլ մասնակցել հայ հասարակական կյանքի որոշ իրադարձություններին, և՛ այդ ժամանակ, և՛ հետագայում գրել են աշխատություններ, որոնք մեծ չափով անդրադառնում են խրիմյանի գործունեության որոշ ժամանակահատվածների: Այդ տեսակետից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում վանեցի եպիսկոպոս, խրիմյանի կարգակից «եղբայր» Երեմիա Տեկան-

1. Հրախրակ Արարատեան, Կ.Պոլիս, 1850թ.:

2. Հրախրակ երկրին Ավետեաց, Կ.Պոլիս, 1851թ.:

3. Մարգարիտ արքայութեան երկնից, Կ.Պոլիս, 1866թ.:

4. Յիսուսի վերջին շաբաթ և խաչի ճառ, Կ.Պոլիս, 1876թ.:

5. Ժամանակ և խորհուրդ իւր, Կ.Պոլիս, 1876թ.:

6. Վանգոյժ, Կ.Պոլիս, 1877թ.:

7. Հայգոյժ, Կ.Պոլիս, 1877թ.:

8. Դրախտի ընտանիք, Կ.Պոլիս, 1876թ.:

9. Սիրաք և Սամվել, Կ.Պոլիս, 1878թ.:

10. Պապիկ և թռռնիկ, Էջմիածին, 1894թ.:

11. Թագավորաց ժողով, Էջմիածին, 1900թ.:

12. Վերջալուսի ծայներ, Էջմիածին, 1901թ.:

13. Բարենորոգմանց ծրագիր, Էջմիածին, 1909թ.:

14. Տե՛ս, Արարատ, 1893-1907թ.:

ցի «Տոհմային հիշատակարանների» ձեռագիր հատորները¹, որոնք պահվում են Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտում: Այդ հիշատակարաններում մեծ տեղ է տրված Խրիմյանի գործունեության տարոնյան շրջանին, հակախրիմյանական խմբի ուժգին պայքարին, ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ և հետո՝ թուրքական կառավարության հակահայ քաղաքականությանը: Հիշատակարաններում մեծ տեղ է տրված հայ-քրդական հարաբերություններին և կառավարության՝ այդ ուղղությամբ վարած քաղաքականությանը: Առանձնակի ուշադրություն է դարձված նաև Խրիմյանի՝ պատերազմից հետո Վանում ծավալած գործունեությանը: Իրենց նշանակությամբ ձեռագիր այդ հատորները կարող են դասվել սկզբնաղբյուրների շարքը:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Վանի հասարակական և մշակութային գործիչ Համբարձում Երամյանի «Հուշարձան Վան-Վասպուրականի» աշխատության առաջին հատորը², որը ոչ միայն քննարկում է Վանի նահանգում կատարվող իրադարձությունները, այլև Խրիմյանի պատրիարքական քառամյա շրջանը, ապա նաև 80-ականներին Խրիմյանի ծավալած գործունեությունը: Առանձնապես ընդգծված է Խրիմյանի հոգածությունը Վանի մշակութային լուսավորական մարմինների նկատմամբ (Խնամատար, Սանդիստյան իգական վարժարան, ժառանգավորաց և երկրագործական վարժարաններ): Երամյանի աշխատությունը կարծես լրացնում է անհրաժեշտ մանրամասներով վանեցի մի այլ հեղինակ՝ Ավետիս Թերզիպաշյանը, «Արծիվը իր բույնին մեջ»³ պատկերավոր խորագիրը կրող գրքում, որը նվիրված է Խրիմյանի գործունեության համեմատաբար փոքր ժամանակահատվածի՝ 1879-ից, Խրիմյանի Վան վերադառնալուն և նրա առաջնորդական գործունեությանը, հրաժարականին և ապա աքսորին: Աշխատության մեջ լավ է բացահայտված Փոքրուգայան - Խրիմյան - Կամսարական եռյակ փոխհարաբերությունը և համերաշխ գործակցությունը: Այդ երկու աշխատությունների յուրօրինակ

1. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր N 4180, Երեմիա Տեկանց «Տոհմային հիշատակարաններ» 3-րդ և 4-րդ հատոր, 1850-62թթ., ձեռագիր N 4179, նույնի 5-րդ և 6-րդ հատորները 1863-1866թթ., ձեռագիր N 3721 նույնի 7-րդ հ., 1866-1868թթ., ձեռագիր N 4179, նույնի 8-րդ հ., 1868-1872թթ., և ձեռագիր N 4182, նույնի 11-րդ հ., 1876-1880թթ.:

2. Հ. Երամյան, Հուշարձան Վան Վասպուրականի, և. Ա. Ալեքսանդրյան, 1929թ.:

3. Ա. Թերզիպաշյան, Արծիվը իր բույնին մեջ, Փարիզ, 1938թ.:

լրացումն են դարձյալ վանեցի Զարություն ճանկուլյանի «Հիշատակներ հայկական ճգնաժամեն» գործի Ա, Բ, Գ մասերը¹: Հեղինակը «Սև խաչ» գաղտնի կազմակերպության անդամ է, որը ծերբակալությունից խույս տալու նպատակով Վանից հեռանում է Կ.Պոլիս: Երեք մասերում էլ հետաքրքիր մանրամասներ կան խրիմյանի՝ Վանի և ապա պոլիսյան շրջանի մասին: Լավ են տրված խրիմյանի հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանի տարբեր նահանգների գործիչների հետ: Թերևս կարելի է վիճարկել աշխատության խորագիրը՝ «հայկական ճգնաժամ» արտահայտությունը և տարակուսել, թե ինչպես և ինչու արևմտահայ ազատագրական պայքարի եռանդուն մասնակիցը (Գում Գափուի հայտնի ցույցի գլխավոր գործող անձը) այդ պայքարը և շարժումը բնութագրում է իբրև ճգնաժամ: Վերոհիշյալ աշխատությունները շատ գծերով նման են իրար, պատմական լինելով հանդերձ, նրանք կրում են խիստ ընդգծված հուշագրական բնույթ: Չնայած սուբյեկտիվ նոտաներին, պատմական իրադարձությունները յուրովի մեկնաբանելուն և որոշ փաստական անճշտություններին, դրանք բոլորն էլ օգնում են խրիմյանի գործունեության որոշակի շրջանները լուսաբանելուն:

Հուշագրական բնույթ է կրում նաև հնչակյան կուսակցության անդամ Ռուբեն Խանազատի «Հիշողություններ խրիմյանի մասին»² աշխատությունը, որտեղ հեղինակը խրիմյանին զնահատում է հակառակ դիրքերից: Ի հակադրություն Վարանդյանի, Գյուզալյանի, Գյուլխանդանյանի և այլոց, որոնք խրիմյանին համարում են 19-րդ դարի հայ ազգային-ազատագրական շարժման նախակարապետն ու կնքահայրը, Խանազատը բարեկամական հեզմանքով և հումորով է նկարագրում խրիմյանի «հեղափոխականությունը»: Դա վերաբերում է Գում-Գափուի ցույցի նախապատրաստական աշխատանքներին, խրիմյանի մտահոգությունները սպասվելիք արյունահեղությանը:

Հավաքչական և ինչ-որ չափով վերլուծական աշխատանք է կատարել Երվանդ Տեր-Սկրտիչյանն իր «Գանձեր Վասպուրականի»³ սովորածավալ հատորում, որտեղ քննարկվում են խրիմյանի գործունեության տարբեր ժամանակահատվածները ոչ միայն իրեն նվիր-

1. Հ. Ճանկուլյան, Հիշատակներ հայկական ճգնաժամեն, մասն Ա, Բ, Գ, Կ.Պոլիս, 1913թ.:

2. Խան-Ազատ Ռ., Հիշողություններ խրիմյանի մասին, Թիֆլիս, 1908թ.:

3. Երվանդ Տեր-Սկրտիչյան, Գանձեր Վասպուրականի, Պոստոն, 1966թ., Մ.Խրիմյանի բաժինը (այդ զրքի էջ 164-229):

ված բաժնում, այլև հայտնի հակախրիմյանական Քուլոզ վարժապետին (Յովհաննես Քուլոզյան), Գարեգին Սրվանձտյանցին, Արսեն Թոխմախյանին և Խրիմյանի հետ առնչություն ունեցած վանեցի տարբեր հասարակական գործիչներին նվիրված բաժիններում: Այդ աշխատության մեջ կան բազմաթիվ փաստական անճշտություններ և սխալներ¹:

Խրիմյանի գործունեության շատ որոշակի և կոնկրետ շրջանի է վերաբերում Ազգային ժողովի երեսփոխան, Բեռլին մեկնած հայ պատվիրակության անդամ Ստեփան Փափագյանի «Պատգամավորի մը հուշատետրը»² հուշագրությունը, որն Արշակ Չոպանյանը հրատարակեց իր խմբագրությամբ Փարիզում լույս տեսնող «Ամահիտ» ամսագրում: Այդ հուշերի հեղինակը քննադատում է Խրիմյանի բեռլինյան շրջանի գործունեությունն այն բանի համար, որ վերջինս խախտում էր Կ.Պոլսի պատրիարքի, անձամբ Ներսես Վարժապետյանի հրահանգները և ցանկանում էր Բեռլին հրավիրել Նուբար փաշային բարեփոխումների իր ծրագիրը պաշտպանելու համար:

Խրիմյանի կապն արևմտահայ տարբեր գավառներում գործող գաղտնի ազատագրական կազմակերպությունների հետ արտացոլված է Յ. Նշկյանի «Առաջին կայծեր»³ հուշագրական աշխատության մեջ: Հեղինակը Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպության Գերագույն խորհրդի անդամներից է: Իր և Խրիմյանի նամակներից բերված քաղվածքներով նա բացահայտում է Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառների հասարակական գործիչների հետ ունեցած Խրիմյանի սերտ կապերն ու առնչությունները:

Աշխատություններ. նախախորհրդային շրջան. 1884թ. արևմտահայ վիպագիր և հասարակական գործիչ Ծերենցը լույս ընծայեց մի փոքրիկ աշխատություն՝ «Կաթողիկոսություն և Խրիմյան»⁴ խորագրով: Այն նպատակաճշված էր համայն հայությանն ամբողջական պատկերացում տալ «Խրիմյան մարդու, խմբագրի, քարոզչի, առաջնորդի, պատրիարքի» ծավալած գործունեության մասին, որպեսզի Գևորգ Դ-ի մահից հետո ի թիվս այլ հոգևորականների, կաթողիկո-

1. Խրիմյանի գործունեության վերաբերյալ բազմաթիվ սխալներ կան այդ աշխատության 178, 182, 188, 189, 196, 200 և այլ էջերում:

2. Ամահիտ, 1906թ., թիվ 10-11-12 (Ստեփան Փափագյանի «Պատգամավորի մը հուշատետրը»):

3. Յ. Մ. Նշկյան, Առաջին կայծեր, Պաշարի տպարան, 1930թ.:

4. Ներենց, Կաթողիկոսություն և Խրիմյան, Թիֆլիս, 1884թ.:

սական թեկնածու առաջադրված Խրիմյանն ստանար ողջ հայության համընդհանուր քվեն: Աշխատության մեջ բարձր գնահատականի է արժանացել մասնավորապես Խրիմյանի տարոնյան և պատրիարքական շրջանների գործունեությունը:

Խրիմյանի կենդանության օրոք լույս տեսավ նրա մասին գրված մի այլ աշխատություն, որը նվիրված էր Խրիմյանի գործունեության որոշակի և կարճ մի ժամանակահատվածի՝ նրա ընտրությանը իբրև կաթողիկոս: Դա Համբարձում Առաքելյանի աշխատությունն էր¹: Հեղինակն իբրև պատգամավոր մասնակցել էր նրա ընտրությանը և «Մշակ» լրագրի 1892թ. 54, 55, 56, 57 թվերում գրել էր ընտրության համառոտ պատմությունը: «Այդ ընտրությունը հայ ազգի կյանքի մեջ մի խոշոր պատմական երևույթ լինելով ... նրա համար, որ նա համազգային էր, որի նշանակության չափն ապագա պատմությունը կորոշե»: Հեղինակը թերթի հոդվածը որոշ հավելումներով և փոփոխություններով լույս ընծայեց այն «իբրև նյութ ավանդելով ապագա պատմագրին»²: Աշխատության նախաբանում հեղինակն անդրադառնում է ցարական կառավարության 1836-ին ընդունած «Положение»-ից հետո կատարված կաթողիկոսական ընտրություններին, ապա հանգամանորեն շարադրում Խրիմյանի ընտրության մանրամասները:

Խրիմյանի կաթողիկոս ընտրվելուց անմիջապես հետո, չսպասելով նույնիսկ ցարի կողմից հաստատմանը, Մ. Ս. Գաբրիելյանը հեռավոր Նյու Յորքում լույս ընծայեց «Խրիմյան Հայրիկ» աշխատությունը, որը ժամանակակցի հիացական ներբողն է իրօրյա հոգևորականի, հասարակական բոլոր շերտերի համակրանքը վայելող գործիչի մասին³:

Խրիմյանի գործունեության առաջին գիտական գնահատականն է տրված Միքայել Վարանդյանի «Հայկական շարժման նախապատմությունը»⁴ երկհատորանոց աշխատության մեջ, որի հիմնական նպատակն է պարզաբանել հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ակունքները: Քննարկելով Թուրքայի եվրոպականանալու ճիգերը, թանգիմաթյան շրջանը և սահմանադրական պայքարը, հեղինակը մեծ չափով անդրադառնում է Խրիմյանի՝ հայ գավառում ծավալած գոր-

1. Հ. Առաքելյան, Խրիմյան Հայրիկի կաթողիկոսական ընտրությունները, Թիֆլիս, 1893թ.:

2. Նույն տեղում, Նախաբան:

3. Մ. Ս. Գաբրիելյան, Խրիմյան Հայրիկ, Նյու-Յորք, 1892թ.:

4. Մ. Վարանդյան, Հայկական շարժման նախապատմությունը, Թմն, 1912թ., Հ. 1, և. 2:

ծունեությամբ, Արևմտյան Հայաստանի տարածքի առաջին պարբերականի՝ «Արծուի Վասպուրականի» հրատարակությամբ, խմբագրի հիմնադրած «Ժառանգավորաց» վարժարանի, նրա շրջանավարտների, այսինքն՝ հայր և ծագ արծիվների ծավալած գործունեությամբ: 1-ին հատորի էջ 242-320 էջերը նվիրված են բացառապես Խրիմյանի գործունեության բացահայտմանը, իբրև հայ դեմոկրատական մտքի կարկառուն ներկայացուցիչ, ողբից ու հառաչանքից մինչև բողոքի ու պայքարի հրավիրող ըմբոստ գործիչը՝ «այն ժամանակվա հայության խիղճը»: Համեմատելով Խրիմյանին Ալիշանի հետ, հեղինակը գերադասում է առաջինի գործունեությունը, «Նվազ բանաստեղծ, բայց ավելի ինքնատիպ ու խորունկ, ավելի հզոր մտայնությամբ ու պայքարով»: Նույն աշխատության 2-րդ հատորի մի ստվար բաժինը ևս նվիրված է Խրիմյանին, այս անգամ նրա խաղացած դերին Ազգային Սահմանադրության հաստատման մեջ¹: Աշխատությունը գրված է Խրիմյանի նկատմամբ մեծ սիրով, հարգանքով և ակնածանքով: Նույն հեղինակի «Հայ Յեղավոյիսկան Ղաշնակցության պատմության»² առաջին հատորը փաստորեն նախկին աշխատության տրամաբանական շարունակությունն է: Աշխատության առաջին մասը դարձյալ նվիրված է Խրիմյանին, զնահատական է տրվում նրա գործունեությանը իբրև հայ ազգային-ազատագրական շարժման «ուժ-գաղափարի», «խթան-գաղափարի» ստեղծիչ: Ապա, ՀՀԴ-ի կազմավորումից տասներեք տարի անց, քննարկվում է այդ կուսակցության և Խրիմյանի մղած պայքարը ցարիզմի դեմ 1903թ. հունիսի 12-ի օրենքի կիրառման ժամանակ:

Խրիմյանի գործունեության մի քանի շրջաններ է քննարկում Սարուխանը «Հայկական խնդիրն և Ազգային Սահմանադրությունը Թուրքիայում»³ գիտական արժեքավոր աշխատության մեջ: Խրիմյանի պատրիարքության, ռուս-թուրքական պատերազմի, Սան Ստեֆանոյի դաշնագրի նախապատրաստության, Խրիմյանի՝ Ազգային ժողովում ծավալած եռանդուն գործունեության, հայ պատվիրակության՝ Եվրոպայում հայկական հարցը արծարծելուն, իմպերիալիստական պետությունների միջև եղած հակասությունների և հատկապես անգլո-

1. Մ. Վարանդյան, Հայկական շարժման նախապատմությունը, Ժնև, 1912թ., 2-րդ հ., էջ 39:

2. Մ. Վարանդյան, «Հ. Յ. Ղաշնակցության պատմություն», 1-ին հ., Փարիզ, 1932թ.:

3. Սարուխան, Հայկական խնդիրն և Ազգային Սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860-1910), Ա հատոր, Թիֆլիս, 1912թ.:

ռուսական հակամարտության քննարկմանն է նվիրված այդ աշխատությունը: Քննարկելով Բեռլինի վեհաժողովի ընթացքը, հեղինակը բարձր է գնահատում խրիմյանի գործունեությունը, որ ժողովրդական մարդու հոտառությամբ իրավացիորեն հակված էր Նուբարի ծրագրի իրականացմանը:

Խրիմյանի գործունեության համառոտ, զուսպ ու ժլատ, բայց ամփոփ գնահատականն է տվել հայ եկեղեցու նշանավոր գործիչ Մաղաքիա Օրմանյանը «Ազգապատում»¹ կոթողային աշխատության 3-րդ հատորում: Աշխատության մեջ մեկնաբանված են խրիմյանի գործունեության համարյա բոլոր շրջանները՝ շարկապված հայ եկեղեցու պատմության հետ: Բացասական գնահատելով խրիմյանի վարչական ունակությունները (որի հետ այնքան էլ համաձայն չենք), Օրմանյանը նշում է. «Անձ մը, որ մեծ գործեր արտադրած չէ, որ հետևեն, մեծ հետք թողած չէ ...և տակավին անբասիր մնացած է և համարձակաձայն գովեստներով հիշատակված է»: Այդ առեղծվածին Օրմանյանը գտնում է ճիշտ պատասխան. «Ինքն գտիչն և ստեղծիչն եղած է ազգասիրական և հայրենասիրական զգացումներուն, որոնցմով ազգը տոգորվեցավ 50-60 տարիներէ ի վեր ...և նոր առավելություն բերավ հայ տարրին վրա»²: Ինչպես ասում են, մեկնաբանություններն ավելորդ են. այս տարողունակ գնահատականի մոտ խամրում են բոլոր բացասական հատկանիշները:

Խրիմյանի կապը հայ ազգային-ազատագրական շարժման հետ, ավելի ճիշտ, որպես այդ գաղափարի ստեղծիչ և իրական շարժման նախակարապետ թեզն է ապացուցում Գ.Գյոզալյանը «Չայ քաղաքական մտքի զարգացումը և ՀՀ Դաշնակցությունը»³ աշխատության մեջ: Հեղինակը, վերլուծելով արևմտահայ իրականության քաղաքական կյանքի զարգացման տենդենցները, հանգում է այն ճիշտ եզրակացության, որ Կ.Պոլսի և արևմտահայ գավառների հասարակական-քաղաքական կյանքի զարգացումն ընթանում էր տարբեր ուղիություններով. «Թրքահայ մտավորականության ղեկավար շրջանակները մշակում են երկու գործելակերպ. խաղաղ, հառաջադիմական,

1. Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, և. Գ, Երուսաղեմ, 1927թ., (Խրիմյանի մասին զբված է սկսած էջ 4167-5335-ը ընդմիջումներով):

2. Նույն տեղում, էջ 5335 (Հայոցիկի կարեկի է նշել, որ այդ հսկայածավալ աշխատության մեջ սպյոյել են փաստական որոշ ամբշտոյրումներ):

3. Գ. Գյոզալյան, Հայ րադարական մարի զարգացումը և ՀՀ Դաշնակցոյրումը, Փարիզ, 1927թ.:

որ ազգության ապագան տեսնում էր մշակութային ինքնագործունեության մեջ, ըմբոստ-հեղափոխական, որ չմերժելով առաջինը, լրացնում է այն գործի հեղափոխությամբ, ապստամբությամբ: Երկու գործելակերպի ներկայացուցիչները տարբեր էին և իրար անհաղորդակից թե ծագումով, թե դաստիարակությամբ և թե հասարակական աշխատանքի միջավայրով: Գավառը կարող էր ստեղծել միայն խրիմյանին, Կ.Պոլիսը՝ Օտյանին կամ Ռուսինյանին¹: Ամբողջ աշխատությունը շարադրված է այս երկու մտածելակերպի հակադրությամբ, որի հետ համաձայնել չենք կարող: Խրիմյանի մոտ լուսավորական-մշակութային գործունեությունն ազգային-ազատագրական շարժման առաջին աստիճանն է, առանց որի անհնար է պատկերացնել ազատագրական շարժումը: Ինքը՝ խրիմյանը, գործելով գավառում, սերտ հարաբերություններ է հաստատել Կ.Պոլսի սահմանադրականների հետ, մանավանդ՝ Գ. Օտյանի, որի առաջարկով էլ ընտրվեց Կ.Պոլսի պատրիարք: Խրիմյանի ուղին մինչև «երկաթե շերտի» գաղափարի հասունացումն անցնում էր այդ առաջին մտայնության ներկայացուցիչների հետ համագործակցված:

Տասնամյակներ անց Գյոզալյանը կրկին անդրադարձավ Մկրտիչ Խրիմյանին, այս անգամ նրան նվիրելով ամբողջ աշխատություն՝ «Խրիմյան հայրիկ» (Գաղափարների աշխարհը)²: Երկրորդ՝ բացատրող խորագիրը, ցույց է տալիս, որ ողջ աշխատությունը նվիրված է Խրիմյանի հայացքների վերլուծությանը: Այդ բոլորն արվում է, քննարկելով նրա գրական-գեղարվեստական, կրոնա-բարոյախոսական ստեղծագործությունները:

Հայ-քրդական հարաբերությունների տարբեր փուլերում հայ գործիչների՝ մասնավորապես Մ. Խրիմյանի ծավալած գործունեությանն է անդրադառնում Կարո Սասունին իր «Քյուրդերու և հայերու ազատագրական շարժման փուլերն ու անոնց փոխհարաբերությունները»³ հոդվածաշարում: Այդ հոդվածաշարը լրացվեց և իբրև աշխատություն լույս տեսավ «Քուրդ ազգային շարժումները և հայ-քրդական հարաբերությունները (Ժե դարեն մինչև մեր օրերը)»⁴ ընդհանուր խո-

1. Գ. Գյոզալյան, Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը և ՀՀ Դաշնակցությունը. Փարիզ, 1927թ. էջ 68:

2. Գ. Գյոզալյան, Խրիմյան հայրիկ (Գաղափարների աշխարհը), Պեյրուք, 1954թ.:

3. Կ. Սասունի, Քյուրդերու և հայերու ազատագրական շարժումներու փուլերը և անոնց փոխհարաբերությունները (անս. Հայրենիք, Բոստան, 1929, N 1, 2, 1930, N 3, 4, 5, 6):

4. Կ. Սասունի, Քուրդ ազգային շարժումները և հայ-քրդական հարաբերությունները (Ժե դարեն մինչև մեր օրերը), Պեյրուք, 1969թ.:

րագրով: Աշխատության երկու տարբերակներում էլ հեղինակը բացահայտում է խրիմյանի գործունեության տարբեր ժամանակահատվածներում հայ-քրդական հարաբերությունների նկատմամբ ունեցած տարբեր վերաբերմունքը: Խրիմյանի գործունեության տարոնյան-շրջանին է վերաբերում Կարո Սասունու «Պատմություն Տարոնի աշխարհի»¹ սովորածավալ աշխատության մի ծանրակշիռ մասը, որտեղ հանգամանորեն լուսաբանվում է խրիմյանի գործունեությունը Տարոնում իբրև Սբ. Կարապետ վանքի վանահայր և Տարոնի հոգևոր առաջնորդ: Վերոհիշյալ վանքի միաբանության մղած պայքարը վանահոր դեմ հեղինակը, մեր կարծիքով, մեկնաբանում է սխալ և միակողմանի: Չժխտելով այդ պայքարի տնտեսական բնույթը, հեղինակը նրան տալիս է տեղային բովանդակություն, ըստ որի, տարոնցիները, իբր, չէին հանդուրժում դավաճան Մերուժանի հայրենակից վասպուրականցի վանահորը:

Տարոնյան շրջանի խրիմյանի գործունեությունն է լուսաբանվում նաև Սարգիս և Միսակ Բդեյանների «Հարազատ պատմություն Տարոնո»² աշխատության առաջին մասում:

Միայն խրիմյանին է վերաբերում Թորգոմ Եպիսկոպոս Գուշակյանի (Թ. Ե. Գ.) «խրիմյան հայրիկ» (իր ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)³ գրված աշխատությունը: Առաջին բարձրաստիճան հոգևորականն էր, որ դրվատանքով է արտահայտվում խրիմյանի մղած պայքարին հետադեմ կոչերի դեմ՝ «ծուլության և անհոգության վարչամակի մեջ» գտնվող այդ սքեմավորների դեմ, որոնք քանի անգամ «քսություններով և դավերով» խրիմյանին մատնեցին թուրքական կառավարությանը⁴: Աշխատության մեջ առավելապես լավ է լուսաբանված խրիմյանի պատրիարքական շրջանի գործունեությունը:

Խրիմյանի հասարակական հայացքների քննարկմանն է նվիրված Ե. Ֆրանգյանի «Հայ միտքը. խրիմյան Հայրիկ»⁵ աշխատությունը: Հեղինակը զարգացնում է յուրօրինակ, ինքնատիպ միտք, խրիմյանին

1. Կ.Սասունի, Պատմություն Տարոնի աշխարհի, Պոլսոյ, 1957թ.: Այդ աշխատության մեջ հեղինակը ավել է Սբ. Կարապետում լույս առնած «Արքեպիսկոպոս Տարոնո» երկշարաբարեբար մի քանի համալրների վերապայտությունը, որոնք բացակայում են Հայաստանի Ազգային գրադարանի անձեռնմխելի ֆոնդի հավաքածուից:

2. Բդեյան Միսակ, Բդեյան Սարգիս, Հարազատ Պատմություն Տարոնո, Գանիլե, 1962թ.:

3. Թ. Ե. Գ., «Խրիմյան Հայրիկ» (իր ծննդյան 100-ամյակի առթիվ), Փարիզ, 1925թ.:

4. Նույն տեղում, էջ 37:

5. Ե. Ֆրանգյան, Հայ միտքը, Խրիմյան Հայրիկ, Գանիլե, 1925թ.:

դիտարկելով իբրև «մտատիպար մի բարձր քահանայի», որի բերանով խոսում է «հայ կյանքի և իրականության, հայ ժողովրդի և պատմության իմաստությունը»¹: Շեշտը դնելով բացառապես նրա ստեղծած աշխատությունների կրոնա-բարոյախոսական, աշխարհայացքային հարցերի վրա, հեղինակը թյուրիմացություն է համարում խրիմյանի վարչական-հասարակական գործունեության տարբեր շրջանները, մասնավորապես կաթողիկոսությունը. «Նրա կաթողիկոսությունը պիտի համարել մի թյուրիմացություն, մի վրիպում նրա կյանքում: Դրա մեջ չէր և այդտեղ չպետք է որոնել նրա մեծությունը, նրա հմայքը: Ընդհակառակը, կաթողիկոսանալով նա մի հայտնի չափով նվաստացավ որպես բարոյական հեղինակություն, որպես մտքի և հոգու մեծություն: Բնածին առաքյալը և գիտության դերվիշը ծնված չէր վարչական գործունեության համար»²: Ամենևին չժխտելով խրիմյանի գործունեության փիլիսոփայական (հեղինակի խոսքերով՝ իմաստասիրական) երանգները, մենք համարձակվում ենք չհամաձայնվել հեղինակի հայտնած մտքերի հետ, մասնավորապես խրիմյանի հասարակական գործունեության նկատմամբ:

Խրիմյանի հասարակական հայացքների վերլուծությունն է կատարվում նաև հանգուցյալ կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի «խրիմյան Հայրիկ որպես դաստիարակ»³ աշխատության մեջ: Աշխատությունը գրված է 1943-ին, երբ հանգուցյալ հայրապետը դեռևս աշխարհական էր, չէր ընդունել կուսակրոնություն և կրում էր իր մկրտության անուն ազգանունը՝ Կարապետ Պալճյան: Աշխատության մեջ քննարկված են խրիմյանի լուսավորական, ընկերային, իմաստասիրական հայացքները: Վերլուծության են ենթարկվում խրիմյանի ընթերցումներն իսկական և կեղծ քաղաքակրթության մասին, նրա վերաբերմունքն իմպերիալիստական պետությունների վարած քաղաքականության նկատմամբ: Հեղինակի խոսքն ընդմիջվում է ընդարձակ մեջբերումներով, որը հնարավորություն է տալիս խրիմյանի աշխատություններին անժամոթ ընթերցողին՝ լիովին պատկերացում կազմել նրա մասին: Իր գնահատականների մեջ Կարապետ Պալճյանը հասնում է չափազանցությունների (մեր կարծիքով). «Սխալած պիտի չըլլանք, եթե ըսենք, թե մեծագույն հեղափոխականը մեր մեջ խրիմյան Հայրիկ

1. Ե. Ֆրանգյան, Հայ միաբն. խրիմյան Հայրիկ, Գանիրե, 1925թ., էջ 5:

2. Նույն աղբյուր, էջ 6-7:

3. Կարապետ Պալճյան, խրիմյան Հայրիկ որպես դաստիարակ, Պուրթեշ, 1943թ.:

կհանդիսանա, թե իր գրականությամբ, թե իր կենդանի խոսքով, թե իր գործով»¹: Հեղինակը բարձր է գնահատում խրիմյանին որպես դաստիարակ, ուսուցիչ, մանկավարժ, որպես «հայրը հայ մանկավարժության»²:

Խրիմյանի գործունեության 80-ական թվականների վերլուծությունն է կատարում Ար. Գյուլխանդանյանը «Նոր կյանքի արշալույսին»³ հոդվածաշարում, անդրադառնալով անցյալ դարի 80-ականների գաղափարական և հեղափոխական՝ ազգային-ազատագրական շարժումներին, տալով հայ քաղաքական մտքի զարգացման շրջափուլերը և ազատագրական շարժումների սկզբնակետում ամենակարկառուն դեմքը համարելով խրիմյանին, իսկ «80-ական թվականները՝ մեր պատմության դարձակետ»:

Խրիմյանի արտակարգ ընդարձակ կենսագրությունն է տվել Հայկ Աճեմյանն իր «Հայոց հայրիկ»⁴ երկհատոր աշխատության մեջ: Այն բաժանված է գլուխների ըստ խրիմյանի ապրած տասնամյակների: Դրանք քննարկվում են ժամանակին լույս տեսած պարբերականների հոդվածներով, բնութագրվում են խրիմյանական և հակախրիմյանական խմբավորումները:

Խրիմյանի գործունեության հանրամատչելի շարադրանքն է տվել Արշակ Չոպանյանը հայ գործիչների դիմապատկերների շարքում, ուր կենսագրական հպանցիկ տեղեկություններից հետո, անցնում է նրա ստեղծագործությունների վերլուծությանը⁵:

Յուրօրինակ մեկնաբանություն է տալիս հայ ազատագրական շարժմանը և խրիմյանի գործունեությանն Արտակ Դարբինյանը «Հայ ազատագրական շարժման օրերեն»⁶ աշխատության մեջ, որը հիմնականում մվիրված է Արմենական կուսակցության ստեղծման պատմությանը: Իբրև դրան նախորդող շրջան պատմում է խրիմյանի Վանում ծավալած գործունեության մասին 80-ական թթ., նրա և Փորթուգալյանի համագործակցության մասին և հանգում ճիշտ եզրակացության. «Խրիմյան ասկե 40-50 տարի առաջ խորապես այն հա-

1. Կարապետ Պալճյան, Խրիմյան Հայրիկ որպես դաստիարակ, Պուքրեշ, 1943թ., էջ 12:

2. Նույն աեղում, էջ 16:

3. Ար. Գյուլխանդանյան, Նոր կյանքի արշալույսին (Տեղ Հայրենիք, Բոստոն, 1938. N 1, N 2 (նոյեմբեր, դեկտեմբեր):

4. Հայկ Աճեմյան, Հայոց Հայրիկ, Թավրիզ, 1929թ.:

5. Արշակ Չոպանյան, Դեմքեր (Մկրտիչ Խրիմյան), Փարիզ, 1924թ.:

6. Արտակ Դարբինյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, Փարիզ, 1947թ.:

մոզման եկած էր, թե հայերը Թուրքիո մեջ ինքնապաշտպանության պետք է դիմեն ամեն բանե առաջ. ան ուզեց արթնցնել հայ ժողովրդի ինքնագիտակցությունը, բայց նա բնավ չըսավ, թե փութկոտությամբ, կուսակցական մրցակցությամբ և տղայական ցույցերով կարելի պիտի ըլլա ժողովուրդն ապստամբության մղել»¹: Միանգամայն ճշմարիտ այս գնահատականն առավելապես վերաբերում է Սկրտիչ Փորթուգալյանի ցուցամուլ և անհարկի արարքներին: Սակայն հեղինակը նրան դատապարտելու փոխարեն, նրա գովքն է անում և տարբերակում մտցնելով արևմտահայերի և արևելահայերի միջև, քիչ անց ավելացնում, թե արմենականները պայքարում են «Կովկասից Վան մտած խակ, անծեռնահաս, ինքնամուլ, «գործիչների» արկածախնդիր գործելակերպին դեմ»²: Մեզ թվում է, առանց անուճները տալու, դա դաշնակցության գործիչների հասցեին շարտված քար է:

1880-ական թվականներին հայ-քրդական դաշինք ստեղծելու ուղղությամբ Խրիմյանի ծավալած գործունեությունն է քննարկում Մ. Ավետյանը «Հայ ազգային ազատագրական հիսնամյա (1870-1920) Հուշամատյան և զորավար Անդրանիկ»³ աշխատության մեջ:

1957-ին Խրիմյանի մահվան 50-ամյակի կապակցությամբ լույս տեսան արքեպիսկոպոս Սիոն Մանուկյանի⁴ և Անդրանիկ Փալադյանի⁵ աշխատությունները նրա մասին: Սիոն Մանուկյանը քննարկում է Խրիմյանի կյանքի տարբեր հատվածները, նրան ներկայացնելով իբրև «ուսուցիչ-դաստիարակ, վարդապետ, գավառի լուսավորիչ, ազգային գործիչ և հրապարակագիր, գրող-հեղինակ, պատրիարք Կ.Պոլսո և կաթողիկոս ամենայն հայոց»⁶: Երկրորդը հավուր պատշաճի գրված աշխատություն է և ոչ մի նոր փաստ չի ավելացնում Խրիմյանի գործունեության վերաբերյալ:

Այլ դիրքերից և այլ տեսանկյունից է գնահատվում Խրիմյանի գործունեությունն Արշակ Ալպոյաջյանի կողմից «Պատմություն Մալաթիո

1. Արտակ Դարբինյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերն, Փաթիկ, 1947թ., էջ 106:

2. Նայն տեղում, էջ 125:

3. Մ. Ավետյան, Հայ ազգային ազատագրական հիսնամյա (1870-1920) Հուշամատյան և գալավար Անդրանիկ, Փաթիկ, 1954թ.:

4. Սիոն Մանուկյան, Հայոց իստրիկ (1820-1907) մահվան հիսնամյակին տրիվ, Պոնոմո-Արթն, 1957թ.:

5. Անդրանիկ Փալադյան, Խրիմյան Հայրիկ, մահվան 50-րդ տարեկիցի տրիվ, Նյու-Յարք, 1957թ.:

6. Մ. Մանուկյան, ղզվ. աշխ, էջ 6:

հայոց»¹ ծավալուն աշխատության մեջ: Նրա մեջ սկզբից դրական է գնահատվում խրիմյանի լուծան մշակութային ասպարեզում, նշվում է, որ նրա «ժառանգավորացի» սաները ողջ Արևմտյան Հայաստանում, ինչպես նաև Մալաթիայում, կատարում էին ժողովրդանպաստ գործունեություն²: Դրանից հետո միանգամայն աննպաստ կարծիք է հայտնում «հայ անփորձ վարիչների» (այսինքն՝ ազգի ղեկավարների) մասին: Քննարկելով Բեռլինի կոնգրեսի ընթացքը, քննադատում է Ներսես Վարժապետյանին և խրիմյանին. «Հայերը համապատասխան միջոցներ ձեռք չառան հանդարտեցնելու համար սուլթան Համիդի զայրույթը: Ընդհակառակը, զայն ավելի գրգռեցին սխալ ըմբռնված հայրենասիրությամբ: Կասկածի տակ դնել չեն ուզեր այդ ծախող քալ առնողները: Անոնցմե ոմանց հայրենասիրությունը և ազգասիրությունն ամեն տարակույսե դուրս են, սակայն նույնպես անտարակուսելի են անոնց անգիտակցականությունը, համբակությունը, անխորհուրդ շրջահայեցությունը և անհեռատեսությունը: Այս միամիտներու և երազատեսներու գլուխն էր խրիմյան, որ Հայաստանի իրական կացությունը ամենեն մոտեն տեղյակ եղող մարդերեն մեկը եղած էր, բայց ինչպես կերևի, չի կրցած երկրին վիճակը և անոր մեջ հայոց դիրքը և մանավանդ ուժը հասկնալ և ըմբռնել»³: Մեկնաբանություններն ավելորդ են: Փաստորեն պատմաբանը ժխտում է ազգային ազատագրական շարժումը և պախարակում հայ գործիչներին սուլթանի զայրույթը գրգռելու համար:

Խրիմյանի գործունեությունն է լուսաբանում նաև արևմտահայ պատմաբան Լևոն Զորմիսյանը «Համապատկեր Արևմտահայոց մեկ դարու պատմության»⁴ Բ հատորում: Բարձր է գնահատում խրիմյանի և Սրվանձտյանցի դերը Վասպուրականի և Տարոնի ազգային զարթոնքի մեջ, տեղի մյուս հայրենասեր գործիչները համարվում են խրիմյանի հոգով ու շնչով սնված սերունդ: Այդ նույն աշխատությունը լի է հակասական մտքերով և եզրակացություններով: Սկզբում տարբերակվում են գավառական ծագում ունեցող հոգևորականությունը և օսմանյան մայրաքաղաքի բարձրաստիճան հոգևորականությունը, իրավացիորեն նախապատվությունը տրվում է առաջին խմբին: Աշ-

1. Լ. Այսլաջյան, Պատմություն Մալաթիա հայոց, Պեյքար, 1961թ.:

2. Նույն տեղում, էջ 700, 717, 813:

3. Նույն տեղում, էջ 851-852:

4. Լ. Զորմիսյան, Համապատկեր արևմտահայոց մեկ դարու պատմության, Բ հատոր, Պեյքար, 1974թ.:

Ռուսալեզու աշխատություններ. Խրիմյանի գործունեությանն անդրադարձել են նաև ռուսալեզու հեղինակները, դրանց թվում նաև այն օտարերկրյա ուսումնասիրողները, որոնց գործերը լույս են տեսել ռուսերեն: 1895-96թթ. թուրքական կառավարության կողմից Արևմտյան Հայաստանում սանձազերծված կոտորածները համաշխարհային առաջադեմ հասարակայնության մեջ առաջացրին բողոքի և ցասումի ալիք: Եվրոպական երկրների մեծ մասում տեղի ունեցան ցույցեր, հանրահավաքներ, մեծ լսարան ընդգրկող հրապարակային դասախոսություններ, որոնց վարողները հայտնի գիտնականներ էին, մեծ հեղինակություններ: Ֆրանսիացի պատմաբան Ալբեր Վանդալը 1897թ.-ին լույս ընծայեց «Հայերը և թուրքական բարենորոգումները»¹ աշխատությունը, որը 2-րդ հրատարակությամբ լույս տեսավ 1903թ., իսկ 1908-ին այն թարգմանվեց ռուսերեն և լույս տեսավ Սանկտ Պետերբուրգում: Թարգմանիչը հայ էր՝ Ալավերդյանց, որը հայկական բարենորոգումների հարցը ռուս հասարակայնության ուշադրության կենտրոնում պահելու նպատակով թարգմանում է այս աշխատությունը, ուր քննադատվում է Թուրքիայում մոլեգնող «վատթար ռեժիմն ու վարչությունը, որը կործանման է հասցրել մի ողջ ժողովրդի: Կանխամտածված պարբերական կոտորածներ մի ողջ ժողովրդի, ահա մի տեսարան, որ մեզ է մատուցում Արևելքը երկու և կես տարվա ընթացքում»²: Աշխատության թարգմանիչն իր կողմից ավելացնում է ընդարձակ ծանոթագրություններ, որոնց հիմնական բովանդակությունը Խրիմյանի գործունեության գնահատականն է, ամենայն հայոց կաթողիկոսի վերջին ջանքերը Հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ, 1907թ. Հաագա գործուղած նրա պատվիրակությանը: «Նա դիմում է ողջ քաղաքակիրթ պետությունների արդարության ու մարդասիրության զգացումներին: Մի ոտքով կանգնած լինելով գերեզմանում, Նորին սրբազանությունը չի ցանկանում հեռանալ այն աշխարհը՝ իր պարտքը չկատարած իր դժբախտ ժողովրդի առաջ»³: Ժլատ ու համառոտ այս խոսքերում արտահայտված է մտավորականության ներկայացուցիչների հարգանքը, Խրիմյանի վայելած մեծ ժողովրդակա-
նությունը:

1. Альбер Вандал, Армяне и турецкие реформы, перевод с французского М. Я. Алавердяна, СПб, 1908г.

2. Նույն տեղում, էջ 5:

3. Նույն տեղում, էջ 6:

1896թ. Մոսկվայում լույս տեսավ գիտական աշխատությունների մի ժողովածու՝ "Положение армян в Турции до вмешательства держав"¹, որի մեջ իրենց հետազոտություններն էին զետեղել բելգիացի իրավագետ Ռուլեն Ժեկմենը, ամերիկացի Ֆրեդերիկ Դեվիս Գրինը, իռլանդացի Էմիլ Դիլոնը (Խարկովի համալսարանի պրոֆեսոր), անգլիացի հոգևորական Մալկոլմ Մակկոլը և ուրիշներ: Գրքի խմբագիրն էր պրոֆեսոր Կամարովսկին: Հեղինակների և նրանց բարձրացրած հարցերի բազմազանության շնորհիվ գիրքն արագորեն սպառվեց, իսկ 1897-ին իրականացավ նրա երկրորդ, լրամշակված հրատարակությունը: Գրքում կա երկու հավելված. առաջինը նվիրված է հայ առաքելական եկեղեցու հայրապետներին՝ սկսած Գրիգոր Լուսավորչից: Այդ հավելվածում ըստ արժանավույն գնահատվում է նաև Ժամանակի կաթողիկոսը՝ Մկրտիչ Խրիմյանը, գործունեության ամփոփ գնահատականով և լուսանկարով: Երկրորդ հավելվածն ընդարձակ է և նվիրված է միայն Խրիմյանին, համառոտակի քննարկված նրա գործունեության բոլոր փուլերը: Առանձնակի սիրով է տրված պատրիարքական գործունեության գնահատականը. «Միշտ շիտակ, ուղղամիտ և արդարադատ, ժողովրդի շահերին նվիրված Խրիմյանը բախվեց այս աշխարհի հզորների քաղաքական շահերին և ստիպված հրաժարական տվեց, արժանանալով նույնիսկ իր քաղաքական հակառակորդների խորը հարգանքին»²: Այդ հավելվածը ռուս ընթերցողին մանրամասն ծանոթություն է տալիս Խրիմյանի և՛ հոգևորական, և՛ քաղաքական գործունեության մասին, նրա ժողովրդավարական գործելակերպի, Բ.Դռան կողմից կրած հալածանքների, Հայաստանի ապագայի և նրա հարատևության նկատմամբ ունեցած անխորտակ հավատի մասին: Այդ գրքում է նաև Ֆրեդերիկ Դեվիս Գրինի հոդվածը, որտեղ հեղինակը պատմում է Խրիմյանի հետ ունեցած իր անմոռանալի հանդիպման մասին: Հեղինակը զարմանքով և հիացմունքով է գրում կաթողիկոսի անկոտրում հավատի և նրա՝ հանդիպման վերջում արտասանած խոսքերի մասին, որը մեջբերում է լատինական շրիֆտով՝ հուսահատելու չենք (Husahadely chenck) - նշելով, որ այդ խոսքերով կարող են առաջնորդվել բոլոր պայքարողները³:

1896 թվին դարձյալ Մոսկվայում լույս տեսավ «Братская помощь

1. Положение армян в Турции до вмешательства держав, Москва, 1896г.

2. Նույն աեղում, էջ 120:

3. Նույն տեղում, էջ 311:

пострадавшим в Турции армянам»¹ սովորաժավալ հատորը, որը նույն-
պես ունեցավ երկրորդ հրատարակություն՝ 1898-ին: «Положение»-
ի թուր հոդվածները և հավելվածները մտան այս ժողովածուի մեջ,
հարստացվելով հայ գրականության, գիտության, արվեստի, պար-
բերական մամուլի վերաբերյալ ակնարկ-վերլուծումներով և հայ
պոեզիայի ու արձակի լավագույն նմուշներով: Պարբերական մամուլը
քննարկող հոդվածի հեղինակը հանգամանորեն անդրադառնում է խրիմ-
յանի հրապարակախոսական գործունեությանը, «Արծուի Վասպուրա-
կանի» ամսագրի հրատարակության պատմությանը, իրավացիորեն
նշում է, որ վերջինս և՛ հրատարակիչ էր, և՛ խմբագիր, և՛ գրող, և՛
քարոզիչ, և՛ ուսուցիչ-մանկավարժ: Հեղինակի բարձր գնահատակա-
նին է արժանանում խրիմյանի դաստիարակած սաների առաջին սե-
րունդը, որոնք «հետագայում դարձան նշանավոր մարդիկ»²: խրիմ-
յանի վայելած մեծ հեղինակությունն է արժանագրում այն փաստը,
որ այդ ժողովածուի 2-րդ բաժնում իբրև աշուղական երգ տրված
էր նրան նվիրված «Հայրիկ, հայրիկ, քո հայրենիք» երգի ռուսերեն
թարգմանությունը³:

Խրիմյանի գործունեությանը բավականին ընդարձակ անդրադառ-
նում է ռուս պատմաբան Ի. Ի. Գոլոբորոդկոն, թուրքիային նվիրված
իր արժեքավոր աշխատության մեջ⁴: Քննախույզ հայացք նետելով
Թուրքիայում ապրող ազգությունների վրա, հեղինակը եզրակացնում
է. «Օսմանյան կայսրությունում հայերն զբաղեցնում են աչքի ընկնեղ
տեղ: Հին աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից մեկը, հայերն իրենց
պատմության ընթացքում ապրել են շատ ծանր շրջադարձեր. մեկ
բարձրացել են ազգային հզորության և ծաղկումի գագաթը, մեկ էլ
իջել այլազգի նվաճողների իրավագուրկ ստրուկների աստիճանին»⁵:
Հեղինակը տալիս է կայսրության մեջ ապրող հայերի թվաքանակը,
անդրադառնում նրանց տնտեսական, քաղաքական և իրավական
կացությանը, մանրամասն քննարկում է հայոց Ազգային Սահմանադ-
րության համար մղվող պայքարում տարբեր հասարակաշերտերի վե-
րաբերումը: Այդ պայքարի մեջ հեղինակն առանձնակի տեղ է հատ-

1. Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, Москва, 1896г., II-ое издание-1898г.

2. Նշվ. ժողովածուն, էջ 601:

3. Նշվ. ժողովածուն, 2-րդ բաժին, էջ 132-133:

4. И. И. Голобородко, Турция, 2-ое изд., Москва, 1908г.

5. Նույն տեղում, էջ 218:

կացնում երիտասարդ դեմոկրատ մտավորականությանը, որոնց շարքում առաջինն ընդգծված է Խրիմյանի դերը: Վերլուծելով Ազգային ժողովի նիստերը, հեղինակը դիտողություն է անում նրա կազմի վերաբերյալ, նշում, որ 220 երեսփոխանների մեծ մասը Կ.Պոլսից էին և շատ քչերն էին արևմտահայ գավառի ներկայացուցիչներ, այսինքն՝ իր համաձայնությունն է արտահայտում պատրիարք Խրիմյանի՝ սահմանադրության վերաքննության համար ներկայացված պահանջին: Գոլթերորդկոն քննարկում է նաև Խրիմյանի հրատարակած «Արծուի վասպուրականի»-ն իբրև արևմտահայ գավառի առաջին տպագիր օրգան, ապա անփոփում Խրիմյանի ողջ գործունեությունը. «Մշակութային-ազգային շարժման գլուխ երկար ժամանակ կանգնած էր անձնուրաց Մկրտիչ Խրիմյանը, հետագայում պատրիարք, ապա կաթողիկոս անենայն հայոց: Նրա անունը կարմիր թելով անցնում է արթնացող Հայաստանի ողջ պատմության միջով»¹: Գոլթերորդկոյի այս աշխատությունը շահեկանորեն տարբերվում է խորհրդային շրջանի ռուս պատմաբաններ Երեմենկի² և Շերենետի³ աշխատություններից, որովհետև վերջիններս «դասակարգային մոտեցում» ցուցաբերելու հիվանդությամբ արտակարգ համակրանքով են արտահայտվում «խեղճ թուրք ժողովրդի մասին», որը ոչ արհեստավոր է, ոչ առևտրական, որի վզին է ծանրանում զինվորական գործի լուծը»: Այստեղ արդեն մեկնաբանություններն ու բացատրություններն ավելորդ են: 1911թ. Մոսկվայում ռուսերեն լույս տեսավ Ալ. Ջիվիլեգովի «Թուրքահայաստանի ապագան»⁴ աշխատությունը, որն սկսվում է հայկական հարցի սկզբնավորումով, Խրիմյանի ղեկավարած պատվիրակության ծավալած գործունեության մանրամասն քննարկումով և դրան տրվում է համապատասխան գնահատական:

1996թ. Անկարայի համալսարանի «Օսմանյան պատմության հետախուզության կենտրոնը» լույս ընծայեց թուրք պատմաբան Էրդալ Իլտերի «Հայ եկեղեցին և ահաբեկչությունը»⁵ 176 էջանոց աշխատությունը, որն աղավաղում է պատմական փաստերը, տարբերություն չի տեսնում Սան Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ և Բեռլինի վեհաժողովի

1. И. И. Голобородко, Турция, 2-ое изд., Москва, 1908г., стр. 232.

2. Д. Е. Еремеев, Этногенез турок, Москва, 1971г.

3. В. И. Шерemet, Османская империя и западная Европа вторая треть XIX в., Москва, 1986г.

4. Ал. Дживилегов, Будущее Турецкой Армении, Москва, 1911г.

5. Erdal Ilter, Ermeni kilisesi ve terör, Ankara, 1996.

61-րդ հոդվածների միջև, խուսափում է բացահայտել հայ ազատագրական շարժումների պատճառները, այդ շարժումների սկզբնավորողը համարում հայ բարձրաստիճան հոգևորականությանը, ներկայացնում «խրիմյան - Վարժապետյան - Իզմիրլյան եռյակ հրոսակապետությունը, որը պատճառ դարձավ հայկական հարցի արժարժման»։ Այդ աշխատությունը գրախոսել է ֆրանսահայ անվանի պատմաբան Արթուր Պեյլերյանը «Թուրքական նոր տեսություններ հայկական հարցի մասին»¹ հոդվածով, որտեղ մեկ առ մեկ նշվում է երկու մասից բաղկացած այդ աշխատության բոլոր փաստական սխալները, քննադատում մտացածին եզրահանգումները։ Գրախոսը գրքի հեղինակին անվանում է «հրժիգ պատմաբան, որը օսմանյան կառավարության և գավառներու պաշտոնյաներուն բիրտ վարչության գործելակերպը արդարացնելու համար երևակայական տվյալներ է ստեղծել»²։ Թուրք պատմաբանը սխալ է ներկայացրել պատճառ-հետևանքային կապը և մեղադրել «օսմանյան դրախտի» մեջ ապրող հայ ժողովրդին ու բարձրաստիճան հոգևորականությանը, որ դարեր ի վեր «հավատարիմ հպատակ» լինելուց հետո հանդգնեց դիմել ազատագրական շարժումների։ Դրան կարելի է պատասխանել նույն այդ թուրք պատմաբանի բնորոշմամբ՝ «հեռատես և խելացի» հոգևորական Մաղաքիա Օրմանյանի խոսքերով, որ օսմանյան կառավարության վարած հայափալած քաղաքականությունը պատճառ եղավ, որ «խղճուկ աղաչավորը» (իմա-հայ ժողովուրդը) դարձավ անհնազանդ և զենքի դիմեց։

Խորհրդահայ պատմագիտություն. Խորհրդահայ պատմագիտությունը խրիմյանին անդրադարձավ բավականին ուշ։ Թերևս բացառություն էր կազմում վաստակաշատ պատմաբան Լեոյի «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը»³ երկիատոր աշխատությունը, որում գիտնականը հետևելով Պոկրովսկու գեոհիկ-սոցիոլոգիական դպրոցին, միհիլիստական վերաբերմունք է դրսևորում ազգային-ազատագրական շարժումների նկատմամբ, հասարակական բոլոր երևույթները մեկնաբանում դասակարգային տեսանկյունից։ Այդ ուսումնասիրության մեջ խրիմյանի գործունեության որոշ

1. Արթուր Պեյլերյան, Թուրքական նոր տեսություններ հայկական հայրից մասին (տես, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1997թ., N 1, էջ 33-40:

2. Նշվ. աշխ., Պատմա-բանասիրական հանդես, 1997. N 1, էջ 35:

3. Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, Կ. Ա, Փարիզ, 1934, Կ. Բ. Փարիզ, 1935:

դրվագների նկատմամբ արտահայտած ընդունելի կարծիքներից բացի, ժողովրդական այդ գործիչը և արևմտահայ ողջ ազատագրական շարժումն արժանանում են բացասական գնահատականի, համարվում դրսից ներմուծված¹:

Լեռնից հետո մի ժամանակահատված (քսան տարի) խորհրդահայ պատմաբանները չանդրադարձան Խրիմյանի գործունեությանը: Դրա պատճառը ոչ թե նրա նկատմամբ ցուցաբերած անտարբերությունն էր, այլ տիրող ռեժիմը, որը չէր հանդուրժում ոչ հեռու անցյալի ազգային գործիչների, առավելապես հոգևորականների մասին դրական խոսքը: Ստալինի մահով փշրվեց լուծության սառույցը: Ականավոր պատմաբան Աշոտ Չովհաննիսյանի «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը»² կոթողային աշխատության առաջին հատորում քննարկվեցին Միքայել Նալբանդյանի առընչություններն արևմտահայ ազատագրական շարժման և սահմանադրական ս:յայքարի գործիչների հետ, այդ ֆոնի վրա վերլուծվեց Մկրտիչ Խրիմյանի ծավալած գործունեությունն արևմտահայ գավառում: Այդ աշխատության մեջ Խրիմյանը և նրա սան ու զինակից Գարեգին Սրվանձոյանցը գնահատվում են որպես գավառահայ բուրժուազիայի «տեղական առևտրի և ապրանքայնացող գյուղատնտեսության պրոգրեսիվ մղումների» արտահայտիչներ: Խորին ակնածանքով վերաբերվելով անվանի գիտնականի գիտական ժառանգությանը, հանդգնում ենք չհամաձայնվել նրա այդ կարծիքի հետ: Խրիմյանը և Սրվանձոյանցը, մեր կարծիքով, լայն դեմոկրատիայի շահերի արտահայտիչներն են³:

1955-ին լույս տեսավ Մկրտիչ Ներսիսյանի «Հայ ժողովրդի պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ»⁴ արժեքավոր աշխատությունը, որն (ինչպես ցույց է տալիս աշխատության խորագիրը) ամբողջությամբ նվիրված է 19-րդ դարի 2-րդ կեսի արևմտահայ ազգային

1. Չներ կարող չհամաձայնել Խրիմյանի դիվանագիտական գալուստության մասին արաւահայտած Լեռնի գնահատականին հեա, այն, որ հանձին նրա եվրոպական դիվանագետների հեա պէաը է բաճակցեր ժողովրդի մարդու պարզ ու անխաղախ ներկայացուցիչը, որը հույս ուներ բոլոր ազգերին հասկանալի՝ «լացի լեզվով» աշխատանքը կհանգեցներ դրական արդյունքների. «Միանգամայն ճիշտ խաբեր պատկերացնելու համար հայ դիվանագիտությունը, որ առաջին աճգամ գնում էր Նվրոպա բիսմարկների ղոները ծեծելու»: (Տե՛ս ճվ. աշխ., հ. Ա, էջ 85):

2. Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. I, է., 1955թ.:

3. Այդ բեզը եիմնավորել ենք «Աշոտ Հովհաննիսյանը և արևմտահայության պատմության ուսումնասիրության մի բանի հարցեր» հոդվածում (տե՛ս, Լրաբեր հաս. գիտ., 1998, N 2, էջ 34-42):

4. Մ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, Երևան, 1955թ.:

ազատագրական շարժմանը, նրա գաղափարախոսությանը և գործիչներին: Այդ աշխատության մեջ հրիմյանը, առավելապես նրա աշակերտ Գ. Սրվանձտյանցն արժանանում են միանգամայն ճիշտ գնահատականի:

Հետաքրքրությունը հրիմյանի գործունեության նկատմամբ շարունակվում է նաև հետագա տարիներին, երբ գիտնականը հրիմյանի կողմից գրված փաստաթղթերը զետեղում է իր խմբագրությամբ լույս տեսած «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում»¹ փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ, ապա Ռուսաստանի Արտաքին քաղաքականության արխիվից հայտնաբերած հրիմյանի մի այլ նամակ հրապարակում Պատմա-բանասիրական հանդեսում²:

հրիմյանի և նրա աշակերտ Գ. Սրվանձտյանցի գործունեությունը քննարկվել է նաև Վ. Պարսամյանի «Հայ ժողովրդի պատմության» 3-րդ հատորում³. այդտեղ հեղինակը շեշտը դնում է հետադիմական ուժերի դեմ նրանց մղած պայքարի վրա:

հրիմյանի գործունեության կաթողիկոսական շրջանին է անդրադարձել Դ. Սուրադյանը «Հայաստանը ռուսական առաջին ռևոլյուցիայի տարիներին»⁴ աշխատության մեջ: Հեղինակն իրավացիորեն ընդգծել է նրա «հնօրյա ժողովրդական գործիչ» լինելը և նրա տարբերությունը մյուս բարձրաստիճան հոգևորականներից: Ա. Համբարյանը «Ազրաբային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856-1914)»⁵ աշխատության մեջ մեծապես օգտագործել է հրիմյանի և Սրվանձտյանցի հայտնած հավաստի տեղեկությունները, գնահատել նրանց ժողովրդամկեր գործունեությունը «գավառ» հորջորջվող բուն Արևմտյան Հայաստանում: Նույն հեղինակի գրչին է պատկանում «Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին»⁶ արժեքավոր աշխատությունը, ուր

1. Геноцид армян в Османской империи, II-ое дополненное изд., под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1982г., стр. 13-14.

2. Ներսիսյան Մ.Գ., Ներսիսյան Հայրիկի նիւմուրը Նիկիտայ 2-ին (1907) և արխիվային այլ թուղթեր Հայկական հարցի և հայ կամավարների մասին (1913-1915թթ.), Խոսե ՊԲՀ, 1994, N 1-2, էջ 165-166:

3. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III. (Վ. Պարսամյանի խմբ.), Երևան, 1967:

4. Դ. Ա. Սուրադյան, Հայաստանը ռուսական առաջին ռևոլյուցիայի տարիներին, Երևան, 1964թ.:

5. Ա. Ս. Համբարյան, Ազրաբային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1965թ.:

6. Ա. Ս. Համբարյան, Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Երևան, 1990թ.:

հանգամանորեն քննարկվում է Խրիմյանի հայացքների աստիճանական զարգացումը:

Խրիմյանի պատրիարքական շրջանի և 80-ական թվականների գործունեությանն է անդրադարձել Ռաֆիկ Յովհաննիսյանը «Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը (19-րդ դարի 70-80-ական թվականներ)¹ աշխատության մեջ, ուր հեղինակը բարձր է գնահատել պատրիարք Խրիմյանի ժողովրդավարական ընթացքը, արժեքավորել նրա պայքարը Կ.Պոլսի էֆենդիական դասի դեմ:

Խրիմյանի գործունեությունը լուսաբանվել է նաև Յ. Ղազարյանի «Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870թթ.»² աշխատության մեջ, ուր հեղինակը Խրիմյանին և նրա սան Գարեգին Սրվանձտյանցին դասում է ազգային-պահպանողական հոսանքի գործիչների շարքում³: Հեղինակը և «նալին է խփում և մեխին», ընդգծում է նրանց առաջադիմական պայքարը, բայց նրանց ուսերին թողնում «պահպանողականության բեռը» (իր խոսքերով): Այս արտահայտությունն իր մեջ պարունակում է բացասական երանգավորում: Ժամանակակից հայ պատմաբանների կողմից ազգային պահպանողական հոսանքն արժանանում է դրական գնահատականի:

Խրիմյանի գործունեության կաթողիկոսական շրջանը մեծ չափով լուսաբանված է Վահե Երկանյանի «Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870-1905)»⁴ աշխատության մեջ, ուր հեղինակը քննարկում է 1894-ից սկսած Խրիմյանի ծավալած գործունեությունը, նրա պայքարը ցարական տարբեր մակարդակի աստիճանավորների դեմ ցարիզմի կողմից փակված հայկական դպրոցները վերաբացելու ուղղությամբ: Գնահատվում է նաև Խրիմյանի դերը 1903թ. հունիսի 12-ի օրենքի դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարում:

Կաթողիկոս Խրիմյանի սերտ կապը հռչակավոր ժովանկարիչ Յովհաննես Այվազովսկու հետ լուսաբանվել է պատմաբան Վ. Միքա-

1. Ռաֆիկ Հովհաննիսյան, Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը (19-րդ դարի 70-80-ական թթ.), Երևան, 1965թ.:

2. Յ. Ղազարյան, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870թթ., Երևան, 1967թ.:

3. Հեղինակը տեղյակ չլինելով, որ Հ. Սվաճյանը առանց նշելու հեղինակի ինքնությունը «Այլմիջի Տարուհյում» ապկած Սրվանձտյանցի նալվածները արտատպում է Աղվում, խմբագրին է վերագրում Սրվանձտյանցի նալվածը և դրանով բնութաւում Սվաճյանին իբրև հեղավտական-դեմոկրատ:

4. Վահե Երկանյան, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, Երևան, 1970թ.:

յեւանի «Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն» (1801-1917թթ.)¹ աշխատության մեջ: Վեհափառի վայելած հեղինակության և ժողովրդականության մասին է վկայում անվանի նկարչի կողմից նրա երկու դիմանկարները կերտելու պարագան:

Խրիմյանի գործունեությանը որոշ չափով անդրադարձել է նաև Դ. Վարդանյանը «Արևմտահայերի ազատագրության հարցը և հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները 19-րդ դարի վերջին քառորդում»² աշխատության մեջ:

1976-ին լույս տեսավ Ծ. Պ. Աղայանի «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից»³ սովորածավալ աշխատությունը, որի երկրորդ գլխում հայկական հարցի քննարկման ժամանակ հեղինակն անդրադառնում է Եվրոպա մեկնած Խրիմյանի ղեկավարած պատվիրակության գործունեությանը և շեշտում «հայ կղերա-ամիրայական գործիչների անճարակությունը»⁴: Մեզ թվում է, տեղին է ժողովրդական գործիչին տված նման գնահատականը: Աշխատության երրորդ գլխում հեղինակը, խոսելով արևմտահայության ռուսական կողմնորոշման մասին, վկայակոչում է վանեցիների՝ ռուսական ցարերի անունով ուղարկված խնդրագրերը (1880 և 1882 թվերին), առանց նշելու, որ դրանց հեղինակը Խրիմյանն է:

1981 թ. լույս տեսավ ԴԴ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի հրատարակած «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատորյակի վեցերորդ հատորը⁵, որտեղ հայկական հարցը և ազատագրական շարժումները լուսաբանելու ընթացքում ըստ ամենայնի գնահատվում է Խրիմյանի դերը: Ի պատիվ հատորի հեղինակային կոլեկտիվի, լավ է լուսաբանվել նաև կաթողիկոս Խրիմյանի մղած պայքարը ցարական բյուրոկրատիայի դեմ 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքի գործադրման ժամանակ:

Մ. Մխիթարյանի «19-րդ դարի 2-րդ կեսի արևելահայ պարբերական մամուլի պատմությունից»⁶ աշխատության մեջ լուսաբանված են Խրիմ-

1. Վ. Մյրայելյան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն (1801-1917թթ.), Երևան, 1970թ.:

2. Զ. Վարդանյան, Արևմտահայերի ազատագրության հարցը և հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները 19-րդ դարի վերջին քառորդում, Երևան, 1967թ.: Այս աշխատության մեջ տեղ են գտել փաստական սխալներ Խրիմյանի գործունեության մասին:

3. Ծ. Պ. Աղայան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976թ.:

4. Նույն տեղում, էջ 76:

5. Հայ ժողովրդի պատմություն, Կ. VI, Երևան, 1981թ.:

6. Մ. Մխիթարյան, 19-րդ դարի 2-րդ կեսի արևելահայ պարբերական մամուլի պատմությունից, Երևան, 1976թ.:

յանի լուսավորական գործունեության որոշ դրվագներ, ցույց տրված նրա կապը արևելահայ հասարակական գործիչների հետ: Մանրակրկիտ քննարկվում է 19-րդ դարի 2-րդ կեսի արևելահայ պարբերականների, մասնավորապես «Փորձի» և «Արծազանքի» վերաբերմունքը խրիմյանի՝ 80-ական թվականներին ծավալած գործունեության, ինչպես նաև կաթողիկոսական շրջանի վերաբերյալ:

Խրիմյանի կապը նոր Նախիջևանի գաղութի հասարակական գործիչների հետ, նրա պայքարը ցարական կառավարության կողմից փակված դպրոցները վերաբացելու և դպրոցական կանոնադրություն ստեղծելու ուղղությամբ, դրանց հարակից այլ հարցեր քննարկվել են Վ. Բարխուդարյանի «Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1861-1917թթ.)»¹ աշխատության մեջ:

Քանի որ խրիմյանը եղել է Գ. Սրվանձոյանցի ուսուցիչը, ապա նաև զինակիցը, վերջինիս գործունեության տարբեր շրջանները պայմանավորված են եղել ուսուցչի՝ արևմտահայ կյանքում տվյալ ժամանակ զբաղեցրած դիրքով: Այդ պատճառով տողերիս հեղինակի «Գարեգին Սրվանձոյանց» (կյանքը և գործունեությունը)² աշխատության մեջ, թեև ոչ մանրամասներով տրված է նաև խրիմյանի գործունեության համառոտ, բայց անփոփ զնահատականը, այն որ և՛ ուսուցիչը, և՛ սանն ու զինակիցը արևմտահայ ժողովրդական զանգվածների շահերի արտահայտիչներն էին:

Ռուս-թուրքական պատերազմի, Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի դաշնագրերի, այդ ընթացքում հայ գործիչների, նրանց շարքում նաև խրիմյանի գործունեությունն է քննարկվում Ջոն Կիրակոսյանի «Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը. 19-րդ դարի 70-ական թթ.»³ և «Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը. 19-րդ դարի 80-ական թվականներ»⁴ աշխատություններում:

Խրիմյանի գործունեության տարբեր շրջաններ են քննարկվել Հայկազ Պողոսյանի «Սասունի պատմություն»⁵ և «Վասպուրականի պատմությունից. 1850-1900թթ.»⁶ աշխատություններում:

1. Վ. Բարխուդարյան, Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1861-1917թթ.), Երևան, 1985թ.:

2. Է. Կոստանյան, Գարեգին Սրվանձոյանց (կյանքը և գործունեությունը), Երևան, 1979թ.:

3. Ջոն Կիրակոսյան, Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը. 19-րդ դ. 70-ական թթ., Երևան, 1978թ.:

4. Ջոն Կիրակոսյան, Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը. 19-րդ դ. 80-ական թթ., Երևան, 1980թ.:

5. Հ. Պողոսյան, Սասունի պատմություն, Երևան, 1980թ.:

6. Հ. Պողոսյան, Վասպուրականի պատմությունից. 1850-1900թթ., Երևան, 1988թ.:

Խրիմյանի գործունեության կաթողիկոսական շրջանն է բնութագրված Լիդա Գևորգյանի «Մուրճ» ամսագիրը»¹ աշխատության մեջ: «Մուրճի» խմբագիր Արասխանյանը հայ հոգևորականի փայփայած իդեալը տեսնում էր Խրիմյանի մեջ և «առիթը բաց չէր թողնում նրան խնկարկելու», գտնելով, որ Խրիմյանը «միշտ համակրելի է եղել առաջադիմականներին»²: Այդ դիրքերից էլ գնահատվում են Խրիմյանի ջանքերը հոգևորականության կազմի վերափոխության մեջ: Նույն աշխատության մեջ այդ ամսագրի մոր շրջանը (խմբագիր՝ Լ. Սարգսյան) տրամագծորեն հակառակ մոտեցում է ցուցաբերում Խրիմյանի «երկաթե շերեփի» քարոզի, զենք ու արյունով ազատության հասնելու քարոզի նկատմամբ, որակելով այն իբրև «խիզախ անմտություն, ազգակործան խաղ հրդեհի հետ»: Հասկանալի է, որ չենք կարող համաձայնել խմբագրի այդ կարծիքի հետ:

19-րդ դարի 2-րդ կեսի հայ ժողովրդի պատմության մեջ Խրիմյանի ունեցած մեծ դերի վկայությունն է այն փաստը, որ նրա պաշտպանությամբ հանդես է եկել Րաֆֆու նման մեծ հեղինակությունը, որը «Մշակի» էջերում բազմաթիվ հոդվածներով հանդես է գալիս հրաժարված պատրիարքի գործունեության բարձր գնահատումով և քննադատության սլաքներն է ուղղում Կ.Պոլսի Ազգային ժողովի՝ Քաղաքական ժողովի անդամների դեմ: Այդ հարցերն ու պայքարն իրենց արտացոլումն են գտել Լիդա Գևորգյանի «Գրիգոր Արծրունին և նրա «Մշակը»³ աշխատության մեջ: Ինչպես նշում է հեղինակը, անվանի գրողը Խրիմյանի բարոյական պահվածքը արժեքավորելու համար չի գտնում այլ խոսք, քան «կոմունիստ» բառը, այն ամենահարմարը համարելով «անձնական շահը հասարակականին զոհող, վերջին կուպեկը կարոտյալին նվիրող, սեփականությունը արհամարհող ասկետ հոգևորականի համար»⁴:

«Զմյուռնահայ պարբերական մամուլը» (1839-1860)⁵ աշխատության մեջ Միքայել Հակոբյանը քննարկում է Զմյուռնիայի հետադիմական մամուլի օրգանների բացասական վերաբերմունքը Կ.Պոլսի Սվաճյանի «Մեղուի» նկատմամբ այն բանի համար, որ վերջինս համարձակվել է հանդես գալ Մկրտիչ Խրիմյանի պաշտպանությամբ: Այդ

1. Լիդա Գևորգյան, «Մուրճ» ամսագիրը, Երևան, 1982թ.:

2. Նշվ. աշխ., էջ 172:

3. Լիդա Գևորգյան, Գրիգոր Արծրունին և նրա «Մշակը», Երևան, 1996թ.:

4. Նշվ. աշխ., էջ 219:

5. Մ. Ն. Հակոբյան, Զմյուռնահայ պարբերական մամուլը, Երևան, 1984թ.:

աշխատության 2-րդ հատորը՝ «Զմյուռնահայ պարբերական մամուլը (1861-1880)»¹ քննարկում է Զմյուռնիայի դեմոկրատական մամուլի վերաբերմունքը Մկրտիչ Խրիմյանի ծավալած գործունեության նկատմամբ: Դրանցից աչքի է ընկնում Գրիգոր Չիլինկիրյանի «Ծաղիկը», որի էջերում լույս տեսած «Խրիմյան և վանորեից խորհուրդ», «Մշո խնդիր և Խրիմյան» և այլ բազմաթիվ հոդվածներ անարգանքի սյունին են գամում բոլոր նրանց, ովքեր «հանցագործ պայքար են ծավալում Խրիմյանի դեմ»: Հեղինակի կարծիքով Չիլինկիրյանի այս դիրքորոշումը «համընկնում է Նալբանդյանի այն վերաբերմունքին, որ դրսևորվեց «Ազգային թշվառությունում»:

Փաստորեն Խրիմյանը դառնում է այն նշանաձողը, որի թշնամիներն ու բարեկամները որակավորվում են հետադիմական և առաջադիմական պիտակներով²:

Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման մեջ ունեցած Խրիմյանի մասնակցությանը և հայ-քրդական հարաբերություններում նրա խաղացած դերին է անդրադառնում Ս. Կ. Պողոսյանը «Գոյատևման պայքարի քառուղիներում»³ ու «Քրդերը և հայկական հարցը»⁴ աշխատություններում:

Խրիմյանի գործունեության պատրիարքական շրջանի գնահատականը առանձնապես լավ է տրված Ա. Ա. Խառատյանի «Արևմտահայ մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում»⁵ և «Հասարակական միտքը Զմյուռնիայի հայ պարբերական մամուլում (1840-1900)»⁶ աշխատություններում: Առաջինի մեջ հստակորեն արտացոլված է պատրիարք Խրիմյանի ժողովրդավարական դիրքորոշումը, դեմոկրատական մամուլի պաշտպանությունը ժողովրդի ծոցից դուրս եկած և Ազգային ժողովում նրա շահերի արտահայտիչ պատրիարքին: Հակոբ Պարոնյանի «Մեղուն», որը Հ. Սվաճյանի «Մեղվի» ավանդույթների շարունակողն էր, հայ էֆենդիների համառ պայքարի շնորհիվ քանիցս դադարեցվում է օսմանյան գրաքննության կողմից պատ-

1. Մ. Ն. Հակոբյան, Զմյուռնահայ պարբերական մամուլը (1861-1880), Երևան, 1987թ.:

2. Նույն աղբյուր, էջ 102:

3. Ս. Կ. Պողոսյան, Գոյատևման սրայբարի քառուղիներում, Երևան, 1988թ.:

4. Ս. Կ. Պողոսյան, Քրդերը և հայկական հարցը, Երևան, 1991թ.:

5. Ա. Ա. Խառատյան, Արևմտահայ մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում, Երևան, 1989թ.:

6. Ա. Ա. Խառատյան, Հասարակական միտքը Զմյուռնիայի հայ պարբերական մամուլում (1840-1900), Երևան, 1995թ.:

րիարք Խրիմյանին պաշպանելու համար: Հակոբ Պարոնյանը և նրա խմբագրած «Մեղուն» արտահայտում էին արևմտահայ գավառի և Կ.Պոլսի աշխատավորության մղած պայքարը ամիրայական վերնախավի և իշխանամետ հոգևորականության դեմ հանուն հրաժարված պատրիարքի: Երկրորդ աշխատությունը Ջնյուռնիայի հասարակական կյանքի ակեբախումների արտացոլումն է, որոնք յուրովի արձագանքում էին օսմանյան մայրաքաղաքի հայ հասարակական կյանքի խմորումներին: Այդ պայքարի բովում թրծվում էր տեղի դեմոկրատ մտավորականությունը և արտահայտում Խրիմյան գործչի և պատրիարքի նկատմամբ տածած մեծ համակրանքը: Այդ պայքարում էլ տարբերակվում էին հասարակական հոսանքների արտահայտիչ մանուկի զանազան օրգանները:

Խրիմյանի և Թումանյանի հարաբերություններն են լուսաբանված գրականագետ Լուսիկ Կարապետյանի «Հովհաննես Թումանյանի հասարակական գործունեությունը»¹ աշխատության առաջին գլխում, ուր արտահայտված է ամենայն հայոց բանաստեղծի անվերապահ հարգանքն ու խորը ակնածանքն ամենայն հայոց հայրապետի նկատմամբ, որը չփոխվեց մուլնիսկ այն ժամանակ, երբ Թումանյանը որոշ հարցերում համաձայն չէր կաթողիկոսի դիրքորոշմանը: «Հայկական հարցը»² աշխատության մեջ Լենդրուշ Խուրշուդյանն անդրադարձել է Բեռլինի կոնգրեսին ներկայացած հայ պատվիրակությանը, ապա Մկրտիչ Խրիմյանի «երկաթե շերեփի» քարոզին, ժողովրդի՝ սեփական ուժերով ազատագրվելու գաղափարին, որպես ազատագրական շարժման մոր փուլի սկիզբ: Խրիմյանի բեռլինյան և կաթողիկոսական շրջանի որոշ փուլերն են քննարկված Հրաչիկ Սիմոնյանի «Ամդրանիկի ժամանակը»³ երկհատոր աշխատության առաջին հատորում: «Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը 1878թ. Բեռլինի վեհաժողովին նախորդող ժամանակաշրջանում»⁴ և «Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը 1878թ. Բեռլինի վեհաժողովում»⁵

1. Լուսիկ Կարապետյան, Հովհաննես Թումանյանի հասարակական գործունեությունը, Երևան, 1992թ.:

2. Լենդրուշ Խուրշուդյան, Հայկական հարցը, Երևան, 1995թ.:

3. Հրաչիկ Սիմոնյան, Ամդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, Երևան, 1996թ.:

4. Գ. Ա. Գալստյան, Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը 1878թ. Բեռլինի վեհաժողովին նախորդող ժամանակաշրջանում (տես Լրաբեր, հաս. զիտությունների, 1996, N 3):

5. Գ. Գալստյան, Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը 1878թ. Բեռլինի վեհաժողովում (տես, Լրաբեր, 1997, N 1):

հողվածներում Գ. Ա. Գալոյանն անդրադառնում է նաև Մկրտիչ Խրիմյանի գործունեությանը համապատասխան ժամանակահատվածներում:

Նորայր Սարուխանյանի «Չայկական հարցը մինչխորհրդային հայ հասարակական քաղաքական մտքի և պատմագիտության մեջ»¹ աշխատությունը լուսաբանում է Մկրտիչ Խրիմյանի գործունեության որոշ փուլերը, նրա դերը հայկական հարցի արծարծման՝ մինչխորհրդային հասարակական մտքի և պատմաբանների գնահատության մեջ:

Ինչպես տեսանք, խորհրդային և հետխորհրդային պատմաբաններից ոչ մեկը դեռևս ամբողջական աշխատություն չի նվիրել Խրիմյանի կյանքին և հասարակական-քաղաքական, հոգևորական գործունեությանը, այլ անդրադարձել են նրան այնքան, ինչքան թույլ է տալիս իրենց հետազոտած թեմայի շրջանակները: Սփյուռքում լույս տեսած աշխատությունները, որոնք ամբողջությամբ վերաբերում են Խրիմյանին, գրված են բացառապես նրա ստեղծագործությունների հիմքի վրա, երբեմն օգտագործվել է նաև այնտեղ գտնվող արևմտահայ մամուլի որոշ օրգաններ: Այդ հեղինակները հնարավորություն չեն ունեցել օգտագործել Չայաստանում գտնվող ողջ արխիվային հիմքը: Մեր աշխատության աղբյուրագիտական հիմքը՝ և բազան հարուստ արխիվային վավերագրերն են, որոնք պահպանվում են ինչպես Երևանում, այնպես էլ Մոսկվայում: Կոմունիստական կուսակցության մենատիրության վերացումից հետո անհրաժեշտություն էր զգացվում նորովի գնահատել իր ժամանակաշրջանի ուշագրավ այդ ժողովրդական գործչի կյանքն ու գործունեությունը, ցույց տալ նրա արժանավոր տեղը 19-րդ դարի երկրորդ կեսի իայոց պատմության բարդ ու հակասական բաժնիներում:

1. Նորայր Սարուխանյան, Չայկական հարցը մինչխորհրդային հայ հասարակական քաղաքական մտքի և պատմագիտության մեջ, Երևան, 1997թ.:

ԿՐԻՍՏԻՆՆ ԶԻՅՐԻՆԱ, ՆՐԱ ՏԱՐՈՒՆ ԿՈՒՆՋՆԵՐԻ ԻՐ:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱԿՈՐՈՒՄԸ

19-րդ դարում Արևմտյան Հայաստանը շարունակում էր մնալ Օսմանյան կայսրության կազմում: Այն բաժանված էր 6 նահանգների, որոնք դարի առաջին կեսին կոչվում էին էլայեթներ, իսկ երկրորդ կեսից վերանվանվեցին վիլայեթների կամ փաշայությունների: Հարկ է նշել, որ թուրքական արքունիքը 19-րդ դարի ընթացքում, առանձնապես երկրորդ կեսին անընդհատ փոփոխություններ էր մտցնում երկրի վարչական կազմի մեջ, նպատակ ունենալով փոխել Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական կազմը:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին թուրքիայում դեռևս իշխողը ֆեոդալական-ափստատիրական հարաբերություններն էին: Երկիրը ֆեոդալական կապանքներից ազատելու, բուրժուականացնելու, եվրոպականացնելու ճիգերն էին արտահայտում 1839 և 1856 թթ. բարենորոգումների և բարեփոխումների ծրագրերը, որոնք իրենց հռչակման հենց առաջին օրերից դատապարտվեցին անիրագործելի մնալու: Թուրքական կայսրությունը կրոնի դոգմաների վրա հենված միապետություն էր, որի գոյության ու ամրության հիմքը Ղուրանն ու Շարիաթի սկզբունքներն էին: Դրանց տրամադծորեն հակառակ էին «Հատտը Շերիֆի» և «Հատտը Հումայունի» հռչակած սկզբունքները, ըստ որոնց կայսրության բոլոր քաղաքացիներն իրավահավասար էին ճանաչվում պետության առաջ՝ անկախ լեզվի, ազգության և կրոնի, իրավունք էին ստանում ընդունվել պետական ծառայության, սովորել ուսումնական հաստատություններում և այլն: Քանի որ Շարիաթը հայտարարում էր, թե քրիստոնյան «գյավուր էր» և իրավունք չուներ դատարանում վկայություն տալ մուսուլմանի դեմ, հակասություն էր ստեղծվում մու-

սուլճանական դոգմաների և մանիֆեստների հռչակած սկզբունքների միջև: Այդ պատճառով էլ Թանգիմաթի ծրագրերը մնացին թղթի վրա: Սակայն թանգիմաթյան շրջանն իր հետ բերեց արտաքուստ եվրոպական միտումներ: Պետական ապարատում ստեղծվեցին նախարարություններ, նահանգների զինվորական կառավարիչների փոխարեն կազմվեցին քաղաքացիական մարմիններ, որոշ միջոցառումներ մշակվեցին երկրի մշակութային կյանքի վերափոխման ուղղությամբ: Չնայած ձեռնարկված միջոցառումներին, դրանք մնացին անիրագործելի, սակայն թանգիմաթյան հովերի շորշոփները թույլ տվեցին հպատակ ազգություններին, առավելապես քրիստոնյա համայնքներին, ստեղծել իրենց կանոնադրությունները, ներքին կանոններ մշակել, որոնց համաձայն, հպատակ քրիստոնյա ազգերը նախկինում տարբեր սուլթաններից ստացած արտոնագրերի հիման վրա կարգավորում էին իրենց հարաբերությունները պետության տարբեր մարմինների հետ և տվյալ ազգի ներսում:

Դարի երկրորդ կեսի արևմտահայ հասարակական կյանքն ալեկոծող երևույթներից ամենաուշագրավը սուլթանական մայրաքաղաքում Ազգային սահմանադրության համար մղվող երկարատև պայքարն էր, որն սկսվեց 50-ականների կեսից և ավարտին հասավ 1860-ին, ներկայացվելով սուլթանի հաստատման: Երեք տարի շարունակ ձգձգելով հաստատել այդ կանոնադրությունը, թուրքական արքունիքը ջանադրաբար «թլփատեց» այն և միայն 1863-ին ներկայացրեց Կ.Պոլսի Դայոց Ազգային ժողովին: Չնայած իր մեծադուրդ անվանը, արևմտահայերի Ազգային սահմանադրությունն իրական և իրավական ուժ չէր ներկայացնում, չէր ապահովում հայ ժողովրդի ազգային ու սոցիալական զարգացումը կայսրության սահմաններում և իր մեջ չէր պարունակում մի հողված, որն ի վիճակի լիներ պաշտպանել հայ գյուղացու արդար վաստակը քուրդ բեկերից ու թուրք հարկահանից: Այդ ամենով հանդերձ, արևմտահայոց Ազգային սահմանադրությունը դրական երևույթ էր. նա ներկայացնում էր բուրժուականացող երիտասարդության պահանջները, պայքարում իր դարն ապրած ֆեոդալական, պատրիարքական և ամիրայական դասի ունեցությունների դեմ, սահման էր դնում նրանց չարաշահումներին, պաշտպանում էսնաֆության՝ արհեստավոր դասի իրավունքները և տեղ տալիս նրան ազգային կյանքի ղեկի մոտ:

Սահմանադրության ոգուն համապատասխան, Կ.Պոլսի հայոց պատ-

րիարքը և նահանգներում տեղերի հոգևոր առաջնորդներն ընտրվում էին ժողովրդի կողմից հաստատված ժողովներում (Կ.Պոլսում՝ Ազգային ընդհանուր ժողով, տեղերում՝ գավառական ժողովներ): Դրանք վերահսկում էին պատրիարքի և հոգևոր առաջնորդների գործունեությունը, ընտրում ժողովրդական թեկնածուներին: Սակայն Սահմանադրության սկզբունքները հաճախ մնում էին անիրագործելի: Գավառներում տեղական հարստահարիչները միացած բարձրաստիճան հոգևորականության որոշ ներկայացուցիչների հետ, արգելակում էին սահմանադրության գործադրմանը: Մինչև Սահմանադրության հռչակումն ու վավերացումը, ապա դրանից հետո մի տևական ժամանակահատված, Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք էին ընտրվում թուրքիայի ծովեզրյա քաղաքների՝ Կ.Պոլսի և Իզմիրի բարձրաստիճան հոգևորականության ներկայացուցիչները: Կտրված Արևմտյան Հայաստանից, անտեղյակ գավառահայ ժողովրդի տառապանքներին ու կրած անլուր հարստահարություններին, նրանք արտահայտում էին այդ քաղաքների համեմատաբար ապահով հայ բնակչության շահերն ու ակնկալիքները:

1869թ. Կ.Պոլսի Ազգային ժողովում տեղեր գրաված բուժուական առաջավոր սկզբունքներ հետապնդող երիտասարդության ներկայացուցիչներն իրենց ղեկավար Գրիգոր Օտյանի առաջարկով, Կ.Պոլսի պատրիարքական գահի թեկնածու առաջադրեցին և ընտրեցին՝ Արևմտյան Հայաստանի երկու հայաշատ նահանգներում՝ Վասպուրականում ու Տարոնում իր հասարակական գործունեությամբ ժողովրդի անվերապահ համակրանքը շահած մի գործչի՝ Մկրտիչ Խրիմյանին: Նրա անունն անբաժանելի միահյուսվեց 19-րդ դարում արևմտահայությանը հուզող բոլոր հրատապ խնդիրներին, դարձավ խորհրդանիշ և չափանիշ ժողովրդական զանգվածների շահերի նվիրվածության, հայրենասիրության...

* * *

Վասպուրականը, չնայած հայության թվական գերակշռության և հարաբերական մեծամասնությանը, 19-րդ դարի առաջին կեսին արդեն կորցրել էր իր ազգային միատարրությունը: Այնտեղ ապրում էին հիմնականում երեք ազգեր՝ հայեր, քրդեր ու թուրքեր: Հայը երկրի բնիկ ազգն էր, հազարավոր տարիներ ապրել էր իր պատմական հայրենիքում, ստեղծել իր բարձր մշակույթը: Ամեն քայլափոխին հան-

դիպող ոգեկան քարեղեն արժեքները՝ տաճարները, վանքերը, բերդերի ու պալատների ավերակները, արձանագրությունները վկայում էին մի հին ու աշխատասեր ժողովրդի ստեղծագործ մտքի խոյանքների մասին: Հոգեկան այդ հարստությունը Վասպուրականը դարձրել էր հայոց հայրենիքի ամենամշակվող նահանգներից մեկը: Սակայն, դարերով այդ հողի վրա ապրել էր նաև նրա խաշնարած ու վաշկատուն հարևանը՝ քուրդը, որը դեռևս ապրում էր ցեղային կյանքով, նրա մեջ խիստ ուժեղ էր ռազմի բնագոյը, ավարառուի ոգին: Վերջին դարերի ընթացքում լեռնական ցեղերը դանդաղորեն դաշտ էին իջել և տարածվել համարյա բոլոր նահանգներում: Այդ ցեղերն աստիճանաբար գրավում էին հայերին պատկանող հողերը, հայ ֆեոդալներին փոխարինելու էին գալիս քուրդ ցեղապետերը: Նրանց իշխանության տակ հայը ոչ միայն իրավագուրկ էր, այլև իր կյանքն ու պատիվը կապում էր քուրդ իշխողի քմահաճույքի հետ:

Թուրքը Հայաստանում իշխում էր քաղաքականապես, նրա ձեռքին էին պետական, վարչական ապարատը, դատարանը: Թուրքերը ձևավորվել էին որպես ազգ Փոքր Ասիայի տարածքում և դարերի ընթացքում իրենց մեջ էին ծուլել տեղաբնիկներից շատերին՝ հայերին, հույներին, քրդերին, մեծ ու փոքր այլ ցեղերի¹: Իշխող ազգությունն իրեն նպատակ էր դրել երկրում վերացնել ազգային ներհակությունները, այլ ազգերին իր մեջ ծուլելու ճանապարհով: «Թուրքիան թուրքերի համար» կարգախոսն աստիճանաբար դառնում էր գերիշխող: Գոյություն ուներ միասնական օսմանյան հայրենիք, պետք է լինի նաև միասնական օսմանցի ազգ. մի ազգ և մի հայրենիք: Այդ նպատակին հասնելու համար Բ.Դուռը մեծ հմտությամբ վարում էր տարբեր ազգություններին պառակտելու քաղաքականություն: Դարի առաջին կեսին քրդական ցրված ու պառակտված ուժերը փորձ արեցին համախմբվել և ստեղծել քրդական միություն: Բեդրիսան բեյի, Օբեյդուլայի շարժումներն այդ նպատակի իրականացման առաջին ճիգերն էին: Թուրքական կառավարությունը մի համառ հետևողականությամբ ջախջախեց այդ կենտրոնախույս ուժերին, իսկ դարի երկրորդ կեսից քրդերի նկատմամբ կիրառվեց բոլորովին այլ քաղաքականություն: Սիրաշահելով քուրդ ռազմական ավազանուն, հրահրելով նրանց կրոնական մոլեռանդությունը, թուրք պետականության ներ-

1. Еремеев, Энтогенез турок, стр. 115.

կայացուցիչները ցանկանում էին քրդերին գործիք դարձնել իրենց ձեռքին՝ կայսրության արևելյան նահանգները քրիստոնեական կերպարից զրկելու, Արևմտյան Հայաստանը հայաթափ անելու գործում: Ուսումնասիրողներից մեկի դիպուկ արտահայտությամբ, այդ երեք ազգերի հարաբերությունները բնորոշվում էին հետևյալ կերպ. «Թուրքը երկրի իրավական տերն էր, քուրդը՝ իրական տերը, հայը՝ հայրենիք ունեցողը և իրավագուրկը»¹: Այս երեք ազգություններից ամեն մեկի առաջ կանգնած էր օրվա հրամայականը:

Կորցրած պետականությունը, հայրենիքի անշուք ներկան հակադրելով անցյալի հզոր իշխանների ու թագավորների, միացյալ Հայաստանի գաղափարին, ժամանակի հասարակական գործիչները ցանկանում էին ժողովրդի մեջ անթելված ազատության կայծերը բորբոքել, արթնացնել ազգային ինքնագիտակցության ու արժանապատվության զգացումը: Այդ գործում իր մեծ ավանդն ունի Սկրտիչ Խրիմյանը:

Սկրտիչ Խրիմյանը ծնվել է 1820թ. ապրիլի 4-ին Վան քաղաքի Հայնկույսներ թաղում, Կրժմցոց կամ Խրիմցոց տանը: Տարագազործ հայրը զբաղվում էր նաև վաճառականությամբ, իր պատրաստած հագուստները Վանից տանում էր վաճառելու Ղրիմում. այստեղից էր նրանց ազգանունը: Մանուկ Սկրտչի դաստիարակության գործը հանձն է առնում նրա հորեղբայրը՝ Խաչատուրը, որն ուներ կտավի արհեստանոց, ուր մի քանի երեխաների, դրանց թվում նաև Սկրտչին, սովորեցնում էր իր արհեստը՝ կտավագործությունը: Հենց այստեղ էլ Սկրտիչը տառաճանաչություն է սովորում: Հորեղբայրը Սկրտիչի վրա ունեցավ մեծ ազդեցություն իր բարեպաշտությամբ, բարոյական բարձր հատկանիշներով, ընթերցասիրությամբ: Նա ամուրիի կյանքն ընտրեց, որդեգրեց Սկրտչին: Սակայն հորեղբայրը երկար չապրեց: 17 տարեկան էր Սկրտիչը, երբ (1837-ին) զրկվեց իր հորեղբորից: Այդ ծանր կորուստը պատանին արտահայտեց հետագայում՝ 1876 թվին, երբ հորեղբոր հիշատակին նվիրեց «Խաչի ճառ» կրոնա-բարոյախոսական գործը. «Դու մեռար, դեռ ողջ էին ծնողքս և երիցագույն եղբայրս, բայց ես յայնժամ զգացի, թե սիրո և դաստիարակության զրկեն որբացած եմ: Ոչինչ մեծ ժառանգություն աշխարհին հարս-

1. Գ. Գյուզալյան, Խրիմյան Հայրիկ, Գաղութարների աշխարհը, Պոլսուր, 1954, էջ 6:

տուրքներն չթողիր քո հոգի Մկրտչին. ոչ ոսկի, ոչ արծաթ, այլ մի Աստվածաշունչ և մեր սուրբ նախնյաց մի քանի մատյաններ, զոր հաճախ կարդալ տալով՝ ընտանի լեզվով կը բացատրեիր ինձ...»¹:

Վանում այդ ժամանակ կանոնավոր դպրոց չկար: Կրթության փափագը պատանի Մկոյին տանում է դեպի վանական անապատները՝ Լիմ և Կտուց կղզիները:

Աշխարհիկ դպրոցի բացակայության պայմաններում հայկական վանքերը դեռ վաղ միջնադարից ծառայել էին իբրև մատենագրության, գրչագրության, մանրանկարչության, ընդհանրապես հայ դպրության պահպանության քիչ թե շատ կանոնավոր օջախներ: 19-րդ դարում այդ վանքերը, մեծ մասամբ կորցրել էին լուսավորություն տարածողի իրենց դերը: Սակավ բացառությամբ վանքերում միաբանությունն զբաղվում էր ոչ թե հայ մշակույթի զարգացման գործով, այլ առավելապես բնակչությունից հոգևոր հարկեր հավաքելով, հարստություն դիզելով: Նրանց մեջ միայն հազվադեպ ընտրյալներն էին կատարում ժողովրդին սպասարկելու իրենց առաքելությունը:

Վանական անձուկ մթնոլորտը, լճացած կյանքը, չէր կարող բավարարել այնպիսի մի եռանդուն բանաստեղծական նկարագրի տեր անձնավորության, ինչպիսին Խրիմյանն էր: Շուտով նա հեռացավ այդ մենաստաններից և հայտնվեց Վանում: 1842թ. ամռանը երեք ընկերների հետ միասին պատանի Մկրտիչը 5 ամիս շարունակ շրջագայում է հայրենի Վասպուրականի համարյա բոլոր գավառներում. Թիմար, Արժեշ, Ալջավազ, Ախլաթ, Կարճկան, Կարկառ, Մոկս, Գավաշ, Հայոց Ձոր, Շատախ, Նորդուզ, Աղբակ: Այդ ժամանակահատվածը շատ վճռորոշ եղավ Խրիմյանի համար: Հայրենի եզերքի գեղեցկությունը, պատմական ճարտարապետական հուշարժանները հպարտություն ու կորով էին ներշնչում պատանիներին, իսկ հայության ծանր վիճակը, քաղաքական ու սոցիալական իրավագրվությունը խորը թախիծ ու վիշտ առաջացնում նրանց հոգում, դրդում պատրաստվել՝ նրանց վշտերին սպեղանի դնելու համար: Որոշ ժամանակ անց, Խրիմյանը մեկնում է կայսրության մայրաքաղաք՝ Կ.Պոլիս, որն արևմտահայության հոգևոր-մշակութային կենտրոնն էր և մագնիսի նման դեպի իրեն էր ձգում ուսման ծարավի երիտասարդներին: Երկու տարի կոշկակարությամբ պահպանելով իր գոյությունը, Մկրտիչը մեծ հափշ-

1. Մ. Խրիմյան, Խաչի ճառ, գ. տպագր. Էջմիածին 1894թ., էջ Ա:

տակությանը զբաղվում է նաև ինքնակրթությամբ, կապեր հաստատում տեղի հանրահայտ մտավորականների հետ:

Հայրական տան կարոտը նրան վերստին վերադարձնում է Վան (1846թ.), ուր վախճանվել էր հայրը: Անսալով այրիացած մոր թախանձանքներին, նա ամուսնանում է Սևիկյան գերդաստանի օրիորդ Մարիամի հետ: Սակայն նրան վիճակված չէր վայելել ընտանեկան կյանքի բարիքները: 1847թ. վերջերին զինվորագրությունից խուսափելու համար, Վանում թողնելով նորատի կնոջն ու նորածին դստերը, իր ընկերոջ՝ Ագրիպաս Դաբադյանի հետ անցնում է Պարսկաստան, ապա Ավարայրի դաշտով, Արաքսի ափերով մտնում է Այրարատ, Շիրակ, հասնում Ալեքսանդրապոլ: Այնտեղ 6-7 ամիս մնալուց հետո, 1848թ. գարնանը մեկնում է Թիֆլիս, ապա Բաթումից ճանապարհվում է Կ.Պոլիս: Այնտեղ էլ անհանգիստ ոգին դադար չի առնում: Նա ձեռնարկում է երկրորդ ճանապարհորդությունը, այս անգամ դեպի Երուսաղեմ՝ քրիստոնեական եկեղեցու համար սրբագործված վայրերը: Այդ ճանապարհորդությունները մեծ հետք թողին երիտասարդ Մկրտչի վրա: Կյանքն ամենամեծ դպրոցը եղավ, ուր համառ ինքնագարգացումը, տքնաջան աշխատանքը տվին իրենց արդյունքը: Այդ ժամանակ Կ.Պոլսի հայ գաղութի ազգային կյանքում նկատվում էին խլրտումներ, դրական տեղաշարժեր: Հասարակական կյանքում ազդեցիկ դիրք գրավող մի շարք անձնավորություններ սկսում են հովանավորել գրականության և դպրոցական ասպարեզի գործիչներին: Կազմակերպվել էր այսպես կոչված Խասգյուղի օջախը, որը խորհում էր ազգի բարոյական վերածնության մասին: Եվ պատահական չէ, որ Խրիմյանը զրավեց նրանց ուշադրությունը¹:

1848 թվին Խրիմյանը Կ.Պոլսի Խասգյուղի աղջիկների նորաբաց վարժարանում դառնում է ուսուցիչ: Հայրենախոս ճառերով, ազգաշունչ գրույցներով երիտասարդ ուսուցիչը Կ.Պոլսի նորազարթ երիտասարդության ուշադրությունը բևեռում է «Խայաստանի» վրա: Նորընծա «Խայաստանցի վարժապետը» հայրենասիրության մոլեռանդ քարոզիչ էր, առիմքնող անձնավորություն: Շուտով նրա հետ սերտ կապեր են հաստատում օսմանյան մայրաքաղաքում ապրող ազդեցիկ Օտյան և Այվատյան ընտանիքների անդամները: Այդ ընտանիքներում Խրիմյանը մասնավոր դասեր է տալիս, մանկավարժությու-

1. Խ. Մալումյան, Խրիմյան (կենսագրական տեսություն), Թիֆլիս, 1892, էջ 10:

նը դառնում է Խրիմյանին ամենից շատ ձգող աշխատանքներից մեկը, իսկ դպրոցների վիճակը բարելավելը և նոր դպրոցների հաստատումը՝ կյանքի նպատակներից մեկը: Այդ հատկանիշները հաշվի առնելով, 1851թ. Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանը նրան հանձնարարում է մեկնել Կիլիկիա, ուսումնասիրել կրթական գործի վիճակը տեղում, հոգ տանել գործը բավարար հիմքերի վրա դնելու համար: Նա պետք է պատրաստեր մի տեղեկագիր Կիլիկիայի կրթական վիճակի վերաբերյալ, որպեսզի պատրիարքարանը միջոցառումներ մշակեր: Կիլիկիայում Խրիմյանը երկար չմնաց: Մեկ տարի տևեց այդ աշխատանքը: Ժամանակակիցները տարբեր կարծիքներ արտահայտեցին նրա շուտափույթ վերադարձի մասին: Ոմանք գտնում են, որ Խրիմյանը չհաշտվեց Սսի կաթողիկոս Կիրակոսի հետ, չնայած վերջինս աշխատում էր նրան պահել իր մոտ: Իսկ ոմանք էլ գտնում են, որ նա վերջացրեց իր առաքելությունն ու վերադարձավ Կ.Պոլիս¹:

Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի հայ գաղթօջախը փոթորկված ծովի նման ենթարկվում էր ալեբախումների: Կաթոլիկ միսիոներները սադրանքներով ու քսություններով որոն ու երկպառակություն էին սերմանում լուսավորչական դավանանքի հայերի շրջանում, զբաղվում մարդորսությամբ: Դա մեծ հարված էր հասցնում ազգային համախմբմանը, միասնությանը: Երիտասարդ Խրիմյանն անսալով օրվա պահանջներին, մի փոքրիկ բրոշյուր հրատարակեց «Ընդդեմ պապականության» խորագրով, ուր խարազանում էր Հռոմի պապի գործակալներին, ազգային միավորման ու միասնականության հրավեր անում բոլոր դավանանքների հայերին:

Խրիմյանը երկար չի մնում Կ.Պոլսում: Հայրենի եզերքը ձգում է, և նա թողնելով Կ.Պոլիսը, վերադառնում է Վան: Ծանր վիշտ էր սպասում նրան. մահացել էին մայրը, կինը, աղջիկը: Այլևս նրան ոչինչ չէր կապում աշխարհիկ կյանքի հետ: Ի սկզբանե հոգևոր հակումների տեր երիտասարդը որոշում է ընդմիշտ նվիրվել հայոց եկեղեցու ծառայությանը: Հոգևոր սպասավորն ավելի լայն հնարավորություններ ուներ հասարակական գործունեություն ծավալելու համար, քան աշխարհիկ անձը: Հոգևորականի վեղարը կարող էր հաղթահարել բազմաթիվ խոչընդոտներ²: Եվ ընտիր ուսուցիչն ու քարոզիչը, խանդավառ հայրենասերը 1854 թվի փետրվարին Աղթամարում կուսակ-

1. ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆ., գ. 182, էջ 4:

2. Խ. Մալումյան, Ուլկ. աշխ., էջ 15:

րոնություն է ընդունում, Վանի հոգևոր առաջնորդ Գաբրիել Շիրոյանի կողմից ծեռնադրվում է վարդապետ: Մարտի 25-ին նա իր վարդապետական առաջին քարոզն է կարդում Վանում: Քարոզի բնաբանն Աստվածաշնչից վերցրած խոսքեր էին. «Հովիվ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց յուր»: Դա աստվածաբանական քարոզ չէր, այլ հայրենասիրության ջերմ ներքող, մի հոգեցունց կոչ ու հրավեր, որ թմրած մտքերին ու ոգիներին արթնություն էր կոչում, կրթություն, լուսավորություն և դաստիարակություն պատգամում: Անդրանիկ այդ քարոզի բնաբանը եղավ նրա կյանքի ուղու խորհրդանիշը: Մեծ հիացմունք տածելով Ս. Ղազար կղզու Մխիթարյան միաբանության ազգօգուտ ծեռնարկումների հանդեպ, Խրիմյանը ցանկանում էր Աղթամարը դարձնել Հայաստանի Վենետիկ, այդ վանքում հիմնել տպարան և վարժարան, բայց լճացած, միապաղաղ ու մեղկ առօրյային սովոր միաբանությունը թշնամանքով և հիշերով դիմավորեց Խրիմյանին¹: Աղթամարում իշխողը ոչ թե աստվածավախ ոգին էր, կամ հայրենի հարուստ դպրության ավանդների շարունակումը, այլ կրոնավորների միջև տիրող ընչաքաղցությունը, կաշառակերությունն ու ագահությունը. «Միակ բանը, որ այդ բարոյական ավերակույտին մեջ կշարժեր դեռ, գահի և գավազանի կռիվն էր, որ տասնամյակ հետո, 1864-ին պիտի վերջանար Պետրոս Բլբլուլի եղերական վախճանումով»²: Սկսվեցին հալածանքները, և Խրիմյանը դարձյալ հայտնվեց Կ.Պոլսում, որտեղ սկսվել էին նոր ալեբախումներ: 1848թ. Ֆրանսիական հեղափոխության ազդեցության ներքո, Փարիզից վերադարձած մի խումբ ազատամիտ երիտասարդներ գլխավորում էին հայ գաղթօջախի հասարակական կյանքը, մի հզոր ու թարմ հոսանք առաջացնում արևմտահայության մեջ, որը հետագայում հայտնի դարձավ սահմանադրական շարժում անունով: Շարժման ղեկավարներն էին Նիկողայոս Պալյանը, Նահապետ Ռուսինյանը, Գրիգոր Օտյանը՝ «երեքն ալ ճշմարիտ հայրենասերներ», որոնք ամիրայության ու կղերականության դեմ մղած իրենց պայքարում բնավ չժխտեցին ազգային եկեղեցու գաղափարը, ջանացին արժանիքներ գտնել և ստեղծել առաջադեմ հոգևորականների կերպարներ: Խրիմյանն առաջին իսկ օրվանից համակրեց շարժմանը, մասնակցեց նրանց գաղափարական հավաքներին: Նրա այդ բարեկամները գրկաբաց ընդունեցին

1. Խ. Մսլումյան, նշվ. աշխ., էջ 15:

2. Թ. Ե. Գ. «Խրիմյան Հայրիկ», էջ 22:

նորընծա վարդապետին: Օտյան և Այվատյան գերդաստանի անդամները զուրգուրանքով շրջապատեցին նրան: Նա քարոզիչ կարգվեց Ուսկյուտարի ս. Աստվածածնի եկեղեցում. այս անգամ նրա քարոզի բնաբանն էր. «հուր էկի արկանել»: Եվ իսկապես նա իր կրակոտ խոսքերով վառում ու բորբոքում էր քարոզը լսող ժողովրդի հոգին: Կ.Պոլսի հայկական եկեղեցիներում հավաքվում էր մեծ բազմություն, նրանց շարքում էին նաև սուլթանի արքունիքի հայազգի բարձրաստիճան պաշտոնյաները: Անվախ խրիմյանը քարոզի ժամանակ դիմում է արքունի վառողապետ Զովհաննես Բեյ Տատյանին. «բավ է արքունիքին վառող մատակարարել», նրա ամբարած վառողից անհրաժեշտ է «քիչ մըն ալ Զայաստանի հայերուն» տրամադրել, նրա թշնամիների դեմ գործածելու նպատակով: Մի այլ քարոզի ժամանակ նա դիմում է Պալյան ամիրայական տոհմի անվանի շառավիղներից մեկին՝ արքունի ճարտարապետ Կարապետ Պալյանին. «...Բավ է, որ սուլթանաց համար պալատներ շինես, եկուր քեզ Զայաստան տանեմ, հոն մեր նախնայց ավերակներ շատ կան. եկուր նորոգե մեր փլած և կիսավերակ ամրոցներ, բերդեր և պալատներ»¹:

Կ.Պոլսի եկեղեցիներում «Զայաստան և հայրենասիրություն» քարոզող վարդապետը հուզում է գաղթական հայերի սրտերը, նրանց «մարած ոգիները վառվում են հայրենասիրական կրակով»: Պանդուխտ և գաղթական հայերը հաղորդակից են դառնում հայրենաբնակ ժողովրդի ծայրաստիճան աղքատ, տառապանքներով լի կյանքին: Մյուս կողմից խրիմյանը տեղի մեծահարուստների ուշադրությունը հրավիրում է մի այլ ցավոտ հարցի վրա: Զայաստանի տարբեր գավառներից Կ.Պոլիս պանդխտության եկածներն իրենց չարքաշ կյանքն են հյուծում Կ.Պոլսի խաներում: Խրիմյանը փաստերով ցույց է տալիս, որ Բերայի ընդարձակ հայկական գերեզմանատունը ծայրեծայր լցվել է պանդուխտ հանգուցյալներով: Խրիմյանը կոչ է անում հայ հասարակական գործիչներին՝ դիմակայել պանդխտությանը:

Սակայն խրիմյանը չէր բավարարվում քարոզներով: Քարոզը նա համենատուն էր առավոտյան ցողի հետ, որն արևի առաջին իսկ ճառագայթներից կարող է գոլորշիանալ և վերանալ: Ժողովրդի գիտակցության արթնացման համար հարկավոր էին առավել ներգործող միջոցներ, դրանցից առաջնայինը տպագիր խոսքն էր, պարբերական

1. Հ. Աճնյան, «Հայոց Հայրիկ», I հ., էջ 212: Գ. Գյուլազան, «Մ. Խրիմյան» (Գաղավախների աշխտարիք), էջ 27:

մամուլը: Մայրաքաղաքի ազդեցիկ գերդաստանների նյութական օժանդակությամբ և գաղթօջախի հայ բնակչության բարոյական քաջալերանքով 1855թ. հունիս ամսին լույս է տեսնում «Արծուի Վասպուրական» ամսագիրը¹: Նրա տիտղոսաթերթին գրված էր. «Արծուի Վասպուրական, թուլեցյալ հայրենասեր թևք յԱրծրունի գահեն ի Վան Տոսպ. Ա. տարի, թիվ 1, հունիս, խմբագիր հայրենախոս Մկրտիչ վարդապետ Խրիմյան, Կոստանդնուպոլիս»: Պարբերականը լույս էր տեսնում Արաբյան երեք եղբայրների տպարանում: Չորս թիվ այդտեղ հրատարակելուց հետո Խրիմյանին հաջողվում է գնել տպագրական մեքենա և սեփական տպարանի հիմք դնել Ուսկյուտարի ս. Խաչ եկեղեցում: Մի ամբողջ տարի՝ 1855-ի հունիսից մինչև 56-ի հունիսը, կանոնավոր հրատարակվում է «Արծուի Վասպուրական»-ը:

Հասարակական գործունեության հենց առաջին տասնամյակում Խրիմյանի անունը լայն ճանաչում է ստանում իբրև գրող: Նրա գրական առաջին թոթովանքը 1848-ին «Բազմավեպ»-ում լույս տեսած բանաստեղծությունն էր՝ նվիրված հայր Արսեն Բագրատունուն, որն ուներ մի երկար խորագիր. այն փաստորեն պատմում էր բանաստեղծության բովանդակությունը. «Խրիմյան վանեցի Մկրտիչ վարդապետին զովեստը մեր նախնեաց տաղաչափությունը նորոգող Բագրատունի հ. Արսեն վարդապետին»:

Չինվորական հարկից խուսափելու, նաև Արևելյան Հայաստանը՝ Այրարատը, էջմիածինը տեսնելու ջերմ փափագով կատարված ճանապարհորդության անջնջելի տպավորությունների տակ նա գրում է «Հրավիրակ երկրին Արարատյան» հայրենասիրական պոեմը, որը լույս տեսավ 1850-ին Կ.Պոլսում: Խորապես կրելով Մխիթարյան միաբան Արսեն Բագրատունու «Հայկ դյուցազն» պոեմի ազդեցությունը, Մկրտիչ Խրիմյանը իր պոեմը գրելու առաջին շարժառիթը համարում է «հայրենյաց սերը»: «Ձորություն սիրո հայրենյաց այնչափ բռնացավ իմ վերա, մինչև հան և հափշտակեաց յինէն ի պանդխտելոյս ոգին իմ և սիրտ և տարաւ այսպիսեոք ի հայրենին և անդ ի ցանկալի

1. Համբարձում Առաքելյանը և Լեոն Խրիմյանի մասին զրգած իրենց միացյալ ձեռագիր աշխատության մեջ սխալվում են, զրեւով, քե պարբերականը քանի որ սկզբում լույս էր տեսնում Կ.Պոլսում, այն կոչվեց «Բյուզանդիայի արծիվ» և միայն Վարազ վախտարվելուց հետո վերանվանվեց «Արծուի Վասպուրական»:

վայրս նորին ճանցուցեալ զիս շատ լացոյց»,- գրում էր հեղինակը պոեմի ներածականում:

Արշակ Չոպանյանը այս պոեմում հեղինակին համարում է «հայրենիքի պատվիրակ մը, որ օտար երկինքներու տակ ծնած հայերը կիրավիրե երթալ իրեն հետ այցելել նախահարց երկիրը, սքանչացմամբ դիտել անոր բնական գեղեցկություններն ու հինավուրց հիշատակարաններու պատկառելի ավերակներ, որ հոն կքնանան մոռացության մոխիրներուն տակ»¹:

Պոեմը բաղկացած է 4 նվագից²: Առաջին նվագը նվիրված է Արարատյան դաշտի, Աստվածաշնչյան սուրբ լեռան՝ Արարատի և Էջմիածնա սուրբ կաթողիկեի նկարագրությանը: Այդ երկու մեծ սրբությունների ստորոտում ապրում է աշխատասեր մի ժողովուրդ, որն իր քրտինքով ոռոգում է հողը, սուրբ հավատը պաշտպանում է իր ողջ գոյության ընթացքում մղած «մարտնչումներում»: Նկարագրվում է հայրենի եզերքի գեղեցկությունը, մայր գետը՝ Երասխն իր ձկնավետ ջրերով, շրջակա դալար անտառները: Հեղինակի աչքից չի վրիպում նաև Արարատի՝ 1848թ. հրաբխային ժայթքման հետևանքով ավերված Ակոռի գյուղը:

Երկրորդ նվագում նկարագրվում է Վաղարշապատն ու Անին, հայոց մայրաքաղաքներն իրենց հզորության և անկման շրջափուլերում: Հեղինակը բացատրում է հայրենիքի հզորության թուլացման պատճառները կրոնական զգացման խաթարման և ազգային բարոյական ոգու անկումով: Խրիմյանը ողբում է այդ անկումների համար և քաղաքական ու ընկերային կյանքի վերելքի կոչում իր հայրենակիցներին:

Երրորդ նվագը պատմում է Էջմիածնում և նրա մերձակներում գտնվող քրիստոնեական սրբավայրերի մասին: Հեղինակի նկարագրությունը և հավատքի ու ժգնությունը հասնում է մի բարձրակետի, երբ նկարագրում է Հռոմից փախած կույսերի հիշատակին կառուցված կոթողները՝ Հռիփսիմեի, Գայանեի և Շողակաթի վանքերը, դրվատում այդ կույսերի առաքինությունները, հոգու ամրությունն ու զորությունը: Հետաքրքիր համեմատություններով է նկարագրվում Արտաշատի Խոր-Վիրապը: Այնուհետև հեղինակը հրավիրում է ընթերցողներին իր

1. Լ. Չոպանյան, Գեներ, Փարիզ, 1924, էջ 116:

2. Պոեմն ունեցավ նաև 2-րդ երատարակություն, 1878-ին. որի ժամանակ հեղինակն ավելացրեց 5-րդ նվագը՝ նվիրված Տառնվան, որը ճանաչելու բախտավորություն ունեցավ տեղի հոգևոր առաջնորդ լինելու ժամանակ՝ 1862-ին:

ետևից այցելել հայոց Յորդանանը՝ Եփրատ գետը, որի ջրերում հայությունը մկրտվեց քրիստոնեական սուրբ հավատով: Յեղիմակի ուշադրությունից չի վիրավում Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի ճգնության քարայրը՝ Մանեա այրը:

Յեղիմակի խորը պատկառմանքն ու սերն առավել հորդանում է, երբ նկարագրում է Օշականը՝ սուրբ Մեսրոպի հավերժության հանգստավայրը, նրա կողմից բացված դպրոցը, ուր «ուսումնասեր հայ մանկտին կընդունին եռամեծ վարդապետին՝ Մեսրոպի օրհնությունն ու խրատը՝ անկորուստ պահել հայեցի դպրության գանձերն անգին»:

Իր հերևորդներին խրիմյանն առաջնորդում է նաև Շավարշանա դաշտը՝ Տղմուտի ափերին տված Ավարայրի ճակատամարտի վայրը, ուր լսվում են Եղիշեի «աղու մրմունջները», ուր արյունախառն շամբերը ներկվել են Վարդանի և նրա զինակիցների արյունով:

Չորրորդ նվագը Վասպուրական աշխարհին նվիրված մի ծոն է. նկարագրվում են նրա «գեղազվարճ տեսարանները» ծիծաղախինդ Վանա ծովը, Շամիրամի բերդը, Այգեստանը, Արտամետի բուրաստանները: Յեղիմակը մեկ առ մեկ նկարագրում է Վասպուրականի հռչակավոր վանքերը, իրենց սուրբ նշխարներով՝ Կռնկավանքը, Վարազավանքը, Գալիլեան, Թողիկի ճգնարանը և այլն: Ոգեղեն արժեքների գեղեցկությանը հետևում են հայրենի եզերքի անմնան նկարագրությունները: Սակայն այդ նկարագրությունները ինքնանպատակ չեն: Յեղիմակը, որ լցված է հայրենիքի սիրով, հրավիրում է երկրից դուրս այլ վայրերում ապրող հայությանը՝ վերադառնալ հայրենիք, շենացնել և կենդանացնել հայրենիքը և փոխադարձաբար նրա մորոգող շնչով վերակենդանանալ «ի ծոց հայրենյաց»:

Յեղիմակին ոգևորողը երկու հզոր դրդապատճառներ են՝ հայրենասիրություն և զորեղ քրիստոնեական հավատասիրություն: Չարմանալ միայն կարելի է, թե երեսնամյա երիտասարդի հոգուց ինչպես է ճառագել և դուրս ժայթքել հավատի լույսը, մանավանդ, որ նա դեռևս աշխարհական էր և իրեն չէր նվիրել հայ եկեղեցուն: Ահա թե ինչու խրիմյանի այս պոեմն առավել բարձր գնահատականի արժանացավ ուսումնասիրող բարձրաստիճան հոգևոր գործիչների կողմից: «Յայրիկի մատենագրական երախայրիքը կարելի է ըսել թե իր բանաստեղծական տաղանդին ամենեն կարկառուն գործն է նույնատեն»¹, - գնահատում է հետագայում Թորգոմ եպիսկոպոս Գուշակյանը:

1. Թ. Ե. Գ., «Խրիմյան Հայրիկ» (իր ծննդայան 100-ամյակին առթիվ), էջ 19:

«Յրավիրակ Արարատյանը» ջերմ ընդունելության արժանացավ պոլսահայ գաղութում: Ոգևորված խրիմյանը ձեռնամուխ եղավ նոր «Յրավիրակի» ստեղծմանը: Դա «Յրավիրակ երկրին ավետյաց» պոեմն էր, որն ամփոփել էր իր մեջ Երուսաղեմ կատարած ճանապարհորդության տպավորությունները: Սուրբ վայրեր կատարած ճանապարհորդությունը նրա առաջ պարզեցին մի քանի խնդիրներ: Երիտասարդ ուխտավորը երազում էր Երուսաղեմում գտնել մտավորական բարձր մակարդակ, որի ծարավն ուներ իր օժտված հոգին: Մեծ էր նրա հուսախաբությունը, երբ զգաց, որ այդ մենաստանը չի կարող հագուրդ տալ կրթության իր անհագ ծարավին: Դրա փոխարեն մենաստանի խաղաղ առանձնության մեջ նա երկնեց իր երկրորդ քերթվածը, որ լույս տեսավ ուխտագնացության ավարտից հետո, 1851-ին՝ դարձյալ Կ.Պոլսում: Քերթվածն աչքի է ընկնում երեք հատկանիշներով. սուրբ գրքերի իմացություն, կրոնական ջերմ զգացում և հոգևոր ներշնչում: Սակայն զարմանալի է այն հանգամանքը, որ այդ աշխատության ստեղծողը սովորական աշխարհական անձ է, զարմանում ես, որ հոգևորականի սքեմը դեռ չընդունած անձը կարող էր այդպիսի ջերմեռանդությամբ ստեղծել քրիստոնեական վարդապետությամբ նվիրված նման մի քերթված: Նման պարագայում օրինաչափ և միանգամայն բնական էր նրա կյանքի հետագա ընթացքը: Այս երկրորդ քերթվածը բաղկացած է յոթ երգից, որոնց մեջ դրսևորվում է հայ մատենագիտության խրիմյանի քաջիմացությունը՝ Ոսկեբերանից մինչև Հաճախապատումը, մինչև իր օրերի հեղինակներն ու գիտնականները: Սակայն աշխատությունն ավելի կշահեր, եթե նրա հեղինակը ծանոթ լիներ եվրոպական գրականության այդ ճյուղին:

Երկու հրավիրակների բնորոշ գիծը հեղինակի մոտ շեշտված երկու առաքինությունների միացումն էր՝ հայրենասիրություն, ազգասիրություն, ցեղի պաշտամունք և կրոնական զգացում, հավատի գործություն, նվիրվածություն աստվածաշնչյան պատգամներին: Այդ գծերն առավել շեշտվեցին խրիմյանի հրապարակախոսական գործունեության ընթացքում:

* * *

1855թ. հունիսից Պոդոս Օտյանի մեծ օժանդակությամբ սկսեց հրատարակվել «Արծուի Վասպուրական» ամսագիրը Մկրտիչ խրիմյանի խմբագրությամբ: Ամսագրի տարեկան արժեքը 40 դուրուշ էր,

մեկամայա տետրակինը՝ 4: Այն ուներ գործակալներ Պոլսում և Ձմյուռնիայում, Կարինում և Վանում, որոնք ամեն կերպ նպաստում էին նրա բաժանորդագրությանն ու տարածմանը: Ամսագրի անվանումն անգամ ցույց է տալիս, որ խմբագիր հրատարակիչը մտադիր չէ բնավորվել օսմանյան մայրաքաղաքում, այլ գործունեությունը շարունակելու է Հայաստանի ամենախոշոր հայաբնակ մահանգներից մեկում՝ Վասպուրականում: Մի ամբողջ տարի՝ 1855թ. հունիսից մինչև 1856թ. հունիսը Խրիմյանը համառ ու հետևողական աշխատանք էր տանում ամսագրի հրատարակությունը Վասպուրականում իրականացնելու համար: Նախապատրաստական այդ շրջանը հատկանշական էր որոնումներով և դեգերումներով: Այդ ընթացքում հրատարակվում է ամսագրի 12 համար: Հոդվածների մեծ մասը գրում էր խմբագիրը: Բուն վերնագրերից բացի հոդվածներն ունեին բնութագրող անվանումներ՝ բանախոսություն, բարոյական, դաստիարակություն, հայրենասիրական և այլն: Ամսագրի ծրագրային հոդվածի մեջ Խրիմյանը հայտնում էր, որ իր նպատակն էր «գրել ու խոսել զհայրենյացն, զնորին ճոխ բարգավաճությանցն, զվերջին դժբախտ վիճակացն, զհայրենաշեն քաջացն հայոց, զառաքինի հարցն հոգևոր և որ ինչ առ հայրենիսն վերաբերին»¹:

Խմբագրի ուշադրության կենտրոնում հայ պանդուխտների ծանր վիճակն էր Կ.Պոլսում և այլ վայրերում: Պանդիստությունը և գաղթականությունը համարելով արևմտահայ կյանքի չարիքներից ամենաժանրը, երևույթ, որի պատճառներն իրավացիորեն մա բացատրում էր երկրի քաղաքական անկայուն վիճակով, հայ գյուղացու և արհեստավորի սոցիալական անտանելի կացությամբ, մա պայքար է մղում պանդիստությունը կանխելու, արևմտահայ գավառը հայաթափ անելու դեմ,² կոչ անում գաղթաշխարհի հարուստ և ունևոր անհատներին՝ իրենց լուծան մերդնել հայրենաբնակ ժողովրդի տառապանքների թեթևացման գործում: Նա ճշմարիտ հայրենասիրությունը համարում է «բուն հայրենյաց երկրի մեջ բնակվելը» և հրավեր է հղում «տարաշխարհիկ հայկազուններին» վերադառնալ հայրենիք և շենացնել մեր նախնիներից ժառանգություն ստացած երկիրը: Նա գերադասում է հայրենի «փշալից դաշտերը», պանդիստության ծաղկալից բուրաստաններից:

Տարբեր հարցեր է բարձրացնում որոնումների մեջ գտնվող խմբա-

1. Արմուի Վասպուրական, 1855, թիվ 1:

գիրն ամսագրի պոլիսյան շրջանում: Նա իր ընթերցողներին սկսում է ծանոթացնել հայկական գավառների և հայաբնակ տարբեր վայրերի հայ բնակչության կացության հետ: Կիլիկիա՝ կատարած ուղևորությունների ժամանակ, ափսոսանքով պատմելով հայկական վերջին պետականության անկման մասին, նա իր խոհերն է կիսում ընթերցողների հետ, ցույց տալիս պետականությունը կորցրած հայ ժողովրդի ցիրուցան վիճակը: Նրա հոգվածները վերաբերում են ազգի ապագայի հետ կապված ամենահրատապ հարցերին: Դրանցից ամենակարևորը հրիմյանը համարում է ազգային դպրոցների անմխիթար գոյությունը բարելավելու ուղիների որոնումը: Դպրոցի հետ մեկտեղ հրիմյանի մտահոգության առարկան է դառնում լեզվի խնդիրը: Նա քննարկում է աշխարհաբար և գրաբար լեզուների, նրանց զարգացման ուղիների հարցը: Այդ քննարկումով հրիմյանն իր մասնակցությունն է բերում 19-րդ դարում մեծ ուժով բռնկված գրապայքարին, ընդգծելով իր դեմոկրատական հակումները: Հատկանշական է, որ իբրև վարդապետ նախապատվությունը տալով գրաբարին, իբրև հասարակական գործիչ գտնում է, որ ամսագրերը և պարբերական հրատարակությունները պետք է գրվեն «աշխարհիկ լեզվով, պարզ ու մաքուր ոճով»: Ըստ խմբագրի պարզությունը պարտադիր է համարվում «ամսաթերթին և լրագրաց հրատարակիչներուն»: Ակնբախ է խմբագրի ժողովրդասեր միտումը՝ թերթն ու գիրքը մատչելի և հասկանալի դարձնել հասարակ ժողովրդին¹: Այդ նպատակով էլ հրիմյանը պայքարում է դպրոցներում միասնական դասագիրք հաստատելու, դասագրքերը պարզ և հասկանալի շարադրելու համար:

Ամսագրում տեղ են գտնում նաև կրոնական բովանդակություն ունեցող հոդվածներ, ուր հեղինակ-խմբագիրը չափանիշ ընդունելով քրիստոնեական սոցիալիզմին հատուկ դոգմաներ, ելնելով ավետարանական դրույթներից, պաշտպանում էր աղքատներին ու զրկվածներին:

Խմբագիրը ճիգ ու ջանք է գործադրում «Արծուին» տալու իր ժամանակի մյուս պարբերականների նմանությունը, աշխատում է ամսագրի հրատարակությանը մասնակից դարձնել նաև այլ հեղինակների, բայց դա նրան դեռևս չի հաջողվում: «Արծուի» հրատարակության պոլիսյան շրջանում հրիմյանը կատարում է ծանր ու տառալալից աշխատանք՝ նախապատրաստելու վերադարձը հայրենիք,

¹ Արծուի Վաստուրական, 1855, քիվ 1, էջ 15:

իր խոսքերով՝ «Ասիո վերջին եզերքեն (Կոստանդնուպոլսից) Հայաստանի կեդրոն» փոխադրելու համար ծառացած էին բազմաթիվ խոչընդոտներ: Սակայն համառ և աննկուն խմբագիրը նկատում է. «Բոլոր դժվարությանց պիտի հաղթե հայրենասիրության եռանդն, մշտատև աշխատություն, անխռովություն սրտի, համբերություն ծախսողությանց, զորավոր դիմադրություն հակառակ հողմոց, երկրախորհուրդ խոհեմություն ձեռնարկյալ գործոց»¹:

«Արծուիի» խմբագիրը պատրաստ է դիմագրավել բոլոր դժվարություններին. նա հայտարարում է, որ եթե Արծվի նման թռչել չկարողանա, ապա գետնի վրա՝ թույլ ու ուժասպառ թռչունի կամ մարախի պես թռչկոտելով, մի կերպ, բայց անպայման կհասնի Հայաստան: Խրիմյանի մտահոգության առարկան գավառահայ ժողովուրդն է, մանավանդ Տարոնը, Վասպուրականը, Մոկքը, այնտեղի «անտերունչ ժողովուրդը», նրա «գյուղացի մանկտիները», որոնց մեծ մասն չքավոր ըլլալով կը կարոտին թերթիկ մը թղթոյ քերականին»:

Խմբագրի կարծիքով, դարոց, ուսում, վարժապետ, ազգասիրություն հասկացություններն ու հաստատություններն առավել անհրաժեշտ են գյուղացուն, որովհետև գյուղացիությունը ժողովրդի ամենաստվար մասն է: Նա մորմոքվում է, տառապում և բողոքում, որ գյուղացիության և ընդհանրապես ժողովրդի համար մտահոգվող գործիչներ չկան, չկան Մովսեսներ, որոնք իրենց անձը մինչև մահ նվիրաբերեն ժողովրդին. «Ցանկալիդ իմ Հայաստան, քո սեր կստիպե զիս ...Նոր Մովսեսիկ մը ըլլալ, թեև փոքր, ամենատկար և ծանրախոս, թեպետ անարժան գտնվելով հրաժարել պետք է այս մեծ անունեն, բայց ... լի հուսով կհավատանք, որ ինքն (Աստված) հաջողե ու կատարե մեր փափագը, որ միայն մեր հայրենակից գյուղաբնակ եղբարց լուսավորություն համար է»²:

1855թ. լույս է տեսնում ամսագրի 6 համար: Քանի որ ամսագրի հրատարակությունն սկսվել էր հունիս ամսին, տարին վերջանում է թիվ 7-ով: Սակայն 1856թ. խմբագիրը չի սկսում նոր համարակալությամբ, այլ շարունակում է նախկինը. այդպիսով հունվարյան «Արծուին» կրում է «Ա տարի թիվ 8» նշումը:

Խրիմյանը տենդագին նախապատրաստվում էր. և՛ հողվածներով, և՛ գործունեությամբ, բանիվ ու գրչով. նրա մեծ ցանկությունն էր վե-

1. Արծուի Վասպուրական, 1855, թիվ 5, էջ 74:

2. Նույն աեղում, էջ 80:

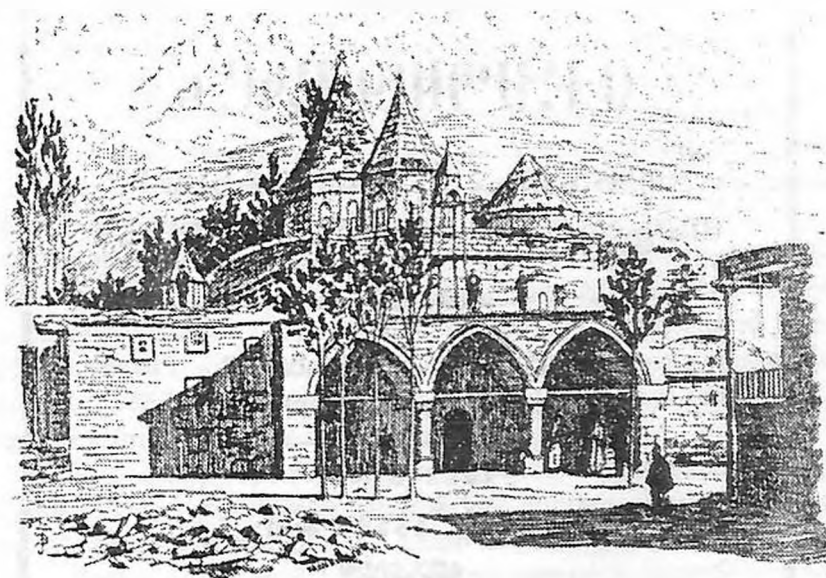
րադառնալ և գործունեություն ծավալել Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնական նահանգներից մեկում, գերադասելի է՝ Վասպուրականում: Նրա նպատակն էր Վասպուրականի վանքերից մեկում վառած կանթեղով լուսավորել ոչ միայն Վասպուրականը, այլ հայաբնակ ուրիշ վայրեր ևս: Սակայն վանքերում ծվարած միաբանությունները հրաժարվում են դրանից, վանքերը չեն ուզում դառնալ լուսավորության օջախներ: Հայկական պետականության անկումը ողբալուն, Արշակունյաց, Բագրատունյաց դինաստիաների կործանումը սգալուն հետ հավասար, գուցե և ավելի ուժգին խրիմյանը մորմոռում է հայոց վանքերի անշուք վիճակի համար. «Ողբամ զծեզ վանորայք և մեմաստանք հայոց աշխարհին, որք երբեմն ճեմարան շնորհաց էիք ...զբխումն շնորհաց գիտության իբրև զգեստ հորդյալ յականց վանորեից, վտակ վտակ բաժանեալ ծավալեին ի ծարավոտ երկիրս հայոց ...Բայց այդ համայն վանորայք լքյալ ամայացան»¹:

Ամսագրի հրատարակությունը շարունակվում է մինչև 1856թ. մայիս ամիսը ներառյալ, դա թիվ 12 «Արծուին» էր: Այդ թվի առաջին հոդվածը կրում է. «Դարծ Արծույն պանդխտելու ի Բիւզանդիոնէն յաշխարհն իւր հայրենի Վասպուրական» խորագիրը, որի մեջ հեղինակ-խմբագիրն ուրախությամբ հայտնում է ի լուր իր ընթերցողների, որ «Արծիվը» պատրաստվում է իր թռիչքը շարունակել հայրենի Վասպուրականում, որ բնակվելու է այնտեղ մի որևէ մեմաստանում: Հոդվածում խրիմյանը շնորհակալություն է հայտնում «Բիւզանդիոնից» իրեն հյուրընկալելու առթիվ, արտահայտում իր ուրախությունը հայրենիք վերադառնալու համար և կոչ անում «տարաշխարհիկ հայկազուններին», աշխարհի տարբեր վայրերում ցրված հայության բեկորներին, վերադառնալ հայրենիք, ուր «աղաղակս բառման առ ծեզ անշունչ քարինք ավերակաց Հայաստան երկրին»: Խմբագիրն արտահայտում է իր տեսակետը ճշմարիտ հայրենասիրության մասին, գտնելով, որ այդ զգացումը պարտավորեցնում է «հայրենյաց թշվառութենն չփախչիլ, չէ թե միայն Վարդանա կամ Վահանա պես բուն հայրենյաց երկրի մեջը բնակելով կը պարտավորվիմք ամեն տեսակ թշվառությունները հայրենակից եղբարց հետ կիսելու»: Իսկ եթե կան անձնավորություններ, որ չեն կարող վերադառնալ հայրենիք, ապա նրանք պարտավոր են սատար լինել հայրենաբնակ եղբայրներին,

1. Արծուի Վասպուրական, 1856, թիվ 8, էջ 116:

քանի որ նրանցով է կանգուն երկիրը՝ հայրենիքը: Նույն 12 թվում էլ խմբագիրը ծանուցանում է ընթերցողներին, որ կարճ ժամանակով դադարեցնելու է ամսագրի հրատարակությունը, մինչև փոխադրվեն Վան, այնտեղ փոխադրեն տպարանը և շարունակեն կիսատ թողած գործը:

Հայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ «Արծուի Վասպուրականի» պոլիսյան շրջանը աչքի չի ընկնում նորարարությամբ: Սակայն նա ուներ իր յուրահատուկ տեղը, որ ճանապարհի հարթեց Արևմտյան Հայաստանի տարածքում մամուլի հրատարակության համար:

Վարազա վանքը

ԷՐՕՈՒՒ

ՍԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

ԹՈՒՌՏԵՆԱԼ ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐ ԹԵՒՕՔ
ՍԱՐԺՈՒՆԻ ՄԵՆԱՍՏԱՆԷՆ ՎԱՐԱԳԱՅ

ԽՐԱԳԻՐ ՀԱՅՐԵՆԱՍՈՅ
ՄԿՐՏԻՉ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԻՐԻՄԵԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՆՐՐՐՐ

ՅՈՒՆՈՒՆ 1859 . ԹԻՒ 1 .

ՎԱՆՏՈՍՊ

Ի ՅՊԱՐԱՆԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ԱՐԺՈՒՅՆ

Ի ՎԱՐԱԳ

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Մ. ԽՐԻՄՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՐԱԳՈՒՄ

1856թ. հունիսից Կ.Պոլսում դադարում է «Արծուի Վասպուրականի» հրատարակությունը: Օսմանյան մայրաքաղաքում ձեռք բերելով փայտյա և երկաթյա տպագրական մեքենա, տառեր, անհրաժեշտ քանակության թուղթ, նույնիսկ թանաք, 1856-ի աշնանը Խրիմյանն իր երկու մտերիմ ընկերների՝ Տիգրան Գալփակճյանի և Միքայել Ռուբինյանի հետ ճանապարհվում է Վասպուրական: «Արծվի» խմբագիրը ձգտում է իրականացնել իր վաղեմի երազանքը՝ Աղթամարա վանքը Մխիթարյանների օրինակով դարձնել Հայաստանի Վենետիկ, այնտեղ հիմնադրել տպարանը և ծավալել մշակութային լուսավորական գործունեություն: Բայց այս անգամ ևս Աղթամարի միաբանությունը, կաթողիկոսի գլխավորությամբ, արգելք եղան այդ նպատակի իրականացմանը: Իր հավանությունը չտվեց նաև Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ Իգնատիոս եպիսկոպոսը:

Կ.Պոլսի ազդեցիկ հովանավորների՝ Պողոս Օտյանի (Գրիգոր Օտյանի հայրը) և Այվատյան գերդաստանի աջակցությամբ, Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Հակոբոսի կոնդակով և Բ.Դռան ֆերմանով Խրիմյանը դառնում է Վանի մերձակայքում գտնվող Վարազա վանքի վանահայրը (1857թ. հունվար): Վանքը հանվում է Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդի իրավասությունից:

Վարազա վանքի միաբանությունը Խրիմյանին դիմավորում է դժգոհությամբ: Նրա ձեռնարկած առաջին իսկ քայլերն արժանանում են շրջակա հետադեմ խավերի, մի խումբ աղաների և լճացած հոգևորականների զայրույթին: Հալածանքի և դժգոհության պատճառը կրում էր տնտեսական բնույթ: Վարազա վանքն ուներ հարուստ հասույթներ, որոնք յուրացնում էին տեղի մեծահարուստ էֆենդիները, գործակցելով միաբանության հետ: Վասպուրականի հարուստները զրկվել էին

իրենց զվարճատեղի-ուխտատեղից, Վարագա վանքից, որի եկամուտներն օգտագործում էին իրենց զվարճությունների, քեֆերի, ուրախ ժամանցների համար: Նորեկ վարդապետ վանահայրը խստությամբ հետևում էր վանքի կարգ ու կանոնին, ստացված հասույթներին: Սակայն այդ գործը մեծ ջանքեր էր պահանջում նրանից: Գրիգոր Աղվանյանին ուղղված նամակներում վանահայրը պատմում էր, թե ինչպես Վասպուրականի մեծահարուստները, որ մինչ այդ անարգել օգտագործել են Վարագա եկամուտները, գռվել և յուրացրել, հաշիվ են պահանջում խրիմյանից: Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդը չէր հաշտվում վանքն իր իրավասությունից հանելու փաստի հետ և պահանջում էր վանահորից վանքի եկամուտներից բաժին հանել առաջնորդարանի ծախքերը հոգալու համար. «Երբ պիտի մոռանան իշխանավորները Վարագա լեռան ներքև կերած խորովածները: Երբ պիտի մոռանան Վարագա եկամուտ, որ իրենց իբրև այգի մը, չիֆթլիկ եղած էր, սեր, պանիր, յուղ, ոչխար ծրի կշարունակվեր իրենց տուններին»¹, - զանգատվում էր խրիմյանը, մեծահարուստներից պահանջելով գռվելու փոխարեն սատար կանգնել դպրոցին ու տալարանին:

Որ իսկապես խրիմյանի բարեփոխումներն առաջացրել են Վասպուրականի ունևորների թշնամությունը, հավաստում է ինքը՝ վանահայրը: Նարեկա վանքի վանահայր Հովսեփ վարդապետին ուղղված մի նամակում, սրտապնդելով նրան մի քանի թշնամիների առկայությունից, խրիմյանը նշում է. «Ապա խեղճ խրիմյան ինչ ընե, երբ որ ամբողջ քաղաքի մը հզոր իշխանները հանդերձ եկեղեցականներով իր դեմ կմարտնչեն»²:

Խրիմյանը բարեկարգեց վանքը, հասույթները հատկացրեց դպրոցի և տալարանի գործունեությանը: «Հյուսիսափայլի» թղթակիցը (Մելիքզադեն՝ ապագայի վիպասան Րաֆֆին), որ եղել էր Վարագում, վայելել նորընտիր վանահոր հյուրընկալությունը, գրում էր. «Ոչ մի անգամ չէի տեսած ազգասիրական հոգին այդպես կենդանի, որպես այդ արժանապատիվ կրոնավորի մեջ. մի կողմից թշնամիների ահագին բազմությունը, մյուս կողմից արծաթի պակասությունը չէին կարողացել հատանել նորա հույսը, շիջուցանել նրա ազգասիրության կրակը: Խղճալին ամեն հալածանք, ամենայն թշնամություն, մինչև

1. ԳԱԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 143, էջ 8:

2. Նալյո տեղում, գ. 158, էջ 43:

անգամ մահ հանձն առած էր յուր իղծը ի կատար հասուցանելու համար»¹:

Հալածանքն ու դավերը հասան այն աստիճանի, որ թշնամիները վարձկան քրդերի միջոցով մի քանի անգամ մահափորձ կազմակերպեցին նրա դեմ: Սակայն այդ բոլորը որևէ չափով չկանգնեցրին և չփհատեցրին Խրիմյանին: Նրա անկոտրում կամքը և անընկճելի ոգին սովորել էին դիմակայել ամեն տեսակ փորձությունների:

Հետաքրքիր է, որ նրան հալածողների և թշնամիների շարքերը սովարացնում էին նաև մերձակա այլ վանքերի վանահայրերը, որոնց համար Խրիմյանը մի անհանգիստ ոգի էր, որ եկել էր խանգարելու իրենց վանական անդորրը: Այդ վանահայրերի մեջ աչքի էին ընկնում Նարեկա վանքի վանահայր Հովսեփ վարդապետը և Աղթամարա միաբանության անդամ, վանահայրության փոխանորդ, հետագայում ապօրինի ճանապարհով Աղթամարի կաթողիկոս օծված Խաչատուր վարդապետը: Առաջինի նկատմամբ Խրիմյանը համեմատաբար զուսպ վերաբերմունք է ցուցաբերում, ցանկանալով նրան հեռու պահել թշնամանքից, ատելությունից, հորդորում «ճշմարտությունը սիրել» և «վանքին բարեկարգության համար ջանքեր չխնայել»²:

Այլ էր վերաբերմունքը Խաչատուրի նկատմամբ: Ուժգին հանդիմանելով նրան իր նկատմամբ զրպարտություններ տարածելու համար, Խրիմյանը նշում է, որ այդ բոլորը ավելի հեշտացնում են իր գործը, ժողովուրդը իրեն է հավատում և «համբերության պսակներ հյուսում Խրիմյանի գլխին»: Սակայն այդ ամենին Խրիմյանը չի պատասխանում ատելությամբ և կրքով, ինչպես իր թշնամիները. «Արծիվը այդ օրինակ թշնամաց փոխարեն թշնամությամբ չի հատուցաներ զքեզ, վասզի ինքն կհավատա, որ վրեժխնդիր մը կա երկինքը...»³: Իր այդ երդվյալ թշնամուն անգամ Խրիմյանը համոզում է հաջողությամբ վարել իրեն հանձնված հոգևոր պաշտոնը, այնտեղ «բարեկարգություններ հաստատել», Խաչատուրին հասկացնելով, որ «Վատահամբավության նետերը Արծվո թևերը չեն կրնար վիրավորել»: Խրիմյանը մինևույն ժամանակ անաչառորեն գնահատում է այդ վարդապետի գործնական հատկանիշները և ցանկանում է դրանք նպատակամղել ազգօգուտ գործերի. «Թե որ խղճիդ ականջները լսելու արթուն է,

1. «Հյուսիսափայլ», 1860, p. 11, էջ 407:

2. Գ.ԱԹ. Խրիմյանի ֆ., գ. 158, էջ 42:

3. Նույն տեղում, գ. 142, էջ 2:

ուրախ պիտի ըլլամ, որ քեզի պես գործունյա և կառավարիչ եղբայր մը շահեցա, իսկ եթէ ոչ, պիտի տրտմիմ, որ գրած խրատներս օդին մեջը պիտի ցնդեն»¹:

* * *

Վանահայրն ուներ հեռահար նպատակներ և մեծ ծրագրեր: Ժամանակ էր պետք տպարանի աշխատանքները կարգի գցելու համար: Այն ժամանակվա պայմաններում դա յուրօրինակ խիզախություն և հերոսություն էր: Աշխատանքները շարունակելու համար հրիմյանին հարկավոր էին օգնականներ: Թեկուզ տպագրական գործը վարելու համար անհարժեշտ էին բանիմաց երիտասարդներ: Օգնականներն ա կարող էր պատրաստել երիտասարդներից, նոր սերնդից, միայն դպրոցի միջոցով: Դրա համար էլ 1857թ. մարտ ամսին նա դնում է «Ժառանգավորաց» վարժարանի հիմնաքարը: Դասատվությունն սկսվում է նույն տարվա օգոստոսի մեկից: Այդ դպրոցը նորություն էր Արևմտյան Հայաստանի տարածքում: Այն գիշերօթիկ էր, նախատեսված 25 աշակերտի համար: Երկհարկ մի շինություն էր դա, որի վերնահարկը մաքուր կահավորված ննջասենյակներն էին: Դպրոցին կից կար սեղանատուն, խոհանոց, գիշերօթիկին անհարժեշտ այլ շինություններ: Դասասենյակները կահավորված էին գրասեղաններով, նստարաններով, գրատախտակներով, բնագիտական դիդակտիկ նյութերով, քարտեզներով: Դպրոցին կից կար թանգարան, ուր պահվում էին 270 հատոր հին ու նոր ձեռագիր մատյաններ:

Եիշտ է, «Ժառանգավորացը» հոգևոր դպրոց էր, սակայն դասավանդվող առարկաների մեջ հաստատուն տեղ էին գրավել նաև աշխարհիկ գիտելիքները: Դասավանդվող առարկաների թվում նշվում է սրբազան պատմություն, ընդհանրականի տեղեկություն (բնագիտություն), եկեղեցական երաժշտություն, ճարտասանություն, քերականություն, թվաբանություն, աշխարհագրություն, հասարակ գրություն, հասարակ ընթերցում և այլն²: Ըստ «Ժառանգավորացի» տնօրենի, պարտադիր չէր, որ բոլոր շրջանավարտները դառնան հոգևորականներ: Սակայն պարտադիր էր նրանց բոլորի մշակութային գործունեությունը: Ուշադրության արժանի են «Ժառանգավորացի» առաջին շրջանավարտները: Նրանք, համարյա բոլորը, հայտնի դար-

1. ԳՒԼԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 142, էջ 3:

2. Լեյծուի Կատալոգական, 1859, մայիս, էջ 115:

ձան իրենց հասարակական, մշակութային-լուսավորական գործունեությամբ¹, եղան ազգային-ազատագրական շարժման ակունքներում, կապող օղակ դարձան արևելահայերի և արևմտահայերի միջև. իրենց զգալի լուծման ներդրին հայ հասարակական կյանքում: Վարագա դպրոցը, նրա տնօրենն ու ուսուցիչները, սաները մեծ ակոս բացեցին արևմտահայ մշակութային կյանքում և եղան ժողովրդական լավագույն ավանդույթների արմատավորողներն ու զարգացնողները: «Ժառանգավորացի» սաները մեծ մասնակցություն ունեցան հրատարակչական և տպագրական գործերի մեջ: Նրանք և հոգվածներ են գրում. և բանաստեղծություններ հորինում. և խմբագրում ընկերների գրած հոդվածները, և՛ գրաշարություն անում, և բանվորություն: Հայաստանի սրտում հիմնադրված այդ դպրոցում աշխատանքային դաստիարակությունը տալիս է ամենալավ պտուղները: Վարագա «Ժառանգավորացից» բացի խրիմյանը աշխատանքներ է տանում շրջակա վանքերում ևս վարժարաններ հիմնելու, լուսավորական գործը ծավալելու համար: Վարագա վանքի միաբանության անդամ Մատթեոս հայր սուրբին խրիմյանն ուղարկում է մերձակա վանքերի վարժարանները բարեկարգելու, այնտեղի իրավիճակը ստուգելու և իրեն հալվաստի տեղեկություններ հաղորդելու վարժարանների, աշակերտների քանակի, ուսումնառության առարկաների, ունեցած դասագրքերի մասին: Ուսուցիչներին խրախուսելու համար խրիմյանը խոստանում է առատ վարձատրություն վանքի հասույթներից: Մատթեոս վարդապետի հետ խրիմյանը Նարեկա և Աղթամարա վանքերի վարժապետներին ուղարկում է դասագրքեր, որ «երկար ժամանակ դիմանալով ծախքին կողմանե խնայողություն ըլլա»:

Նրա պատվերով առավել շնորհալի աշակերտները պետք է փոխադրվեին Վարագա «Ժառանգավորացը», ուսումը այնտեղ շարունակելու համար²: Աստիճանաբար խրիմյանի շուրջը համախմբվում են նրա օգնականները և նրանց ամենօրյա օգնությամբ, տարի ու կես անց հնարավոր է դառնում Վարագում շարունակել «Արծուի Վասպուրականի» հրատարակությունը:

1. Նշում ենք բոլորի անունները. Արշադուրյան, Գարեգին Սրվանձապետ, Արշավիր Ժողաթյան, Արսեն Խոխմախյան, Գեղամ Արսևաճյան, Հրաչյա Սիկյան, Արսմ Հակոբյան, Վահրամ Նազարյան, Երևանդ Գևորգյան, Համայակ (ոլբ), Նևսեա Տ.Մովսիսյան, Եղիշե Մեսրոպյան, Միկելաստ Հաթաբյունյան, Մուշեղ Պետրոսյան, Հաբեթիկ Մարգարյան, Վահան Պապարյան, Լևան Կառսեյան, Սիսակ Շահին, Սմբատ Սերգեյի, Թաթուլ Պապոսյան, Արամասյո Մարգարյան:

2 Գ.Ա.Թ. Խրիմյանի ֆ., գ. 142, էջ 3:

«Արծուի» աշխատանքների բովուժ հասունանում է և առնակա-
նանում գործիչների մի բույլ: Նրանք ուսուցչի օրինակով իրենց կյան-
քը նվիրաբերում են Հայաստանում լուսավորության տարածմանը:
«Արծուի» էջերում հասունանում է Խրիմյանի հավատարիմ սան և
գինակից Գարեգին Սրվանձտյանցի գրիչը: Մեծ էր «Արծուի Վասպու-
րականի» Վարագյան շրջանի դերը մամուլի պատմության մեջ:

* * *

Պատմական հանգամանքների բերումով հայ պարբերական մա-
մուլը սկզբնավորվել էր մայր երկրից դուրս, հայ գաղթօջախներում:
Արևմտահայ մշակութային կյանքի կենտրոններն էին՝ Կ.Պոլիսն ու
Զմյուռնիան, ուր հրատարակվում էին պատկառելի թվով պարբերա-
կաններ: Խրիմյանն առաջին գործիչն էր, որ ձեռնարկեց տպագրության
արվեստի լույսը հասցնել բուն Արևմտյան Հայաստանի տարածքը:
Խրիմյանի այդ ձեռնարկն իսկական խիզախություն էր: Պատահական
չէր, որ նրա գործունեության արձագանքները հասնում են նաև ռուս
հետազոտողին, որը գրելով հայկական լեռնաշխարհի վանքերում
տպարան հաստատելու մասին, միակ օրինակը նշում է Խրիմյանի
գործունեությունը Վարագա վանքում. «Նրա (Խրիմյանի - Է. Կ.) «Ար-
ծուի Վասպուրական» ամսագիրը, որը լույս էր տեսնում Վարագա
վանքում, նրա կրակոտ քարոզները հնչում էին Հայաստանի քա-
ղաքներում ու գյուղերում, ինչպես Առաքյալի ծայրը, որը կոչ էր անում
վերածնության: Խրիմյանը և նրա աշակերտները մխրճվեցին ժողովր-
դի մեջ, և հյուղակներում ու դաշտերում օգտագործում էին բոլոր
առիթներն աշխատավոր ժողովրդի ուշադրությունը գամելու հասա-
րակական գործերի և կարիքների վրա»¹:

1858թ. հունվար ամսից վերսկսվեց «Արծուի Վասպուրականի» հրա-
տարակությունը: Ամսագիրն ընդլայնել էր իր գործակալների շար-
քերը²: Այժմ նրանք գտնվում էին Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ
կենտրոններում՝ Վանում, Կարինում, Բաղեշում, Օսմանյան կայս-
րության հայաբնակ վայրերում՝ Կ.Պոլսում, Զմյուռնիայում, Տրապի-
զոնում, Բերայում նաև Պարսկահայքում՝ Սալմաստում: Ուշադրություն
է գրավում այն հանգամանքը, որ 1858թ. Սալմաստի գործակալն է
դառնում Հակոբ Միրզոյան Մելիք-Հակոբյանը՝ ապագա վիպասանը,

1. И. И. Голобородко, Турция, Москва, 1908г., стр. 232.

2. Այդ բանն այն ժամանակ ունեյր այլ իմաստ. դրանք ամառըի բաժանորդագրությամբ և տալածումն ապահովող մարդիկ էին:

Րաֆֆին, «իբրև միանգամայն գործակալ Պարսկաստանի հայոց»: Կարինի գործակալ Խաչատուր Ներսիսյանցը գործակալն էր նաև «Ռուսաստանի հայոց»: Ինչպես տեսնում ենք, խմբագիրը մտադիր էր իր ամսագիրը դարձնել Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի ընթերցող հասարակայնությանը կապող օղակը: 1858թ. թիվ 1-ում «Նախաբան առ ընթերցող» հոդվածում Խրիմյանը ներկայացնում է իր ծրագիրը, գործունեության նպատակները: Նյութերի դասակարգումը նա բաժանում է մի քանի մասերի՝ հետևյալ խորագրերով.

ա) հանդես աստվածապաշտության - պարունակելու են հոդվածներ հավատի, եկեղեցու, հոգևորականության, հայ եկեղեցու նշանավոր գործիչների մասին:

բ) Հանդիսարան հայրենաշեն առաքինյացն հայոց - հերթականությամբ պետք է մեծարվեն հայ քաղաքական գործիչները՝ «Նախնի քաջազունք մեր... նոցին հայրենազարդ գործոց ըստ ամենայն հանգամանաց ճառագրելով»:

գ) Տեսարանք հայրենի աշխարհաց - մանրամասն նկարագրելու է Հայաստանի գյուղերը, քաղաքները, վանքերը, մենաստանները, եկեղեցիները:

դ) Բուրաստան բարոյական առաքինությանց - մեծ մասամբ բարոյախոսական հոդվածներ:

ե) Թանգարան հայկական դպրության - պարունակելու է ինքնուրույն գեղարվեստական գործեր, թարգմանություններ, հին մատյաններից վերցված հիշատակարաններ: Այս ծրագիրը որոշակի պատկերացում է տալիս ընթերցողին ամսագրի հետապնդած նպատակների մասին, սակայն խմբագիրը քաջ գիտակցում է նաև, որ այդ դասակարգումով կարող է սեղմել ընդգրկվելիք նյութերի շրջանակը, այդ պատճառով դրանց հետևում է մի վերապահություն: «Իսկ եթե պատահեսցի երբեմն այնպիսի նյութ ինչ, որ ոչ այդչափ վերաբերի առ հինգ սեռս հիշյալ հոդվածոց, զայն ևս արժան համարիմք ի վերջո թերթին հրատարակել»¹:

«Արծվի» 1858թ. թիվ 1-2-ում հաջորդաբար խմբագիրը հոդված է տպում «Սատարք և բարերարք Վասպուրական Արծույն» խորագրով, որը փաստորեն հանդեսի հիմնադրման պատմությունն է: Համառոտակի այն հետևյալն է: Պոլսի եկեղեցիներում «Հայաստան և հայրենասիրություն» քարոզող խմբագիրը այնպես է հուզում Հայաստա-

1. «Արծուի Վասպուրական», 1858, թիվ 1:

նի գավառների խճանկարը երևակող պոլսեցի գաղթականների սրտերը, որ նրանց «մարած ոգիները վառվում են հայրենասիրական կրակով»: Խրիմյանի քարոզները գաղթական հայերի սրտերը լցնում են ջերմությամբ հեռավոր հայրենիքի նկատմամբ, և նրանցից առավել եռանդուն գործիչները կազմում են մի ընկերություն, կենտրոն ունենալով Ուսքյուտարի Սուրբ Խաչ եկեղեցին: Պողոս Պետրոսյան աղան իր ընդարձակ տան մի սենյակը տրամադրում է Խրիմյանին, որը նրա նոր հրատարակվելիք ամսագրի անունով կոչվում է «Արծիվյան սենյակ», ուր հավաքվում էին և խորհում «հայրենյաց հառաջադիմության» համար: Ահա այդ խմբի հայթայթած գումարով է գնվում տպագրական մամուլը և սկսվում ամսագրի հրատարակությունը: Հենց այդ սատարողների խումբն էր, որի օգնությամբ Խրիմյանը վերադարձավ հայրենիք ու իր «մշտնջենավոր» բունը հաստատեց Վարագա վանքում: Այդ հողվածով խմբագիրը հնարավորություն է ստանում հրատարակել «Արծիվանվեր ընկերության պանծալի անունները»¹: Դա մի պատկառելի ցուցակ էր, որն իր մեջ ներառնում էր 68 անձ, որոնց տված գումարը հավասար էր 43.850 դուրուշի: Սակայն հրատարակված ցուցակի մեջ չեն մտնում հայրենի Վասպուրականի ոչ մի ազգասեր և աջակից՝ «Արծիվյն հայրենակից երեւելի և ազգասէր անձիքներէն և ոչ մէկն»։ Նրանց անունները հրատարակվում են մույն՝ 1858թ. թիվ 2-ում: Դրանք 18 անձնավորություն են, որոնք օգնել են «Արծուին» 7.650 դուրուշով: 1858 և 1859 թթ. ամսագիրը լույս է տեսնում կանոնավոր, յուրաքանչյուր տարի՝ 12 համար:

1859թ. թիվ 1-ում ծանուցելով Վարագյան շրջանի «Արծուի» երկրորդ տարվա սկիզբը, խմբագիրն իր շնորհակալությունն է հայտնում Պոլսի, Տփլիսի, Կարինի, Պարսկաստանի «երախտավոր բարերարներին», որոնց խրախուսանքով և աջակցությամբ հրատարակվում է ամսագիրը: Նա հայտարարում է նաև, որ գլխավորապես երկու նպատակ է հետապնդել ամսագրի հրատարակությամբ, այն է՝ լուսավորություն տարածել և քաղաքական միասնության կոչել Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի հայերին: Նույն խմբագրականում Խրիմյանն ընթերցողներից և բաժանորդներից ներողություն է խնդրում ամսագրի էջերը սպորդած վրիպակների և թերությունների համար, մի քանի հանգամանքներով բացատրելով դրանք:

1. Տպարանը գործում է այնպիսի վայրում, ուր տպագրական գոր-

1. «Արծուի Վասպուրական», 1858, թիվ 1, էջ 13-15:

ծը չունի ավանդույթներ, աշխատակիցները՝ տպագրիչները, ծուլողները, գրաշարները, անփորձ պատանիներ են:

2. Աշխատողների թվի սակավությունը և նրանց բազմազբաղությունը,

3. Հեռավորությունը Կ.Պոլսից, որտեղից միայն հնարավոր է հայթայթել տպագրության համար անհրաժեշտ նյութերը՝ «զկաղապար, գթուղթ, զմեւան»:

4. Ճանապարհների և ընդհանրապես հաղորդակցության միջոցների վատթար վիճակը, որի պատճառով ուշ են հասնում թղթակցությունները, ժամանակին չեն առաքվում ամսագրի թվերը բաժանորդներին:

5. Տպագրական մեքենայի փոքր չափը և գործերի մեծ ծավալն ու ընդգրկումը:

Վարագա տպարանում հաճախ հետ էր ընկնում ամսագրի հրատարակությունը և դրա փոխարեն տպվում էին գյուղական աշակերտներին անհրաժեշտ գրքեր՝ «քերական և հեգարան» այն ժամանակվա համար մեծ տպաքանակով (2000 օրինակ), իսկ այդ հանգամանքն իրավացիորեն առաջացնում էր ամսագրի բաժանորդների դժգոհությունը:

Ամսագրի Վարագյան շրջանը շահեկանորեն տարբերվում է Պոլիսյան շրջանից: Հոդվածների հեղինակների շրջանակն ընդլայնվում է: Հոդվածների հեղինակներ են դառնում Վարագա դպրոցի և՛ ուսուցիչները, և՛ սաները: Հետաքրքիր է քննարկել Վարագյան առաջին փուլի ամսագրի բաժինների բովանդակությունը:

«Հանդես աստվածապաշտության եկեղեցաշեն հարցն» բաժինը, ինչպես ցույց է տալիս անվանումը, նվիրված էր քրիստոնեական կրոնի դոգմաներին, լուսավորչական եկեղեցու դերին, հայ հոգևոր հայրերի գործունեությանը, հայ եկեղեցու սուրբեր համարված անցյալի կաթողիկոսներին, եպիսկոպոսներին, նրանց հայրենասիրական գործերին: Տարբեր համարներում, ըստ հերթականության, ամսագիրն ընթերցողներին ծանոթացնում է Թադևոս Առաքյալի, Գրիգոր Լուսավորչի, նրա որդիների ու թոռների՝ Արիստակես, Վրթանես, Հուսիկ, Դանիել հոգևորականների կատարած գործերին, ապա ընթերցողի աչքի առաջ պարզվում է Ներսես Մեծ, Սահակ Պարթև կաթողիկոսների գործունեությունը: Առանձին սիրով, հարգանքով և երկյուղածությամբ է լեցուն Մեսրոպ Մաշտոցին նվիրված հոդվածը¹, ուր ընդգծվում է

1. «Արծուի «Նստպարսկան», 1858, թիվ 7:

նրա կատարած մեծ գործն իբրև հայ գրերի գյուտի հեղինակ, առաջին հայկական դպրոցների հիմնադիր և ուսուցիչ: Ապա հերթականությամբ հոգվածներ են նվիրվում «սուրբ թարգմանիչներին»՝ Մաշտոցի աշակերտներին, մեծարվում է Մովսես Խորենացին իբրև «քերթողահայր, ակնադբեր հայացի դպրության»¹ գնահատվում է «վսեմախոս պատմագիր Եղիշեն»², Եզնիկ Կողբացին իբրև ընտիր աստվածաբան, Դավիթ Անհաղթը՝ հայ փիլիսոփան³: Ինչպես տեսնում ենք նշված անուններից, «եկեղեցաշեն հայրեր» անվանումների տակ գովերգվում և գնահատվում են հայ մշակույթի մեծերը, իր ժամանակի դիրքերից գնահատվում է նրանց պատկառելի ավանդը, նրանք մեծարվում են իբրև սուրբերի շարքն անցած դեմքեր՝ չափանիշ ունենալով ժողովրդի գոյատևման մեջ իրենց ունեցած դերը: Օրինակ՝ Մաշտոցը «արդարև հաց հոգեպարար պարգևեցավ կարոտյալ մանկտվոյն հայոց» և ոչ միայն մանուկներին: Մաշտոցի գործով հայ ժողովուրդն ստացավ իր գոյապահպանման թիվ առաջին զենքը. «եկեղեցին Հայաստանեայց պայծառամայր, ընթերցվածքս լսելի լինեին ունկս ժողովրդյան, տաղք Մովսիսագիր մատենից՝ հայաբարբառ հնչեին, դպրոցք բանային, մանկունք կրթեին, քաջաքաջ ուսման ասպարեզ խիզախեին»:

Ապա հոգվածներ են նվիրվում Գյուտ կաթողիկոսին, Հովհաննես Մանդակունուն, որը հայ եկեղեցու գործունեության կանոններն ու ծեսերը հաստատեց, «ճարտար բանահյուս» Կոմիտաս կաթողիկոսին: Հոգվածների հերոսներ են դառնում միջնադարի գիտական մտքի ներկայացուցիչներ Անանիա Շիրակացին, Թեոդորոս Քոթենավորը, Մովսես Քերթոզը: Հայ արհեստավորի և երկրագործի համար այս հոգվածներն ունեին մեծ նշանակություն: Դրանք ցույց էին տալիս, որ մեր հոգևոր առաջնորդները «սուրբերի շարքը դասված մեր մեծերը» ժողովրդի ծոցից դուրս եկած մարդիկ էին, որոնք բարձր պահեցին իրենց ժողովրդի անունը, համընթաց քայլեցին ժամանակի գիտական մտքի հետ:

«Հանդես աստվածապաշտության եկեղեցաշեն հարցն» բաժինը շարունակվում է մինչև 1860թ. թիվ 2-ը ներառյալ: Թիվ 1-ի և 2-ի այդ բաժնի հոգվածները նվիրված էին համեմատաբար նոր ժամանակների հոգևորականներին: Թիվ 1-ի հերոսը Ներսես Ե (Աշտարա-

1. «Արծուի Վասպուրական», 1858, թիվ 9:

2. Նույն տեղում, 1859, թիվ 10:

3. Նույն տեղում, 1858, թիվ 12:

կեցի) կաթողիկոսն է, որի ժամանակ զարկ է տրվում հայ մանուկների դաստիարակության գործին, վկան՝ նրա կաթողիկոսության օրոք էջմիածնի ճեմարանի բարվոք վիճակը, նրա անվան դպրոցն արևելահայ մշակութային կենտրոն թիֆլիսում: Խմբագիր հեղինակը կոչ է անում հայ մանուկներին՝ «գարթիք ի թնրութենէ, սթափեցարուք յափշութենէ յիմարութեան, յոտին կացեալ դիմեցէ յԱրարատ, շուրջ կացեալ բոլորեցեք առ սեղանս իմաստութեան ...ծծեցեք զկաթն դաստիարակութեան, թողէք զանուսումն բարս անզգամութեան, խնդրեցեք զիմաստութիւն, որով կեցցեք և երջանիկ լիցի Հայաստան»¹:

1860-ի թիվ 2-ի այդ բաժնի հոդվածը Խրիմյանը նվիրել է իր ժամանակի իրադարձություններին՝ արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության հաստատմանը: Հոդվածի վերնագիրն է «Ազգային նոր սահմանադրությունը և հայրենասեր հիմնադիրք նորին»: Հեղինակն արժանին հատուցելով Կ.Պոլսի ժամանակի պատրիարք Սարգիս Եպիսկոպոսին, ուշադրությունը կենտրոնացնում է տեղի հայության այն ընտիր ներկայացուցիչների վրա, որոնք կրթություն են ստացել «դրացի Եվրոպայում», «երկաթյա կռաններով» ջախջախում են տգիտության շղթաները և նոր «զինվորական գունդ կազմելով» պատրաստվում են արշավել Հայաստան: Ողջունելով Սահմանադրության հաստատումը, խմբագիրը խոստանում է մի այլ հոդվածով քննարկել Սահմանադրությունը և հանդես գալ առաջարկություններով: Ցնծություն արտահայտելով Ազգային սահմանադրությունը արևմտահայ կյանքում հաստատելու համար Խրիմյանը գտնում է, որ դրանով հայ ժողովուրդը դասվեց քաղաքակիրթ ժողովուրդների շարքը: Նա գգում էր, որ սահմանադրությունը հեռու է կատարելությունից, որ «պարունակող հոդվածներուն կարգը ավելորդ կամ պակաս բաներ գտնվին ալ», սակայն հուսով էր, որ ժամանակի ընթացքում հեղինակները ծեռք կբերեն փորձառություն և վերաքննության միջոցով «սահմանադրության փոքր մանկահասակ մատենիկը օրավուր հանճարեղ գրիչներուն զորությամբ ածելով՝ յուր վերջի հսկայահասակ կատարելության չափ կհասնի»²:

Այդ բաժնի հոդվածների մեծ մասի հեղինակը, խմբագիրն է Խրիմյանը, սակայն կան նաև հոդվածներ ստորագրված Ա. Մ. Ա (Մկրտիչ Ատոմյան), նաև Արտամետցյանը: Երկուսն էլ Վարազա ուխտի ան-

1. Արծուի «Հասպուրական, 1860, թիվ 1, էջ 6:

2. Նույն տեղում, թիվ 2, էջ 35:

դամներից էին, Խրիմյանի զինակիցներն ու գաղափարակիցները, ժառանգավորացի ուսուցիչները: Բոլոր հոդվածների նպատակամղվածությունը մեկն էր՝ հայ եկեղեցու դերի գնահատումը հայապահպանության համար մղվող պայքարում, երբեմն նաև նրա ապաշնորհ ներկայացուցիչների քննադատությունը (բավականին մեղմ ու վախվորած), հայ մշակույթի գործիչների և գիտական մտքի մշակների գովաբանումը: Հեղինակների ոճը չի տարբերվում իրարից, թերևս միայն անստորագիր հոդվածները, որոնք անվերապահորեն Խրիմյանին են, աչքի են ընկնում մեծ զգացմունքայնությամբ, ծրագրային առաջարկություններով: Ինչ վերաբերում է մյուս հեղինակներին, ապա եթե հոդվածի տակ ջնջենք մեկի անունը և գրենք մյուսին, չի փոխվի ոչինչ: Զգացվում է, որ այդ հեղինակները կատարում են խմբագրի պատվերները և իրենց ոչինչ չեն թույլ տալիս, որ հակասի խմբագրի ոգուն:

«Հանդիսարան հայրենաշեն առաքինյաց» խորագիրը կրող բաժինը հոդվածներ է պարունակում նվիրված Հայկ Նահապետին, Արամ Նահապետին, Արա Արամյանին (Արա Գեղեցիկ), «անդրանիկ թագակալ արքա Հայոց Պարույրին», «Մեծն Տիգրան Երվանդյանին», Վաղարշակ թագավորին, Արշակ 1-ին և 2-րդին, Արտաշես 2-րդին, Վռամշապուհ Արշակունուն, Աշոտ Բագրատունուն, Սմբատ Բագրատունուն, Աշոտ Երկաթին և Աշոտ Ողորմածին, Գագիկ Բագրատունուն, Կիլիկիայի հայ իշխանական տների ներկայացուցիչ Կոստանդին, Ռուբեն և Թորոս Ռուբինյաններին: Այդ բաժինը ևս շարունակվում է մինչև 1860թ. թիվ 2-ը ներառյալ: Ինչպես անունների թվարկումից է երևում, այդ հոդվածները պատմական և գիտական ճշմարտացիությամբ այնքան էլ աչքի չեն ընկնում: Փաստորեն իրար էին խառնված հայկական թագավորության մի քանի դինաստիաները՝ Երվանդունիները, Արտաշեսյանները և Արշակունիները: Հեղինակներն իրենց նպատակ չեն դրել պարզել նշված պատմական անձնավորություններին վերաբերող բոլոր դրվագները, ճշտումներ մտցնել եղած կամ հայտնի փաստերի մեջ, համեմատել տարբեր պատմական աղբյուրները և դրանից հանել սեփական եզրակացությունը, մի խոսքով, քննական մոտեցում հանդես բերել պատմական դեմքերի և դեպքերի նկատմամբ: Այդ բաժնի հոդվածների հեղինակը 1858թ. թիվ 1-ից թիվ 5-ը ներառյալ Խրիմյանն է: Դրանց հատուկ է ջերմ հայրենասիրությունը, անցյալի իդեալականացումը, հայ առաջին թագավորների և պետական այրերի ա-

ռաքինի և հայրենասիրական վարք ու բարքի գնահատականը, Հայաստանի հզոր պետականության գովերգումը և կոչ իր ժամանակի հայությանը՝ օրինակ վերցնել քաջ նախնիներից, շենացնել ամայացված երկիրը, որպեսզի նվաճեն նրանց հետնորդները կոչվելու իրավունքը:

«Հայկ Նահապետ հայոց» հոդվածում Խրիմյանը, գովերգելով Հայկի ազատասիրությունը, բռնակալ Բելին հաղթելու անկոտրում կամքը, դիմում է իր ժամանակակիցներին. «Ձայն արծակյալ գոչեն առ ծեզ որդիք և Հայկա հողացյալ ոսկերք, մի թողունք աննշան ամայանալ գեղաշեն դաստակերտին իմ Հայկոծորո, որ ցորչափ շինությամբ կանգուն կացցե հավերժական պարծանք են հայրենյաց...»¹:

«Արամ հայրենասեր Նահապետ» հոդվածում գովերգվում է «դյուցազնածին» հերոսը, որովհետև նա գերադասում է մեռնել, քան թույլ տալ օտարներին «կոխել զսահմանս բնակասնունդ երկրին, զոր ձիգ աղեղամբ և նետիւք չափյալ ժառանգ եթող ինքյան քաջահավան յուր Հայկ»²: Այս հոդվածին ևս հատուկ է իր ժամանակակիցներին դիմելու միտումը, որ կանգուն պահեն հայրենին, չմոռանան «գիայրենավանդ բարբառն»: Խրիմյանն այդ անում է ստեղծելով յուրատեսակ գեղարվեստական պատկեր, իր հեղինակային խոսքը դնելով անցյալի հերոսների շուրթերին:

Եկեղեցական պատմությամբ հավատարիմ խմբագիր հեղինակը քննադատում է այն հայ թագավորներին, որոնք ժառացել են հայ եկեղեցու բռնությունների դեմ և պետական իշխանության հզորացման համար երբեմն դիմակայել են եկեղեցու կենտրոնախույս ձգտումներին: Արշակի և Պապի գնահատման հարցում Խրիմյանը չէր կարողանում դուրս գալ եկեղեցական պատմաբանների և գործիչների ազդեցությունից, այդ պատճառով էլ անիծում, կշտամբում և նզովում էր Պապին. «Երանի թե սատակյալ լիներ հիշատակ նորին յերկրեն հայոց ըստ մաղթելոյն Դավթի, որով գեթ չբերեր ամոթանս Թորգոմածին պարգերես որդվոց»³:

Մեզ համար անընդունելի այս հոդվածներն անգամ այն ժամանակվա պայմաններում ունեին դաստիարակիչ մեծ նշանակություն, նրանց մեջ գովերգվում էր հայրենասիրությունը, միաբանությունը,

1. Մլիժուի Վասպուրական, 1858, քիվ 1, էջ 9:

2. Նույն տեղում, քիվ 2, էջ 40:

3. Նույն տեղում, քիվ 5, էջ 110:

նգովվում դավաճաններն ու երկպառակության որոնք սերմանողները, «դժոխածին վասակներն ու վեստ-սարգիսները», նրանց «անիծապարտ չար գործերը»: Խրիմյանը ողբում է ոչ միայն հայ պետականության կորուստը, այլև առավել ուժգնությամբ մորմոքում հայոց կրոնի ազատության անկումը «դիվապատկեր Նիկոլներու և անոնց նմանյացը խորամանկությամբ և աստվածամարտ չարությամբ»: Դիվապատկեր Նիկոլը ռուսական ցար Նիկոլայ առաջինն էր, որի օրոք հայ եկեղեցին կորցրեց իր համեմատական ազատությունը և ռուսական արքունիքում ծրագրվեց և հայ իրականությանն ու եկեղեցուն պարտադրվեց «Положение»-ն, իբրև դիմադարձ գործողություն ընդդեմ հայ եկեղեցու անկախության ձգտումների, և հայ պետականության վերստեղծումը առնիշտ վերացավ ռուսական կայսեր «ողորմած կամոք»: Այդ հողվածներով Խրիմյանն ընթերցողներին ներշնչում էր ազգային արժանապատվություն, երբեմն էլ նույնիսկ սնապարծության ոգով, բայց այդ երանգներն անխուսափելի էին տիրող ռեժիմի պայմաններում, երբ բռնապետությունը կլանում էր փոքր ազգերի ֆիզիկական ու հոգևոր ուժերը:

1858թ. թիվ 6-ից այս բաժնի հողվածները գրում է Վարազա միաբանության անդամ, «ժառանգավորացի» ուսուցիչ Տիգրան Գալփակճյանը: Նրա մոտ ևս տիրապետում էր նույն սկզբունքը. անցյալի հզոր պետականությանը հակադրել ներկայի՝ պետականությունից զուրկ, տարբեր լուծերի տակ իր գոյությունը մի կերպ քարշ տվող ժողովրդի անհույս կացությունը: Ընթերցողի աչքի առաջ շարունակվում է թագավոր հերոսների շարքը: Հեղինակի բանադրանքին է արժանանում Տիգրանի որդի Տիրանը, որն ապստամբեց հոր դեմ և չարիքներ հասցրեց Հայաստանին: Գալփակճյանի հողվածներն աչքի են ընկնում քրիստոնեական կրոնի նկատմամբ մեծ նվիրվածությամբ և ջատագովությամբ: Չնայած այս բաժինը նվիրված էր հայ աշխարհիկ պետերի մեծագործությունների գովերգմանը, սակայն Գալփակճյանի գրչի տակ այս հողվածները դառնում էին աստվածապաշտության քարոզներ, կարծես թե փոխարինելով առաջին բաժինն՝ եկեղեցական հայրերի վարքագրությամբ: Բայց նրա հողվածներին ևս հատուկ է կրքոտ հայրենասիրությունը, ամեն մի աշխարհիկ պետի՝ Հայաստանի հզորացման գործում ներդրած ավանդի գնահատումը: Այսպես օրինակ, մեծ գնահատականի է արժանանում Վռամշապուհ թագավորը՝ Մեսրոպ Մաշտոցին և Սահակ Պարթևին աջակցելու համար: «Վռամշապուհը

ազգի մը սիրտը, միտքը հագեցնող կենդանության և սնունդ տալու միջոց եղող հավիտենական անկորուստ և անսպասելի կերակուր մը ընդհանուր ազգին մատակարարելու հոգ տարավ»¹։ Հեղինակը լավ է հասկանում, թե այդ հոգևոր սնունդը ինչ մեծ նշանակություն ունեցավ մեր ժողովրդի հարատևության համար և այդ պատճառով Վռամ-շապուհ թագավորին արժանի է համարում «մեծ երախտագիտության, շնորհակալության, օրհնության և ոսկե արծան կանգնեցնելու», որպես այդ ակտի քաղաքական նշանակությունը խորապես գնահատող գործչի։

Մարգալանական Հայաստանի ոչ մի քաղաքական գործիչ չի գրավում հանդեսի աշխատակիցների ուշադրությունը։

Արշակունիների անկումից և հայ պետականության կործանումից հետո մի մեծ ժամանակահատված դուրս է մնում ամսագրի խմբագրի ուշադրությունից։ Ապա այդ բաժնի հերոսներն են դառնում Բագրատունի դինաստիայի աշխարհիկ տերերը՝ Աշոտ, Սմբատ, Աշոտ 2-րդ (Երկաթ), Աբաս Բագրատունիները, ամեն մեկն իր առաքինություններով, հայ պետականության հզորությանը նպաստած իր ավանդներով։ Ըստ հեղինակի, պետք չէր բացասական խոսքեր ասել հայ իշխանական տների մնացորդների մասին, որպեսզի ընթերցող գյուղացին և արհեստավորը միայն դրական օրինակներ ունենան իրենց առաջ։ Այդ պատճառով գովաբանվում էր այն թագավորը, որն իր հպատակների բարօրության մասին էր հոգում. դրվատանքի էր արժանանում Գագիկ Բագրատունին, որն իր «առատասրտությամբ արքունական հարկերը քիչցուց և շատերն ալ բոլորովին տուրքե ազատ ըրավ»։ Անարգանքի պլունին են արժանանում այն երդմնազանց իշխանները, որոնք հայոց շքեղ մայրաքաղաքը՝ Անին հանձնեցին հույներին։ Ողբալով Բագրատունի դինաստիայի անկումը, հայ պետականության վերացումը Հայաստանի տարածքում, մյուս թիվը ընթերցողին պատմում է Կիլիկիայի հայկական պետականության ստեղծման մանրամասները։ Օսմանյան լծի տակ հեծող ժողովրդի համար նման բովանդակության հոգվածներն ունեին անժխտելի դրական նշանակություն։ Նրանք ցույց էին տալիս մեր ժողովրդի հարատևության գաղտնիքը, գոյապահպանման նրա անկոտրում կամքը։ Այդ հոգվածներով հրիմյանը ցանկանում էր ժամանակի հրամայականին համապատասխան՝ զարկ տալ ժողովրդի դիմադարձ կարողություններ-

1. Արմալի «Լասպուրական, 1859, թիվ 1, էջ 8։

րին, որպեսզի աննկուն մնա ազգային ոգին: Հայրենիքը փլատակներից շենացնելու, հանգած ծուխը նորից ծխեցնելու գործն իր վրա պետք է վերցնե՝ հայկական երիտասարդությունը, որին վստահված է մաս ազգի աճեցման և բազմացման գործը: Ներշնչված այդ գործի կարևորությունից, Խրիմյանը դիմում է հայ երիտասարդությանը. «Ապա ժողովեցարուք, արիք ի վայրավատին բաժանմանե, եթե ոչ անձամբ գեթ անծկարեաց սրտին սիրով, արիք, ելեք իբրև հզոր, զի թափե գգինի, հասեալ շուրջ փարեցարուք զանմահ հիշատակոք ձեր նախնյաց»¹:

Խրիմյանը հեռու է վաճառում ողբն ու կականը, բավ են այրիացյալ Անիի, Դվինի, Վաղարշապատի ու Գառնիի, Մանազկերտի ու Տիգրանաշենի, հայկական հարյուրավոր շեների ու ավանների փլատակները, պետք է վերանորոգել հայրենիքը, որովհետև գալիս են նոր ժամանակներ: Խրախուսելով ժողովրդին, որ անդարձ կորել են Հուլիանոսի, Հագկերտի և Լենկթեմուրի ժամանակները, Խրիմյանը ոգևորված հայտարարում է. «Արևն քաղաքակրթության ի հորիզոն երկնից բարձրացավ. չիք բարբարոսական բռնակալություն կամաց»²:

Վարակիչ էր այդ հավատը և խրախուսիչ, սակայն և տարակուսելի. Օսմանյան բռնակալության պայմաններում ինչ խոսք կարող էր լինել բռնակալության վերացման մասին: Գուցե այս անգամ մա ցանկալին մատուցում էր իբրև իրականություն, կամ գուցե 1856-ի «Հատող Հունայունի» հրովարտակը պատրանքներ էր ստեղծում հայ գործիչների մոտ և նույնիսկ գավառի հարստահարությունների ականատես Խրիմյանը հայտարարում էր քաղաքակրթության արևի ծագման մասին:

Հրապարակախոս Խրիմյանի գործունեությունը շատ բարձր է գնահատել Միքայել Վարանդյանը. «Մի ծայն միայն հնչում էր բարձր ու խրոխտ այդ վեհերոտ, մեղկացուցիչ լռության մեջ, հնչում էր մարդկային արժանապատվության լիակատար գիտակցությամբ... Ձայնը հնչում էր Վասպուրականից, Վարագա բարձունքներից, ուր թառել էր «արծիվը» գուտտենբերգյան մեքենան շալակած և ուսկից մա թափահարում էր անդադար իր հզոր թևերը, արծակում էր սուր ծիչը դեպի հայոց աշխարհի մշուշապատ հորիզոնները, լալիս էր իր հարազատ ժողովրդի հետ, մարմնացնում էր նրա տանջանքն ու մա-

1. Արծուի Վասպուրական, 1859, քիվ 5, էջ 110-111:

2. Նույն աղբյուր:

հատակությունը և շեփորում նրա հուսահատ բողոքը խավարի և բռնության համատարած ուժերի դեմ: Խրիմյանն էր: Այն ժամանակվա հայության խիղճը, նրա իղծերի սգավոր ու ցավատանջ թարգմանը: «Վասպուրականի Արծիվը» գուցե միակ հեղափոխական իրողությունն էր հայկական հորիզոններում, միակ օրգանը հայրենիքի մեջ, որ նրա անհամար փլատակները ողբալով հանդերձ կռվի, ըմբոստացման հրավեր էր կարողուն նոր սերնդին»¹: Սակայն կարճ տևեց պատրանքների շրջանը:

Ընթերցողների համար մեծ էր այդ բաժնի հողվածների նշանակությունը: Հայ պետականության բացակայության պայմաններում ժողովրդին ցույց տալ իր հերոս նախնիների կատարած սխրանքները, նշանակում էր դաս տալ ժամանակակցին, նրան պատրաստել պայքարի, նրա մեջ վառ պահել ընդվզումի գաղափարը:

«Տեսարանք հայրենի աշխարհաց» բաժինը նպատակամղված էր ընթերցողին ծանոթացնել պատմական Հայաստանի բոլոր վայրերի հետ. «Արծուի Վասպուրական» յուր գլխավոր պարտքը համարած է բոլոր Հայաստանին փառազուրկ տխուր վայրաց վրայոք աշխարհագրական տեղեկություններ տալով անոնց հին ու արդի վիճակը ըստ կարեաց նկարագրել և իբրև պատկեր տխրադեմ հայրենակարոտ համազգայաց աչքին դիմաց դնել»²: Ապա հետևում են հողվածներ, որոնք նկարագրում են հայկական վանքերը, մենաստանները, եկեղեցիները, քաղաքները, գյուղերը: Ընթերցողի աչքի առջև հառնում է «լայնածավալ Հայաստանը իր սրտահույզ տեսարաններով, իր տխուր ու վեհապանծ փլատակներով, Մեսրոպների, Վարդանների դեռ խոսուն ստվերներով»³: Այդ շարքում տեղ են գտել հողվածներ, որոնք վերաբերում են նաև Օսմանյան Թուրքիայի հայաբնակ վայրերին, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանի բնակավայրերին: Այսպես, հողվածաշարեր են մվիրվում Վարագի վանախմբի համալիրին⁴, Վան-Տոսպ նահանգի հուշարձաններին, գավառներին, նշանավոր գյուղերին (Արտամետ, Չվստան, Բերդակ, Ավանց, Լեգք), այնտեղ գտնվող վանքերին:

Այդ հողվածները փաստորեն արծազանքեցին նոր-նոր քայլեր ա-

1. Մ. Վարանդյան, Հայկական շարժման նախապատմությունը, Ժնև, 1912, էջ 202-203:

2. Արծուի Վասպուրական, 1858, քիվ 1, էջ 16:

3. Մ. Վարանդյան, նշվ. աշխ., էջ 296:

4. Արծուի Վասպուրական, 1858, քիվ 6, 7, 8, 9:

նող հայ հնագիտությանը, ժողովրդագրությանը և ազգագրությանը, և իրենց մնայուն տեղն ապահովեցին հետազայում այդ ասպարեզում գրված աշխատությունների մեջ:

Արևելյան Հայաստան կատարած ճանապարհորդությունից հետո (դրան կանդրադառնանք քիչ հետո) հոդվածներ են լույս տեսնում նվիրված Երևանին, արևելահայության մշակութային կենտրոն Տփլիսին, Սյունյաց աշխարհին, Ղարաբաղին և Շուշի քաղաքին: Վերջին հոդվածների նպատակն էր արևմտահայությանը մանրամասն տեղեկություն տալ արևելահայության կացության, իրավիճակի, ուսումնական բաժնի դրվածքի, այնտեղ գործող ընկերությունների, վանքերի մասին: Ամսագիրը, խմբագրի նպատակամղվածությամբ, պետք է կատարեր հայ ժողովրդի երկու հատվածները իրար կապողի պատվավոր առաքելությունը: Եվ դա մասամբ հաջողվում էր խրիմյանին: Արևմտահայությունը ծանոթանում էր այլ տերության հպատակության ներքո գտնվող իր եղբայրներին:

Արևմտյան Հայաստանի պատմական վայրերի նկարագրությունները, վանքերի ստորագրությունները մեզ համար մանավանդ այժմ ունեն անգնահատելի արժեք, եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ դա մեզնից բռնությամբ խլված պատմական հայրենիքի մի մասի հավաստի նկարագրությունն է, վանքերի արձանագրություններով, ճարտարապետական կառույցների մանրամասներով:

«Բուրաստան բարոյական առաքինությանց» բաժինը, ինչպես ցույց է տալիս խորագիրը, բարոյախոսական հոդվածներ են, որոնք գովաբանում են բարությունն ու առաքինությունը, հայրենասիրությունն ու անձնագոհությունը, քաջությունն ու ազնվությունը, համբերությունն ու հանդուրժողականությունը և ընդհակառակը՝ անարգանքի սյունին գամում չարությունն ու անբարոյականությունը, դավաճանությունն ու ուխտադրությունը, եսասիրությունն ու օտարամոլությունը, վախկոտությունն ու նենգությունը և մարդկային այլ ստոր կրքեր, հակումներ: Հաճախ այդ ամենն արվում էր Ավետարանից բերված կամ Աստվածաշնչից քաղված օրինակներով, առօրյա կյանքում հանդիպող փաստերով ու ընդհանրացումներով:

Այդ բարոյախոսական հոդվածները մոր կարդալ սովորող հայ գյուղացուն ուսուցանում էին ամեն կերպ պայքարել գոյատևման համար, բացել մոր դպրոցներ ու վարժարաններ, հաստատ մնալ հայրենի երկրի վրա, չբռնել աստանդականի ցուպը, շենացնել մախնիներից

ժառանգությունն ստացած երկիրը: Այս բաժնի հեղինակ աշակերտները հորդորում էին հայ մեծատուններին իրենց ունեցվածքից բաժին հանել հայրենիքը կանգուն պահող գյուղացիներին, օգնել նրանց գրագետ դառնալ, հասնել «դարուն լուսավորության աստիճանին»: Ազգապահպանության համար մղվող պայքարում ազգի միաբանությունը նրա հարատևության ամենաառաջին գործոնը համարող գործիչները ձգտում էին չտեսնելու տալ ազգի ներսում գոյություն ունեցող սոցիալական անհավասարությունը, հորդորներով ու կոչերով ցանկանում էին պահպանել ազգի միասնությունը:

Հետաքրքրությամբ էր ընթերցվում ամսագրի «Բնական գիտելիք» բաժինը, որն ընթերցողներին ծանոթացնում էր բնական երևույթներին՝ երկրաշարժին (գետնաշարժ), անձրևին, կարկուտին, երաշտին, դրանք առաջացնող պատճառներին: Բնական այդ երևույթները ամսագիրը ցանկանում էր մեկնաբանել իր ժամանակի գիտության օգնությամբ, ժխտում էր երևույթների սնոտիապաշտական պարզաբանումները, որոնք «կաղտոտեն բոլոր նորագարթ պատանյաց խեղճ մտքեր ... ուղորմելի պատանիք սխալ դաստիարակության մեջ մոլորյալ և պաշարյալ կմնան չար սխալմունքը յուրյանց մտացը մեջ խորունկ արմատացած»: Այդ պատճառով էլ հեղինակ խմբագիրը պարզաբանում է նմանատիպ հարցերը «արդի բնագիտաց և աշխարհագրաց կարծիքներով»: Փաստորեն «Արծուի» վարագյան առաջին շրջանի թվերը հետապնդում են առավելապես լուսավորական նպատակներ: Վասպուրականի հայությունը, որ երբեք չէր ունեցել տպագիր պարբերական, այժմ սովորում էր կարդալ, դատել, մտածել: Խմբագիրը ստիպում էր իր ընթերցողներին ընթանալ կյանքին համընթաց և պահանջներ առաջադրել:

Ամսագիրը սովորեցնում էր գյուղացուն միանալ, ընկերություններ կազմել, որոնք կհեշտացնեին նրա իրավիճակը ծանր հարկապահանջության օրերին, անբերրի տարիներին: Խրիմյանը խորհուրդ էր տալիս Հայաստանի գավառներում ստեղծել չորս տիպի ընկերություններ: Դրանք էին՝

ա) **հարկավճար ընկերություն**, որը պետք է կազմակերպվեր ամեն գյուղի կամ թաղի մեջ արքունի հարկահավաքներին դիմակայելու նպատակով:

բ) **խնայաշահ ընկերությունը** կարող էր կազմվել նույն արհեստի անձնավորություններից, որոնք օրվա առանձին ծախսերից մի փոքր

գումար ավելացնելով և հավաքելով որոշ ժամանակ անց կարող էին օգնել ընկերության նեղն ընկած անդամներին:

գ) *Աղքատասիրաց ընկերությունը* կարող էր ստեղծվել եկեղեցիներին կից, ուր տեղի ժողովուրդը շաբաթական վաստակից 1/40-ը նվիրելով ընկերությանը կարող էր հոգալ աղքատների հոգսերը:

դ) *Ընթերցասիրաց ընկերության* անդամները տարվան վաստակի 1/100-ը վճարում են ընկերությանը, ստեղծում մի դրամագլուխ, որով գնում են ազգային հին ու նոր գրքեր, լրագրեր, դրանք դնում են մի պատշաճ տեղ, որպեսզի կարողանան օգտվել դրանցից: Դժվար է ասել, թե Խրիմյանի այդ խորհուրդներն ու առաջարկները ինչ օգուտներ էին տալիս գյուղացուն և ինչքանով էին գործադրվում: Սակայն աներկբայորեն պարզ է, որ աշխատավոր գյուղացիության կյանքը բարելավելու հոգսերով տարված Խրիմյանը ցանկանում էր դժվարություններին դիմագրավելու ուժ ներշնչել նրանց¹:

«*Թանգարան Հայկազյան դպրության*» բաժինը իր առաջ դրել էր երկու նպատակ. առաջինը՝ հրատարակել վանքերում պահված ձեռագիր հիշատակարաններից հայ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ արժեքավոր հատվածներ և երկրորդը՝ զեղարվեստական գրականության մոտիվներ հրատարակել թե արդեն հրատարակված գրքերից և թե ամսագրին աշխատակցող հեղինակների ստեղծագործություններից: Այսպես, հատվածներ են տպվում Բերդակ գյուղի հին գրչագիր Հայսմավուրքից, Կենդանանց գյուղի գրչագիր Ավետարանից, Վարագա վանքի ընտիր գրչագիր Եսայու մեկնությունը, Հարանց վարուց հիշատակարանից, Շուշանց գյուղի գրչագիր մեծ ավետարանից և բազմաթիվ այլ հիշատակարաններից: Խմբագիրը հիշատակարանների այս հատվածների ընտրությունն ու հրատարակությունը կատարում էր խիստ նպատակային: Հրատարակվում էին այն հոդվածները, որոնք վերաբերում էին հայ ժողովրդի պատմության որևէ նշանակալի դրվագի, ողբերգական կամ հերոսական անցքի ու իրադարձության: Դրանք փաստորեն նպատակամղված էին հայ ժողովրդի պատմության դասեր տալ հասարակ ժողովրդին, հաղորդակից անելով նրան բազմադարյան գոյապայքարի և հարատևության գաղտնիքին:

1. Սի տասնամյակ անց, 1868-ին նույն գործունեությունն էր ծավալել նրա տանիքից մեկը՝ Գաբեգին Սրվանձաթյանը, որը խորհուրդներից անցել էր գործնական քայլերի և փորձում էր գյուղացիների ուժերով ստեղծել փոխառավական բանկ, զարկ տալ երկրագործության զարգացմանը (տե՛ս Է. Նոտամուլյան, Գաբեգին Սրվանձաթյան, Լջ 169):

Այլ էր երկրորդ տեսակի գրվածքների բնույթը: Դրանք իր ժամանակին հրատարակված գեղարվեստական գրականության նմուշներ էին, ժառանգավորաց վարժարանի աշակերտների ստեղծագործական փորձերը, գրական թոթովանքները: Հայտնի և անհայտ անունների մի շարք է մեր առաջ բացում այդ բաժինը: Իրենց գրական թոթովանքներն սկսող աշակերտները, ոգեշնչված ուսուցչի կերպարով, կյանքով ու գործելակերպով, ցանկանում են իրենց նվիրաբերել հայրենիքի վերաշինության, ազատության, վերաստեղծման սուրբ գործին: Արսեն Թոխմախյան, Պաղղասար Գասպարյան, Եղիշե Մեսրոպյան, Հրաչյա Մարգար և վերջապես ամենից նշանավորը՝ Գարեգին Սրվանձտյանցը՝ հայ բանահյուսության, բանագիտության, ժողովրդագրության և ազգագրության մեծ երախտավորը: Արսեն Թոխմախյանը հետագայում դարձավ հեղափոխական, ազգային-ազատագրական շարժման անվանի գործիչ և, դժբախտաբար, ունեցավ եղերական վախճան: Նրանց ստեղծագործությունները չհարստացրին հայ գրականությունը մնայուն նմուշներով, դրանք ուղղակի համապատասխանում էին ժամանակի գաղափարական մթնոլորտին: Այդ բաժնի ամենամեծ նշանակություն ունեցող հոդվածը ապագա ականավոր վիպասանի՝ Րաֆֆու (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան) նամակներն են՝ ուղղված խմբագրին: Նախքան նամակները հրատարակելը խմբագիրը ընթերցողներին ծանոթացնում է նամակագրի անձին, նշելով, որ նա սովորում էր «Տփխիսի մեծահռչակ Ներսիսյան դպրոցում, որից հետո վերադարձել է իր հայրենի Սալմաստ քաղաքը և «մեծափույթ ջանքերով» աշխատում է հայրենակիցների մեջ տարածել ուսման սերը: Նամակագիրն իր խորը հարգանքն է արտահայտում «Գերիմաստ հոր», նրա «հրավիրակների» նկատմամբ, նշում այդ ստեղծագործությունների «մագնիսական ձգողությունը», ընթերցողի մեջ ազգասիրական հուր վառելու ունակությունը: Հակոբ Մելիք-Հակոբյանը իր ուրախությունն է հայտնում, որ Խրիմյանը թողել է «մայրաքաղաքի պատիվներն ու զվարճալի կյանքը», գնացել, մխրճվել է արևմտահայ գավառը՝ իր հայրենակիցներին «տգիտության խավարից» դուրս բերելու նպատակով: Նա քաջ գիտակցում է այդ գործի ողջ դժվարությունը, անհամար խոչընդոտներ հաղթահարելու անհրաժեշտությունը, բայց համոզված է, որ խմբագիրը կարող է տոկալ, «համբերությամբ ընդունել ամեն տեսակի վշտեր, տառապանքներ, հայիոյանքներ»: Րաֆֆին ցանկություն է հայտնում մշտական գրագ-

րություն պահպանել խմբագրի հետ, նրանից լուրեր ստանալ ժառանգավորաց վարժարանի և ամսագրի հաջողությունների ու դժվարությունների մասին: Այդ նամակը, փաստորեն, Խրիմյանի գործի առաջին լուրջ գնահատականն էր: Ապագա վիպասանը, թեև հեռու, մեծ ուշադրությամբ հետևում էր Խրիմյանի գործունեությանը, քաջ գիտակցում դրա կարևորությունը: Չի ուշանում և երկրորդ նամակի հրատարակությունը, որով նամակագիրն իր անձկությունն է արտահայտում նամակի պատասխանի ուշանալու համար, հետաքրքրվում է, թե «որպիսի սաստկությամբ նորությունը կը մարտնչի հնության հետ»: Այդ երկու հասկացությունների հակամարտությունը համարելով բնական երևույթ, Մելիքզադե-Րաֆֆին հայ ազգի թուլանալն ու տկարանալը բացատրում է հոգևորականների անտարբերությամբ և ապաշնորհությամբ: Նա ներողություն է խնդրում խմբագրից հայ հոգևորականությանը մեղադրելու համար, ապա բացատրում է իր միտքը.

«Նախնի անձնանվեր սուրբ հարք, Սուրբ Սահակ, Սուրբ Մեսրոպ աշխատում էին ազգին մտաց լուսավորության համար», իսկ ժամանակակից հոգևորականները «ծույլ անպիտան կյանքը դյուրությամբ անցուցանելու համար», ապաստանեցին վանքերում, որոնք դարձրին մեկ-մեկ դղյակներ: Այդ ապերախտ հովիվները իրենց ազգը թողել են անտեր: Բայց վերջինս (ազգը) հարգանքով է վերաբերվում նրանց և կերակրում է իր ճակատի քրտինքով: Նամակագիրը ժամանակակից վարդապետներին համարում է «խավարի արբանյակներ», որոնք դեմ են լուսավորության տարածմանը: Րաֆֆին քաջատեղյակ էր այն սուր պայքարին, որով ընթանում էր Խրիմյանի գործը՝ Վարագում, Վանում, Վասպուրականում: (Յետագայում այդ միտքը իր գեղարվեստական արտացոլումը գտավ «Կայծեր» վեպի գլուխներից մեկում): Նամակագիրն իր կարծիքն էր արտահայտում, որ լուսավորության գործը պետք է վերցվի հոգևորականների ձեռքից և աշխարհիկ ուսումնականները «չպիտի թողուն, որ մույն վանական եղբայրները միշտ անհոգության վարշամակին մեջ պահեն իրենց հանձնված ազգը»: Առավել հետաքրքիրը նամակին տված խմբագրի մեկնաբանությունն է: Ներողություն խնդրելով իր լծակից հոգևորական եղբայրներից, Խրիմյանը գտնում է, որ, հիրավի, հայ հոգևորականությունն արժանի է դատապարտության և պարսավանքի, որովհետև «դաստիարակաց չավղեն բոլորովին խտրորելով» հեռացել են ճշմարիտ քրիստոնեական կրոնի պահանջներից: Ազգի և ժողովրդի երջանկության համար

Խրիմյանը գտնում է մի անհրաժեշտ պայման՝ հոգևոր և աշխարհիկ ղեկավարների միաբանությունը: «Տրդատ և Գրիգոր», - ահա նրա հավատամքը: Խրիմյանի քննադատությունը թեև խիստ, սակայն չի կրում ոչնչացնող շեշտադրություն: Հոգևորականության նրա քննադատությունը կրում է բարելավելու նպատակ: Խրիմյանը ելնում է ավետարանական ճշմարտությունից, եկեղեցու սպասավորների առաջ դրված Քրիստոսի պահանջներից՝ «Դուք եք լույսը աշխարհի», «Դուք եք աղը երկրի», բայց դրա փոխարեն նրանք դառնում են «չիջած ճրագներ», ժողովրդին լույս տալու փոխարեն նրան պահում են տգիտության խավարի մեջ և քանի որ նրանք «հեղգությամբ, տգիտությամբ անհամ դարձեր են», ուրեմն արժանի են «ոտից կոխան ըլլալով իբրև անպիտան և ոչինչ համարվել»¹:

Հետաքրքիր է մի հանգամանք: Խրիմյանի և Րաֆֆու ծանոթությունը չսահմանափակվեց միայն այդ մանակներով և խմբագրի կողմից դրանց հրատարակությամբ: Նույն 1858-ին Րաֆֆին Պարսկաստանից անցավ Արևմտյան Հայաստան, շրջագայեց Տարոնում և Վասպուրականում, անձամբ եղավ Վարագա վանքում, երեք ամիս շարունակ վայելեց Խրիմյանի և նրա մտերիմների հյուրընկալությունը: Այդ բոլոր իրադարձություններն իրենց գրական կերպարանքն ստացան «Աղթամարա վանքը» հոդվածում, որը լույս տեսավ 1860-ին «Հյուսիսափայլում»: Հոդվածը ուշադրության է արժանի մի քանի հանգամանքներով: Ամենից առաջ Րաֆֆին իր խոհերն է կիսում ընթերցողների հետ ազգային լուսավորության խնդիրների վերաբերյալ, իր ծրագիրն առաջադրում՝ ժողովրդի մեջ լուսավորություն տարածելու գործը աշխարհիկ գործիչների ձեռքը հանձնելու մասին: Ապա նկարագրում է Արևմտյան Հայաստանի ամենախոշոր վանքերից մեկը՝ Աղթամարա վանքը, որի վանահայրը կրում էր Աղթամարա կաթողիկոսի բարձր կոչումը, իսկ վանքը իր խոշոր տիրույթներով համարվում էր կաթողիկոսություն: Սակայն հռչակավոր այդ վանքի հսկա հարստությունները ծախսվում էին միաբանության և վանահոր կողմից, առանց փոքրինչ նպաստելու ժողովրդի լուսավորության գործին: Դրանից երկու տասնամյակ անց, երբ Գարեգին Սրվանձտյանցը նկարագրում է կաթողիկոսի վեհարանը, այն հակադրում է վանքում գոյությունը հազիվ պահպանող խղճուկ դպրոցի և ցնցոտիածածկ աշակերտների ողոր-

1. Արծուի Վասպուրական. 1858, քիվ 7, էջ 199:

մելի կացությանը: Եթե այդպես էր տասնամյակ անց, ապա կարելի է պատկերացնել իրական կացությունը Րաֆֆու ճանապարհորդության ժամանակ: Վանքի միաբանությունը, վանահոր գլխավորությամբ, խիստ անհանգստացած էր Խրիմյանի վարագյան գործունեությունից, տպարանի առկայությունից, պարբերականի հրատարակությունից: Երկու վանքերի համեմատության դեպքում ժողովուրդը նախապատվությունը տալիս էր Վարագին: Վախ կար, թե կնվազեին Աղթամարի հասույթները: Այդ պատճառով նույնիսկ Վարագից հեռու գտնվող վանքի միաբանությունը վանահոր գլխավորությամբ պայքար սկսեց Խրիմյանի դեմ: «Քո Սկրտիչ վարդապետն ալ, հողը անոր գլխին, ան ապերախտը թողալ անապատը, իր կրթված, իր սնված սուրբ տեղը, ուզեց տպարան ու դպրոց հաստատել, լուսավորություն տարածել. հիմա ան է, որ չարվադարի նման տարին մի անգամ կվազե դեպի Պոլիս ամիրաներից օգնություն խնդրելու, մեծ պարտքերուն տակ է ընկած, անխելք գործ, անիմաստ բան: Այ թշվառական, ով քեզի կստիպեր քո չափեն դուրս շալակ վեր առնուլ, ոտդ կոտրվի տակը մնաս: Վանքի խորշերուն մի կտոր հաց չկա՞ր, որ ուտեիր, քո աղոթքիդ, ժամ ու պատարագիդ լինեիր: Այդ գործերեդ ինչ կը թափվի, որ դու հավաքես: Ազգը կլուսավորվի, թող մի քիչ ալ խավարի ու անդունդը գնա, քեզ ի՞նչ փութ: Բոլոր Վասպուրականը քեզ թշնամի ես արել, չգիտես՝ ինչ է շինածդ: Վարագունը տպարան ու դպրոց է հաստատել, թուհ, կործանվի տպարանն ալ, դպրոցն ալ... Կը տեսնենք, որ Արծուի վերջն ալ, ինչպես կը թոցնեն նրան իր ծտերուն հետ դեպի Բյուզանդիոն: Հո հայոց ազգը, մեր բոլոր սրբերեն անիծյալ ազգը, վերջը պիտի կործանվի, թե քարոզես, թե չքարոզես: Մեռած հիվանդի բերանը միշտ դարման լեցրու, տեսնենք կը կենդանանա՞»¹:

Այսպես էին խոսում Աղթամարա միաբանության անդամները վանքն այցելության եկած ճանապարհորդ գրողի՝ Րաֆֆու հետ, գանգատվում Խրիմյանից նրա գործունեության համար: Սակայն Րաֆֆու համակրանքը աներկբայորեն հալածվող և միշտ աստանդական «Արծվի» խմբագրի՝ Խրիմյանի կողմն էր: Խրիմյանի գործունեությունը «իբրև խմբագիր-հրատարակիչ, գրող և քարոզիչ, և ուսուցիչ» բարձր է գնահատվել ռուս ուսումնասիրողների կողմից. «Արծուի Վասպուրականի» ծրագիրը և բովանդակությունը բավականին ընդգրկուն է. կրոնա-բա-

1. Հյուսիսափայլ, 1860, քիվ 11, էջ 407-708:

րոյախոսական հողվածներ, պատմական հուշարժանների նկարագրություն, քրիստոնեական եկեղեցական հայրերի վարքագրություն, ազգագրություն և ժողովրդական կենցաղ, հնագիտություն և պոեզիա»¹: Բայց այդ բոլորը նպատակամղված են մի սևեռուն գաղափարի՝ հայրենասիրության հոգեցունց ներբողի:

* * *

Իշխող նման մտայնության պայմաններում իսկապես աներևակայելի արգելքներ էր հաղթահարում Խրիմյանը: Սակայն նրան առավելապես նեղողը նյութական միջոցների պակասությունն էր: Վերը բերված մեջբերումից, անգամ վանականների խոսակցության մեջ ընդգծվում է այդ հանգամանքը, որ Խրիմյանը տարին մեկ «վազում էր» Պոլիս՝ տեղի մեծահարուստներից օգնություն խնդրելու: Պարբերականում լույս տեսած խմբագրական բազմաթիվ հողվածներում նա զանգատվում էր դրամի պակասությունից, ներողություն խնդրելով ընթերցողներից ամսագիրը անկանոն լույս ընծայելու, հրատարակման ժամկետները խախտելու համար: Նա պատմում էր, որ հաճախ Պոլիս է մեկնել նյութական միջոցներ հայթայթելու, «հազիվ քանի մը փակեթ թուղթ իր ամսաթերթերուն համար առած»: Նա ցանկանում էր ամսագրից բացի տպարանում հրատարակել ժողովրդի առօրյա կարիքները հոգալու գրքեր՝ Մաշտոց, Ծաշոց, Ավետարան, ընթերցարան, բայց այդ գործը հնարավոր չէր իրականացնել, որովհետև ոչ ոք չի պատկերացնում, թե «որչափ գումար դրամ պետք են այդ խոշոր խոշոր գրքերու տպագրության ծախսը»: Դրամի և նյութական այլ միջոցների խիստ պակասից զանգատվում էր Խրիմյանը «Արծուի» հրատարակության գրեթե բոլոր տարիներին իբրև առաջնորդող գրված այն հողվածներում, որոնք ինքն անվանում էր «Նախադրություն»: Իր ընթերցողներին նա հայտնում էր, որ ծավալած լուսավորական գործունեությունը չի սահմանափակվում տպարանով և դպրոցով: Նա չէր կարողանում իր ողջ ուժերը տրամադրել այդ ոլորտներին, որովհետև ստիպված էր բաի ու փայտ ձեռքն առած հողերի և փոշիների մեջ նորոգել Վարագա մենաստանի հին ավերակները, հողագործի նման գրչի տեղ մաճ բռնել և աշխատել սզարակներում: Սակայն այդ բնագավառներում ևս Խրիմյանը մո-

1. Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, стр. 601.

րարար է. Պոլսի ազգայիններից ստացած գումարով նա Եվրոպայից երկաթե գուրբան է ներմուծում, Արևմտյան Հայաստանի անասելի ծանր երթևեկության պայմաններում, հասցնում Վարագ և ինքը սովորելով սովորեցնում հայ գյուղացուն արորը փոխարինել գուրբանով, զարկ տալ գյուղատնտեսության զարգացմանը: Այդ բոլոր գործերը դրան էին պահանջում, դպրոց - գիշերօթիկ, տպարան, վանքի հոգսեր... Վանքի հասույթները չէին ծածկում այդ ծախսերը. «Աղքատության հարկն ստիպող է և ամեն պարագայի մեջ կը խոնարհեցնե ու կազտիկցնե բարձրաթիչ արծիվն, մինչև նայինք, երբ պիտի ժիր ազգասիրի մը ձեռք իր թներուն ուժ տալով միշտ իր թռիչները բարձրության մեջը պահե»¹, - երագում և մտորում էր գործիչը: Խրիմյանն արդեն հոգնել էր տարին մեկ Պոլիս գնալուց և գաղթօջախի ազգայիններին ձեռք մեկնելուց: Այս անգամ Խրիմյանը որոշում է ձեռնարկել մի այլ ճանապարհորդություն: Տակավին անփորձ երիտասարդ նա եղել էր Արևելյան Հայաստանում, այժմ ուրիշ էր. այլ հոգսերով էին ծանրաբեռնված նրա միտքն ու հոգին: Ճանապարհորդությունը նրան հնարավորություն կտար վճռել երկու խնդիր. կազմակերպել մեծ հանգանակություն և հարաբերություններ հաստատել արևելահայ հասարակական գործիչների հետ, խորհրդակցել ազգին հուզող հարցերի շուրջ: Երկար նախապատրաստական աշխատանքից հետո սկսվում է ճանապարհորդությունը, որի պատճառով էլ 1860թ. երկու թիվ հրատարկվելուց հետո, դադարում է «Արծուի Վասպուրականի» վարագյան շրջանի առաջին շրջափուլը:

Ճանապարհորդությունն սկսվում է 1860թ. նոյեմբերի 10-ին: Խրիմյանի ուղեկիցներն էին իր մերձավոր զինակիցները՝ Գարեգին Սրվանձտյանցը, Հրաչյա Սևիկյանը, Երեմիա Տևկանցը, նրա հետ էր նաև Նարեկա վանքի վանահայր Հովսեփ վարդապետը (վերջինս մեկնում էր դարձյալ հանգանակության, սակայն իր վանքի համար):

Սկզբում նրանք ժամանում են Էջմիածին, արժանանում կաթողիկոսի ընդունելությանը, նրանից կոնդակ վերցնում հանգանակություն կատարելու համար: Նրանք ջերմ հյուրընկալության են արժանանում Երևանում, ծանոթանում տեղի հասարակական գործիչների հետ, սերտ հարաբերություններ հաստատում առանձնապես երիտասարդության

1. Արծուի Վասպուրական, 1860, քիվ 1, էջ Գ:

հետ¹: Մասնավորապես Խրիմյանը հետաքրքրվում է Արևելյան Հայաստանի ուսումնական գործի մակարդակով, կազմակերպված հասարակական ընկերություններով, նրանց հետապնդած նպատակներով: Առանձնապես ջերմ ընդունելության են արժանանում Խրիմյանն ու իր ուղեկիցները Թիֆլիսում՝ արևելահայության մշակութային ամենամեծ օջախներից մեկում: Մոտավորապես մեկ ամիս Թիֆլիսի տարբեր եկեղեցիներ տրամադրվում են Խրիմյանին: Առավոտյան և երեկոյան ժամերգության պահերին մի կողմ թողած Հայսմավուրքն ու Ավետարանը, նա հայրենասիրական քարոզներ է կարդում, ժողովրդի մեջ արթնացնում քաջ նախնիների, անցյալի փառավոր պատկերները, նրա ուշադրությունը հրավիրում ներկայի վշտոտ և անկումային վիճակի վրա: Եկեղեցու բեմից առաջին անգամ էին հնչում այդպիսի քարոզներ, ավետարանական հեզության և համբերության փոխարեն այդ տարօրինակ վարդապետը շանթեր էր տեղում վաշխառուների, տգետ հոգևորականների, ժողովրդի քրտինքը լափող ու կլանող ցեցերի գլխին²: Թիֆլիսի հայ պարբերականները ողջունում են Հայաստանի սրտից «խաբրիկներ» բերող այդ բարձրաթռիչ Արծվին: «Կռունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը 1860 թ. վերջին 12 թվում և 1861-ի թիվ 1-ում հոդվածներ է նվիրում և մեկնաբանում Խրիմյանի հայրենաշունչ քարոզները: Գարեգին Մուրադյանը (հետագայում Մելքիսեդեկ վարդապետ, ապա եպիսկոպոս) մեծ ոգևորությամբ է գրում այդ արժանավոր վարդապետի մասին: «Այս վրա երկրորդ կիրակին է, որ տեղվույս եկեղեցական տաճարների սեղաններն դղրդում են մի հայրենասեր հոգվով վառված նորանկ վարդապետի նորօրինակ քարոզությամբ: ...Այս վրա երկրորդ կիրակին է, ասում են, որ Թիֆլիզու հայ ժողովուրդը շարժված ու ոգևորված իրան հայրենյաց հիշատակովը՝ խոսելու, դատելու և հարցասիրելու, և բաղդատելու առարկա է շինել իրան անցյալ և ներկա կյանքն և իրան վաղեմի ու

1. Ուշագրավ է, որ տեղի եպիստաղությունը ակնառու ներկայացուցիչները Խ.Աբովյանի աշակերտներն էին. նրանցից մեկը՝ Նահապետ Արամատյանը մինչ այդ հանդիսանում էր ամենել Միլբայել Նալբանդյանի եեա. որն սպիտակում էր Պոլիս, ուղերձ մատուցել նրան, ոգևորվել այդ առևակցությունից (Տեո՝ Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, Է.1, էջ 338): Այդ մույն անձնավորությունը երկար տարիներ նամակագրական կապ պահպանեց Արվանդությանի և Խրիմյանի եեա (տեա, Գ.Ա.Ժ. Գ. Սրվանձալանցի ֆ. բաժին 2, գ. 70, 71), ապա եասարակական գործունեություն ծավալելու համար նրանց հետ մեկնեց Արևմտյան Հայաստան և հետագայում իր հաղվածներն էր տպում «Արծվիկ Տալան» երկշաբաթաթերթում: Ավելի ուշ նա կուսակալությունը ընդունեց և դարձավ Ղևոնդ վարդապետ Արամատյան:

2. Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1970, թիվ 1, էջ 128:

այժմյան վիճակն: ...Ո՞վ է արդյոք այս արժանապատիվ վարդապետն, որ ազգային կյանքին քաջ ծանոթ լինելով, նրա վշտերի և ուրախությունների աղբյուրներն իմանալով, ազգի սթափության և ժամանակի ոգուն հարմար խառնում է աստվածասիրության քարոզի հետ և հայրենասիրության քարոզ և ճանապարհ է ցույց տալիս ազգայնությանը՝ կանգնել բարեպաշտության և բարոյականության վրա»: Հեղինակը գտնում է, որ այս վարդապետը իսկապես գործում է իր կոչմանը համաձայն, փշրում է փառասիրության, ծուլության և հեղգության, անձնապաշտության կուռքերը, «համարձակ լսելի անում իրան ծայրը ընդդեմ ամենայն ազգակործան աղետների և սկզբունքների»¹: Մուրադյանն ընթերցողին ծանոթացնում է խրիմյանի անձնավորության, նրա ծավալած գործունեության, գրական վաստակի հետ: «Արծուիի» հողվածներից քաղած նյութերի հիման վրա նա արևելահայությանը ծանոթացնում է Արևմտյան Հայաստանի առաջին տպագիր օրգանի, նրա քարոզած գաղափարների, խրիմյանի հիմնադրած «Ժառանգավորաց» դպրոցի, այնտեղ դասավանդող առարկաների, դպրոցում տիրող մթնոլորտի, դաստիարակության մեթոդների վրա: Հողվածագրի ուշադրությունը գրավում է այն հանգամանքը, որ աշակերտների ուսումնառությունն ընթանում է աշխատանքային դաստիարակության ոգով: Դասերից հետո սաներից ոմանք մշակում են վանքի պարտեզը, ոմանք տպարանում գրաշարություն են անում, ոմանք մուր են քսում, մյուսները մանուկներն են աշխատեցնում և տպում «Արծուիին»: Հողվածագիրը իր համակրանքը և համաձայնությունն է արտահայտում դաստիարակության նման մեթոդների նկատմամբ, գտնելով, որ այդ բանը գալիս է մեր իմաստուն ապուլապներից, մեր նախնիներից. «Այս է իսկական եղանակ մեր նախնյաց դաստիարակության՝ զբօսանաց և ուսման պարապո ժամերն անգամ գործածել օգտակար մարզողության մեջ»²:

Թիֆլիսի հայությունը սիրով ընդունում ու ջերմությամբ է արձագանքում խրիմյանի մասին գրված հողվածներին, առավել մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերում Թիֆլիսի եկեղեցիներում հնչեցրած նրա քարոզների նկատմամբ, որոնցից ամեն մեկը վերածվում էր հայրենասիրական ոգեցունց ցույցի: Իբրև խրիմյանի գործունեության արժանի գնահատական, քաղաքում բացվում է հանգանակություն՝ հո-

1. Կոստնկի հայոց աշխարհի, 1860, քիվ 12, էջ 1007-1008:

2. Նույն տեղում:

գուտ նրա ազգամիջեր ծեռնարկությունների: Տեղի մեծահարուստները գեներալ Երեմիա Արծրունու նախածեռնությամբ, սկսում են գումարներ հավաքել:

Քանավոր քարոզներին զուգընթաց Խրիմյանը արևելահայ մշակութային կենտրոնում հանդես է գալիս գրավոր խոսքով: «Կռունկ»-ում լույս է տեսնում նրա «Չայն Վասպուրական Արծվույն» հոդվածը, որի մեջ քննարկվում են լուսավորության և առաջադիմության խնդիրները, դատապարտվում հայ կղերը իր անհոգության և անգործության համար: Հայությանը հոդվածագիրը ներկայացնում է տգիտության ամառի դաշտում սպառվող ու հյուծվող բանակի տեսքով. «Մինչև երբ նոցա աչք ձեր գալստյան նայելով հալի ու մաշի, դուք, **ԼՈՒՅՍ ԱՇԽԱՐԻԻ** (ընդգծումը Խրիմյանինն է - Է.Կ.) անվանյալ կղերք, մինչև ե՞րբ իբրև լուսեղեն սյուն մի ձևանալով՝ չլինիք առաջնորդ և չերթաք բանակին հառաջ. մինչև երբ 4-րդ դարու գիտության լուսափայլ դրոշակը ծուլության, անհոգության վարչամակի մեջ ծալելով՝ չբարձրացնեք իբրև քաջ դրոշակիր զինվոր մի հառաջ խիզախելով: Մեր հույս և համբերությունն հատավ, ձեր օգնականության ձեռքը մեզի պետք չէ»¹:

Համարձակորեն խարազանելով հայ կղերին, վարդապետ Խրիմյանը առանց վարանելու հարց է բարձրացնում կղերից ետ վերցնել այն դերը, որ դարեր շարունակ վերապահվել էր նրանց՝ ժողովրդի լուսավորության գործը և այն հանձնել աշխարհիկ ուսումնականներին. «Մերժենք միանգամայն բոլոր կղերաց դասը, պարսավանք, բամբասանք, նախատինք կարկուտի պես թափենք նոցա գլխուն»², - ժողովրդի դատաստանի ծայնն է հնչեցնում Խրիմյանը իր կարգակիցների ականջին և ապա հավելում, եթե հոգևորականությունը շարունակի մնալ այդ խորը թնրության մեջ, ապա անընդհատ նվազող հայությունը հայրենի լեռների և ձորերի մեջ «կորսված պիտի տեսնենք գայլերեն ու զանազան գազաններեն հափշտակված»: Դատապարտող այս գրավոր խոսքը ուժեղացնում է բանավոր քարոզների ազդեցությունը:

Քանի գնում այնքան նպատակասլաց են դառնում Խրիմյանի քարոզների թեմաները: Լավ ծանոթանալով Էջմիածնի վեհարանում տիրող վարք ու բարքին, Թիֆլիսի հայկական թեմի հոգևոր առաջնորդ

1 Կռունկ հայաց աշխարհի, 1861, թիվ 1, էջ 58:

2 Նայն տեղում:

Սարգիս Զալալյան եպիսկոպոսի գործունեությանը, հրիմյանի քարոզներն սկսում են շոշափել նաև նրանց հետ կապված հարցեր: Ապա հրիմյանն անցնում է տիրող պետության՝ ցարիզմի գաղութային քաղաքականության, փոքր ազգերին ծուլելու տենդենցի քննադատությանը: Նրա շնորհալի կենսագիրն ու զինակիցը՝ Գարեգին Սրվանձտյանցը, որ ուղեկիցն ու ականատեսն էր եղել ողջ ճանապարհորդության, մեկ տարի անց, Կ.Պոլսի «Մեղվում» հանդես եկավ անստորագիր հոդվածով, արևելահայերենով գրված «Ճանապարհորդություն Մկրտիչ վարդապետ հրիմյան ի Ռուսահայք»¹ խորագրով: Այդ մեծածավալ հոդվածը ճշգրիտ հաշվետվություն էր տալիս ընթերցող լայն հասարակայնությանը հրիմյանի ճանապարհորդության մանրամասների վերաբերյալ, մեկ առ մեկ նշում տարբեր վայրերում հրիմյանի կարդացած քարոզների բովանդակության և ազդեցության մասին: Մինևույն ժամանակ հոդվածագիր աշակերտը զարմանում էր ուսուցչի խիզախության և համարձակության այդ աստիճանի համար, տարակուսում, թե ինչպես պատահեց, որ տեղական ցարական բարձրաստիճան չինովնիկները ահավոր խոչընդոտներ բարձրացնելով հրիմյանին էլ Աբովյանի նման «սև կառեթով Սիպերիա» չաքսորեցին, նման «ազատաբաղձ» քարոզների համար:

Հրիմյանի համարձակ քարոզների լուրը հասել էր Կ.Պոլսի նրա բարեկամներին: Նրանցից Նշան Օտյանը մամակով զգուշացնում էր հրիմյանին՝ ախորժակը չափավորելու համար. «Գուցե օր մը բուպամսըդ քեզ փախուցանեն և դու ի դատարկ ելանես»²:

Հրիմյանի ճանապարհորդության և քարոզների մասին իր «Տոհմային հիշատակարանում» գրում է նաև նրա ուղեկիցներից մեկը՝ Երեմիա Տևկանցը: Վերջինիս դիրքորոշումը լիովին տարբերվում է

1. Մեղու, 1862 թ., N 176-179: Հետաքրքիր է մի հանգամանք: Հայաստանի Հանրապետության տարածքում պահպանվող այս ամուսնային բոլոր բլերում պակաս էր քիվ 178-ի վերջը և քիվ 179-ի սկիզբը: Ի՞նչ էր պատահել, ինչու՞ բոլոր գրադարաններում պակաս են մույն էջերը: Ռոմանովներն ու պապականները մեզ տալիս Գլխավորության և արվեստի բանգարանի Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդի ձեռագրերը: Այդ ֆոնդի 4-րդ բաժնում մենք գտանք մեզ հետաքրքրող հոդվածի Սրվանձտյանցի ձեռագիրը, որի ընթերցումը մեզ համար հստակեցրեց մի բանի կնճառա հարցեր: Տարագրված «Մեղուն» Արևելյան Հայաստանում աքաղանջել էր ցարական գրաքննիչի «ջերմ» ուշադրությանը և հոդվածը կրճատվել էր այն էջերում, որ բնագրավել էր ցարիզմի 4-րդ բաժնում: Սիբիր աքսորելու զործում: Կրճատված մասում էր նաև Էջմիածնի վեհաքառում ախորդ զեղխ ու շվախո բարբերի բնագրավությունը, եպիսկոպոսների կաշառակերությունը (տես Գ.ԱԹ, Սրվանձտյանցի ֆ, 4-րդ բաժին, վավերագիր N 47):

2. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց.1, գ.172, թ. 3:

Գ.Սրվանձտյանցի վերաբերմունքից: Եթե Սրվանձտյանցը հիացած նկարագրում էր «Արծվի» համարձակությունը, նրա՝ թերությունները սրատես աչքով դիտելու և ծաղկելու ունակությունը, անհանդուրժողականությունը անազնիվի, վատի, տմարդիի նկատմամբ, ապա Տևկանցը քննադատում էր Խրիմյանին հենց դրանց համար. «Նորա (Խրիմյանի - Է.Կ.) Տփխիսի մեջ բռնած ընթացքի համար շատ մեղադրեցի զինքն, թե՛ ոչ ապաքեն զվեհափառն և բոլոր միաբանությունը Էջմիածնի արտաքու կարգի սեր, հարգանք և պատիվ ցույց տվին քեզ. էր վասն Էջմիածնա հոգևորական դասն յատեան քաշելեն հետո Մեղուի մեջ սարսափելի կերպով հարվածեցիր. էր վասն կառավարության դեմ խիստ լեզու գործածելով պատճառ տվիր զքեզ Ռուսաստանեն հեռացնելու»¹:

Այդ ճանապարհորդությանը տարիներ անց անդրադարձել է նաև «Մշակը», որի խմբագիրը հրատարակության է հանձնել իր հոր՝ Երեմիա Արծրունու հուշերը²: Գեներալ Արծրունին պատմում է Խրիմյանի քարոզների գտած ժողովրդականության և իր նախածեռնած հանգանակության մասին՝ հօգուտ Խրիմյանի և Նարեկա վանքի վանահայր Դովսեփ վարդապետի: Դուշերում պատմվում է նաև, թե ինչպես մի քարոզի ժամանակ Թիֆլիսի եկեղեցիներից մեկում Խրիմյանի մոտ բացահայտվեցին հոգեկան հիվանդության նշաններ, քարոզն անկապ դարձավ, որի պատճառով մեծ արագությամբ դատարկվեց եկեղեցին ու ժողովրդի մեջ սառեց ջերմությունը Խրիմյանի նկատմամբ: «Հարաբերությանց անկանոնության պատճառով» «Մշակը» վան հասավ երկու տարի ուշ՝ 1880-ին: Գարեգին Սրվանձտյանցը երկրորդ անգամ անդրադառնում է այդ ճանապարհորդությանը, այս անգամ իր ուսուցչի անբասիր անունն ու պատիվը բարձր պահելու համար: Գրիգոր Արծրունուն ուղղված մեծածավալ նամակում Սրվանձտյանցը կրկին ընդգծում է Խրիմյանի քարոզների նպատակաուղղվածությունը, նրա հայրենասիրական ոգին, նրա հետապնդած խնդիրներն ու նպատակները: «Խրիմյանը չէր եկած իբրև բեռն ծանրանալու ժողովրդյան վրա՝ նվիրատվություններ միայն հավաքելու. նա եկած էր տալու և առնելու. նա կը քարոզեր, կը գրեր, կայցեւեր, և կը համարձակին ասել՝ թե աննշան և անարդյուն չմնացին նորա խոսքերը, և տպավորություն գործեց ժողովրդյան և այս էր այն միակ պատճառը,

1. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր N 4180, Լջ 201:

2. Մշակ. 1878, քիվ 215:

որ այնքան խանդագին ընդունելություն և սեր զարթույց քաղաքիդ ազգայնոց և խրիմյանին մեջ»: Նամակի հեղինակը միաժամանակ արժեքավորում և գնահատում է Թիֆլիսի հայության ազգասիրական և հայրենասիրական եռանդը, որ հասկացավ և գնահատեց խրիմյանի գործունեությունը, որոնք արտահայտվեցին «պարբերական ազգային հրատարակությանց» մեջ լույս տեսած հոդվածներում: Նախկին աշակերտը, այժմ զինակիցը իր դատափետող խոսքն է ուղղում Թիֆլիսի այն ժամանակվա հոգևոր առաջնորդի՝ Սարգիս Ջալալյանի և այլ բարձրաստիճան հոգևորականների դեմ, որոնց «էնտրիգայի և քսությունների գոհը» դարձավ խրիմյանը:

Վերոհիշյալ փաստերի համադրումից գալիս ենք այն եզրահանգման, որ առավել արժանահավատը Սրվանձտյանցի «Նկարագրությունն» է, ուր գնահատվում է խրիմյանի ողջ գործունեությունը: Կասկածից դուրս է, որ նրա սուր լեզուն, որով խարազանվում էին ոչ միայն Թիֆլիսի հոգևորականները, այլև էջմիածնի միաբանությունը, ապա հանդգնում էր քննադատական խոսքեր հնչեցնել անգամ ցարական կառավարության հասցեին, դուր չէր գալիս քննադատվածներից ոչ մեկին և այդ բոլոր ուժերը միավորված աշխատեցին հնարավորին չափ արագորեն հեռացնել խրիմյանին Թիֆլիսից: Նրան նույնիսկ չհաջողվեց ստանալ հանգանակության ժամանակ ստորագրված գումարները: Չեռնունայն և «դատարկ գրպանով», խոնջացած «Արծիվը», որից վերցվել էին կաթողիկոսի կոնդակը, շարունակեց իր ճանապարհորդությունը: Նա անցավ Ղարաբաղ, հյուրընկալվեց Շուշիում, այնտեղ ևս ժողովրդի կողմից արժանանալով ջերմ ու սրտառու ընդունելության: Սակայն տեղի եպիսկոպոսին հասավ վեհափառի նամակը: «Լուաք զխրիմյան Սկրտիչ վարդապետն եկեալ այդր (ի Ղարաբաղ), պատվիրեմք մի տալ տեղի մտանելու ի քաղաք ծեր, այլ վաղվադակի առաքեսցիք այսր յէջմիածին...»¹: խրիմյանը ենթարկվում է վեհափառի հրամանին և մեկնում էջմիածին, որտեղ արդարանալու ցանկությամբ խնդրում է վերջինիս «ատյան բացել, քննության ատյան»: Այդտեղ էլ նրան հայտնում են, որ Թիֆլիսից հաղորդած դաճուների համաձայն, նրա քարոզները կրել են հակապետական բնույթ, ուղղված են եղել ընդհանրապես հոգևորականության և մասնավորապես նրանց բարձրաստիճան ներկայացուցիչների դեմ և այդ պատճառով էլ նա պետք է պատժվի: խրիմյանը հեռանում

1. ԳԱԸԹ, խրիմյանի ֆ., գ. 158:

է ջնդհածնից, դառնացած իր կարգակից եղբայրների արարքներից: Մի քանի օր նա մնում է Երևանում: Այս անգամ էլ երևանցիները զրկաբաց ընդունում են նրան. խնդրում քարոզներով հանդես գալ եկեղեցիներում, սակայն Խրիմյանը հրաժարվում է: Սկսվում է տուն-դարձի ճանապարհը: Երեք օր նա ապաստանում է Նախիջևանում, տեղի հայությունը նրան աննախադեպ ընդունելություն է կազմակերպում, քարոզները ունկնդրում հիացմունքով և հափշտակությամբ: Հաջորդ հանգրվանը Ագուլիսն էր, որտեղ ևս ընդունվում է մեծ շուքով և ջերմ սիրով: Երեք շաբաթ շարունակ նրա քարոզները վերածվում են շքեղ տոնախմբությունների: Ինչպես պապական իողմ է կլանում կարկաչահոս առվակի ջուրը, այնպես տեղի հայությունը ըմբոշխմում ու վայելում է նրա համով-հոտով, սուր հումորով լի խոսքը: Նա նույն Արծիվն էր, հանդուգն ու խիզախ, խարազանում էր տգիտությունն ու անազնվությունը, քսությունն ու մատնությունը: «Էդ վիճակին հասար և տակավին կը հարկանես, տակավին կը մաքառես կեղծավորությանց ընդդեմ, կը խփես, հայոց հայր, փարիսեցվոց ճակատին: Կաղոթեմք, որ միշտ այդպես լինես, ինչպես անվախ, նույնպես անմահ անե քեզ Աստված: Սակայն դու էդ դրությամբ ոչ եպիսկոպոս կարող ես դառնալ և ոչ էլ փող հավաքել կամ պարտք չունենալ»¹, մշում էր «Մեղուն» նրա ճանապարհորդության ավարտից հետո: Իսկ ճանապարհորդության ընթացքում Սվաճյանը իր թերթում հաճախակի էր անդրադառնում նրա մանրամասներին, ընթերցողներին հաղորդում, թե որ վայրում ինչպես ընդունվեց նա, նրան որակում «հրեշտակ Հայաստանի» կամ «առաքյալ Հայաստանի» էպիտետներով: Դրանց մեջ ցայտուն դրսևորվում է արևմտահայ դեմոկրատի խոր հարգանքը գաղառահայության ծոցից դուրս եկած և նրա շահերն արտահայտող վարդապետի նկատմամբ:

Ճիշտ դուրս եկան Սվաճյանի ենթադրությունները: Խրիմյանը Թիֆլիսից հեռացվեց այնպիսի արագությամբ, որ չհասցրեց հավաքել հանգանակությունը ստորագրած համապատասխան գումարը: Նա լիովին դատարկաձեռն հեռացավ Արևելյան Հայաստանից: Ծանապարհի կեսից՝ Պարսկահայքում նրան ուղեկցողների կազմը փոխվեց: Խրիմյանը իր երկու աշակերտներին՝ Գարեգին Սրվանձտյանցին և Միքայել Ալեքսանյանցին թողեց Սալմաստում, Հակոբ Մելիք-Հակոբյանի (Բաֆֆի) հայրական տանը, իսկ ինքը առանց դադարի, շարունակեց ճա-

1. Մեղու, 1862, թիվ 179:

նապարհը: Նրա վերոհիշյալ աշակերտներն իրենց հետ ունենալով Խրիմյանի հանձնարարական մամակները՝ ուղղված Երեմիա Արծրունուն, Համբարձում Էմֆիաճյանին և Պետրոս Սիմեոնյանցին, դարձյալ ուղևորվեցին Թիֆլիս՝ «Ժառանգավորացի» օգտին ստորագրած հանգանակության գումարները հավաքելու, «Արծուի Վասպուրականի» ամսագրի նոր շրջանի բաժանորդագրություն անցկացնելու նպատակով: Վերոհիշյալ անձնավորություններին ուղղած մամակներում Խրիմյանը գանգատվում է, «նեղություններից, ունեցած պարտքերից» և «ունայն ու դատարկածեռն» մնալուց: Իր աշակերտներին հանձնելով Երեմիա Արծրունու հովանավորությանը, Խրիմյանը գրում է. «Աղեկ հասկցա փորձով, որ մեր կողմեն Ռուսաստան եկող վարդապետները հալածանք պիտի կրեն, ինչպես մեք, խոհեմություն համարեցինք մեր աշակերտները դրկել, որպեսզի իբրև աշխարհական անձինք ազատաբար շրջեն այդ կողմերը: Բայց լավ գիտեմ, թե ձեր վեհ թևոցը խնամակալությունը Արծվո ճետերը կպաշտպանե, դարձյալ նույն Արծիվ հալածող ոխերին թշնամիները այդ իմ սիրուն ծագերն ալ կհալածեն, ուստի ամենայն վստահությամբ Ձեր հզոր խնամոց կհանձնեմ ատոնք, որ առանց կասկածանաց համարձակությամբ իրենց անձնվեր պաշտոն առաջ տանեն և Ձեր շնորհիվ ողջությամբ վերադառնան կրկին Վարագա բույն»¹:

1861 թ. հուլիսի 16-ին Խրիմյանը վերադառնում է Վան և շարունակում իր գործունեությունը: «Ժառանգավորաց» վարժարանն այդ տարի տալիս է իր անդրամիկ շրջանավարտները, որոնք գնում էին ուսուցչի հետքերով:

1861 թ. նոյեմբերի 22-ին «Ժառանգավորացը» մեծ հանդես է կազմակերպում, ուր նշվում են առաջին շրջանավարտների հաջողությունները: Այդ հանդեսին իր հեղինակավոր խոսքն է ասում նաև վանահայրը, խմբագիրը, ուսուցչապետը՝ Մկրտիչ Խրիմյանը: Ավանդելով ուսուցիչներին և մյուս աշակերտներին այդ ավարտական հանդեսները նշել ամեն տարի, հայր Արծիվը գնահատում է իր աշակերտների կատարած գործը. «Իբրև մշակ ձեր քրտինքը ցողեցիք և իբրև ժառանգ այսօր կվայելեք... շինվեցավ այս տուն ձեր ձեռքով, ձեր քրտինքով: Այո, ձեր արյան կաթիլներով սույն ուսումնարանի հիմունք կազմված են, բայց ձեզ համար է այս ամեն... Մենք առհասարակ ուսումնարանը շինեցինք, բայց ուսումնարանն ալ մեզ շինեց. նա մեզի

1. ԳԱԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 158, էջ 11-12:

ժառանգություն, մենք նովավ հայրենյաց ժառանգ պիտի ստանամք»¹: Այդ ելույթն ուներ և ծրագրային նշանակություն. այն մի հայացք էր ապագային ուղղված: Խրիմյանը լավ հասկանում էր իր կատարած գործի արժեքը եկող սերունդների համար և պատվիրում իր ավարտած սաներին՝ առաջ տանել Արծվի գործը, շարունակել այն ամենուրեք: Ինչպես «ժառանգավորացում», այնպես էլ նոր բացվելիք բոլոր վարժարաններում Խրիմյանը պատվիրում է «գլխավոր ուսանելիք նյութը դարձնել հայրենասիրությունը»: «Այս մեր առաջին պարտքն է, այս մեր վերջին նպատակն է, աստուծով ապրել հայրենյաց համար, հուսով մեռանել հայրենյաց համար»²:

Այդ ավանդներին ու պատվերներին ականջալուր եղան վարժարանի առաջին շրջանավարտները: Նրանք բոլորը կրոնավոր չդարձան, ուսուցիչ, գրող, տեղագրող, հեղափոխական գործիչ, սակայն բոլորն էլ իրենց ուժերը նվիրաբերեցին ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության արթնացմանը, լուսավորության գործը առաջ տանելուն, նոր ծիլեր գցող ազգային ազատագրական պայքարին:

* * *

Ճանապարհորդության ավարտից հետո նորից վերսկսվեց «Արծուի» հրատարակությունը: Ճանապարհորդությունը բեկումնային եղավ ամսագրի և խմբագրի համար: Ամենից առաջ ընդլայնվեցին ամսագրի տարածման շրջանակները: Այժմ գործակալներ կային արևմտահայ ու արևելահայ նշանավոր կենտրոններում. Վան, Բաղեշ, Մուշ, Կարին, Տրապիզոն, Պոլիս, Տփլիս, Գանձակ, Ղարաբաղ, Ալեքսանդրապոլ, Նոր-Բայազետ, Երևան, Նախիջևան, Վերին ու Ներքին Ագուլիսներ, Թավրիզ, Սալմաստ... Այդ վայրերի աչքի ընկնող հասարակական գործիչները դարձան ամսագրի երկրպագուները, խմբագրի և նրա սաների համախոհները: Այս վերջիններս իրենց հերթին ազդեցություն թողեցին Խրիմյանի վրա և այդ բոլորն արտահայտվեց «Արծուի Վասպուրականում»: Վարագյան այս երկրորդ շրջանի ամսագիրն աչքի է ընկնում ավելի բարձր մակարդակով, բարձրացրած հարցերի նպատակասլացությամբ, համահայկական խնդիրներ քննարկելու և լուծելու կարողությամբ: Առավել հետաքրքիր դարձան Խրիմյանի հոդվածները, սուր և որոշակի՝ հարցադրումները: 1861 թ. առաջին թվում

1. ԳԱԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 158, էջ 38:

2. Նույն տեղում:

«Ծանուցումն առ ընթերցողս» խմբագրականի մեջ Խրիմյանը հաղորդում է իր ճանապարհորդության ավարտի մասին, նշում, որ քանի անգամ «Արծիվը ծերանում է» (ակնարկում է ամսագրի երկարատև ընդմիջումները), բայց դարձյալ երիտասարդանում է և զարդարվում նոր փետուրներով, պատրաստվում նոր թռիչքների: «Ի՞նչ է Արծվույն ծերություն և հնություն, ուրիշ բան չէ, բայց միայն չքավոր աղքատությունը»¹: Երեք անգամ անխոնջ խմբագիրը արհամարհելով Արևմտյան Հայաստանի երթևեկության վատթար պայմանները, ճանապարհվել է մերթ Կ.Պոլիս (2 անգամ), մերթ Արևելյան Հայաստան իր «ծագերի համար կուտ հայթայթելու», ամսագրի հրատարակությունը շարունակելու: Նույն հոդվածում Խրիմյանը գրում է իր ծրագրերի, հրատարակվելիք հոդվածների, նպատակների մասին: Խմբագիրը «պիտի աշխատի առավելապես այնպիսի հոդվածներ հրատարակել, որ Ազգիս Միության, հայրենյաց շինության, եկեղեցյաց բարեգարդության և հայ մանկավույն լուսավորության կվերաբերին»²: Դրա համար էլ նա կոչ էր անում մյուս հայ պարբերականների խմբագիրներին բանալ հայերի ակամջները, «ազգ, հայրենիք, դպրոց, լուսավորություն և հառաջադիմություն» ախորժելի բառերի ընկալման համար: Հետագա համարների մեջ անընդմեջ տպվում են խմբագրի մեծ հետաքրքրություններ կայացնող մի քանի հոդվածներ: «Խորհրդածություն Վասպուրական Արծվույն իր ճանապարհորդության մեջը», «Հայկազանց հառաջադիմության կեդրոն բուն հայրենիքն է», «Հոգի և զգացողություն հայկազանց Ռուսաստանի», «Ժողովրդական դպրոց», «Ազգային երկպառակություն», «Ազգային կեդրոնական վարչություն», «Հայկազունք հայրենյաց կամ ազգային գավառական վարչությունք», «Անհամաձայն և անմիաբան գաղափարք հայկազանց», «Հայրենյաց նոր հառաջադիմության համար մա՞րդ պետք է, թե Սահմանադրությունը» խորագրերով հոդվածները ծրագրային եղան ամսագրի ողջ հետագա ուղղության համար: Այդ հոդվածներով Խրիմյանի հրապարակախոսությունը բարձրացավ ավելի բարձր աստիճանի, ընդգծվեց հեղինակի ժողովրդական ոգին: Ամսագրի աշխատանքները վերսկսվելուց անմիջապես հետո Արևելյան Հայաստան կատարած ճանապարհորդության մասին «Խորհրդածություն Վասպուրական Արծվույն յուր ճանապարհորդության մեջ» հոդվածում խմբագիրը ցանկանում է վճռել

1. Արծուի Վասպուրական, 1861, քիվ 1, էջ 1:

2. Նույն տեղում, էջ 2:

մի հարց. ինչ հարաբերության մեջ են հայ ժողովրդի երկու՝ արևելյան և արևմտյան հատվածների բնակչությունը իրար հետ, արդյոք «նույն ազգասիրության սիրտ հոգին կկրեն... Ի՞նչ կխորհին, ի՞նչ կմտածեն և ի՞նչ կխոսեն», ինչ «ճարտարապետական կանգուն» են գործածում հայրենյաց ավերակները վերաշինելու համար, այսինքն՝ ինչ միջոցներ են առաջադրում Հայաստանի անկախության և միավորման համար: Թողնելով իր այցելած մյուս վայրերը՝ Թիֆլիսը, Գանձակը, Սյունիքը, Գողթան գավառն ու Պարսկահայքը, խմբագիրը նախ ընթերցողների հետ ցանկանում է կիսել իր խոհերը Արարատյան աշխարհի, Էջմիածնի վերաբերյալ, խոստանալով գրել ոչ թե կրքով և աչառու, այլ միայն «ճշմարտության լեզվով»: Այդ պայմանին հավատարիմ հողվածագիրը նախ նկարագրում է Արարատյան երկրի անկունային վիճակը. չկան նախկին փառահեղ մայրաքաղաքները, վերացել է պետականությունը: Մնացել է միայն համայն հայության եկեղեցական մարմինը՝ Էջմիածնի ամենայն հայոց հայրապետությունը, որը հայության սիրտն է: Հողվածագրի կարծիքով այդ «սրտի» արյան շրջանառության ճանապարհը փակ է և թույլ չի տալիս հայոց երակների մեջ արյուն հոսի: Խրիմյանը Էջմիածնում մնացել էր 7 օր, շփվել միաբանության հետ, ճանաչել նրա դրական ու բացասական կողմերը, չէր ցանկանում բացեիքաց, ի լուր ողջ ազգի հայտարարել Էջմիածնում տիրող մթնոլորտի մասին, մտածելով, որ դա բացասաբար կազդեր ողջ հայության եռանդի, տրամադրության, հավատի վրա: Երբ համեմատում ենք այս հողվածը Գ.Սրվանձությանցի «Ուղևորություն Մկրտիչ վարդապետի Խրիմյան ի Ռուսահայք» հողվածի հետ, տեսնում ենք, որ ուսուցչի հողվածը անհամեմատ մեղմ է, առավել զգույշ ու չափավոր, քան նույնիսկ «Կռունկուն» հրատարակված իր սեփական հողվածը: Առանց քննադատելու, նա շարադրում է, որ Էջմիածնում հանդիպել է «տասներեք ավելի սրբազան եպիսկոպոսների և վարդապետների», որոնք ազգային պատմության հնուտ գիտականեր են, հայրենասեր անձնավորություն է ամենայն հայոց կաթողիկոսը՝ Կ.Պոլսի նախկին պատրիարքը, որի օրոք բացվեցին 30-ից ավելի դպրոց: Խրիմյանի պատկերավոր արտահայտությամբ, առաջադիմությունը փակված է բանտի մեջ և դրա պատճառները թե արտաքին են և թե ներքին, թե հայտնի և թե գաղտնի... Սակայն պատճառներից ամենագլխավորը տնտեսականն է, նյութական պակասությունները, աղքատությունը: Հակասելով ինքն իրեն, հաջորդ

նախադասության մեջ նա նշում է, որ մեր նախնիներն առավել ծանր վիճակի մեջ էին, սակայն ինչպես է, որ մենք ունենք այնքան հարուստ գրականություն, հայտնի մատենագիրներ: Ուրեմն՝ վերևում նշված աղքատությունը որոշիչ չէ. «Մի կարծիր և մի հուսար, միայն հացով ազգային առաջադիմության կառքը առաջ վարելու»: Բավական չէ նաև կաթողիկոսի ջերմ ցանկությունը: Առավել անհրաժեշտ է «հայրապետանոցին միաբանության հոգին նորա հոգվույն հետ միանա, չեն գիտեր միացա՞ծ է, պիտի միանա՞, թե ոչ: Շշմարտությունը արդյունքեն հայտնի է, եթե միացած լիներ, անշուշտ Մայր Սիոն Այրարատու ամուլ չէր մնար, այլ պիտի ծնաներ բարյաց բազմաթիվ զավակներ»¹: Զիզզազ ուղիներով հրիմյանը պատմում է էջմիածնում տիրող անմիաբանության և նրա վատ հետևանքների մասին: Սակայն նույնիսկ միասնության դեպքում էլ գործն առաջ չէր շարժվի, եթե նրանց օգնության չհասնեն «Տաճկաստանի և Ռուսաստանի վիճակավոր եպիսկոպոսները»: Ինչպես տեսնում ենք, այս հոդվածում ժողովրդի լուսավորության գործը (քննադատելով համդերձ) հրիմյանը վերապահում է հոգևորականությանը, միաժամանակ «երկրորդական լուծը» հատկացնում է աշխարհիկ առաջնորդներին: Եթե Գրիգոր Լուսավորիչն իրեն օգնական ուներ Տրդատին, Սահակ Պարթևը՝ Վռամ-շապուհին, Ղևոնդ Երեցը՝ Վարդանին, ապա ո՞ր են հայ իշխանական տների մնացորդները: Ճիշտ է, գոյություն չունի հայ պետականությունը, ուրեմն, հայոց հայրենիքի վերակառուցման գործը պետք է մտահոգի առավելապես աշխարհականներին: Խրիմյանը կոչ է անում Պոլսում ու Թիֆլիսում, Պարսկաստանում ու Չնդկաստանում բնակվող հայ իշխաններին, հրավիրում նրանց Այրարատ, որպեսզի նրանք ի նշան միության ձեռք ձեռքի տան, համբուրեն Չայրապետի աջը և «հայրենյաց շինության համար խորհուրդ բանան»: Իբրև այդ խորհրդածությունների եզրակացություն, նա արժանագրում է. «Չայրապետական համատարած արևուն դեմ բռնող թանձր վարագույրը անմիաբանության հոգին է, հայրապետական լուսավոր ճրագը գրվանին տակ դնող՝ դարձյալ նույն անմիաբանության հոգին է, հայրապետական սրտի ճանապարհը փակողը՝ դարձյալ նույն անմիաբանության հոգին է: Ալ մեղադրանք չմնաց»²:

Հոդվածի շարունակությունը լույս է տեսնում հաջորդ համարում

1. Էջմուի Վասպուրական, 1861, քիվ 1, էջ 10:

2. Նույն տեղում, էջ 15:

նույն խորագրով: Այս անգամ խմբագիրն իրեն նպատակ է դնում պարզել, թե «հայրենյաց կործանյալ տաճարը վերստին կանգնելու համար» արևելահայերն ու արևմտահայերը ելնում են նո՛ւյն չափանիշներից, «միևնույն ճարտարապետական լարո՞վ կչափեն հիմունքները», թե տարբեր են նրանց մտածողության ծեփերը: Համեմատելով երկու ինքնակալությունների տակ գտնվող հայության ներքին ձգտումները, հեղինակը գալիս է այն եզրակացության, որ նրանք փոքր զանազանությամբ ունեն նույն մտքերն ու ձգտումները: Առաջադիմության և լուսավորության ասպարեզում Խրիմյանը անկողմնակալությամբ առաջնությունը տալիս է արևելահայերին, որոնք թեև ոչ բոլոր քաղաքներում ունեն կանոնավոր ազգային ուսումնարաններ, բայց համարյա բոլոր քաղաքներում ունեն զարգացած ուսումնարաններ: Իսկ Արևմտյան Հայաստանում (չհաշված Կ.Պոլիսը, որն Արևմտյան Հայաստան չէ) պետք է «Դիոգենեսի լապտերով ուսումնական փնտրել, որոնց թիվը դժբախտաբար խիստ սակավ է»¹: Ըստ հոդվածագրի, երկու հատվածների հայությունն էլ համաձայն է մի բանում, որ ազգային առաջադիմությանը կարելի է հասնել միմիայն ուսման և լուսավորության միջոցով: Հոդվածի երկու մասում էլ «ճարտարագետի»՝ այսինքն ազգի լուսավորության գործի ղեկավարի և գործադրողի պաշտոնը Խրիմյանը հատկացնում է հոգևոր դասին, իսկ աշխարհականները պետք է միանան նրանց և համդես գան օժանդակողի դերում. «Ո՞վ կհավատա, որ առանց այս երկու մասի միության հայրենի տաճարի շենքը կատար հասնի»²:

Արդար համարելով աշխարհիկ առաջադեմ գործիչների քննադատությունը եկեղեցու նկատմամբ, Խրիմյանը միևնույն ժամանակ չի համաձայնվում նրանց այն մտքի հետ, թե ազգի լուսավորության գործը առաջ պետք է վարի ոչ թե եկեղեցին, այլ աշխարհիկ մտավորականությունը: Փաստորեն այդ պնդումով, Խրիմյանը շեղվում էր այն սկզբունքից, որ մշակել էր մի քանի ամիս առաջ Արևելյան Հայաստանում «Չայն Վասպուրական Արծույն» հոդվածում: Ըստ երևույթին դրա պատճառը Հայաստանի Արևելյան և Արևմտյան հատվածների պայմանների տարբերությունն էր: Սակայն հոգևոր դասի բացասական հատկանիշների քննադատությունը չմեղմացավ. «Արդարև տգիտությունը մեր բերան փակեց (մեր ասելով ի նկատի ունի

1. Արծուի Վասպուրական, 1861, քիվ 2, էջ 37:

2. Նույն անդում, էջ 40:

հոգևորականությանը - Է.Կ.), անհոգությունը մեր ականջները խլեցուց, ծուլությունը մեր ոտքի առաջադիմությունը կապեց»: Խրիմյանը հույս է հայտնում, որ հոգևորականությունն անսալով ժողովրդի քննադատությանը, կուղղվի և իր ձեռքը կվերցնի «ճարտարապետի» իրավունքը:

Վերջացնելով իր հողվածը, խմբագիրը առաջադրում է մի հարց՝ պարզել, թե արևելահայերն ու արևմտահայերը ու՞ր և որ հողի վրա են ուզում իրականացնել հայրենիքի վերաշինության գործը: Բանավիճելով այդ ժամանակ տիրող տարբեր տեսակետների հետ, Խրիմյանը հայտարարում է, որ բուն Հայաստանի տարածքից դուրս գոյություն չունի հայրենիք: Սխալ և վնասակար է այն գաղափարը, թե պոլսեցին Բոսֆորի եզերքին, թիֆլիսեցին՝ Քուռի ափին, Հնդկաստանի հայ գաղութի բնակիչը Գանգեսի մոտ են խորհում վերակենդանացնել հայրենիքը: Իբրև նման կործանարար մտածողության արդյունք նա մատնացույց է անում լեհահայոց 40.000 բնակիչ ունեցող գաղութի կորուստը: Բուն հայրենիքը իրավացիորեն համարելով ազգային գիտակցության, ազգապահպանման կարևոր գործոն, Խրիմյանը սրտի ցավով նկատում է, որ «Հայը յուր հայրենյաց մեջը անհայրենիք կբնակի» և այդ միտքը ճիշտ էր (իհարկե որոշ վերապահումներով) հայության երկու հատվածների համար, աչքի առաջ ունենալով պետականության բացակայության փաստը: Մյուս հողվածում Խրիմյանը շարունակում է խորհրդածությունները և սկսում այն մտքից, որով ավարտել էր նախորդը: «Հայկազանց հառաջադիմության կեդրոն բուն հայրենիքն է» խորագիրը կրող հողվածը զարգացնում է այն միտքը, թե հայրենիքը բնապատմական հասկացողություն է: Հայրենիքն այն վայրն է, որի վրա առաջացել է հայ ժողովուրդը, ուր իր գոյության և ժողովրդի հարատևման համար պայքարել են մեր նախնիները սկսած առասպելական (Նախապատմական) շրջանից (Հայկ ու Բելի, Արա Գեղեցիկի ու Շամիրամի), Արտաշեսյանների ու Արշակունյաց դինաստիայի հայ պետականության ժամանակաշրջանից, Արծրունյան, Բագրատունյաց շրջանից մինչև մեր օրերը: Հայ ազգի թվական գերակշռությունը իր պատմական հայրենիքում չնայած աստիճանաբար նվազել է և դրանում մեծ դեր են խաղացել թշնամական արշավանքներն ու գաղթականությունը, սակայն հարատևող հայության մեծ մասը դեռ ապրում է իր հայրենի տարածքի վրա: «Այրարատ, Բարձր Հայք, Տարոն, Վասպուրական և այլ նշանավոր

Նահանգները հայոց բազմության կեդրոն կը համարվին»¹: Գաղթավայրերում ապրող հայությունը, որը դեռևս չի ուժվել, առանձնապես «Հունաստանի և Կովկասյան երկիրներու մեջ», փոքր-ինչ սկսել են շարժվել և խլրտալ, իսկ բուն միջնաշխարհի հայությունը «դեռ թնրության մեջ ինկած, յուր աչքերը տգիտության թանձր մթոյն վարագույրը պատեր է, կտրած է բոլորովին սրտեն կենդանական շարժման տրոփյունը, այսինքն հայրենասիրական զգացումն»: Հայկական նահանգներում ապրող, տգիտության մեջ խարխափող ժողովրդի վիճակը Խրիմյանը համեմատում է «Պրոպատիկի ավազանի մոտ ընկած անդամալույծ հիվանդի հետ», որի օգնության աղաղակներին ոչ ոք չի արձագանքում: Ինչ դեղեր են պետք այդ անդամալույծ հիվանդին (ժողովրդին) բուժելու համար: Հեղինակի տված դեղատոմսն է՝ դպրոց, ուսում և ուսուցիչ: Իսկ ինչ բժիշկներ են պետք, որ հիվանդին բուժեն այդ դեղատոմսով. «Երկու դաս բժիշկներ պետք են. հոգվույն համար Սահակ, Մեսրոպ և Խրախուսիչ Ղևոնդ... իսկ մարմնույն համար անձնավեր Վարդան, Վահան, Մուշեղ և ասոնց նման հայրենասեր իշխանաց խումբ»: Այդ երկու կարգի բժիշկները պետք է ոչ միայն բուժեն հիվանդին, այլև վերաշինեն փլած ու ավերակ հայրենիքը: Ղևոնդն ու Վարդանը ձեռք ձեռքի տված ոչ թե Ավարայր պետք է մեկնեն, այլ լուսավորության ճառագայթներով հալածեն տգիտության խավարը: Սակայն Հայաստանը զուրկ է այդ երկու կարգի բժիշկներից և առաջնահերթ խնդիրն է՝ պատրաստել այդ բժիշկներին, որոնց Խրիմյանն անվանում է «Հայրենիքի վերանորոգման ճարտարապետներ», որի ճանապարհն էլ նշում է հեղինակը:

Ընդգծելով հանդերձ հոգևորականության որոշակի դերը ժողովրդի լուսավորության գործում, խմբագիրը մատնանշում է, որ նոր ժամանակի հոգևորականները խոտորել են մարդկային, ճշմարիտ քրիստոնեական, ավետարանական ուղիներից, այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ է ծավալել մեծ աշխատանք՝ ինքնակատարելագործվելու, ինքնամաքման, հոգևորականների նոր սերունդ պատրաստելու, որպեսզի վերջիններս հաջողությամբ առաջ տանեն ժողովրդի լուսավորության գործը: Այդ պատճառով մեծ անհրաժեշտություն է՝ բացել **եկեղեցական դպրոցներ**² հոգևոր դասի տգիտությունը վերացնելու, նրա հոգին ու միտքը կրթելու և ուսուցիչների սերունդ պատրաստելու

1. Արծուի Կապույտական, 1861, քիվ 2, էջ 44:

2. Խ, Մխլումյան, ճշվ. աշխ., էջ 42:

համար: Որտե՞ղ պետք է հիմնվեն եկեղեցական դպրոցները: Վանքերում.- պատասխանում է Խրիմյանը: Հայոց վանքերը պետք է դառնան լուսավորության շիջած կանթեղները վերստին վառողները: Վանքերում գտնվող միաբանությունները ոչ թե պետք է վարեն ծուլ ու մեղկ կյանք, այլ դառնան լուսավորության հնոցներ: Փաստորեն այդ հոգվածներով Խրիմյանը շարունակում էր իր առօրյա պայքարը հայ հոգևորականության մի մասի դեմ՝ այլ միջոցներով: Գնահատանքի ու հարգանքի տուրքը մատուցելով հին և միջին դարերի մեր հոգևորականներին, որոնց կառուցած վանքերում հիմնվել են կաճառներ և համալսարաններ, որտեղ իրենց գիտական աշխատություններն են արարել Դավիթ Անհաղթն ու Գրիգոր Տաթևացին, Անանիա Շիրակացին և ուրիշները, հեղինակ խմբագիրը կոչ է անում իր լծակից եղբայրներին՝ վառել վանքերի աշտանակների ճրագները, հայոց աշխարհից վանել տգիտությունը: Առաջին գործարար քայլը պատկանում է ամենայն հայոց հայրապետին: Հեղինակը առաջարկում է նրան Էջմիածնի «մեծահարուստ վանքին ծոցը» բանալ մի դպրոց գոնե 100 աշակերտի համար¹: Եկեղեցական դպրոց պետք է բացել Սանահինում ու Հաղպատում, Գանձասարում, Տաթևում և Ամարասում, Գողթան գավառի սուրբ Թովմայի վանքում, Տարոնի սուրբ Կարապետի, Առաքելոց վանքերում, Հովհաննավանքում, Ծովագ նահանգի չորս վանքերում և բազմաթիվ այլ վայրերում: «Մեր աշխատասեր նախնիք որչափ ճրագակալ աշտանակներ կանգնել են Հայաստանեայց եկեղեցին և յուր զավակները լուսավորելու համար»²:

Հեղինակի կարծիքով, յուրաքանչյուր հոգևոր թեմ պետք է ունենա իր ժառանգավորաց վարժարանը, ուր պետք է ուսանեն և ծրի կրթություն ստանան առավելապես ազգի «որը և անխնամ տղաքները», որպեսզի նրանք ապագայում ազգի բարերարությամբ պատասխանեն ազգին, եկեղեցուն և հայրենիքին նվիրաբերած հավատարիմ և անձնվեր աշխատանքով:

Եթե հին ու միջին դարերում գիտությունը, ուսումը, լուսավորությունը հոգևորականության մենաշնորհն էր, ապա «նոր ժամանակները» շահեկանորեն տարբերվում են նրանով, որ ժողովուրդը իր ձեռքը

1. Հետաքրքիր է այն վիաստը, որ այդ հոգվածից միայն 13 տարի անց Գևորգ Դ կաթողիկոսի օրոք, 1874-ին Էջմիածնում բացվեց Գևորգյան ճեմարանը, որը մեծ գործ կատարեց լուսավորության, գիտության և մտայնական կադրեր պատրաստելու բնագավառում:

2. Արժույթի Վասպուրական, 1861, թիվ 2, էջ 50:

պետք է վերցնի այդ գործը: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է դպրոցներ բանալ ժողովրդի բոլոր խավերի համար: Այդ գործը իրականացնողը պետք է լինի **ժողովրդական դպրոցը**¹: Անհրաժեշտ է հզորացնել «ընկերական ոգին», որովհետև ժողովրդական դպրոցները կարող են բացվել և գոյատևել ընկերությունների և հոգաբարձությունների օժանդակությամբ և միջոցով: Ժողովրդական դպրոցները պետք է բացել Յայաստանի բոլոր գավառներում, առավելապես գյուղերում, որովհետև ժողովրդի մեծ մասը գյուղաբնակ է: Հեղինակը նշում է այն փաստը, որ Յայաստանից դուրս, գաղթօջախներում բացվել են ժողովրդական դպրոցներ, մասնավորապես մատնացույց է արվում Կ.Պոլիսը իբրև արևմտահայ մշակութային կենտրոն: Սակայն այնտեղ բացված դպրոցները փոքր սպեղանի են մեծ վերքի համար: «Գաղթական հայոց հառաջադիմական քայլը հայրենյաց երկրտանի կաղությունը չի բժիշկեր և դուրսը վառած ճրագը անկարելի է, որ ընդարձակ տան մի կենտրոնը լուսավորե, վասնզի դեռ մեր անբախտ Յայաստանին նահանգաց կամ գավառներու մեջը խիստ քիչ ժողովրդական դպրոցներ հաստատված կան և այն ևս միայն նշանավոր քաղաքներու մեջը, որոնցմե շատերու կառավարությունը կամ հառաջադիմական քայլը կուզեկուզ կընթանա»²:

Գերազնահատելով ուսման և լուսավորության դերը, հեղինակը Յայաստանի թշվառության առաջին պատճառը համարում է «տգիտության ժանտ դահիճը», որը չի կարելի հաղթահարել, եթե բացակայում է «ընկերական ոգին», հասարակության օգտին աշխատող **մարդը** (ընդգծումն իրենն է - Է.Կ.): Քանի բացակայում է այդ ոգին, հույս չկա, թե Յայաստանում կբացվեն ժողովրդական դպրոցներ: Խմբագիրը քննադատում է հայ հոգևոր և աշխարհիկ մեծերին, որոնք իրենց անմիաբան ընթացքով, շահախնդրական ոգով «գալթակղության քար եղած են ազգային առաջադիմության ոտքին»: Մարգարեի նման Խրիմյանն ուսուցանում է իր ընթերցողներին. «Յայրենյաց լուսավորության իսկական պատճառ ժողովրդական դպրոցն է. այս դպրոցները յուրաքանչյուր գավառի մեջ հաստատող ընկերական հոգին է, այս հոգին վառող ու կազմող հոգևոր առաջնորդաց և քաղաքական իշխանաց միաբանական կամքն է», սակայն այդ գործոնների բացակայության պատճառով 4 միլիոն արևմտահայերից «դեռ անենափոքր

1. Խ. Մալումյան, նշվ. աշխ., էջ 42:

2. Արծուի Վասպուրական, 1861. քիվ 3, էջ 68-69:

մասն հազիվ գրել ու կարդալ գիտե՝: Արևմտահայ գավառներում ժողովրդական դպրոցների բացակայության պատճառը համարելով ժողովրդի աղքատությունը, Խրիմյանը կախարդական շղթայի օղակների մասն աղքատությունը և տգիտությունը համարում է մեկը մյուսով փոխալայմանավորված գործոններ, աղքատ են, որովհետև տգետ են, տգետ են, որովհետև աղքատ են: Քանի դեռ հայ մանուկը ականջը խուլ կպահի ժամանակի պահանջներին, չի հաղորդակցվի մորին, հայերը դեռ երկար կհագնեն ուրիշի գործած կտավը, որովհետև իրենց ունեցած նախնադարյան գործիքներով չեն կարող մրցել եվրոպականի հետ: Այսպիսով, ընդգծվում է ուսման ուտիլիտար նշանակությունը:

Խրիմյանը ժողովրդական դպրոցների զարգացման հետ է կապում արհեստների, վաճառականության զարգացումը: Ժողովրդական դպրոցների «փակված դռները» բանալու համար պետք է ձեռնարկել բոլոր միջոցները և սերտ կապ պահպանել եկեղեցական դպրոցի հետ: Միայն այս երկու դպրոցների անխափան գործունեությամբ է, որ հնարավոր է Հայաստանի բարգավաճումը:

Այդ հոդվածները փաստորեն եղան ոչ միայն խմբագրի խորհրդածությունները, այլև Հայաստանի վերաշինության նրա ծրագիրը, հայ դպրոցի նկատմամբ ունեցած նրա հայացքները: Պետականությունից զուրկ հայ ժողովրդի համար դպրոցը, եկեղեցին, լուսավորությունը դառնում էին այն վճռորոշ գործոնները, որոնց օգնությամբ ժողովուրդն ապահովվում է իր ազգային գոյությունը և ապագան: Այն ժամանակվա պայմաններում լայն մասշտաբներով դնել ժողովրդական դպրոցի զարգացման խնդիրը և նրա հետ կապել նաև վաճառականության, առևտրի և արհեստների զարգացումը, նշանակում էր հետևողականորեն պաշտպանել առաջադիմական հայացքներ: Սակայն այդ ամենով հանդերձ, նա մնում էր իր ժամանակի թեկուզ և առաջադեմ, բայց և այնպես հոգևորականության դիրքերի վրա: Նա զգում էր իր կարգակիցների, հայ հոգևորականության և ընդհանրապես համաշխարհային կրոնական ինստիտուտի հետադիմական վիճակը և դիրքորոշումը, հաճախ էլ հայ լուսավորչականությունը և Հայաստանեայց եկեղեցու գաղափարախոսությունը համեմատելով Իզմատիոս Լոյուլայի և Ճիզվիթների հայացքների հետ, նա ընդգծում է հայ եկեղեցու դեմոկրատական սկզբունքները: Հայ հոգևորականության բացասական հատկանիշների՝ տգիտության, կաշառակե-

րության նրա քննադատությունը հետապնդում էր ոչ թե ոչնչացնող նպատակներ, այլ բարեկարգող և բարեփոխող: Նա գտնում էր, որ հայ եկեղեցու բարեկարգումից է կախված հայ ժողովրդի իրավիճակի բարեկարգումը:

Ուշադրության արժանի է «Արծուի Վասպուրականում» լույս տեսած մի այլ հոդվածաշար ևս, ուր քննարկվում է արևմտահայոց Ազգային սահմանադրության, Ազգային Կենտրոնական վարչության, գավառական վարչության, դրանցում ընտրված պատգամավորների հետ կապված խնդիրներ: Այդ հոդվածներն աչքի են ընկնում դատողությունների ու հարցապնդումների հրատապությամբ, պրոբլեմների լուծման սկզբունքայնությամբ: «Ազգային Կենտրոնական վարչություն» հոդվածում խմբագիրը քննարկում է Սահմանադրությամբ ընտրված Ազգային ժողովի, նրա կենտրոնական վարչության հետ կապված հարցերը: Հոդվածի սկզբում հեղինակը հետադարձ հայացք է նետում հայ պետականության ժամանակ եղած վարչական մարմիններին՝ թագավորական, բղեշխների և նախարարական ատյաններին իբրև քաղաքական իշխանություն կրողներ: Իսկ հոգևոր իշխանության մարմիններն էին կաթողիկոսի համագումար ատյանն ու 400 եպիսկոպոսների թեմական ատյանները: Հայ պետականության կործանման հետ մեկտեղ անվերադարձ անհետացել են քաղաքական իշխանության մարմինները: Հարատևող չորս միլիոն հայության համար դեռևս գործում է երկու մեծ ատյան՝ Սյունիոդոսի (Սինոդի - է.Կ.) ատյանը էջմիածնում կաթողիկոսի նախագահությամբ և Ազգային ժողովը Կ.Պոլսում պատրիարքի ղեկավարությամբ: Հրաժարվելով քննարկել էջմիածնի Սինոդին վերաբերող հարցերը, այն համարելով արևելահայ լրագրողների պարտքը, իր ուժից վեր համարելով ճանապարհորդի թուցիկ ակնարկով այդպիսի լուրջ խնդիր քննարկելը, այնուամենայնիվ Խրիմյանը համառոտակի բնութագրում է էջմիածնի Սյունիոդոսի ատյանը «ամելի հոգևորական քան թե քաղաքական կամ Ազգային»: Այդ բնութագրումով Սինոդը հակադրվում էր Կ.Պոլսի Ազգային ժողովին, որն ըստ Խրիմյանի, Ազգային է կամ քաղաքական: Էջմիածնի Սինոդն իրավունք չունի ազգային դատաստանական վեճեր քննարկելու, մինչդեռ Կ.Պոլսի Ազգային ժողովն ունի այդ իրավունքը: Այդ նախաբանից հետո հեղինակն անցնում է Ազգային ժողովի, Կենտրոնական վարչության հետ կապված խնդիրների քննարկմանը:

Անընդհատ նամակագրական կապ պահպանելով Կ.Պոլսի սահ-

մանադրականների հետ, գլխավորապես նրանց ղեկավարների հետ, Խրիմյանը Վասպուրականում պատմում է իր ընթերցողներին Սահմանադրության սկզբունքների, Ազգային ժողովի կառուցվածքի մասին: Այն, որ Ազգային ժողովը բաղկացած է կրոնական և քաղաքական ժողովներից, ըստ Խրիմյանի չի ներկայացնում Սահմանադրության մեծ սկզբունքը: Այդ ժողովներն ուներ հայ ժողովուրդը դեռևս 400 տարի առաջ, երբ Բ.Դուռը Հովակիմ 1-ին պատրիարքի օրոք հայ ազգին շնորհել էր որոշ արտոնություններ: Խրիմյանը գտնում է, որ մեծ տարբերություն կա այն ժամանակվա ժողովի և իր ժամանակվա Սահմանադրապես ընտրված ժողովի միջև, որովհետև այն ժամանակ «ճարտամիտ արհեստավորը, կամ խելոք աղքատը մասն չունեի նույն ատենին իբրև արժանավոր անդամ ընտրվելու»¹: Եվրոպայից հասած ազատաբեր հողների շնորհիվ ընտրված Ազգային ժողովը վայելում է Խրիմյանի մեծ համակրանքը: Խրիմյանն իր ընթերցողներին պատմում է Սահմանադրական պայքարի, 1860 թ. Սահմանադրության, նրա թշնամիների, եղած մատնությունների մասին, որոնք առիթ դարձնելով Բ.Դուռն արգելեց Սահմանադրության գործադրությունը և այն դարձրեց իր վերաքննության առարկան: Այդ բոլորի մասին Խրիմյանը տեղեկություններ էր ստանում Կ.Պոլսում գտնվող իր համախոհներից: Նշան Օտյանն իր նամակներում հաղորդում էր սահմանադրական պայքարի ելևէջների մասին: «Այժմ Պոլիս Ազգային ժամր խնդիրները ապուրի պես կեփին: Ազգին խավարյալ և կործանարար մասը զսահմանադրությունը կործանելու փորձերն հաջողցուցին, գացին Բ.Դռան կասկածելի ցուցին, զրպարտեցին... որով Բ.Դուռը այժմ Սահմանադրությունը մերժեց, չընդունեց, Սեղուն և Մյունատին դադրեցրուց»²: Տեղեկատվությունը հետզհետե կրում է տագնապալի բնույթ, հաղորդում են Բ.Դռան կողմից կազմված հանձնաժողովի գործունեության մասին, որին հաջողվեց հիմնովին տապալել սահմանադրությունը, այնպես փոփոխել նրա սկզբունքները, որ ընդունելություն չի գտներ լայն ժողովրդական զանգվածների կողմից³:

Խրիմյանը հեռու էր Բյուզանդիոնից, բայց այդ հեռվից էլ նա ընկալում էր օսմանյան մայրաքաղաքում կատարվող ողջ իրադարձություններն իրենց կնճռոտ հանգույցներով և հակասություններով:

1. Արծուի Վասպուրական, 1861, քիվ 5, էջ 132:

2. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, գործ 125, ք. 12:

3. Նույն աղբյուր, էջ 18:

Իր ընթերցողներին նա բացատրում էր Ազգային Սահմանադրության անկման, նրա թշնամիների կատաղության բուն պատճառները: Սահմանադրական պայքարի բովում նա նկատում է հակոտնյա շերտերի գոյությունը: Գյուղացուն և արհեստավորին հասկանալի լեզվով նա բացատրում էր, որ հարուստներին դուր չի գալիս սահմանադրության այն սկզբունքը, երբ «արդարության քվեն մարդիկներուն արժեք չափելով՝ արժանի կտեսնա զգոն և ճարտարամիտ աղքատներն ալ ազգային վարչության անդամ ընտրելու»¹:

Սահմանադրության անկման պատճառներից մեկն էլ այն է, որ մինչ այդ ազգային գանձարանից անարգել օգտվող հարուստների մի խումբ էֆենդիներ, ամիրաներ և հոգևորականներ ամեն ճիգ ու ջանք թափեցին, որ խորտակեն նոր սահմանադրության զգուշավոր օրենքները, որոնց շնորհիվ «երկաթե նիզով» փակել էին ազգային գանձարանի դռները: Գողության և հափշտակության մոլուցքով տարված, ազգի հարստությունը իբրև սեփականություն օգտագործելու համար, նրանք ձեռնամուխ եղան խորտակելու սահմանադրությունը: Այդ նպատակով նրանք անվանարկեցին սահմանադրությունը երկու կողմից, առաջինը՝ սահմանադրությունը ներկայացրին իբրև «Հայաստանեայց եկեղեցվո» օրինաց հիմունքները խախտող գաղտնի մեքենա» և երկրորդ՝ օսմանյան պետության ընդդիմադիր մի մարմին՝ «պետություն պետության մեջ»: Ահագանգը հնչել էր հայ հոգևորականության և թուրք պետական պաշտոնյաների ականջին, որոնց հարվածներին էլ ենթարկվեց սահմանադրությունը: Սակայն Խրիմյանը հավատում է ծշմարտության հաղթանակին: Եվրոպական ազգերի օրինակով նա բացատրում է իր ընթերցողներին, որ ամենուրեք ազգային հեղափոխությունների ժամանակ լինում են մատնության, քսության և մահապարտության դեպքեր: Մերկացնելով ամիրաներին և էֆենդիներին, նշովելով սահմանադրության «ընտանի թշնամիներին», Խրիմյանը հողվածն ավարտում է քրիստոնեական սիրո քարոզով ուղղված ժողովրդին, ամիրաներին, իշխաններին, արհեստավորներին և ռամիկներին՝ «ամեն հասակի և աստիճանի մարդկանց, որպեսզի ձեռք ձեռքի տան, որովհետև ազգի բոլոր ուժերի միասնությամբ միայն կծնվի «ազգային առաջադիմության բարիքը»: Փաստորեն այդ քարոզով Խրիմյանը նահանջում էր իր դիրքերից: Ըստ երևույթին այդ եզրակացությամբ նա ցանկանում էր փրկվել մատ-

1. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, զտք 125, ք.19-22:

նիչների հարծակումներից, որպեսզի «Մեղուի» և «Մյունստիի» նման իր ամսագիրն էլ չդադարեցվեր գրաքննիչի կողմից: Բացի այդ, հրիմ-յանը սերտ հարաբերության մեջ էր գտնվում Պոլսի սահմանադրականների հետ, որոնք արդեն վարում էին տատանվող քաղաքականություն: Այդ բոլորով հանդերձ հողվածը մեծ նշանակություն ունեցավ Պոլսում մղվող պայքարի բովանդակությունը արևմտահայությանը ծանոթացնելու գործում: Այն ջերմությամբ ընդունվեց նաև Կ.Պոլսում: Սվաճյանն շտապեց արտատպել այդ հողվածը, իսկ Նշան Օտյանը դարձյալ արծագանքեց հրիմյանին. «Արծվույն վերջին չորս թիվերը եկան: Հինգ թվույն մեջ Ազգային կեդրոնական վարչության վրա գրած հողվածը մեծ ուշադրությամբ և զմայմամբ կարդացի: ...Այս հողվածը **գլուխ գործոց է** (ընդգծումն իրենն է - է.Կ.) ...Ասանկ վսեմ, ազդու և բարձր գրված մը շատոնց է կարդացած չունեի, կեցցե հրիմյան և իր ազգասեր ոգին»¹:

Հողվածում արծարծված հարցերի գաղափարական շարունակությունը հանդիսացավ մեկ տարի անց, 1862-ի թիվ 6-ում հրատարակված «Հայկազունք հայրենյաց կամ ազգային գավառական վարչությունք» հողվածը: Չնայած խորագիրը խոստանում էր պատմել գավառական վարչությունների մասին, այնուամենայնիվ այն գլխավորապես նվիրված էր Ազգային Կենտրոնական վարչության քննադատությանը, քանի որ ըստ հեղինակի այդ մարմինն է ազգային կառավարության կառքի առանցքը, որի շուրջն են պտտվում կառքի անիվները, այսինքն՝ գավառական վարչությունները: Հեղինակը գտնում է, որ եթե ծանր հիվանդ է «առաջնորդական գլուխը» (ակնարկում է կենտրոնական վարչության կազմալույծ վիճակը), ապա մարմնի մյուս անդամները ևս առողջ լինել չեն կարող: Ըստ Սահմանադրության Ազգային կենտրոնական վարչությունը գտնվում էր Կ.Պոլսում, սակայն վարում էր ողջ Արևմտյան Հայաստանի հոգևոր, դատական և քաղաքական գործերը: Խրիմյանը գտնում էր, որ այդ վարչությունն ի վիճակի չէ վարելու ողջ Արևմտյան Հայաստանի գործերը, ժողովը խարխափում է երկպառակության և խռովությունների մեջ: Սահմանադրապես ընտրված Ազգային ժողովի անդամների մի մասը, նախկին հեղինակները դաշն կնքած նրա թշնամիների հետ, անլուծյան են դատապարտում Ազգային կենտրոնական վարչությունը: Ժողովի և Սահմանադրության դեմ պայքարում են և կղերա-աղայական պահ-

1. ՀՀ ՊԿԳԱ. ֆ. 57, գործ 125, p. 25:

պանողական մտայնության գործիչները և ժողովում ընտրված էֆենդի անդամները: Այդ պատճառով Ազգային ժողովը երբեք չէ և ընկնում: Խմբագրի ուշադրությունից չէր վրիպում, որ Կ.Պոլսի «Կեդրոնական Ազգային ժողով» կոչվածը, որի պատվիրակների մեծ մասը գաղթօջախի երևելի անդամներն էին, չեն ներկայացնում արևմտահայ գավառաբնակ ժողովրդի շահերը, և քանի դեռ նրա աշխատանքները չեն ընկնել հունի մեջ, ապա ավելի վատթար վիճակում են ազգային գավառական վարչությունները:

Այդ հանգամանքները հայաստանաբնակ ժողովրդին բացատրելուց հետո, գավառահայության շահերի արտահայտիչ խմբագիրը կոչ է անում ազգային գավառական վարչություններին՝ ստանձնել ազգի վերքերը դարձանդի պատվավոր պաշտոնը. «Բժիշկ հայրենյաց մահճին մոտ պետք է, խիստ ուշ և անագան կիսանեն վարչության դեղերը մինչև ի Զայաստան»¹: Կդերա-աղայական և պահպանողական հոսանքի մատնությունների և քսությունների պատճառով Սահմանադրության գործադրումն արգելվում է Բ. Դռան կողմից: Այդ պատճառով խմբագիրը իր ահազանգն է հնչեցնում հայկական հորիզոններում. «Արթնցեք, Զայկա որդիներ, արթնցեք, մախատես զգուշությամբ պահապան ու պաշտպան պատրաստենք ամեն կողմեն շուրջ փակելով Սահմանադրության նորածին մանկանը, որպեսզի առանց երկյուղի կամ կասկածանաց ամեն դժվարություններ թևակոխելով անցնի և մեր հայրենյաց մեջ հաստատելով յուր օրինաց գահը՝ թագավորե արդարությամբ և մշտնջենավոր խաղաղությամբ»²: Հեղինակն ափսոսանքով է նշում, որ սահմանադրության հեղինակները «Վոսփորի եզերքից են»: Ըստ նրա, ավելի լավ կլիներ ժողովրդի համար, եթե «սահմանադրության հայ պատգամավորները Մասիսի գլխեն վար իջնային կամ Այրարատու դաշտեն ելնեին», այսինքն՝ բուն Զայաստանի տարածքից: Այդ դեպքում նրանք ավելի լավ կիմանային հայրենաբնակ ժողովրդի հոգսերը: Ժողովրդի փրկությունը պետք է որոնել հենց իր մեջ:

Ինչքան լավ հողվածներ լինեն սահմանադրության մեջ, եթե չկա այն գործադրող մարդը, անհատը, ապա սահմանադրությունը ոչինչ է: Սահմանադրության գործադրողները պետք է լինեն ժողովրդին առաջնորդողները, նրա ծոցից ելած ուժեղ անհատները: Նրանք պետք

1. Արծալի Վստպրոսկան, 1862, քիվ 6, էջ 169:

2. Նույն տեղում, էջ 174:

է ուսման լույսով լուսավորված մարտիկներ լինեն, «Մովսեսներ», առաքյալներ: «Հայրենյաց նոր հառաջադիմության համար մարդ պետք է, թե սահմանադրությունը» հողվածում նա զարգացնում է այն միտքը, թե սահմանադրությունն ինքնին, առանց գործադրողի, մեռած տառ է, «Օրենքն ըստ ինքյան խեղճ և ողորմելի է, ոչ մի ազդեցություն չունի, գավազանի մի նման գետին կիյնա, եթե զորավոր ձեռք մը զինքն չբռնե և չպաշտպանե»¹: Հողվածագիրը բողոքում է այն մտայնության դեմ, թե սահմանադրական կարգերը եվրոպական ազգերի համար են և ոչ թե «ասիական անկատար ազգերի համար»: Բացահայտելով այդ մտայնության սնանկությունը, Խրիմյանը մերկացնում է այդ կարծիքը տարածողներին: Սահմանադրության գլխավոր հողվածը քվեարկության՝ և անաչառ ընտրության օրենքն է, որն իրավունք է տալիս հանճարեղ աղքատին անցնել վարչության գլուխ և ազգային խնդիրներ լուծելու մեջ առաջ անցնել հարուստներից: Այս հարցադրման մեջ ամենից լավ են պրտահայտված Խրիմյանի ժողովրդավարական սկզբունքները՝ սահմանադրությունը ժողովրդին և ազգին ծառայեցնելու ջերմ փափագը: Խրիմյանն անընդհատ բացատրում է գավառաբնակ իր ընթերցողներին, որ սահմանադրական պայքարի ետևում տարբեր շերտերի պայքարն է: Պայքարի ընթացքում հաղթում են նոր հայացքները, կյանքի հետ համընթաց քայլողները: Այդ հողվածներով բոլորվում և ամբողջականանում է «Արծուի Վասպուրականի» Վարազյան երկրորդ շրջանի Խրիմյանի հրապարակախոսությունը: 1862-63 տարեշրջանում ամսագրի էջերում լույս տեսան այնպիսի հողվածներ, որոնք անմիջականորեն արծագանքում էին Ջեյթունի հերոսական ապստամբության իրադարձություններին («Սկսենք մեր գործ, նորեն սկսենք»), ոգևորում ժողովրդին՝ չիուսահատվել ապստամբության պարտությունից, կազմ ու պատրաստ լինել՝ սկսած գործը հաղթական վախճանի հասցնելու համար: Ճիշտ է, հողվածի հեղինակը ինքը՝ Խրիմյանը չէր, այլ նրա նախկին սանը և մերծավորագույն զինակիցը՝ Գարեգին Սրվանձտյանցը: Եթե հաշվի ենք առնում այն հանգամանքը, որ հողվածը լույս էր տեսնում խմբագրի անմիջական հավանությամբ, ապա պարզ է, որ այդ հողվածում արտահայտված էին նաև Խրիմյանի հայացքները, մտորումներն ու խոհերը հայ ազատագրական շարժման և նրա շարժիչ ուժերի վերաբերյալ: Նույն 1862-63թթ. «Արծուի» էջերում լույս տեսավ դարձյալ

1. Արծուի Վասպուրական, 1862. ք. 8, էջ 226:

Սրվանձոտյանցի «Շինական հայոց կյանք ի Հայաստան» ստվարածավալ հոդվածը, որը հուզիչ և սրտառու նկարագրություն էր հայ գյուղացու ողբալի կացության ծնված օրից մինչև գերեզման, նրա կախումը պարտատերերից և վաշխառուներից, նրա հարստահարյալ և զուրկ դրությունը, պետական հարկահավաքների անօրինությունները, հայ գյուղացու քայքայումն ու հողագրկությունը և պանդխտությունը դեպի Կ.Պոլիս: ճիշտ է, գրական ավելի ակնհայտ ծիրքերով էր օժտված Սրվանձոտյանցը, բայց նրանք նույն զինանոցից էին վերցնում իրենց զենքերը և նույնն էր նրանց գաղափարական քուրան, ուր կոփվում և ծուլվում էին նրանց հայացքները, դա Խրիմյանի հայրենասիրական շունչն էր և նրա ստեղծած «ժառանգավորացը»:

1862-ին «Արծիվը» հրատարակվում է լրիվ՝ 12 թիվ, իսկ 1862-63 միացյալ թվով հրատարակվում է ևս 6 ամիս, 1864-ին ևս լույս է տեսնում ամսագրի 6 թիվ: Այդ կիսատ հրատարակություններն ունեին իրենց օբյեկտիվ պատճառը: 1862-ին ամսագրի խմբագիրը և գլխավոր աշխատակիցը՝ Մկրտիչ Խրիմյանն ու Գարեգին Սրվանձոտյանցը հեռանում են Վարազից, մեկնում Տարոն, ձեռնամուխ լինում առավել պատասխանատու և պատվավոր, բայց և դժվարին գործի: Այդ հեռվից նրանք չէին կարող գործնական օգնության հասնել Վարագում լույս տեսնող ամսագրին: Առանց դադարման մասին հայտարարության, այլևս լույս չի տեսնում «Արծուի Վասպուրական» ամսագիրը: Այն մեծ դեր կատարեց Վասպուրականի հայության հոգևոր արթնացման գործընթացում: Բուն Հայաստանի տարածքում հրատարակված այդ առաջին պարբերականը իր էջերում բարձրացրեց համազգային խնդիրներ, որոշակիորեն պաշտպանեց լայն դեմոկրատիայի՝ գյուղացիության և արհեստավորության շահերը: Քննարկված հարցերի բազմազանությամբ, համազգային պրոբլեմների առաջադրման հրատապությամբ և սրությամբ, «Արծուի Վասպուրականին» դարձավ իր ժամանակի առաջադեմ պարբերականներից մեկը և ժողովրդականացրեց Խրիմյանի ու Սրվանձոտյանցի անունները:

Գարեգին
Սրվանձտյանց
(խմբագիր
«Արժուիկ
Տարոնո»-ի)

References

REF ID: A66583

1. DATE 11-11-1964
 2. TO DIRECTOR, FBI
 3. FROM SAC, NEW YORK (100-100000)
 4. SUBJECT JAMES EARL RAY; AKA; IOWA; MURKIN; C. I. O. 100-100000

54-280-27-62-8

1482

2. 3. 4.

1. *... ..*
 2. *... ..*
 3. *... ..*
 4. *... ..*
 5. *... ..*

[illegible]

2. 1980年10月1日

I have been thinking about you
 and how much I love you.
 I hope you are well and happy.
 I will write again soon.
 Love,
 John

1. The first part of the paper is devoted to a review of the literature on the topic. It starts with a general introduction to the field, followed by a detailed discussion of the various methods used in the study. The author then presents the results of the study, which show that the proposed method is more effective than the existing ones. Finally, the author concludes the paper by summarizing the main findings and suggesting some directions for future research.

1. The first part of the document is a letter from the author to the editor, dated 19th March 1964. The letter is written in a very informal, handwritten style. It begins with "Dear Sir," and ends with "Yours faithfully, [Signature]". The letter is about 10 lines long.

1. General Characteristics of the Human Body
 2. Structure of the Human Body
 3. Physiology of the Human Body
 4. Development of the Human Body
 5. Health of the Human Body
 6. Disease of the Human Body
 7. Diagnosis of the Human Body
 8. Treatment of the Human Body
 9. Prognosis of the Human Body
 10. Prevention of the Human Body
 11. Rehabilitation of the Human Body
 12. Research of the Human Body
 13. Education of the Human Body
 14. Law of the Human Body
 15. Religion of the Human Body
 16. Philosophy of the Human Body
 17. Art of the Human Body
 18. Science of the Human Body
 19. History of the Human Body
 20. Geography of the Human Body
 21. Politics of the Human Body
 22. Economics of the Human Body
 23. Sociology of the Human Body
 24. Psychology of the Human Body
 25. Anthropology of the Human Body
 26. Archaeology of the Human Body
 27. Linguistics of the Human Body
 28. Mathematics of the Human Body
 29. Physics of the Human Body
 30. Chemistry of the Human Body
 31. Biology of the Human Body
 32. Medicine of the Human Body
 33. Nursing of the Human Body
 34. Pharmacy of the Human Body
 35. Physiotherapy of the Human Body
 36. Occupational Therapy of the Human Body
 37. Speech Therapy of the Human Body
 38. Behavioral Therapy of the Human Body
 39. Art Therapy of the Human Body
 40. Music Therapy of the Human Body
 41. Dance Therapy of the Human Body
 42. Yoga Therapy of the Human Body
 43. Meditation Therapy of the Human Body
 44. Transcendental Therapy of the Human Body
 45. Energy Therapy of the Human Body
 46. Herbal Therapy of the Human Body
 47. Acupuncture Therapy of the Human Body
 48. Massage Therapy of the Human Body
 49. Chiropractic Therapy of the Human Body
 50. Osteopathy Therapy of the Human Body
 51. Naturopathy Therapy of the Human Body
 52. Herbal Medicine of the Human Body
 53. Acupuncture Medicine of the Human Body
 54. Massage Medicine of the Human Body
 55. Chiropractic Medicine of the Human Body
 56. Osteopathy Medicine of the Human Body
 57. Naturopathy Medicine of the Human Body
 58. Herbal Medicine of the Human Body
 59. Acupuncture Medicine of the Human Body
 60. Massage Medicine of the Human Body
 61. Chiropractic Medicine of the Human Body
 62. Osteopathy Medicine of the Human Body
 63. Naturopathy Medicine of the Human Body
 64. Herbal Medicine of the Human Body
 65. Acupuncture Medicine of the Human Body
 66. Massage Medicine of the Human Body
 67. Chiropractic Medicine of the Human Body
 68. Osteopathy Medicine of the Human Body
 69. Naturopathy Medicine of the Human Body
 70. Herbal Medicine of the Human Body
 71. Acupuncture Medicine of the Human Body
 72. Massage Medicine of the Human Body
 73. Chiropractic Medicine of the Human Body
 74. Osteopathy Medicine of the Human Body
 75. Naturopathy Medicine of the Human Body
 76. Herbal Medicine of the Human Body
 77. Acupuncture Medicine of the Human Body
 78. Massage Medicine of the Human Body
 79. Chiropractic Medicine of the Human Body
 80. Osteopathy Medicine of the Human Body
 81. Naturopathy Medicine of the Human Body
 82. Herbal Medicine of the Human Body
 83. Acupuncture Medicine of the Human Body
 84. Massage Medicine of the Human Body

[illegible]

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Մ. ԽՐԻՄՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱՐՈՆՈՒՄ

Տարոնը Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ տարածքներից էր: Երկրի աշխարհագրական դիրքը, Սասունի կիսանկախ վիճակը, պատմական անցյալի վերհուշը, Մամիկոնյան տան հզորության գիտակցությունը, Խուբեցի Հովնանի, Սասնա ծռերի բոլոր սերունդների մասին հյուսված ավանդավեպերը բերնեբերան պատմվում էին տարոնցիների մեջ, ստիպում նրանց հոգում վառ պահել ընդվզումի և ըմբոստության ոգին, խնամքով անթեղել ազատության կայծերը, հարմար պահին ժայթքելու և պոռթկալու նպատակամղումով:

Տարոնում էր գտնվում Սուրբ Կարապետի հռչակավոր վանքը, որի մոտակա անցյալը, նրա վանահայր Հովնանի գործունեությունը ստիպում էր տարոնահայությանը խորհել իր ներկա վիճակի վրա, համեմատության եզրեր և ելք որոնել անելանելի վիճակից: Տարոնեցու ներկան, իսկապես, հուսահատ էր և անտանելի: Անհետացած հայ ֆեոդալական տներին փոխարինելու էին եկել քուրդ ցեղապետերը՝ դերեբեյիները կամ թոռունները, որոնց մեջ վառ էր ավարառուի ռազմատենչ բնագղը, թալանի ախորժակը:

Սովար և հոծ հայ զանգվածից հետո քուրդ բնակչությունը երկրորդն էր իր թվաքանակով, իսկ թուրքերը բնակվում էին մեծ մասամբ քաղաքներում՝ Մուշում և Բիթլիսում. նրանց ձեռքին էին գտնվում բոլոր պետական պաշտոնները և թուրքական բանակի զորահրամանատարների աստիճանակարգը:

Հայ ժողովուրդը տնքում էր պետական հարկերի ծանրությունից, տառապում հարկահավաքների անօրինություններից. դրան գումարվում էին նաև քուրդ ցեղապետերի կողմից սահմանված հարկերը, ղշաղությունը, խաֆիրությունը: Քուրդ ցեղապետերը ճորտական կախման մեջ էին գցել հայ գյուղացուն, նրա հետ վարվում էին իբրև ստրուկ «ռայայի» հետ, նրան վաճառելու, գնելու, սպանելու, առաջին

գիշերվա ազատ իրավունքով: Հայության հարստահարությունները հասնում էին ահավոր չափերի:

Հարստահարություն հասկացության տակ պետք է նկատի ունենալ բռնություններ, սպանություններ, հրդեհումներ, առևանգումներ, հողերի գրավում, անասունների կողոպուտ, միով բանիվ՝ օրինականցված ցեղասպանություն: Այդ ամենը կատարվում էր մեծ մասամբ քուրդ ցեղապետերի միջոցով, սակայն նրանք փաստորեն գործիք էին Մուշի և Բաղեշի թուրքերի, պետական պաշտոնյաների ձեռքին:

Նման չարիքներին դիմագրավելու համար անհրաժեշտ էր կազմակերպել ժողովրդին, արթնացնել նրա դիմադրական ոգին, դիմակայելու ուժը: Այդ գործի կազմակերպումը իր վրա է վերցնում Կ.Պոլսի Ազգային ժողովը, որն զբաղվում էր հայաշատ կենտրոնների բանիմաց հոգևոր առաջնորդների ընտրության դժվարին գործով: Պոլսի «փափկակենցաղ» հոգևորականները չէին ցանկանում լքել իրենց տաքուկ անկյունները, հեռանալ կայսրության մայրաքաղաքից և արևմտահայ գավառում կիսել տեղի հայության կյանքի դժվարությունները:

Մկրտիչ Խրիմյանի՝ Վասպուրականում ծավալած հայրենամյեր գործունեության համբավը հասել էր Տարոն, Մուշ: Բանիմաց հոգևոր առաջնորդից զուրկ տարոնահայությունը իր ցանկությունը՝ համրագրերի ձևով արտահայտեց Կ.Պոլսի ժողովի առաջ: Կ.Պոլսի Ազգային առժամանակյա խառն ժողովը անսալով տարոնահայության խնդրանքին, Խրիմյանին նշանակեց Տարոնի հոգևոր առաջնորդ և Սուրբ Կարապետի վանքի վանահայր¹, նրա վրա թողնելով Վարազա վանահայրությունը և: Ստանալով ժամանակի պատրիարքական տեղապահ Ստեփան արքեպիսկոպոսի կոնդակը և Բ.Դռան հրովարտակ ֆերմանը, Խրիմյանը պատրաստվեց մեկնել Տարոն: Ուղևորվելուց առաջ նա մեծ բժախնդրությամբ կարգավորեց Վարազա վանքի գործերը: Վանահոր փոխանորդ կարգվեց Մեսրոպ վարդապետը, «Ժառանգավորաց» վարժարանի տնօրինությունը հանձնվեց եզնիկ եպիսկոպոսին, առաջադեմ և ավագ միաբաններից կազմվեց ուսումնական խորհուրդ: Ստեղծվեց նաև տնտեսական խորհուրդ, որը պետք է հոգար վանքի, վարժարանի, տպարանի հոգսերը: Խորհուրդն ուներ իր նախագահը, փոխանորդը, գանձապահը, հաշվապահը, ծախսա-

1. Վանքը նայսկվել էր դեռևս վաղ միջնադարից, այլառել վանահայր էր եղել իսթանբուլի փյուսկու Ջենուբ Գլսկը: Այդ պատճառով այն իսթանբուլի կաթոլիկ Գլսկա վանք: Աշխարհագրական դիրքի պատճառով (վանքը գտնվում էր Խննակյան լեռների վրա) այն կաթոլիկ էր նաև Խննակյան վանք: Սուրբ Կարապետ անվանումը վանքը ստացել էր ավելի ուշ:

րարը և քարտուղարը¹: Համալրվեց նաև «Արծուի Վասպուրական» ամսագրի խմբագրական կազմը, որպեսզի հայր Արծվի բացակայությունը չանրադառնար ամսագրի հրատարակության վրա: 1862 թ. թիվ 11 «Արծուին» իր էջերում ավետիս հղեց տարոնահայությանը նոր հոգևոր առաջնորդի գալստյան առիթով՝ «Արծիվ գնաց ի Տարոն»:² Ամսագրի հրատարակությունը առանց Արծվի շարունակվեց մինչև 1864թ.:

Այդ նախապատրաստական աշխատանքներից հետո միայն, վերցնելով Վարագա փայտյա տպագրական մեքենան, իրեն ուղեկից և զինակից ունենալով մերձավորագույն սանին և «արժանընտիր աշակերտին»՝ Գարեգին Սրվանձտյանցին, Խրիմյանը ճանապարհվեց Մուշ: Ականատես և ժամանակակից երենիա Տեկանցի վկայությամբ «Ի 1862-ի օգոստոս ամսո 30 հասանե ի Մուշ ի վանս սուրբ Կարապետի վարյալ զպաշտոն յուր»³: 1862 թ. աշնանը Խրիմյանն արդեն անցել էր իր պարտականությունների կատարմանը:

Հայոց պատմության մեջ հռչակված Սուրբ Կարապետի վանքն ուներ մեծ հարստություն՝ գյուղեր, արոտավայրեր, անասուններ, շարժական և անշարժ գույք³: Վանքի հարստությունը բազմապատկվում էր նաև աշխարհի բոլոր ծայրերից եկող հայ ուխտավորների պատկառելի նվիրատվություններով: Այդ բոլորով հանդերձ վանքն անբարեկարգ էր: Նրա հսկայական հարստությունը ծախսվում էր մի խումբ հոգևոր և աշխարհիկ ֆեոդալների կողմից, միաբանության պորտաբույծ վարդապետների, վանահոր, նրա փոխանորդի, մերձակա գյուղերի ռեխսների, աղաների և համփաների կողմից: Վանքի հարստությունից իրենց բաժինն ունեին նաև քուրդ շեյխերն ու բեկերը, որոնց հրամանով և «օրհնությամբ» հաճախ կատարվում էին հարսանիքներ և եղծվում պսակներ:

Վանքը բարեկարգելու միտումով՝ Պոլսի պատրիարքարանը դեռևս տասը տարի առաջ որոշեց վանահայր և հոգևոր առաջնորդ նշանակել դրսից, դա Յոզղատի հոգևոր առաջնորդ Մատթեոս վարդապետն էր, հռչակված իր առաքինությամբ և ազնվությամբ: Միաբանության անդամները փշերով դիմավորեցին նրան և մահափորձ կազմակերպեցին նրա դեմ: Վախեցած վարդապետը շտապեց հեռանալ, և միաբանությունը հանգիստ շարունակեց իր գործը:

1. Գ.ՄԹ., Հ. Առաքելյանի ֆ., գ. 182, էջ 10:

2. Մատենադարան, ձեռագիր 4177, էջ 44:

3. Գ.ՄԹ., Հ. Առաքելյանի ֆ., գ. 182, էջ 11, Մալու, 1863, թիվ 197:

Նրանց անդորրը խռովվեց նաև 1859-ին, երբ վիճակի առաջնորդ և վանահայր նշանակվեց Կ.Պոլսի պատրիարքական փոխանորդ, Կեսարեցի Կարապետ ծայրագույն վարդապետը: Նորընտիր վանահոր և միաբանության անդամների միջև ծագած տարածայնությունները հանգեցրին ուժգին խռովությունների: Դրանց վերջ տալու նպատակով 1862-ին պատրիարքարանը ետ է կանչում Կարապետին և նույն տարվա հուլիս ամսին խրիմյանն ընտրվում է Տարոնի հոգևոր առաջնորդ և Սուրբ Կարապետ վանքի վանահայր:

Ահա այդպիսի վիճակի մեջ էր Տարոնի առաջնորդությունը, երբ խրիմյանը հասավ Տարոն և արքունի հրովարտակով ու պատրիարքական կոնդակով ձեռնամուխ եղավ իր նոր պաշտոնին: խրիմյանը չէր էլ պատկերացնում, թե ինչ էր սպասում իրեն Տարոնում: Իզուր չէր ժամանակի կաթողիկոս Մատթեոս Կոստանդնուպոլսեցին կաթողիկոսական կոնդակով շնորհավորում խրիմյանին և միևնույն ժամանակ զգուշացնում չափից ավելի «ծանր բեռ չալակելու համար», քանի որ նրա վրա էր մնում նաև Վարազա վանահայրությունը, իսկ այդ հռչակավոր վանքը չպետք է թողնվեր բախտի քմահաճությին: Ամենայն հայոց հայրապետը պատվիրում էր «զերկուսին ևս գուն գործել ի միում բարեկարգության, օրըստօրե պայծառացուցանել ի պարծանս ազգի և եկեղեցվո», դրա համար ամենակարող Աստծուց խնդրելով նորընտիր վանահորը շնորհել «զկարողություն և զորություն խոհական ընթացիվք հպատակ լինելու ի պաշտամանդ»¹:

Վանքի միաբանությունը խրիմյանին արժանացրեց նույն ընդունելության, ինչ դրսից ընտրված նախորդ երկուսին: խրիմյանն ուշադրություն չդարձրեց այդ հանգամանքի վրա:

Առաջին գործը, որ ձեռնարկեց նորընտիր վանահայրը, տնտեսական խորհրդի կազմակերպումն էր, որով խիստ հսկողություն սահմանվեց վանքի հասույթների վրա, որպեսզի դրանք օգտագործվեն ազգօգուտ ձեռնարկումներում: Նա կազմեց վանքի բարեմորոգումների ծրագիր, իսկ Մուշում, ժողովրդի հավանությամբ, հաստատեց Ազգային ժողով՝ բաղկացած 12 անդամից: Ազգային ժողովի նախագահ և իրեն փոխանորդ նշանակում է Մամբրե վարդապետ Մամիկոնյանին: Վերջինս խրիմյանին ընդդիմադիր խմբից էր: Երեմիա Տևկանցը նրա մասին գրում է. «Մամբրե վարդապետ Մամիկոնյան դարանամուտ լիով նմա, հարուցաներ ներքին և արտաքին խռչ և խուրժ

1. Գ.ԱԷԹ. խրիմյանի ֆ., գ. 158, էջ 2:

ընդդեմ նորա, քանզի ինքն իսկ ցանկայր ժառանգել այն պաշտոն առաջնորդական և վանահայրական»¹: Դիվանագիտական այդ քայլով Խրիմյանը ցանկանում էր հաշտության ծեռք կարկառել իր ընդդիմադիրներին՝ միասնական ուժերով հարստահություններին դիմակայելու համար: Սակայն այդ նրան չհաջողվեց:

Աշխարհիկ և հոգևորական վերնախավը չէր ուզում զրկվել իր հասույթներից²: Ուսումնասիրողներն այդ հակամարտությունը մեկնաբանում են տարբեր կերպ: Կարո Սասունին հպանցիկ նշելով տնտեսական գործոնը, շեշտը դնում էր Խրիմյանի դրսեկ լինելու հանգամանքի վրա. իբր Մամիկոնյանների շառավիղ տարոնցի հոգևորականների համար անընդունելի էր վասպուրականցի վարդապետի դեկավարությունը, որը, ըստ նրանց, դավաճան Մերուժանի շառավիղներից էր³: Մեր կարծիքով, միաբանության և նորեկ վանահոր միջև ստեղծված հակասության հիմքը տնտեսական գործոնն էր: Ժամանակակիցը այդ պայքարին տալիս է հետևյալ մեկնաբանությունը. «Վարդան, Մովսես և Ստեփան աղայք, պետք և բռնավորք աշխարհին հարստությունը Գլակա վանից բաժանորդ գլով որևիցե եղանակով շորթեին ի եկամտից վանուցն, յորժամ իշխանություն և վանահայրություն ի ծեռն միաբանից լիներ, իսկ յորժամ Մատթեոս, Գրիգորիս, Կարապետ և Խրիմյան արտաքուստ գային վանահայր լինեին, պատառ նոցա փոքրանար և շահ նոցա նվազեր... Իսկ Խրիմյան անմիջապես զշահս նոցա իսպառ ցամաքեցույց, ուստի նոքա բոլոր զորությամբ զինեցան ընդդեմ նորա»⁴: Երեմիա Տեկանցի այս վկայությունը ապացուցում է, որ տնտեսական գործոնը գերակշռողն էր պայքարի մեջ: Սակայն դա սովորական աթոռակռիվ չէր, որ մղում էին երկու տարբեր խմբակցությունները իրենց ներկայացուցչին վանահոր պաշտոնում հաստատելու համար: Դա պայքար էր երկու տարբեր սոցիալական խմբավորումների միջև. ժողովրդի ժոցից դուրս եկած վարդապետը պայքարում էր ժողովրդի շահերի համար, ընդդեմ սեփական և այլազգի ցեղերի: Կառավարական պաշտոնյաները դաշն են կնքում ընդդիմադիր խմբակցության միաբանների հետ՝ Խրիմյանին հեռացնելու կամ մեջտեղից վերացնելու համար: Այդ նպատակով

1. Մատենադարան, ձեռագիր 4177, էջ 44:

2. Խ.Մալումյան, նշվ. աշխ., էջ 56:

3. Կ.Սասունի, Պատմություն Տարսնի աշխարհի, էջ 203:

4. Մատենադարան, ձեռագիր 4177, էջ 72:

միաբանության անդամ վարդապետները Խրիմյանին ներկայացրին վանքի տնտեսության հաշիվը այն տեսքով, որ այդ հարուստ վանքն ունի 100000 դուրուշ պարտք և այն ծանրանալու է նորեկ վանահոր վրա: Դրանով ակնկալվում էր Խրիմյանին վախեցնել և իր կողմնակիցների հետ միասին փախցնել վանքից: Սակայն այդ միջոցն ապարդյուն անցավ:

Տարոնի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնը հոգևոր պաշտոն լինելու հետ միասին քաղաքական պաշտոն էր: Առաջնորդն էր կարգավորում իր վիճակի ժողովրդի և կառավարական պաշտոնյաների փոխհարաբերությունները, ժողովրդի գանգատներն ու բողոքները հղում պատրիարքարան և Բ.Դուռ: Խրիմյանն ինքն իրեն հարմար չէր համարում քաղաքական գործունեության համար և իր միակ նպատակը համարում էր ժողովրդի լուսավորության սրբազան գործին ծառայելը¹: Սակայն նա ընդառաջել էր Տարոնի ողջ ժողովրդի խնդրանքին, որեմն սեփական ցանկությունը ոչինչ էր ժողովրդի շահերը պաշտպանելու համեմատությամբ: Իր առաքելությունը կատարելու համար անհրաժեշտ էր բացել ժողովրդի աչքերը, սթափեցնել նրան «մահանման քնից», ազգային ինքնագիտակցության զգացումը սերմանել նրա մեջ: Այդ նպատակն իրականացնելու միջոցներն էին դպրոցն ու մամուլը, տպարանն ու պարբերական հրատարակությունները:

Սուրբ Կարապետի վանքում բացվում է նոր «Ժառանգավորաց» վարժարան, որի տնօրենն ու գլխավոր ուսուցիչը Խրիմյանի հրահանգով դառնում է նախկին սանը, այժմ զինակիցը և հավատարիմ գործընկերը՝ Գարեգին Սրվանձտյանցը: Այս «Ժառանգավորացը» Վարագա վարժարանի հետ համեմատած ուներ առավել աշխարհիկ թեքում. ուսուցիչների գերակշռող մասը աշխարհականներ էին, դասավանդող առարկաները՝ առավելապես աշխարհիկ գիտելիքներ:

Մի քանի ամիս անց՝ 1863-ի ապրիլից վանքում սկսվում է հրատարակվել «Լրատար Արծվիկ Տարոնո» երկշաբաթաթերթը, որի տիտղոսաթերթին նշված էր՝ «Թռուցյալ թևք Վասպուրական Արծվոյն»: Այս խոսքերով «Լրատարը» հայտնում էր իր հավատարմությունը «Արծուի Վասպուրականի» գաղափարներին, ազդարարում իր սերտ կապը Հայր Արծվի հետ: Լրատարի խմբագիրը Հայր Արծվի արծվիկն

1. ԳԱՄԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 141, էջ 11:

էր, «արծվո ճետը»՝ դարձյալ Գարեգին Սրվանձտյանցը: Մեծ դեր կատարեց «Արծվիկ Տարոնոն», հայաշատ այդ վայրի առաջին տպագիր պարբերական օրգանը: Փոքրածավալ այդ երկշաբաթաթերթը լույս էր տեսնում ժողովրդին հասկանալի, աշխարհաբար լեզվով, բացում նրա աչքերը, նրան դրդում պայքարել շահագործողների՝ «գայլերի ոհմակի դեմ»: «Արծվիկը» մերկացնում էր կառավարական տեղական պաշտոնյաների կամայականությունները, ժողովրդի բողոքի ձայնը հնչեցնում Օսմանյան մայրաքաղաքի հայության և Բ.Դռան ականջին: Լրատարը քննադատում էր նաև հայ հոգևորականության որոշ ներկայացուցիչների քսությունները, զեղծումները, ազգային հարստությունը վատնելու և զոփելու անհագ կիրքը, միջոցների մեջ խտրություն չդնելու, սպանությունների և կաշառքի միջոցով դիրքի և հոգևորական բարձր աստիճանի հասնելու զագրելի գործերը:

Խմբագիրը թերթի նպատակն էր համարում «գյուղացվույն քան քաղաքացվույն» խոսք հասկացնելը, ազգության և հանրության շահերով նրան մտահոգելը: «Արծվիկի» սրտահույզ կոչերը և հորդորները մեծ ազդեցություն էին ունենում գյուղացիության վրա: Երկշաբաթաթերթի էջերում տպվեց մշեցիների աղերսագիրը ուղղված Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանին: Տարոնի բոլոր հայկական գյուղերի գյուղացիության, գյուղապետերի անունից գրված այդ «ողբախառն աղերսը» փաստորեն տեղի հայ բնակչության իրավիճակի ցնցող պատկերի նկարագրությունն էր, սրտակեղեք ճիչը, որն ավելի շատ ըմբոստ բողոք էր, քան խորագրում նշված «աղերս»: Բավական է նշել, որ հոդվածի հիմնական լեյտմոտիվը «ալ դանակը մեր ոսկորին հասած է» արտահայտությունն էր: Հոդված-աղերսագրի հեղինակը բացահայտ նշում է, որ ժողովրդի տառապանքի բուն պատճառը նաև ազգի ներսում գոյություն ունեցող հակասություններն են, այսինքն՝ մոտենում է դասակարգային ներհակությունների գաղափարին: «Արտաքին ձեռք չէ զմեզ չարչարող, մենք կտանջվինք մեր ձեռքեն, կչարչարվինք մեր ազգեն, իրենց փառաց համար զմեզ կզոհեն, իրենց շահուն համար զմեզ կվաճառեն»¹: Պատահական չէ այն հանգամանքը, որ Հարություն Սվաճյանը արտատպեց այդ հոդվածն ամբողջությամբ իր «Մեղվում»², տարոնահայության աղերսը, մրմունջն ու բողոքը հնչեցրեց մայրաքաղաքի համեմատաբար ապահով կյանքով ապրող հա-

1. Արծվիկ Տարոն, 1863, N 3:

2. Մեղու, 1863, N 208, 210, 212:

յության ականջին: Դրանով Սվաճյանն իր համերաշխությունն էր արժահայտում հողվածի հեղինակին:

Ուսումնասիրողների շրջանում տարբեր կարծիքներ են արտահայտվել այդ հողվածի վերաբերյալ: Լեոն և Համբարձում Առաքելյանը այդ հողվածը համարում են խրիմյանի հեղինակության արդյունք¹: Մեր կարծիքով հողվածի հեղինակը Գարեգին Սրվանձոտյանցն է, որը «Արծվիկի» փաստական և անվանական խմբագիրն էր: Այդ է ապացուցում նաև գրելաոճը: Այլ խնդիր է, որ Սրվանձոտյանցի թերթը և նրա գրած համարյա բոլոր հողվածները վայելում էին խրիմյանի վստահությունը և դրանք գրվում էին խրիմյանի անմիջական պատվերով և հանձնարարությամբ:

* * *

Խրիմյանը չէր կարող իրեն կաշկանդել խմբագրի կամ ուսուցչի գործունեությամբ: Նա, իհարկե, հսկում էր և՛ տպարանի, և՛ դպրոցի աշխատանքներին, բայց նրա գործունեության ոլորտը ավելի լայն էր: Նա իր առաջին գործն էր համարում «կարելի եղածին չափ տարոնեցվոց հույսը պսակել, այսինքն, աղքատին իրավանց պաշտպան կենալ, օգնության հասնել տնանկին, փրկելով զիրենք կեղեքիչներուն ձեռքեն»²:

Տարոնահայությունն ըստ արժանվույն գնահատեց իր նոր հոգևոր առաջնորդին, որը համձն էր առել ամեն զոհողություն ու հալածանք և անվարան առաջ էր տանում ժողովրդին օգնելու գործը: Այդ տարիներին տարոնահայությունն էր, որ խրիմյանին տվեց նրա ողջ կյանքի ընթացքում ուղեկցող պատվանունը՝ Հայրիկ ...Նրա ժամանակակից երեմիա Տևկանցն այսպես է գրում. «Մեծագույն մասն ժողովրդյան աշխարհին ի կողմն խրիմյանի էին, պաշտեին և պաշտպանեին գնա և զխումբն նորա»³:

Խրիմյանը ծավալում է եռանդուն գործունեություն տարոնահայության վիճակը քուրդ ցեղապետերի, թուրք պաշտոնյաների, նաև հայազգի ցեցերի հարստահարություններից գեթ փոքր-ինչ թեթևացնելու համար: Պայքարի միակ զենքը բողոքն էր, որին լծվեց խրիմյանի ողջ խումբը. ինքը՝ հոգևոր առաջնորդն ու վանահայրը, Մուշում

1. ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆ., գ. 182, էջ 13:

2. Նույն տեղում, Խրիմյանի ֆ., գ. 141, էջ 11:

3. Մատենադարան, ձեռագիր 4177, էջ 72:

հաստատված քաղաքական ժողովը, «Արծվիկ Տարոնո» երկշաբաթաթերթը: Նրանք պահանջում էին բարեկարգություն, Ազգային Սահմանադրության գործադրումը գավառներում, բարենորոգումներ: Խրիմյանի և Սրվանձտյանցի կազմակերպած բողոքագրերը նկատելի հետք թողին տարոնահայության ազգային ինքնագիտակցության զարգացման, նոր գաղափարների ձևավորման վրա: Սկսվեց մի երկարատև պայքար «անիրավության և սանձարձակ բռնության դեմ»¹:

Խրիմյանի առաջնահերթ խնդիրը հայ գյուղացու վզին ծանրացած թաշիր հարկի գանձման նորմալացումն էր: Ըստ օրենքի, թաշիրը պետք է գանձվեր ժողովրդից նրա ստացած բերքի և եկամտի 1/10-ի չափով: Բայց արքունի հարկահավաքները վաղուց եղծել էին այդ օրենքը: Հարկը, համարյա միշտ, գանձնվում էր ավելի մեծ չափով և բնատուրքի փոխարեն դրան էին պահանջում այն ժամանակ, երբ բերքի արժեքը մի քանի անգամ բարձրացել էր: Ծայրաստիճան հուսահատված ժողովուրդը գտնվում էր քայքայման եզրին: Շատ դեպքերում գյուղացիները հրաժարվում էին նույնիսկ բանջարեղենի մշակությունից, որովհետև նրանից գանձվող տուրքը ավելի շատ էր, քան նրանից ստացվող օգուտը²: Այդ հանգամանքը խիստ վնասում էր երկրագործության զարգացմանը: Անշահութաբերության պատճառով գյուղատնտեսական զանազան կուլտուրաներ այլևս չէին մշակվում:

Կառավարական պաշտոնյաներն ու հարկահավաքները իրենց գործունեության ընթացքում աջակցություն էին ստանում տեղի հոգևոր առաջնորդներից: Սակայն նորեկ հոգևոր առաջնորդը նման մերժեցման չէր գնում: Ավելին, Խրիմյանը ոչ միայն չի օժանդակում Բաղեշից Մուշ եկած հարկահավաք Շևքի էֆենդուն, այլև կազմակերպում է իր առաջնորդության սահմաններում գտնվող գյուղապետներին* միասնաբար հրաժարվել թաշիրը դրամով վճարելուց: Սակայն գյուղապետների միաբանությունը շատ շուտով քայքայվում է* Խրիմյանի թշնամի խմբակցության, Սուրբ Կարապետի միաբանության և Տարոնի աղայական վերնախավի սադրանքներով: Նրանցից ոմանք թուրք գայմազամին հաղորդում են, որ իրենց կազմակերպողը հոգևոր առաջնորդն է: Թուրք պաշտոնյան իր մոտ է կանչում Խրիմյանին, սպառնում, որ իրեն չօժանդակելու դեպքում նա բողոքագիր կուղարկի Բ. Դռանը և հոգևոր առաջնորդին կմեղադրի պետական գանձարանին վնաս

1. Կ. Սոսունի, «Դատություն Տարոնի աշխարհի, էջ 231:

2. Դիվան հայոց պատմության, հատոր ԲԳ, էջ 467:

հասցնելու և դավաճանության մեջ: Հարկահավաքի քսություններով և հրահրումով Մուշ է գալիս օսմանյան մյութեսարիֆը, որին Սուրբ Կարապետի վանքի միաբանությունը դիմավորում է ամբաստանություններով. «Հորժամ լուան միաբանք, թե կուսակալն հասյալ ի Մուշ ավան, ի ծերունի Մեսրոպ վարդապետեն և ի լուսարար ծերունի Հարություն վարդապետե սկսյալ մինչև աբեղան իսկ, ի նոյեմբեր ամսո 3 ընդ արշալույսն առավոտյան ի ձին աշտանակյալ մտին ի Մուշ, հանդիման եղեն կուսակալին առաջնորդությամբ Մամիկոնյան Վարդան աղային, Կոնճոյան Մովսեսին և սկսան մատնել և զրպարտել զԽրիմյան...», ասելով, թե Խրիմյան ունի կազմյալ ի մեջ քաղաքի գաղտնի ժողով ընդդեմ տաճկական ժողովին, ի ռուսահայոց կասկածավորս բերյալ բնակեցուցանե ի մեջ վանա, ժողովուրդն ի ապստամբության գրգռե, արգելուլ տալ զմաքս և տասանորդ և այլ անլուր բանս...»¹:

Այդ մատնության լուրը լսող գյուղացիները հարձակվեցին վարդապետների վրա, որոնք մազապուրծ փախան և թաքնվեցին իրենց խցերում: Գործն ավելի բարդացավ, երբ վերոհիշյալ մեծահարուստ Մամիկոնյան Վարդան աղան հավաքեց «Արծվիկ Տարոնոյի» հողվածները և աչառու թարգմանությամբ, մակ հայերեն բնագրերով Բիթլիսում հանձնեց գայմագամին՝ Խրիմյանին և նրա խմբակցությանը ներկայացնելով իբրև քաղաքականապես անբարեհույս անձնավորություններ: Միտումնավոր թարգմանված հողվածներում շեշտը դրվում էր նրանցում արտահայտված ազգային ազատագրական զաղափարների վրա և Խրիմյանը ներկայացվում էր իբրև ժողովրդին ապստամբության գրգռող անձնավորություն, որը ժողովրդին ոտքի է հանում օսմանյան պետության դեմ, հորդորում նրանց մեկնել Ջեթուն, որն այդ օրերին ապստամբության դրոշ էր բարձրացրել:

* * *

Հակառակորդ հոգևորականները ավելի գործուն քայլեր են ձեռնարկում վասպուրականցի առաջնորդին Տարոնից իսպառ հեռացնելու համար: Գործի է դրվում հին և փորձված միջոցը՝ մահափորձը: «Արծվիկը» գուժում է. «Անցյալ շաբթու, մայիս 22, երեքշաբթի ժամը 3-ին (գիշերը) Սուրբ Կարապետ վանքի առաջնորդարանի լուսամուտից ուղղությամբ երկու հրացան արծակվեցան պարսպի դուրսեն: Բայց, բարեբախտաբար, գուցե և խորհրդաբար, տանիքի վրայեն

1. Մատենադարան, ձեռ. 4177, էջ 53:

անցան գնդակները: Այս անակնունեի դիպվածը խռովեցուց ամենուս սիրտերը... Սույն փորձը կրկնվեցավ կիրակի գիշերը ժամը 4 և կեսին... Արծիվ, որո իբր ճակատագիր և ականջաց սովորական եղած են գրեթե այդպիսի ծայներ, անսասան և անզարհուրելի հոգվով ու դեմքով «ի քեզ. տեր, հուսացա» կերգե և գործերը կշարունակե, թե կուզեն, թող թնդանոթներ որոտացուցանեն և լեռներ դղողեն... Հին հնարքները ներգործություն չունին այժմ»¹:

Թշնամիների ատելությունը Խրիմյանի նկատմամբ այն աստիճանի էր, որ նրանք չեն զազրում անգամ քուրդ ավազակի իբրև վարձկան մարդասպան օգտագործելուց: Վերջինս չի կարողանում կատարել սպանության պատվերը և ծունկի չոքելով Խրիմյանի առաջ, խոստովանում է ամեն ինչ: Սակայն թշնամիները դարձյալ չեն ընկրկում: Մահափորձը, նորից անհաջող, կատարվում է երրորդ անգամ՝ մայիսի 29-ին: Խրիմյանը, որ մինչ այդ էլ ցանկանում էր Պոլիս մեկնել վարժարանի և տպարանի համար դրան հայթայթելու նպատակով, 1863 թ. մայիսի 30-ին վանքից մեկնում է Կարին, որոշ ժամանակ այնտեղ մնալուց հետո Պոլիս ուղևորվելու համար: Այդ ընթացքում Բ. Դուռ էր հասել Բիթլիսի գայմազամի ամբաստանությունը Խրիմյանի վերաբերյալ և թուրքական արքունիքը պատրիարքարանի միջոցով Խրիմյանին կանչում է Կ.Պոլիս՝ քննելու նրան ներկայացրած մեղադրանքները: Այդ բոլորը պատճառ դարձան, որ 1864-ին քաղաքական մատնությամբ ժամանակավորապես արգելվեց «Արծվիկի» հրատարակությունը: Կ.Պոլսում հրատարակվող «Ժամանակը» գլուծեց ողջ արևմտահայությամբ. «Խրիմյանի համար սոսկալի մատնություններ եղան, որոնք միայն Խրիմյանի չեն վերաբերիր, այլ ընդհանուր ազգին: «Արծվիկ» թերթին մատնությունը ու անոր խափանումը, տպարանի և վարժարանի ցրվիլը դեռևս մոռացված չեն, ասոնք փո՞քր հանցանքներ են և նույնիսկ Սահմանադրության դեմ աքացի հարված»²:

Երկու ամիս ու կեսից ավելի Խրիմյանը մնում է Կ.Պոլսում: Դեռևս Բ.Դուռը չէր հաստատել հայոց Ազգային սահմանադրությունը, իսկ պատրիարքը մենակ, առանց Ազգային վարչության և Ընդհանուր ժողովի չէր ցանկանում քննություն անցկացնել: Միայն դրանց հաստատումից հետո Խրիմյանին հաջողվում է տեղեկագիր հանձնել պատ-

1. Արծվիկ Տաշտոմ. 1863, թիվ 5 (հունիսի 1):

2. Ժամանակ. 1864, թիվ 47, էջ 168:

րիարքին և Ազգային Սահմանադրական վարչությանը: Այդ ծավալուն փաստաթուղթը պատմում է Խրիմյանի Տարոնում ծավալած գործունեության, օսմանյան պետական պաշտոնյաների, նահանգապետի և հարկահավաքների կատարած ապօրինի գործերի, միևնույն հարկը մի քանի պատիկ և մի քանի անգամ հավաքելու, հայ և քուրդ աղաների՝ գյուղացիությանը անողորմ շահագործելու և հայ հոգևորականության որոշ ներկայացուցիչների կողմից պաշտպանություն գտնելու մասին: Այդ փաստաթղթով Խրիմյանը փայլուն տրամաբանությամբ արդարանում է, ինքն իր կողմից մեղադրելով Բիթլիսի գայմազամին, որ ժողովրդին կեղեքելով՝ վերջինս առավել մեծ հարված է հասցնում արքունի գանձարանին, քանի որ քայքայված գյուղացին դառնում է անվճարունակ. «Երանի թե Բարծրագույն Դուռը այս արդար բաղդատություն ըներ, թե որքան մեծ է Խրիմյանի հավատարմությունը, քան զգայմազամին, մինչդեռ նա առերես միայն տերության գանձը առիթ բռնելով բարծրանալ կուզեր, բայց անիրավ միջոցներով, այսինքն, զեղացին զրկել և Մշո ողջ զեղերը ավերակ դարձունել հարստահարության նոր հարվածով մի, չմտածելով բնավ, թե ներկային այս կերպ զրկանաց օգուտը որչափ վնասակար է տերության գանձին, մինչդեռ զեղացին հարստահարվելով ուժեն կթափի, երկրագործություն, մաճ և արոր կդադրին և հետևապես տասանորդական տուրքը վերջի նվազման կետ կհասնի: Այս տեղն ասիա կերևի հայտնի, թե որու՞ ծառայությունը, հավատարմությունը արժանավոր է, գայմազամի՞ն, թե Խրիմյանին»¹:

Այդ տեղեկագիրը տպվեց Կ.Պոլսի հայ պարբերականներում և մայրաքաղաքի հայ գաղութին ներկայացրեց գավառի հակասահմանադրականների կատաղի պայքարը, նրանց միջոցների մեջ խտրություն չդնելու հանգամանքը: Այդ ընթացքում պատրիարքարանը մայրաքաղաք է կանչում ընդդիմադիր վարդապետներին՝ վանական խնդիրները քննարկելու համար: Արքունիքի և պատրիարքարանի աչքում ամենել ճանաչված վանահայրն ու հոգևոր առաջնորդը ցուցաբերում է քրիստոնեական ներողամտություն և մեծահոգաբար ներում է խռովարար վարդապետներին ու միասին վերադառնում են Տարոն:

Նորից վերսկսվում է լուսավորական հայրենամվեր գործունեությունը: Մատնության պատճառով ժամանակավորապես դադարած «Արծվիկը» վերստին սկսվում է հրատարակվել, ընդլայնելով իր թռիչքի

1. ԳԱՄԺ, Խրիմյանի ֆ., գ. 141, էջ 11-17 ամբողջ տեղեկագիրը:

ողորտները, իր ծայնը հասցնելով մինչև Արևելյան Հայաստան: Սկսվում է «Արծվիկի» գործունեության նոր շրջանը: Այդ առթիվ գրված խմբագրականը գնահատում է երկշաբաթաթերթի ծառայությունները ողջ տարոնահայության համար. «Բավական մեծամեծ քարեր զլորեց, փոքրիկ, բայց պաշտոնը, տեղը և պարտք մեծ էին իրեն, մեծ և դժվար...»: Ոգևորված հակասահմանադրականների դեմ մղված պայքարում հաղթանակով դուրս գալուց, Խրիմյանի խումբը վերսկսում է հայրենասիրական, ազգային-լուսավորական աշխատանքները: Մեծ գործ է կատարվում Տարոնի առաջնորդության մեջ գտնվող գյուղերում, ապա նաև վանքերում վարժարաններ բացելու ուղղությամբ: Ամենօրյա քրտնաջան աշխատանքի շնորհիվ Տարոնում կազմակերպվում են բազմաթիվ ընկերություններ՝ Մուշեղյան, Խորենյան, Ներսիսյան, Բարեսիրաց, Թարգմանչաց և այլն: Ամեն մի ընկերություն իր առաջ դնում է մի նպատակ. «Նպատակնին է ազգի օգտին մատակարարել, որ՝ դպրոցին գիրք և ուրիշ պետքեր գնել, որ՝ աղքատներ հագցնել, ամճար պարտապաններ ազատել, որ՝ վանորեից և եկեղեցյաց պայծառության, շինման կամ մեղ վիճակի մը մեջ նպաստել և այլն»¹: Խրիմյանի խումբը մեծ համառությամբ առաջ է տանում դպրոցաշինության գործը Տարոնում: Բացատրական աշխատանք է տարվում գյուղացիների մեջ, մշվում ուսման և կրթության անհրաժեշտությունը և տնտեսական, և քաղաքական նկատառումներով. քրդի, բարբարոսի, թեկուզ և պետական պաշտոնյաների չարաշահումների դեմ բողոքելու, «բռնության և անիրավության» գերի չմնալու, հողը կատարելագործված միջոցներով մշակելու, «պգտիկ արտե մը» շատ բերք ստանալու համար: Դրա հետ միասին Խրիմյանն իր գինավիցներով աշխատանք է ծավալում Տարոնում Ազգային սահմանադրությունը գործադրելու ուղղությամբ, որը թույլ կտար գյուղացուն և արհեստավորին մասնակցություն ունենալ ազգային-հասարակական կյանքում: Սակայն նրանց համար ակներև էր, որ Ազգային սահմանադրությունը դեռևս չի գործադրվում Կ.Պոլսում, ուր մնաց, թե նա կարողանար բարելավել կայսրության մայրաքաղաքից հարյուրավոր կիլոմետրեր հեռու գտնվող Արևմտյան Հայաստանի բնակչության վիճակը: Քննադատական խոսք է ուղղվում Կ.Պոլսի Ազգային վարչության անդամների, այնտեղ ծվարած փափկակենցաղ հոգևորականության հասցեին, որոնք անտարբեր էին Հայաստանի և հայ-

1. Արծվիկ Տարոն, 1865, քիվ 38:

րենաբնակ ժողովրդի վիճակի նկատմամբ: Դեպի ժողովուրդը և գավառը գնալու հրավեր կոչերով խրիմյանն իր խմբով հիշեցնում էր ավելի ուշ երևան եկած ռուս մարողնիկներին. «Դեռ չտեսանք Պոլսո ծայնով ազգասեր և ոսկիով փառասեր անծինքներեն մեկ քանիսը այցելության աչքով և ոտքով պտտեին ի Չայաստան, դեռ չունին Չայաստանի վրա ուղիղ գաղափար: Աշխարհ մը կանցնի, կ'սկոռանք, կ'պոռանք, բայց մեր ազգասերներ, որ ամարանոցներ կերթան, որ Եվրոպա օդափոխության, որ պաշտոնեն հրաժարական կուտա, որ կերպ-կերպ վայելչասիրությամբ կզվարճանա: Սրբազաննե՛ր, գավառներ գնացին ծեռաց: Վարչություն, Չայաստանի մեջ մեկ հայուն կյանք չմնաց, չմնաց, չմնաց...»¹:

Որոշ ժամանակ անց ընդդիմադիրները վերսկսում են իրենց նախկին քայքայիչ աշխատանքը: Այս անգամ նրանք կարողանում են իրագործել իրենց մտադրությունը: Նրանց հաջողվում է զենքի ուժով դուրս հանել խրիմյանին վանքից²: խրիմյանի եղբորորդի խորեն խրիմյանը այսպես է նկարագրում իրադրությունը. «Պուլանըխի, խնուսի և Մշո դաշտի ժողովուրդը հավաքվեցին և բանակ կազմելով ուզեցին խրիմյանին առաջնորդել վանքը: Բայց վանքի մեծ ագարակին մեջ պաշարվեցան զինված քրդերեն և դաս մը հայերեն, որոնք խրկված էին հոգևորականության կողմեն արգիլելու համար Չայրիկին վանք մտնելը»³: Դեպքերն այնպիսի ընթացք ստացան, որ փոխադարձ հրածգություն սկսվեց և սպանվողներ եղան: Ավելորդ արյունահեղությունից խուսափելու համար խրիմյանն արգելեց գյուղացիներին շարունակել պայքարը: Ապա թողնելով ամեն ինչ, նա մեկնում է Կարին՝ այնտեղից Տարոնի հոգևոր գործերը վարելու, Կ.Պոլսի Կենտրոնական վարչությանը դիմումներ հղելու նպատակով: Դա 1865թ. ամռանն էր: Այս անգամ արդեն մեկընդմիշտ փակվում է «Արծվիկ Տարոնո» երկշաբաթերթը, փակվում է Սուրբ Կարապետի «Ժառանգավորացը», Տարոնի մյուս վանքերում բացված վարժարանները: Այնքան հաջողությամբ սկսված լուսավորական մեծ գործը ներքին և արտաքին թշնամիների հարվածների տակ ընդհատվում է:

Չակառակորդները ցանկանում էին արատավորել խրիմյանի անբիծ անունը: Նա մեղադրվում է Սուրբ Կարապետի ունեցվածքի, մայ-

1. Արծվիկ Տարոն, 1864, N 28:

2. Խ. Մալումյան, ճշված աշխատությունը, էջ 61:

3. ԿԱԹ. խրիմյանի Ֆ., 2-րդ բաժին, գ. 14, էջ 54:

նավանդ արծաթեղենի հափշտակության մեջ: Մինչ Խրիմյանը Կարինում էր, նրա օգնականներն ու զինակիցները՝ Երեմիա Տեկանցն ու Գարեգին Սրվանձտյանցը մեկնում են Կ.Պոլիս հոգևոր առաջնորդի վրա կատարված ամբաստանությունները հերքելու, նրա անմեղությունը հաստատելու և վերադարձը ապահովելու համար: Կ.Պոլսում նրանք դիմումներ են հղում պատրիարքին, Քաղաքական և Կրոնական ժողովներին, հանդիպումներ ունենում ականառու և համրահայտ հասարակական գործիչների հետ: Վանորեից խորհրդին ուղղած իր մանրամասն հաշվետվության մեջ Սրվանձտյանցը գրում էր, թե ինչքան արծաթե սպասքներ ինչ նպատակի համար ուղարկվել են վաճառվելու. դրանք կատարվել են մեծ մասամբ վանքի նախկին պարտքերը վճարելու համար, պարտքեր, որ վանքի միաբանությունը բռնությամբ փաթաթել էր նոր վանահոր վզին:

Անգործ չէին մաս հակառակ, իդները, որոնք իրենց հաղթանակը ապահովելու համար կեղծ հանրագրեր են պատրաստում, հեռագրեր հղում Բ.Դուռ և պատրիարքարան, Խրիմյանին մեղադրելով դարձյալ պետական դավաճանության մեջ: Նրանք չեն խորշում իրենց քստմենլի արարքները գունագարդել ժողովրդի շահերը հետապնդողի դիմակով, շարունակելով և խորացնելով իրենց ազգակործան ընթացքը: Աղայական և հոգևոր վերնախավը ժողովրդի ծոցից դուրս եկած վարդապետին վարկաբեկելու համար հեռագրում է. «Մենք՝ Մշո հայ ազգս երեք տարիե հետե կգրենք, թե զԽրիմյան չենք ուզեր մեր մեջ, քանզի տերության անհավատարիմ և ազգին վտանգավոր մարդ է. այսքան վարդապետք վկայեցին, դարձյալ չլսեցիք. վերջապես մենք մեր ուզածն ըրինք և ինքը մեկնեցավ, դուք կպաշտպանեք զնա, միթե Մշո երկիր և ազգ մը ծախած եք անոր, չենք ուզեր, ազատեք զմեզ... վերջին ծայնիվ կբողոքենք՝ Խրիմյան չենք ուզեր»¹: Հեռագիրը շարունակում էր սպառնալ, որ եթե պատրիարքարանը պաշտպանի Խրիմյանին, իրենք պատրաստ են Կարինում դատ վարել նրա դեմ՝ Կարնո կուսակալի և Բ. Դռան աջակցությամբ: Կ.Պոլսում գտնվող Խրիմյանի պաշտպաններ Երեմիա Տեկանցն ու Գարեգին Սրվանձտյանցը զգում են, որ իրենց թափած ջանքերն անարդյունք են անցնում, որովհետև սահմանադրությամբ ընտրված Ազգային վարչությունը ներսից քայքայվում էր պահպանողականների հարվածներից:

Ուսուցչին ուղղած նամակում Գարեգին Սրվանձտյանցը իրեն հա-

1. ԳԼԼԹ, Գ. Սրվանձտյանցի ֆ., 2-րդ բաժին, գ. 6:

տուկ պատկերավորությամբ գրում է. «Վարչություն չի կրնար զքեզ պաշտպանել. պատրիարք քեզ բարեկամ չէ, ոսոխներդ այս երկրի փողք, բայց հզորագույն մասն են. մի՞թե դատապարտված ես դու այդպիսի դատապարտելի տարու մը մեջ զոհ լինել, զոհ առանց արդյանց. օդի մեջ շենքի հիմն կդնես, պոլսեցոց վստահելդ է ատիկա. ապառաժներու վրա գութան կլծիս, Մշո երկիրն է ասիկա»¹:

Ի վերջո, հրիմյանն ինքն էլ մեկնում է Կ.Պոլիս, սեփական ուժերով պաշտպանելու իր դատը: Ամիսներ շարունակ նա դիմումներ է հղում զանազան հասարակական գործիչների, Ազգային վարչությանը, պատրիարքին: Վերջինս չէր ցանկանում դրական լուծում տալ Սուրբ Կարապետի վանքի միաբանության և վանահոր վեճին: Խրիմյանը պատրիարքից պահանջում է վանքի բարեկարգություն և հրաժարական է ներկայացնում մինչև իր պահանջների կատարումը: Այդ մասին Երեմիա Տևկանցը գրում է. «Հայրիկի գործոց դեռ օրինավոր լուծումն տված չէ: Ինքը բարեկարգություն պահանջելու կերպով հրաժարական տված է: Պատրիարք հրաժարականն ընդունելու թեև պատրաստ է, բայց սաստիկ երկյուղի մեջ պաշարվելով... առ երևույթս կխոստանա բարեկարգության առաջարկելիք խնդիրներն ընդունելու, այսինքն դեպի Գլակա վանքն բարեկարգիչ մը հանելու և ոչ վարդապետսն ի Պոլիս բերելու»²: Վերջապես պատրիարքը չի ընդունում խրիմյանի հրաժարականը և Կարնո հոգևոր առաջնորդ Հարություն Վեհապետյանին իբրև քննիչ ուղարկում է Տարոն՝ Սուշ և Սուրբ Կարապետի վանք: Քննության արդյունքները հօգուտ խրիմյանի էին: Վեհապետյանը տեղեկագիր է ներկայացնում պատրիարքարանին և Ազգային վարչությանը, հաստատելով խրիմյանի անմեղությունը, նրա հավատարմությունը սահմանադրական ոգուն, բարձր գնահատելով նրա ջանքերը այդ հռչակավոր վանքը բարեկարգելու ուղղությամբ: Ելնելով այդ ամենից, պատրիարքարանի հրահանգով խռովարար վարդապետներից 6 հոգի, դիմադիր հոսանքի ղեկավարը՝ Արիստակես Ղլճյանը, Խորեն Շահնազարյանը, Եսայի Ղևոնդյանը, Հակոբ Գրիգորյանը, Գաբրիել Խաչատուրյանը, Կարապետ Եսայանը աքսորվում են Երուսաղեմ: Այդ հանգամանքը ծանր տպավորություն է թողնում երկու խմբակցության ներկայացուցիչների վրա հավասարապես: Աքսորյալները ճանապարհ են ընկնում շրթայակապ, թուրք ոստիկան-

1. Գ.ԱԹ, Գ. Սովանդայանցի ֆ., 2-րդ բաժին, գ. 6:

2. Մատենադարան, ձեռագիր 3721, էջ 57:

ների հսկողությամբ և ծանր տառապանքների ենթարկվելով, հասնում են Երուսաղեմի Ս.Հակոբյանց վանքը՝ ապաշխարելու: Այդպիսի պատժի ենթարկելով ընդդիմադիրներին, պատրիարքարանն, այնուամենայնիվ, չի ընդունում սկզբունքային որոշում՝ Խրիմյանին իր հոգևոր պաշտոնում վերահաստատելու համար: Դառնացած այդ ամենից, Խրիմյանը հրաժարական է ներկայացնում վանահայրությունից, սակայն քաղաքական ժողովը այն չի ընդունում, այլ գտնում է խնդրի լուծման կոմպրոմիսային ուղի: Սուրբ Կարապետի վանահայրությունը անջատվում է Մշո առաջնորդությունից, Խրիմյանի վրա է մնում Վարագա և Սուրբ Կարապետի վանքերի վանահայրությունը, իսկ Երեմիա Տևկանցը նշանակվում է Մշո հոգևոր առաջնորդ: Սակայն Խրիմյանը դեռևս չի վերադառնում Սուրբ Կարապետի վանք: Վանահայրության փոխանորդ նշանակելով Գարեգին Սրվանձտյանցին, Կ.Պոլսում նա ձեռնամուխ է լինում հրատապ խնդիրների լուծման:

Տարոնում իրար ետևից կողոպտվում էին հարուստ վանքեր: Կողոպտողները չնայած քուրդ հասարակ ավազակներ էին, սակայն նրանք հովանավորվում էին Կարնո թուրք պաշտոնյաների կողմից: Սուրբ Հովհաննավանքը կողոպտվում է մինչև վերջին արժաթը, Սլիքանա եկեղեցում կատարվում է սրբապղծություն: քուրդ ավատատերեր խաչը գցում է շան պարանոցին և շրջեցնում գյուղացիների աչքի առաջ: Իր բողոքագրերն է պատրիարքարանին հղում Սրվանձտյանցը, դատ պահանջում պետական պաշտոնյաների դեմ, իսկ Խրիմյանը Կ.Պոլսում պատրիարքարանի միջոցով աշխատում է փոխել մոլեռանդ թուրք պաշտոնյաներին, մանավանդ Կարնո կուսակալին, քննիչ ուղարկել Տարոն, նրա հետ իբրև ուղեկից դնելով հայ հասարակական գործիչների:

Կ.Պոլսում Խրիմյանը չի դադարում հոգալ Տարոնի, մանավանդ Սբ.Կարապետ վանքի դպրոցների մասին: Նա հայթայթում է անհրաժեշտ դասագրքեր՝ մայրենի ընթերցարան, քերական, հեգարան և սնդուկներով առաքում ժամանակավորապես Կարինում գտնվող Գ.Սրվանձտյանցին, մեկ առ մեկ թվարկելով, թե ո՞ր գրքից, ինչ քանակությամբ, ո՞ր վարժարանին պետք է հատկացնել¹: Մինևույն ժամանակ Խրիմյանը խորհում էր փակված պարբերականների՝ «Արծվի» և «Արծվիկի» փոխարեն հրատարակել նոր պարբերական Կարինում կամ Սբ.Կարապետի վանքում: Այդ նպատակով լուրեր է պահանջում

1. Գ.ԱԹ, Գ. Սրվանձտյանցի ֆ., 2-րդ բաժին, գ. 371, 373:

Կարինի տաճկական տպարանի վիճակի մասին, որպեսզի իմանա, թե հնարավո՞ր է արդյոք, այն գնել և հայկական տառեր տեղադրել: Խրիմյանը քաջ գիտակցում է այդ գործի ողջ կարևորությունը: Ամենից առաջ նա ջանում է տպարան հաստատել Կարինում, գտնելով, որ այդ գործում «Կարնո ժողովրդոց համար բարոյական օգուտներ կան, գոր այժմ կարող չեն բացատրել»¹:

Տպարանի հաստատությունը անհրաժեշտ էր ոչ միայն պարբերականի հրատարակության համար, այլև դասագրքեր և տետրեր տպելու, որոնք կարելի կլիներ ուղարկել «շրջակա գավառները» և մատչելի զներով մատակարարել դպրոցներին: Բայց հիմնական գործը պետք է լիներ նոր շաբաթաթերթի հրատարակությունը, որի ծրագիրն անգամ հեռակա կարգով կազմում է Խրիմյանը, հուշելով իր շնորհաշատ սանին՝ Գարեգին Սրվանձտյանցին, որ այդ շաբաթաթերթը պետք է կատարի նույն դերը, ինչ Վարագա «Արծիվը»: «Այս շաբաթաթերթը նույն պիտի լինի ինչ որ Վարագայն, միայն թե յուր առանձին քանի մը հրահանգներ ունիմ, հետո կգրեն», - այսպիսի հրահանգ է տալիս ուսուցիչը աշակերտին, մինչև ժամանակ մեծ հմտությամբ մատնանշելով շաբաթաթերթի հրատարակության թույլտվությունն ստանալու ուղիները: Նա քաջ գիտակցում է, որ այդ գործին հակառակորդներ կան և՛ հայ մեծահարուստներից և՛ թուրք պաշտոնյաներից: Տեղին էր նրա մտավախությունը: Չմայած ուսուցչի և աշակերտի՝ Խրիմյանի և Սրվանձտյանցի թափած ջանքերին, նրանց չհաջողվեց ոչ տպարանի հաստատումը, ոչ էլ նոր պարբերականի հրատարակությունը:

* * *

Կ.Պոլսում գտնվող Խրիմյանը ծավալեց եռանդուն գործունեություն պատրիարքարանի օգնությամբ տարոնահայության հարստահարությունները նվազեցնելու, գաղթին և պանդխտությանը դիմակայելու ուղղությամբ:

Խրիմյանին առավել մտահոգող հարցը Տարոնի էթնիկական-ազգային դիմագիծը պահպանելու խնդիրն էր: Նա տեսնում էր, որ Մշո մեջլիսի թուրք պաշտոնյաները մյութեսարիֆի գլխավորությամբ այնպես են հարստահարում հայ գյուղացուն և արհեստավորին, որ նա այլևս ի վիճակի չէ ապրել իր պատմական հայրենիքում, անհամբեր

1. Գ.ԱԹ. Գ. Սրվանձտյանցի ֆ., 2-րդ բաժին, գ. 372:

սպասում է գարնանամուտին, որ խմբեր կազմած դիմի գաղթի. «Չասավ այն վերջին կետ, որ պիտի թողու ժողովուրդ յուր բնականունդ հայրենիքը և տարագիր երթա օտար աշխարհներ, ուր դյուր կամ հանգիստ ստանալու կհուսա»:

Տարոնահայության տարբեր գյուղերի ներկայացուցիչներ արդեն եղել էին Անդրկովկասում, ներկայացել Քաղաքացիական մասի կառավարչապետին և տեղ խնդրել ապրելու համար: «Ռուսիո մասին մեջը (իբրև գաղտնիք և խորհուրդ կհայտնիմ այս) գտնվող ողջամիտ և ազգասեր հայերը շատ կերպով խոսեցան և համոզեցին զնեզ, որ այդ վնասակար գաղթականությանց առաջքն առնվի: Բնավ չի կարծեք, որ վարդապետական քարոզով կամ համոզական ձևերով Մշո հուսահատ ժողովուրդը իր մտադրութենեն ետ պիտի մնա: Այս գաղթականութենեն ետ մնալու միջոցը միմիայն Մշո երկրեն հարստահարությունները ջնջելն է և այս միջոցն ևս յայնժամ կհաջողի, երբ հետզհետե վճռակի հրամանագրերը ղրկվին տեղվույս կուսակալին վրա»¹: Վերոհիշյալ տողերը վերցված են Կ.Պոլսի պատրիարք Պողոս Թագթագյանին ուղղված խրիմյանի նամակից, որով վերջինս ստիպում էր պատրիարքին հարաբերության մեջ մտնել Բ.Դռան հետ, շահագրգռել թուրքական արքունիքի ներքին գործոց նախարարին, որպեսզի նա իր վճռական խոսքն ասի տեղի թուրք կառավարական պաշտոնյաներին, որոնք բարենորոգումների անվան տակ մի չարագործ պաշտոնյայի փոխարինում են առավել հմուտ մի ավագակով: Կուսակալը՝ Բ.Դռան բարձր ներկայացուցիչը, մեծ խոստումներ է տալիս խրիմյանին՝ «Ես ամեն հարստահարիչի ձեռքեր պիտի կտրեմ»:

Վանահայրը, որ այդպիսի շռայլ խոստումներ շատ էր լսել իր բազմափորձ կյանքի ընթացքում, մտորում է և իր կասկածներն է կիսում պատրիարքի հետ. «Այո, Մուշ շինել, քանդված աշխարհ մը վերանորոգել՝ դյուրին չէ, մանավանդ, երբ նույնիսկ քանդողներուն ձեռքով շինել կուզե Բ. Կուսակալն, այսինքն բնիկ կարմեցի կաշառակեր Վահիբ պեյի ձեռքով, գոր... մյութեսարիֆ ընել կուզե Մշո նահանգին»²:

Կ.Պոլսից Կարին գալով, այնտեղ մեծ աշխատանքներ է տանում խրիմյանը, ուսումնասիրում թուրք պաշտոնյաների գործունեությունը և իր դիտարկումների արդյունքները տեղեկացնում պատրիարքին, որ Մշո հարստահարիչները ոչ միայն և ոչ այնքան բացահայտ գողերն

1. Ամենայն Հայոց եպյոսիկ, էջ 152:

2. Նույն աղբյուր, էջ 154-155:

ու ավագակներն են, այլ՝ նրանց գործողության մեջ դնողները, նրանց հովանավորները. «Մշո գաղտնի ավերիչները չէ թե Մշո մեջ կբնակին, միայն, այլ ավելի ևս Կարնո մեջ»¹: Թուրքական կառավարության խոստացած բարենորոգումներն իրականացնող հանձնաժողովի անդամներն ընտրվել են «մոլեռանդ տաճիկներ», գողերին գողակիցներ: Կասկածելի անձինք ամիսներով ազատ շրջում են, իսկ Կ.Պոլսո հայոց պատրիարք Թագթագյանը իր հղած տեղեկագրերը և դիմումները անհետևանք թողնելու և բազմաթիվ այլ պատճառներով հրաժարական է ներկայացնում Բ.Դռանը: Օգտվելով հայոց պատրիարքարանի անիշխանական վիճակից, թուրք պաշտոնյաները ոչ միայն չեն կատարում խոստացված բարենորոգումները, այլև առավել սաստկացնում են հարստահարությունները: Անհանգիստ և անդադրում խրիմյանն այժմ իր տեղեկագիր դիմումները ուղղում է Կ.Պոլսի պատրիարքական տեղապահ Արիստակես եպիսկոպոս Ռափայելյանին և խառն ժողովի անդամներին, նրանց դրդելով Բ. Դռանն ուղղել նորանոր դիմումներ՝ դարձյալ գաղթականության դեմն առնելու համար: Նույն հարցի կարգավորման նպատակով խրիմյանն ամեն անգամ գտնում է նոր խոսք, նոր ձև և պահանջում «կայսերական բարեխմամ կառավարությունից», որ վերջինս «բառնա այս ամեն հարստահարությանց առիթները զայս աշխարհեն և չթողու այս աշխատասեր, գործունյա, հավատարիմ հպատակները, որ երթան օտար տերությանց ծառայեն»²:

1860-ականներին խրիմյանի ծավալած գործունեությունն ու մղած պայքարը մասն էր այն պայքարի, որ սկիզբ էր առել դեռևս 50-ականներին և շարունակվել մյուս տասնամյակում և որ ժամանակակիցներին հայտնի դարձավ սահմանադրական շարժում անունով: Այդ պայքարին մասնակից էին նաև հոգևորականները, նրանք ևս բաժանված էին երկու բանակի՝ սահմանադրության կողմնակիցներ և թշնամիներ, իրենց արտահայտությամբ՝ սահմանադրականներ և հակասահմանադրականներ: «Մեծամասնությունն իին եկեղեցականաց, ազնվականաց և հարստաց ընդդեմ լինելով զսահմանադրության, կոչեցան խավարյալք, իսկ նոր եկեղեցականք, գիտնականք և վարժապետք, ազատ սկզբանց և սահմանադրության հարյալք, կոչեցան լուսավորյալք»³: խրիմյանը, ինչպես Պոլսում, այնպես էլ գավառում

1. Աննայն Հայոց իսթրիկ. էջ 157:

2. Նույն տեղում:

3. Մատենադարան, ձեռագիր 4177, էջ 40:

նոր սկզբունքների, ժողովրդավարության կողմնակիցն ու արտահայտիչը, սահմանադրականների կամ լուսավորյալների առաջնորդն էր և գաղափարախոսը: Կ.Պոլսի ազդեցիկ հոգևորականների մի ստվար մասը, նրանց մեջ նաև հետագայում Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրված Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին, մի խուլ և գաղտնի հակառակություն ունեին Խրիմյանի և նոր սկզբունքների հետևող հոգևորականների դեմ:

Նույն հակասությունն էր նաև Սբ.Կարապետի միաբանության անդամների և վանահոր միջև: Աքսորված վարդապետները և նրանց կողմնակիցներն անընդհատ դիմումներ էին հղում Ազգային ժողովի երեսփոխաններին, առաջ քաշելով մի քանի պատճառաբանություններ, նրանք և «զղջում» էին, և ներում հայցում, և մեղադրում հակառակ խմբակցությանը՝ անհաշտ վերաբերմունքին տոն տալու համար: Այդ բոլորի հետևում թաքնված էր մի նպատակ՝ ազատվել աքսորից: Ի վերջո, նրանք վերադարձան Կ.Պոլիս, հավատարմության երդում տվին Կենտրոնական վարչությանը: Խրիմյանը, որ այդ ժամանակ Կ.Պոլսում էր, երկրորդ անգամ ներում է նրանց և միասին վերադառնում են. վարդապետները՝ Սուրբ Կարապետի վանք, իսկ Խրիմյանը՝ Կարին: Այդտեղից նա ակնդես հետևում էր Տարոնում ծավալված իրադարձություններին: Նրա աչքից չի վրիպում Մշո պատրիարքական փոխանորդ Մխիթար վարդապետի հակաժողովրդական ընթացքը:

Խրիմյանի վանքից հեռանալուց հետո ժողովուրդը սեփական փորձով համոզվեց Խրիմյանի և նոր փոխանորդի՝ Մխիթար վարդապետի միջև եղած հսկա տարբերության մեջ: Ժողովուրդը բողոքի իր ծայնն է բարձրացնում և դիմումներ հղում: Բողոքներից մեկի մեջ տարոնահայությունն արտահայտում է իր անթաքույց բացասական վերաբերմունքը Մխիթար վարդապետի նկատմամբ. «Որ պիտի առաջնորդե, ինքն ճամփա չգիտե, որ պիտի ուղղե, ինքն անուղիղ է, որ պիտի ուսուցանե, ինքն տգետ է, որ պիտի լուսավորե, ինքն խավար է»:

Խրիմյանը ժողովրդի ծայնը լսելի է դարձնում Կ.Պոլսում, պահանջելով Մխիթարին հեռացնել այդ կարևոր հոգևորական պաշտոնից և նրա փոխարեն Սուշ ուղարկել Գրիգորիս Աղվանյանին: Վերջինս Արծիվյանների խմբից էր և վանահայրը ենթադրում էր, որ նրա գործելակերպը պետք է համընկնի ժողովրդի շահերին:

1868-ի մայիսին Կարինից և Պոլսից հետո, մի քանի ամսով Մկրտիչ վարդապետը վերադառնում է հայրենի բույնը՝ Վարազա վանքը:

Երկար տարիներ նա բացակայել էր իր արծվաբույնից. ժամանակներ էին անցել, շատ ջրեր էին հոսել: Նրա բացակայությամբ դադարել էր հրատարակվել «Արծուի Վասպուրականին», փակվել էր «Ժառանգավորացը»: Պոլսում նրան տազնապալի լուրեր էին հասել Վարազա միաբանության երկպառակությունների, ներքին և արտաքին թշնամիների գործունեության մասին:

Վարազում խրիմյանն սկսում է իրագործել բարենորոգումների նոր ծրագիր: Վասպուրականի վանքերը կառավարելու համար ստեղծվում է Վանորեից խորհուրդ, որի համար խրիմյանն ավետիս է տալիս իր մտերիմներին: «Վանորեից խորհուրդը անցած օրը կազմվեցավ խառն ժողովով. ութ անդամ ընտրվեցան՝ չորս վարդապետ, չորս աշխարհական: Վասպուրականի ամեն մի մասնավոր վանքերը այս խորհուրդը պիտի կառավարե և բարեկազմե»¹: Այդ խորհրդի կանոնադրությունը կազմում է խրիմյանը:

Վարազա վանահայրը նոր շինարարություններ է սկսում վանքի համալիրում: Վանքապատկան հողերը մշակելու համար Կարապետ Կակազյանը նշանակվում է «Երկրագործության տեսուչ լիազոր իշխանությամբ»: Վանահայրը մտածում էր, որ դա կտար ավելի շոշափելի արդյունքներ, հնարավորություն տալով վանականներին զբաղվել միայն հոգևոր-լուսավորական գործունեությամբ:

Վարագից խրիմյանը ուշի-ուշով հետևում էր Մուշում և Սուրբ Կարապետի վանքում կատարվող իրադարձություններին. հրահանգներ տալիս՝ բացել նոր վարժարաններ, Սուրբ Կարապետի վանքի վարժարանը համալրել ընդունակ և ուշիմ աշակերտներով, որոնց պետք է ընտրեին շրջակա գյուղերի վարժարաններից: Խրիմյանը խորհուրդ էր տալիս ընտրությունը կատարել նախնական քննություն անցկացնելու միջոցով²:

* * *

Իր երկարատև կյանքի ընթացքում հոգևոր (կրոնական) թեմաներով բազմաթիվ հոգվածներ է գրել խրիմյանը: Բայց աստվածաշնչյան թեմաներին նա անդրադառնում է երկու անգամ: Դա ուներ իր պատ-

1. ԳԱԹ, Գ. Սյուխանդայանցի ֆ., 2-յա թափին, գ. 388:

2. Նույն տեղում, գ. 390:

ճառները: Կարգակից հոգևորականների դեմ մղած պայքարի յուրօրինակ անդրադարձն էին այդ աշխատությունները, 1866-ին՝ «Մարգարիտ արքայության երկնից» և 1876-ին՝ «Խաչի ճառ»: Դրանցում հեղինակը ցույց է տալիս իր ընդդիմադիր հոգևորականներին, թե ինչպես են նրանք խոտորել ուղիղ ճանապարհից, ինչպիսին է պարտավոր լինել մտատիպար հոգևոր առաջնորդը: «Մարգարիտը» Մատթեոսի Ավետարանի խրիմյանական մեկնությունն է: Մեկնության մեջ արտացոլվում է խրիմյան մարդու, հոգևորականի, հասարակական գործչի ժողովրդասեր ու մարդասեր ոգին, ժողովրդավարական գաղափարախոսությունը: Խրիմյանի մեկնության առարկան է դառնում ոչ թե Մատթեոսի ողջ Ավետարանը, այլ նրա երեք՝ V, VI, VII գլուխները: Ինչու՞ ոչ ամբողջությունը: Հեղինակն այսպես է մեկնաբանում այդ պարագան. «Այն նպատակով որոշեցի միայն այս երեք գլուխ, վասնզի սոցա մեջ կը պարունակին գրեթե մեծ մասամբ Ավետարանի ճշմարտության բարոյական և փրկավետ օրենքներն, ուր Մովսիսին օրինաց թերություններն Հիսուս կը լնու գերափրաշ կատարելությամբ»¹:

Այս գործը խրիմյանը համարում է «Հիսուսի վարդապետության համառոտ դասեր», որը անհրաժեշտ է եկեղեցու որդիների և դպրոցական մանկանց հոգևոր կրթության համար: Եվ քանի որ նրա ընթերցողները պետք է լինեին մանուկները և հասարակ ժողովուրդը, իր մեկնությունները խրիմյանը տալիս է պարզ, հստակ, դյուրըմբռնելի պատմելաոճով: Աշխատության «Նախաշավիղ» բաժնում հեղինակը գնահատում է Ավետարանի կատարած դերը մարդկային հասարակության պատմության մեջ. «Ինչ որ Ավետարան գործեց, կարող չեղան գործել հին ու արդի աշխարհի մեջ ոչ իշխանությանց զենք, ոչ իմաստասիրաց գյուտք: ...Չիկա բնավ գիրք մի կամ մարդկային հանճար և իմաստություն, որ կարողանա մարդոց ստահակ հոգին ուղղել, դաստիարակել և բարվոքել, միշտ ի չարն արծաճացածն՝ ի բարին վերածել, բայց միայն Ավետարան»²: Մեր նախնիները երկյուղածությամբ պաշտել են Ավետարանը. բազմաթիվ գիտնականներ և հոգևորականներ տվել են Ավետարանի իրենց մեկնությունները: Դրա ապացույցներն են Հայաստանի վանքերում, գյուղերում ու քաղաքներում տարածված «բյուրավոր գրչագիր Ավետարաններ և նոցա մեկնությունք մագաղաթներու վրա վայելուչ ծաղկենկարներով գրված»: Ժողովրդի

1. !Մարգարիտ արքայության երկնից, 1894 (Գ. տպագրություն), Էջմիածին, էջ 2:

2. Նույն տեղում, էջ Բ:

մեջ այնքան մեծ է եղել Ավետարանի հեղինակությունը, որ համարվել է նույնիսկ բուժիչ գիրք: Ըստ Խրիմյանի Ավետարանը բուժում է ոչ միայն և ոչ այնքան «մարմնո ախտերը, այլ առավել հոգվույն ախտերը կապաքինե»:

Աշխատության սկզբում Խրիմյանը խիստ համառոտ ներկայացնում է Մատթեոսի Ավետարանի երեք գլուխների սեփական շարադրանքը: Ապա հեղինակը մի բաժին է նվիրում Մովսեսի՝ այսինքն հրեական կրոնի և Զիսուսի վարդապետության համեմատությանը: Դրա մեջ դրսևորվում է Խրիմյանի մեծ մարդասիրությունը, ներողամտությունը, լուսավոր հայացքը կյանքի նկատմամբ: Նա մերժում է Մովսեսի դաժանությունը, աներկբայորեն ընդունում Քրիստոսի մարդասիրությունը. «Մովսեսին հրովարտակ պատուհասի արյունով դրոշմված՝ ողջ եզիպտոսի անդրանիկներն կջարդե: Զիսուսի Ավետարանին հրովարտակ հանուր աշխարհին ներողություն կբերե: Ի՞նչ համեմատություն կա. մեկին մեջ մահ, մյուսին մեջ կյանք»¹: Եթե Մովսեսը եզիպտացիներին կաշկանդեց խավար գիշերի մեջ, Զիսուսը «Ճշմարիտ լույսով» լուսավորեց ողջ աշխարհը: Մովսեսը միայն Իսրայելի ժողովրդի ազատության համար էր ջանում, Զիսուսը՝ առանց խտրության բոլոր ժողովուրդների համար էր մտահոգվում. «Մովսեսը ազգասեր է, Զիսուս մարդասեր. Մովսես մարդկային ընդարձակ սիրո պայման կամփոփե միայն հրեական ազգին վրա, ուստի կպատվիրե օտարազգի թշնամին մահու չափ ատել և ընտանի ազգակից սիրել: Այսպես չէ Զիսուսին պատվեր, այլ բարձր և գերազույն: Զիսուս մարդկային ընկերության սիրուն չափ չի դներ այս կամ այն ազգին վրա ամփոփելով: ...Կիրամայե առանց խտրության սիրել այն ամենայն, որ մարդ է և ընկեր»²: Զիսուսի այս պատվիրանը Խրիմյանը համարում է «Ավետարանի ուսման դասերեն ամենեն բարձրագույնը»:

Քայլ առ քայլ համեմատության մեջ է դրվում Մովսեսի և Զիսուսի ամեն արարչագործություն, երկու անձնավորությունների բնավորության գծեր և առաջնությունը տրվում է Զիսուսին: Կարելի է վիճել Խրիմյանի համեմատության տարբեր դրույթների հետ. համաձայնել կամ չհամաձայնել, եթե շարժվում ենք այսօրվա չափանիշներով, մանավանդ չհամաձայնվել Զիսուսի, նաև Խրիմյանի «Մի կալ ընդդեմ չարին» տեսակետին, դրան հակադրելով Մովսեսի «ակն ընդ ական,

1. Մարգարիտ..., էջ 20:

2. Նույն տեղում, էջ 69:

ատամն ընդ ատաման» կարգախոսը, սակայն չի կարելի չընդունել, որ համեմատությունների բոլոր ոլորտներում Խրիմյանը ելնում է բարոյականության բարձր չափանիշներից, դրանք ավանդելով հայ հավատացյալներին: Խրիմյանին մտահոգողը մարդկային առողջ հասարակությունն է, առողջ՝ թե հոգով և թե մարմնով: Այդ պատճառով էլ մեծ մարդասերը չի ընդունում Մովսեսի հավատամքը. «Աչքին տեղ աչք, ատամին տեղ ատամ միշտ վճարելով՝ մարդկային ընկերություն կույր և ատամնաթափ կկացուցաներ: Օրինաց խստություն այսպես մարմին պատժելով՝ հետզհետե խեղանդամ կըներ ողջ մարդիկ. պատուհասի երկյուղ թեպետ և չարություն կարճել կուզեր մարդկային ընկերություն, այլ վրեժխնդրության հոգին իսպառ կարող չէր հանել մարդոց ոխակալ սրտեն»¹: Այս մտքերը թե ուղիղ, և թե այլաբանական ընդունելու դեպքում էլ Խրիմյանը ելնում էր մարդկային բարձր չափանիշներից:

Ուշադրություն են գրավում Մատթեոսի Ավետարանի V, VI, VII գլուխների վերաբերյալ Խրիմյանի «Տեսությունները»: V գլխի տեսությունը հեղինակն անվանում է դաս. դաս Ա, դաս Բ, այդպես հերթականությամբ, ժողովրդին հասկանալի, մատչելի լեզվով իր բացատրություններն է տալիս ավետարանական պատգամներին՝ «Երանի աղքատաց հոգով», «Երանի սգավորաց», «Երանի հեզլոց», «Երանի ողորմածոց» և այլն, մեկ առ մեկ առանձին վերնագրերով իր դասերն է տալիս հեղինակը, մինչև դաս Ժ (10): Ապա Խրիմյանն իր խոսքն ուղղում է եկեղեցու սպասավորներին, դարձյալ ելնելով ավետարանական կարգախոսներից՝ դուք եք աղ երկրի, դուք եք լույս աշխարհի: «Ողբալ պետք է այստեղ, ով պաշտոնակից եղբարք. Քրիստոս զմեզ լույս կանվանե, մեք տգիտությամբ խավար դարձանք, իբրև լույս և ճրագ՝ Տեր որոշեց զմեզ ուրիշներ լուսավորելու, մեք մեր աղոտ լույսով նույնիսկ մեր անձն լուսավորելու բավական չենք: Քրիստոս զմեզ աղ կկոչե, մեք մեր ընդաբույս և եկամուտ անհամությամբ անպիտան համարվեցանք, չունինք իրավունք բողոքել, թե ժողովուրդն հանդնգնությամբ ոտից կոխան առնելով կանաչատվե զմեզ հրապարակներու մեջ, այլ պետք է ուշաբերելով մտաբերենք և մեզեն ինքնադատ լինելով վճռենք այս դատաստան, թե մեր անպատվություն մեր տգիտության երեսեն է²»: Վեցերորդ գլխի մեկնությունները Ավետարա-

1. Մաթթարիա..., էջ 67:

2. Նույն տեղում, էջ 48-49:

մական պատվիրաններն են, ուր Հիսուսը լրացնում է Սովսեսի օրենքի թերությունները: Նա զգուշացնում է բոլոր հավատացյալներին՝ չխառնվել փարիսեցիներին և կեղծավորներին, սրբությամբ կատարել եկեղեցու ծեսերը:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Տերունական աղոթքի խրիմյանական մեկնությունը: Ջարմանալ և հիանալ կարելի է հեղինակի հնարամտության վրա, թե ինչպես այդ աղոթքի ամեն մի միտքը առանձին-առանձին դառնում է խոհերի, մտորումների և յուրահատուկ մեկնաբանության առարկա, խորագիր ամեն մի փոքրիկ գլխի համար՝ «Հայր մեր, որ յերկինս ես», «Ձեռք մեր հանապազօրոջ տուր մեզ այսօր», և այդպես մինչև վերջին միտքը:

Յոթերորդ գլխի մեկնությունները, առավել քան որևէ մեկը, բացահայտում է խրիմյանի ժողովրդասիրությունը և դեմոկրատական մտածելակերպը: Այն ունի ընդգծված կողմնորոշում՝ համակրանք դեպի սոցիալապես ցածր աստիճանի վրա գտնվող խավերը, բացասական վերաբերմունք՝ բռնակալների և հարուստների նկատմամբ: Հասարակական կյանքում մարդկային հարաբերությունների հիմքը համարելով պարտականության և իրավունքի փոխադարձ պայմանավորվածությունը, խրիմյանը «աշխարհիս բռնակալաց և զորավորաց» օրենքն է համարում անփոխադարձ իրավունքը, որը պարտք չի ճանաչում, որ «միշտ առնել գիտե առանց տալու»: Այդ անփոխադարձությունը «աշխարհիս բռնակալաց և զորավարաց իրավունքն է», որը խախտում է Աստծո պատվիրանները և մուլմիսկ բնության օրենքը: Նրանց նշանաբանն է՝ «Եվ օրենսդրություն բռնություն մեր եղիցի»: Դրանից ելնելով նրանք անխնա շահագործում են ու հարստահարում աղքատներին և անզորներին: խրիմյանը բնական է համարում, երբ կենդանական աշխարհում հզորների կերակուր են դառնում թույլերն ու անկարողները. այսպես՝ ճնճղուկը և մյուս փոքրիկ թռչունները բազեի որսն են, ինչպես ծովի փոքրիկ ձկները՝ «դլփին ձկան»: Նա տարբերակում է, որ դա պայքար է տարբեր տեսակների միջև: Սակայն նրա ժողովրդասեր ոգին ընդվզում է, երբ բնության թագն ու պսակը՝ մարդը, զրկում և հարստահարում, գիշատում է իր նմանին՝ մի այլ մարդու: Ըստ խրիմյանի Աստված «մարդկային ընկերության համար հավասարություն է գրեր»: Հավասարության կարգախոսին խրիմյանը տալիս է Աստվածային պատվիրանի տեսք՝ բռնակալներին դիմակայելու համար: «Արդարություն բնավ իր ընկերին

վմաս չի կամիր, արդարություն՝ հացն իր ճակտին քրտինքով կուտն, արդարություն ինչ որ պարտք ունի, կվճարե ընկերին, արդարություն յուր և ընկերին իրավունք հավասար կկշռե, անիրավ զրկանաց կողմն երբեք չի հակամիտեր: Մեկ խոսքով՝ արդարություն պարտուց և իրավանց դատավորն է, ամբարիշտ անիրավներուն պես ոչ բյուր խորհուրդների կընդունի, ոչ ժանտ աթոռներու վրա կնստի, յուր կամք՝ միշտ Աստուծո օրենքն է, յուր վճիռ՝ յուր խղճին ծայնն է»¹: Նա հայտարարում է, որ Աստվածային այդ պատվիրանի իրագործումը մարդկային հասարակությունը կազատի բազմաթիվ աղետներից և աշխարհիս երեսից կվերացնի «զրկանք և թշվառություն»:

Այդ ամենը համարելով «Հիսուսի քարոզած բնական օրենքի զորությունը», Խրիմյանը իր ողջ մեկնությունն ու բացատրությունը գնահատում է իբրև «փոքրիկ նշանախեց»: Իբրև աստվածային պատգամ ներկայացրած սոցիալական հավասարության իր պահանջից հետո Խրիմյանն անցնում է Մատթեոս Ավետարանիչի մյուս պատվիրանների մանրամասն բացատրությանը՝ ու մեկնությանը: Եթե չես ուզում դատվել, մի դատիր, մի տես եղբորդ աչքի շյուղը՝ անտեսելով քո աչքի գերանը, սրբությունը մի տվեք շներին, մի արեք մարդկանց այն, ինչ չէիք կամենա ձեզ անեին և դրանց նման մարդկային բարոյականության տարբեր պահանջներ: Եշմարիտ քրիստոնյա համարելով Հիսուսի այդ պատվիրանները կատարողներին, Խրիմյանը նշում է, որ Հիսուսի անցած փշոտ ու տատաակոտ ճանապարհը արդարների համար է և ցավ ի սիրտ արծանագրում է, որ նրանց թիվն ավելի փոքր է, քան օրինախախտների, փարիսեցիների, խաբեբաների թիվը. «Ահա բանակներով կղիմեն փառասեր բռնակալներ, աղքատին վրա տիրապետող ամբարիշտ իշխաններ, տկարին և անզորին իրավունք հափշտակող հարստահարիչ զրկողներ, բազմախորտիկ սեղանին վրա միշտ հղփացող՝ կարոտ Ղազարոսին փշրանք զլացող քարասիրտ մեծատուններ, ոսկին իբրև Աստված պաշտող աշխարհիս ընչաքաղց ազահներ»²: Դրանց բոլորին համարելով աշխարհի օրինազանց «անզգամներ», Խրիմյանը գտնում է, որ նրանք քրիստոնյա չեն, այլ դժոխքին արժանի արարածներ: Փաստորեն, Ավետարանի և Աստվածային պատգամների քողի տակ Խրիմյանը քննարկում է հավերժ կենդանի, անժամանցելի, վեհ մարդկային գա-

1. Մարգարիտ..., էջ 125-126:

2. Նույն տեղում, էջ 130:

ղափարներ, որոնք իրենց թարմությունը չեն կորցրել մինչև օրս:

Փոքրիկ այդ գրքույկը վայելել է ընթերցող ժողովրդի ուշադրությունն ու համակրանքը, առաջին հրատարակությունից՝ 1866-ից մինչև 1894-ը ունեցել է չորս հրատարակություն, կարողացել է ճեղքել յոթ տասնամյակի երկաթե վարագույրը և հասել է մեզ՝ այսօրվա ընթերցողին, որպեսզի կատարի իր ճշմարիտ առաքելությունը ոգու սովի մեր օրերում, մարդկանց դաստիարակի և ներշնչի վսեմ մարդկային իդեալներ... Այդ գրքույկի հետ է կապված մի սրամիտ պատմություն:

Առաջին հրատարակությունից երկու տարի անց, երբ 1868-ին Խրիմյանը Էջմիածնում եպիսկոպոս պետք է ձեռնադրվեր ժամանակի կաթողիկոս Գևորգ Դ-ի կողմից, սովորության համաձայն նա պետք է թանկագին նվերներ մատուցեր միաբանության անդամներին: Այդ մասին իրեն հարցնողներին նա պատասխանում է, որ միաբանության յուրաքանչյուր անդամի պետք է նվիրի մի շար մարգարիտ: Որքան մեծ է լինում նրանց զարմանքն ու զայրույթը, ոմանց էլ զվարթ ծիծաղը, երբ նորընծա եպիսկոպոսը նրանց նվիրում է այս փոքրիկ գրքույկից մի-մի օրինակ, ի վայելումն արժանավորներին և ի դաս ընչաքաղցներին:

* * *

1868-ի սեպտեմբերին Խրիմյանը Երեմիա Տևկանցի հետ մեկնում է Էջմիածին եպիսկոպոս ձեռնադրվելու: Դա նրա երրորդ ճանապարհորդությունն էր Արևելյան Հայաստան: Գր. Աղվանյանին դրած իր նամակում նա հաղորդում է, որ իր ցանկությունը ոչ այնքան եպիսկոպոս ձեռնադրվելն է, որքան կրկին անգամ ճանապարհորդել Արևելյան Հայաստանում, ծանոթանալ արևելահայերի հասարակական կյանքին, սերտ կապեր հաստատել նրանց հետ, մտքեր փոխանակել իրենց հուզող խնդիրների շուրջը¹: Սակայն Ամենայն հայոց կաթողիկոսը ի չիք է դարձնում Խրիմյանի այդ ձգտումը: Այն բանից հետո, երբ Խրիմյանը եպիսկոպոս է ձեռնադրվում «ի վերա տանն Տարոնո», իսկ Տևկանցը՝ Խարբերդի վիճակի վրա, Գևորգ Դ-ն ստիպում է նորընծա եպիսկոպոսներին անմիջապես ետ վերադառնալ իրենց թեմերը, նրանց գրկելով Էջմիածնից բացի այլ վայրերում լինելու հնարավորությունից: Իր այդ քայլը կաթողիկոսը պատճառաբանում է,

1. ԳԱՄԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 4:

որ ժողովրդի վիճակը առանց հոգևոր առաջնորդի առավել ծանր կլինի: Նրանք միասին վերադառնում են Կարին:

Արդեն ծնեռ էր, Տարոն ուղևորվելը այն ժամանակվա երթևեկության պայմաններում համարյա անհնարին էր: Բայց Կարինում Խրիմյանը զուր ժամանակ չի վատնում. նա սպասում է Էրզրումի նոր նահանգապետի գալստյան, որպեսզի տեսակցություն ունենա նրա հետ, ստիպի որոշ քայլեր ձեռնարկել տարոնահայության հարստահարությունները մեղմացնելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով նա հրահանգում է Տարոնում գտնվող Գարեգին Սրվանձտյանցին շուտափույթ Կարին ուղարկել «Մշո աշխարհին վերաբերյալ ամեն թուղթերը, խնդիրները, մազապաթաները, ինչ-որ կա», նոր նահանգապետին ներկայացնելու համար, «պահանջելով դարման և դատաստան»¹: Դրա մասին Երեմիա Տևկանցը արձանագրում է իր «Տոհմային հիշատակարաններում»․ «Ուստի գրեցաք Գարեգին վարդապետի գրել ընդարձակ տեղեկագիր հարստահարության և առաքել առ մեզ, զի մատուցուք առ կուսակալն և խնդրեցաք ի մմանե դարման աղետաբեր չարյաց»²: Գարեգին Սրվանձտյանցը մեծ բարեխղճությամբ կատարում է իրեն տրված հանձնարարությունը. գրում է մի սովորածավալ տեղեկագիր, ուղարկում ուսուցչին և իր կողմից խնդրում այն հրատարակել տալ Կ.Պոլսի «Մանգումնի էֆքիար» հայատառ թուրքերեն լրագրում: Երեմիա Տևկանցը վկայում է, «Իբրև ի բաց զտեղեկագիրն Գարեգնի Դայրիկն և ընթերցավ, անպատշաճ դատեցավ առաքել առ խմբագիրն, թե հույժ անաչառ և բացահայտ գրյալ է զամենայն ինչ, գուցե կառավարությունը սրտմտեսցի ընդ այս»³:

«Մանգումեն» հրատարակում է Սրվանձտյանցի տեղեկագիրը, որը լույս է տեսնում ծավալուն հոդվածաշարով «Մշեցվոց վրա ընդհանուր տեսություն մը» խորագրով⁴:

Հոդվածաշարը մեծ ազդեցություն գործեց պոլսահայության և օսմանյան կառավարող շրջաններում⁵: Վեզիր Ալի փաշան թարգմանել է տալիս հոդվածը թուրքերեն, առաքում այն Կարնո կուսակալին, որպեսզի վերջինս ծանոթանալով հոդվածի բովանդակությանը, տեղեկություն հաղորդի նրա հավաստիության մասին: Կուսակալն ստիպ-

1. Գ.ԱԹ, Գ. Սրվանձտյանցի ֆ., 2-րդ բաժին, գ.391:

2. Մատենադարան, ձեռագիր 4179, էջ 51:

3. Նույն տեղում:

4. Մանգումնի էֆքիար, 1869, թիվ 892, 895, 898, 902, 918, 921, 923:

5. Է. Կառնոսկյան, Գարեգին Սրվանձտյանց, էջ 98:

ված պատասխանում է, որ հողվածաշարի բովանդակությունը համապատասխանում է իրականությանը, իսկ հարստահարությունների ցուցակը նույնիսկ թերի է:

Պատասխանն ստանալուց անմիջապես հետո մեծ վեզիր Ալի փաշան հրաման է հղում Կարնո կուսակալ Իսմայիլ փաշային՝ անհապաղ գտնել ու բանտարկել Յովհաննավանքի կողոպտիչներին, անձամբ այցելել Մշո մյուսթեսարիֆություն, կալանավորել Հասնանցի և Ջիպրանցի թռուռներին և մյուս ոճրագործներին: Իբրև քննիչ Մուշ են մեկնում Օսման պեյն ու Կ.Պոլսի Ազգային ժողովի անդամ Խորաճանյան Դանիել էֆենդին: Սակայն թուրք քննիչը, քողարկելով Մշո մեջլիսի անդամների չարաշահումները, բոլոր հարստահարությունները բարդում է քրդերի վրա: Այդ տեղեկատվության հիման վրա աքսոր են ուղարկվում 70 քուրդ ազդեցիկ աղաներ: Ալի փաշայի նման գործելակերպը հետապնդում էր եվրոպական դեսպանների աչքին արդարության ջատագով երևալու նպատակ: Փաստորեն Խրիմյանը և իր սանը կարողանում են ոչ միայն Կ.Պոլսի Ազգային ժողովի, այլև թուրքական արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյաների ուշադրությունը հրավիրել Տարոնի վրա, ստիպել նրանք՝ ձեռնարկել բարենորոգչական ինչ-որ քայլեր: Սակայն, քրդերի հետ ունեցած իրենց հարաբերությունների ժամանակ, ինչպես Խրիմյանը, այնպես էլ ժամանակի հասարակական մյուս գործիչները, համոզվում են, որ քրդերը գործիք են պետական պաշտոնյաների ձեռքին և հայերը զուր հույսեր են կապում Բ.Դռան հետ: Իր եղեռնագործություններով հռչակված ավազակապետ Իբոն պատմում է Խրիմյանին, որ բոլոր պետական պաշտոնյաների մոտ ունեն իրենց հովանավորները, որոնց միջոցով նրանք ստանում են ազատ գործելու հնարավորություն: «Յորժամ պատահմամբ անկանիմք ի ձեռս կառավարչաց և կալանավորիմք ի բանտ, խորհրդական և հավատարիմ ծառայք զամենայն հնարս մեքենայության ի ձեռնարկյալ ազատեն ի պատժապարտութենե և ի բանտե»¹:

Տարոնահայության եպիսկոպոսը իր ուշադրությունը բևեռում է նաև մի այլ կարևոր խնդրի կարգավորման վրա: Դա հայոց վանքերը հարկերից ազատելու պարագան էր: Կ.Պոլսի պատրիարքական տեղապահին ուղղած իր նամակներում Խրիմյանը փաստարկներով ապացուցում է, որ Օսմանյան կայսրության հաստատումից ի վեր, թուր-

1. Մատենադարան, ձեռագիր 4179, Լջ 75:

քական սուլթանները ֆերմաններով հաստատել են հայոց, ինչպես նաև այլ ազգերի հոգևոր հաստատությունները հարկերից ազատ լինելու հանգամանքը: Այդ իրավունքը առավել ևս պետք է շեշտվեր թանգիմաթի արտոնված հավասարության կարգախոսներով: Սակայն ժամանակի ընթացքում հայոց վանքերի մեծ մասը դարձել է հարկատու, մինչդեռ Խրիմյանը գտնում է, որ «Տերությունը վերջին թանգիմաթի օրենքով յուր ամեն կարգի հպատակները հավասարության պայմանի մեջ դրած է, տաճիկի թեքքեն և հայոց վանքերը միևնույն իրավանց տեր պիտի ըլլան, այսօր հայոց վանքերը արմտյաց տասանորդ և ոչխարի տուրք կվճարեն, բայց տաճկաց թեքքենները այս տուրքերը չվճարելեն հետո, Մշո երկրին մեջ ամեն մեկ իրենց սեփական գեղեր ալ ունին, որոնց տասանորդ իրենք կառնեն»¹:

Խրիմյանը գտնում է, որ պետք է հետամտել և նորից վերականգնել նախկին իրավունքները: Այդ իրավունքը պահանջել է պետք և ոչ թե խնդրել: Խրիմյանի ըմբոստ հոգին չի համոզւորժում, որ հայը իր խնդիրը ոչ թե պահանջում է իրավունքով, այլ «իբրև ստրուկ մի յուր հին սովորության համեմատ թախանձել ու աղաչել պարտի»: Նա պահանջում է պատրիարքական տեղապահից վերականգնել հայոց վանքերի արտոնյալ իրավունքները, դա հայ հոգևորականների պարտքն է. «Իրավունքը ինքնին կմեռնի, եթե իրավանց տերերը բարձիթողի ընելով լռեն միշտ»:

Հայոց վանքերի իրավունքների ջերմեռանդ պաշտպանը մատնանշում է ոչ միայն թուրք հոգևորականների արտոնությունները, այլև կաթոլիկների հոգևոր առաջնորդ Հասունյան եպիսկոպոսին սուլթանի կողմից տված նոր հրովարտակը, որը արտոնում է. «Եկեղեցեաց և վանորենից վերաբերյալ թե այգի, թե պարտեզ, թե արտորայք և թե մարգերուն, ջաղացներուն կամ եկեղեցեաց սեփական ճրագի գործարանաց (մոմխանե) և եկեղեցիներուն և անոր զանձերուն և ծառոց թե պտղատվոց և թե անպտղոց և ոչխարաց (աղմամ) երբեք խառնվելու կամ պահանջողություն չըլլա»: Հասունյանը այս հրովարտակի թարգմանությունը ուղարկում է բոլոր վայրերում գտնվող կաթոլիկ եպիսկոպոսներին, որոնք այդ ամենը արձանագրել են տալիս տվյալ «վալիության դիվանում»: Խրիմյանը տարակուսում է. ինչպես կարող է պատահել, որ Բ.Դուռը նման արտոնություն շնորհի հարյուր հազարից բաղկացած կաթոլիկ համայնքի հոգևոր հաստատություններին

1. Ամենայն Հայոց կաթոլիկ, էջ 167:

և «կզլանա երկու և կես միլիոն ժողովրդի գլուխ հայոց պատրիարքին»։ Այդ պատճառով նա դրդում է պատրիարքական տեղապահին տեր կանգնել հայոց հոգևոր հաստատությունների իրավունքներին և նման համծնարարականներ հղել արևմտահայ գավառների հոգևոր առաջնորդներին։ Այդ նկատառումով նա գովեստով է արտահայտվում Ուչքիլիսեի վանքի վանահայր Յովհաննես վարդապետի մասին, որի ջանքերով Բագրևանդի վանքերը ազատվել էին աղնամից և թաշիրից։

Զնայած խրիմյանի դրդումներին և պատրիարքական տեղապահի դիմումներին, հայ առաքելական եկեղեցու հոգևոր հաստատությունները կորցրին իրենց այդ արտոնությունները։ Սակայն խրիմյանը շարունակեց իր պայքարը այդ ուղղությամբ 70-ական թվականներին ևս, երբ ինքը բարձրացավ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքի գահին։

Նորընծա եպիսկոպոսի ամենակարևոր գործը Կարմո նահանգապետին ուղղած իր դիմումն էր, որի մեջ կային գործուն առաջարկություններ տարոնահայության կյանքը բարելավելու ուղիների մասին։ Այդ փաստաթուղթը մեզ է հասել Գյուտ քահանա Աղանյանցի հրատարակած «Դիվան հայոց պատմության» ԺԳ հատորից։ Յրատարակիչը այն վերնագրել է «խրիմյան Յայրիկի բողոքագիրը Մշո հայ ժողովրդի հարստահարությունների նկարագրով»¹։ Յրատարակիչը ծանոթագրություններում նշում է, որ բողոքագիրը թվական չունի։ Մեր հետազոտությունները պարզեցին գրության ճշգրիտ թվականը, նույնիսկ ամիսը։ Դա հնարավոր դարձավ համադրելով խրիմյանի նամակները Երեմիա Տեկանցի «Տոհմային հիշատակարանների» ութերորդ հատորի բովանդակության հետ²։ Բողոքագիրը նորընծա եպիսկոպոսը Կարմո կուսակալին է մատուցել 1869թ. հունվար ամսին և այդ մասին հաղորդում է Կ.Պոլսի պատրիարքական տեղապահ Արիստակես եպիսկոպոս Ռափայելյանին. «Յարստահարության գլխավոր ճյուղերում վրա ընդարձակ տեղեկագիր մը շինելով մատուցի նոր եկող Բ.կուսակալին, որուն պատճենը ղրկած են ի պատրիարքարան։ Բ.կուսակալի կողմե դեռ զորավոր ձեռնարկություն մի կամ հրաշք մի տեսնված չէ. միայն առատ հույսեր կուտա. «Ես Մուշին համար եկած են, ես Մուշ պիտի շինեն, ես ամեն հարստահարիչ

1. Մեր որոնումները պատկերեցին հաջողությամբ. բողոքագրի բնագիրը հայտնաբերեցինք Գ.ԱՆԻ-ի Գ. Սյուրմեայանցի ֆանդի V բաժնի 4-րդ գործի մեջ։

2. Մատենադարան, ձեռագիր 4179, Ամենայն Հայոց կալիկ, էջ 154 (29 հունվարի 1869թ. ուսմակը)։

ծեռքեր պիտի կտրեն» և այլն, և այլն: Հավատանք այս խոսքերուն և համբերենք»¹:

Մանրամասն անդրադառնանք այդ բողոքագրին, քանի որ նրա մեջ արտահայտված են Խիրմյանի մտահոգությունները Տարոնի հայ գյուղացիության հարստահարությունները գեթ փոքր-ինչ մեղմացնելու ուղղությամբ:

60-ական թվականներին Խիրմյանը և իր զինակիցները կարծում էին, որ գյուղացուն անելանելի վիճակի հասցնողը ոչ թե կենտրոնական իշխանությունն է, այլ գավառական անխիղճ պաշտոնյաները: Հետևաբար, նրանք կարծում էին, որ Բ.Դռանը և պատրիարքարանին ուղղված բողոքները, տեղեկագրերը, բարենորոգման ծրագրերը և առաջարկությունները կարող են ունենալ դրական նշանակություն, որովհետև պատրիարքարանի միջնորդությամբ արդարադատ կառավարությունը կարող է հետ կանչել իրենց պաշտոնը չարաչափող վալիներին, մյուսթեսարիֆներին, մյուղիրներին և այլոց: Սակայն եթե չլինեի անգամ հույսը կենտրոնական կառավարության բարի կամեցողության նկատմամբ, այնուամենայնիվ անհրաժեշտ էր բողոքել ու դրդել, որպեսզի հարստահարվող հայությունն անմոռունչ չհնազանդվեր իշխողի ու ուժեղի կամքին: Խիրմյանը միջոցներ է որոնում գյուղացիության վիճակը թեթևացնելու ուղղությամբ: Նա բողոքում է, որ «Մշո երկրի պես շահութաբեր և արդյունավետ» երկիրը, որը կարող էր լցնել պետական գանձարանը իր առատ հարկերով, հարստահարությունների պատճառով գտնվում է այնպիսի վիճակում, որ չկա նրա նման «թշվառ, խեղճ, բարձիթողի եղած» երկիր:

Թանգիմաթի բարենորոգումները դեռևս մոտոք չեն գործել Սուշ, և ինչպես քսան տարի առաջ ապստամբ քուրդ ավատատերերը չէին ենթարկվում կենտրոնական իշխանությանը, իսկ ժողովուրդին վերաբերվում էին իբրև իրենց ստրուկ և գերի, նույնն է նաև հիմա. բարենորոգումների ծրագիրը մնացել է թղթի վրա, - հայտարարում է Խիրմյանը, գտնում, որ Տարոնում գոյություն չունի «ոչ տերության աչք, ոչ օրինաց աչք և ոչ ևս հավատարիմ պաշտոնեից հսկողության աչքը»: Նա ուրախությամբ արձանագրում է, որ Հատտը Հունայունի «արդարության պայմանները» հավասար են հայտարարել բոլոր դավանանքները. «Իսլամ յուր մզկիթին մեջ իսլամ ճանչցվի, քրիստոնյան

1. Ամնայն Հայոց հայրիկ. էջ 154:

իր եկեղեցիին մեջ քրիստոնյա, իսկ այս աղոթարանեն դուրս իսլամ և քրիստոնյա առհասարակ հպատակության օրինաց առջև իբրև հավասար եղբայր և ժառանգորդ երկրին և տան մեջ»¹:

Սակայն այդ հիմնական օրենքը ևս մնացել է թղթի վրա: Բողոքագրի հեղինակը նշում է, որ տեղական պաշտոնյաները՝ գավառապետը իր ժողովներով «մեղապարտ են Աստուծո և տերության օրենքին առաջ», քանի որ կաշառակերությամբ պղծում են օրենքները, հովանավորում են հանցագործներին: Խրիմյանը բարձր է գնահատում ժողովրդի, մասնավորապես գյուղացիության վաստակը. «Երկրի մի իշխանություն և հաստատություն ժողովուրդն է. տերության վաստակ և փառք ժողովուրդն է, մանավանդ գեղաբնակ երկրագործ աշխատասեր և հավատարիմ ժողովուրդը»²: Այդ պատճառով հեղինակը իր պարտքն է համարում որոնել, գտնել և մատնանշել այն սկզբնաղբյուրները, որոնք պատճառ են դառնում գյուղացիության ունեզրկմանն ու քայքայմանը, երկիրն ամայացնող ավերիչ գաղթին:

Հարստահարությունների *առաջին աղբյուրը* Խրիմյանը համարում է Արևմտյան Հայաստանում բնակություն հաստատած քրդական զանազան ցեղերին, մասնավորապես Հասնանցի և Ջիբրանցի ցեղերի ցեղապետներին, որոնք իրականացնում էին Մշո փաստական իշխանությունը և պաշտպանություն էին գտնում պետական պաշտոնյաների կողմից, նրանց հետ կիսելով ժողովրդից հափշտակածները: Այդ թոռուններին մախորդ կուսակալները ծերբակալեցին և բանտարկեցին Կարնո բանտում: Բայց նրանք հմտորեն կարողացան ազատվել բանտից: «Այս թոռուններուն երեսեն ժողովրդոց քաշած զրկանքները կարող չեն մի առ մի գրել. բռնություն, գողություն, հափշտակություն և բազմադիմի ոճրագործությունք իրենց սովորական հին արվեստն է, քանի որ իրենց կյանք թափառական է և իրենց սահման լեռներուն ազատ վայրերն են, վրան մի և ծի մի բավական են իրենց»³:

Հատկանշանական է այն հանգամանքը, որ Խրիմյանը հարստահարությունների և չարիքների աղբյուրը համարում է թոռուններին՝ ցեղապետներին, ոչ թե քուրդ ռայային, որոնք հայ գյուղացու նման «իբրև գերի և ծառա են թոռուններուն ծեռք»: Այս հարցում ընդգծվում է Խրիմյանի ժողովրդական ոգին. նա նույն աստիճանին է կանգ-

1. Դիվան հայաց պաամայան, և. ԺԳ, էջ 462:

2. Նույն տեղում, էջ 464:

3. Նույն տեղում, էջ 465:

մեցնում երկու ազգերի շահագործողներին մի կողմից, և այդ ազգերի հարստահարվող գյուղացիությանը մյուս կողմից:

Հարստահարությունների այդ աղբյուրը վերացնելու համար Խրիմ-յանն առաջարկում է աքսորել «ամենագորեղ առաջնորդներին», կտրել իրենց գինական ուժից, իսկ մյուսներին՝ «տեղին տեղ մած տալով, կրթել զիրենք շինական աշխատության մեջ»¹: Խրիմյանը բացահայտում է, որ պետության քաղաքականությունը քրդերի նկատմամբ սխալ է, քանի որ կարծում են, թե վերջիններս պատերազմի ժամանակ կարող են կանոնավոր բանակի շարքերում կռվել պետության թշնամիների դեմ: Նա հայտարարում է, որ «արևելյան պատերազմի ատենը» (ակնարկում է 1853թ. Ղրիմի պատերազմը) քրդական քսան հազարից ավելի հեծելազորը թնդանոթի ձայնից «խուճապահար իրար անցան, թող տվին թշնամեաց կրակին առաջ կանոնավոր զորաց բանակը, իրենք դեպի փախուստ դարձան»:

Հարստահարության *աղբյուրներից մյուսը* պետության տասանորդ հարկի վարձակալներն են, որոնք բազմաթիվ օրինախախտումներ են կատարում հարկազանձման ընթացքում: Յուրաքանչյուր բերքի տեսակից իր ժամանակին հարկը վերցնելու փոխարեն, հարկահավաքը չափում էր բերքը, բայց գանձումը հետաձգում մինչև ծնունդ սկիզբը, երբ բերքի տվյալ տեսակը կրկնապատիկ կամ նույնիսկ եռապատիկ թանկացել է, այդ ժամանակ հարկահավաքը բերքի փոխարեն դրամ է պահանջում եռապատիկ թանկ գներով: Այդ բանը գյուղացուն հասցնում է լիովին ունեզրկման և քայքայման. նա չի կարող որևէ տեղ բողոքել, քանի որ տասանորդի հարկը վարձակալողը Մշո կառավարության անդամներից որևէ մեկն է: Գյուղացու դրությունը առավել ծանրանում է հարկահավաքների ծառաների, ուղեկիցների, ողջ շքախմբի հասցրած վնասներով: «Պետք չէ մոռնալ այդ վարձակալներուն ծառայից հասուցած զրկանքները, որք հնձոց և կալի ժամանակները գեղերու մեջ նստելով, որչափ կ'ծանրանան խեղճ գեղացվոց վրա իրենք իրենց ծիերով մեկտեղ: Ոչխարաց տուրք ժողովող վարձակալաց վարմունքը, Մշո կառավարության դռներն այլ և այլ գործոց համար գեղեր գնացող ծառայից վարմունքը, ասոնք

1. Դիվան Խայց սրամուրյան, Խ. ԺԿ, էջ 466: Նույն կարծիքն էր արտահայտում նաև Գ. Արվանդյանը «Մշեցվոց վրա ընդհանուր տեսության մը» հոդվածաշարում. պատժել թուրք տազմական ավազանուն, իսկ նրանց ծառաներին դարձնել նստակյաց, փարժեցնել երկրագործություն:

առհասարակ սահմանված օրենքին դեմ հակառակ վարվելով ձիոց և իրենց կերակուրներն պետք է որ ծրի լինին»¹:

Հարստահարության **երրորդ աղբյուրը** երկրից գաղթած, հեռացած անձնավորությունների տուրքը մնացողներից գանձելու՝ օրենքի ուժ ստացած սովորույթն է: Կան գյուղեր, որոնք առաջներում եղել են բարգավաճ և բազմամարդ: Կյանքի անողոք հարվածների տակ գյուղացին թողել է իր տունն ու տեղը, իր հայրենի երկիրը և գաղթել այլ վայրեր: Տեղում մնացած բնակչությունը ճնշվում է գաղթածների հարկերի ծանրության տակ: Թուրքական անկանոն վարչությունը չէր կարող, ավելի ճիշտ չէր ցանկանում պարզություն և հստակություն մտցնել այդ հարցերում:

Խրիմյանը պահանջում էր վիճակագրական հաշվումներով վճռել այդ խնդիրները և գյուղացուն ազատել այդ տառապանքից: «...Ուղորմելի գեղացիները գնացող գաղթականաց ծանր-ծանր բեռանց տակ կճնշվին, մինչդեռ իրենք իրենց չքավորությունեն իրենց բաժին տուրքը կարող չեն վճարել, ինչպես կարելի է և ինչ իրավունք է ուրիշի բաժին ինկած տուրքն ևս վճարել»²:

Տարոնի հոգևոր առաջնորդի համարձակությունը հասնում է այն աստիճանի, որ գործելով Մուշում, առանց երկնչելու, բացահայտ ու բացարձակ մատնանշում է Մշո մեջլիսին՝ չարիքների և հարստահարությունների **ամենամեծ աղբյուրը** համարելով նրա վատթար վարչության գործունեությունը: Այդ պետական աստիճանավորներին խրիմյանը համեմատում է ապստամբ քուրդ ցեղապետների հետ, որոնք իրենց անսամձ, անզուսպ և կատաղի բարքերով ավերում էին երկիրը, ոտքի կոխան դարձնում, անարգել սրի քաշում ժողովրդին, իրենց պատասխանատու չհամարելով պետական ոչ մի մարմնի, անգամ Բ.Ղռան առջև: Ահա խրիմյանի առաջարկության հիմնական մեխը. «Մշո երկրի մեջ հիմնական բարեկարգություն հաստատելու համար անշուշտ արմատեն կամ նույնիսկ գլխեն սկսելու է, և այս գլուխ և արմատը նույնիսկ Մշո կառավարությունն է յուր ամեն հանգամանքը»:

Խրիմյանը թուրք պետական աստիճանավորներին քննադատում է մանավանդ այն բանի համար, որ նրանք չեն աշխատում բարելավել գեթ իրենց ազգակից ժողովրդի վիճակը: Նա նշում է, որ «Ղուրանի

1. Դիվան հալեյ սլատմուրյան, և.Ժ.Գ, էջ 468:

2. Նույն ակնարկ:

որդիքը Ավետարանի որդվոց հետ առհասարակ կճնշվին և կհարստահարվին շատ անգամ»։ Մշո գավառական իշխանություններն իրենց ազգասիրական պարտքը չեն համարում ազգակից ժողովրդի վիճակի բարվոքելը։

Կարինի նոր նահանգապետին հանձնելով այդ բողոքագիրը՝ Խրիմյանը թերահավատ էր նրա կարողությունների և ցանկությունների նկատմամբ, սակայն նա բողոքում էր, որովհետև չէր կարող չբողոքել, որովհետև նրա բնավորությանն անհարիր էին հլու հնազանդությունը չարին և բռնավորին, որովհետև նա իր առաջ խնդիր էր դրել բարձրացնել ժողովրդի ազգային գիտակցության զգացումը, մղել ժողովրդին դեպի սոցիալական պահանջներ։

1869թ. ողջ ծնեռը Խրիմյանը մնաց Կարինում, այնտեղից հետևելով և՛ Վարազա, և՛ Գլակա վանքերում կատարվող դեպքերին։ Հունիսի սկզբներին Խրիմյանն արդեն Տարոնում էր և վարում էր Սուրբ Կարապետ վանքի վանահայրությունը, ծեռնամուխ լինում բարեփոխումների իրականացմանը։ Վանքապատկան հողատարածություններում երկրագործությանը զարկ տալու նպատակով մի հմուտ մասնագետ նշանակվում է երկրագործության տեսուչ։

Տարոնում ևս Խրիմյանը չի դադարեցնում հանդիպումները օսմանյան պաշտոնյաների հետ։ Նահանգապետի հետ Կարինում ունեցած տեսակցության արդյունքն այն է լինում, որ վերջինս Խրիմյանի հրավերով գալիս է Տարոն։ Խորաճանյան Դանիել էֆենդու և մի քանի վարդապետների ուղեկցությամբ Խրիմյանը ընդառաջ է գնում նրան մինչև Մատրավանք։ Վալի փաշան նրա խնդրանքով ընդունում է Մշո դաշտի գյուղապետներին, զրույց ունենում, հուսադրում, որ կօգնի հարստահարություններին դարձան որոնելու խնդրում։ Սրամիտ Խրիմյանը այդ մասին նամակում հայտնում է. «Ճառին տեղն էր Եփրատին եզերք։ Աստված տա, որ այս հուսալի ճառին ծայն ջրին ծայն չըլլա»¹։ Բոլոր դեպքերում Տարոնի Հայրիկը մտածում էր, որ անհրաժեշտ է խրախուսել նոր նահանգապետի այդ քայլերը և հանձնարարում էր Կարինում գտնվող իր սանին՝ Գարեգին Սրվանձտյանցին գովասանական հոդված գրել «Մանգումեի էֆեիարում»։

«Ժամանակ անց դարձյալ գլուխ են բարձրացնում հակասահ-
լուան հետադիմական ուժերը։ Տասնամյակի սկզբին Խրիմ-

Թ. Գ. Սրվանձտյանցի ֆ., II ք., գ. 402:

յանին ընդդիմադիր գյուղապետները միավորվում են վանքի միաբանների հակախրիմյանական խմբի հետ և միասնական ուժերով պայքար ծավալում ժողովրդի հաշվին իրենց շահույթներն ապահովելու համար: Նահանգապետ փաշայի ներկայությունն իսկ չի կասեցնում նրանց սև գործը: Դարծյալ գործի են դրվում խրիմյանին վարկաբեկելու հին ձևերը՝ կեղծ հանրագիր-հեռագրերը: Վանահայրը երկար է խորհում Մխիթար վարդապետին և գյուղապետներին հակահարված տալու ուղիների մասին: Սակայն քրիստոնեական ներողամտությունն ու խոհեմությունը հաղթում են: Նա չի ցանկանում թուրքական պաշտոնյայի միջոցով հարված հասցնել հայ վարդապետին: «Մխիթար վարդապետը այս վերջի հեղափոխության մեջ պարագլուխ կայնելով պիտի հուզե որչափ ուժ ունի: Շատ կմտածիմ այս կետին վրա, եթե թողում այնպես և համբերեմ, նա իր չարությունը հառաջ մղելու է անձանձիր կերպով, իսկ եթե քաղաքականության ձեռքով Մշո երկրեն դուրս հանելու ձեռնարկություն ընեմ, այդ միջոցն իրենց սեփական միջոցն է, զոր չեմ ուզեր ի գործ դնել: Ուստի պիտի թողում դարծյալ, որ չարությունը իր ասպարեզը բանա, հավատալով, թե ճշմարտությունը պիտի հաղթե»¹: Նման վարվելակերպով նա ապացուցում է, որ իսկապես Քրիստոսի նվիրյալ պաշտոնյա է՝ ազնիվ, վեհ, ներողամիտ:

Նահանգապետ փաշան դիտողություն է անում դավադիր գյուղապետներին, սակայն չի բանտարկում. այդ տույժին արժանանում են մի քանի տեղական թուրք և քուրդ աղաներ: Նույնիսկ այդ գյուղապետների համար խրիմյանը տրտմում է. «Այդ մարդիկ թե ազգային նկատմամբ, և թե կառավարության՝ միշտ հանցավոր են: Դոքա ամբողջ Մշո երկրին՝ սուրբ Կարապետի վանուց մեծամեծ վնասներ հասուցին. դոքա շատ անգամ բարիքներ տեսան և դարծյալ ապերախտեցին ամեն կերպով. մենք իրենց դեմ անհիշաչարությամբ վարվեցանք, այլ իրենք չզգաստացան»²:

Խրիմյանի հոգին տազնապ է ապրում, երբ իմանում է, որ Մուշից մի խումբ գյուղապետներ և վարդապետներ Կարին են կանչվել պատասխանատվության: Նա ահազանգ է հնչեցնում Կարինում գտնվող Սրվանձտյանցին, որպեսզի վերջինս տեղեկություններ հավաքի՝ նրանց անհրաժեշտ օգնություն ցուցաբերելու նպատակով: Ամառվա ամիսներն անցան այդպիսի տազնապներով, իսկ սեպտեմբերին Կ.Պոլսից

1. ԳԼԽԹ, Գ. Սյւլանձտյանցի ֆ., 2-րդ բ., գ. 410:

2. Նույն տեղում, գ. 415: .

լուր է հասնում, որ Խրիմյանն ընտրվել է Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարք:

Բարոյական չափանիշներով արդյունավետ եղավ Խրիմյանի տարոնյան գործունեությունը: Ժողովրդի ամենամեծ գնահատականին նա արժանացավ Տարոնում՝ Հայրիկ պատվանունին: Վասպուրականյան և տարոնյան շրջանի նրա գործունեության յուրատեսակ գնահատականն էր Կ.Պոլսի պատրիարքի բարձր պաշտոնում ընտրվելը:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՏԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԷԸ

1866թ. Բ.Դուռը «առժամանակ» դադարեցրեց 1863թ. հաստատված ազգային սահմանադրության գործադրումը: Ազգային վարչության Զաղաքական և Կրոնական ժողովների փոխարեն ընտրվեց Առժամանակյա Խառն ժողով, որը վարում էր ազգային գործերը պատրիարք Պողոս եպիսկոպոսի ղեկավարությամբ: Սահմանադրության դադարման ժամկետը Բ.Դուռը սահմանել էր մոտավորապես երկու ամիս, սակայն անցել էր երկու տարի, և արքունի հրովարտակը չէր շտապում վավերացնել արևմտահայերի «թլփատված» սահմանադրությունը, որը սուլթանի մեծ եպարքոս Ալի փաշայի պատկերավոր արտահայտությամբ «քառակուսի» անիվ էր և գործելու անընդունակ:

1868 թվին Պողոս Թաքթաքյան պատրիարքը հրաժարական է ներկայացնում, որն ընդունվում է Բ.Դռան կողմից: Ժամանակավոր տեղապահ է հաստատվում Արիստակես արքեպիսկոպոս Ուփայեյլյանը, որը վեց ամիս անց ներկայացնում է իր հրաժարականը:

1869թ. հուլիսին Բ.Դուռը հրահանգում է Կ.Պոլսի Ազգային ժողովին ձեռնամուխ լինել պատրիարքական ընտրության. դրա համար հրավիրել Ընդհանուր ժողով: Հարցը քննարկվում է Ընդհանուր ժողովի 1869թ. հուլիսի 31-ի նիստում, որտեղ էլ կազմվում է պատրիարքական թեկնածուների՝ տասը հոգուց բաղկացած առավել արժանավոր համարվող եպիսկոպոսների ցուցակը: Ընտրությունների ժամանակ առավելագույն քվե են ստանում Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ եպիսկոպոս Իզնատիոսը և Վարազա ու Սբ. Կարապետի նորընծա եպիսկոպոս Սկրտիչ Խրիմյանը: Ընտրության երկրորդ փուլում Կ.Պոլսի պատրիարք է ընտրվում Վասպուրականի զառամյալ առաջնորդը՝ Իզնատիոս եպիսկոպոսը, որը, սակայն, առանց արժանանալու պատրիարքական օծման, շուտով կնքում է իր մահկանացուն:

Ընդհանուր ժողովում դարձյալ օրակարգի հարց է դառնում պատրիարքական ընտրությունը:

1869թ. սեպտեմբերի 4-ի նիստում խառն ժողովի նախագահ Գրիգոր Օտյանը պատրիարքական ընտրության վերաբերյալ իր ելույթում մասնավորապես նշում է. «Ազգը կուզե, որ պարզ, անխարդախ և գրագետ եպիսկոպոս մը պատրիարք ըլլա: ... Եւ վառաջարկեմ մեկը, որ շատերուն սրտին համաձայն է, որ ազգին ալ պիտեւի՛ն է և որ ճշմարիտ հայու զավակ և ոչ մվազ փառք է մեր եկեղեցւոյն: Խրիմյանը...»¹: Հազիվ էր Օտյանը արտաբերել այդ ազգանունը, երբ որոտընդոստ ծափահարությունները թնդացնում են Կ.Պոլսի Մայր եկեղեցու կամարները: Ժողովին ներկա խումբն բազմությունը և ժողովի անդամ ազգային երեսփոխանները այդ ծափահարությամբ արտահայտում էին իրենց ջերմ համակրանքը հայության մեջ համընդհանուր ճանաչման արժանացած ազգամկեր գործչի նկատմամբ:

Ընտրության լուրը Խրիմյանն ստացավ այն ժամանակ, երբ դեգերում էր Կարինի և Մուշի ճանապարհներին, աշխատում էր կարգավորել Տարոնի խառնիխուռն գործերը, շարունակում էր հալածվել Ար.Կարապետի միաբանության կողմից:

Իմանալով պատրիարք ընտրվելու լուրը, Խրիմյանն շտապ վերջացրեց իր գործերը, հրաժեշտ տվեց Տարոնի և Վասպուրականի բնակչությանը և ճանապարհվեց սուլթանական կայսրության մայրաքաղաքը:

Արևմտահայությունը ցնծությամբ ընդունեց Խրիմյանի պատրիարք ընտրվելու լուրը. մեծ էին ժողովրդի հույսերը, ակնկալումներն ու ձգտումները: Նորընտիր պատրիարքի ճանապարհին անցնում էր Արևմտյան Հայաստանի տարածքով. ամենուրեք նա արժանանում էր տեղի բնակչության բացառիկ ջերմ ընդունելությանն ու սրտագին մաղթանքներին: Գավառահայությունը Տարոնի Ավագաղբյուր գյուղի մի ծերունի նահապետի շուրթերով պատվիրաններ է տալիս իր ծոցից դուրս եկած պատրիարքին՝ նրանից պահանջելով իրենց հուզող հարցերն ու խնդիրները, մասնավորապես հարստահարությունների հարցը բարձրացնել Ազգային ընդհանուր ժողովի, Ազգային վարչության նիստերում: Այդ պատվիրաններն ու պահանջները Խրիմյանը համարում էր իր ապագա գործունեության սրբազան պարտքը:

1. Առեմնագրությունը Ազգային ժողովի, 1860-1870թթ., էջ 404:

ճանապարհորդությունը, որ սկսվել էր 1869թ. հոկտեմբերի 3-ին, երբ Խրիմյանը Մուշից ճանապարհվեց Կարին, ավարտվեց նոյեմբերի 6-ին՝ Օսմանյան Թուրքիայի մայրաքաղաքում:

* * *

Կոստանդնուպոլսում Խրիմյանն արժանացավ աննախադեպ ընդունելության¹: Նրան խանդավառ դիմավորում էր կազմակերպել Կ.Պոլսի բազմահազարանոց հայ գաղութը: Նորընտիր պատրիարքին դիմավորում էր՝ նաև Բ.Դռան ներկայացուցիչը:

Վաղամեռիկ բանաստեղծ Պետրոս Դուրյանը, որ ապրում էր ու ներշնչվում օսմանյան մայրաքաղաքի հայության ոգևորությամբ, բանաստեղծություն է նվիրում նոր պատրիարքի գալստյան առթիվ: Դա Դուրյանի առաջին տպագիր բանաստեղծությունն էր և կրում էր «Ի դիմաւորութիւն Խրիմեան Զայրիկին» խորագիրը: Բանաստեղծության հեղինակը գնահատում է Խրիմյանի ժողովրդանվեր գործունեությունը առավել ևս այն պատճառով, որ նա մի համեստ հոգևորական է, ոչ թե թագավոր կամ դյուցազն:

Նա կարհամարիէ ծիրանի փառքեր,

Նա սև է հազէր:

Համեստ հոգևորականին ժողովուրդը այդպիսի ընդունելության է արժանացնում, ըստ Դուրյանի, երկու համագամանքով. առաջինը՝ Խրիմյանը «մեր հայ եղբարց արցունքն է քավեր» և երկրորդը՝ ի դեմս նորընտիր պատրիարքի հայությունը տեսավ իր «ազատութեան փող հնչեցնող մարգարէին»²:

1869թ. նոյեմբերի 12-ին բացվում է Ազգային Ընդհանուր ժողովը Կ.Պոլսի Մայր եկեղեցում: Ազգային երեսփոխանները գործող սահմանադրության օրենքներին համապատասխան նորընտիր պատրիարքից պահանջում են ուխտել սահմանադրության օրենքներին հավատարիմ մնալու, դրանք անշեղորեն կենսագործելու համար: Առաջին այդ միստից սկսվում են ներհակությունները Խրիմյանի և Ազգային ժողովի երեսփոխանության մի մասի միջև: Պատրիարքն ընդվզում է այն իրավիճակի դեմ, ըստ որի սահմանադրությունը «Ուխտի բեռը միայն պատրիարքի կոնակին դրած է, և երեսփոխանք ազատ են սնկից»³: Նա բացատրում է, որ սահմանադրության հաստատումից

1 Խ. Մալոույան, Ելվ. աշխ., էջ 64:

2 Ամենայն Հայոց Հայրիկ, էջ 137:

3 Ատենազուրիսներ... 1860-1870թթ., էջ 410:

առաջ միայն պատրիարքն էր ուխտում, որովհետև նա միայնակ էր վարում ազգային գործերը: Ըստ սահմանադրության ընտրվում են պատրիարքի գործակիցները՝ Քաղաքական և Կրոնական ժողովները, որոնք էլ սահմանափակում են պատրիարքի գործունեության ոլորտները: Այդ պատճառով էլ Խրիմյանն առաջարկում էր Ազգային Ընդհանուր ժողովի անդամներին, որ սահմանադրությամբ ընտրված Ազգային Վարչության անդամները ուխտեն իր հետ միասին: Այդ հարցի շուրջ առաջանում են երկար վիճաբանություններ: Երեսփոխանության մեծ մասն ստիպում է Խրիմյանին չհակառակվել սահմանադրության օրենքներին և ուխտ անել. «Մինակ իմ ուխտելովս սահմանադրությունը չապահովիր, հետևապես կուզեմ, որ ինձի հետ խորհրդակից և գործակից եղող մարմիններն ալ ուխտակից ըլլան»¹. պատասխանում է Խրիմյանը, բայց ստիպված տեղի տալիս և Ազգային ժողովում պառակտում չառաջացնելու համար համաձայնում կատարել ուխտի արարողությունը: «Ես արդեն այդ ուխտ ըրեր եմ Յայաստանի մեջ, Մշո դաշտին մեջ, իմ մերկ և բոկոտն զավակացս առջև, իմ հարստահարյալ ժողովրդյանս քով, այդ կը կրկնեմ նորեն»: Կ.Պոլսի Մայր եկեղեցու բեմում պատրիարքը երդվում է՝ հավատարիմ մնալ Յայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցու դավանությանը, ավանդություններին, ապա՝ հավատարիմ մնալ ազգային սահմանադրության հիմնական սկզբունքներին և ոգուն, հավատարիմ մնալ «Օսմանյան բարեխնամ տերության ...որուն շահը նույնն է մեր ազգին շահուն հետ»²: Մինչդեռ Ազգային երեսփոխաններից ոմանք պահանջում են, որ պատրիարքը կետ առ կետ գործադրի սահմանադրության բոլոր օրենքները, Խրիմյանը ցուցաբերում է ճկունություն և հնարամտություն և երդվում հավատարիմ մնալ սահմանադրության հիմնական սկզբունքներին: Յայ եկեղեցու տարեգիրներից ամենահինուտը՝ Մաղաքիա Օրմանյանը, բարձր է գնահատում նրա դիվանագիտությունը: «Նշանավոր և կնճռոտ պարագա մըն էր իրմե պահանջած սահմանադրության անթերի պահպանության ուխտը, քանի որ սահմանադրությունը առկախ վիճակ մը ուներ և . դժվար էր այդ վիճակը համաձայնեցնել անթերի պահպանության ուխտին հետ: Խրիմյան այդ կնճիռը լուծեց իր ուխտը սահմանափակելով և բանավորագույն դատեց սահմանադրության հիմնական և անփոփոխելի սկզբանց հավատարիմ կենալու ուխտը

1. Առնագլուխներ..., 1860-1870թթ., էջ 413:

2. Նույն տեղում, էջ 414:

տալ, որով ցույց տվավ հայ աշխարհին, որ քաղաքագիտության մասին առաջինն է հայ եկեղեցականաց մեջ»¹:

Ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում Կ.Պոլսի պատրիարքությունը: Իրենից առաջ պատրիարքարանը բանտ ու սեղանատուն էր: «Խրիմյանի սիրտը չէր կրնար հանդուրժել ոչ բանտին, որ ոստիկանության դժնեության մռայլը կը դներ Ազգին Տանը ճակատին վրա, և ոչ ալ սեղանատան, որ հացկատակներու բույն մը կազմակերպեր հոն: Երկուքն ալ ջնջվեցան իսկույն»²:

Պատրիարքարանը կոչված էր տնօրինելու և հոգալու ամբողջ արևմտահայության և Մերձավոր Արևելքի գաղթօջախների հայության առօրյա, ազգային, քաղաքական, դատաստանական գործերը: Սահմանադրությամբ Կ.Պոլսում ընտրված Ազգային ժողովը Օրենսդիր մարմին էր, բաղկացած 140 երեսփոխաններից, գործադիր մարմինը Քաղաքական և Կրոնական ժողովներն էին, որոնք, ըստ սահմանադրության, պետք է բաղկացած լինեին քսան աշխարհիկ և համապատասխանաբար քսան բարձրաստիճանի հոգևորականներից: Քաղաքական ու Կրոնական ժողովները կազմում էին Ազգային Վարչությունը, որը պատրիարքի հետ միասին պետք է գործադրեր այն բոլոր օրենքները, որոնք հաստատվում էին Ազգային ժողովի կողմից:

Ազգային երեսփոխանները, ժամանակակիցներից մեկի դիպուկ արտահայտությամբ, «անվարձ և անթոշակ» աշխատողներ էին, որոնք հավաքվում էին շաբաթական մեկ անգամ և մի քանի ժամվա ընթացքում քննարկում էին երկու և կես միլիոնից ավելի արևմտահայության առաջ ծառացած բարդ ու կնճռոտ բազմաթիվ կենսական խնդիրներ:

Սինչև Խրիմյանի պատրիարք ընտրվելը, չնայած գավառներից տեղացող բազմաթիվ բողոքներին և հանրագրերին, Ազգային ժողովը չէր ցանկանում իր օրակարգի խնդիրը դարձնել գավառահայության հարստահարությունները, քննարկել նրանց իրավագուրկ վիճակը. «Խրիմյանն առաջին պատրիարքն էր, որ գործնական քայլերի դիմեց Կ.Պոլսի Ազգային վարչությունը «սահմանադրական ազգի» վարչություն դարձնելու ուղղությամբ: Սինչև Մշո նախկին առաջնորդի հայտնվելը պատրիարքարանում, արևմտահայ գավառը ոչ թե ազգային ժողովի գործունեության օբյեկտն էր, այլ ավելի շուտ պոլ-

1 Ս. Օրանյան, Ազգապատում, էջ 4255:

2 Խ. Ե. Դ., Խրիմյան Հայրիկ, էջ 55:

սաբնակ բուրժուական խմբակցությունների շահախնդրությունների ու նեղ դասային ձգտումների բավարարման միջոց»¹: Պատահական չէ այն հանգամանքը, որ սահմանադրությամբ նախատեսված 140 երեսփոխանից 70-ը պետք է լինեին գավառի ներկայացուցիչները, սակայն այդ թիվը չվավերացվեց, սկզբում դարձավ քառասուն, ապա սկսվեց հետզհետե կրճատվել: Այդ սակավաթիվ երեսփոխաններն էլ ընտրվում էին ոչ թե գավառից, այլ դարձյալ Կ.Պոլսից: Ազգային ժողովում տոն տվողը Պոլսի և ծովամերձ քաղաքների էֆենդիների դասն էր, որը մինչև Խրիմյանը իր ձեռքն էր հավաքել նախորդ պատերազմներին և Ազգային ժողովի դեկը: Կ.Պոլսի համեմատաբար փոքրաթիվ հայ բնակչության շահերը գերադասվում էին ողջ արևմտահայության շահերից և շաբաթը մեկ անգամ հավաքվող Ազգային ժողովն զբաղվում էր գաղթօջախի համեմատաբար մանր ու նեղ խնդիրներով:

Խրիմյանի ընտրությամբ Բ.Ռուռը դարձյալ թույլատրում էր սահմանադրության գործադրությունը՝ միայն Ազգային ժողովում վերաքննելուց հետո: Նորընտիր պատերազմը ցանկանում էր սահմանադրության վերաքննությունը տանել այնպիսի հունով, որ հաստատվեին օրենքներ, որոնցով առավելություն տրվեին գավառահայության ներկայացուցիչներին և գավառական հարստահարությունների խնդիրը դառնար Ազգային ժողովի քննարկման գլխավոր հարցը: Խրիմյանը ցանկանում էր, որ Ազգային ժողովի երեսփոխանների գերակշռող տարրը լինեին գավառի արհեստավորության և ժողովրդական խավերի ներկայացուցիչներ, որոնց վրա հենվելով կարող էր իրագործել իր մտահղացումները: Այդ պատճառով էլ իր ուխտելուց հետո, անմիջապես հաջորդ նիստին նա հայտարարում էր, որ աններելի հանցանք է ժամանակ վատնել անպտուղ վիճաբանությունների վրա. «Այսօր մեր ազգային վիճակը և մանավանդ գավառացվոց վիճակը չեն ներեր, որ ժամանակի կորուստ ընենք. պետք է որ ես գործեմ շարունակ և իմ շրջահայացությունս դարձնեմ դեպի Մշո և Վանա դաշտերուն մեջ ցրվյալ դժբախտ ժողովրդոցս վրա և անոնց տառապանքն կայսերական կառավարության ներկայացնելով, շնորհիվ նորին խնամոց, անոնց արտասուքները սրբեմ ժամ առաջ, անկե ետև կարգը կուզա ուրիշ մեծ մեծ գործերու»²:

Մաղաքիա Օրմանյանը հետադարձ հայացք նետելով Խրիմյանի

1. Ա.Ա. Խառատյան, Արևմտահայ մամուլը և զբաղմունքները Օսմանյան Թուրքիայում, էջ 117:
2. Անեմագրությունը..., 1860-1870թթ., էջ 417-418:

պատրիարքական գործունեությանը, բացասական է համարում այն հանգամանքը, որ նորընտիր պատրիարքը իր գործունեության մեխանիզմն է դարձնում գավառահայ ժողովրդի վիճակի բարելավումը: «Ինքն գավառի գավակ, գավառական կյանքի անձնանվեր, գավառի ժողովրդին վիճակով տոգորված և գավառացի տարին բարվոքումը միայն իրեն նպատակ ըրած, գավառեն գատ բան չխոսեցավ, գավառեն գատ բան չլսեց, բայց դժբախտաբար այդ նպատակին մեջ ալ արդյունավոր չեղավ...»¹:

Բավական է նշել, որ գավառ հորջորջման տակ հասկացվում էր բուն Արևմտյան Հայաստանը, որպեսզի հասկանանք, թե ինչի մեջ էր մեղադրվում Խրիմյանը հայ եկեղեցու պատմագրի կողմից:

Խրիմյանի համար հեշտ չէր հաղթահարել Պոլսի էֆենդիների դիմադրությունը: Պատրիարքարան մտնելուն պես նրա վրա թափվեցին անթիվ ու անհամար, մեծ ու փոքր, կարևոր և երկրորդական խնդիրներ: Պատրիարքարանի աշխատակիցները երկար ժամանակ չէին վարձատրվել, ազգային սնդուկը դատարկ էր, իսկ պատրիարքարանի վրա ծանրացած էր 800.000 դուրուշ պարտք:

Պարտքատերերը սկսեցին նեղել Խրիմյանին, պահանջել իրենց ապառիկները: Անվճար էր մնացել Սուրբ Փրկչի Ազգային հիվանդանոցը: Ազգային այդ հաստատության հացի և մթերքի մատակարարը սպառնում էր այլևս ոչինչ չտալ, մինչև չստանա իր բոլոր վճարները: Այդ իրավիճակը կաշկանդում էր պատրիարքին, նրան կանգնեցնում դժվարին խնդիրների հրատապ լուծման առաջ: Խրիմյանն զգում էր, որ անկաշկանդ գործելու, գավառներին շուտափույթ օգնության հասնելու համար ժամանակավորապես պետք է դադարեցնել ամեն ինչ և անհապաղ գտնել պարտքի վճարման ամենահարմար ձևը: Ինչպես ժողովրդի իսկական ընտրյալ, դժվարության պահին նա դիմեց ժողովրդին:

1870թ. մարտի 21-ին Կ.Պոլսում հրատարակվող հայերեն լրագրերի մեծ մասը տպեց պատրիարքի նամակը ուղղված մայրաքաղաքի հայությանը. «Առ իմ սիրելի ժողովուրդ, կիրակի առավոտու պահուն կը հրավիրեմ զձեզ ի Մայր եկեղեցին, նույն իմ ուխտի բեմեն դարձյալ պիտի ուխտեն այլևս նոր ուխտ, և պիտի խոսիմ ձեզ հետ ազգային այն մեծ խնդրույն վրա, որ վաղուց տարիներն ի վեր անլուծելի ա-

1. Լ. Օրմանյան, Ազգասրտում, էջ 4255:

ռեղծված մի դարձեր է հայոց ազգին համար, խնդիր մի, որ կաշկանդներ կապեր է զիս և վարչական անիվ: Ժողովուրդ, այլևս չկամին խաբել այսօր և վաղ... և հանդուրժել. կամ պետք է լուծեք այս խնդիր, կամ թողուք, որ լուծվին: Հավատացեք, այս է հրիմյանին անկեղծ և անխաբ ուխտ»¹:

Կարդալով հրավերը, Կ.Պոլսի հայ գաղթօջախից ավելի քան վեց հազար մարդ հավաքվեց Գում-Գափուի Մայր եկեղեցում: Քարոզի ժամանակ պատրիարքը ժողովրդին պատմեց պատրիարքարանի անելանելի վիճակի մասին, նրա վրա ծանրացած հսկայական պարտքի, դրա պատճառով բարձիթողի արված բազմաթիվ գործերի մասին: Խրիմյանի հորդորը ցանկալի ազդեցություն ունեցավ: Գաղթօջախում ծայր առան համգանակություններն ու ստորագրությունները. հայ եկեղեցու Կ.Պոլսի պետը շրջում էր մայրաքաղաքի հայկական թաղերում, հորդորում հարուստ էֆենդիներին՝ իրենց լուծման ներդնել պատրիարքարանի պարտքերը մարելու գործում: Հավաքվեց մի պատկառելի գումար, և թեև պարտքը չմարեց, սակայն ճնշող բեռը զգալիորեն թեթևացավ:

Ըստ օրենքի պատրիարքի ընտրությունից հետո ազգային գործերը վարող խառն ժողովը պետք է հրաժարական ներկայացներ, իսկ դրան պետք է հաջորդեր Ազգային ժողովի երեսփոխանների, ապա Քաղաքական և Կրոնական ժողովների անդամների նոր ընտրությունները, այսինքն՝ պետք է ձևավորվեին Օրենսդիր և Գործադիր մարմինները: Խառն ժողովի հրաժարականը Ազգային ժողովին ներկայացնելու ժամանակ նախագահ Գրիգոր Օտյանը ազգային երեսփոխաններից պահանջեց կատարյալ վստահություն նորընտիր պատրիարքի նկատմամբ, քանի որ «պատրիարքական գահիում վրա բազմած է ազգին սիրելի պատրիարք մը. պատրիարք մը, որ տերության սիրելին է այսօր, պատրիարք մը, որ դեռ այդ աթոռին վրա չբարձրացած, հասարակաց հրամանն ու համակրությանը մեջ բարձրացած էր, պատրիարք մը, որ որչափ գրագետ, այնչափ ալ քաղաքագետ, որչափ եռանդուն, այնչափ ալ խոհուն և որ նշանավոր ծառայություններ կրնա ընել և պիտի ընե Ազգին»²: Իզուր չէր Օտյանը Ազգային ժողովից պահանջում խրիմյանի նկատմամբ վստահություն ոչ թե խոսքով, այլ «կատարյալ վստահություն, իրական վստահություն

1. ԳԱԹ. ՀԱնրեյանի ֆ., գ. 182, էջ 39:

2. Ասեմագյուրիւնք..., 1860-1870թթ., էջ 419:

պատրիարքին համար, որ համայն ազգին ընտրելին է»: Ժամանակին և տեղին էր այդ պահանջը, որովհետև արդեն իսկ երևում էին այն ներհակությունները, որոնք առաջացել էին պատրիարքի ուխտելու օրից և հետզհետե խորանում էին Ազգային ժողովում և Ազգային վարչության մեջ բուն դրած «ազգային ջոջերի» և գավառից ժամանած «խընպըլ» պատրիարքի միջև:

Պատրիարքը ցանկանում էր դիմել վճռական գործողությունների. անհրաժեշտ էր շտապ կարգով վերաքննել սահմանադրությունը, նրանից հեռացնել կյանքի կողմից մերժված և անընդունելի հոդվածները, վերականգնել Արևմտյան Հայաստանի հայության կորսված իրավունքները, արևմտահայության այն ստվար զանգվածի, որ մայրաքաղաքի գաղթօջախի կողմից որակավորվում էր իբրև գավառահայություն: Սակայն վերաքննությունից առաջ պետք էր կատարել նոր ընտրություններ՝ Ազգային Ընդհանուր Ժողովի, Բաղաքական և Կրոնական Ժողովների նոր կազմ ստեղծելու համար: Խրիմյանն շտապեցնում էր, պահանջում արագացնել գործադիր մարմնի ընտրությունը. «Երեք ամիսի մոտ է, որ պատրիարքական գահուն վրա նստած եմ, սակայն դեռ չի կրցա ունենալ իմ քով խորհրդական մարմին մը, որով կարենայի ազգային գործերը տնօրինել, որոնք հետզհետե դիզվելու վրա են: Զիս նավապետ կոչեցիք ազգային ալեկոծյալ նավուն, և նավն ինձ հանձնելէ ետև ամենքնիդ ալ փախչելով՝ զիս միայնակ թողուցիք, կը նայիմ չորս կողմս, բայց նավաստի մը չեմ գտներ...»¹:

Վիճաբանություններն Ազգային ժողովում ձգձգվում էին, առանց որևէ վճռական գործողությունների հանգեցնելու: Գործելու վճռակա-նությամբ լի պատրիարքը անդադար պահանջում էր ազգային երեսփոխաններից անհապաղ որոշել Ազգային Վարչության անդամների ընտրության եղանակը, կատարել ընտրություններ և ձեռնամուխ լինել ազգային հանգուցային խնդիրների լուծմանը. «Մշո դաշտին մեջ հարստահարյալ ժողովրդոցս առաջ, նույնիսկ բարբարոս քրդաց առաջ ուխտեր եմ իմ խիղճի մեջ ժողովրդոց վիճակը բարվոքել. այս ուխտիս վրա պետք է հաստատ մնամ, ուստի չեմ կրնար մեկ վայրկյան մ, ալ համբերել, կուզեմ, որ ինձի գործակից մարմին մը տաք, ընտրությունը դուք ըրեք, և ինչպես որ կուզեք, այնպես ըրեք, ես չեմ կրնար ընտրել, այս գործը ձերն է: Միայն մեկ բան մը կա, որ պիտի ընեմ ես. գավառական մասնաժողով մը պիտի հաստատեմ

1. Առնեագրությունը... 1860-1870թթ., էջ 429:

մայրաքաղաքիս մեջ, որուն ընտրությունը գավառայնոց կողմեն պիտի ըլլա. ես միայն ընտրության եղանակը պիտի ցուցնեմ, զուտ գավառական խնդիրները այս մասնաժողովին պիտի դրկեմ քննության համար, և անոր տեղեկագրույն համեմատ, պետք եղածը պիտի կարգադրեմ իմ գործակից ժողովներուս ձեռք»¹: 1869թ. դեկտեմբերի 9-ի Ազգային ժողովի 4 նիստում ունեցած այս ելույթը արտահայտում էր ժողովրդասեր պատրիարքի մտահոգությունները, որոնումները: Այդ ելույթն ուներ նաև ծրագրային նշանակություն. նա հայտարարում էր իր անվարան վճռականությունը բուն Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչությանը հուզող խնդիրներով զբաղվելու մասին: Պատրիարքի կշտամբանքներն ու հորդորները անհետևանք չանցան: Նույն թվի դեկտեմբերի 20-ի նիստում որոշում ընդունվեց ընտրություններ կատարելու մասին: Բացարձակ քվեի առավելությամբ քաղաքական ժողովի անդամ ընտրվեց սկզբուն ընդամենը չորս հոգի: Ընտրությունները ձգձգվում էին, քանի որ ընտրվելու համար առաջադրված թեկնածուները կամ չէին ստանում ձայների համապատասխան քանակություն, կամ ընտրվելուց անմիջապես հետո հրաժարվում էին իրենց պաշտոնից: Պատրիարքին մնում էր երբեմն համոզել հրաժարական ներկայացրած երեսփոխաններին, երբեմն ինքնուրույն որոշումներ կայացնել որևէ խնդրի վճռման համար:

Ընտրությունները, որ սկսվել էին 1870թ. հունվարի 23-ից, շարունակվեցին մինչև օգոստոսի 21-ը: Ընտրությունների ավարտից հետո Բ.Դուռը երկար ժամանակ թույլտվություն չէր տալիս Ազգային ժողով բացելու համար: Քաղաքական ժողովը ստիպված եղավ մի քանի անգամ դիմել Բ.Դռանը և 8 ամիս ամլության ու անգործության դատապարտված Ազգային ժողովը օգոստոսի վերջին վերսկսեց իր աշխատանքները:

Նորընտիր Ազգային ժողովի և խորհրդանի առաջ կանգնած բազմաթիվ խնդիրներից իրենց լուծմանն էին սպասում առավել հրատապները՝ սահմանադրության վերաքննության խնդիրը, Սսի և Աղթամարի կաթողիկոսությունների խնդիրը, գավառական առաջնորդությունները կանոնավորելու, գավառական հարստահարությունները քննարկելու խնդիրները: Այդ հարցերի քննարկման և լուծման ժամանակ խորհրդանը ժողովրդի շահերից ելնելով էր մոտենում յուրաքանչյուր հարցի քննարկմանը և ընդունվող որոշումներին:

1. Աստիճադրությունը..., 1860-1870թթ., էջ 423-424:

Ազգային Սահմանադրության վերաքննությունը. Այդ խնդրի իրականացման համար Ազգային ժողովն ընտրեց Վերաքննիչ հանձնախումբ՝ բաղկացած յոթ անդամից (մեկ եպիսկոպոս, մեկ քահանա և հինգ աշխարհական անդամ): Նախագահ նշանակվեց Նահապետ Ռուսինյանը: Վերջինս պատրաստեց իր գեկուցագիրը՝ «Տեղեկագիր» և 1870-ի օգոստոսի 28-ին ներկայացրեց ազգային ժողովի քննարկման: «Ընդհանուր տեղեկություններ» բաժնում ի թիվս այլ հարցերի բարձրացվում էր հետևյալ հարցը. «Տաս տարի է Սահմանադրություն ունինք... տաս տարի է, որ երեսփոխանական ժողով ունինք և դեռ կսպասենք գավառական երեսփոխանաց գալուստը. սահմանադրությունը գավառաց մեջ դեռ ի գործ չ'է դրված և չենք իշխեր հարցնել, թե պոլսեցիք այսօր ինչ շահեցան անոր տասնամյա գործածութենե: Այո, չուրացվիր, շոշափելի են այս չարիքը, բայց ու՞ր արդյոք պետք է բնտռել այս չարյաց պատճառը. զի ուր գտնենք զանի, դարձանն ալ հոն պիտի տեսնենք»¹: «Գավառացի» պատրիարքի ցանկության համապատասխան էր կազմված սահմանադրության վերաքննության հանձնախմբի տեղեկագիրը, որի մեջ շեշտը դրվում էր գավառի երեսփոխանության ընտրության, գալուստի և գործունեության վրա: Վերաքննիչ հանձնախումբն առաջարկում էր Ազգային ժողովի կազմը 120 հոգուց. քսանը՝ հոգևորական, հարյուրը՝ աշխարհական: 120 երեսփոխանների լրիվ կեսը պետք է լինեին Կ. Պոլսի թաղերից ընտրված երեսփոխանները, մյուս կեսը հատկացվում էր ողջ Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ներկայացուցիչներին: Փաստորեն օսմանյան մայրաքաղաքի հարյուր հազարանոց գաղթօջախը պետք է ունենար ողջ Արևմտյան Հայաստանին հավասար իրավունքներ և ներկայացուցչություն: Սակայն այս թվերին էլ համաձայն չեղավ Ազգային ժողովը, որը ձեռնամուխ եղավ ներկայացրած տեղեկագրի քննարկմանը: Քննարկումից հետո իր անբավարարությունը հայտնելով տեղեկագրի նկատմամբ, ժողովը որոշեց Սահմանադրությունը քննարկել մաս առ մաս: Սահմանադրության վերաքննության ողջ ընթացքը ցույց տվեց, որ աշխատանքի այդ եղանակը դատապարտված է անհաջողության: Այդ հանգամանքը լավ էին հաշվի առել գործունեության մյուս եղանակ առաջարկող էֆենդիները: Այդ առաջարկություններն

1 Առեմագրությունը..., 1870-1874թթ., էջ 17:

արվել էին բացառապես ոչ կառուցողական նպատակներով: Ազգային ժողովի ատենադրությունների միջոցով մանրամասն ուսումնասիրելով նրա նիստերի ընթացքը, համոզվում ենք դրանում: Ազգային ժողովի բոլոր նիստերում իբրև օրակարգի գլխավոր հարց դրվում է Սահմանադրության վերաքննության հարցը, սակայն նիստերի ընթացքում առաջ էին քաշվում բազմաթիվ մեծ ու մանր խնդիրներ, մասնավորապես Սոս և Աղթամարա կաթողիկոսների գործունեության խնդիրը: Ժողովները վերջանում էին երկարատև և անպտուղ վիճաբանություններով, անընդհատ հետաձգելով վերաքննության խնդիրը և նրա քննարկումը: Սեպտեմբերի 25-ին, երբ կոնկրետ դրվում է վերաքննության հարցը, Ազգային ժողովի պատգամավոր Ստեփան Փափազյանը հանդես է գալիս առաջարկությամբ, որում առավել «ստիպողական» և հրատապ էր համարվում Սսի և Աղթամարի կաթողիկոսության խնդիրների քննարկումը, քան Ազգային սահմանադրության վերաքննությունը: Իզուր էր Ազգային ժողովի պատգամավորներին շտապեցնում պատրիարք Խրիմյանը: Նա առաջարկում էր, որ վերաքննելի հոդվածները ընդհանուր ժողովի կողմից ընդունվելուն պես, անմիջապես դրվեն գործունեության մեջ: Ժողովում հաստատուն տեղ գրաված ընդդիմադիր հոսանքը առարկում էր, որ հին Սահմանադրությունն ընդունված և հաստատված է կայսերական հրամանով, իսկ նոր ընդունվողները՝ ոչ, հետևապես վերաքննված և ընդունված նոր հոդվածները դեռևս գործադրել չի կարելի: «Խրիմյանի անհողող կամքի և անվիատ ստիպումների շնորհիվ նույն տարվա (1872թ.) սեպտեմբերին կազմվեց գավառների համար հատուկ Սահմանադրական հրահանգ»¹: Այդտեղ մանրամասն ցույց էր տրվում, թե Սահմանադրությունը ինչպես պետք է հարմարեցվի գավառի (այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի) պայմաններին, ինչպես պետք է ընտրվեն տեղերի ընդհանուր և Վարչական ժողովները, Առաջնորդները, թաղական խորհուրդները:

Սահմանադրության վերաքննության հարցը ձգձգվեց Խրիմյանի պատրիարքության ողջ ընթացքում և եղավ այն գլխավոր պատճառներից մեկը, որ պատրիարքը Ազգային ժողովին ներկայացրեց իր հրաժարականը: Խրիմյանի պատրիարքության ժամանակ Ազգային ժողովի ատենապետն էր Ստեփան Ասլանյանը, որի մասին արևմտահայ մեծ երգիծաբանը գրում էր. «Ատեն եկավ, որ հայտնեց, թե

1. Թ.Ե.Կ., Խրիմյան Հայրիկ, էջ 51:

Սահմանադրության վերաքննությունը ազգային շահերուն հակառակ էր»¹: Պարզ է, եթե ժողովի ատենապետը դեմ է Սահմանադրության քննարկմանը, ապա նա իր ողջ ջանքերը պետք է գործադրեր հարցի քննարկումը խափանելու համար: Փաստորեն գործելով Սահմանադրության անունից, Կ.Պոլսի էֆենդիական դասը, հակասահմանադրականները դաշն կնքած ծախողում էին արևմտահայության ազգային գործերի ժողովրդավարական ընթացքը: Խրիմյանից պահանջելով կետ առ կետ գործադրել 1863-ին սուլթանի կողմից վավերացված Սահմանադրության հոդվածները, նրանք փաստորեն ամլության էին դատապարտում Ազգային ժողովի նիստերը: Իզուր չէր, որ նույն ատենապետին ազգային ջոջերի շարքը դասած Պարոնյանը իր պաշտպանության տակ էր առնում ժողովրդի շահերի արտահայտիչ պատրիարքին և Ստեփան Ասլանյանի մասին սարկազմով գրում. «Յուր ատենապետության օրովն էր, որ հաջողեցավ Խրիմյանը վար առնել Սահմանադրության կետերը, ստորալետները, բութերը չգործածելուն համար, որոնց անգործադրելի ըլլալն ինքն ալ հաստատեց վերջեն յուր պատրաստած ծրագրով»²: Ի վերջո Սահմանադրության վերաքննության խնդիրը ծախողվեց Ազգային ժողովում, և ընդդիմադիր խմբի կողմից Խրիմյանն արժանացավ «հակասահմանադրական» հորջորջմանը: Ազգային վարչության մեջ Խրիմյանի նկատմամբ զոյություն ունեցող ընդդիմությունը 70-ականների սկզբին արտահայտվեց նաև մամուլի էջերում: 1870-74թթ. արևմտահայ մամուլի օրգաններ «Օրագիրը», «Փունջը», «Հայրենիքը» և «Մամուլը» գտնվում էին Խրիմյանին հակառակորդ բանակում: «Մասիսը», «Արևելյան փողը», «Մանգունեի էֆենդի» և «Մեղուն» պաշտպանում էին Խրիմյանին³: Փաստորեն Խրիմյանին կողմ և դեմ վերաբերմունքով սահմանազատվում էին դեմոկրատական և կղերա-աղայական վերնախավը և նրանց շահերի արտահայտիչ մամուլի օրգանները:

* * *

Սսի կաթողիկոսության խնդիրը. Ազգային ժողովին երկար ժամանակ զբաղեցրեց այդ հարցի քննարկումը: Սսի կաթողիկոսական աթոռը ապօրինի զավթել էր Նիկողոս եպիսկոպոսը և ինքնիշխան վա-

1. Հ. Պարոնյան, Ընտիր երկեր, հ. 1, էջ 213:

2. Նույն տեղում:

3. Տես մանրամասն՝ Ա. Ա. Խառապյան, Արևմտահայ մամուլը և զրաքննությունը Օսմանյան Խուլիայում, էջ 120:

րում էր տեղի ազգային գործերը: Կիլիկիայի հսկա թեմը չէր ենթարկվում ոչ մի պատրիարքության, ոչ էլ Էջմիածնի ամենայն հայոց կաթողիկոսին. փաստորեն, դարեր շարունակ նա եղել էր Էջմիածնի հակաթողը: Կրոնական այդ պառակտումը ավերիչ հետք էր թողել ազգային հասարակական կյանքի վրա: Հանձն առնելով վճռել Սսի կաթողիկոսի ընտրության հարցը, ետ կանչելով ինքնիշխան, ժողովրդի մեջ խռովություններ սերմանող, հուզող և ալեկոծող անարժան Նիկողոս եպիսկոպոսին, Կ.Պոլսի Ազգային ժողովը այդ մի ակտով ցանկանում էր վճռել մի քանի խնդիրներ: Հենց այդ խնդիրների լուծման համար էլ տեղի ունեցան երկարուծիզ վիճաբանություններ Ազգային ժողովում:

Նախ՝ վիճաբանություններ սկսվեցին այն հարցի շուրջը, թե ո՞վ պետք է ընտրի Սսի կաթողիկոսին, վիճակի ժողովուրդը, թե՞ Ազգային ժողովը: Այդ հարցի լուծումը խլեց երկու ամիս: Ազգային երեսփոխաններից մեկը դիպուկ բնութագրեց. «Եթե որ մենք չկրնանք լուծել այս խնդիրները, կարծեմ խնդիրը մեզի պիտի լուծե»¹: Վերջապես կայացվեց որոշումը, որի համաձայն կաթողիկոսին պետք է ընտրի ժողովուրդը, իսկ վավերացումը կատարի Կ.Պոլսի կենտրոնական վարչությունը: Այդ որոշումից բխեցին նոր վիճաբանություններ այն հարցի շուրջը, թե ինչ պետք է հասկանալ կենտրոնական վարչություն ասելով՝ Ընդհանուր թե հառն ժողով: Նման վիճաբանությունները ցույց են տալիս, թե ինչ զրախոսություններով էր ժամանակ վատնում երկու և կես միլիոն հայության բախտը վճռող Ազգային ժողովը: Վիճաբանություններին վերջ դրին պատրիարքի սթափության կոչող խոսքերը. «Վիճաբանությունը... սահման մի պիտի ունենա»¹:

Վերջնականորեն որոշում հանվեց, որ Սսի կաթողիկոսի վավերացումը կկատարի Ազգային ժողովը:

Կ.Պոլսի պատրիարքարանին մեծ դժվարությամբ հաջողվեց դադարեցնել Սիսն ալեկոծող խռովությունները: Կառավարության աջակցությամբ պատրիարք Խրիմյանին հաջողվեց ետ կանչել Կիլիկիայի կաթողիկոսական գահը զավթած Նիկողոս եպիսկոպոսին. Սիս ուղարկվեց Սիմոն եպիսկոպոսը՝ կաթողիկոսական ընտրությունները կազմակերպելու և անցկացնելու համար: 1871թ. հոկտեմբերի 21-ին Սսի թեմի երեսփոխանները հավաքվում են Ադանայում, առաջադրում չորս

1. Այս մասին մանրամասն տես՝ ԳՄԹ, Հ. Առաքելյանի ֆ., գ. 182, էջ 45, նաև՝ «Փողոճ», 1877թ., N 4, նաև՝ Առնոսգրությունը...1870-74թթ., էջ 117:

Եպիսկոպոսներից բաղկացած կաթողիկոսական թեկնածուների ցուցակ: Բոլոր թեկնածուներն էլ էջմիածնում ձեռնադրված, նրա գերակայությունն ընդունած եպիսկոպոսներ էին: Չայների մեծամասնությունն ստանում է Սկրտիչ եպիսկոպոսը, նրա վավերացումը դրվում է Ազգային ժողովի առաջ 1871-ի նոյեմբերին: Այդ նիստում Գրիգոր Օտյանի ելույթը և առաջարկությունը ընդգծում են այն կարևորությունը, որ ուներ Կիլիկիայի կաթողիկոսի վավերացումը: Նա նշում է, որ դարեր չարունակ Սսի կաթողիկոսը եղել է էջմիածնի հակաթոռը, այսինքն չի ընդունել Ամենայն հայոց կաթողիկոսության գերակայությունը. այսինքն՝ «ապստամբ է, ուրեմն այդ կաթողիկոսությունը կարգավորյալ անիշխանություն է, գալթակություն մը, անպատվություն մը»¹: Օտյանն առաջարկում էր վերացնել ոչ թե Սսի կաթողիկոսությունը, այլ նրա հակաթոռ լինելու հանգամանքը: Պատրիարքն իր համախոհներով մեծագույն խոհեմությամբ վավերացնում են էջմիածնին ենթակա եպիսկոպոսի ընտրությունը կաթողիկոսի պաշտոնում, վերացնելով նրա հակառակ և ապստամբ վիճակը: Իր ելույթում Խրիմյանը պատմական դեր է հատկացնում այդ ընտրությանն ու վավերացմանը: «Այս ընտրությամբ Հայաստանեայց եկեղեցվո մեջ չորս հարյուր տարի է վեր կանգնված պառակտման և խտրության ամբարտակ կը կործանի... Կիլիկիո ժողովուրդը Ս.էջմիածնի աթոռեն ձեռնադրյալ եպիսկոպոս մը իրենց կաթողիկոս ընտրելով խտրության ամբարտակն իրենց ձեռքը կործանեցին, և երկու աթոռոց մեջ հաստատվելիք հարաբերությանց գործը: Ես, որ էջմիածնի եպիսկոպոս և Ամենայն հայոց Ս.կաթողիկոսի փոխանորդն եմ, այս ընտրության մեջ Մայր Աթոռ հակառակ բան մը չեմ տեսներ բնավ, այլ ազգային եկեղեցվո միության ապահովությունը, ուստի կառաջարկեմ, որ վավերացումը կատարվի»²: Այդ նիստում պատրիարքի առաջարկությունը պաշտպանեց Կ.Պոլսի ազդեցիկ եպիսկոպոսներից մեկը՝ Խորեն Նարպեյը իր ելույթում: Թվում էր, որ կարելի էր վերացնել նաև Սսի կաթողիկոսությունը, քանի որ վերացվում էր նրա հակաթոռությունը: Այդտեղ էլ միջամտեց Գր.Օտյանը՝ ցուցաբերելով քաղաքական գործչին հատուկ խոհեմություն և շրջահայեցություն: «Սիսը պետք է պահպանել՝ էջմիածինը պահպանելու համար», - հակասական կարծեցյալ դրույթով, նա մատնանշեց, որ ցարական գերիշխանության տակ գտնվող էջմիածինը, Ա

1. Կանոնադրություն..., 1870-74թթ., էջ 94:

2. «Ամսփո», 1871թ., N 1166:

մենայն հայոց կաթողիկոսությունը, որի անկախությանը մեծ հարված էր հասցվել 1836-ին հաստատված «Положение»-ով, ամեն րոպե գտնվում է գոյության վտանգի առաջ: Իսկ եթե իր գոյությունը պահպանի Սսի կաթողիկոսությունը, ցարական բյուրոկրատիան կվախենա, որ Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը կարող է նաև տեղափոխվել Կիլիկիա. այդ ակտով Ռուսաստանը կկորցնեիր իր ազդեցությունը արևմտահայության վրա, հետևապես, շահագրգռված է Էջմիածնի՝ իբրև հայոց կաթողիկոսության կենտրոնի գերակա գոյությամբ: Կ.Պոլսի Ընդհանուր ժողովը ծայրերի մեծամասնությամբ հաստատեց և ընդունեց այդ հանգամանքը, վավերացրեց Մկրտիչ կաթողիկոսի ընտրությունը:

Թվում էր, վերջապես լուծվել էր այն թնջուկը, որ երկար տարիների ընթացքում հուզել էր ողջ արևմտահայությանը, այդ հարցին նվիրված երկարատև վիճաբանություններով ալեկոծել Ազգային Ընդհանուր ժողովը, խառնակել Կիլիկիայի հայության միտքն ու եռանդը: Սակայն Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ-ն բոլորովին այլ կարծիքի էր: Ըստ երևույթին, բարձրաստիճան հոգևորականներից ոմանք՝ միացած պատրիարքին ընդդիմադիր էֆենդիներից մի քանիսի հետ, կաթողիկոսին այլ տեղեկություններ էին հաղորդել: Այդ դավերի հետևանքը եղավ Գևորգ կաթողիկոսի հեռագիրը՝ ուղղված Կ.Պոլսի պատրիարքին, որով նա պախարակում էր Կ.Պոլսի իր փոխանորդին՝ Մ.Խրիմյանին, Էջմիածնի նվիրական ավանդություններին դեմ գնալու համար: Համանման բովանդակությամբ մի կոնդակ-հեռագիր վեհափառ հայրապետն ուղղում է Կիլիկիայի նորընտիր կաթողիկոսին, նրա ընտրությունը համարելով ըմբոստություն Էջմիածնի դեմ: Հենց այդ օրերին կոնդակ ստացվեց Նար-Պեյի անունով, ուր Գևորգ Դ-ն, ստանալով Նար-Պեյի նամակը, իր զարմանքն էր արտահայտում, թե ինչպես է նրա աչքից վրիպել, «դավ խարդախությանց և գաղտնածածուկ յարանք»: Կոնդակից պարզ երևում էր, որ չնայած Ազգային ժողովում ևնեցած իր դրական ելույթին, Նար-Պեյը կաթողիկոսին գրած իր նամակում եղելությանը տվել էր այլ մեկնաբանություն: Կաթողիկոսի կոնդակը, նրանում արտահայտված դժգոհությունը հուզումների նոր ալիք բարձրացրեց Ազգային ժողովում: Խրիմյանը ցանկություն հայտնեց մեկնել Էջմիածին, անծամբ հաշվետվություն տալ վեհափառին, ներկայացնել իրենց հավատարմությունն ու հնազանդությունը Արարատյան Մայր Աթոռի նկատմամբ: Ազգային ժողովը մերժեց պատ-

րիարքի այդ ցանկության իրականացումը: Այս անգամ Խրիմյանը մի հանգամանակից նամակով աշխատեց ցրել կաթողիկոսի անհիմն կասկածներն ու երկյուղները. նա հիմնավորում էր այն հանգամանքը, որ այդ ընտրությամբ Սսի կաթողիկոսը պատասխանատու է դառնում Կ.Պոլսի պատրիարքարանի առաջ, իսկ վերջինս ենթակա է կաթողիկոսությանը, հետևաբար Սսի կաթողիկոսը ենթակա է Ամենայն հայոց կաթողիկոսին: Դա նշանակում էր՝ ոչ մի սուբյեկտի կողմից միտում չկա ոտնձգություններ կատարել Ամենայն հայոց կաթողիկոսի իրավասությունների նկատմամբ: Սակայն այդ նամակը չգոհացրեց Դայոց հայրապետին, իսկ Ազգային ժողովում և նրանից դուրս ընդդիմությունը պատրիարքին ընդդիմադիր մամուլի օրգանների հետ միասին «Փունջի» ղեկավարությամբ հարծակումներ սկսեցին Խրիմյանի դեմ, նրան մեղադրելով հայ եկեղեցու և էջմիածնի շահերը ոտնահարելու մեջ: Դրան հաջորդեց Գևորգ Դ-ի նամակն՝ ուղղված պատրիարքին, որը լի էր մեղադրանքներով և հանդիմանություններով: Այդ նամակը դարձավ Ազգային Ընդհանուր ժողովի քննարկման առարկա: Վիճաբանություններն այդ հարցի շուրջը տևեցին մինչև 1873թ., մինչև ծանծաղացած պատրիարքը առկախ թողեց հարցը, հաստատված համարելով Ազգային ժողովի որոշումը Սսի կաթողիկոս Մկրտչի վավերացման վերաբերյալ, թողեց նրան Կիլիկիայի վիճակում՝ ժողովրդի մեջ վերստին կրքեր ու դժգոհություններ չբորբոքելու համար: Նման կերպ լուծվեց Ազգային ժողովի նիստերը տարիներ շարունակ զբաղեցնող այդ կնճռոտ հարցը:

* * *

Աղթամարի կաթողիկոսի ընտրության հարցը Ազգային ժողովի քննարկման առարկա էր դարձել դեռևս Խրիմյանի պատրիարք ընտրվելուց առաջ, 60-ականների կեսերից: Բանը նրանում էր, որ Աղթամարի եպիսկոպոս Խաչատուր Շիրոյանը իր նախորդի՝ Պետրոս Բյուլբյուլի կենդանության օրոք բռնությամբ իրեն օժել էր կաթողիկոս «ի վերա տանն Աղթամարա», ապա վարժու մարդասպանի միջոցով սպանել էր տվել նրան: Արևմտահայ մամուլը, մասնավորապես գավառահայ առաջին երկաթաբաթերը՝ «Արծվիկ Տարոնո»-ն տպագրում է այդ բոթը, գուժում եկեղեցու բարձրաստիճան սպասավորի քստմնելի արարքի մասին: Խաչատուր կաթողիկոսի ապօրինությունների հարցը տասնյակ տարիներ զբաղեցրեց Ազգային ժողովի նիստերը: Խրիմ-

յանի պատրիարքության օրոք Աղթամարա կաթողիկոսը հրավիրվեց Կ.Պոլիս, նրա ընտրության ապօրինությունը քննարկելու և անհրաժեշտ վճիռ ընդունելու համար։ Սակայն վերջինս չսպասեց քննարկումների ավարտին և մեկնեց Աղթամար։ Խրիմյան պատրիարքին ևս չհաջողվեց ավարտին հասցնել խաչատուր Շիրոյանի կաթողիկոսության խնդրի քննարկումը։ Միայն Ներսես Վարժապետյանի պատրիարքության օրոք, ժամանակի գործիչներից մեկի՝ Մատթեոս Մամուրյանի դիպուկ արտահայտությամբ «Ներողագիր» շնորհվեց նրան և վերջինս շարունակեց իր ազգադավ գործունեությունը դեռ երկար տարիներ, մինչև 1895թ., երբ հայ հեղափոխական գործիչները կազմակերպեցին նրա ահաբեկումը նույն ընթացքի պատճառով։ Նրա մահից հետո Աղթամարի կաթողիկոսի նոր ընտրություն չկատարվեց և 12--րդ դարից ի վեր հաստատված կաթողիկոսությունը (1113թ.) վերացավ. նրան ենթակա թեմերը անցան Կ.Պոլսի պատրիարքարանին։

* * *

Խրիմյանի պատրիարքության օրով Ազգային ժողովի նիստերը երկար ժամանակ հուզեցին գավառի հոգևոր առաջնորդների ընտրության խնդիրները։ Առանձնակի ուշադրության է արժանի Վանի և Բրուսայի հոգևոր առաջնորդների ընտրության խնդիրը, որոնց շուրջը բարձրացած վիճաբանությունները արտահայտում էին հայ հասարակության մեջ գտնվող տարբեր սոցիալական ուժերի ներհակությունները։

Վանում դեռևս 1860-ական թվականներից պատրիարքական փոխսնորդ կամ հոգևոր առաջնորդի տեղակալն էր (Գաբրիել Շիրոյանի փոխսնորդը) Պողոս վարդապետ (ապա եպիսկոպոս) Մելիքյանը։ 1860-ին, երբ Միքայել Նալբանդյանը գտնվում էր Կ.Պոլսում, Ազգային ժողովը մայրաքաղաք է կանչում Պողոս վարդապետին՝ նրա վրա եղած մեղադրանքները քննելու։ Պողոսը փախչում է դատն ավարտելուց առաջ։ Կրոնական ժողովը վճիռ է արձակում՝ արգելել Պողոսին հոգևոր պաշտոն վարելը մինչև արդարանալը։ Փաստորեն Ազգային ժողովն անկարող է գտնվում իրեն ենթակա մի հոգևորականի ըստ արժանվույն պատժելու, այլ զգուշացնում է Ամենայն հայոց կաթողիկոսին, որ «հիշյալ վարդապետը կերպով մը եպիսկոպոսության աստիճան ձեռք բերելու փորձ չընե»¹։ Նույնիսկ այդ զգուշացումը Ազգային ժողովի անկարողության խոստուն վկայությունն է։

1. Առնմագրությունը Ազգային ժողովոյ, 1860-1874թթ., էջ 39։ Պողոսյան-ապողոսյան սպարաբի մասին տես ավելի մանրամասն՝ Է.Կոստանյան, Գաբրիել Մրվանձույանց, էջ 101-107։

Ողջ Վասպուրականը փոթորկված էր: Տեղի հայությունը բաժանված էր երկու խմբավորումների՝ Պողոսի կողմնակիցները՝ պողոսյան և հակառակորդները՝ ապողոսյան: Համակրությունների և հակակրությունների այդ շղթան հասնում էր մինչև օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը: Պահպանողական մտայնության ներկայացուցիչները, վաշխառուները, համեմատաբար ունեւոր վերնախավը Պողոսի հենարանն էին: Նրան ընդդիմադիր հոսանքը գավառի արիեստավորական խավն էր, գյուղացիությունը, ժողովրդական լայն զանգվածները, որոնք իրենց մաշկի վրա էին զգացել քուրդ ցեղապետների, հայ վաշխառուների և Պողոսի դաշինքի ողջ սարսափը:

Վանեցի ականատեսը սրամտորեն գրում էր, որ ամբողջ արևմտահայությունը բաժանված էր Պողոսյան և Ապողոսյան խմբավորումների. «Ամեն ոք գիտեր թե Քևորգ Դ կաթողիկոս, Վեհապետյան, Չամչյան, Մանկունի եպիսկոպոսները Պողոսյան էին, թե Նար-Պեյ, Օրմանյան, Աշըքյան՝ Ապողոսյաններ: Աշխարհականներեն, ամենուն հայտնի էր, թե Նորատուռնյան, Ունճյան, Յուսուֆյան, Կյուլպենկյանները Ապողոսյաններ էին, մինչդեռ Մաքսուտ Սիմոն պեյ, Նուրյան Պողոսյան»¹:

Պողոսին հաջողվում է Տրապիզոնով անցնել Վան և վարչության կամքին հակառակ, նորից վարել հոգևոր առաջնորդի պաշտոնը: Անցնում է տասը տարի: Պատրիարքական գահ է բարձրանում Սկրտիչ խրիմյանը, որն ականատես և մասնակից էր եղել Վանի երկու խմբակցությունների՝ պողոսյանների և ապողոսյանների միջև մղված երկարատև պայքարին, հասարակ ժողովրդի կրած զրկանքներին, Պողոսի և նրա կողմնակից վաշխառուների՝ Մարությանի, Պանիրյանի, Իսաջանյանի չարաշահումներին, թուրք ցեղապետների՝ Պողոսի հովանավորությամբ գործած եղեմնագործություններին:

Ազգային սահմանադրությունը, չնայած սուլթանի կողմից վավերացվել էր 1863-ին, դեռևս չէր գործադրվում բուն Արևմտյան Հայաստանի տարածքում: Գավառից դուրս եկած պատրիարքը իր ջանքերն է գործադրում Ազգային սահմանադրությունը տեղերում գործադրելու, ազգային գործերը սահմանադրական սկզբունքներով վարելու համար: Սահմանադրության գործադրիչը, ըստ սահմանադրության, պետք է լիներ տվյալ թեմի կամ վիճակի հոգևոր առաջնորդը: Սակայն խրիմյանը Վան-Վասպուրականում իբրև Սահմանադրության

1. Ա. Թերզիպաշյան, Արմիվը իր լույսին մեջ, էջ 188:

գործադրիչ ուղարկում է իր սանին՝ Գարեգին Սրվանձտյանցին, որն այդ օրերին վարում էր Տարոնի Սբ. Կարապետ վանքի վանահայրության փոխանորդի պաշտոնը։ Այդ բանը նշանակում էր դնել հոգևոր առաջնորդի՝ Պողոսի հեռացման հարցը։ Պատրիարքի սանն ու զինակիցը առանց երկնչելու մեկնում է Վան՝ նոր հոգևոր առաջնորդի ընտրությունները կազմակերպելու, ազգային սահմանադրության սկզբունքները հայաշատ այդ նահանգում արմատավորելու համար։ Պողոսը երդվյալ հակասահմանադրական էր այդ պայքարի դեռ առաջին օրերից, որովհետև վարչական բարեփոխումները սահման էին դնելու նրա չարաշահումներին, կտրելու էին նրա շահույթի աղբյուրները¹։ Վանում Սրվանձտյանցը անհաշտ պայքար է մղում Պողոսի և պողոսյանների դեմ, պատրիարքին ուղղած նամակներում մանրամասն հաշիվ տալիս նրա գործած չարիքների մասին, միջոցներ առաջարկում նրան հեռացնելու համար։ Սակայն Ազգային ժողովում ուժեղ դիմադրություն էր ցույց տալիս Պողոսին պաշտպանող էֆենդիական վերնախավը։ Այդտեղից ճնշում էին գործադրում և՛ պատրիարքի, և՛ Վանի հայության վրա, ստիպելով Պողոսի անունը մտցնել առաջնորդական ընտրելիների ցուցակի մեջ։ Ղալաթի օջախը, որ իր մեջ միավորում էր պահպանողական խմբավորումներին և պատրիարքի ընդդիմության ղեկավարն էր, տոն էր տալիս խրիմյանի դեմ ծավալված պայքարին, հովանավորում պատրիարքին հակառակորդ մամուլի գործունեությունը²։ Խրիմյանն ստիպված դիմում է կտրուկ միջոցների. նա հրամայում է Պողոսին՝ հեռանալ Վանից, հաստատվել Ուչքիլիսեի վանքում։ Իսկ Ազգային ժողովում պարզ ու որոշակի նա հայտարարում է Պողոսի կողմնակիցներին, թե վերջինիս անունը չպետք է մտնի ընտրելիների ցուցակի մեջ։ Դա առաջացնում է ընդդիմության ուժեղ հակագործողությունը. նրանք հարձակում են կազմակերպում պատրիարքարանի վրա։ Պատրիարքը դիմում է կառավարության օգնությանը և նրա միջամտությամբ Պողոսին հեռացնում Վանից։ Իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար պողոսյանները և անձամբ Պողոսը պատրաստ էին պատրիարքին մեղադրել պետական դավաճանության մեջ³։ Պատահական չեն հնչում Պողոսի սպառնալից խոսքերը. «Խիա-նաթ Խրիմյան. Ձեյթընը ապստամբեցուց թագավորի դեմ, այնքան

1. Տե՛ս. Աշ.Նավիանյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, Կ. 1, էջ 374։

2. Այդ մասին մանրամասն՝ Ա.Խառատյան, Արևմտահայ մամուլը և զրաբնութայուն Օսմանյան Թուրքիայում, էջ 119-120։

3. «Փարոս», 1872թ., 27 հուլիսի։

արյուն թափել տվեց: Մուշը պիտի ապստամբեցներ, նույնպես ըրավ և թիֆլիզը: Ստամբուլ որքան խռովություն կա ազգին մեջ, խիանաթություն կա տերության դեմ, հեղինակ խրիմյանն է... Հասնիմ ես Պայագիտ, հեռագրեմ սետրեզեմին, վալիին, թագավորին, ազգի վարչության, ես գինք ձգեմ խորխորատ, և դատ ալ պիտի պահանջեմ...»¹: Այս խոսքերով փաստորեն Պողոսը կառավարությանն է մատնում հայոց պատրիարքին: Ազգային ժողովի էֆենդիները Պողոսին Վանից հեռացնելը համարում են հակասահմանադրական քայլ: Նույնն են պնդում նաև Վանի նրանց զինակիցները: Ուշադրության արժանի է խրիմյանի նամակը ուղղված Վանի մեծահարուստներից մեկին՝ Մանուկ աղա Թերլեմեզյանին: Նամակից պարզվում է, որ Վանի պողոսյանները հեռագրով բողոքել են պատրիարքին, իսկ վերջինս վճռական պատասխանել է. «Հեռագրով չարդեն ծանուցի, որ եղած որոշումն անշրջելի է և այլևս հնարավոր չի, որ փոխվի»²: Նույն նամակում պատրիարքը բացատրում է իր հայրենակիցներին, որ չնայած սահմանադրությունը արդեն տասներկու տարի գործադրվում է, սակայն Վան-Վասպուրականում այն ընդունելության չի արժանացել, վանեցիք մերժել են այն և հանկարծ առաջնորդի ընտրության հարցում դարձել են սահմանադրության պաշտպաններ և կողմնակիցներ: «Պետք է գիտնալ, որ գավառներու մեջ գտնված պատրիարքական փոխանորդներ սահմանադրապես ընտրված չլլալով, մոցա փոփոխության համար ամեն ժամանակ պատրիարքն իրավունք ունի և ահա այդ իրավունքով Պողոս վարդապետը դադարյալ է յուր պաշտոնեն: Կադաչեմ, որ չստիպեք զիս այլևայլ իրավացի պատճառներ հառաջ բերել այս մասին: ...Պողոս վարդապետի ժամանակն անցավ այլևս. ներկա ժամանակի պահանջման համեմատ կարող է հարյուր հազար բնակիչ ունեցող գավառի մը առաջնորդություն ընել... Վստահ եղեք, ես հայրենադուր չեմ, այլ իմ բոլոր իղծս այն է, որ հայրենիքս բարգավաճի և հառաջադիմե առաջնորդի մը ձեռքով, որ կսիրե լույս, դպրոց, ուսումն և ազատություն»³: Պատրիարքը հորդորում է իր հայրենակիցներին վերականգնել Վանի անդորրը, վերահաստատել խաղաղությունը և քաջ գիտակցել, որ ոչ մի պաշտոն՝ լինի հոգևոր թե աշխարհիկ, ոչ հավերժական են, ոչ ժառանգական. ամեն ինչը պետք է ծառայի հայրենաշինության սուրբ գործին:

1. Գիվան հայոց պատմության, հ.ԺԳ, էջ 444:

2. Գ.ԱԹ, Ա.Խրիմյանի ֆ., գ.141, էջ 27:

3. Նույն տեղում:

Զնայած Խրիմյանի ձեռնարկած վճռական միջոցառումներին, 1872թ. Պողոսի պաշտոնանկությանը և Ուլքիլիսի վանքում առանձնանալը, Պողոսյան-Ապողոսյան պայքարը չմարեց և ընդունեց այլ դրսևորումներ: 1874-ին Կ.Պոլսում հրատարակվեց մի գրքույկ՝ «Ամբաստանություն Վանա Պողոս վարդապետին վերա»¹ խորագրով: Գրքույկի անհայտ հեղինակը մեկ առ մեկ թվարկում էր Պողոս Մելիքյանի բոլոր հանցագործությունները, համարձակ քննադատում Ազգային ժողովի և վարչության այն անդամներին, որոնք պաշտպան էին կանգնել հետադեմ և հանցագործ հոգևորականին:

Նույն այդ ժամանակ, դարձյալ Կ.Պոլսում լույս տեսավ մի այլ գրքույկ՝ «Խրիմյան և գործք յուր, հերքումն ամբաստանագրի Պողոս վարդապետի»²: Գրքի խոսույն վերնագիրը մատնանշում էր անհայտ հեղինակի կողմնորոշումը դեպի գավառի և կենտրոնի աղայական վերնախավը: Խրիմյանի և իր զինակիցների պաշտպանությամբ ժամանակին ծայն բարձրացրեց ապագայի արևելահայ հռչակավոր վիպասանը՝ ժողովրդավարական սկզբունքներ դավանող Հակոբ Մելիք-Հակոբյանը (Բաֆֆին): Քննության առնելով՝ «Ամբաստանությունը», մեղադրելով Պողոսին իր գործած ոճիրների համար, նա Կ.Պոլսի Ազգային վարչության անդամների ուշադրությունը հրավիրում էր այն հանգամանքի վրա, որ նրանք «չարհամարիեն ժողովրդի ծայնին, որպես ճշմարտության ծայնին, ի նկատի ունենալով այն սարսափելի հետևանքը, որ կարող է ծագել այդպիսի դեպքերից»³:

Պողոս Մելիքյանի հոգևոր առաջնորդի լինելիության հարցը անցավ երկարատև քավարանով, ապրեց մակընթացություններ և տեղատվություններ և կրկին բորբոքվեց 80-ականներին (որի մասին կխոսվի համապատասխան գլխում):

Բրուսայի հոգևոր առաջնորդի խնդիրը. Խրիմյանի պատրիարքության փոթորկող իրադարձություններից էր Բրուսայի հոգևոր առաջնորդի խնդիրը: Այդ թվականներին Բրուսայի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնն զբաղեցնում էր Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսը, ինքնիշխան մի անձնավորություն, որի չարագործությունները դարձել էին ժամա-

1. Ամբաստանություն Վանա Պողոս վարդապետին վերա, Կ Պոլիս, 1874թ.:

2. Խրիմյան և գործք յուր, կամ հերքումն ամբաստանագրի Պողոս վարդապետի, Կ.Պոլիս, 1874: Երվանդ Տեր Սյրախչյանն իր «Գանձեր Վասպուրականի» աշխատության մեջ նշում է, որ այդ գրքույկի հեղինակը փանելի մահառեսի Հովհաննես Քոչոզ վարժապետն էր, Պողոս Մելիքյանի աջ բազուկը, երբեքալ հախիսիքիմյանական, տեւ, նույն աշխ-ը, էջ 145:

3. Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, էջ 76:

նակի պարբերականների նկարագրության առարկա¹: Նրա «սխրագործությունները» հար և նման էին Վանի Պողոսի արարքներին. կաշառակեր, ընչաքաղց, անբարոյական, դպրոցի և եկեղեցու զուամարների դրամաշորթ, պտղի տուրքից հրաժարվող գյուղացիներին զապօթենների օգնությամբ հալածող: Դա ոչ լրիվ ցուցակն է այն հանցանքների, որոնց մեջ մեղադրվում էր եպիսկոպոսը: Խրիմյանի ղեկավարությամբ պատրիարքարանը քննություն է սկսում. Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսը հրավիրվում է Կ.Պոլիս՝ պատասխան տալու իր կատարած հանցանքների համար: Ազգային ժողովում Բարդուղիմեոսը չի ընդունում իր դեմ հարուցած մեղադրանքները: Սակայն Բրուսայից մի սովոր խումբ ժամանում է Պոլիս և եպիսկոպոսին դեմ առ դեմ հաստատում նրա կատարած հանցանքները: Բարդուղիմեոսը առերես բանավոր հայտարարություն է անում առաջնորդությունից հրաժարվելու մասին, ապա ծածուկ փախչում Բրուսա, երբ դեռ դատը չէր ավարտվել: Դատն ավարտելու համար նրան ուղղված պատրիարքարանի հրավեր գրությունները մնում են անպատասխան: Հանցագործ հոգևորականի անհնազանդությունը զսպելու համար պատրիարքարանը ստիպված էր դիմել Բ.Դեան օգնությանը: Ազգային ժողովը հավանություն է տալիս դրան: Սակայն Բրուսայի կուսակալ Ալի Միրզա փաշան դառնում է հանցագործ եպիսկոպոսի պաշտպանը և Բ.Դեան առաջ նրան ներկայացնում է իբրև զոհ: Այստեղ առկա էր կառավարական պաշտոնյայի և հոգևոր վերնախավի ներկայացուցչի դաշինքը ժողովրդի և նրա շահը պաշտպանողների դեմ: Ուշադրության արժանի է պատրիարք Խրիմյանի նամակը փախուստի դիմած և արդարադատությունից խույս տված եպիսկոպոսին: Քրիստոնեական ներողամտության, բայց և պահանջկոտ ու խիստ պատրիարքի նամակ է այդ, որ զգաստության է հրավիրում քրեական հանցանք գործած բարձրաստիճան հոգևորականին, որը ոտնահարել էր ավետարանի պատվիրանները. «Դուք մոռանալով իսպառ Ձեր քարոզած սուրբ գիրքը, մոռանալով նաև Ազգային սահմանադրության օրենքը, ըստ ամենայնի ըմբոստանալով ազգային իշխանության դեմ, ելեր զնացեր. արդյոք տիրապետե՞լ վիճակիդ: ...Մինչդեռ հեղակարծ հանցավոր ամբաստանյալ էիր, այժմ ամեն հանցանք բարդեցիր անծիդ վրա. եթե տակավին զքեզ ամբաստանողներուն բողոքած հան-

1. «Մասիս», 1871, N 1059, 1065:

ցանքները առ ոչինչ համարվեն, բավական է քեզ այս մեծ հանցանք, զոր ի վերջո տղայաբար գործեցիր, այն է՝ ոտնահարել ազգային իշխանությունը: Քրեական հանցանք է այս, ոչ մի իշխանություն կարող է ներել Աստծո և աշխարհի առաջ»¹: Խրիմյանը հորդորում, համոզում, խորհուրդ է տալիս՝ ետ դառնալ Կ.Պոլիս, փրկել իր պատիվը, ամենից առաջ՝ եկեղեցու պատիվը: Հակառակ դեպքում պատրիարքը հայտարարում է, որ հավիտյան նա զրկվում է հոգևոր առաջնորդի պաշտոն վարելու իրավունքից ոչ միայն Բրուսայում, այլև որևիցե այլ վիճակում: Սակայն իզուր անցան պատրիարքի հորդորները: Միայն այդ ժամանակ պատրիարքը դարձյալ դիմեց Բ.Դուռ և նրա միջնորդությամբ անհնազանդ եպիսկոպոսը բերվեց Կ.Պոլիս: «Փունջը» իր կողմնակիցներով կատաղի աղմուկ բարձրացրին՝ պատրիարքին մեղադրելով մատնության և դավաճանության համար, «Ժողովրդի աղաչանքն ու պաղատանքը ոտնակոխ անելու» մեջ: Ինչպես տեսնում ենք, պայքարող երկու կողմերն էլ հանդես էին գալիս ժողովրդի անունից: Ազգային ժողովի էֆենդիները միացած «Փունջին» պահանջում էին պատրիարքի հրաժարականը: Իսկ Էջմիածնում Ամենայն հայոց կաթողիկոսության պաշտոնական օրգան «Արարատը»-ը ձայնակցում էր պատրիարքի հրաժարականը պահանջող լրագրերին, դառնում նրանց խոսափող²:

Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին չէր ներում Խրիմյանի դիրքորոշումը Կիլիկիայի կաթողիկոսի ընտրության հարցում և հարկ եղած ժամանակ միանում էր նրա թշնամիներին: Դրան հակառակ դեմոկրատական մամուլը անհաշտ պայքար էր մղում էֆենդիական, կղերապաշտական վերնախավի դեմ և պաշտպանում պատրիարքին: «Մեղվի» խմբագիր Հակոբ Պարոնյանը սպանիչ քննադատության ենթարկելով Խրիմյանի հակառակորդներին, «կաթողիկոսի հեղինակությունից առավել գերադասում էր պատրիարքի իրավասությունը՝ արևմտահայ կյանքի խնդիրների լուծման գործում»³:

Պատրիարքը չերկնչեց նման հարձակումներից և անվարան շարունակեց Բարդուղիմեոսի գործի քննությունը, որը ձգձգվեց մինչև նոր Քաղաքական ժողովի ընտրությունը: Նորընտիր քաղաքական ժողովի կազմում տեղ գտան Ղալաթի օջախի անդամները: Ազգային

1. ԳԱՄԻ, Խրիմյանի ֆ., գ.141, էջ 7:

2. «Արարատ», 1872, N 9, 10, 11:

3. Ա.Խառատյան, Արևմտահայ մամուլը և զրաբնութայնը Օսմանյան Թուրքիայում, էջ 124:

կենտրոնական վարչության կողմից որպես քննիչներ Բրուսա ուղարկվեցին Մատթեոս Իգնիլյանն ու Քրիստոսատուր Ղազարոսյանը: Նրանց մեծ դժվարությամբ հաջողվեց ստիպել Բրուսայի նորակազմ Գավառական ժողովին առաջնորդ ընտրել Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսին: Ահա թե ինչ պայմաններում էր գործում պատրիարքը, ինչ դժվարությունների առաջ էր կանգնում նա իրեն վստահված ազգային գործերը վճռելու ճանապարհին: Պատրիարքարանը այդօրինակ ճնշումների տակ վերստին վավերացրեց հանցագործ հոգևորականի ընտրությունը:

* * *

Քանի որ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանը գտնվում էր Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում, ապա կայսրության կազմի մեջ գտնվող հայկական այլ հոգևոր հաստատությունների նկատմամբ նա գերակա դիրք ուներ: Արդեն խոսվեց, որ Կիլիկիո և Աղթամարա կաթողիկոսությունները ենթարկվում էին Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանին: Մոտավորապես նույն վիճակն էր նաև հարաբերությունները Երուսաղեմի պատրիարքության նկատմամբ: Վերջինիս պատրիարքը ընտրվում էր Կ.Պոլսի Ազգային ժողովի կողմից, ստանալով պատրիարքի հավանությունը: Խրիմյանն աշխատում էր լավագույն հարաբերություններ պաշտպանել Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Եսայու հետ, իրեն համարելով նրա կրտսեր եղբայրը: Սակայն Խրիմյանի տված խորհուրդները շոշափում էին համազգային շահեր: Ուշադրություն է գրավում 1872թ. մայիսի 4-ին թվագրված Խրիմյանի նամակն ուղղված Երուսաղեմի պատրիարքին, ուր վերջինս զգուշացվում էր «հայոց նվիրական իրավունքները» աչքաթող չանելու համար, քանի որ քրիստոնյա մյուս քույր եկեղեցիների պետերը (իտալացիներ, գաղիացիներ և մանավանդ իսպանացիները) ոտնձգություններ էին կատարում հայերին պատկանող սուրբ վայրերի նկատմամբ: Բ.Պոռը հաշվի առնելով հայերի և մյուսների կշիռը, ավելի շատ պաշտպանում էր քրիստոնյա մյուս հզոր պետությունների հոգևորականների շահերը: Ղրա հետևանքով տուժում էր հայ եկեղեցին: Խրիմյանի սթափ աչքը նկատում էր այդ բոլորը և գուշակում դրանից բխող բոլոր բացասական հետևանքները: «Երուսաղեմի խնդիրը այնպես մի ըմբռնեք, թե սոսկ Երուսաղեմի պատրիարքին կամ հոն տեղի քանի մը հայ բնակչաց կվերաբերի, այլ ընդհանուր ազգին, որով

Եջմիածնա կաթողիկոսին և ինձ իսկ գլխովին»¹: Խրիմյանը լավ գիտեր, որ հայերը հարատևել են մեծ զոհերի գնով: Նա չէր խաբվում օսմանյան սուլթանների 1839, 1856թթ. հայտարարած բարենորոգումների ծրագրից. «Իբրեւ թե ազատ դարու մեջ կապրինք, կրոն, եկեղեցին ազատ է, իրավանց բռնություն չիկա, բայց հայերուն զոհ դեռ պետք է շարունակի», - գրում էր Խրիմյանը պատրիարքին, խորհուրդ տալով գործել դիվանագիտությամբ, Ս.Յարության, և Ս.Ծննդյան տաճարները հայոց իրավասությունից դուրս չթողնելու, Բ.Դռան և «անողորքելի ոսոխաց» վրեժխնդրությունից զերծ մնալու համար: Պատրիարքը գիտեր, որ Ազգային ժողովն ու վարչությունը իրական և իրավաբանական ուժեր չեն, որոնց վրա հենվելով կարելի լիներ առաջ տանել ազգային խնդիրները. «Խորհուրդ կուտամ անկեղծ մտերմաբար չվստահել այնչափ Ազգային վարչության ուժին վրա, այդ երևակայական ուժը Բ.Դռան քով կապվելով չի կարե այնչափ խլրտիլ, զի ամուր շղթաներ զինքն պարավանդած են»²: Այդ մարտը շահելու համար անհրաժեշտ է խոհեմություն և դիվանագիտություն:

Մյուս նամակը, որն ուղղված է դարձյալ Երուսաղեմի Եսայի պատրիարքին, թվագրված է նույն 1872-ի հուլիսի 14-ին: Ի տարբերություն առաջինից, այս նամակը շոշափում է ոչ այնքան կրոնական իրավասության խնդիրներ, որքան տնտեսական հարցեր: Երուսաղեմի ս.Յակոբյանց վանքը արքունի ճարտարապետից նվեր էր ստացել մի ագարակ, որը նրան արժեցել էր 30-40.000 լիրա: Սակայն վանքի միաբանությունը աչքաթող է արել ագարակի մշակությունը և նրանից ստացվում են չնչին եկամուտներ: Կ.Պոլսի պատրիարքն զգուշացնում էր, որ ուխտավորների նվիրատվությունները հետզհետե պակասում են, հետևաբար ունեցածը պետք է պահպանել և մշակել այնպես, որ նրանից ստացվող եկամուտները հետզհետե ավելանան և դրա շնորհիվ վանքը տնտեսապես բարգավաճի: Ի՞նչ ուղիներ է նշում Խրիմյանը: Նա մատնանշում է, որ այն հողային կալվածները, որոնք մոտ են մայրաքաղաքին և մանավանդ նավահանգիստ ունեն, տասնապատիկ ավելի արժեք ունեն մյուսների նկատմամբ, որովհետև նրա արդյունքը՝ բերքը առավել դյուրին է սպառողին հասցնելը: Այդպիսի ագարակ է Երուսաղեմի նշված հողային կալվածքը, որի բերքը սակայն բեղմնավոր չէ, որովհետև նրա մշակությունը կատարվում է նախ-

1. ԳԱԽԹ, Խրիմյանի ֆ., գ.141, էջ 25:

2. Նույն տեղում, էջ 26:

նադարյան եղանակով՝ «Նոյ նահապետին արոր և խոփով»: Երկրագործության զարգացման հետևյալ ուղին է առաջարկում Խրիմյանը. «Ինչպես ամեն լույս Եվրոպայեն կընդունենք, պետք է մշակության արվեստին գաղափարն ևս անկե փոխ առնունք և այս է միակ միջոցը՝ այսինքն պետք է փութաք, աճապարեք երկու հատ ընդունակ հասակավոր աշակերտներ ղրկել ի Գերմանիա, մեկն հատկապես երկրագործության արվեստը սորվելու համար, մյուսն՝ մանկավարժության. մեկն՝ հացի առատության համար, մյուսն՝ մտաց բարգավաճման. այս երկու պետք Երուսաղեմի համար հոգի և մարմին են»¹: Նախապես զգալով Երուսաղեմի պատրիարքի առաքելությունները՝ այդ առաջարկներն իրականացնելու նյութական դժվարությունների մասին, Խրիմյանը մանրամասն հաշիվ է կազմում, թե հինգ տարվա ընթացքում երկու ուսանող Գերմանիայում ուսանելու համար ինչքան ծախս կպահանջվի և համեմատում նրանց տված օգուտի հետ: Ազգի լուսավորության և երկրագործության զարգացման համար Խրիմյանը առաջարկում էր դիմել նույնիսկ արտակարգ միջոցների՝ վաճառել Ս. Դավորյանց տաճարի ոսկին ու արծաթը և ձեռնարկել այդ գործի կատարմանը: Խորհրդից բացի Խրիմյանը հայտնում էր, որ իր նախաձեռնությամբ Ազգային վարչությունը մտադիր է Դայաստանի ամեն մի գավառից մեկ ընդունակ աշակերտ ուղարկել Գերմանիա մանկավարժություն և երկրագործություն ուսանելու համար. «Հայոց ազգի ներկան ու ապագան բարվոքելու համար ամենեն օգտակար և զորավոր միջոցն է այս»², փաստում էր պատրիարքը, ընդգծելով այն բարձր դերը, որ կարող են կատարել ազգի համար լուսավորությունը և երկրագործության բարձր մակարդակը:

Ավելորդ է այստեղ խոսել Խրիմյան պատրիարքի և Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ-ի ունեցած հարաբերության մասին: Չնայած Գևորգ Կոստանդնուպոլսեցու նկատմամբ ունեցած քննադատական վերաբերմունքին, Խրիմյանը արտակարգ հարգանք էր ցուցաբերում Էջմիածնի Մայր Աթոռի նկատմամբ, անվերապահորեն ընդունում էր նրա գերակայությունը մյուս կաթողիկոսությունների և պատրիարքությունների նկատմամբ և աշխատում էր ամրապնդել նրա հեղինակությունը:

1. Գ.ԱՆԻ, Խրիմյանի ֆ., ց 141, ԼՋ 30:

2. Նույն տեղում, ԼՋ 31-

* * *

Իր գործունեության հենց սկզբից Ազգային ժողովի երեսփոխանների առաջ ուխտող պատրիարքը հայտնում էր, որ առաջին հերթին ուխտել է Տարոնի և Վասպուրականի բազմաչարչար գյուղացիական հոծ զանգվածների, ողջ արևմտահայ գյուղացիության առաջ՝ նրանց լլկման և առևանգման պատկերը բարձրացնել Կ.Պոլսի համեմատաբար բարեկեցիկ կյանքով ապրող գաղթօջախի հայության, Ազգային ժողովի և ընդհուպ մինչև սուլթանական կառավարության առջև¹։ Տարոնում և Վասպուրականում գործելու տարիներին Խրիմյանի անմիջական ղեկավարությամբ և Գարեգին Սրվանձտյանցի եռանդուն մասնակցությամբ կազմվեցին և Բ.Դուռ ու Հայոց պատրիարքարան ուղարկվեցին բազմաթիվ հանրագրեր, բողոքագրեր, որոնք պատմում էին թուրք պաշտոնեության, հարկահավաքների գործած չարիքների, հարստահարությունների, քուրդ բեկերի, աշիրեթապետների ամենօրյա բռնությունների, լլկումների մասին։ Այդ բողոքագրերի մի մասը 60-ական թվականներին իբրև լրագրական հոդվածներ լույս տեսան Կ.Պոլսի պարբերականներում («Մեղու», «Մանգունեի էֆքիար») և մեծ աղմուկ առաջացրին պոլսահայության և կառավարական շրջանակներում։ Իսկ Հովհաննավանքի և Տարոնի մյուս վանքերի կողոպտման ահազանգերը, Սլիքան գյուղի սրբապղծության դեպքը այնպիսի իրարանցում առաջացրեց, որ սուլթանական կառավարությունն ստիպված էր դատ ու դատաստանի ներկայացումներ կազմակերպել Տարոնում։ Եթե այդպիսին էր բողոքագրերի ընթացքը, երբ Խրիմյանը վարում էր Տարոնի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնը, պարզ է, որ ավելի կուժեղանար 70-ականներին, երբ Խրիմյանը բարձրացել էր Կ.Պոլսի պատրիարքական գահին։ Խրիմյանին Կ.Պոլիս ճանապարհող գավառահայությունը անվերապահորեն հավատում էր նրա ուժերին, միամտորեն կարծելով, թե Խրիմյանի պատրիարք դառնալուն պես կլուծվեն հայ ժողովրդին հուզող կնճռոտ հանգույցները։ Նման կարծիք ուներ նաև Խրիմյանը։ Ինչքանով էր հիմնավոր այդ մտայնությունը։ Գերազանհատել Խրիմյանի գործունեությունը, նրա դերը, նշանակում է հաշվի չառնել ժամանակը, միջավայրը, պատմական պայմանները։ Պարզ է, որ Խրիմյանի պատրիարք դառնալուց հետո չդադարեց բո-

1. Խ.Ախլամյան, 62լ. աշխ., էջ 71։

դոքագրերի հոսքը: Կ.Պոլսում լույս տեսնող լրագրերը լի էին գավառական հարստահարությունների նկարագրով: Բողոքողները պահանջում էին պատրիարքից հոգալ իրենց ցավերը, դարմանել իրենց վերքերը: Խրիմյանը մտադիր էր Սահմանադրության վերաքննությունից հետո ստեղծել Գավառական մասնաժողով, որը պետք է զբաղվեր բացառապես գավառահայության խնդիրներով: Սակայն Սահմանադրության վերաքննության խնդիրը ձգձգվեց Խրիմյանի պատրիարքության ողջ ընթացքում: Ուրեմն անհարժեշտ էր ձեռնարկել այլ միջոցառումներ: Պատրիարքը ձեռնամուխ եղավ գավառական հարստահարությունների վերհանման խնդրին: Ազգային ժողովում կազմվեց ու հաստատվեց մի հանձնաժողով՝ «Գավառական հանձնախումբ» անունով: Երկար գոյություն ունեցավ այդ հանձնախումբը, գավառական հարստահարությունների վերաբերյալ հավաքեց մեծաքանակ նյութեր, կազմեց տեղեկագրեր Բ.Դռանը հանձնելու համար: Հայաստանում տիրող հարստահարությունների մասին Խրիմյանը խորհում էր. «Հայաստանի մեջ հարստահարությունը միշտ կա և պիտի շարունակե, քանի որ հոն երկու եղբայր, երկու ժողովուրդ կը բնակին, որոց մեկին ձեռք Ավետարան և մյուսին ձեռք Դուրան կա: Դուրանի հավատացյալը այնպես կը կարծե, թե նա, որ հավատք չընծայեր անոր, արժանի է հարստահարության. իսկ Ավետարանը կըսե, ուրիշ իրավունք մը չունիս, այլ միայն պիտի հարստահարիս մինչ ի գերեզման: Հիմա ինչպե՞ս հաշտեցնելու է այս երկու ժողովուրդը իրարու հետ»¹: Խրիմյանը Ազգային ժողովից պահանջում է խնդիր ներկայացնել Բ.Դռան առաջ՝ գործով ապացուցել իր ընդունած «Կյուլիանեի տեսքուրը»՝ օրինագիրքը, որպեսզի իսկապես հավասարության սկզբունքով պետական պաշտոնյա նշանակվեն նաև քրիստոնյաները: «Երբ հավասարության սկզբունք ի գործ դրվի. և քուրդը տեսնե, թե քրիստոնեին մեջքն ալ պաշտոնական թուր մը կա կախված և կուսակալի պաշտոն կը բարձրանա, իրոք կըմբռնե այն ատեն օրինագրքի ոգին»: Նոր պատրիարք ընտրված Խրիմյանը կարծես հավատ էր ընծայում Բ.Դռան խոստումներին և նրա հռչակած նոր օրենսդրությանը, այդ հավատով էլ Ազգային ժողովում նա հայտարարում էր. «Պիտի խնդրեմ կառավարութենեն և աղաչեմ բարձրապատիվ եպարքոսին, որ դուրան ու ավետարան աղոթարաններու

¹ Ատենապոլիսի Ազգային ժողովոյ, 1870-1874թթ., էջ 161:

մեջ մնան, օրինագիրքը հանրամա ընկերական կենցաղավարության մեջ և հավասարությունը տիրե»¹:

Գավառական հանձնախումբը, ինպես և պատրիարքն ու Ազգային ժողովը այդ ժամանակ դեռևս պատրանքներ ունեին կենտրոնական իշխանության՝ արդարադատություն հաստատելու ցանկության նկատմամբ և խորհում էին տիրող չարիքն ու հարստահարությունները վերացնել օրինական ճանապարհով: Նրանք կարծում էին, որ հարստահարությունների պատճառներից մեկն էլ այն է, որ գավառահայությունն անտեղյակ է նորահաստատ օրենքներին, չգիտի իրեն տված իրավունքների մասին: Այդ թերությունը վերացնելու նպատակով արևմտահայ պարբերականները հողվածներ են տպում, բացում ժողովրդի աչքերը: Սակայն նրանք աչքաթող էին անում մի շատ կարևոր հանգամանք. թե գավառահայության ո՞ր տոկոսն է կարդում իրենց տպած հողվածները, կամ ընդհանրապես ո՞ր տոկոսն է գրագետ: Դրա համար էլ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքը ցանկանում էր գավառներ ուղարկել իրադրությանը քաջատեղյակ հոգևորականների: Խրիմյանը կարծում էր, որ գավառի հոգևոր առաջնորդը պետք է ոչ միայն բավարարի ժողովրդի հոգևոր պահանջները, այլև կանոնավորի ժողովրդի և պետական պաշտոնյաների հարաբերությունը: Բայց քանի որ գավառի հոգևոր առաջնորդների մեծ մասը զուրկ էր այդ հմտությունից, խրիմյանը խորհում էր հաստատել գավառական հոգևոր այցելուների, շրջող քարոզիչների պաշտոն, բարեկարգել քահանայությունը, տեղից շարժել Պոլսի փափկակենցաղ եկեղեցականներին, մղել նրանց դեպի ժողովուրդը, դեպի գավառը, այնտեղ, որտեղից եկել էր ինքը, այնտեղ, ուր «ժողովուրդն անմռունչ ոչխար մը դարձած՝ ոչ յուր իրավունքները կճանաչե, ոչ պիտույքները կզգա, և ոչ օրինաց տեղեկություն ունի»²:

Խրիմյանն արդեն մեծ փորձ ուներ Ազգային ժողովում կազմված հանձնախմբերի աշխատանքների մասին: Նա զգում էր, որ ամեն մի գործ Ազգային ժողովի տնօրինությանը ընկնելու դեպքում «զեվ-զեկ» երեսփոխանները այնքան են ձգձգում, ծայր են առնում երկարատև վիճաբանություններ, իսկ գործերը մնում են անլուծելի, երեսնիվայր: Այդ պատճառով էլ նա առաջարկում էր գավառական հարստահարությունների հարցով զբաղվի ոչ թե հանձնաժողովը, այլ ինքը. «Կառաջարկեմ, որ ազգային թշվառության քաղաքական մասն

1. Առեմագյուլքունք 1870-1874թթ., էջ 162:

2. Նույն տեղում, էջ 177:

ինծի թողվի, որպեսզի ինչպես նույնիսկ բարձրապատիվ եպարքոսին ալ խոսեցա՝ իմ նպատակս օգտագործեմ, իսկ Հանձնախումբին թողվի մյուս մասերը»¹:

Սակայն Սահմանադրության տառին հետևող ազգային երեսփոխանները այդ հարցադրումը համարեցին սահմանադրական սկզբունքների խախտում և մերժեցին այն: Ընտրված հանձնախումբը բաղկացած էր ինը անդամից՝ չորսը հոգևորական, հինգը աշխարհականներ էին: Հանձնախմբի նախագահ ընտրվեց Ներսես Եպիսկոպոս Վարժապետյանը: Դա 1870թ. նոյեմբերի 27-ին էր: Հանձնախումբը պատրիարքի շրջաբերականով օժտվեց լիազորություններով և կապվեց գավառների հետ, իրադրությունը ավելի մանրամասն և ստույգ ուսումնասիրելու և իրականության ճշգրիտ պատկերը ներկայացնելու համար: Մեկ տարի հետո հանձնաժողովին հաջողվում է իր տեղեկագիրը ներկայացնել Ազգային ժողովի քննությանը: Տեղեկագիրը մանրամասն նշում էր հարստահարությունների բոլոր բնագավառները. գեղծումներ, որ կատարվել էին պետական հարկահավաքների կողմից զինվորական տուրքի (բեղելը ասկերիե), կալվածական տուրքի (ենլաք և թենթյու), վարձակալության, փոխատվության (վաշխ) և այլ բնագավառներում: Ձեղծումներ, որ կատարվում են կառավարության պաշտոնյաների՝ մյութեսարիֆի, գայմագամի, մյուդիրի, մյուֆթիի և անգամ զապթեների կողմից: Տեղեկագիրն առանձնակի ուշադրություն էր դարձնում և առանձնապես ընդգծում դատարանում և այլուր ոչ մահմեդականի վկայությունը չընդունելու փաստը, դրանով բացատրելով բազմաթիվ հարստահարություններ: Դրանց թվաքանակով, վայրագությանը և սոսկալիությանը առանձնացվում էին երգրունի և Դիարբեքիի վիլայեթները (ուր հայկական տարրի հետ գերակշռում էր նաև քրդական տարրը), որը կառավարությունը ցանկանում էր վերանվանել Քուրդիստան. դրանց մեջ մտնում էին Վանի, Քոլիի, Ղուզուջանի, Դերջանի, Բաղեշի, Մուշի, Հարսանջակի և Սղերդի գավառները: Վախենալով գավառահայության վիճակի համար, տեղեկագիրը հականե անվանե չի նշում քուրդ բռնակալների անունները, այն վերապահելով գրանցել միայն «բարեխնամ կառավարությանը» մատուցելիք տեղեկագրին մեջ: Տեղեկագիրը կազմելու համար հանձնաժողովն օգտագործել էր նաև պատրիարքարանի արձանագրությունները, ուր կոնկրետ նշված էր, թե որ վիլայեթի որ գավառից

1. Առնեագրությունը ..., 1870-1874թթ., էջ 177:

քանի հանրագիր-բողոքագիր է ստացվել հարստահարությունների վերաբերյալ: Թագրիւրների ողջ քանակը նշանակված էր 529: Դրանք դասակարգված էին ըստ հարստահարությունների տեսակի՝ արքունական տուրքերի ապօրինի գանձում, կառավարական պաշտոնյաների զեղծումներ, կանանց ու երեխաների բռնի մահմեղականացում, կաթոլիկների ու բողոքականների պատճառով հալածանք լուսավորչական հայերի նկատմամբ, մասնավոր հարստահարություններ, առևանգություններ և մարդասպանություններ, եկեղեցիների շինության և կոչնակահարության արգելում, ննջեցյալների պղծում, հուղարկավորության և այլ կրոնական ծեսերի արգելում: Տեղեկագրի այդ առաջին մասը պարունակում էր հարստահարությունների ողջ տեղեկատվությունը: Տեղեկագրի երկրորդ մասը իր մեջ պարունակում էր հանձնախմբի դիտողություններն ու առաջարկությունները և կրում էր «Դարման գավառացի. ազգայնոց վիճակի» խորագիրը: Ամենաուշագրավն այն էր, որ հանձնաժողովի անդամներն առաջարկում են զինվորական տուրքի՝ «բեղելը ասկերիեի» փոխարեն «մարդ, այսինքն զինվոր տալ, բարեկարգությանց հրովարտակին համեմատ: Այսպիսի խնդիր մը ինքնին հարկ է որ ներկայացնենք և ցուցնենք, թե մենք ալ պատվո և քաղաքացիության զգացումն ունինք, և հայրենյաց ու տերության համար արյուն թափելէ չենք խորշիւր մեր մահմեղական հայրենակցաց հետ»¹: Հանձնաժողովի այդ կարծիքն առաջացրեց մեծ բանակռիվ թե Ազգային ժողովի ներսում, և թե հայ պարբերականների էջերում: Այդ բանավեճերը ցույց տվին, որ արևմտահայությունն անպատրաստ է նման առաջարկություն ընդունելու: Արևմտահայ պարբերականներից միայն «Մասիսն» էր, որ ընդունում էր և հորդորում էր ժողովրդին, թե հարստահարությունների դեմ պայքարելու կարևոր միջոց է զինվոր տալը: Ազգային ժողովի երեսփոխանների մեծամասնությունը դեմ արտահայտվեց զինվոր տալու խնդրին, գտնելով, որ ազգը դեռևս չի հասունացել նման կարևոր խնդրի իրագործման համար: Բացասական կարծիքներ արտահայտեցին իրենց ելույթներում երեսփոխաններ Է. Պեկյանը, Մ. Աղաբեկյանը և Սթիմարաճյանը: Մեծ էր առանձնապես Մարկոս Աղաբեկյանի մտավախությունը. «...Ձինվորատվությունը դարման մի կարծեք հարստահարությանց. գուցե այդ դարմանն ավելի վատթար լինի մեր ժողովրդյան համար»²: Ազ-

1. Առնագրութիւնք 1870-1874pp., էջ 479:

2. Նույն տեղում, էջ 503-504:

գային ժողովի ատենապետ Գրիգոր Օտյանը իզուր էր փորձում համոզել իր պաշտոնակիցներին, բացատրել այդ տուրքի էության ողջ բացասական բովանդակությունը. «Պետե՛լը ասքերիեն մեր տկարության տուրքն է, հայը, ինչպես ուրիշ ոչ մահմեդական ազգեր հայրենյաց համար արյուն թափելու իբրև թե անկարող, անկարող զենք գործածելու, բոլոր երկրին պաշտպանությունը մինակ մեկ ազգ մը վրան առած է, և այս պաշտպանության փոխարեն մյուս ազգերը կը վճարեն: ...Քանի որ այս վիճակին մեջ կուզինք մնալ, ի՞նչ է մեր գանգատը. պաշտպանության իրավունքը շատ մը իրավունքներ կենթադրեն և այդպիսի դրության մը մեջ հավասարությունն անկարելի է»¹: Ունկնդրելով թեր ու դեմ բոլոր ելույթներն ու առաջարկությունները, Խրիմյանը վիճաբանությունները ամփոփում է հետևյալ կերպ. «Մա ընդգծում է հարցի կարևորությունը, նշում, որ հարստահարություններն արդյունք են թուրքական պետության քաղաքական կյանքում տարբեր ազգերի ու ժողովուրդների գրաված տարբեր տեղերի. «Վասնզի երբ քուրդ ու տաճիկ տեսնեն, թե քրիստոնյան ալ մեջքը սուր կախեր և իրենց նման զինվոր եղեր է, բոլորովին պիտի փոխվին զանի իրենց հավասար տեսնելով»²:

Սակայն պատրիարքը ընդգծում է այն հանգամանքը, որ ողջ արևմտահայությունը, մասնավորապես գավառահայությունը չեն զգում այդ խնդրի ողջ կարևորությունը: Գավառների հոգևոր առաջնորդները դեռևս բավարար բացատրական աշխատանք չեն ծավալել այդ ուղղությամբ, հասարակ ժողովուրդը լցվում է սարսափով և երկյուղով, երբ լսում է զինվորագրության հրամանի մասին և դրանից խույս տալու համար փախչում դեպի սահմանագլուխ: Պատրիարքը չէր հրաժարվում հայերի զինվորագրության գաղափարից, սակայն գտնում էր, որ ժողովրդի մեջ անհարժեշտ է արմատավորել այդ գաղափարը, ծավալել քարոզչական մեծ աշխատանք, դրանում ներգրավելով մամուլի օրգանները, քանզի վաղ թե ուշ այդ հարցը պետք է վճռել դրական պատասխանով, իսկ Ազգային ժողովի այդ վիճաբանությունները պետք է համարվեն գործի սկիզբը:

Ազգային ժողովի երեսփոխանները, ինչպես միշտ, այս անգամ ևս հարցերն արագորեն վճռելու և համապատասխան որոշում ընդունելու փոխարեն, անցան երկար, անպտուղ և անվերջանալի վի-

1. Ատենագրությունը ..., 1870-1874թթ., էջ 503-504:

2. Նույն տեղում, էջ 505:

ճաբանությունների: Պատրիարքը զգուշացնում էր, որ այդ տեղեկագիրը Բ.Դռանը մատուցելու պատեհ առիթը չի կարելի ձեռքից բաց թողնել, հետևաբար անհրաժեշտ է կոնկրետ քննարկում և նոր առաջարկություններով համալրված տեղեկագիրը հանձնել քաղաքական ժողովին, այն վերջնական տեսքի բերելու և մեծ եպարքոս Ալի փաշային հանձնելու համար: Սակայն պատրիարքի զգուշացումներն իզուր անցան: Հարցի քննարկումը ձգձգվեց, տևելով 1871-ի նոյեմբերից մինչև 1872-ի ապրիլը: Վեճերը, գոռում-գոչյունները, խառնակություններն Ազգային ժողովում հասան այն աստիճանի, որ հարցին միջամտեց Բ.Դուռը, արգելելով պատրիարքարանին հարստահարությունների վերաբերյալ որևէ փաստաթուղթ քննարկել¹: Միայն այդ հանգամանքը սթափեցրեց Ազգային ժողովի երեսփոխաններին: Վերջապես, 1872-ի ապրիլի 12-ին Գավառական հարստահարությունների տեղեկագիրը հանձնվեց Բ.Դռանը, որը երկար ժամանակ անուշադրության մատնեց այն, իսկ տարիներ անց հայտարարեց, թե կորցրել է այդ փաստաթուղթը:

Գավառական հանձնախմբի կատարած գործը չհանգեցրեց որևէ արդյունքի, սակայն ունեցավ այն նշանակությունը, որ հավաքվեց մեծ քանակությամբ նյութ, որի հիմքի վրա հետագայում (1876-ին) Ներսես Վարժապետյանի պատրիարքության օրոք կազմվեց նոր տեղեկագիր:

Ազգային ժողովի ձգձգվող նիստերի և վիճաբանությունների ընթացքում ավելի ու ավելի էին սրվում պատրիարքի և Ազգային ժողովի երեսփոխանների միջև երևան եկած հակասությունները: Երկարուծիզ վիճաբանություններից հետո առկա էր մնացել Սահմանադրության վերաքննության հարցը ևս: Քաղաքական ժողովի գործունեության ժամկետը լրանալու պատճառով վերջինս հրաժարական էր ներկայացրել, իսկ նորի ընտրությունը ձգձգվում էր Ազգային ժողովում տիրող խառնակությունների հետևանքով:

Պատրիարքը զրկված էր գործելու հնարավորությունից, բացակայում էր նրա գործակիցը՝ Քաղաքական ժողովը, որի հետ միայն, ըստ Սահմանադրության, իրավունք ուներ գործել: «Դուք շարունակեցեք վիճաբանություն որչափ որ կուզեք. թող ամիսներ տևե քաղաքական ժողովո ընտրություն. բայց ես ալ բան մը պիտի խնդրեմ,

1. Գ.ԱԹ, Հ.Առաքելյանի ֆ., գ.182, էջ 49:

արտոնություն և իրավունք տվեք ինձ, որ պատրիարքարան ներկայացրած ամեն խնդիր ես ինքնին ի գործ դնեմ: ...Դուք կարող եք քաջ ատենաբանություններ ընել և Սահմանադրության օրենքներ հառաջ բերել, ինձի համար Սահմանադրության օրենքն և ամեն բանն վեր է ժողովրդյան շահ, անոնք ինձ կը դիմեն, կաղաղակեն և գործ կը խնդրեն, եթե չեք տար ինձ այդ գործելու արտոնությունը, ես չեմ կրնար ժողովրդյան պատասխանատու ըլլալ. չեմ կրնար համբերել մինչև ետքը. այսօրվընե կուզեմ ազատությամբ գործել. եթե չեք տար այս ազատությունը, անկարելի է ինձ պատրիարքարանի մեջ մնալ և եկող գացողներուն խոսք հասկըցնել»¹:

Պատրիարքի այս սթափեցնող կոչերը ոչ մի ազդեցություն չէին գործում: Ազգային ժողովի երեսփոխանները շարունակում էին վիճաբանությունները, պատրիարքի անկախ և ազատ գործելու բոլոր ցանկություններին պատասխանում էին կտրուկ մերժումով: Դա պատահականություն չէր:

* * *

Ազգային ժողովում մեծամասնություն էին կազմում պահպանողական էֆեմոդիները, որոնք տեսնելով, որ չեն կարողանում պատրիարքին իրենց ձեռքին խաղալիք դարձնել, պատրաստվում են անզիջում պայքարի, լուրեր տարածում, թե խրիմյանը հակասահմանադրական է: Հակառակորդ պարբերականները խրիմյանին մեղադրում էին սահմանադրությունը տապալելու, այն ոչնչացնելու ձգտման մեջ: Սահմանադրությանը թշնամի լինելը ապացուցում էին այն փաստով, որ Ազգային ժողովը 1873թ. մայիսի 25-ից մինչև հուլիսի 6-ը դադարեցրել էր իր գործունեությունը:

Ծայրահեղ պահպանողականության (իմա՝ հետադիմության) դիրքերից, սակայն հանդես գալով Սահմանադրության պաշտպանների քողի տակ, ժողովրդի շահերի պաշտպանի դերով, Կ.Պոլսի մի քանի լրագրեր, մանավանդ «Փունջը», «Օրագիրը» արշավանք են սկսում գավառացի «խըմպըլ» պատրիարքի դեմ, նրան որակավորելով իբրև դավաճան: Էջմիածնից նրանց ծայնակցում է «Արարատը», խրիմյանին ներկայացնելով իբրև բռնակալ: «Մի մեծ շարժում կա ամեն տեղ խրիմյանը հրաժարեցնելու համար, որ արդարև ազգային շա-

1. Ատենագրությունը Ազգային ժողովոյ. 1870-1874թթ., էջ 655.

հուց և օգտից՝ խիստ վտանգավոր մի դրություն հետևեցավ...»¹: Հետևողական գտնվելով պատրիարքին անվանարկելու մեջ, «Արարատի» մյուս թիվը ևս անդրադառնում է Կ.Պոլսի պատրիարքի գործունեությանը: «Ամենապատիվ Խրիմյանի սքանչելագործությանց ասպարեզը օր ավուր կը գերազանցե, ու կարծես վերջին ժամանակներս բոլորովին ազգավնաս հրաշալիք կը գործե: Բավական չեն եղած ամենապատվությանը բռնապետական ընթացից ցարդ արտադրած վնասները, գործած զեղծումները»²:

Բազմաթիվ էին Խրիմյանին ներկայացված մեղադրանքները, բայց ամենաառաջնայինը այն էր, որ նա ներկայացվում էր իբրև ազգային գումարների դրամաշորթ: Խրիմյանից հաշիվ էին պահանջում Վարագա վանքի, «Ժառանգավորաց» վարժարանի, տպարանի օգտին Արևելյան Հայաստանում կատարած հանգանակության համար. նրան մեղադրում էին Ս.Կարապետի և Տարոնի հոգևոր առաջնորդության ենթակայության ներքո գտնվող վանքերի հարստությունները վատնելու, պատրիարքարանի պարտքերը մարելու նպատակով հանգանակություն բացելու գաղափարի համար: Հակառակորդների ծայրահեղությունը հասնում էր այն աստիճանին, որ Խրիմյանին մեղադրում էին նույնիսկ Տարոնի Ավագաղբյուր գյուղի հարստահարված մանուկների օգտին կատարված հանգանակությունը յուրացնելու մեջ: Կղերա-աղայական վերնախավի ներկայացուցիչները չէին կարող ներել Խրիմյանին՝ Արևմտյան Հայաստանի զավառները հետադեն հոգևոր առաջնորդներից ազատելու համար: «Արարատը» պաշտպան է կանգնում Բրուսայի Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսին, Վանի Պողոս վարդապետին, Մարզվանի Եդեսյան եպիսկոպոսին, որոնց Ազգային ժողովի նիստերի միջոցով և Խրիմյանի նախաձեռնությամբ հետ էին կանչել զավառի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնից: Չբավարարվելով այդ ամենով նույնիսկ հուշում էր օսմանյան կայսրության Բ.Պռնը, ընդգծում պատրիարքի անհամգիստ բնավորությունը և կասկածելի համարում նրան քաղաքականապես: «Ո՞վ է Տերության թշնամին և անհավատարիմը, և ո՞վ՝ փոխարենը զոհ կը տարվի, և ո՞վ է ընել տվողը, որք զուցե քիչ ժամանակեն հայտնվին»³: «Արարատը» երկար շարունակեց անվանարկել պատրիարքին, իրար ետևից մի քանի թվե-

1. «Արարատ», 1872, N 9, էջ 378:

2. Նույն տեղում, N 10, էջ 419:

3. Նույն տեղում:

րում նկարագրելով նրա գործունեությունը, մեղադրելով Խրիմյանին անկարողության մեջ. «Զինքը կառավարել չգիտե, ուր մնաց մի բազմություն ժողովրդոց»¹: «Արարատին» Կ.Պոլսից ծայնակցում էր «Փունջը», որն իր էջերը լցնում էր Խրիմյանի «անպտուղ» գործունեության մանրամասն շարադրանքով, նկարագրում Պոլսի թաղերում կատարած շրջագայությունները՝ «անցյալ շաբաթ», «կիրակի», երկուշաբթի և այսպես շաբաթվա մյուս օրերը. «Այսպես շատ շաբաթ պիտի շարունակենք գրել Ս.պատրիարք հոր շաբաթական շրջանին վրա, որովհետև չենք կարծեր որ դառնա դեպի ուղղության ճանապարհը: Համառ և ցասկոտ բնավորություն մի կիշխե և ծանրացած է յուր վրա. ինչ որ կգրենք մեք և ուրիշները յուր ուղղության համար, կջանա, որ այնպես ցցունե թե կարևորություն չտար, և դարձյալ իր ուզածին պես կը վարվի»²:

Այդ ընթացքում իր հրաժարականը ներկայացրած Քաղաքական ժողովին փոխարինելու եկավ նոր ընտրվածը, որի մեջ տեղեր գրավեցին Ղալաթի օջախի անդամներից Ստեփան Փափազյանն ու Քրիստոսատուր Ղազարոսյանը: Նրանք նոր ուժ հաղորդեցին պատրիարքի ընդդիմադիր կողմին: Ազգային ժողովի նիստերը հետզհետե վերածվեցին պայքարի թատերաբեմի: Պատրիարքի կողմնակիցներն ու պաշտպանները Կ.Պոլսում գտնվող Վանի և Մուշի պանդուխտ հայությունն էր, որը Ազգային ժողովի դռնբաց նիստերի ժամանակ լցվում էր Մայր եկեղեցու գավիթը և պաշտպան կանգնում սիրելի «խայրիկին»: Սի քանի անգամ պատրիարքարանը դառնում է ծեծկռտուքի, տուրուղմբոցի, գոռում-գոչումի վայր: Զայրացած ժողովուրդը պահանջում է իր ձեռքը հանձնել Փափազյանին և Ղազարոսյանին: Պատրիարքին մեծ դժվարությամբ հաջողվում է զսպել և հանդարտեցնել մոլեգնած պանդուխտներին: Խռովահույզ նիստեր տեղի ունեցան 1873թ. հուլիսի 31-ին, օգոստոսի 3-ին. «Կ.Պոլսի Ազգային Քաղաքական ժողովն անցյալ շաբթու երկու խռովահույզ և խառնաշփոթ նիստեր ըրավ և զպատրիարքարանը ծանր անկարգությանց, փոխադարձ գանակոծությանց և խայտառակությանց տեսարան դարձուց ի մեծ վնաս պատվո Ազգային կեդրոնական վարչության, որո համարումն բոլորովին անհետացավ գավառական հայոց առջև»³,-

1. «Արարատ», 1872, N 11, էջ 458:

2. «Փունջ», 1872, N 733:

3. «Արշալույս Արարաթյան», 1873թ., N 968:

գրում էր Ձմյունիայի պարբերականներից մեկը: Հուլիսի 31-ին պատրիարքը գրություններ է ուղարկում Ազգային ժողովի երեսփոխաններին, որում հայտնում էր. «Մեր պաշտոնության ընթացքն երթալով ծանրացավ և դժվարացավ, այլևս անհնարին է այս կերպով հառաջ վարել զայն: Ուստի իբրև Սահմանադրական պատրիարք Հայոց, պարտավոր լինելով կանխապես և ըստ օրինի հրաժարականս երեսփոխանական ընդհանուր ժողովո պատկառելի ատենին մատուցանել, կը հրավիրեմ զՁեզ, որ հառաջիկա ուրբաթ օր հրամայեք ի Ղալաթիա, ուր ըստ սովորության ժամ վեցին ատյան լսիտի բացվի»¹:

Օգոստոսի 3-ին Ազգային ժողովը քննարկման է դնում պատրիարքի վերոհիշյալ հրաժարականը: Պատմական այդ նիստում խրիմյանը կարդաց իր նշանավոր «Խոսք հրաժարականը», ուր մանրամասն շարադրեց այն բոլոր պատճառները, որոնք իրեն բարձրացրին պատրիարքական գահ 1869թ. սեպտեմբերի 4-ին և ստիպեցին ինքնակամ հրաժարվել 1873-ի օգոստոսին: 1869-ին նա անսաց արևմտահայ ժողովրդի ծայնին, նրա ցանկությանը, որը հավատում էր, թե պատրիարք խրիմյանը ձեռնհաս պիտի լինի Սահմանադրությունը գործադրել հայոց աշխարհում. «Ամենամեծ ակնկալություն գավառացի ժողովրդոց այն էր, թե խրիմյան պատրիարք եղավ, ուրեմն ավետիս, պետք է, որ ազատվինք հարստահարության ամեն ճնշումներե»²: խրիմյանը հավաստում էր, որ ինքը պետք է լիներ բուն արևմտահայության (և ոչ թե Պոլսի գաղթօջախի հայության) ծայնափողը, նրա ցավերի կարեկիցն ու դարմանողը, Ազգային վարչության ու ժողովի գործունեությունը այդ հունով ուղղողը, Բ.Դռան և ժողովրդի հարաբերությունները կարգավորողը: Իր այդ խոսքում ինքնաքննադատությամբ զբաղվելու հետ միասին, պատրիարքը դատաւիճտում էր Ազգային ժողովում մեծամասնություն կազմած էֆենդիական դասի և հետադեմ հոգևորականության ներկայացուցիչներին, որոնք անլույսն էին դատապարտում Ազգային ժողովի գործունեությունը: Իր ղեկավարությամբ 63 նիստ վարեց խրիմյանը. առաջին նիստի կարևորագույն խնդիրը Սահմանադրության վերաքննության հարցն էր, որն անլուծելի մնաց նրա պատրիարքության չորս տարիների ընթացքում: Ազգային ժողովն անկարող գտնվեց կամ չջանկացավ լուծել այդ հարցը և անընդհատ սահմանափակեց պատրիարքի գործունեության ոլորտները:

1. Ասեմագյուրլունը Ազգային ժողովոյ , 1870-1874թթ., էջ 887:

2. Նույն աղբյուր, էջ 889:

րը: «Գործելու համար եկա և բան մի չի գործեցի, մեկ երկու տարի իբրև անփորձ հազիվ թե փոքրիշատե խելամուտ եղա ազգային գործոց և ընթացից: Ամոթ չեմ համարիր այսպես խոստովանիլ, վասնզի եվրոպիո ամենեն իմաստուն կարծված անձն իսկ կարոտ է փորձառության և գործակից աջակցության: Սույն փորձառությանս մեջ ստուգապես վերահաս եղա և կը վկայիմ առաջի Ազգին և երեսփոխանությանդ, որ Սահմանադրության տրամադրած քանի մի ժողովներն երբեք բավական չեն հայ ազգին պետքերը հոգալ»¹: Այնուհետև Խրիմյանը շարադրում է իր կարծիքը սահմանադրության վերաքննության անհետաձգելիության մասին, Կրոնական, Քաղաքական Ժողովների իրավունքների և պարտականությունների սահմանների վերաբերյալ: Կրոնական ժողովն ի վիճակի չի եղել կարգավորել նույնիսկ Կ.Պոլսի երեսուներկու եկեղեցիների և նրա քահանաների գործերը, ուր մնաց հոգար ողջ Արևմտյան Հայաստանի հոգևոր պետքերը: Սահմանադրությամբ հաստատված է մի Քաղաքական ժողով, որի պարտքն էր հոգալ Արևմտյան Հայաստանի մոտ երեք միլիոն հայության հոգսերը: Նա ընդամենը ի վիճակի էր շաբաթական մի նիստ գումարել երեք ժամ տևողությամբ: Խրիմյանի սթափ հայացքը նկատում է, որ այդ «անվարձ և անթոշակ» Քաղաքական ժողովն ի վիճակի չէ նույնիսկ դատական և այլ խնդիրներ լուծել, ուր մնաց ողջ արևմտահայության ընդհանուր ներքին կենսական խնդիրները: Պատրիարքն առաջարկում էր թեթևացնել Քաղաքական ժողովի ուսերին դրված ծանր բեռը, նրանից թոթափել գավառական խնդիրները և տեսնել, թե այդ Քաղաքական ժողովն ի վիճակի՞ է արդյոք կարգավորել զոնե օսմանյան մայրաքաղաքի հայության գործերը: Իրավիճակը նույնն է նաև տեսուչ խորհուրդներում, որոնց գործելու ասպարեզը դարձյալ միմիայն գաղթօջախի խնդիրներն են: Ըստ Խրիմյանի, Սահմանադրության ամենամեծ թերությունն այն էր, որ բարձիթողի էին արված գավառական խնդիրները:

Հրաժարականը տալուց դեռ մի քանի տարի առաջ պատրիարքը Քաղաքական ժողովի ատյանին ներկայացրեց իր առաջարկությունները Սահմանադրության մեջ տեղ գտած թերությունների և Ազգային ժողովի աշխատանքները բարելավելու միջոցառումների մասին: Խրիմյանն առաջադրեց մի որոշակի պահանջ՝ ստեղծել երկու մասնաժողովներ՝ «ժողով մի տեղական գործոց, ժողով մի գավառական գոր-

1. Ասեմագլուքիոնք ..., էջ 892:

ծոց»։ Այդ առաջարկությունը Քաղաքական ժողովի անդամների կողմից ենթարկվեց քյուր և սխալ քննադատության, այդ պատճառով էլ պատրիարքը չպնդեց նրա կատարման վրա, թողնելով, որ ժամանակը և փորձառությունը համոզեն Քաղաքական ժողովի անդամներին։ Խրիմյանը մատնանշում է, որ հենց այդ առաջարկությունից ծնվեց անհամաձայնությունը իր և Քաղաքական ժողովի անդամների միջև, որը քանի գնաց խորացավ և ի վերջո հանգեցրեց իր հրաժարականին։ Այնուհետև պատրիարքը զուր փորձեց իր այդ առաջարկությունը վերաքննիչ հանձնաժողովի միջոցով ներկայացնել Ընդհանուր ժողովին։ Բայց այդ հանձնաժողովը ևս ուշադրություն չդարձրեց պատրիարքի առաջարկություններին, հետաձգելով այն Ընդհանուր ժողովին ներկայացնել միայն Սահմանադրության լրիվ վերաքննությունից հետո։ Իսկ այդ վերաքննությունը ձգձգվում էր անընդհատ և չէր երևում նրա վերջը։ Պատրիարքը տեսնում էր, որ վերաքննության հարցը կանխամտածված հետաձգվում է. «Իմ համբերությունս հատավ. զի ես չգիտեմ ու չեմ հավատար, թե այդ վերաքննության ավարտումը ո՞ր թվականին է»¹։ Խրիմյանը վճռականորեն հետ մղեց ներկայացված մեղադրանքները, ժխտեց իրեն հակասահմանադրական համարելը, որպես ապացույց վկայակոչելով իր ողջ նախընթաց կյանքը, սահմանադրականների շարքում իր մղած գործուն պայքարը։ Այլ բան է, որ նա պայքարում էր Սահմանադրության մեջ տեղ գտած այն հոդվածների դեմ, որոնք հայ իրականության արդյունք չէին. «Մեր Ազգային Սահմանադրությունը մայրաքաղաքին մեջ խմբագրվեր է, և այն անձանց հեղինակությամբ, որոնք ավելի եվրոպան կը ճանաչեն, քան Հայաստանի աշխարհացույցը, ավելի եվրոպական ազգերու միտումներն ու կացությունը գիտեն, քան Հայաստանի մեջ բնակվող մերազնեից նյութական ու բարոյական վիճակն ու պիտույքը. և այսպես, Սահմանադրությունը Եվրոպիո գաղափարաց վրա ծուլվեր է ավելի, քան թե Հայաստանի։ Օրենսդիրը պարտավոր էր քննել այն ժողովրդյան վիճակը, պիտույքն ու բարքը, որու օրենք սահմանել կոչված էր, և այդ ժողովուրդը միայն Վոսփորի մեջ չի բնակեր, այլ այս անծուկ շրջանակեն անդին»²։ Հայաստանի հեռավոր գավառներու մեջ, և երբ տակավին այս կերպով խմբագրված Սահմանադրություն մը մայրաքաղաքին մեջ անգամ գործադրված ատեն դժվարություններ կը ծագին, մտածելու է, թե գավառներու

1. Աստիճադրությունը..., 1870-1874թթ., էջ 893։

մեջ ինչ հիմ կը բռնե. և ինչ արդյունք կունենա»¹: Ահա թե ինչու պատրիարքը ցանկանում էր շուտափույթ ավարտված տեսնել Սահամանադրության վերաքննությունը: Բայց նրա ցանկությունը չէր համընկնում Ազգային ժողովի, Քաղաքական և Կրոնական ժողովների տարտամ ընթացքին: Գավառներում՝ (իմա՝ բուն Արևմտյան Հայաստանում) Վասպուրականում, Խարբերդում, Սեբաստիայում և այլուր չէին դադարում Սահամանադրության գործադրության շուրջը ծավալված խռովություններն ու վեճերը: Խրիմյանը բացահայտում էր, որ Ազգային ժողովի հետադեմ երեսփոխանները Սահամանադրությունը ծածանում են իբրև դրոշ, որոնք վաղուց խոտորել են սահմանադրական ուղուց և փաստացի հակասահմանադրականը նրանք են:

Այդ հրաժարական խոսքում Խրիմյանն անդրադառնում է հայ հոգևորականության անկումային վիճակի վրա, Խորենացու նման ողբում հայ եկեղեցու անկումը: Կ.Պոլիսը լի է բարձրաստիճան հոգևորականներով, իսկ գավառները զուրկ են վիճակային առաջնորդներից, առաջնորդ, որ սպեղանի դներ գավառահայության վերքերին, կանոնավորեր տեղական իշխանությունների և ժողովրդի հարաբերությունները: Տիգրանակերտի կուսակալության մեծ վիճակը, Եդեսիան, Խարբերդը, Արաբկիրը, Ակնը, Չմշկածաղը, Եվդոկիան, Ամասիան ու Մարզ-վանը, Երզնկան, Դերջանն ու Մուշը զուրկ են հոգևոր առաջնորդներից, որովհետև օսմանյան մայրաքաղաքի համեմատաբար խաղաղ կյանքին սովոր բարձրաստիճան «փափկակենցաղ» հոգևորականները խորշում էին Արևմտյան Հայաստան մեկնելուց, իրենց իսկ արտահայտությամբ «գավառում» գործելուց:

Այդ բոլոր պատճառները բարդվում են իրար վրա, հուսահատեցնում պատրիարքին, և վերջինս ներկայացնում է իր հրաժարականը, կտակելով իրեն հաջորդող պատրիարքին ուշադրությունը բևեռել հետևյալ կարևոր խնդիրների վրա.

1. Ազգային վարչությունն իսկապես կենտրոնական դարձնել. Պոլսի համար կազմել տեղական վարչություն:
2. Ազգային պաշտոնեության հարաբերությունը կառավարության հետ դարձնել օրինավոր և օգտակար:
3. Սահմանադրության ընտրողական սկզբունքը չչարաշահելու համար ապահով և ճիշտ եղանակ որոշել:
4. Կանոնավորել ազգային տուրքը:

1. Առևմտագլուխներ... 1870-1874թթ., էջ 80:

5. Պարտադիր դարձնել ազգային պաշտոնության հաշվետվությունը:

6. Կարգավորել հոգևորականության վիճակն ու գործունեությունը:

7. Սահմանել վիճակների առաջնորդների հաշվետվության օրինավոր եղանակ:

8. Ապահովել վանքերի ու եկեղեցիների կալվածքներն ու եկամուտները և դրանք ծառայեցնել ազգի բարոյական օգտին:

9. Միջոցներ ձեռք առնել կրոնափոխությանը խոչընդոտելու համար:

10. Նոր միջոցներ մշակել ուսումն ու գիտությունը ազգի մեջ տարածելու համար:

11. Ազգային դաստիարակության համար դրամազուլիս հաստատել:

12. Ուղիներ որոնել նախակրթական (տարրական) ուսումը ընդհանրացնելու համար, բացել մի քանի կենտրոնական բարձրագույն ուսումնարաններ:

Ուշադրության արժանի էր մանավանդ 13-րդ կետը, որն իրենից ներկայացնում էր գործունեության մի ծավալուն ծրագիր. «Չայոց ազգային ընտանեկան կյանքը, այն է՝ ամուսնական և բարոյական կապերը ամրապնդել, զեղծումները բառնալ, պանդխտության առաջքն առնուլ և Ազգը մի հանրական ընտանիք կազմելու դրության վերածել: Ներքին և արտաքին հարստահարությունները բառնալու համար բարեխնամ տերութենեն ավելի զորավոր միջոցներ խնդրել, գաղթականությունն արգելուլ, ազգային անհատական իրավունքներն պաշտպանել, որով և Ազգի ամբողջությունն ապահովել»¹:

Չարցերի այս ամբողջությունն է, որ խրիմյանը ներկայացրեց ազգային ժողովին իր հրաժարական խոսքում:

Ելույթ ունենալով խրիմյանի հրաժարականի առթիվ, Բաֆֆին պաշտպանության տակ առավ գավառական մասնաժողով ստեղծելու նրա ծրագիրը, այն համարելով Ազգային ժողովը գավառահայությանը մոտեցնելու ճիշտ ուղին: Այդ պատճառով էլ նա սուր քննադատության ենթարկեց քաղաքական ժողովի անդամներին՝ պատրիարքի առաջարկը մերժելու համար, ստիպելով նրան հրաժարական ներկայացնել²:

1. Առեմագյուրիներ..., 1870-1874թթ., էջ 892:

2. Մշակ, 1873, № 35 և 46, նաև Լ.Կյա Գևորգյան, «Գրիգոր Արքեպիսկոպ և նրա Մշակը», էջ 218-219:

Ազգային ժողովի օգոստոսի 3-ի այդ պատմական նիստին մասնակցում էին 78 երեսփոխան: Քաղաքական ժողովի բոլոր անդամները բացակա էին, որովհետև մինչ այդ նրանք էլ, իրենց հերթին, Ազգային ժողովին էին ներկայացրել իրենց հրաժարականը, դրանում պատրիարքին մեղադրելով Սահմանադրության հողվածներին հակառակ գործելու և հակասահմանադրական լինելու մեջ: Երկու հրաժարականների հարցը քննելու համար Ազգային ժողովն ընտրեց քննիչ հանձնաժողով, որի նախագահ նշանակվեց Գրիգոր Օտյանը: Իրեն տրված ութ օրվա փոխարեն հանձնաժողովը իր կարծիքը ժողովին ներկայացրեց օգոստոսի 24-ին: Բուռն ու փոթորկոտ էր այդ օրվա նիստը: Քննիչ հանձնաժողովի տեղեկագիրը նիստում կարդացվեց երկու անգամ՝ ուշադիր ունկնդրության և մանրամասն քննարկում կազմակերպելու համար: Տեղեկագիրը հառողուն էր Ազգային ժողովի երեսփոխաններին, որ անհիմն էր Քաղաքական ժողովի՝ Խրիմյանին հակասահմանադրական ներկայացնելու մեղադրանքը: Այդ նիստին ներկայացվեցին նաև ժողովրդի անունից բազմաթիվ ստորագրություններով վավերացված երկու հանրագրություն, որոնք ունեին տրամագծորեն հակառակ բովանդակություն: Առաջինը նշում էր պատրիարքի՝ սահմանադրության դեմ գործելու հանգամանքը և հայտարարում էր վճռական ու որոշակի. «Ժողովուրդը սահմանադրության անթերի գործադրությունը կը պահանջե և եթե գործադրության մեջ արգելք մը կան դժվարություն մը կա, դարձյալ երեսփոխանական ժողովդ միայն կրնա այդ արգելքը կան դժվարությունը տեսնել և բառնալ և ըստ այնմ հրամայել Ազգային վարչությանը նույնը գործադրելու համար»¹: Այդ հայտարարությունը փաստորեն մի կոչ էր Ազգային ժողովին՝ գահընկեց անել պատրիարքին, որը համարձակվում էր պնդել Սահմանադրության մեջ տեղ գտած անգործադրելի հողվածների փոփոխության վրա:

Երկրորդ հանրագիրը բողոք էր Քաղաքական ժողովի դեմ, քննադատում էր նրա ապիկարությունն ու անկարողությունը, անխոհեմ ու անհեռատես գործունեությունը, գավառների և Կ.Պոլսի թաղերի մեջ խռովություններ և գժտություններ հարուցանելը, սահմանադրության պաշտպանության քողի տակ հակաժողովրդական գործունեության ընթացքը, պատրիարքին անվանարկելն ու վարկաբեկելը: Այդ հան-

1. Աստնագյուրիներ, 1870-1874թթ., էջ 912:

րագիրը բացահայտ, առանց երկնչելու նշում էր, որ բոլոր չարիքների աղբյուրը թաքնված է Ղալաթի օջախի գործունեության մեջ, ուր ղեկավար դիրք էին գրավում Մատթեոս Իզմիրլյան վարդապետը, Քրիստոսատուր Ղազարոսյանը և Ստեփան Փափազյանը: Հանրագրում պահանջվում էր, որ վերոհիշյալ անձնավորությունները այլևս չընտրվեն հասարակական գործունեության ասպարեզում և «ազգային պաշտոն բնավ չվարեն»: Հանրագրի ամենավճռական պահանջը Ազգային ժողովի երեսփոխաններից՝ «չընդունել մեր սիրելի հայրիկին հրաժարականը» և արագացնել Սահմանադրության վերաքննությունը:

Այդ նիստից բացակայում էր նաև հրաժարական տված պատրիարքը: Դրա փոխարեն նա մամակ էր ուղարկել Ազգային ժողովին, որում բողոքում էր իր հրաժարական խոսքում արտահայտած մտքերի թյուրըմբռնման դեմ: Բոլոր տարակույսները փարատելու համար նա կրկին անգամ նշում էր, որ անկատար և սխալ է համարում, երբ ազգային գործերը վարելու համար բավարարվում են Կրոնական և Քաղաքական ժողովներով և մի քանի Տեսուչ խորհուրդներով: Խրիմյանն անկատար էր համարում ոչ թե Սահմանադրական դրությունը, այլ վարչական կազմակերպության եղանակը: Նա բողոքում էր, երբ պահանջ էին դնում գործադրել Սահմանադրությունը կետ առ կետ և ավելորդ էին համարում նրա վերաքննությունը: Հրաժարված պատրիարքը հայտարարում էր իր մամակում, որ Սահմանադրության վերաքննությունը հետապնդում է ոչ թե հակասահմանադրական նպատակներ, այլ նպատակամղված է ընդարձակել և կատարելագործել գործող Սահմանադրության սահմանները, դարձնել այն «Ազգի բազմադիմի պիտոյից և պահանջմանց համեմատ»:

Զննիչ հանձնաժողովը պատասխան է պահանջում Քաղաքական ժողովի անդամներից, որպեսզի սպառիչ ներկայացնեն պատրիարքի թույլ տված զեղծումները և ապացուցեն նրա հակասահմանադրական լինելը: Քաղաքական ժողովի պատասխանը լիովին բացահայտում է Ազգային վարչության հակաժողովրդական, հետադիմական էությունը: Պատրիարքը մեղադրվում էր վանի հոգևոր առաջնորդ, տխրահռչակ Պողոս վարդապետին հեռացնելու համար, քանի որ վերջինս համարձակվել էր այդ քայլն անել առանց կրոնական և քաղաքական ժողովների գիտության: Սակայն ժամանակի իրադարձությունների քննախույզ վերլուծությունը մեզ բերում է այն եզրակացության, որ Խրիմյանը ստիպված էր դիմել այդ քայլին, քանի որ վերոհիշյալ ժո-

ղովներում տեղ գտած ազգային ջոջերը պաշտպանում էին գավառի իրենց ծայրափողին, Վասպուրական հայաշատ նահանգի «արյունախում վամպիրին»: Ժամանակին այդ իրադարձություններին անդրադարձել է արևմտահայ հասարակական կյանքին ակնդետ հետևող արևելահայ մեծ վիպասանը՝ Բաֆֆին, որն արդարադատ է համարել խրինյանի վճիռը, և մեղադրել Պոլսի Ազգային վարչության Քաղաքական ու Կրոնական ժողովներին¹:

Քաղաքական ժողովը իր մեղադրանքները ձևակերպում է տասնմեկ հոդվածներով: Քննիչ հանձնաժողովը, մանրամասն հետազոտելով այդ մեղադրանքները, հանգում է այն եզրակացության, որ անհիմն են խրինյանին ներկայացրած մեղադրանքները: Այդ պատճառով էլ Քննիչ հանձնաժողովը իրեն իրավասու է համարում առանց Ազգային ժողովի գիտության համոզել պատրիարքին հետ վերցնել հրաժարականը: Պատրիարքը մերժում է այդ առաջարկությունը: Ազգային ժողովի 65-րդ (ԿԵ) նիստին ներկայացրած Քննիչ հանձնաժողովի տեղեկագիրը այդ բոլորի մասին հաղորդում է Ազգային ժողովի երեսփոխաններին: Նրանց մի մասը առաջարկում է պատվիրակություն ուղարկել պատրիարքի մոտ՝ համոզելու հրաժարականը հետ վերցնելու: Բուռն ու փոթորկոտ վիճաբանություններն ավարտվում են հոգուտ խրինյանի: Ազգային ժողովի նիստը տեղի էր ունենում Կ.Պոլսի Մայր տաճարում, ուր ազգային երեսփոխաններից բացի ներկա էր նաև գաղթօջախի հայության և պանդուխտ մշեցիների ու վանեցիների մի ստվար բազմություն: խրինյանի հակառակորդները վախենալով ժողովրդական հուզումներից, չեն կարողանում բացահայտ քվեարկել նրա հրաժարականի օգտին: Հենց նիստի ժամանակ պատգամավորությունը ներկայանում է պատրիարքին և նրան հաղորդում Ազգային ժողովի խնդիրը հրաժարականը հետ վերցնելու մասին: Նրանք վերադառնում են դրական պատասխանով: Ազգային երեսփոխանները, ժողովրդի ներկայացուցիչները ուժգին ծափահարություններով և խրինյանի անվանը հռչակած «կեցցենքով» թնդացնում են Մայր Տաճարի կամարները: Բայց օգոստոսի 24-ի որոշումը վերջնական չէր: Դա ժողովրդավարների ժամանակավոր հաղթանակն էր:

Բացահայտ գործողությունների դիմելուց վախեցած հակառակորդները ժողովից անմիջապես հետո ծավալում են եռանդուն գործու-

1. Բաֆֆի, Նրկերի ժողովածու, հ.9, էջ 75, նաև «Մշակ», 1874թ., N 10, էջ 1:

նեություն պատրիարքի հրաժարականը վերստին ընդունել տալու համար: Սովորականի մեծ պատրիարքը հայտարարություն է տալիս լրագիրներին, որ Ազգային ժողովի հաջորդ նիստը տեղի կունենա դարձյալ Մայր Տաճարում օգոստոսի 31-ին: Սակայն պատրիարքի հակառակորդների օրգան «Օրագիրը» հրատարակում է Ազգային ժողովի ատենապետ Հարություն Տատյանին ուղղված հիսունմեկ երեսփոխանների կողմից ստորագրված մի հանրագիր, որը հայտարարում էր, թե ժողովրդի ճնշումից ազատ մնալու համար անհրաժեշտ են համարում Ազգային ժողովի հերթական նիստը գումարել դռնփակ՝ Ղալաթիո եկեղեցում: Հանրագրի մասին պատրիարքին հաղորդում է ժողովի ատենապետը, խնդրելով նրա կարգադրությունը: Պատրիարքը չկանենալով «աղարտել իր ստորագրության հարգը», խնդիրը կարգավորելու համար դիմում է դիվանի խոհեմությանը: Դիվանը որոշում է նիստն անցկացնել Մայր Տաճարում և դռնբաց: Իբրև բողոք այդ որոշման դեմ հանրագիրն ստորագրող հիսունմեկ երեսփոխանների կշռող մեծամասնությունը (48 հոգի) չեն ներկայանում Ազգային ժողովի նիստին: Հանրագիրն ստորագրած երկու երեսփոխան ներկայանում են նիստին, պատմում, թե ինչ մեքենայություններով են վերցրել իրենց ստորագրությունը, հայտարարում են, որ համաձայն չեն Խրիմյանի հակառակորդների հետ:

Նիստին ներկա չէր նաև պատրիարքը: Արխիվային փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ Խրիմյանը պատրաստվել էր ընդարձակ ելույթ ունենալ Ազգային ժողովի օգոստոսի 31-ի նիստում, սակայն հանգամանքների բերումով նա մույնիսկ չի մասնակցել նիստին: Չիրապարակված այդ փաստաթղթում¹ նա խարազանել է իր հակառակորդների պայքարի ստոր մեթոդները, զրպարտությունները, սադրանքները: Մերկացումներով լի այդ ելույթը, անշուշտ մոր խռովությունների և հուզումների առիթ կտար: Խրիմյանի կողմնակիցները չէին հանդուրժի պարտությունը և վերստին կսկսվեր պայքարը: Ըստ երևույթին, այդ հանգամանքն է նկատի ունեցել Խրիմյանը, երբ բացակայել է Ազգային ժողովի նիստից և իր հրաժարականը ներկայացրել է ուղղակի Բ.Դռանը: Նրա բացակայությունը Ազգային ժողովի նիստին ունեցավ բացասական ազդեցություն: Թեև նրա կողմնակիցները բողոքեցին 51 երեսփոխանների կողմից ստորագրված հանրագրի բո-

1. ԳԱԹ, Մ.Խրիմյանի ֆ., գ. 1:

վանդակության դեմ, սակայն ստիպված տեղի տվեցին, որովհետև Ազգային ժողովում փոքրամասնություն էին կազմում: Հետագայում Կ.Պոլսում գտնվող Էջմիածնի անպաշտոն նվիրակ Պետրոս եպիսկոպոսը խոստովանում է, որ Խրիմյանի պաշտոնանկության համար նրա հակառակորդները ծախսել են «22 հազար ռուբլի օրագրության և փողոցի սրիկաներին գրգռելու և կաշառելու համար»¹:

Այսպիսով, ավարտվեց 4 տարի տևող պատրիարքության շրջանը: Այդ ժամանակամիջոցը հայ ժողովրդի համար լի էր բուռն իրադարձություններով: Գավառներում հասունացող ժողովրդական հուզումներին և խլրտումներին ակնդետ հետևում էր Խրիմյանը. նա ցանկանում էր Սահմանադրության վերաքննությանը տալ այնպիսի ընթացք, որ Ազգային ժողովում գերակշռի բուն Արևմտյան Հայաստանի ներկայացուցչությունը, որի վրա հենվելով նա կկարողանար պայքարել Կ.Պոլսի և ծովեզրյա քաղաքների էֆենդիական վերնախավի նկրտումների դեմ: Սակայն նրա ցանկությունները չիրականացան. գավառի կողմից ընտրված երեսփոխանների չնչին մասն էր միայն գավառացի: Ընտրական սիստեմն այնպիսին էր, որ մայրաքաղաքում նստած որևէ «ազգային ջոջ» իրավունք էր ստանում ներկայացնել որևէ գավառի հայության շահերը: Այդ հանգամանքն էր, որ հնարավորություն չէր տալիս Խրիմյանին մեծամասնություն կազմել Ազգային ժողովում: Չնայած Խրիմյանը որպես պատրիարք չփայլեց վարչական և կազմակերպչական ունակություններով, սակայն արևմտահայ ժողովրդին օգտակար լինելու ձգտումը և ջանքերը այդ ուղղությամբ, նրա անունը դասեցին լավագույն պատրիարքների շարքը, իր ժողովրդավարական հակումներով և գործունեությամբ: Նրա հետ մրցակցող բարձրաստիճան հոգևորականները, որոնք հավակնություն ունեին պատրիարքական գահին և հետագայում հասան այդ դիրքին, անկեղծորեն խոստովանեցին, որ իբրև մարդ, ազգասեր ու հայրենասեր, Խրիմյանն անբասիր մնաց մինչև վերջ: Հայ եկեղեցու պատմագիր Մաղաքիա Օրմանյանը այսպիսի գնահատական է տալիս նրա պատրիարքական գործունեությանը. «Խրիմյան, իրավ, իբրև անվարչազետ հայտնվեցավ, բայց մարդը չազտիկցավ, անկեղծ միտքը, ուղիղ սիրտը, անշահասեր ընթացքը, ազգասեր նպատակը և առաքինասեր հոգին միշտ բարձր մնացին և կասկածի ներքև չիմկան,

1. Ներքեց, Կարաղիկոսություն և Խրիմյան, էջ 22:

և Հայրիկ փաղաքշական կոչումը ևս քան զևս հաստատվեցավ, և մեծ անունը և մեծ մարդը մեծ մնաց միշտ»¹:

Խրիմյանի պատրիարքական գործունեության համապարփակ գնահատականն է տալիս նրա ժամանակակից, անխոնջ հասարակական գործիչ Ա. Արփիարյանը. «Խրիմյան Հայրիկին պատրիարքությանը Հայաստան և Պոլիս ավելի սերտ իրարու կապվեցան: Մինչև այն ատեն պատրիարքները կուգային Պոլսո շրջանակներեն կամ փոքր Հայքեն. Նիկոմեդիա, Պրուսա, Ռոտոսթո, Իզմիր, ասոնք էին պատրիարքներ պատրաստող մենաշնորհյալ քաղաքները: Իսկ Հայրիկ բնիկ վանցի է, Հայաստանը քարոզած է ու Վանեն կը բերեին զինքը: Ազգային ժողովը հայ ազգին գաղափարներուն թարգմանը կը հանդիսանար: Այդ նոր սերնդին պարագլուխը Օտյանն էր, որ Հայրիկին ձեռքեն բռնեց և պատրիարքական աթոռը բարձրացուց: Հայրիկ պատրիարքը ինքզինքը հռչակեց «Հայաստանի վիշտերուն պատկերը»: «Հայաստանի հարստահարությանց» խնդիր անունին տակ հայկական խնդիրը ծնավ: ...Հայկական խնդիրը Հայաստանեն բխելով Պոլիս կգորանար 1870-ին և առաջ կերթար օր մը ամբողջ Եվրոպայի խնդիրը դառնալու համար»²: Սա Խրիմյանի գործունեության, նրա վաստակի համառոտ գնահատականն է, որը փաստում է մի հանգամանք՝ Խրիմյանը հայկական հարցի արծարծման նախակարապետն է: Նրա պատրիարքական գործունեությունը դրվատանքի է արժանացել հետագայի մի շարք բարձրաստիճան հոգևորականների կողմից (Թորգոմ Գուշակյան, Սիոն Մանուկյան, Կարապետ Պալճյան, Վազգեն Ա.): «Բուն Հայաստանը, գավառը ուշադրության կեդրոնն էր, և Խրիմյան՝ գավառի առաքյալն էր: Չորս տարի միայն պաշտոն վարեց իբրև պատրիարք, գավառի ցավերով զբաղեցավ, կառավարության դիմումներ ըրավ կեղեքիչները պատժելու»³:

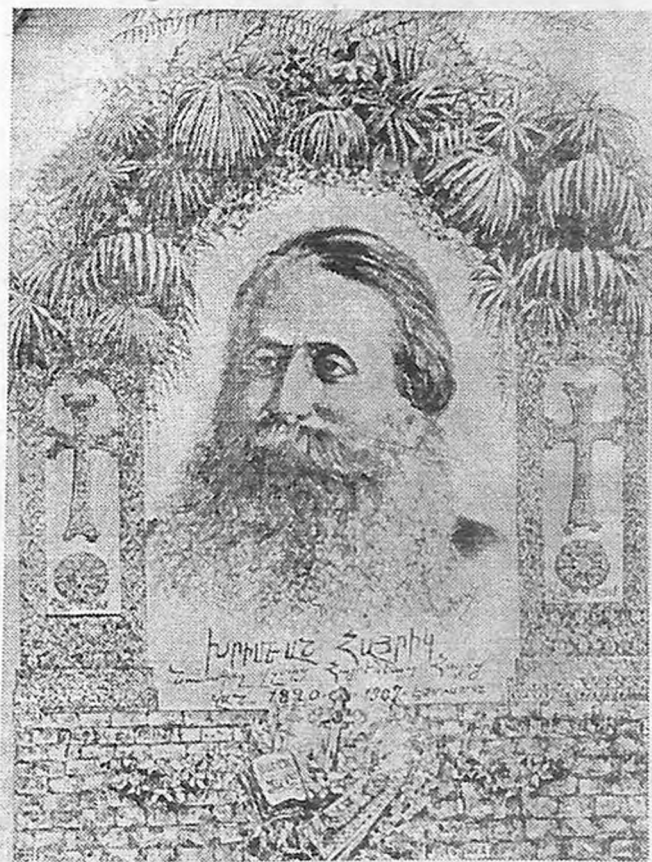
Խրիմյանի պատրիարքական գործունեության դիպուկ գնահատական է տվել խորհրդահայ պատմաբաններից Ռաֆիկ Հովհաննիսյանը. «Լինելով ժողովրդական շահերի արտահայտիչը, Խրիմյանն իր պատրիարքության շրջանում գավառներն աշխատանքի էր ուղարկում, որքան հնարավոր էր, հայրենասեր հոգևորականների: Նա էր, որ առաջ քաշեց Սահմանադրության վերանայման հարցը, որտեղ ոտնահար-

1. Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Հ.Գ., էջ 4304:

2. Ա. Արփիարյան, Հայաստան և Պոլիս, տես Նոր կյանք, 1899, N 13, էջ 195-196:

3. Ա. Մանուկյան, Հայոց կայրիկ, 1957, էջ 17-18:

ված էին գավառահայության շահերը: Նա առաջին և վերջին պատ-
րիարքը եղավ, որ բողոքեց սահմանադրության մեջ գավառների կա-
րիքների անտեսման դեմ: Նրա պայքարը սահմանադրության վերա-
նայման համար գավառի ընթուստացումն էր Պոլսի էֆենդիության դեմ»¹:
Տվյալ ժամանակշրջանից պահպանված արխիվային փաստաթղթերի,
Ազգային ժողովի ատենագրությունների և ժամանակի մամուլի քննա-
խույզ հետազոտությունը հավաստում է այդ եզրակացությունը:

Ռ. Հովհաննիսյան, Արևմտահայ ազգային ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշա-
տան հայրենյաց» կազմակերպությունը, էջ 81:

ՏՏ ՍԻՐՏԻՉ Ա՛ ԼԵՅԱԳԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ
ԱՄԹՈՒՄԻՈՍ ԱՄՈՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԳԼՈՒԽ ԶԻՆԳԵՐՈՐԴ

Մ. ԽՐԻՄՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏՐԻԱՐԵՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀՐԱԺԱՐՎԵԼՈՒՑ ՀԵՏՈ

1873թ. հուլիսի 31-ին Մկրտիչ Խրիմյանը հրաժարական ներկայացրեց Ազգային երեսփոխանական ժողովին, իսկ օգոստոսի 3-ին նույն այդ ժողովում հանդես եկավ «Խոսք հրաժարման» ծրագրային արժեք ունեցող ծավալուն զեկուցմամբ: Բ.Դուռը շտապեց ընդունել նրա հրաժարականը, պատվիրելով Ազգային ժողովին ընտրել պատրիարքական տեղապահ: Հասարակ ժողովուրդը, մասնավորապես մայրաքաղաքի ստվարաթիվ պանդուխտ համալներն ու թուլումբաջիները (բեռնակիրներն ու հրշեջները), ճնշում են գործադրում Ազգային ժողովի երեսփոխանների վրա՝ պատրիարքական տեղապահի ընտրություն չկատարելու պահանջով, Խրիմյանի պատրիարքությունը շարունակելու նպատակով: Այդ բանը պատճառ դարձավ կառավարության միջամտությանը՝ Ազգային Սահմանադրության դադարեցման հեռահար հարվածով: Միայն այդ հանգամանքը ստիպեց Խրիմյանի կողմնակիցներին՝ թողնել պայքարի ասպարեզը և հաշտվել պատրիարքական տեղապահի ընտրության փաստի հետ: Կարճ ժամանակ այդ պաշտոնը վարեց եպիսկոպոս Նիկողայոս Աղասյանը, որի մահից հետո ընտրվեց նոր տեղապահ՝ Ներսես Վարժապետյանը¹:

1874թ. մայիսի 8-ին Վարժապետյանն Ազգային ժողովի կողմից ընտրվեց պատրիարք և իր ուխտը կատարեց վերաքննված սահմանադրության Բ.Դռան կողմից վավերացված հոդվածների տարբերակի վրա:

Հրաժարված Մկրտիչ Խրիմյանը մնաց Օսմանյան կայսրության

1. Սարուխան, Հայկական խնդիրն և Ազգային Սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860-1910), Ա. հատոր, էջ 69:

մայրաքաղաքում: Նա կարող էր վերադառնալ Վասպուրական, ուր Վարագա վանքի վանահայրն էր, որն իր երկարատև բացակայության ընթացքում վարում էին վանահայրության փոխանորդները: Կարող էր մեկնել Տարոն՝ Սբ.Կարապետի վանք, ուր դարձյալ վանահայր էր, Էջմիածնի կողմից եպիսկոպոս օծված՝ «ի վերա տանն Տարոնո»: Սակայն լռելյայն համաձայնությամբ և՛ Բ. Դռան կողմից, որը չէր ուզում անհանգիստ հոգևորականին թողնել իր հսկողությունից դուրս, և՛ ժամանակի պատրիարքի, և՛ անձամբ իր, նա շարունակեց իր գործունեությունը Կ.Պոլսում՝ գավառահայությանը հուզող խնդիրների լուծմանը իր նպաստը բերելու նպատակով:

Բոսֆորի ասիական ափին գտնվող Կ.Պոլսի Գուգկունճուք թաղամասում, ազգային վարչական պաշտոններից հեռացած, նա «լուռ ու մունջ» հետևում էր Ազգային ժողովի նիստերին, առանձնակի հետաքրքրություն դրսևորելով քննարկվող գավառական խնդիրների նկատմամբ, զուգահեռաբար զբաղվելով գրական գործունեությամբ: Թվում էր, թե խրիմյանն ընդմիջտ հեռացել է հասարակական գործունեությունից: Սակայն դա երևութական էր: Նրան հետաքրքրում էին նույնիսկ համակայսերական, համապետական այն խնդիրները, որոնք շոշափում էին ազգային շահերը:

Խրիմյանի հակառակորդները, որ ամեն ինչ արել էին նրա հրաժարականն ստանալու համար, չդադարեցրին իրենց բանասարկությունները: Նորընտիր պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը մեծ ժողովրդականություն և հեղինակություն ուներ Կ.Պոլսում: Նա իր պատրիարքական գործունեությունն սկսեց փաստորեն շարունակելով նախկին պատրիարքի ծրագրերը: Այդ հանգամանքը ակնառու էր ժամանակակիցների համար, որոնք փաստում էին. «Ներսես իր քաղաքականությամբ հետևող էր խրիմյանին, որ արժարժեց և ստիպողական պահանջ դրեց գավառներում հայ ժողովրդի վիճակը բարելավել»¹: Խրիմյանի հակառակորդները, խտրություն չդնելով միջոցների մեջ, ցանկանում էին սեպ խրել երկու ժողովրդական գործիչների միջև, նրանց ներկայացնելով իբրև տարբեր կուսակցությունների ղեկավարներ: Բանը հասավ այնտեղ, որ նույնիսկ Վարժապետյանը, ականաչից, հանձին խրիմյանի տեսավ իր ախոյանին: Վերջինս, որ պատրիարքությունից հրաժարվել էր ոչ թե առերևույթ, այլ ողջ հոգով,

1. Սարուխան, ճշվ. աշխ., էջ 74:

որի համար ամեն անձնականից բարձր էր ազգային շահը, ապրելով նույն քաղաքի տարբեր թաղամասերում, որոշեց նամակով դիմել պատրիարքին՝ իրենց հարաբերությունները պարզաբանելու և բարելավելու միտումով:

Քրիստոնեական սիրով, ներողամտությամբ, մարդկային բարձր բարոյական արժեքների գնահատումով և պահանջով հրաժարյալ պատրիարքը դիմում է ներկա պատրիարքին, բացատրում, որ հակասահմանադրականները սահմանադրության պաշտպանի քողի տակ անպատու դարձրին իր գործունեությունը և նույն նպատակով գրգռում են Վարժապետյանին իր դեմ, որից մեծապես տուժում է ազգային գործը, հասարակության շահը: Խրիմյանը բացատրում է Վարժապետյանին, որ բոլորովին ցանկություն չունի վերստին պատրիարքական գահ բարձրանալու, իր միակ և գերագույն նպատակը՝ ձեռք ձեռքի տված ջանասեր գործունեությունն է՝ հանուն ազգի բարօրության: Նա ժխտում է այն սադրանքը, թե ինքը՝ Խրիմյանը, հակաճանաչողությամբ խմբի կամ կուսակցության պարագլուխ է, հավատացնում իր անկեղծության մեջ. «Մի հավատար, սրբազան տեր, հաստատուն կաց աթոռիդ վրա... Եթե համառ լինեի և փառասիրությունը զիս գրգռեր պինդ գրկել ու չթողուլ այդ գահին: Եթե միմիայն ազգին համար իրավունքներս չնոռնայի, մի՞թե դժվարին էր իմ ոսոխներուս հետ իրավախոս լինել, դուք ինքնին գիտեք, թե որչափ դյուրին էր, բավական էր, որ սահմանադրության վերաքննությունը չպահանջեի: Ահա Քրիստոսի սիրո խաղաղարար ողջույն տալով կըսեմ, թե՝ Եղբայր եմք մեք և Մովսես մեր մեջ գալով կհանդիմանե, որ չգրկինք իրար»¹:

Հրաժարված պատրիարքին հուզում էին ժամանակի իրադարձություններն ու ալեբախումները: 1839 և 56 թթ. թուրքական իշխանությունների հրատարակած բարենորոգումների հրովարտակները մնացել էին թղթի վրա: Վերջին հրովարտակից հետո անցել էր երկու տասնամյակ: Կայսրության հասարակական կյանքում նրան էր գալիս մի նոր ուղղություն, որը եվրոպական պետությունների «ճնշող» ձեռքը թուրքիայից հեռացնելու միտումով կյանքի էր կոչում նոր ծրագրեր: Թուրքական կյանքում թատերաբեմ էր բարձրանում նոր օսմանների հոսանքը: Նրանց պարագլուխ Միդհատ փաշան դառնում էր թուրքական սահմանադրության հայրը. նրա համախոհների շար-

1. ԳԼԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 144:

քում էր նաև հայ հասարակական գործիչ, թուրքական պետական պաշտոնյա Գրիգոր Օտյանը, որի աջակցությամբ և անմիջական մասնակցությամբ ստեղծվում է թուրքական սահմանադրությունը: Թուրքական սահմանադրության պայքարի հորձանուտում իրար են հաջորդում սուլթան Աբդուլ Ազիզն ու Մուրադ Ե-ն: Առավել խորամանկ Աբդուլ Չամիդին հաջողվում է գահընկեց անել Մուրադին, խուսափել եվրոպական պետությունների միջամտությունից, առերես համաձայնել թուրքական սահմանադրության հեղինակ Միդհատի հետ և մի հարվածով Թուրքիան հայտարարել սահմանադրական միապետություն:

Խրիմյանը, որ պատրիարք էր դարձել Գրիգոր Օտյանի եռանդուն միջամտությամբ, հրաժարական տալուց հետո էլ վայելում էր նրա հովանավորությունն ու բարեկամությունը: Ճիշտ է, սուլթանը իրեն ներկայացրած սահմանադրության տարբերակից կրճատել էր առաջադիմական բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք վերաբերում էին, մասնավորապես, քրիստոնյա հպատակների իրավունքներին, սակայն և՛ Օտյանը, և՛ Խրիմյանը պատրանքներ ունեին նոր ժամանակների գալստյան վերաբերյալ: Իր ժողովրդի լավագույն ապագայի նկատմամբ տածած հույսերով և ակնկալություններով Խրիմյանը եռանդուն մասնակցություն է ցույց տալիս համակայսերական կյանքին: Ժամանակի բուռն իրադարձությունների ազդեցության տակ նա գրում է *«Ժամանակ և Խորհուրդ յուր»*՝ աշխատությունը, որը լույս է տեսնում 1876-ին: Հույսերի, սպասումների, ակնկալիքների, կասկածների և տարակույսների, բազմաթիվ հարցականների միասնություն է հրապարախոսական համառոտ այդ երկը: Ժողովրդին ավետելով քաղաքակիրթ աշխարհի, նոր բարքերի, նոր ժամանակների գալստյան մասին, հեղինակը զգուշացնում է, որ «հին աշխարհակալաց ոգին, փառասիրության տենչը» չեն վերացել աշխարհի երեսից, առավել զորացել և սրվել են հզոր պետությունների՝ այս աշխարհի ուժեղների հակասությունները, եկել է այնպիսի ժամանակ, երբ «ազգ ազգի դեմ և թագավորություն թագավորության դեմ կորոտա Կրուբի թնդանոթով և կսպառնան միմյանց ճետն ու հիշատակ ջնջել աշխարհիս երեսեն»¹: Խրիմյանի սբափ աչքը տեսնում է մեծ պետությունների միջև եղած հակասությունների սրումը, շահերի բախումը, նա կարծես կանխագրում է համաշխարհային պատերազմի հասունացման իրական վտան-

1. Մ.Խրիմյան, *Ժամանակ և Խորհուրդ յուր*», էջ 7:

գը: Նա իրար է հակադրում մարդկության պատմության տարբեր ժամանակներ. ստրկության և ազատության, չարչարանքի և փրկության, զրկանքի և հատուցման, կործանման և վերաշինության, միապետության և սահմանադրության: Նախկին պատրիարքը, որ իրեն համարում էր «Հայաստանի ցավոց պատկերը», քաջաժամոք էր հայ գավառի բնակչության ծանր տառապանքներին: Նա իր բողոքի ծայնն է բարձրացնում, որ բարգավաճ երկիրը «հիմնահատակ քանդվեցավ», ավերվեցին շեն գյուղերն ու քաղաքները, իսկ հայրենիքից հեռացած պանդուխտները մի կերպ քարշ են տալիս իրենց գոյությունը «ամարգ ծառայությամբ»: Օսմանյան կայսրությունը համեմատելով հռոմեական ստրկատիրական պետության հետ, խրիմյանը մտորում է՝ արդյոք նոր հռչակված սահմանադրությունը պետք է չափավորի՞ «պետական վարիչների տնտեսական կյանք», որպեսզի արդարությունը իշխի և վերանա «աշխատավոր ժողովրդի զրկանքն ու չարչարված կյանք»: Հեղինակին ալեկոծում է կասկածն ու մտահոգությունը. Սահմանադրությունը ուժ կունենա՞ր արդյոք բռնելու ժողովրդի հարստահարիչների ձեռքը, վերացնելու կողոպտիչներին: Սահմանադրությունը կսահմանի՞ նոր օրենքներ, սահման և պատնեշ կդնի՞ կաշառակեր դատավորների առաջ, որ չբռնաբարեն «զրկյալ բողոքողին իրավունքը»: խրիմյանը պահանջներ և սպասելիքներ ուներ: Նոր հռչակված սահմանադրությունից նա պահանջում էր իրականացնել ազգային խտրականության վերացումը, վերացնել թշնամությունն ու ատելությունը տարբեր կրոններ դավանողների միջև, որպեսզի մահմեդական և քրիստոնյա ազգերը «իրար ողջունեն իբրև համաքաղաքացի ժողովուրդ»: Հեղինակի պահանջների շարքը շոշափում էր կյանքի բոլոր ոլորտները. հաստատել հավասարություն՝ իրավունքների և պարտականությունների, հայրենիքի ժառանգության, նրա պաշտպանության, քաղաքացիության, ուսման և առաջադիմության մեջ: Նա դիմում էր օսմանյան կայսրությունում բնակվող բոլոր ժողովուրդներին, ցույց տալիս իրենց կրած զրկանքները, բացատրում, որ նրանք ունեն անհամար պարտականություններ, սակայն զրկված են տարրական իրավունքներից: Բացահայտելով թուրքիայի հասարակական կյանքի հոռի երևույթները, խրիմյանը գտնում է, որ այդ «բազմատեսակ վերքեր միշտ ծածուկ մնաց, նեխեցավ ու փտեցավ», վիրահատական միջամտություն է պետք այդ նեխած մարմինն առողջացնելու համար: Այդ միջամտությունը նա համարում է սահմանադրության հռչակումը.

«Հասավ, հասավ ավետաբեր ժամանակ, քեզ ավետիս կուտամ ժողովուրդ, լռած լեզուդ և փակված բերանդ բաց այսուհետև, խոսիր և զրե որչափ սահմանադիր օրենք քեզ ազատություն կուտա, խոսիր, երբ կզրկվես, խոսիր դատավորաց առաջ, երբ ապիրատ ձեռք զքեզ կապտակե, խոսիր և իրավունք խնդրե»¹:

Խրիմյանը հորդորում է ժողովրդին, որ «իրավունք խնդրե»: Սակայն իրավունքը չեն խնդրում, այլ պահանջում են և նվաճում: Նա գիտակցում է այդ երկու հասկացությունների տարբերությունը և ուսուցանում է ժողովրդին, որ ոչ մի ազատ օրենք չի փրկի ժողովրդին, եթե ինքը չմարտնչի իր ազատության համար: Փաստորեն, Խրիմյանը ժողովրդին է հանձնում իր սեփական ազատությունը ձեռք բերելու, նվաճելու գործը: Ղրա համար ժողովուրդը պետք է լավ իմանա, քափանցի նոր օրենքների էության մեջ: Ազատությունը և քաղաքակրթությունը այն միջոցներն են, որ հնարավորություն են տալու պայքարելու բռնության դեմ, օրենքների եղծման դեմ, հարստահարողների և կողոպտողների դեմ: «Գիտցիր, որ ազատ օրենք զքեզ չի փրկեր, եթե դու դարձյալ ստրկությամբ վարվիս քո ոսոխ դատախազիդ առաջ»²: Մանուկ սահմանադրության նոր հռչակած օրենքների դայակներին՝ այսինքն սահմանադրության հեղինակներին Խրիմյանը դիմում է հանդգնությամբ՝ ազատ խոսելու և քննադատելու ցանկությամբ. «այլևս չեն կարող հին ծառայական ստրկությամբ խոսիլ»:

Այս փոքրիկ երկուն հեղինակը առաջ է քաշում սուր սոցիալական հարցադրումներ, հանդես գալիս աշխատավոր ժողովրդի պաշտպանության դիրքերում: Պատասխանելով իր հավանական ընդդիմախոսներին, որոնք սոցիալական անհավասարությունը համարում են բնությամբ սահմանված օրենքներից մեկը, երբ տկարները կուլ են գնում հզորներին՝ «Մի՞թե փոքրիկ ձկներ մեծերին կերակուր չեն», Խրիմյանը մերժում է այդ տեսությունը. «Մի հավատար, ժողովուրդ, այդ վարդապետությունը տիրապետաց ոգին ստեղծեր է, մարդասեր և արդար Աստուծուն չէ, զի ընդհանուր մարդկության կոչումն և կյանք ազատություն, արդարություն և հավասարություն է երկնից առաջ և աշխարհիս քաղաքակրթության օրինաց առաջ»³: Սակայն հեղինակը քաջ գիտակցում է, որ այդ հավասարությունը գործադրելու

1. Մ.Խրիմյան, Ժամանակ և խոսիւրդ յոր», էջ 11:

2. Նույն տեղում, էջ 12:

3. Նույն տեղում, էջ 22:

ճանապարհները փակ են: Ողջ աշխարհում իրար դիմաց կանգնած են երկու հակոտնյա ուժեր. «Ոսկին, հարստություն, գահ և թնդանոթ միշտ դաշնադիր կմնան աշխարհիս վերա, ժողովրդաց ընկերհաշտական միություն այս հզոր դաշնակցաց դեմ պիտի մրցի մինչև ի կատարած աշխարհի. թե իմաստուն ես՝ գուշակե թե ո՞վ պիտի հաղթահարե»¹: Ընթերցողին թողնելով գուշակելու չարի և բարու պայքարի վախճանը, իր կարծիքն ունեցող Խրիմյանը հանդիմանում է երկնային տիրոջը՝ Աստծուն, որ թույլ է տալիս չար ուժերի հաղթանակը. «Ով երկնային տեր... կթողու՞ս այլևս, որ չարերը չարությամբ զորանան և չարաչար բռնադատեն քեզ հավատացյալ ծառաները»²:

Ուսումնասիրողներից ոմանք գտնում են, որ «Ժամանակ և խորհուրդ յուր» աշխատությունը հեղինակի՝ թուրքական սահմանադրության նկատմամբ տածած հավատի և պատրանքի արդյունքն է: Սակայն երկի ուշադիր քննարկումը մեզ հանգեցնում է տրամագծորեն հակառակ կարծիքի:

* * *

Օսմանյան սահմանադրության հռչակումը ինչքան էլ տարակույսներ հարուցեր, այնուամենայնիվ, ինչ-որ ակնկալիքներ պետք է առաջացներ հասարակական գործիչների շրջանում: Դրանց համար կային որոշ նախադրյալներ: Մեծ վեզիր Միդհատ փաշայի կողմից Կ.Պոլսում կազմվել էր Պետական քննիչ հանձնաժողով, որի գործն էր ամբողջ Թուրքիայի համար մշակել բարենորոգումների մի համապարփակ ծրագիր, որտեղ պետք է պաշտպանվեին ոչ միայն իշխող ազգի (իմա - պետության), այլև հպատակ ազգերի շահերը: Առանձին ուսումնասիրություն պետք է կատարվեր Թուրքիայի տարածքում ապրող ցեղերի կացության վերաբերյալ, հետազոտվեր նրանց տնտեսական, բարոյա-հոգեբանական իրավիճակը և առաջարկներ ներկայացվեին, մշակվեր միջոցառումների մի ողջ համակարգ՝ նրանց մեջ քաղաքակրթությունը տարածելու քայլերի մասին, հպատակ մյուս ժողովուրդներին (մասնավորապես՝ քրիստոնյաներին) նրանց կեղեքումներից ազատելու նպատակով: «Կառավարությունը հատկապես հրահանգած էր Քննիչ հանձնաժողովին, որ մասնավոր ուշադրությամբ քննության առներ Թուրքիո մեջ ապրող քուրդ ցեղերի վիճակը և ման-

1. Մ.Խրիմյան, Ժամանակ և խորհուրդ յուր», էջ 24:

2. Նույն տեղում, էջ 27: .

րամասն տեղեկագրով հայտներ, թե տնտեսական, կրթական, բարոյական և այլն ինչ տեսակ բարենորոգումներ կարելի է մտցնել մասնավորապես քուրդ ցեղերու մեջ, որ ամոնք պետության և երկրի ժողովրդին չարիք և պատուհաս ըլլալէ դադրեին»¹:

Քննիչ հանձնաժողովի մեջ, ի թիվս այլ գործիչների, ներառնված էին նաև հայ պետական գործիչներ (մասնավորապես՝ Օտյանը): Հանձնաժողովն իր զեկուցագիրը ամբողջական դարձնելու միտումով դիմեց տարբեր գործիչների, օգնություն ակնկալելով այն մարդկանցից, որոնք մոտիկից գիտեին քրդական ցեղերի կացությունը և կարող էին բավարար տեղեկություններ տալ հանձնաժողովին: Խրիմյանը պատկանում էր արևմտահայ գավառի իրավիճակին քաջատեղյակ մարդկանց թվին: Դեռևս 1863-ին Տարոնի հոգևոր առաջնորդ Խրիմյանը Մշո մյութեսարիֆին ներկայացրել էր քրդական ցեղերի վերաբերյալ մի ամփոփ ծրագիր: Երկու տասնամյակից ավելի ժամանակ անց, այդ բոլորի հիմքի վրա, հարստացնելով մոր ժամանակների փաստերով ու եզրակացություններով, Խրիմյանը գրեց «Ծրագիր բարենորոգման»² աշխատությունը: Ուշադրության արժանի այդ ծրագրում հեղինակը նախ շնորհակալական խոսք է ուղղում հանձնաժողովին՝ իր խորհրդին դիմելու և իր կարծիքը հաշվի առնելու համար. «Բաղդ և պարտք կհամարեմ ինձ, եթե հաջողիմ սույն տեղեկագրովս մասնակից գտնվել այդ վերանորոգ և աշխարհաշեն ջանից, որոց ձեռնարկությունն ու նպատակը կայսերական երկրին մոր կյանք, մոր փառք և մոր հառաջադիմություն կխոստանա»³: Հեղինակն արտահայտում է իր ուրախությունը, որ Բ.Դուռն զբաղվում է երկրի բարեկարգությամբ, ընդգծելով, որ դրա կարիքն զգում են առավելապես քրդական ցեղերը: Մոտիկից ճանաչելով, չփվելով քրդական զանազան ցեղերի և նրանց առաջնորդների հետ, քաջատեղյակ լինելով հոծ գավառահայության կրած տառապանքներին և հարստահարություններին, որոնց հիմնական աղբյուրը քրդերն են, Խրիմյանը հմուտ վիրաբույժի նման մատը դնում է խորը վերքի վրա, մշելով նաև դարմանելու ճարը: Քրդական ցեղերի կատարած ապօրինի գործողությունների համար առաջին մեղավորը նա համարում է կառա-

1. Հայկ Աճեմյան, Հայոց եայրիկ, Ա հ., էջ 470:

2. Այն մնաց անախյ և լոյս աշխարհ եկավ միայն եղիմակի մահից հետո, Երիտթուրքերի հեղափոխությունից մեկ տարի անց, 1909թ., Կ.Պոլսում:

3. Մ.Խրիմյան, Ամբողջական երկեր, Նյու Յորք, 1929, էջ 853:

վարության տեղական պաշտոնյաներին, որոնք «պարտազանց գտնված են իրենց պաշտոնի մեջ և պատասխանատու Բ.Դռան առաջ»¹: Դիվանագիտական նկատառումներով Խրիմյանը գլխավոր մեղավոր համարում է տեղական պաշտոնյաներին, որոնք թերաճում են աշխատանքի մեջ, չեն կատարում իրենց պարտականությունները և «պարտազանց են բարձրագույն ատյանների առաջ»: Հենց նրանց նպաստավոր թողտվությամբ քրդերը հնարավորություն են ստանում կողոպտել և հարստահարել երկրագործ ժողովրդին և հասույթի համապատասխան չափով կաշառել տեղական պաշտոնյաներին: Հեղինակը ժխտում է քրդերի զինական ուժի մասին տարածված չափազանցությունները, գտնելով, որ ցանկության դեպքում փոքրաթիվ կանոնավոր զորքերով կարելի է ճիշել նրանց վայրագությունները: Նա գտնում է, որ այդ գործողությունները հատուկ ֆինանսների կարիք չեն զգում և ապացուցում, որ նման վարվելակերպով, ինքնահոսի թողնված քրդական թռուռումների ասպատակությունների հետևանքով «երկրագործի վաստակը կավերե, գյուղացին կմնա օրվա հացի կարոտ», իսկ դրանից մեծ հարված կստանա պետական գանձարանը, որովհետև հարկատու ժողովուրդը դարձել էր անվճարունակ: Արհամարիելով երկրագործի խոփն ու արորը, քուրդ թռուռումները մանգաղից ու գերանդիից իրենց համար զենք են ծուլում: Քուրդը զինվոր չէ և չի ենթարկվում ոչ մի օրենքի, բայց նա երկրագործ էլ չէ, չի վճարում ոչ մի հարկ, չունի ոչ մի կալվածագիր և օրենքով սահմանված հողակտորներ, բայց նրան են պատկանում ամենալավ արոտավայրերն ու հողակտորները: Հեղինակի կարծիքով այդ բոլորը կատարվում է պետական օրենքները հաշվի չառնելուց՝ «տերության օրինաց անգործածությունից»: Քուրդի համար չկա ո՛չ ոստիկան, ո՛չ զինվոր, ո՛չ պետական պաշտոնյա: Նա հնձում է գյուղացու ցանածը, կողոպտում ուրիշի վաստակը: Պետությունն այդ ամենին մայում է մատների արանքից, քանի որ նա ցանկանում է իր օգտին ծառայեցնել քրդական ցեղերի զինական ուժը: Հեղինակը փաստերով ցույց է տալիս, որ «Արևելյան պատերազմի» (իմա - Դրիմի պատերազմի) ժամանակ քրդերն ավելի շատ զբաղված էին ավարով ու կողոպուտով և չէին աջակցում կանոնավոր բանակի ռազմական գործողություններին, վտանգի դեպքում փախչելով կռվի դաշտից: Ստացվում էր, որ քրդական ցեղերը տերությանը չեն նպաստում ո՛չ տնտեսական և ոչ էլ

1. Մեթոքմյան, Ամբողջական երկեր, Նյու Յորք, 1929, էջ 854:

ռազմական բնագավառում: Դրա փոխարեն նրանք մեծ հարված են հասցնում հպատակ ազգերի (ոչ մահմեդական բնակչության) գյուղացիությանը, որից զանձվող հարկերով է լցվում պետական գանձարանը: Խրիմյանը քրեական հանցագործ է համարում այն պաշտոնյաներին, որոնք զորակցում, աջակցում էին քուրդ ցեղապետերին և կողոպտում ժողովրդին: Երկրագործի աշխատանքի անարդյունավետ լինելու դեպքում պետությունը կզրկվի իր հացի մատակարարից, զինվորը անհաց կմնա: Բ.Դռան բարձրաստիճան պաշտոնյաներին ներկայացվող զեկուցագրում Խրիմյանը հանգում է ուշադրության արժանի եզրակացությունների. պետության ուժի և ամրության հիմքը, աղբյուրը ժողովուրդն է, նրա ամենաստվար մասը՝ գյուղացիությունը: Եթե թուլանում է գյուղացու տնտեսական ուժը, թուլանում է նաև պետությունը:

Պետության հարստության աղբյուրը ժողովրդի շահութաբեր աշխատանքն է: Հակառակ դեպքում՝ թուլանում և քայքայվում է պետությունը: «Երկրագործի խրճիթը երբ փլչի, ծայն կհասնի մինչև պետության պալատ. ո՞վ չգիտե, թե աշխարհիս պալատներուն հիմն ու խարիսխ շինական ժողովրդոց խրճիթն է: Արդ՝ ինչպես կարելի է թուլատրել, որ քուրդին ավերածու ձեռք հողագործին տունը քանդե և պալատին սյուները խախտին»¹: Եզրակացությունը մեկն է. պետության շահերը պահանջում են վերացնել ժողովրդի հարստահարիչներին, քրդական ցեղերի համար կատարել մի շարք բարեփոխումներ: Առաջին հիմնաքարը, ըստ Խրիմյանի, քրդական ցեղերի բնակության համար «սեփական հող և երկիր» որոշելն է: Այդ բանը պետք է կիրառել առաջին հերթին քրդական ցեղապետերի՝ թոռունների նկատմամբ: Գործն իրականացնելու համար անհրաժեշտ է «Տաճկաստանի քուրդ ցեղերուն ճիշտ և կատարյալ աշխարհագրություն մի առնել, որոց համար շատ մեղադրելի են գավառապետք... մի՞թե կարելի է խառնուրդ երկիր մի բարեկարգել առանց կարևոր աշխարհագրության»²: Խրիմյանի տվյալներով մինչև 200.000-ի հասնող քրդերի ընդհանուր թվաքանակի միայն մի փոքր մասն են թողունները, որոնք հարստահարում են ոչ միայն քրիստոնյաներին, այլև իրենց ազգակիցներին: Մեծ դժվարություն չէ նրանց բնակեցնել քաղաքներում, իրենց կրոնակից թուրք պաշտոնյաների հսկողության տակ:

1. Մ.Խրիմյան, Ամբողջական երկեր, էջ 857-858:

2. Նույն տեղում, էջ 858:

Ըստ Խրիմյանի ներկայացրած տվյալների, թոռունների թիվը հասնում է մոտ 20.000 -ի. նրանց կարելի է բնակեցնել այնպիսի քաղաքներում, որտեղ կան թուրքական կանոնավոր բանակի զորամասեր. այդպիսիք կարող են լինել Կարինը, Վանը, Բաղեշը: Եթե այդ վայրերը հարմար չեն, հեղինակն առաջարկում է մի այլ տարբերակ: Վասպուրականում է գտնվում մի հին և ավերված քաղաք՝ Մանազկերտը, որն աչքի է ընկնում բնական հարմարավետ պայմաններով, առատ ջրային պաշարներով, դաշտերով և հովիտներով: Կարելի է այն դարձնել մյուս թեսարիֆության կամ գայմագանության կենտրոն և քրդական թոռուններին վերաբնակեցնել այնտեղ՝ կառավարական պաշտոնյաների աշխուրջ հսկողության ներքո: Խրիմյանը պահանջում էր քրդական բնակավայրերի մոտ կառուցել մի քանի փոքր զորանոցներ, զորքի սահմանափակ քանակով: Նա նույնիսկ մատնանշում է զորանոցների հարմար վայրերը. Աբաղայի դաշտը Չեյդարանցի ցեղերի համար, Երկու զորանոց ևս Վանի և Մշո հարավային կողմերում՝ լեռնական և քոչար կոչվող ցեղերի համար, որոնք Տիգրանակերտի շրջանակներից ամեն ամառ տարածվում են Տավրոսի լեռներում: Բարենորոգումների ծրագրի հեղինակը մանրամասն հաշվարկներով ցույց է տալիս, որ նման զորանոցների կառուցումը պետությունից մեծ ծախս չի պահանջի, քանի որ այդ վայրերը զորանոցներին կմատակարարեն զինվորների և ձիերի անհրաժեշտ պիտույքները: Քրդական ցեղերի մոլեռանդության, վայրագության և կրոնական անհանդուրժողակամության համար գլխավոր մեղավորները Խրիմյանը համարում է թուրք շեյխերին, որոնց սադրիչ ելույթներով և հրահրումներով ավերվում են բազմաթիվ եկեղեցիներ և վանքեր: Իբրև ապացույց նախկին պատրիարքը նշում է գավառներից պատրիարքարանին ուղղված բողոքագրերը: Վկայակոչելով 1856 թ. օսմանյան հրովարտակը, այնուհետև 1876 -ին հռչակած սահմանադրությունը, որը հայտարարում է բոլոր կրոնների, հավատների և դավանանքների իրավահավասարություն, Խրիմյանն իր մեղադրական խոսքն է ուղղում պետական պաշտոնյաներին, նրանցից պահանջում է զսպել շեյխերին, սահման դնել նրանց կրոնական մոլեռանդությանը, արգելել նրանց թունավորել ժողովրդի գիտակցությունը, գործադրել բոլոր օրենքները: Չեղինակը ժխտում է պետական պաշտոնյաների պատճառաբանությունը, թե զսպիչ գործողությունների հետևանքը կլինի քրդական ցեղերի գաղթը Պարսկաստան և Ռուսաստան: Նա ապացուցում է, որ այդ

գաղթը չի լինի, իսկ լինելու դեպքում էլ կշահի թուրքական պետությունը, ոչ թե կորուստ կունենա, քանի որ կապահովվի և կբարելավվի երկրագործ ժողովրդի կացությունը: Իբրև ապացույց նա մատնանշում է չերքեզների գաղթը Ռուսաստանից, նկատելով, որ այդ երևույթից շահեց Ռուսաստանը, ոչ թե թուրքիան: Կովկասն ազատվեց ավերիչ ձեռքերից, որոնք անցան թուրքիա: Բարենորոգումների ծրագրի իրականացման առաջին և գլխավոր գործոնը խրիմյանը համարում է «իմաստուն, հզոր, բարեկարգիչ, գործադիր ձեռքը», հակառակ դեպքում բոլոր բարձրագույն հրամանները և ամենաընտիր օրենքները կմնան անգործադրելի: Խրիմյանը պահանջ է դնում հանձնաժողովի առաջ բժախնդրությամբ ընտրել և գավառներում հաստատել քաղաքակիրթ, արդարակրող, կարողաձեռն, անխաբ և հավատարիմ պաշտոնյա տերության¹: Ըստ հեղինակի, նման պաշտոնյայի կարիքը զգացվում է առավելապես Վանա (Վասպուրականի) նահանգում, որովհետև այն հայկական նահանգներից ամենահայաշատն է և քուրդերի թվաքանակն այստեղ ամենամեծն է: Նա պահանջում է նոր վարչական միավոր, այսինքն նոր կուսակալություն ստեղծել պարսից և ռուսաց սահմանագլուխներում, որպեսզի անընդհատ տեղից տեղ փոխադրվող քրդական ցեղերը իրենց քոչվորական միստ ու կացով չխանգարեն երկրագործի խաղաղ աշխատանքը:

Գավառների կապը նահանգական կենտրոնի հետ բարելավելու նպատակով խրիմյանն առաջարկում է պետական նավագնացություն սահմանել Վանա լճի վրա. «Փոքրիկ շոգենավ մը լինի, որով բոլոր ծովեզրյա գավառները կենտրոնին հետ կկապվին, 4 և 5 օրյա հեռավոր տեղերը միայն հինգ և վեց ժամ կլինի և ...ասով հաղորդակցությունը կդադարանա»²: Կրկին անգամ ընդգծելով օրենքը գործադրող տեղական օրինապահ պաշտոնյայի անհրաժեշտությունը, բարենորոգումների ծրագրի հեղինակը շեշտում և ընդգծում է Բարձրագույն Դռան հաստատուն կամքի կարևորությունը, որպեսզի վերջինս զորավիգ լինի արծակած հրամանների և ընդունած օրենքների կատարմանը: Իր իմացած օրինակներով խրիմյանը փաստում է, որ երբեմն գավառներ են ուղարկվում ձեռնհաս, արդարակրող և վճռական պաշտոնյաներ, սակայն նրանց ձեռնարկումները չեն արժանանում Բ. Դռան և մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյաների հավա-

1. Սկզբից խրիմյան, Ամբողջական երկեր, էջ 862:

2. Նույն տեղում:

նությանը, այդ պատճառով էլ շատ հաճախ նրանք փոխարինվում են կամակատար և կամագուրկ այլ պաշտոնյաներով: Խրիմյանը հիշում է Կարինի կուսակալ Իսմայիլ փաշայի անունը, որն իր գործունեության սկզբում ջանքեր գործադրեց զինաթափել քրդական ցեղերին և նստակյաց կյանքի վարժեցնել: Այդ փաշան խորհում էր. «Մինչև քուրդերի զենքերն իրենց ձեռքեն չառնվին, անհնարին է, որ նոքա զիջանին մաճը բռնել և սուրին տեղ երկաթե խոփն ընդունել»: Քննադատելով Բ.Դռան քաղաքականությունը, Խրիմյանը տարակուսում էր՝ խաղաղության տարիներին ինչ նպատակներով են զինված քրդական ցեղախմբերը, եթե ոչ աշխատավոր ժողովրդին կողոպտելու, քրիստոնյա բնակչության շրջանում ավեր ու մահ սփռելու: Իսմայիլ փաշայի նման հատուկեմտ արդարակոորով գործիչները գործունեության առաջին իսկ քայլերից պաշտոնանկ են արվել, հեռացվել պաշտոնից և փոխարինվել այնպիսի պաշտոնյաներով, որոնք բարենորոգումների քողի տակ քանդել են նախորդի շինությունները, տեղը թողնելով ավար ու ավեր:

Ծրագրի հավելվածում Խրիմյանն առաջարկում էր Բ.Դռանը զբաղվել քուրդ ժողովրդի կրթության և լուսավորության խնդիրներով: Նա գտնում էր, որ թուրք պետության շահերը պահանջում են «քուրդերու զավակաց կրթության հոգ տանիլ, գեթ ազնվական կոչված թոռուններուն զավակները՝ կուսակալությանց մեջ հաստատված մեքտեպի ռյուշտիե անուն տերության դպրոցներու մեջ ընդունել, պետք եղած ուսմունքներ տալով, որով միայն հնար է քուրդերու վայրենի բարքը մեղմել... և զանոնք հետզհետե քաղաքակրթության մեջ դնելով տերության և երկրին հավատարիմ ժողովուրդ կազմել»¹: Իր զեկուցագիրը ներկայացնելով հատուկ հանձնաժողովին, Խրիմյանն այնքան միամիտ չէր, որ հավատար, թե իր առաջարկությունները պետք է կատարվեն: Բ.Դռունը ընդունելով նման առաջարկներ, կատարեց դրանք տրամագծորեն հակառակ ուղղվածությամբ:

...

Չրաժարված պատրիարքին զբաղեցնում էին ոչ միայն թուրքական կայսրությանն ակեկոծող խնդիրները, այլև դրան զուգընթաց՝ առավելապես հայության ներքին խնդիրները, որոնք ունեին համազգային

1. Մ.Խրիմյան, Ամբողջական երկեր, էջ 864:

նշանակություն: Այդ իմաստով խիստ ուշագրավ է *«Դրախտի ընտանիք»* աշխատությունը, որը լույս տեսավ 1876-ին Կ.Պոլսում: Աշխատության գրվելուն առիթ էր դարձել խրիմյանի պատրիարքության տարիներին Ազգային ժողովի տարբեր հանձնաժողովներում քննարկվող ընտանեկան և ամուսնական զեղծումների մեծ չափերի հասնող տարբեր երևույթները, որոնք իրենց արտացոլումն էին գտնում դատաստանական խորհրդի արձանագրություններում¹: Իսկական հորը վայել նա կիսում էր իրեն պատած հոգսերն ու խոհերը իր զավակների հետ, հայտնում նրանց իրեն համակած լուրջ մտահոգությունները: Նախաբանում նա բացահայտում էր աշխատությունը գրելու շարժառիթը. «Ժամ հասավ, խոստովանիմ քեզ, ով ազգ Հայոց, չորս տարվան պատրիարքությանս շրջանին մեջ քու ընտանեկան բազմապատիկ աղետները ես ինքնին տեսա և այդ աղետներու մեջ առավել աղետավոր էին ամուսնական խնդիրները»²: Չցանկանալով իր ընթերցողներին հուսահատեցնել ընտանեկան զեղծումների թվաքանակով, հեղինակը նրբանկատությամբ լռում է և միայն վկայակոչում Դատաստանական խորհրդի արձանագրությունները, որոնց ամենամեծ տոկոսը կազմում են ընտանեկան զեղծումները: Իր գրվածքը իբրև հայելի դնելով ժողովրդի հանդեպ, հեղինակը զգուշացնում է հայ հասարակությանը, որ տեսնի իր «հյուծյալ կերպարանքը» և համապատասխան եզրակացությունների հանգի իր ապագայի համար: Ըստ հեղինակի ընտանեկան խնդիրները բոլոր ժողովուրդների համար ունեն վճռորոշ նշանակություն, բայց դրանք առավել կարևոր և բախտորոշ են փոքր ազգությունների, սեփական պետականությունը չունեցող ժողովուրդների (մանավանդ հայերի) համար: Այդ պատճառով նա նախազգուշացնում է իր ընթերցողներին. «Պիտի մեռնիս, եթե չվաղվաղես դարման տանել այդ համաճարակ ու մաշող մահաբեր ախտիդ, որ թե կանուխ, թե անագան զքեզ դեպի թշվառության գերեզման կտանի»³: Դարձյալ նախաբանում խրիմյանը բացատրում է իր ընթերցողներին, թե ինչո՞ւ է աշխատությունը կոչել *«Դրախտի ընտանիք»*: Աշխատությունում շոշափված և քննարկված հարցերը վերաբերում են առավելապես երկրային և ոչ երկնային խնդիրներին,

1. Խրիմյանի սրապիաբարձրումից հրաժարվելու ծրագիր-ստաջալիպայունների 13-րդ կետը վերաբերում էր ընտանեկան խնդիրներին:

2. ԸՄԽրիմյան, Երկեր, Երևան, ԼԳ 184:

3. Նույն աեղում, ԼԳ 183:

այդ պատճառով նա հայցում է իր զավակների ներողամտությունը, որ ինքը՝ եկեղեցու սպասավորն ու Ավետարանի աշակերտը, թողած իր հոգևոր պաշտոնը, քննարկում է աշխարհիկ ընտանիքների վերաբերող նյութեր, մոռանալով «Պողոսի քարոզած երկնից անճառ դրախտը»։ Բայց քանի որ երկնքի դրախտը մեծ չափով կապված է երկրի դրախտի հետ, ավելի ճիշտ, ըստ Խրիմյանի, այն «երկնից դրախտի հիմն է», ապա նա պարտք է համարում ժողովրդին հասկանալի, պարզ և մատչելի գրելաձևով քննարկել ընտանիքի հետ կապված բոլոր խնդիրները, օրինակ ունենալով մարդկային ցեղի նախահորը, մարդաստեղծման աստվածաշնչային լեգենդը։ Ամենակարևորն այն է, որ հեղինակը ազգի հարատևությունը ու առողջությունը կապում է առողջ և ամուր ընտանիքի հետ։ Այդ պատճառով էլ նա իր ողջ եռանդն ու ջանքը ներդնում է հայ ժողովրդի մեջ ապագայի բարի սերմեր ցանելու, ապահովելու հայ ընտանիքների ամրությունը, «զի ներկան ապագային հիմն է և ապագան՝ ներկային հաջորդություն և շենք»¹։ Աշխատությունը բաղկացած է 18 փոքր գլուխներից, որոնք բոլորն էլ ունեն խոսուև խորագրեր։ «Դրախտի ընտանիք», «Դրախտի ընտանիք արտաքու դրախտին», «Հայոց նահապետական տուն և ընտանիք», «Ամուսնություն կամ ընտանեկան կյանքին խափանարար զեղծումներ», «Ընտրություն և իրավունք», «Կենակից ամուսնու, հարսանիք և խորհուրդ պսակին», «Կոչումն հարսին և փեսային», «Փոխադարձ պարտիք և իրավունք առն և կնոջ», «Մայր և դայակ», «Ընտանեկան դաստիարակություն զավակաց», «Զավակաց պարտիք առ ծնողն», «Մահ ծնողաց և օրհնություն», «Ընտանեկան կտակ», «Տան երեց և իր պարտիք», «Փոփոխություն ընտանեկան վիճակին՝ անկումն և բարգավաճումն»։ Գլուխների վերնագրերը ցույց են տալիս, որ աշխատության մեջ քննարկվում են ընտանիքին, մասնավորապես հայ ընտանիքին վերաբերող բոլոր հարցերը։

Ընտանիքի ստեղծման Աստվածաշնչյան լեգենդով հեղինակը համառոտակի վերապատմում է Սուրբ գրքի մի քանի դրվագներ, խոսում Կայենի ապիրատության, Աբելի մահվան, Սեթի սերունդների, համաշխարհային ջրհեղեղի, Նոյան տապանի մասին. «Եվ ահա ծիրանի գոտին կամար կկապե Այրարատա աշխարհին վերա, ձգելով մեկ ծայրն ի Մասիս և մյուսն յԱրագած»։ Թեկուզ Աստվածաշնչյան ոգով,

1. Մկրտիմյան, Նրբեր, էջ 185։

Խրիմյանը Հայաստանը համարում է մարդկային ցեղի օրրանը՝ «նոր խանձարուրդ», փաստորեն մեր երկիրը համարելով «Նախահայրենիք», որտեղից տարբեր ցեղեր և ժողովուրդներ տարածվել են այլ վայրեր: Այդ բոլորով հանդերձ, Խրիմյանը մեր ժողովրդի իսկական նախահորը համարում է Հայկին, որը «ազատության և արդարության լույսով» զինված հաղթեց Բելին: Մեր ժողովրդի ծագումը կապելով այդ իրադարձության հետ, նա հայության տարիքը հաշվում է 4000 տարի և նշում է, որ մենք հեռացել ենք մեր նահապետական ակունքներից. պատմության քառուղիներում մեր ժողովուրդը կրել է ծանր հարվածներ. «Կոխեցին մեր հայրենյաց հողը, մերթ խառնվեցան ու ծուլվեցան. մերթ տիրեցին ու զորացան, մերթ գերեցին ու կոփեցին, ով կտարակուսի, թե այսքան խառնակությանց մեջ որևիցե ազգ մի կարող է յուր հին ընտանեկան կյանքը ողջ և անեղծ պահել»¹: Հեղինակը պահանջում է հատուկ ուշադրություն դարձնել հայոց ընտանիքների բարոյական արժեքների պահպանման վրա: Եվ քանի որ դրանց ավանդապահը մեր ժողովուրդն է, իր հայրենի հողին կառչած ժողովուրդը, որը չի հեռանում իր նվիրական վայրերից հանուն ոչ մի բարեկեցիկ կյանքի, Խրիմյանը սիրով ու գորովով դիմում է նրանց. «Ով որդիք հայոց, մի հեռանայք, սիրեցեք Մասիսը, յուր տապան և սուրբ Գրիգորի Կաթողիկեն, մշակեցեք մոցա ձեռատունկ այգին՝ Այրարատա դաշտը... Մասիսը ձեր հայրենի սեփական տունն է, թող չեն մնա ձեր տունը»: Այդ հայրենամուտ կոչով հեղինակն ավարտում է իր աշխատության առաջին երեք գլուխները, որոնք նրա համար ծառայում են իբրև մուտք՝ բուն նյութին անցնելու համար: Աշխատության 4-րդ գլուխը նվիրված է ամուսնությանը, ընտանիք ստեղծելու գաղափարին: Ամուսնությունն ու բնական սերը հեղինակը համարում է ողջ բնության, շնչավոր աշխարհի «կենդանատու հոգին և գորությունը»: Ըստ Խրիմյանի «ամուսնական օրենքը աշխարհի մարդկության հիմն է, բնության մեջ խորապես հաստատույալ և ոչ ձեռք մի կարե խախտել գայն»²: Նման կարծիք հայտնելով ընտանիքի մասին, Խրիմյանը քննադատում է իրար հակադիր տարբեր կարծիքներ, որոնք գոյություն ունեին հեթանոսության ժամանակ և մոլեռանդ, ծայրահեղ քրիստոնյաների համար: Հեթանոսական շրջանում քարոզում էին ոչ թե ընտանիք, ընտանեկան բարքերի մաք-

1. Մ.Խրիմյան, Երկեր, էջ 198:

2. Նույն տեղում, էջ 200:

րություն, այլ խառնակություն. «Շնական փիլիսոփայությամբ ուզեցին հանել մարդոց անձեն ամոթո և պատկառանաց հանդերձը», ծաղրեցին ամուսնական, ընտանեկան հավատարմության և մաքրության չափանիշները: Մոլեռանդ քրիստոնյաներին, որոնք ամուսնական կյանքը համարում էին անառակություն, հրաժարվում ամուսնությունից, խորշում կանանցից, խրիմյանն անվանում է «մոլորամիտ մարդիկ», որոնք ժխտում են մարդկային սիրտը և բնական սերը: Բանական մարդը չպետք է նմանվի անբան անասուններին. «Մարդիկ անասնակենցաղ լինելով՝ կյանք կվատթարանա աշխարհիս վերա»:

Այդ ամենը կանխելու համար Ավետարանի ճշմարիտ սպասավոր հեղինակը իր դասերն է տալիս հարազատ ժողովրդին: Ընթերցողին թվում է, թե նա իր շուրջն է հավաքել մի հսկա գերդաստան, մի մեծ ընտանիք և հոգեբույժ քարոզ է կարդում, բացատրում հասարակական կյանքի տարբեր երևույթները, ընտանիքի մեծ կարևորությունը պետության և հասարակության համար. «Մեր ընկերական աշխարհին բովանդակ շենքը ամուսնական և ընտանեկան պատվանդանին վրա հաստատված է, ժողովրդոց ուտքը և պետության զահերը նորա վրա դրված են. եթե քանդվի այս պատվանդանը՝ ժողովուրդ և գահերը ի միասին կտապալին»¹: Հեղինակի կարծիքով ընտանիքը մի փոքրիկ պետություն կամ թագավորություն է, ուր ծնողները կառավարում են ընտանիքը: Սակայն սովորական պետությունից տարբերվում է նրանով, որ այստեղ չկան ոստիկաններ ու զորք, բացակայում է բռնությունն ու զավազանը, տիրում է հայրական սերն ու մայրական գորովը: Ձավակների համար ծնողների գործերը կենդանի օրինակ են և դաստիարակության առաջին պայման: Ժողովրդի առաջադիմությունը, զորությունն ու ոգին, լուսավորության մակարդակը խրիմյանը կապում է ընտանիքի առաջադիմության ու ամրության, նրա դավանած բարոյական արժեքների հետ: Նա գովեստով է արտահայտվում բուն Արևմտյան Հայաստանի (այն ժամանակվա արտահայտությամբ՝ գավառների) ավանդական հայապահպան ընտանիքների մասին, Մուշի, Սասունի, Տարոնի ընտանիքների, հայկական գերդաստանների մասին, երբ գյուղական մեկ ընտանիքում «քսանի չափ նորածին տղոց օրորոցներ» են եղել, դրանք համեմատելով Հակոբ Նահապետի ընտանիքի հետ: Գտնելով, որ հայկական ընտանիքների ուժը նրանց միասնության և «միաբան աշխատության» մեջ

1. Մ.Խրիմյան, Երկեր, էջ 206:

է, որ բաժանվելու դեպքում նրանք կորցնում են իրենց ուժն ու ջլատվում, միևնույն ժամանակ նա ամեն բաժանում չէ, որ համարում է «ընտանեկան բարգավաճման արգելք», այլ նորմալ է համարում նոր ընտանիքների կազմավորումը ևս, իբրև նոր ճյուղերի ծլարձակում: Սակայն, հեղինակի կարծիքով, դա առավելապես ընդունելի է «քաղաքակիրթ աշխարհի»՝ եվրոպական երկրների համար: Հայկական ընտանիքների բազմաթվությունը նրանց տնտեսական ամրության նախապայմանն է: Խրիմյանը մտորում է, որ եվրոպական քաղաքակրթությունն իր նոր չափանիշներով հեղաշրջում է Արևելքը, լավի հետ բերելով նաև հոռի բարքեր: «Արևմտյան քաղաքակրթության այս հեղեղին ջուրը շատ խառնուրդ և պղտոր է. չարն ու բարին, լույսն ու խավար, անկրոն գիտությունը յուր հետ զուգընթաց է: Ուստի հայոց ընտանիքը պետք է այժմն իրենց աչքը բանան գիտության լույսով ու բարի դաստիարակությամբ պատրաստվին, միայն այսու կարելի է քաղաքակրթության խառնուրդեն բարի մասն ընտրել»¹: Հեղինակը գտնում է, որ ընտանեկան կյանքի և ամուսնության մեջ կան բազմաթիվ «խափանարար գեղծումներ»: Դրանցից ամենակարևորը և առաջնայինը նա համարում է «սանձակոտոր ազատությունը», անառակությունը, զեխությունը, պերճանքը: Դրանք մարդկային թերություններն են: Սակայն ընտանիքի ամրությունը կախված է նաև սոցիալական վիճակից, ծայրաստիճան չքավորությունը, նրանից բխող պանդխտությունը, «քաղաքային օրենքը» (իմա - պետական օրենք), երկրի տարբեր իրավիճակները ևս մեծ ազդեցություն են գործում ընտանիքների վրա: Ուշադրություն է գրավում «սանձակոտոր ազատություն» արտահայտությունը: Խրիմյանը ազատության ջատագովներից է, բայց ո՞ր ազատության: Նա գտնում է, որ ինչպես բնության, այնպես էլ մարդկային հասարակության մեջ բոլոր երևույթները լավ են իրենց չափի մեջ. ազատությունն ամենամեծ սրբությունն է, բայց դրանից առաջ դրված բնութագրումը՝ «սանձակոտոր», արդեն ոչինչ չի թողնում այդ հասկացությունից: Դա հավասարազոր է անառակության, զեխության, ցանկասիրության: Առանձին-առանձին քննարկելով այդ հասկացությունները, Խրիմյանը հանգում է հետաքրքիր եզրակացության. այդ գեղծումներով տառապում են ազգերի և ժողովուրդների ունևոր խավերը, իսկ չքավոր ժողովուրդը, մանավանդ

1. Խրիմյան, Երկիր, էջ 211- 212:

ազգի հիմքը՝ գյուղացիությունը, հարգում և պատվում է ամուսնությունը, մանավանդ պսակի խորհուրդը, որովհետև դա միակ ճանապարհն է զավակներ (իմա՝ ժրջան աշխատողներ) ունենալու, որոնց ջանքերով գոյատևում են ընտանիքները: «Կանոնավոր ամուսնությունը ավելի հասարակ ու շինական ժողովրդոց մեջ ընդհանրացրած է, քան թե քաղաքակիրթ կարծված ժողովրդոց ու ազնվականաց մեջ»¹: Միևնույն ժամանակ խրիմյանը իրավացիորեն շեշտում է, որ չքավորության ծայր աստիճանը, իր հերթին, պատճառ է դառնում ընտանիքների քայքայման: Դրա վառ ապացույցն ու վկան հայ գավառների «հյու-ծախտն» է՝ պանդխտությունը, որի մեծացող քանակը սպառնալիք է ոչ միայն ամուսնության և ընտանիքի, այլև ազգային գոյության:

Աշխատության մեջ քննարկման առարկա է դառնում նաև ընտանիք կազմող զույգերի ընտրության հավասար իրավունքների խնդիրը: Ինչպիսի իրավունք ունի ամուսնացող երիտասարդը՝ փեսան, ընտրել իր կյանքի ընկերոջը՝ հարսին, նույնպիսի և նույնքան իրավունք ունի հարսը, «վասնզի հարսն ստրուկ չէ, այլ իբրև ազատ ընկեր յուր փեսային, նույն հավասար իրավունքն ունի, որ իր ազատական հավանությունը նա ևս նվիրե փեսային»²: խրիմյանը այդ իրավունքները հաստատում է Աստվածաշնչի օրինակներով, փաստելով, որ նահապետական դարերում կինն անհամեմատ ազատ էր, քան միջնադարում կամ իր ժամանակներում: Կնոջ ազատության իրավունքը հեղինակը չի համարում եվրոպայի իրավագիտության նվաճումը, այլ միայն նախկինի վերականգնումը:

Կյանքի փորձով իմաստնացած հեղինակը ամուսնության մեջ մեծ տեղ է հատկացնում նաև ծնողների խորհրդին, գտնելով, որ պետք է տարբերակել ծնողներին ևս. մարդիկ, որոնք զավակների ամուսնության մեջ որոնում են շահադիտական նպատակներ, և աջալուրջ ծնողներ, որոնք իրապես մտահոգված են զավակների ապագայով: Արյունակցությունից զերծ միություն՝ ահա ամուսնական ընտրության առաջին պայմանը, այդ է պահանջում ոչ միայն հայ եկեղեցին, այլև ժամանակակից բժշկությունն իր փորձով և եզրակացություններով: Այս պահանջի զեղծումը ծնողների կամ այլոց կողմից խրիմյանը բացատրում է տնտեսական գործոնով, ազահությամբ, հաճախ՝ տոհմական հարստությունը պահպանելու նպատակով: Այդ պահանջի չկա-

1. Խրիմյան Հայրիկ, էջ 215:

2. Նույն տեղում, էջ 219:

տարման համար հեղինակը մեղադրում և դատապարտում է իր կարգակից հոգևորականներին, որոնք հաճախ իրենք են աջակցում «Աստծո և բնության կողմից սահմանված» օրենքը խախտելուն: Խրիմյանը գտնում է, որ ընտանիքի համերաշխությունը ապահովված կլինի, եթե ամուսնացող զույգերը զտնվեն նույն սոցիալական շերտում, վարեն նույն վարքն ու բարքը, ունենան համապատասխան տարիք: Շահադիտական նպատակներով և դարձյալ ծնողների վճռով հաճախ իրար հետ են «պատվաստում» (այսինքն՝ ամուսնացնում) «մին դալար նորատունկ և մյուսն՝ հիմնավորց հաստացյալ ծառ», այսինքն՝ ամուսնանում են ծերն ու երիտասարդը, անհավասար միությանը, զեղծում բնության հավասարության օրենքը: Արդարամիտ և արդարադատ Խրիմյանը ընդվզում է կրկնամուսնությունն արգելող եկեղեցական կանոնների դեմ, դա ևս համարելով բնության օրենքի խաթարում: Նա բողոքում է, որ երիտասարդ զույգերից որևէ մեկի մահվան դեպքում, մյուսը՝ «նոր բացված գարնան» նման ողջ կյանքում պետք է մնա այրի կամ անամուսին: Հեղինակի համակրանքն ու գուրջը ուղղված են առանձնապես կանանց սեռին, քանի որ ողջ աշխարհում արդարադատության գործը տնօրինում են դատավորները, որոնք, առանց բացառության, բոլորն էլ տղամարդ են և իրենց գործունեությամբ ոտնահարում են կանանց իրավունքները, անտեսում նրանց շահերը: Սակայն կանանց և տղամարդկանց իրավահավասարությունը պահանջող Խրիմյանը անմիջապես հետ է նահանջում, ավելացնում է, թե հանկարծ ընթերցողները սխալ չհասկանան իրեն, ինքը չի պահանջում, որ «կիները դատավորական աթոռ նստին», այսինքն՝ հասարակական, իր իսկ արտահայտությամբ «ընկերային կյանքում տղամարդն ու կինն ունենան հավասար իրավունքներ»: Այսպիսով, ընտանիքում կնոջն ու տղամարդուն տալով հավասար իրավունքներ, հեղինակը զիջում է կատարում իր դիրքերից և գտնում, որ կինը չի կարող լինել ոչ օրենսգետ, ոչ գիտնական և ոչ էլ դատավոր: Կնոջը նա վստահում է իր համար ամենակարևոր գործը՝ երեխաների դաստիարակության գործը: Դարձյալ կնոջ և տղամարդու հավասարության դիրքերից Խրիմյանը քննադատում է իր ժամանակ տիրող նույն երևույթի երկու տարբեր դրսևորումները: Կ.Պոլսում, հայ գաղթօջախների մեծ կենտրոններում տիրում է մի հոռի սովորույթ՝ վաճառքի է հանվում երիտասարդ տղան: Նա ընտրում է այն ընտանիքի դստերը, որն իր համար կտա առավել մեծ գումար, աղջկա օժիտի

տեսքով: Հայ գավառներում կամ գյուղական վայրերում կատարվում է դրան հակառակը. վաճառքի է հանվում իգական սեռը: Կնոջ արժանապատվությունը բարձրացնելու քողի տակ օրիորդը բաժին կընկնի այն երիտասարդին, որն ավելի մեծ գումարով կհատուցի: Իր ժամանակի դրամատիրական հարաբերությունների բացասական այս կողմերի վրա էր հրավիրում խրիմյանը հայ հասարակության ուշադրությունը: Նա դառնացած նշում է, որ ամեն ինչ դարձել է առք և վաճառքի առարկա. «Շահադիտություն հրապարակի վաճառանոցեն ելավ և ծեր սիրտը մտավ, ամուսնական սերը մեռցուց, ամուսնությունը առևտրի փոխեց»¹: Դիմելով հայ երիտասարդներին, նա բազմաթիվ օրինակներով ցույց է տալիս, որ ամուր ընտանիքի հիմքում պետք է ընկած լինի փոխադարձ հասկացությունը, սերը, վստահությունը իրար նկատմամբ: Ընտանիքի կնոջ, ապագա մոր ճշմարիտ «զարդն ու փառքը» նրա հոգեկան, բարոյական բարձր ու անանց արժեքներն են՝ համեստություն, հավատարմություն, զավակների դաստիարակություն, տնտեսության հմուտ վարում: Խրիմյանը գտնում է, որ «նյութի վրա» հաստատված ընտանիքները մեծ արագությամբ կքայքայվեն. իբրև այդ փաստի ապացույց նա վկայակոչում է Կ.Պոլսի Պատրիարքարանում քննարկվող ընտանեկան բազմաթիվ ողբերգությունների նկարագիրը: «Ճշմարիտ ամուսնության պայմանը սերն է», - ահա հայոց հայրիկի տված դասերից ամենակարևորը: Ոչ մի հարստություն, ոսկի և ադամանդ ի գորու չեն քանդելու սիրով կապված ամուսնական զույգերին:

Նոր ընտանիքի ստեղծման գործում հեղինակը մեծ տեղ է հատկացնում հարսանիքի արարողությանը, պսակի խորհրդին: Այս հարցում դրսևորվում է նրա քննադատական վերաբերմունքը իր ժամանակի ծեսերի և արարողությունների նկատմամբ: Խրիմյանն զգուշացնում է իր ընթերցողներին՝ հարսանիքը կատարել չափի մեջ, զերծ մնալ զեխությունից՝ «զեխություն սեղանու, զեխություն արբեցության և այլ այսպիսի զեղծումըններե, յորոց շատ անգամ կռիվ կծնանի և հարսանյաց տունը սգո տուն կդառնա»²:

Նա զգուշացնում է ոչ միայն զեխությունից, այլև նրա տարբեր արտահայտություններից: Նա պախարակում է հայկական գյուղերում սովորույթի ուժ ստացած «յոթնօրյա հարսանիքը», որի վրա ծախս-

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկիր, էջ 226:

2. Նույն աեղում, էջ 232:

ված դրամը կբավականացներ մի ընտանիքի նույնիսկ երկու տարվա չափավոր ապրուստի: Հայ գյուղացու ապրելակերպին և հոգեբանությանը քաջատեղյակ հեղինակը փաստում է, որ նման անչափավորությունը դուռ է բացում բազմաթիվ դժբախտությունների առաջ. պարտքով յոթնօրյա հարսանիք արած հայ գյուղացին հարսանիքից կարճ ժամանակ անց, ստիպված, կատարված ծախսերի համար վերցված պարտքը մարելու նպատակով՝ նորափեսային ճանփում էր պանդխտության, նորահարսը մնում էր ողբ ու կականի մեջ, տարիներով սպասում իր ամուսնու վերադարձին: Քայքայվում էր նորակազմ ընտանիքը, մարում նրա ճրագը...

Նորակազմ ընտանիքների առաջին պարտքը և կոչումը հայրությունն ու մայրությունն է. երեխաներով լեցուն ընտանիքն ունի ամուր հիմք: Եվ դարձյալ, ամեն հարկավոր առթիվ հեղինակն ընդգծում էր կնոջ դերը նորակազմ ընտանիքում: «Կինը յուր ամուսնու ազատ ընկեր և հավասար լծակիցն է ամենայն իրավամբ»¹: Նա հպատակ չէ, կամ ստրուկ ու ծառա, այլ ամուսնու ցմահ ընկերն է, բախտի և անբախտության անբաժանելի կարեկիցը: Այդ իրավիճակներում հավասար իրավունքներ հատկացնելով կնոջը, հորինյանը նրա վրա դնում է մի մեծ պարտականություն՝ անվերապահ հնազանդություն ընտանիքի տղամարդուն: Մնացած հարցերում՝ զավակների կրթության և ընտանիքի տնտեսությունը վարելու ղեկավարը կինն է: Այդ գործերը բավական են կնոջ համար: Ըստ հորինյանի երկունքի ցավերով տառապող կնոջ համար փակ է գիտության բնագավառը. «Կին կարող չէ Նեվտոն և Հերշել լինել երկնից աստեղատունը դիտելու համար»²: Փաստորեն, այս աշխատության մեջ մի քանի անգամ հորինյանը բարձրացնում է կնոջ և տղամարդու հավասար իրավունքների հարցը և ինքն իրեն հակասելով, չափավորում է կնոջ իրավունքները՝ միայն ընտանիքի պատերից ներս: Նրան անփոխարինելի տեղ է հատկացնում երեխաների կրթության բնագավառում, բացառելով նրա հասարակական գործունեությունը: Եվ քանի որ զավակների կրթությունը սերտորեն առնչվում էր ժողովրդի վաղվա օրվա հետ, հորինյանը պահանջ էր դնում կնոջ կրթության և ուսումնառության խնդիրը դնել պատշաճ բարձրության վրա:

Զավակների դաստիարակությունը հորինյանը համարում է ծնող-

1. Խրինյան Հայրիկ. Երկեր. Էջ 245:

2. Նույն տեղում, էջ 248:

մերի առաջին մեծ պարտականությունը: Նրա կարծիքով դպրոցը երեխաների միայն միտքն է կրթում ու հարստացնում, «գի մանկավարժները միայն մտքին հետ կիսուին, սրտին և ոգվույն հետ բան չունին»¹: Ծնողների ամենասուրբ պարտականությունն է սիրով, հեղինակությամբ և սեփական օրինակով զավակներին դարձնել իսկական մարդ: Դա ծշմարիտ և գործնական կրթությունն է: Շռայլ, զեխ, անառակ և արբեցող ծնողի զավակը հազիվ թե լինի պարկեշտ, խնայող, համեստ և աշխատասեր: Ուրեմն, ծնողների առաջին պարտականությունը զավակների կրթությունն է, իսկ զավակների պարտքն է «ճանաչել զծնողս և ծնողական ծայրագույն սեր չափել: Աշխարհի երեսին ոչ մի արյունակից հարազատ ծնողի նման գորով և սեր չունի, նրա սիրուց բարձր սեր չկա,- ընդգծում է հեղինակը և զավակներից պահանջում հարգել, սիրել, ենթարկվել ծնողներին, պատկառել նրանցից մինչև կյանքի վերջը: Խրիմյանը աստվածաշնչային հնազանդություն է պահանջում ծնողների և մեծերի նկատմամբ:

Մարդկային կյանքի առաջադիմությունը նրա հերթափոխի մեջ է: Զավակներն իրենք են դառնում ծնողներ և այդ գործընթացը հարատև է: Այսօրվա զավակը վաղվա ծնողն է և ըստ իր կատարածի՝ պետք է պատժվի կամ մեծարանքի արժանանա: «Ընտանեկան պատկառանք և ազատություն» խորագիրը կրող գլխում Խրիմյանը դարձյալ ու դարձյալ (այս էլ որերորդ անգամ) անդրադառնում է կնոջ հասարակական կյանքում ունեցած դերին, պահանջելով կնոջ կրթության հարցը լուծել պատշաճ մակարդակով: Եվ այստեղ դարձյալ կրկնվում էր հեղինակի սահմանափակությունը: Նա պահանջում էր կնոջ կրթության որոշակի աստիճան: Նրա կարծիքով եթե կինը տղամարդուն հավասար կրթություն ստանա, «կձգնի մեզ հետ խորհրդական լինել, աշխարհի կառավարել, օրենք տալ, Սահմանադրության գոչել»²: Հեղինակը սարսափում է, որ գրագետ կինը հանկարծ «քվե տալու իրավունք» կխնդրե: Այդ պահաջը նա համարում է «ծայրահեղ ազատություն», որի պատճառով կքանդվեն ընտանեկան կառույցները: Նա չափավորում է հայ կնոջ կրթական մակարդակը՝ սահմանափակելով այն ազգային ավանդական չափանիշներով, սակայն նա անցնում է նաև առաջ, պահանջելով «հին պատկառանաց շնորհին հետը մոր դաստիարակության լույսով փայլել», չխաբվել արտաքին կեղծ

1. Խրիմյան Հայրիկ. Երկեր. էջ 269:

2. Նույն տեղում, էջ 294:

շքեղ փայլից: Կնոջ թվացյալ քաղաքակրթության ազդեցությունը ավելի մեծ է գաղթօջախներում, կայսրության մայրաքաղաքի հայկական ազդեցիկ գաղութում: Այդ պատճառով Խրիմյանը դիմում է գաղթաշխարհի հայերին՝ չխաբվել արտաքին ձևերից, այլ յուրացնել եվրոպական քաղաքակրթության էությունը, բովանդակությունը: Ցույց տալով ընտանեկան կյանքի բարգավաճման և հզորացման մեծ ազդեցությունը ազգի հզորացման համար, Խրիմյանը բացահայտում է այն արատավոր երևույթները, որոնք հասցնում են ընտանիքին քայքայման և անկման, դրանց շարքերում դասելով կեղծ նորասիրությունը, շռայլ կենցաղը, խաղամոլությունը: Ընտանիքի քայքայումը կկանխվի ուսման և դաստիարակության միջոցով: Ուրեմն ազգի հարատևման հիմքը ընտանիքի հարատևումն է, իսկ նրա հարատևման միակ ուղիղ ճանապարհը «ողջամիտ կրթությունը և ուղիղ դաստիարակությունն է», - ահա «Դրախտի ընտանիք» աշխատության հիմնական եզրակացությունը: «Դրախտի ընտանիք» աշխատությունը հիմն է հայ ազգային ավանդական ընտանիքին, որը բռնել է նոր ժամանակներին վայել «ողջամիտ կրթության» ուղին: Այս աշխատության բարոյական դասերն այժմ ևս պահպանում են իրենց ժամանակակից հնչեղությունը, հաստատելով հավերժ հին ու նոր բարոյական բազմաթիվ չափանիշներ և արժեքներ:

ԽԱՉԻ ՃԱՌ. 1876-ին լույս տեսավ կրոնական թեմային նվիրված Խրիմյանի երկրորդ աշխատությունը, որի ամբողջական խորագիրն է «Հիսուսի վերջին շաբաթ, խաչի ճառ և կորուսելու հիմարության»:¹ Հիսուսի կյանքի դրվագների ինքնատիպ վերապատմությունը հեղինակի համար միջոց է՝ համեմատել իր ժամանակի հոգևորականների գործունեությունը: Աշխատությունը նվիրված է հեղինակի խաչատուր հորեղբոր հիշատակին, մարդ, որը Խրիմյանի համար եղել է մարդկային առաքինությունների մարմնացում, մարդկային իդեալ: Հատուկ նպատակաուղղվածությամբ հորեղբորը նվիրված ներբողին հաջորդում է «Հորդոր առ իմ պաշտոնակից եղբայրս և խաչակիր ուխտն եկեղեցվո» ուղերձը. «Հիսուսի խաչին ճառը ձեզ համար գրեցի և ձեզ կնվիրեմ, ով խաչին գինվորներ, Ավետարանի պաշտոնյաներ, կենաց բան քարոզողներ և Քրիստոսի հոտին հովիվներ»¹: Հետագա շարադրանքից պարզվում է հեղինակի մտադրությունը: Հիսուսի կյան-

1. Մ.Խրիմյան, Խաչին ճառ, 1894, Գ. ասպգր., Էջմիածին, էջ 2:

քը պետք է օրինակ ծառայի բոլոր հոգևորականներին, որովհետև նրանք են ժողովրդին քարոզում ընթանալ ուղիղ ճանապարհով, կատարել աստվածային պատվիրանները: Արդյոք ունե՞ն այդ իրավունքը նրանք: Ավետարանի դասերը ավանդող հոգևորականները կամ նրանց մի մասը «սիրո դասը թողինք, յատելություն կրթեցինք զնեզ»: Աստվածային սիրո փոխարեն նրանք իրար հետ վարվում են չարությամբ և ատելությամբ. «Խաչն ու Ավետարանը մեր գրկեն թողունք և սուր առնելով միմյանց կողը մխենք»¹: Խրիմյանի սթափ աչքից չի վրիպում, որ խաղաղություն սերմանելու փոխարեն հոգևորականները խռովություն են հրահրում «փառասիրության համար, պաշտոնասիրության համար, Մովսեսի աթոռը նստելու և նախաթոռ լիելու համար»²:

Աստիճանաբար ուժեղանում է Խրիմյանի քննադատությունը: Նա խարազանում է իր կարգակիցներին այն բանի համար, որ նրանք չբավարարվելով իրար մեջ խռովություն սերմանելուց, անարգ և ստոր միջոցներով պառակտում են ժողովրդին, նրա մեջ հարուցում զանազան վեճեր: Այդ հոգևորականներին Խրիմյանն անվանում է Քրիստոսի «դասալիք աշակերտներ»: Նրանց բոլորին ուղղելով իր հորդորկոչը, երազելով լավագույն ապագա, Խրիմյանը՝ սիրո մեծ քարոզիչը, բայց և մեծ տարակուսողը, հարցն ուղղում է իր ժամանակակիցներին. «Ո՞վ կհավատա, որ վերացվեն բռնություններ, ժողովուրդն ազատ ու երջանիկ ապրի. հավասարություն տիրե, աղքատի խրճիթն՝ հարուստին ապարանից բարձրության հետ հավասարի»³: Հաստատ իմանալով, որ դա հնարավոր չէ, հեղինակն անցնում է բուն նյութին, առաջին գլուխն անվանելով «Սիոնի վերնատուն և զատկական գառն»: Քրիստոսի կյանքի առաջին իսկ դրվագներն ընդմիջվում են հեղինակի խոհերով և մտորումներով: Ինչպես «Մարգարիտ արքայության երկնից» աշխատության մեջ, այնպես էլ այստեղ, Խրիմյանը համեմատություն է անցկացնում Մովսեսի և Քրիստոսի և նրանց վարդապետությունների միջև, առաջնությունը տալով վերջինին, «Ո՞վ է Մովսես, որ քո սիրույն հավասարի. Մովսես միայն սիրո պատգամ կուտար Իսրայելի ժողովրդին, այլ ինքն սիրո զոհ չեղավ: Նա կենդանիներ միայն զոհեց զԱստված ողորջելու համար, իսկ դու ինքնանվեր մատնար ի զոհ և յայնժամ երկինք և երկիր գիրար համբուրեցին»⁴:

1. Մ.Խրիմյան, Խաչին նառ, 1894, Գ. ապագր., էջ 100-101, էջ Ը:

2. Նույն տեղում, էջ Թ:

3. Նույն տեղում, էջ ԺԷ:

4. Նույն տեղում, էջ 13:

Խրիմյանն իր հարվածող խոսքն է ուղղում աշխարհակալ տիրողների, որոնք վաղուց հրաժարվել են Ավետարանական պատգամներից, «սոսկալի թնդանոթներ կծուլեք, նոր-նոր հրազեններ կճարտարապետեք, պատերազմով, արյունով և մահվամբ միայն խաղաղությունը պահել կուզեք»¹: Իբրև ահեղ աստվածային նախագուշացում հնչում է՝ «Որ սուր առնուցի, սրով անկանի»:

Իրար են հաջորդում Հիսուսի կյանքի մյուս դրվագները. «Հիսուս ի Գեթսեմանի ծոր», «Հիսուս ի ճանապարհ խաչակրության», «Հիսուս ի Բեթելա սար», «Հիսուս անօգնական թողյալ», «Հիսուս ի գերեզման մահու», «Հիսուսի հարություն և հաղթանակ խաչի», «Աշխարհի Հիսուսին դեմ», «Մամոնան Աստուծո դեմ», «Հաղթանակ ճշմարտության» - ահա աշխատության գլուխների խորագրերը: Վերջին երեք գլուխներից բացի, մյուս մասերում պատմվում է Քրիստոսի կրած ծանր տառապանքների մասին և ընդգծվում, որ բոլոր իրավիճակներում Հիսուսն իրեն պահում է աստվածորդուն վայել վեհ և անաղարտ: Եվ համարյա բոլոր դեպքերում այդ իրադարձություններն ընդմիջվում են հեղինակի մտորումներով և Հիսուսի կյանքի ամեն մի դրվագը համեմատվում է իր ժամանակի հոգևորականների վարքի հետ:

Ուշադրություն են գրավում աշխատության վերջին երեք գլուխները՝ «Աշխարհի Հիսուսին դեմ», «Մամոնան Աստուծո դեմ» և «Հաղթանակ ճշմարտության»: Ինչպես ցույց են տալիս վերնագրերը, դրանք բացահայտում են իր ժամանակի դրամատիրական հարաբերությունների, հասարակական կյանքի խորը հակասությունների, դրամի ամենագոր դերի խնդիրները: Խրիմյանը գտնում է, որ իր ժամանակի բարոյական օրենքները հակասության մեջ են Քրիստոսի սահմանած օրենքների հետ: «Դու սեր, ընկերություն ուսուցիր, աշխարհ յուր զրկիչներով քո աղքատ որդիքները կհարստահարե»²: Ամենագոր դրամը մտնում է մարդկային ամենասուրբ հարաբերությունների ոլորտը, ոչնչացնում ամեն ինչ և հաստատում իր տիրապետությունը: «Երանի թե ընկեր զընկեր չզրկեր մամոնային համար, հզորը՝ զանավագն չկռփեր մամոնային համար, աշխարհ աշխարհին դեմ չկռվեր մամոնային համար, բռնություն չտիրեր, ստրկություն չլիներ մամոնային համար և Յուդան զքեզ չմատներ երեսուն արծաթին համար»³: Որ-

1. Մ. Խրիմյան, Խաչի ճառ, էջ 19: Այդ խոսքը ուղղված է բոլոր ժամանակների տիրակալներին և մեծ ենչալություն ունի նաև այսօր:

2. Նույն ակադում, էջ 122:

3. Նույն ակադում, էջ 143-144:

պեսզի չստացվեր, թե Խրիմյանը դեմ է և քննադատում է ընդհանրապես ամբողջ հոգևորականությանը, նա իրեն էլ չի սահմանազատում նրանցից և իր անունից էլ մեղանչող, բայց և իրենց էլ խիստ մերկացնող խոսք է ուղղում Աստծոն. «Ավաղ, ով տեր, մենք՝ հետին ժամանակիս մեջ քո խաչին դասալիք և վատաստյալ զինվորներն ենք, խաչեն փախանք՝ մամոնան գրկեցինք, քո սեր թողինք, աշխարհը սիրեցինք և ասացինք, թե այս է մեր կյանք»¹: Աշխատության մեջ Խրիմյանը բարձրացնում է նաև իմաստասիրական հարցեր, քննարկելով Աստծո և բնության, դրանց փոխհարաբերությունների հարցը: Մի դեպքում նա բնությունը համարում է Արարչի կողմից ստեղծված՝ Արարված, մեղադրում է մարդկանց, որ ընդունում են Արարվածը, չեն ընդունում Արարչին: Մյուս դեպքում նա բնությունը նույնացնում է Արարչի՝ Աստծո հետ. «Կոժվարինք հավատալ, թե Մասիսի և Հիմալայի լեռանց բարձրություն հորինող բնությունն ճարտարապետն է և Մեք Նորա անունն Աստված կկոչենք»²:

«Հաղթանակ ճշմարտության» գլխում Խրիմյանը ցույց է տալիս իր ժամանակի հասարակական կյանքում գոյություն ունեցող խորը հակասությունները, երբ ճշմարտության համար մարտնչողները միշտ հալածվում են: Հակադրելով երկնային և երկրային ճշմարտությունը, առաջնությունը տալիս է երկնայինին և խարազանում բռնակալներին, որ հաղթություն են համարում սպանությունները, կոտորածները, ազատ մարդկանց ստրկացնելը, աղքատին շահագործելը: Երկնային ճշմարտությունը վեր է այս բոլորից: Խրիմյանը գտնում է, որ եթե կա երկնային ճշմարտություն, ապա Աստված պետք է պատժի հարստահարիչներին: Դրա համար էլ շնորհակալությամբ դիմելով Աստծոն, նրան համարում է անքննին: «Ով անքննին ճշմարտությունն աշխարհ զքեզ կատե, քո միտք և քո լեզուն չի հասկանա»³: Եվ քանի որ իրեն համարում է Ավետարանի ճշմարտությունը քարոզող հեզ պաշտոնյա, Խրիմյանը խնդրում է Աստծուն. «Տույց ինձ ճանապարհ, յոր և զմացից, զի առ քեզ, Տեր, համբարծի զանձն իմ: Տույց ինձ նաև, որ քո ճշմարտության ճանապարհն ընտրեմ և քո իրավունքը հավիտյան չմոռանամ»⁴: Իր կյանքի ողջ ընթացքով Խրիմյանն ապացուցում է, որ իր քարոզած գաղափարների առաջին կատարողն է:

1. Մ. Խրիմյան, Խաչի ճատ, էջ 146:

2. Նույն անգում, էջ 157:

3. Նույն անգում, էջ 183:

4. Նույն անգում, էջ 185:

* * *

Միդիատ փաշայի ղեկավարությամբ Սահմանադրություն ընդունած թուրքական պետությունը առաջին քայլերն էր կատարում բարենորոգումների ուղիով: Սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդն իր բռնապետությունը ապահովելու համար առերես համաձայնվել էր Սահմանադիր միապետության գաղափարին. կատարվել էին խորհրդարանական ընտրություններ, ընտրվել էին երեսփոխանական ժողովի անդամներ, իսկ Սենատի կամ ծերակույտի անդամները նշանակվել էին սուլթանի կողմից: Հայերից Սենատի անդամ էր նշանակվել նաև մեծ ժողովրդականություն վայելող Սկրտիչ Խրիմյանը, բավականին պատկառելի թոշակով:

Երբ օսմանյան պետության մայրաքաղաքը ցնծում էր «նոր ժամանակների» գալստյան առիթով, հրանոթային համազարկերի ու ղեկցությամբ կազմակերպվում էին շքահանդեսներ, այդ նույն ժամանակ կայսրության ծայրամասերում, հպատակ ժողովուրդների, մասնավորապես հայերի նկատմամբ թուրքական պետությունը վարում էր հայության տնտեսական գործությունը թուլացնող քաղաքականություն: Այդ մասին ժամանակակիցը գրում է. «Վան իբրև Ռուսիո ամենեն մոտիկ հայաշատ, բարգավաճ և ոգևորյալ կենտրոն, կրնար ռուսական արշավանքի մը ընթացքին վտանգավոր դառնալ, ուստի և պետք էր լախտի հարված մը տալ Վասպուրականի հայության, որ այն ատենները 250.000 կանցներ և որուն գլխավոր շնչերակն էր Վան»¹: Մայրաքաղաքի թուրքական թերթերը առանց թաքցնելու իրենց մտքերը զգուշացնում էին կառավարությանը և ստիպում ձեռք առնել կանխարգել միջոցներ: Չուշացավ այդ միջոցների գործադրումը: Գավառահայությանը թուլացնելու նպատակով իրար հետևից հրդեհվում էին հայկական նահանգական կենտրոնների վաճառաշահ շուկաները (Վան, Բիթլիս): 1876թ. դեկտեմբերի 1-ին, գիշերը թուրք և քուրդ խուժանի միջոցով, նախօրոք պլանավորված գործողությամբ հրդեհվեց Վանի շուկան՝ 500-ից անցնող խանութներով, որոնց տերերը, առանց բացառության, միայն հայերն էին: Ողջ գիշերվա ընթացքում հրի և ավերի մատնվեց շեն ու բարեկեցիկ քաղաքի հարուստ շուկան: Ինչ չհասցրեց անել հուրը, ավարտեցին թուրք և քուրդ ամբոխի, ոստիկանների և զինվորների ավարառու գործողությունները:

1. Հ. Ելսմյան, Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, Խ. Ա. էջ 92-93:

Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքը կառավարությունից պահանջեց քննություն կատարել և պատժել հանցագործներին: Դրան պատասխան՝ Միդիատ փաշան ձեռնարկեց վարչական նոր փոփոխություններ, 1877թ. հունվարից Վանը դարձավ անկախ վիլայեթի կենտրոն. (մինչ այդ գտնվում էր Էրզրումի վիլայեթի կազմում): Գործունյա և անաչառ պաշտոնյայի համբավ վայելող Չասան փաշան նշանակվեց նահանգապետ (վալի): Առաջին անգամ նկատի առնելով բնակչության ազգային մեծամասնության հանգամանքը, թուրք նահանգապետի օգնական նշանակվեց ազգությամբ հայ Մարկոս Աղաբեկյանը: Վերջինս Վան հասնելուն պես բարելավեց ոստիկանության կազմը, հեռացրեց վարք ու բարքով ոչ բարեհույս մահմեդականներից մի քանիսին, նրանց փոխարինելով հայ ոստիկաններով: Հրդեհի պատճառները քննարկելու նպատակով Վան ժամանեց այսպես կոչված «խառն հանձնաժողով»: Դրա անդամներից մեկը՝ Սկրտիչ Աղաթոնը կազմեց այնպիսի տեղեկագիր, որի տակ հրաժարվեցին ստորագրել հանձնաժողովի հայ անդամները: Մարկոս Աղաբեկյանի համառ դիմադրությունը տեղեկագրին հանգեցրեց նրա պաշտոնանկության: Աղաբեկյանի տեղը գրավեց թուրք կառավարության հաճոյակատար Սկրտիչ Աղաթոնը¹:

Հարազատ քաղաքի դժբախտության լուրը կայծակի արագությամբ հասավ կայսրության մայրաքաղաքում գտնվող հրաժարված պատրիարքին՝ Սկրտիչ Խրիմյանին: Մի ամիս անց հրաբխի ուժգնությամբ ժայթքեց Խրիմյանի հոգում ամբարված ցավն ու զայրույթը: Նա երկնեց **«Վանգույժը»**՝ «Կուժ մի ջուր իր այրած հայրենյաց վրա սրսկելու համար»: Խրիմյանը նամակով դիմում է վանեցի Աբրահամ Սուլախյանին՝ գրքույկի տպագրության ծախսերը հոգալու խնդրանքով և հայտնում, որ նրա հրատարակության վաճառքից ստացված ողջ հասույթը կհատկացվի «Վանա դպրատանց աղքատիկ մանուկների ծարավն ու պապակը զովացնելու», դպրոցի նոր շենք կառուցելու համար: Վերացել են շեն քաղաքի բարեկեցիկ վաճառանոցները, հարուստներն անգամ «հեծում են չքավորության մեջ», «չթողումք, որ դպրոցներն էլ փակվեն»: 1877-ի հունվարի վերջին լույս աշխարհ եկավ փոքրիկ տետրակը և ալեկոծեց ողջ հայությանը: Այն իր վրա բեռեց նաև օսմանյան իշխանությունների ուշադրությունը, որոնք շտապե-

1. Երեմիա Տեկոսց, Տահմային ինչսուտկարաններ, Մատենադարան, ձեռագիր 4182, էջ 61. նաև Հ.Երսմյան, Հուշարժան Վան-Վասպուրականի, Խ. Ա, էջ 100:

ցին հավաքել այն և արգելել վաճառքը: Սակայն որոշ օրինակներ արդեն տարածվել էին ժողովրդի մեջ: Ժամանակ անց (ապրիլին) գրքույկը վերահրատարակվեց Թիֆլիսում: Գրքույկում արտահայտված գաղափարների, բողոքի և ընդվզման համար Խրիմյանը հեռացվեց Սեմատի անդամությունից, կտրեցին նրա ամսավճարը: Սակայն Խրիմյանը չընկրկեց: Նա գիտեր, թե ինչ էր ձեռնարկել, նրա համար անակնկալ չէր իր դեմ կիրառված պատժամիջոցը: Նա չէր կարող լռել. «Թե լռեմ ես, Վասպուրականի քարերը կաղաղակեն»: Ընդվզումի, բողոքի, ցասման ու զայրության, պայքարի կոչ և ողբի ճիշդ էր հնչեցնում հեղինակը: Նա ողբում էր ու անիծում, ոգեկոչում ու ոգեշնչում, ուժ ու հույս տալիս հուսահատ հոգիներին: Գրքույկի հեղինակը առանց վարանելու, առանց փոքր ինչ տարակույսի, համոզված գրում էր, որ Վանի հրդեհը ծրագրված քայլ էր, նպատակամղված՝ «քաղցի և ուժաթափության» մատնել հոծ հայություն ունեցող նահանգի բնակչությանը: «Հաց ու վաստակդ ձեռքեդ կորզեցին, որպեսզի դու առ քաղցի ուժաթափիս, ոգիդ ու ջիղերդ թուլանան, ծունկերդ կթուտին և այլևս չկարենաս յառաջադիմել դեպ լուսույն ասպարեզ և լավագույն կյանք»¹:

Խրիմյանը փաստում է, որ Վասպուրականի հայությունը «գորավոր» քայլեր էր կատարում քաղաքակրթության ասպարեզում և ի գործ էր «անշարժ ու անաշխատ եղբորը» (նկատի ունի մահմեդական բնակչությանը) մղել առաջ «հավասար բաժանելով հայրենյաց ազարակի արդյունքը»: Մեղադրելով ղուրանի որդիներին հարևանի հացը հափշտակելու համար, Խրիմյանն զգուշացնում է, որ այդ վարագություններն ու բարբարոսությունները կհանգեցնեն թշվառ հետևանքների, նահանգում կսկսվի սովը իր սարսափելի հետևանքներով: Հեղինակն զգուշացնում է բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաներին, որ նման գործողությունների հետևանքը կլինի անմշակ երկիրը, «հացի ու գանձի սովը»: Հայ հպատակների համար կյանքի բարեկեցիկ պայմանների ստեղծումը կդառնա ողջ կայսրության ապագայի երաշխիքը, - ապացուցում է Խրիմյանը:

Օսմանյան կայսրության հաստատումից ի վեր այդ տարածքում ապրող հայությունը չէր ընթուստացել տիրող գավազանի դեմ, նրա զենքերն են եղել խուփն ու արորը, զբաղմունքը՝ արվեստն ու վաճառականությունը: Սակայն հավատարիմ հպատակի այդ ծառայություն-

1. Խրիմյան Հայրիկ. Երկեր, Լջ 417:

նը վարձատրվեց ամենամարդ միջոցներով: Երկրի մայրաքաղաքում արտակարգ շքեղությամբ նշում են Սահամանադրության ընդունումը, իսկ գավառներում լսվում է ժողովրդի տառապագին հեծեծյունը, «հեգ և ապերջանիկ Վանի թշվառ որդիների ողբ ու կականի աղաղակը»: Ձայրացած ու զարմացած հեղինակը դիմում է մահմեդական հոգևոր պետերին՝ ճիշտ է, որ իրենց հավատացյալներին հրաման է տրված հափշտակել Ավետարանի որդիների ձեռքի հացը, ճանաչել նրանց իբրև ստրուկներ, որոնց մեռցնելը պատիվ է, ոչ հանցանք: Թվում է, դուրանի մասին Խրիմյանն ունի ավելի բարձր կարծիք, քան նրան ծառայողները: Նշելով, որ թուրքական կառավարությունը չի գնահատել հայ ժողովրդի հավատարմությունը, հնազանդությունն ու աշխատասիրությունը, ցասունով լի հեղինակը իր զայրույթն է արտահայտում հարազատ ժողովրդի «անմռունչ և հնազանդ» հատկանիշների վրա, գտնելով, որ դրանք նրան դարձրել են անշունչ ու անբարբառ մի դիակ: «Ով հավատարիմ ժողովուրդ հայոց, մարդիկ և ազգեր կան, որ քո այնչափ հավատարմությունդ կծաղրեն և կմեղադրեն զքեզ, ...պարկեշտությունդ կնշավակեն և կոխկրտելով կանցնին վերայեդ»: Դրան հետևում է Խրիմյանի նախատիկնքը և պայքարի հրավերը. «Մի՞թե գոեհաց կավ ես դու աշխարհիս երես, ես էլ կդատիմ զքեզ, թե այդչափ ստրկանաս և աղարտես մարդկության ազատ պատիվ»¹:

Սրանք պայքարի առաջին արտահայտություններն էին, որոնք հասունանում էին թեև դանադաղ, բայց հաստատուն քայլերով: Յեղափոխությունը սկզբում կատարվում է Խրիմյանի հոգում: Դա շրջադարձի սկիզբն էր: Կայսրությունում իրականանալիք բարենորոգումներին հավատացող և դրանց նպաստող գործիչը աստիճանաբար համալրում էր այլախոհների շարքերը: Այդ քայլերը դեռևս բավականին հաստատուն չէին:

Ողբ ու կականից առավել մա պարտավոր էր կազմակերպել ու համախմբել ժողովրդին, քանի որ մեծ հավատք ուներ նրա հարատևության և կենսունակության առեղծվածի նկատմամբ: Եվ Խրիմյանը քայլեր է կատարում Վանի քաղաքաբնակների օգնության գործը կազմակերպելու: Նա դիմում է մահանգի գյուղական բնակչությանը, նշում է, որ Վանը զգում է նրանց օգնության կարիքը, այն Վանը, որը միշտ եղել էր գյուղաբնակների «նեղության ապաստարանը», այժմ մեծ կա-

1. Խրիմյան Հայրիկ: Երկեր. էջ 422:

րիքի մեջ է, պետք է զորացնել նրան, դրանով զորացնել հենց իրենց: Նա հորդորում էր գյուղացիներին նոր բացվող գարնանը իրենց լուծաններդնել քաղաքի վերաշինության գործին, կառուցել «մեր քանդված աշխարհին ու փլած տունը»: Տպագրական խոսքի և մամուլի գործնական վստահելով մորմոքող իր սրտի ցավն ու հառաչանքը «բնականունդ հայրենիքին» հաղորդելու գործը, խրիմյանը պատրաստակամություն է հայտնում անձամբ մեկնել Վան, ողջագուրել իր «խանձյալ խանձարուրը» և զբաղվել նրա վերաշինությամբ:

«Վանգույժի» տրամաբանական շարունակությունը եղավ **«Չայ-գույժը»**: 1877թ. սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմը: Արևմտահայության համար եկան հույսի ու ակնակալիքների, հուսահատության ու մղձավանջի օրեր: Կովկասյան ռազմաճակատի հայազգի զորավարների՝ Լորիս-Մելիքովի և Արշակ Տեր-Ղուկասովի ռազմական գործողությունների հետևանքով ազատագրվեցին մի շարք հայկական տարածքներ: Հարկադրական նահանջի ժամանակ Բայազետում շրջապատման մեջ մնացել էր 1600 հոգուց բաղկացած մի զորագունդ: Թուրք Ֆայլկ փաշան փորձեց վերագրավել քաղաքը: Քանի որ իր հրամանատարության տակ գտնվող կանոնավոր զորքով նա չէր կարող վերագրավել քաղաքը, փաշան դիմեց Չեյդարանցի թուրքերի ցեղապետ շեյխ Ջալալեդդինին, և 15.000-ից ավելի քրդական ավարառու անկանոն զորախմբեր հարձակվեցին Ալաշկերտի հովտի հայկական գյուղերի վրա: 24 գյուղ հիմնահատակ արվեց, ժողովրդի մեծ մասը կոտորվեց: Փախչողներն ապաստանեցին Ս.Բարդուղիմեոսի վանքում, սակայն այդտեղ էլ կոտորեցին, կանանց գերեվարեցին: Այդ գույժը Կ.Պոլսում առաջ բերեց մեծ հուզում: Ազգային ժողովի երեսփոխանները բացատրություն պահանջեցին պատրիարքից, որն արդեն դիմումներ էր հղել Բ.Պոռ և շեյխ-ուլ-իսլամին: Վերջիններս ցավակցություն հայտնելով այդ դեպքի առիթով «արդարացուցիչ դեպք հանցանագ» էին համարել պատերազմական գործողությունները և իրավիճակը: Ջարդի սահմուկեցուցիչ ազդեցությունը ցրելու նպատակով Աբդուլ Համիդը հանդիսավոր ընդունելությամբ պատվեց Ներսես Վարժապետյանին և իր ցավակցությունը հայտնեց նրան. «Այսչափ արյունահեղություն տեսնելիս հույժ կցավիմ»: Իբրև շնորհակալություն սուլթանը պատրիարքին պարգևատրեց Օսմանիե առաջին աստիճանի շքանշանով և կախեց նրա վզից: Աբդուլ Համիդի այս «համակրական ցույցերի» և շքանշանի առիթով Ազգային ժողովի թուր-

քամետ պաշտոնյաները շնորհավորում են պատրիարքին և ցանկանում շնորհակալական ուղերձ հղել սուլթանին: Եղելությունից ցնցված Խրիմյանը թևավոր խոսքի նման ձևակերպում է. «Ոչխարների ոսկորներից մանյակ շինեցին և հովիվի վիզեն կախեցին»:

Ալաշկերտի հովտի հայկական բնակչության այդ զարհուրելի սպանողը ցնցեց Խրիմյանին: Ազգային ժողովում նա հարց է բարձրացնում, որ պատրիարքը դիմի Բ.Պուռ՝ միջոցներ ձեռք առնելու և նման կոտորածներ չկրկնվելու համար: Նա պահանջում է նաև ջարդի վերաբերյալ կազմել մանրամասն տեղեկագիր, հրատարակել այն, որպեսզի այդ մասին իմանա ողջ հայությունը և Թուրքիային պաշտպանող մեծ տերությունները: Նախկին պատրիարքի այդ պահանջը հայազգի թուրքամետ պաշտոնյաների կողմից որակվեց իբրև հանդգնություն և մատնություն: 1877թ. օգոստոսին Կ.Պոլսի «Լրագիր» թերթը (խմբագիր՝ Նիկողայոս Թյուլպենտճյան) հոդված հրատարակեց «Ո՞վ է մատնիչը» խորագրով, ուր Խրիմյանը ներկայացվում էր իբրև խռովահույզ, ժողովրդին կառավարության դեմ գրգռող անձնավորություն: Այդ հոդվածը մեծ հուզումներ առաջացրեց Կ.Պոլսում: Կ.Պոլսի «Մշակի» թղթակիցը հաղորդում էր, թե այդ միջադեպը խիստ զցել է «Լրագրի» վարկը, «ոչ ոք կգնե այդ թերթը»¹: Հոգևորականների մեծ մասը, պոլսահայությունը, մայրաքաղաքի պանդուխտ համայնքներն ու օրամշակները բոյկոտեցին թերթը և նրա խմբագրին²: Խրիմյանը չբավարարվեց դրանցով: Կարծես թե նույնիսկ հետին պլան մղվեց այրված «բնականունդ հայրենիքի» վերաշինության գործը: Հայությանը հասել էր առավել մեծ դժբախտության: Ալեկոծված հոգին ելք էր որոնում: Եվ նորից ժայթքեց Խրիմյանի հոգու հրաբուխը: Գրվեց «**Հայգույժը**»:

Հայոց պատմությունը լի է ողբերով: Ամենաուժգին և առաջին ողբը Մովսես Խորենացուն է, ուր պատմահայրը ողբում է հայ պետականության անկումը, բողոքում իշխանների հայրենադավ գործերից, հոգևորականության «անկյալ վիճակից»: Ժողովրդի պատմությանը ուղեկցում են նրա արժանավոր մյուս որդիների ողբերը: Ողբացող Խրիմյանը գտնում է ողբի բազմաթիվ պատճառներ, նրա ամենամեծ ցանկությունն էր լինել վերջին ողբերգուն, որ «հայոց անպահապան այգին ճռաքաղ չլիներ, հեռանար ու այլևս ետ չդառնար հայոց տառապանաց տարին և ժամանակ»: Ինչպես «Վանգույժում», այստեղ

1. Մշակ, 1877, թիվ 87:

2. Մարտիրոս, մշկ. աշխ., էջ 265:

ևս Խրիմյանը քննարկում էր հայկական հրդեհների, ավարների և ավերների հարցը, բացահայտում, որ կոտորածները և հայահալած վարքագիծը, ուն կողմից էլ որ այն դրսևորվի՝ պետական նախօրոք մշակված քաղաքականության արդյունք է: Նա ցույց էր տալիս, որ թուրքական կայսրությունը մեծ տերությունների առաջ դրսևորելով իր քաղաքակրթության ձգտումները, բարենորոգումների ծրագրերը, օգտագործում է պատերազմական իրադարձությունները, իր ձեռքին գործիք դարձնում «հայոց լեռների հին ավազակներին»՝ քրդական ցեղախմբերին, հայերի ազատագրական ձգտումները հենց բնում խեղդելու համար: Քրդի ձեռքը զենք տվողը թուրք կառավարությունն է, որը պահում է քրդական զորախմբերը առանց վճարի՝ անուղղակիորեն նրանց ուղղելով հայկական բնակավայրերի վրա: Պետական պաշտոնյաների ամենաթողության պայմաններում, մույնիսկ նրանց հրահրումով և սադրիչ արարքներով կատարվում են սելջուկ թուրքերի առաջնորդներ Ալփալսամից և Լանկթեմուրից ավելի դաժանություններ: Սիրտ կեղեքող են Խրիմյանի նկարագրությունները. որդեկորույս մայրեր, մայրակորուս մանուկներ, խեղված և պատվազուրկ հայ կանայք և աղջիկներ: Բայց հեղինակը չի բավարարվում ողբով: Բավ համարելով ողբն ու կականը, ցասման ու զայրույթի ճիչ է հնչում նրա հոգուց, նա զենքի է կոչում ողջերին՝ «կոչեմ ապրողաց», շանթեր արձակում այդ սահմուկեցուցիչ տեսարաններն անվրդով դիտող երկնային լուսատուների դեմ, բողոքում Աստծուն, որ հանդուրժում է այդ ամենը: Եվ քանի որ մույնիսկ ամենակարող Աստվածը չի կանխում այդ չարիքները, Խրիմյանը զոհի ազատության գործը հանձնարարում է մույն այդ զոհին: Մարդ արարածը չպետք է թույլ տա իրեն կոտորել ոչխարի նման, պետք է ձեռք բերի «խեթկիչ եղջյուր, որ ցուլի նման ոգորին իրենց կտրիչներուն դեմ»: Հեղինակը դատապարտում է կույր հնազանդությունը և իր դատավճիռն է հայտնում հարազատ ժողովրդին. «Դեռ պիտի կոտորվիք, դեռ պիտի մորթվիք այդ չքոտի քուրդերեն, քանի որ անզեն, անեղջյուր, անասպար կապրիք, դուք մարդ եք, ձեռք և բազուկ ունեք...»¹: Հեղինակը մեղադրում է եվրոպական մեծ տերություններին, որոնց համար առաջնային նշանակություն ունի սեփական շահը: Իբրև պատգամաբեր և ուսուցիչ, Խրիմյանն ուսուցանում է ժողովրդին, որ հայրենիքի ազատությունը

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 444:

ծեռք է բերվում մահով ու արյունով, կյանքի գնով: «Մի՛թե դու ցանկալի ազատությունն առանց զոհի և արյան ծրի ստանալ կուզես»:

Իբրև իր ժամանակի քաղաքացի, նա ամաչառ զնահատական է տալիս նաև անցյալի պատմական դեպքերին և իրադարձություններին: Նրա ուշադրությունն առանձնապես գրավում է Արևելյան խնդրի՝ իր ժամանակների գորդյան հանգույցի լուծման եղանակները, որոնելով մի նոր Ալեքսանդր Մակեդոնացու: Արևելյան խնդիրը դարձել է մեծ տերությունների շահախնդրությունների կենտրոնատեղին. «Երբ գահեր կռիվ կուզեն՝ Արևելյան խնդրի կիռն, և երբ աշխարհակալել կամին՝ դարձյալ Արևելյան խնդրի կիռն... Մինչև ե՞րբ զորավորներ կռվին՝ տկար և անզոր ազգեր ու ժողովուրդներ տակ ճնշվին»:

Խրիմյանի սթափ աչքը տեսնում էր, որ իմպերիալիստական պետությունների հակասությունները խորանալուն զուգընթաց, մեծ տերություններն իրար հետ խոսում են «Կրուպի թնդանոթի» լեզվով: Իրեն վերապահելով նրանց դատավորի դերը, Խրիմյանը զգուշացնում է՝ «Որ սուր առնու, սրով անկանիցե»:

Վերջանում է գուլժերի շարքը: Հայության առաջ կանգնած էին հրատապ լուծման սպասող բազմաթիվ խնդիրներ:

Ավարտին էր մոտենում ռուս-թուրքական պատերազմը: Անհրաժեշտ էր ձեռնարկել որոշակի միջոցառումներ ռուս-թուրքական համաձայնագրում հայության շահերը ըստ կարելիության ներկայացնելու համար: Ինչպես ընդունված էր, հարցը բարձրացնողը պետք է լիներ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքը: Սակայն, Խրիմյանի կարծիքով, Ներսես Վարժապետյանը այդ ժամանակ գտնվում էր «ազգավմաս» դիրքերում: Այդ պատճառով Խրիմյանը նախաձեռնությունը վերցնում է իր ձեռքը: 1877թ. նոյեմբերյան մի առավոտ Գուգկունճուքի իր բնակարանն է հրավիրում մայրաքաղաքի հայ եպիսկոպոսներին, նրանց բացատրում Ներսես Վարժապետյանի դիրքի վնասակարությունը, գծում, իր կարծիքով, ճիշտ ազգային գործունեության շառավիղները և հանդգնում «տապալել Վարժապետյանին և նրա փոխարեն պատրիարքական աթոռի վրա ազգային քաղաքականության նոր ուղղություն տալու ընդունակ մի այլ հարմար անձ բազմացնել»¹: Խորհրդակցության մասնակիցներից Մատթեոս Իզմիրլյանը առաջարկում է նման

1. Սարուխան, ճշվ. աշխ., էջ 265:

քայլերի դիմելուց առաջ հանդիպել պատրիարքին, բանակցություններ վարել նրա հետ և համոզել այլ քաղաքական դիրքորոշում ընդունելու: Առաջարկությունն ընդունվում է: Խրիմյանի գլխավորությամբ մի խումբ եպիսկոպոսներ գնում են Ներսեսի մոտ¹: Երկարատև հանդիպման ընթացքում Վարժապետյանը պատրաստակամություն է հայտնում լինել այնտեղ, որտեղ արտահայտվում են ազգի շահերը: Խրիմյանի նախաձեռնությամբ հրավիրված այդ խորհրդակցությունը գծեց ազգային քաղաքականության նոր պարագիծ: Պատրիարքը կառավարությանը սիրաշահելուց անցավ «հայկական խնդրի» արժարժանը, խնդիր, որի սկզբնավորումը մեծապես կապված է Խրիմյանի անվան հետ²:

Պատերազմի ավարտից հետո ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչի և թուրք լիազոր անձանց միջև 1878թ. հունվարի 19/31-ին ստորագրվեց զինադադար, որն իր մեջ պարունակում էր հաշտության պայմանագրի հիմնական խնդիրները: Նախնական այդ օրինակի մեջ ոչ մի խոսք չկար փոքր Ասիայում ապրող քրիստոնյաների, մասնավորապես հայերի մասին: Հետագայում, ամիսներ անց, Ազգային ժողովի 1878թ. հուլիսի 21-ի նիստում Վարժապետյանը պատմում է իրեն պատած այն հուսահատության մասին, որ համակեց զինադադարի պայմանագրին ծանոթանալուց հետո: Ուրքի ելած հայ հոգևորականությունը իր վրա վերցրեց այդ խնդրի արժարժանը: Երբ դեռևս չէր սկսվել ռուս և թուրք պատվիրակների միջև հաշտության պայմանագրի մանրակրկիտ քննարկումը, Վարժապետյանը հրահանգում է Ադրիանապոլսի առաջնորդական փոխանորդ Գևորգ վարդապետ Ռուսնուզյանին՝ Իզմատևի և մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչի հետ բանակցություններ վարելու համար: Կարճ ժամանակ անց Ազգային ժողովի 1-ին և 2-րդ ատենապետները՝ Ստեփան փաշա Ասլանյանը և Հովհաննես Նուրյանը միացան Գևորգ վարդապետին՝ նույն առաքելությամբ, պատրիարքի հանձնարարական մամակով: Ռուսական ցար Ալեքսանդր 2-րդին և Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Գորչակովին ուղղվեցին աղերսագրեր և ուղերձներ, որոնց մեջ հայ ժողովրդի համար խնդրում էին այն բարենորոգումներն ու կարգավիճակը, ինչ խոստացված էր եվրոպա-

1. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 110:

2. Այս մանրամասնությունները տարիների անց աղբյուր կաթողիկոս Մ.Իզմիրլյանը պատմել է Մալախանյան (տե՛ս նրա նշվ. աշխ., էջ 266):

կան քրիստոնյաներին: Այս գրությունները պատրաստված էին երկու օրինակով, մեկը ուղարկվեց Ադրիանապոլիս՝ մեծ իշխանի միջոցով նորին կայսերական մեծությանը հասցնելու համար, մյուսը նախատեսվում էր Մկրտիչ Խրիմյանի և Նար-Պեյի միջոցով ուղարկել Էջմիածին՝ կաթողիկոս Գևորգ 4-ին, նրա միջոցով կայսերն առաքելու համար: Այդ երկուսի փոխարեն ավելի ուշ Էջմիածին մեկնեց Մատթեոս Իգմիրլյանը¹: Կաթողիկոս Գևորգ Կոստանդնուպոլսեցին մեծ ուշացումով ընդունեց պատրիարքական պատվիրակին, որովհետև հավանություն չէր տալիս Կ.Պոլսի պատրիարքի և մյուս եպիսկոպոսների ռուսամետ դիրքորոշմանը:

Այդ ժամանակ արևմտահայ հասարակական գործիչների մեջ ձևավորվել էին մի քանի ուղղություններ, կապված այն հանգամանքների հետ, թե որ պետության հետ էին կապում հայկական հարցի լուծումը: Ոմանք Անգլիայի հետ էին կապում հայկական խնդրի արծարծումը, մյուսներն առավել վստահություն էին տածում Ռուսաստանի վարած քաղաքականության նկատմամբ, երրորդները հակվում էին Թուրքիայի կողմը: Տարբեր այս հայացքներն իրենց արտահայտող գործիչներով ջլատում էին ազգի ուժերն ու միասնությունը:

Ռուսասերներն ունեին ամենաբազմամարդ կողմնակիցները: Նրանց պարագլուխներն էին Խորեն Նար-Պեյն ու Մատթեոս Իգմիրլյանը: Նրանք գտնում էին, որ ոչ մի պետություն Ռուսաստանի նման չի կարող դիմակայել Թուրքիային, մանավանդ, որ նա պատերազմն սկսել է քրիստոնյաների ազատության կարգախոսի տակ:

Թվաքանակով ռուսասերներից հետ չէին մնում նաև անգլիական կողմնորոշման կողմնակիցները. դրանց մեջ էին բողոքական հայերը և ազգային լիբերալները: Իրենց քաղաքական հայացքներով նրանք համակրում էին ազատական Անգլիային, քան մեծապետական Ռուսաստանին: Անգլիամետ քաղաքականության կողմնակիցներ էին մտավորականները և ազդեցիկ հոգևորականությունը, որոնք վրդովմունքով մատնանշում էին 1836թ. Ռուսաստանի ընդունած «Положение»-ն, որով սահմանափակվել էին հայ եկեղեցու իրավունքները: Դրանց շարքում էին Մկրտիչ Խրիմյանը և Գրիգոր Օտյանը, «որ գրեթե ուղղություն էր տալիս այն ժամանակ ազգային կյանքին»², վայելելով պատրիարքի բացարձակ վստահությունը: Հայ կաթոլիկները ևս իրենց պատրիարք

1. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 114:
2. Մարտիրոսն, նշվ. աշխ., էջ 356:

Անտոն Զասունյանի գլխավորությամբ հարուն էին անգլիանետ քաղաքականության կողմնակիցներին:

Թուրքիայի կողմնակիցներն իրենց տնտեսական շահերով կապված էին Թուրքիային. դրանք ազդեցիկ վաճառականներ էին, պետական պաշտոնյաները, կապալառուները: Պատերազմի սկզբին նրանց կողմնակիցները ստվարաթիվ էին, իսկ ավարտից հետո խիստ նոսրացան նրանց շարքերը: Մնացին միայն պետական պաշտոնյաները, որոնք օգտվում էին թուրքական վարչությունից:

Տարակարծությունները երեք «հոսանքների» միջև երկար չտևեցին: Մի լռելյայն համաձայնություն տիրեց բոլոր գործիչների միջև Սան Ստեֆանոյի դաշնագրից հետո: Բոլորը համախմբվեցին Վարժապետյանի շուրջը՝ Բեռլինի վեհաժողովում Զայկական խնդիրը լավագույնս ներկայացնելու նպատակով: «Կոստակցական ոգիները լռած են և Զայաստանի ոգին է, որ կխոսի միայն. սրբազան Ներսես մոռցնել տվավ իր բոլոր սխալները և ամեն կոսակցության ալ սիրելին եղած է այժմ¹, - գրում էր «Մշակի» Կ.Պոլսի թղթակիցը: Արևմտահայ հասարակական գործիչները որոշեցին դիմել և Անգլիայի, և Ռուսաստանի օգնությանը: Արևմտահայ պատմաբան Ալպոյաջյանը այդ առիթով գրում է, որ արևմտահայ ղեկավար հասարակական գործիչները խաբվեցին անգլիական դիվանագիտության և Զամիդի հնարամիտ խաղով, անսացին նրանց թելադրանքին, որ «Պեռլին դիմեն և իրենք էլ պահանջներ ներկայացնեն, այս կերպով չեզոքացնելու համար պալքանյան ազգերի և ամոնց ազատարար Ռուսիո առավելագույն պահանջները»²: Որոշվեց պատվիրակություն ուղարկել այն բոլոր մեծ տերությունների մոտ, որոնք մասնակցելու էին վեհաժողովին և որոնց վերաբերմունքը Զայկական խնդրի նկատմամբ կարող էր վճռորոշ լինել: Չմայած բոլոր փաստաթղթերը՝ խնդրագրերը և հիշատակագրերը ստորագրողները մեծ ժողովրդականություն վայելող և ազդեցիկ հոգևորականներն էին, բայց բոլոր այդ գրությունների իրական հեղինակները աշխարհականներ էին, պետական ծառայության մեջ գտնվող, բայց ազգամլեր անծինք և այդ պատճառով իրենց ինքնությունը երևան չհանող Գր. Օտյանը, Սերվիչեն, Զովհաննես Սազըզը: Օտյանի անմիջական խորհրդով կազմվեց հայ պատվիրակությունը. Սկրտիչ Խրիմյան՝ Կ.Պոլսի հայոց նախկին պատ-

1. Մշակ, 1878, քիվ 48:

2. Լ.Ալպոյաջյան, Պատմության Մարտիրոսայից, էջ 835:

րիարք, Արևմտյան Հայաստանի իրավիճակին քաջատեղյակ, ողջ հայության անմնացորդ հարգանքին և համակրանքին արժանացած անձնավորություն: Նա չէր տիրապետում եվրոպական ոչ մի լեզու և այդ պակասը լրացնելու նպատակով, նույն Օտյանի խորհրդով Խրիմյանի քարտուղարի և թարգմանի պաշտոնում նշանակվեց 22-ամյա Մինաս Չերազը, որի միակ առավելությունը ֆրանսերենի իմացությունն էր. «Դիվանագիտական ասպարեզը անծանոթ էր ինձ, որպես աշխարհ անծանոթ էր Ադամի, երբ դրախտի մեջ էր դեռ», - հետագայում արձանագրում էր անփորձ երիտասարդը¹:

Մյուս պատվիրակը՝ դարձյալ հոգևորական, եպիսկոպոս Խորեն Նար-պեյն էր: Կ.Պոլսից նա ուղևորվեց Պետերբուրգ ռուսական արքունիքին արևմտահայ ժողովրդի խնդրագրերը ներկայացնելու նպատակով: Անհրաժեշտ առաքելության ավարտից հետո նա պետք է ուղևորվեր Բեռլին՝ միանալու գլխավոր պատվիրակին՝ միասնական ջանքերով սկսած գործը արդյունավետ վախճանի հասցնելու համար: Պատվիրակության այս կազմի վերաբերյալ իր բացասական կարծիքն է արտահայտում դարձյալ Ա.Ալպոյաջյանը. «Ներսես պատրիարք, որ սուլթան Համիդի թելադրությամբ պատվիրակներ,- Խրիմյանի, Նար-Պեյի, Չերազի և Փափազյանի պես այն գործին անձեռնհաս և անհարմար անձեր դրկած էր, մերժելով Նուբար փաշայի ինքնամատույց հոժարությունը, ի վերջո հանդգնություն ունեցավ խրոխտաբար մերժելու իր պատվիրակները ետ կանչելու և այսպես դեմ կանգնելու սուլթանի կամքին, անոր ատելությունն ալ շահելու պայմանով»²:

* * *

Մարտյան մի առավոտ գլխավոր պատվիրակն ու նրա երիտասարդ, անփորձ քարտուղարը շոգենավով դուրս են գալիս օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքից, իբր թե խիստ գաղտնի պահելով այդ փաստը, վախենալով, թե թուրքական կառավարությունը կարգելի այդ քայլը: Մինչդեռ թուրքական արքունիքում հղացած այդ դիվանագիտական խաղը ոչ մի արգելքի չի հանդիպում պետական պաշտոնյաների կողմից: Պատվիրակները Բրիսոլիցի նավահանգստում իջան շոգենավից և երկաթուղով շարունակեցին իրենց ճանապարհորդությունը դեպի Հռոմ: Եվրոպական տերություններին ներկայացվելիք տե-

1. Մ. Չերազ, Հայաստան և Իսապահ, էջ 28:

2. Ա. Ալպոյաջյան, Ուլ. աշխ., էջ 836:

ղեկագրերը կազմված էին հայերեն: Ճանապարհին Խրիմյանի թարգմանիչն ու քարտուղարը ֆրանսերեն պետք է թարգմաներ այդ պաշտոնական գրագրությունները: Այդ փոքրիկ փաստն անգամ վկայում է ողջ ճանապարհորդության հապճեպության, անպատրաստության մասին: Խրիմյանի ձեռքին կար պատրիարքի կողմից հաստատված մի փաստաթուղթ, որը հավաստում էր նրա պատվիրակ լինելը:

Հռոմում պատվիրակները ներկայացան Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Կոմս Կորտիին, որը մինչ այդ պաշտոն վարելը եղել էր Կ.Պոլսի իտալական դեսպանը: Կոմսին ներկայանալուց մի օր անաջ պատվիրակները նախարարության ընդհանուր քարտուղարին էին հանձնել պաշտոնական բոլոր գրությունները, որոնց, հավանաբար, չէր հասցրել ծանոթանալ նախարարը: Դա արտահայտվեց պատվիրակներին ուղղած նրա հարցից՝ ի՞նչ են խնդրում հայերը, «վարչական ինքնօրինություն Եվրոպակա՞ն թե Ասիական Տաճկաստանի մեջ»¹: Խրիմյանն ստիպված էր հիշեցնել, որ հայերը թեև ապրում են կայսրության բոլոր մասերում, այդ թվում նաև Եվրոպական, բայց Արևմտյան Հայաստանը գտնվում է Թուրքիայի փոքրասիական մասում, ուր հայությունը մեծամասնություն է կազմում և ցանկանում է ունենալ վարչական ինքնուրույնություն: Լեզվին չտիրապետելու պատճառով Խրիմյանի կողմից խոսում է Չերազը, որի բացատրություններն աչքի չեն ընկնում ոչ իր կատարած գործի պատասխանատվությամբ, ոչ էլ ճշգրտությամբ: Հայերի թվաքանակը Թուրքիայում սկզբում նա ներկայացնում է հինգ միլիոն, ապա չորս և վերջապես՝ 3 միլիոն²: Հավանական է, որ դրանից բացի նրա խոսքում սպրդած լինեն նաև այլ անճշտություններ: Իտալիայի արտաքին գործերի նախարարը սիրալիր պատասխաններ է տալիս հայ պատվիրակներին և խոստանում իր պաշտպանությունը: Ըստ Կոմսի պատասխանի, դեռևս պարզ չէր վեհաժողով գումարվելու պարագան: Բոլոր դեպքերում նա ապահովեցնում էր «պաշտպան կանգնել հայոց դատին վեհաժողովի մեջ, եթե տեղի ունենա և ամեն առիթի մեջ, եթե վեհաժողով չգումարվի»³: Ոգևորված իտալական նախարարի սիրալիր ընդունելությունից, պատվիրակները ծածկագիր հեռագրով իրենց ուրախությունն են կիսում պատրիարքի հետ և հայտնում Փարիզ ուղևորվելու մասին:

1. Սիմոս Չերազ, Հայաստան և Իտալիա, էջ 36:

2. Նույն տեղում, էջ 37:

3. Նույն տեղում, էջ 41:

1878թ. մարտի 19/31-ին նրանք Փարիզում էին: Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում գտնվելու երկրորդ օրը Խրիմյանը հանդիպում է ունենում եգիպտահայ պետական գործիչ Նուբար փաշայի հետ: Վերջինս արդեն տեղյակ էր, թե Վարժապետյան-Օտյան խումբը ինչ պատվիրաններ է տվել իր լիազոր ներկայացուցիչներին՝ Չայաստանի ինքնավարություն Լիբանանի օրինակով, այսինքն՝ տեղական ինքնավարություն սուլթանի գերիշխանության և Եվրոպայի երաշխավորության տակ: Պոլսի խումբը գտնում էր, որ ժամանակը հասունացած է նման պահանջներ առաջադրելու համար: Նուբար փաշան համամիտ չէր այդ պահանջներին: Նա խորհում էր, որ Ռուսաստանի և Անգլիայի հակամարտության նման պայմաններում նրանք չեն համաձայնի այդ ինքնավարությանը, ոչ էլ Թուրքիան հավանություն կտար դրան: Արևմտյան Չայաստանում ամենամեծ շահերն ունեին այդ երեք պետությունները: Եվրոպական մյուս պետությունները ո՛չ ցանկություն և ո՛չ էլ ուժ կգտնեին ճնշում գործադրելու այս եռյակի վրա՝ հօգուտ Չայաստանի: Այդ պատճառով Նուբար փաշան ձեռնամուխ եղավ կազմելու սեփական ծրագիր, ուր նա առաջարկում էր ավելի չափավոր պահանջներ, բավականանալով հայ նահանգապետի, դատարանական և ոստիկանական բարեկարգությունների պահանջով: (Այդ մասին կխոսվի քիչ ուշ, ավելի հանգամանորեն):

Ապրիլի 2-ին (ն. տ.) Չերազը Խրիմյանի անունից խնդրագիր է ներկայացնում Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարին՝ հայոց պատվիրակությունն ընդունելու խնդրանքով: Ապրիլի 5-ից գլխավոր պատվիրակն ու իր քարտուղար-թարգմանիչը սկսում են պաշտոնական այցելությունները: Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Վադիմգոտոնը հարցնում է Խրիմյանին, թե հայերը Արևմտյան Չայաստանի ո՞ր նահանգի համար են ինքնավարություն պահանջում: Պատասխանում մատնանշվում են Էրզրումի, Վանի, մասամբ նաև Դիարբեքիրի ու Տրապիզոնի նահանգները: Կարճատև զրույցի ընթացքում Ֆրանսիացի նախարարը ապահովեցնում է պատվիրակությանը, որ կգործադրի իր բոլոր ջանքերը հայկական դատը պաշտպանելու համար: Զրույցի վերջում նա անում է մի կարևոր դիտողություն. նա նկատում է, որ հայերի ներկայացրած փաստաթղթերը պարունակում են միայն ընդհանուր գաղափարներ, մինչդեռ մեծ տերություններին անհրաժեշտ են «շոշափելի ապացույցներ»: Նա մատնանշում է այն տարբերությունները, որ գոյություն ունեն Չայաստանի և Լի-

բանանի միջև: Լիբանանը չունի թուրք բնակչություն, մինչդեռ Յայաստանի նշված նահանգներում հայերի հետ խառը ապրում են զգալի թվով մահմեդականներ: Յետևաբար, նախարարի կարծիքով, Լիբանանի վարչական կազմակերպության ձևը չի կարելի հարմարեցնել Յայաստանին: Նախարարն առաջարկում է շտապ կարգով ներկայացնել վիճակագրական փաստաթղթեր, որոնց մեջ մանրամասն ցույց տրվի հայերի քանակը և տոկոսային հարաբերությունը նշված նահանգներում: Առաջարկների մեջ էր նաև՝ ներկայացնել նոր, առավել ընդունելի տարբերակ, որտեղ բացահայտված լինեին բարենորոգումների իրականացման գործնական միջոցառումները:

Հաշվի առնելով նախարարի դիտողությունները, պատվիրակությունը ներկայացնում է ապագա ինքնավար Յայաստանի քարտեզը, ուր մանրամասն նշված էին, թե որ նահանգներում են հայերը կազմում բացարձակ մեծամասնություն, որոնց համար էլ խնդրում են ինքնավարություն:

Պատվիրակները հաշվի չեն առնում նախարարի դիտողությունները Յայաստանի և Լիբանանի տարբեր իրավիճակների վերաբերյալ, այդ իսկ պատճառով փոփոխության չի ենթարկվում և խնդրագիրը, և բարենորոգումների ծրագիրը:

Փարիզում հայ պատվիրակները խնդրում են նաև տեղի անգլիական դեսպանի ունկնդրությունը: Վերջինս հայ պատվիրակներին ապահովեցնելով իր հայանպաստ դիրքորոշման մեջ, նրանց ուղղում է մի կարևոր հարց. դարեր ի վեր զենք կրելուց հետ սովորած հայությունը կարո՞ղ է առանձնացնել զինավարժ ջոկատներ, որոնք «զսպեին այն վայրենի խմբերը, որ վխտում են Յայաստանում»¹: Չարմանք է պատճառում խրիմյանի պատասխանը, թե անհրաժեշտության դեպքում Կ.Պոլսի հայ բեռնակիրները (այսինքն՝ պանդուխտ զավառահայերը) զենք ստանալով կարող են դառնալ լավ զինվորներ: Անգլիական դեսպանը ցույց է տալիս, թե իրեն բավարարում է այդ պատասխանը և հորդորում է պատվիրակներին՝ շուտափույթ մեկնել Լոնդոն, արտաքին գործոց նախարար Սոլսբերիի հետ հանդիպելու համար, խոստանալով իր կողմից նամակ հղել նախարարին:

Ապրիլի 11-ին հայ պատվիրակությունը Փարիզից մեկնում է Լոնդոն:

1. Սաթուխան, նշվ. աշխ., էջ 372-373:

Անգլիայում հայ գաղթօջախներ կային Լոնդոնում և Մանչեստրում: Գաղթօջախների բնակչության ճնշող մեծամասնությունը արևմտահայեր էին, առավելապես՝ պոլսահայեր, որոնց ազգականները դեռ ապրում էին կամ Արևմտյան Հայաստանում, կամ Օսմանյան մայրաքաղաքում: Սերտ էր երկու գաղթօջախների կապը Կ.Պոլսի հետ: Անգլիայի հայ գաղութների հասարակական գործիչները հարաբերություն էին պաշտպանում մայրաքաղաքի հայ ազգային ղեկավար մարմինների հետ: Ռուս-թուրքական պատերազմի սկզբից նրանք հաղորդակից էին արևմտահայերին հուզող խնդիրների քննարկմանը: Խրիմյանի «Դրախտի ընտանիք» աշխատությունը հրատարակվել էր Մանչեստրի հայ գաղութի միջոցներով: Դեռևս 1876-ին հայ պատվիրակության ապագա ղեկավարը հանձնարարում էր Անգլիայում գտնվող իր հայրենակիցներին՝ դիմել Անգլիական խորհրդարանին, որի հովանավորությամբ կանգուն է թուրքական իշխանությունը («գահը») և հայցել նրանց գթությունը: «Ժամ հասյալ, հիշեցեք և հիշեցուցեք Մեծին Անգլիո խորհրդարանին ականջ, որ դեռ կհավատան կանգուն պահել այն գահը, յորմե իմաստություն և արդարություն հրաժարեր է ի վաղ»¹: Մանչեստրի հայերը արձագանքում են Խրիմյանի հորդորներին և սկսում հետազոտական գործունեություն: Լոնդոնի գաղթօջախն ավելի սակավամարդ էր, սակայն այնտեղ հաստատվել էին առավել ազդեցիկ և հարուստ գործիչներ: Հնդկաստանի նախկին վաճառական Սեթ Աբգարը և զնյուռնացի Գարեգին Փափազյանը սերտ հարաբերություններ էին հաստատել մի քանի ազդեցիկ անգլիացիների հետ և համատեղ ջանքերով ստեղծել Լոնդոնի «Արևելյան խնդրի ընկերությունը», որի նպատակն էր ուսումնասիրել արևելյան քրիստոնյաների իրավիճակը և միջոցներ ձեռնարկել նրանց կացությունը բարելավելու համար: Ընկերության ջանքերի շնորհիվ 1877-ին լույս տեսավ «Հայաստան և Լիբանան» խորագրով մի գրքույկ, ուր քննադատվում էր թուրքական հռիփ վարչությունը Հայաստանում, համեմատվում Լիբանանի հետ, ցույց տրվում, թե ինչպես 1860-ից հետո, նրա վարչական ինքնավարություն ստանալուց հետո, տրամադծորեն փոխվել է իրավիճակը: Գրքույկը հետապնդում էր մի նպատակ: Համոզել մեծ տերություններին, որ Հայաստանին տրվի մնան

1. Մուշեղ Խախկոպոս, Մանչեսթրի հայ գաղաքը, 1911, «Մտքան, էջ 67: (Խրիմյանի այս նամակից Մուշեղ Խախկոպոսը նահանգում է, մեր կարծիքով, վիճարկելի եզրակացություն, քն դեսև 1876թ. «Խրիմյանի արտոգամավթությունը սլաշտոնը շատ կանուխեն ծրագրված ձեռնարկ էր» (նույն տեղում):

ինքնավարություն և արդյունքներն ու դրական տեղաշարժերը նույնը կլինեն:

Նույն 1877-ին հայասեր Ջեյմս Բրայսը Լոնդոնի հետազոտությունների արքայական սրահում հոգուտ հայերի կազմակերպեց մի հրապարակային դասախոսություն:

Մի տարի անց՝ 1878-ին Լոնդոնի հայերը հրատարակեցին մի նոր գրքույկ «Դեսպանախոսրհուրդն ու հայերը» խորագրով: Գրքույկում պատկերելով արևմտահայերի տառապալի կացությունը թուրքիայի տիրապետության տակ, հեղինակներն անցնում էին պատմական էքսկուրսների, հիշեցնում անգլիական պետական այրերին, թե հայերն ինչ ծառայություններ են մատուցել Անգլիային՝ նրա ազդեցությունը Յնդկաստանում ամրապնդելու գործում և ակնկալում անգլիացիներին՝ օգնել հայերին թուրքիայում (Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության հայաբնակ վայրերում), նրանց համար անցկացնել այնպիսի բարեփոխումներ, ինչ նախատեսվում էր բուլղարների համար:

Հայկական պատվիրակությունը Անգլիա հասավ այնպիսի մի ժամանակ, երբ տեղի հասարակական կարծիքը գործում էր հոգուտ հայերի: Լոնդոնի անգլիացիների հայամետ գործունեությունը մարդասիրական քայլ էր: Ելնելով Անգլիայի համար գոյություն չունեցող հավերժական թշնամիներ ու բարեկամներ, բայց գոյություն ունեցող հավերժական շահեր դրույթից, զուտ Անգլիայի շահերից, այդ գործիչները գտնում էին, որ Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով նախատեսված 16-րդ հոդվածը նշանակում էր ռուսական ազդեցության ուժեղացում և անգլիական շահերի թուլացում:

Այդ ժամանակ, երբ լոնդոնաբնակ հայերը հայամետ անգլիական գործիչների հետ հանրահավաքներ էին գումարում և ընկերություններ ստեղծում, Չերազը նշում էր հակառակը. «Երբ Լոնդոն հասանք, հույժ տաճկասեր գտանք դահլիճն և ժողովուրդը»¹: Որ «դահլիճը», այսինքն՝ պառլամենտը տաճկասեր էր ընդհանրապես, դրանում երկու կարծիք լինել չի կարող: Բայց որ հասարակական կյանքը եռում էր հակաթուրքական տրամադրություններով, դրանում ևս տարակույս չկա: Այդ են ապացուցում ժամանակի հայ մամուլում անգլիական թերթերից կատարած մեջբերումները և իրադարձությունների անմիջական մասնակից Մուշեղ Եպիսկոպոսը²: Մեզ թվում է, տարիների հեռվից

1. Մ. Չերազ, Հայկական խնդիր, «Լեննախի», 1917, էջ 21:

2. Մուշեղ Եպիսկոպոս, Նշվ. աշխ., էջ 80:

Չերազի տված այդ գնահատականը Լոնդոնում ծավալած հայ պատվիրակության որոշ թերացումների արդարացման արդյունք է:

Հայկական պատվիրակությունը դեռ Փարիզում էր, երբ լորդ Ջեյմս Բրայսը Լոնդոնում գումարեց մի ընդարձակ հանրահավաք հոգուտ հայերի: Անգլիական բազմաթիվ նշանավոր գործիչներից բացի այդ հավաքին ներկա էին լոնդոնաբնակ 9 հայ գործիչներ: Ժողովում ստեղծվեց Անգլո-Հայկական ընկերությունը¹, որի պատվավոր նախագահ ընտրվեց լորդ Կարնարվոնը, իսկ պատվավոր քարտուղարությունը հանձն առավ Բրայսը: Նորաստեղծ այդ ընկերությունը մի պատգամավորություն հղեց նախարար լորդ Դերբիի մոտ՝ խնդրելով նրա աջակցությունը հայկական հարցում: Տեոհ հայերի թելադրանքով Կ. Պոլսից և Չմյուռնիայից շնորհակալական ուղերձներ հղվեցին Ջ. Բրայսին: Իսկ պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը Սինաս Չերազի ծեռքով անձամբ նամակ հղեց հայասեր լորդին: Նման իրադարձությունների ընթացքում է հենց հայ պատվիրակությունը ժամանում Լոնդոն: Անգլիայի մայրաքաղաքում հայ պատվիրակությունը հանգրվանեց մեծահարուստ Սեթ Աբգարի տանը: Մկրտիչ Խրիմյանն առաջին տեսակցությունն ունեցավ տեղի պարսկական արտակարգ լիազոր դեսպան, հայազգի Մելքոն խանի հետ: Վերջինս պատվիրակության ղեկավարին տվեց նույն խորհուրդը, ինչ Փարիզում՝ Նուբար փաշան. համեստ և չափավոր պահանջներ ներկայացնել կոնգրեսին:

Խրիմյանի պաշտոնը հաստատող փաստաթղթերը հանձնվեցին Դերբիին և Սոլսբերիին: Պաշտոնական փաստաթղթերից բացի Խրիմյանը Մանչեստրի հայ գաղութի ներկայացուցիչներին հանձնեց պատրիարքի կոնդակը, որով արևմտահայ հոգևոր առաջնորդը հորդորում էր նրանց՝ սատարել հայ պատվիրակության գործունեությանը: «Սրբազան Խրիմյան պատգամավոր լիազոր ներկայացուցիչ ազգիս... Ժամոթ է ձեզ բարեպաշտ հայրենասիրությամբն յուրով: ...խնդրեմ և աղաչեմ զձեզ, բոլորեցարուք շուրջ զնովալ...»²: Կոնդակն առավել բորբոքեց Մանչեստրի հայության հայրենասիրական եռանդը՝ հնարավոր բոլոր միջոցներով հայ պատվիրակության աշխատանքներին աջակցելու համար: Կոնդակից բացի Ներսես Վարժապետյանը մի ընդարձակ նամակ է ուղղում լոնդոնաբնակ իր խորհրդականներից մեկին՝ Գարեգին Փափազյանին, ուր շարադրում է պատրիարքարանի դիր-

1. Հայ ժողովրդի սրտամայրություն, և. VI, էջ 115:

2. Մաշեղ Խայկոսյան, Ուլ. աշխ., էջ 80:

քորոշումը հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ. «Մեր քաղաքականությունն է՝ Ռուսիո երախտագետ ըլլալով՝ հուսալ յԱնգղիա և Անգղիո շնորհիվ ապահովել մեր բարոյական և նյութական բարեկեցությունը: Այս բարեկեցությունն ուրիշ կերպով ձեռք չենք կրնար բերել այլ միայն ազգային ինքնօրինությամբ Հայաստանի մեջ: Այլ որպեսզի այս բառը չի խրտչեցնե գոմանս, ահավասիկ մեր ֆորմուլը. «Administration de l'Armenie par les Armeniens»¹: Նամակում արտահայտված մտքերից առավել ուշագրավն այն էր, որ պատրիարքն ավելի քան վստահ էր եվրոպական տարբեր արքունիքներում հրիմյան սրբազանի ծավալած գործունեության հաջողության համար:

Մայիսի 10-ին Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար լորդ Սոլսբերին ընդունում է հայ պատվիրակությանը, որը նրանից խնդրում է Անգլիայի օժանդակությունը Հայաստանին ինքնավարություն շնորհելու համար: Անգլիական նախարարը տալիս է անորոշ պատասխան. «Հայերն իրավունք ունեն լավ վարչություն պահանջելու, բայց ոչ մի պետություն չի կարող այժմից ասել, թե ինչ ձևի վարչություն պիտի շնորհվի նրանց, որովհետև դրա բանաձևը դեռևս չէ գտնված և միմիայն կոնգրեսը կարող է այդ վճռել»²: Համեմայն դեպս Սոլսբերին վստահեցնում է հայ պատվիրակությանը, թե «հայերին պետք է երաշխավորվի բարեկեցություն, ազատություն և խաղաղություն»³: Կ.Պոլսի անգլիական դեսպան Լայարդին ուղղած պաշտոնական նամակում նույն այդ Սոլսբերին հաղորդում էր հրիմյանի հետ ունեցած իր հանդիպման մասին և ավելացնում, թե ոչ հրիմյանը և ոչ էլ հայ ժողովուրդը թշնամական վերաբերմունք չունի Բ.Պան նկատմամբ և չի մտածում անջատվել Օսմանյան կայսրությունից: Իբր թե զրույցի ընթացքում հրիմյանը հայտնել էր, որ «Հայաստանի թուրք բնակիչները ևս հարստահարվում են անօրեն քրդերից»: Պաշտոնական այդ նամակում արտաքին գործերի նախարարը բառացի հաղորդում էր. «Հարկ չհամարեցի խոստումներ տալ կոնգրեսի կողմից գործադրելի մասնավոր միջոցների նկատմամբ»: Երկու փաստերի համադրումից պարզ երևում է, որ Չերազի պատմածը Սոլսբերիի խոստումն մասին լրիվ այլ է: Երբ Վարժապետյանը հրիմյանին տեղեկացնում է նախարարի՝ դեսպանին ուղղված նամակի մասին, պատվիրակության

1. Մուշեղ եպիսկոպոս, ճշվ. աշխ., էջ 88, Սարգիսյան, ճշվ. աշխ., էջ 382-383:

2. Սարգիսյան, ճշվ. աշխ., էջ 384-385:

3. Նույն տեղում, նաև Լ' Armenie 1890, N 20, (15 փետրվարի):

ղեկավարը խիստ դժգոհում է և հայտնում, որ Սուլբերին սխալ է հաղորդել իրենց տեսակցության ընթացքը: Որտեղի՞ց էր սպրդել սխալը. արդյոք դրա հեղինակը անգլիական նախարարն էր, թե հայ պատվիրակության թարգմանն էր խորմյանի խոսքերը այլ ձևով հաղորդել նախարարին: Համաձայն ենք Սարուխանի հայտնած այն կարծիքին, թե խորմյանի եվրոպական լեզու չիմանալը ամեն քայլափոխի հայ պատվիրակությանը կանգնեցնում էր թյուրիմացությունների առաջ¹:

Խորմյանը բազմաթիվ տեսակցություններ ունեցավ Լոնդոնում, որոնք հաջողացրել էին Լոնդոնի և Մանչեստրի հայ գաղութների ազդեցիկ անդամները: Դիվանագիտապես վրիպում կարելի է համարել խորմյանի այցելությունը այն ժամանակ պաշտոնաթող, լիբերալների ղեկավար Գլադստոնի հետ: Նրա հայանապատ գործունեությունը, կրակոտ ելույթները ոչ մի օգուտ չէին կարող տալ հայերին: Այդ հանդիպման մասին լոնդոնահայ մեծահարուստ Գարեգին Փափազյանը բացասական երանգներով հաղորդում է Ջնյունճիա՝ Գալուստ Կոստանյանին² ուղղված նամակում: Վերջինս գտնում էր, որ չէր կարելի այցելել Անգլիայի ներկա վարչապետի՝ Բիկոնսֆիլդի և Թուրքիայի համատեղ թշնամի Գլադստոնին: Նա դիտողություն էր անում, որ առաջին այցելությունը անհրաժեշտ էր տալ ներկա վարչապետին: Բայց եղած սխալը հնարավոր չէր սրբագրել: Բիկոնսֆիլդը իր հերթին հրաժարվում է ընդունել պատվիրակությանը, պատրվակելով ժամանակ չունենալը: Ազդեցիկ, մեծահարուստ հայերի ողջ ջանքերը՝ Անգլիայի թագուհու կողմից հայ պատվիրակությանը ընդունելության արժանացնելու համար, վերջացան անարդյունք: Լոնդոնից խորմյանը կարճ ժամանակով մեկնում է Մանչեստր: Տեղի լրագրերը «Manchester Courier», «Manchester Examiner» և «Times»-ը ապրիլի 17-ին անդրադարձան կարճատև այդ այցին, հաղորդելով, որ դրան կհաջորդի նաև տևական այցելություն: Տեղի հայերի միասնական ջանքերով հայ պատվիրակությունն արժանանում է բազմաթիվ ընդունելությունների: Այսպես, անգլո-հայկական ընկերությունը լորդ Կարնարվոնի գլխավորությամբ իր հարգանքն է հավաստում հայ պատվիրակներին նաև ճոխ սեղանով: Քենտրբերիի եպիսկոպոսը, որը մեծ հեղինակություն էր անգլիական եկեղեցու հոգևոր հայրերի մեջ, նույնպես ընդունելության է արժանացնում խորմյանի պատվիրակությանը: Ընդունե-

1. Մարտիսան, Գլխ. աշխ., էջ 386:

2. Մաշեղ եպոս., Գլխ. աշխ., էջ 100:

լության ժամանակ գրավոր ելույթով հանդես է գալիս պատվիրակության ղեկավարը: Դրանում արտահայտված էր խրիմյանի մեծ ցանկությունը՝ հանդիպման ընթացքում մանրամասն քննարկել հայկական խնդրին առնչվող բոլոր հարցերը, պատասխանել առարկություններին: Խրիմյանը կարևոր նշանակություն էր վերագրում այս հանդիպմանը¹: Սակայն նրա ակնկալիքները զուր էին: Կ.Պոլիս ուղղած պաշտոնական նամակ-հաշվետվությունում և անձնական բնույթի նամակներում արտահայտվում են նրա խոհերն ու մտորումները Անգլիայում ունեցած բազմաթիվ հանդիպումների մասին: Իր կենցաղով և էությամբ շատ համեստ հայ հոգևորականը չչլացավ լորդերի և Անգլիայի այլ մեծամեծ հարուստների շքեղությունից և պերճանքից, նրա սթափ հայացքից չվրիպեց, որ հայկական խնդիրը եվրոպական տարբեր երկրների միջև գոյություն ունեցող հակասությունների թնջուկում կարող է չհասնել այն վերջնագծին, որին այնպես հույսով սպասում է ողջ հայությունը: Լոնդոնից ուղարկած մի նամակում՝ ուղղված իր եղբորորդի Խորենին, խրիմյանն արտահայտում է իր մտահոգությունները եվրոպական պետությունների հայանպաստ դիրքորոշման վերաբերյալ: Հետաքրքրասեր խրիմյանը Լոնդոնի կենդանաբանական այգում ականատես է լինում մի ուշագրավ տեսարանի: Վագրերի վանդակում տեղավորված էին երկու վագր, մեկը՝ հզոր, մեծ ու կատաղի, մյուսը՝ ծեր և թույլ: Գազանանոցի աշխատողը սկզբում կերակրում է հզորին և բացատրում, որ մինչև նա չհագենա, թույլ չի տա կերակրել ծերացած, թույլ վագրին: Այդ փոքր դեպքը խրիմյանին մղում է մեծ խորհրդածությունների: Պատմելով, որ հայկական խնդրի համար հանդիպումներ է ունեցել «Բարլամենտի նշանավոր անդամների» հետ, տեսակցել 60-ից ավելի մարկիզների, դուքսերի և անվանի հասարակական գործիչների հետ, որոնք հույսերով և խոստումներով քաջալերել են իրեն, նա այնուամենայնիվ տարակուսում է, թե աշխարհի «մեծ ու հզոր գիշակերները հայոց Արծվույն համար կտոր մը միսիկ պիտի թողո՞ւն»: Աշխարհի հզոր պետություններին համեմատելով գիշակեր անգղների հետ, խրիմյանը խորհում է, որ «քաղաքակիրթ աշխարհի մեծ մարդագեղները» Թուրքիային օգնելու մտայնությամբ ոտնահարում են փոքր ազգերի, ճնշված ժողովուրդների շահերը և «գրկյալ հայուն» բաժին չի ընկնելու: Խրիմյանը գտնում է, որ իրավացի է Բիսմարկի նշանաբանը. «Այս աշխարհիս վերա

1. ԳԱԹ. Խրիմյանի ֆ., գ. 111:

իրավունքը հզորինն է»¹։ Բազմաթիվ և բազմաբովանդակ հանդիպումների և ընդունելությունների ժամանակ Անգլիայի հասարակական գործիչների մեջ կային նաև ազնիվ, անշահախնդիր մարդիկ, որոնք ուշադրության արժանի խորհուրդներ էին տալիս հայ պատվիրակությանը։ Խորհրդարանի լիբերալ կուսակցության անդամ Ֆորստերը իրավացիորեն նշում է, որ Ռուսաստանը Հայաստանի մերձավոր դրացին է, և ավելի ճիշտ կլինի հենվել նրա վրա, ոչ թե Անգլիայում գործիք դառնալ քաղաքական տարբեր կուսակցությունների ձեռքին, որովհետև «Անգլիայի օգնության վրա հույս կարելի չէ դնել»²։

Կանոնիկոս Մակկիլը տարիներ անց դատապարտեց Անգլիայի քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ։ Անդրադառնալով 1878թ. իրադարձություններին, նա գրում է. «Հանգուցյալ լորդ Շերբուրկը 1878թ. Կրայդոնում արտասանած իր ճառում նշել է, որ անգլիական քաղաքականությունը թուրքական քրիստոնյաների առաջ «փակեց ելքը դժոխքից»։ Արտահայտությունն ուժեղ էր, բայց ոչ չափազանցված։ Մի՞թե հայ քրիստոնյաներն իրենց վիճակում չեն հիշեցնում դժոխքում բանտարկվածներին»³։

Անգլիական խորհրդարանի մի քանի անդամների նախաձեռնությամբ 1878թ. հունիսի 3-ին քննարկման առարկա դարձավ հայկական հարցը, որը շարունակվեց նաև հունիսի 6-ին (ն.տ.)։ Քննարկման ժամանակ կոմս Շաֆդորին հանդես եկավ հարցումով, որին արտաքին գործոց նախարար Սոլսբերին անկեղծությամբ պատասխանեց, թե հայերն այնպես են խառնված մյուս ազգությունների հետ, որ միայն նրանց համար իրագործել բարենորոգումները հնարավոր չէ։ Ըստ Սոլսբերիի, բարենորոգումները կամ պետք է վերաբերեն թուրքիայում ապրող բոլոր ժողովուրդներին, կամ անհնարին է դիմել անկանոն եղանակի. անհնարին խնդիր է տարբեր ժողովուրդների նկատմամբ տարբեր միջոցառումներ մշակելը։ Այս պատասխանը փաստորեն խորտակում է հայ համայնքի և պատվիրակության բոլոր հույսերը։ Նրանք զգում են, որ ընդունելությունների ժամանակ արված խոստումները ոչ մի գործնական արժեք չեն ներկայացնում։ Ծանր և անակնկալ հարվածից ուշքի չեկած հայ պատվիրակությունը հարկ եղած պատասխանը չտվեց այդ դիտողությանը Լոնդոնում և միայն

1. Գ.ԱՄԺ, Խրիմյանի ֆ., II ք., գ. 4. Ոսն «Էջմիածին», 1986թ., N Գ-Դ, էջ 45-47։

2. Մալուխան, Ուլ. ԽՀԽ., էջ 391։

3. Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895г., стр. 196.

Բեռլինում, երբ արդեն 16-րդ հոդվածը դառնալու էր քննարկման առարկա, Խրիմյանը, Նար-Պեյը և Ստ. Փափազյանը հարկ համարեցին դիտողություններ անել Սուլթերիի հայտարարությանը: Նրանք փաստերով նշում են, որ հայերը մեծամասնություն են կազմում Մեծ Հայքի Վանի, Մուշի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Էրզրումի վիլայեթներում և տարբեր բարենորոգումների կարիք չկա: Բեռլինում ստանալով այս գրությունն արտաքին գործոց նախարարը իր քարտուղար Ֆիլիպ Քերիի միջոցով անորոշ պատասխանում է, թե գործի կղնի իր ողջ ազդեցությունը կոնգրեսում վերոհիշյալ «Նահանգների բնակչության բարվոքումը ձեռք բերելու համար»¹:

Հունիսի 8-ին Խրիմյանն ու Չերազը մեկնեցին Լոնդոնից և մույն երեկոյան հասան Փարիզ: Այնտեղ նրանք իմացան, որ Ֆրանսիայի արտաքին գործոց նախարար Վադինգտոնը արդեն մեկնում է Բեռլին, և այլևս հնարավոր չէ հանդիպել նրան: Երեք օր հետո պատվիրակությանը տեսակցություն էր նշանակել Գամբետան: Հայ պատվիրակները չէին կարող սպասել այդ տեսակցությանը: Նրանք շտապ ուղևորվեցին Բեռլին, ուր հասան հունիսի 13-ին:

* * *

Մինչ հայկական պատվիրակությունը շրջագայում էր եվրոպական մեծ տերությունների արքունիքներում, արևմտահայությունը ակնդետ հետևում էր եվրոպական անցուդարձերին: Պատերազմի ավարտից հետո ողջ հայությունն ապրում էր հույսերի և ակնկալությունների մի շրջան: Մակընթացություններին հաջորդում էին մեծ տեղատվությունները և ժողովուրդն զգում էր, որ գոյատևում է գործող հրաբուխի վրա:

Թուրքական կառավարությունը չէր խոչընդոտել հայ պատվիրակության գործունեությանը մի քանի հեռահար նպատակներով: Ամենից առաջ, ըստ նրա, հայ աքստվիրակության պահանջները կարող էին չափավորել բուլղարական նկրտումները, մյուս կողմից էլ կառավարությունը Փոքր Ասիայում և Արևմտյան Հայաստանում հրահրում էր հակահայկական շարժումներ: Արևմտահայության թվական գերակշռությունը նվազեցնելու նպատակով Հյուսիսային Կովկասից և Բալկաններից գաղթած չերքեզներին և մուհաջիրներին հոծ զանգվածներով բնակեցնում էր հայկական տարածքներում և տեղական

1. Սաթուխան, ճշվ. աշխ., էջ 394, Լ.՝ Annenle 1889. N 2:

բնակչությանը կանգնեցնում հողագրկման և գաղթի ահավոր սպառնալիքի առաջ: Պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը հայության գաղթը կանխելու նպատակով երեք վարդապետ ուղարկեց Արևմտյան Հայաստան (Գարեգին Սրվանձտյանց, Վահան Տեր-Սիմոնյան և Արիստակես Տևկանց): Դրանց մեջ առանձնապես աչքի ընկավ Գարեգին Սրվանձտյանցը, որի տեղեկագիր-զեկուցագրերը հետաքրքրությամբ էին՝ ընդունվում պատրիարքարանի և ողջ հայության կողմից¹:

Չերքեզների բնակությունը հայկական տարածքներում տագնապ էր առաջացնում հայ հասարակական շրջանակներում: Պատրիարքի բողոքներն այդ ուղղությամբ Բ.Դռան մոտ մնում էին անհետևանք:

Տագնապների հետ մեկտեղ հայությունը հուսով լի հայացքը հառել էր Եվրոպային, որտեղ գումարվելու էր Բեռլինի վեհաժողովը, որի քննարկմանն էր ներկայացված Հայաստանի ինքնավարության ծրագիրը:

Հայության երկու հատվածների բոլոր հասարակաշերտերի մեջ տիրում էր անօրինակ ոգևորություն գալիք օրերի նկատմամբ: Ժամանակի պարբերականները լի էին ման զգացումներ արտահայտող հոդվածներով²: Ազգային ժողովի երեսփոխանները 1878թ. հունիսի 2-ին հարցում ուղղեցին պատրիարքին, որպեսզի նրա տված պատասխանով ողջ արևմտահայությունը տեղյակ լինի իրավիճակին: Պատրիարքի պատասխանն արտացոլում է հայ հասարակության մեջ տիրող և՛ ոգևորությունը, և՛ ներքին տարակուսներն ու կասկածները: «Առաջին անգամ է, որ դաշնադրության մեջ Հայոց ու Հայաստանի խոսք կըլլա: Տարակույս չունիմ, որ Եվրոպական մեծ դաշնադրության մեջ, որ պիտի կնքվի ի Պեռլին, անհիշատակ չպիտի մնա մեր ազգը: Այլ ինչ պիտի ըլլա այն կարգադրություն, որ պիտի որոշվի մեզի համար, զայն չգիտեն և ոչ թերևս գիտեն տակավին քաղաքագետք, որ զայդ դաշնադրություն պիտի խմբագրեն: Իմ բոլոր ջանքն այն է, որ այնպիսի կարգադրություն մը ըլլա, որ ազգին կյանքը դիպվածոց չմատնվի»³: Պատմելով հայ հոգևորականների հետ իր կատարած աշխատանքի մասին, պատրիարքն ավելացնում է, որ ազգի համար մոռացել է իր անձն ու առողջությունը և ողջ ուժերն ի սպաս դրել հայկական խնդրի լուծմանը: Այդ ջանքերի արդյունքն է, որ «երկու

1. «Փորձ», 1879, N 4, էջ 166, նաև Է. Կոստանյան, Գարեգին Սրվանձտյանց, Երևան, 1979թ., էջ 30, 113-120:

2. «Մշակ», 1878, N 120, 128:

3. Առեմագյուրիսիս Ազգային ժողովոյ, 1878, էջ 8-9:

Եպիսկոպոսունք, մեր եկեղեցվույն և ազգին երկոքին պարծանքները, ետ յուրաքանչյուրն եվրոպական զանազան տերությանց քով պաշտպանելու հայ դատը, միացած են ի Պեռլին՝ միաբան աշխատելու համար դեսպանաժողովին քով»¹: Այդ հուսադրող պատասխանը մեծ ոգևորություն առաջացրեց Ազգային ժողովի երեսփոխանների մոտ և վերջիններս իրենց շնորհակալությունը հայտնեցին Վարժապետյանին՝ ոտքի կանգնելով և նրա աջը համբուրելով²:

Երբ հայ հասարակությունը գտնվում էր հույսերի և ակնկալիքների շրջանում, նույն ժամանակ արտաքին աշխարհում գնում էր ուժերի վերախմբավորում: Անգլիական դիվանագիտությունը իր հզոր մագիլներով ցանկանում էր ջլատել հաղթող կողմի (իմա - ռուսների) ուժերը, նոր փոխհարաբերակցություն սահմանել, արգելել ռուսական արքունիքին վայելել հաղթանակի պտուղները: Այդ նպատակով անգլիական արտաքին գործոց նախարար Սոլսբերին հրահանգներ էր ուղղում Կ.Պոլսի իր դեսպանին՝ մի ուշագրավ հավելումով. «Ասիական թուրքիան բովանդակում է իր մեջ բազմաթիվ ցեղերից և դավանություններից բաղկացած ժողովուրդներ, որոնք ընդունակ չեն ինքնավարության և անկախության ձգտում չունեն»³: Մեծ տերություններից խնամքով զաղտնի պահված Կիպրոսի դաշնագիրը ևս փաստորեն ընդգծում էր, որ Փոքր Ասիայի ժողովուրդները, դրանց թվում և հայերը, ընդունակ չեն ինքնավարության: Փաստորեն, անգլիական դիվանագետները Բեռլին մեկնեցին հայկական ինքնավարության պահանջ-խնդիրը մերժելու միտումով: Անգլիայում՝ Լոնդոնում և Մանչեստրում հայ-անգլիական ընկերության կազմակերպած հանրահավաքները և տարբեր միջոցառումները դիվանագիտական մի ճարպիկ ներկայացում էր, բեմադրված անգլիական բարձրաստիճան գործիչների կողմից, որտեղ իրենց կամքից անկախ և նույնիսկ անգիտակ գործող անձիք էին հայ պատվիրակության անդամները և անգլիական մի քանի հայամետ գործիչներ:

* * *

Հայ պատվիրակները Բեռլին հասան հունիսի 1-ին (13-ին): Կ.Պոլսից Բեռլին էր եկել նաև Ազգային ժողովի ատենապետ Ստեփան

1. Ատենագրութիւնը Ազգային ժողովայ, 1878, էջ 8-9:

2. Նույն տեղում, նաև Սարախան, ճշվ. աշխ., էջ 400:

3. Սարախան, ճշվ. աշխ., էջ 407:

Փափագյանը, իր հետ բերելով հեռագրական ծածկագիր, որ պետք է օգտագործվեր պատրիարքի հետ հաղորդակցություն պահպանելու ժամանակ: Այդ մասին Արշակ Չոպանյանը գրում էր. «Փափագյան իսկական պատգամավոր մը չէր, բայց իրեն հանձնված դերը ավելի կարևոր էր, քան պատգամավորներունը: Իր պաշտոնն էր Պոլսո պատրիարքարանի դիվանագիտական խմբակին իբր լիազոր ներկայացուցիչ՝ վերահսկողություն մը ի գործ դնել պատգամավորներուն վրա, զանոնք Ներսիսյան ուղեգծին հետևելու ստիպել, երբ տարբեր ուղղությամբ նախաձեռնությանց ձգտում ունենային»¹: Նույն ժամանակ Բեռլին ժամանեց պատվիրակի առաքելությամբ Պետերբուրգում գործող Խորեն Նար-Պելը: Գերմանիայի սայրաքաղաքում հայերը հայտնվեցին տիպի իրավիճակում, պատվիրակության անդամներից ոչ մեկը չէր տիրապետում գերմաներենին: Թարգմանչի գործը ստանձնելու համար Փարիզից Բեռլին եկավ Պելլերյանը: Բեռլինում գտնվելու առաջին օրերին պատվիրակներն ստանում են Ներսես Վարժապետյանի առաջին ծածկագիրը, որով նա հանձնարարում էր տեսակցել Գերմանիայի արտաքին գործոց նախարարության խորհրդական Բյուշի հետ՝ նրա միջնորդությամբ Բիսմարկի ունկնդրությունն ստանալու նպատակով: Բյուշը խորհուրդ է տալիս հայ պատվիրակներին իրենց խնդրագրի հանձնումը կոնգրեսին հետաձգել այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի ավարտվել Եվրոպական Թուրքիայի տարածքների հարցի քննարկումը: Ըստ գերմանական խորհրդականի՝ միայն Ասիական Թուրքիային վերաբերող խնդիրների քննարկման ժամանակ կարելի է Հայաստանի ինքնավարության փաստաթղթերը ներկայացնել կոնգրեսին:

Դրան հակառակ՝ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Վադինգտոնը գտնում է, որ հայկական դատի վերաբերյալ բոլոր փաստաթղթերը անհրաժեշտ է անհապաղ ուղարկել կոնգրեսի բոլոր անդամներին, որպեսզի վերջիններս, նախօրոք ծանոթանալով բոլոր փաստաթղթերին, ակտիվորեն մասնակցեն Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածի քննարկմանը: Անսալով այդ խորհրդին, Խրիմյանն ու Նար-Պելը հունիսի 13/25-ին Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ավստրիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի առաջին ներկայացուցիչներին հանձնեցին իրենց խնդրագիրը, Հայաստանի ինքնավարության վերբերյալ պատրիարքական ծրագիրը և դրանց կից վիճակագրական տեղեկություն-

1. Ընտանիք, 1907, թիվ 6-7-8-9, էջ 150:

ները: Կոնգրեսի նախագահ Բիսմարկին հայոց պատրիարքը հավելյալ ուղարկել էր պաշտոնական մի գրություն, որում ներկայացնելով իր պատվիրակներին՝ խնդրում էր վեհաժողովի օրակարգի քննարկման հարց դարձնել հայկական հարցը: Հայ պատվիրակների խնդրագիրը պարունակում էր հայոց պահանջների արդարացիությունը հավաստող փաստարկումներ. «Մենք քաղաքական ազատություն չէ, որ պահանջում ենք և ոչ էլ երբեք ուզում ենք բաժանվել թրքական կառավարությունից: Մենք ուզում ենք թրքական Հայաստանի մի բաժնում, այն է՝ Երզրունի և Վանի վիլայեթներում և Դիարբեքիի վիլայեթի հյուսիսային մասում, ուր թվական առավելություն ունենք թուրքերի վրա, ...ուզում ենք ունենալ մի հայ վալի, որ պետությունների հավանությանը կարգվի Բ.Դոմից»¹: Այնուհետև հայ պատվիրակները բացատրում էին, թե ինչու չի կարելի հայ նահանգապետի նշանակումը վերապահել թուրքիային: Բ.Դոմը ցանկացած պահին կփոխեր իր կողմից նշանակված պաշտոնյային և ի չիք կդարձներ բարենորոգումների ողջ ծրագիրը:

Պատրիարքական ծրագրի հետ կային մի շարք պաշտոնական փաստաթղթեր: Դրանցից էին «ծրագիր կազմակերպական կանոնագրի Օսմանյան Հայաստանի», «Վիճակագիր Օսմանյան Հայաստանի», որին կցված էր ապագա ինքնավար Հայաստանի աշխարհագրական քարտեզը: Առաջին փաստաթուղթը² բաղկացած էր յոթ կետից, որոնք վերաբերում էին ինքնավար Հայաստանի սահմաններին (Երզրունի ու Վանի վիլայեթներ, Դիարբեքիի վիլայեթի հյուսիսային մասը, Արդնի սանջակը, Սղերդի սանջակի հյուսիսային մասը, Բիզե նավահանգիստը, որ գտնվում է Տրապիզոնի և Բաթումի միջև՝ առևտրի համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու նպատակով): Նախատեսվում էր Հայաստանի վարչությունը հանձնել Բ. Դոմն կողմից առաջ քաշված և պետությունների հավանությանն արժանացած մի ընդհանուր կառավարչի, որը պետք է իրականացներ գործադիր իշխանությունը, պահպաներ հանրային ապահովությունը, հսկեր տուրքերի հավաքմանը և դատավորների գործունեությանը: Ընդհանուր կառավարչի իրավասությունների մեջ էր մտնում նաև Ընդհանուր ժողովի նախագահությունը: Այդ պաշտոնը նախատեսվում էր հինգ տարով: Մյուս կետերը վերաբերում էին նահանգի եկամուտներին, նրա-

1. Սարուխան, նշվ. աշխ., էջ 419:

2. Նրագիր կազմակերպական կանոնագրի Օսմանյան Հայաստանի, Կ.Պոլիս, 1878թ.:

նից գանձվող հարկերին, պետական գանձարանից հետո նահանգին մնացած ծախսերին, հաղորդակցության ուղիների զարգացմանը, դպրոցների և ընդհանրապես ուսումնական հաստատությունների պահպանությանը: Արևմտյան Չայաստանի՝ մեծ տերությունների ուշադրությանը համընկած վիճակագրությունը ապացուցում էր, որ իր պատմական հայեմիջում (այն նահանգներում, ուր առաջարկվում էր մտցնել բարենորոգումներ) հայությունը կազմում է բացարձակ մեծամասնություն, իսկ տիրող ազգը տվյալ վայրում կազմում է հայերի թվաքանակի 1/3-ը: Իբրև ապացույց մատնանշվում էր Ուբիչինի 1845թ. մարդահամարի թվերը, որի խիստ նվազեցրած տվյալներով անգամ 30 տարի առաջ հայերի թիվը ներկայացված է 2 և կես միլիոն: Նույնիսկ հենվելով դրա վրա, կարելի է եզրակացնել, որ արևմտահայերի թիվը երեսուն տարի անց կարելի է հաշվարկել 3 միլիոն:

Այդ բոլոր փաստաթղթերը հայ պատվիրակները ներկայացրին վեհաժողովի նախագահին, որը դրանք տեղավորեց աղերսագրերի թղթապանակում:

Ֆրանսիական դեսպան Վադինգտոնն այդ մասին հաղորդելով հայ պատվիրակությանը, խորհուրդ տվեց նրանց դիմել Բիսմարկին, որպեսզի վերջինս այդ գրությունները մտցնի վեհաժողովի օրակարգի մեջ: Անսալով խորհրդին, պատվիրակները հատուկ նամակով դիմեցին Բիսմարկին: «Ազնիվ միջնորդը» տվեց իր համաձայնությունը ոչ թե ստացված փաստաթղթերը և ինքնավարության ծրագրերը, այլ Սան Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածը քննարկելու համար:

Կոնգրեսին ներկայացվեց նաև մի այլ ծրագիր՝ «Մեկ քանի նոթեր Չայաստանի վարչության մեջ մտցվելիք բարենորոգմանց մասին» խորագրով: Այն կազմել էր Եգիպտոսի ականավոր պետական գործիչ հայագրի Նուբար Փաշան: Վերջինս այդ նոթերում մի քանի անգամ շեշտում էր, որ հայերը «աչք չունին ոչ քաղաքական անկախության մը, ոչ օսմանյան պետութենե որևէ բաժանման»¹: Չայերը կուգեն «հաստատություններ, որոնք երաշխավորեն իրենց ինչքը, իրենց կիներուն և աղջիկներուն պատիվը, իրենց կյանքի իրավունքը վերջապես»:

Պարզ ու հստակ գրելառճով Եգիպտոսի բարձրաստիճան պաշտոնյան բացատրում էր, որ այդ ցանկությունները թուրքական պետությունը հանդիսավոր խոստացել է 1839 և 1856թթ. հրովարտակ-

1. «Անսիխ», 1907, р. 10 (շարունակությունը՝ քիվ 11, 12):

ներով, որոնք չեն իրագործվել և մնացել են թղթի վրա: Եզիպտական պաշտոնյան մատնացույց էր անում, որ Երևանի մահանգում, ռուսական հովանավորություն ընդունելուց հետո, 30 տարվա ընթացքում հայերի թիվը կրկնապատկվել է: Եզրակացությունը մեկն էր՝ աշխատասեր հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը ևս կհասներ և տնտեսական հաջողությունների, և թվաքանակի կրկնապատկման, եթե կիրառվեին ամենաչափավոր բարենորոգումների ծրագրեր:

Նուբար Փաշայի ծրագրում ներկայացվում են խիստ չափավոր, բայց իրականանալիք բարենորոգումներ, ոչ թե մեծ պահանջներ, որոնք երբեք չեն կարող իրականացվել:

Նուբար Փաշան այդ ծրագիրը Փարիզից ուղարկել էր Բեռլին, մեծ պետությունների ներկայացուցիչներին բաժանվել էր մեկական օրինակ: Ինչպես տեսնում ենք, Վեհաժողովին մասնակցող պետություններին ներկայացվել էր երկու ծրագիր: Նախագահ Բիսմարկը հաշվի առավ պատրիարքարանի ներկայացրածը:

Երկու ծրագրերն էլ քննադատության ենթարկվեցին հայության երկու հատվածների աջ ու ձախ ուժերի կողմից: Արծրունին և իր համախոհները, Պետերբուրգում իրատարակվող «Голос» առաջադիմական թերթը, քննադատում էին պատրիարքարանի ծրագիրը իբրև խիստ պակասավոր, մատնանշում նրա թերությունները և առաջադրում ավելի լայն իրավունքների պահանջներ: Պարտված Թուրքիան իր դեսպան Սաադուլլահ բեյի միջոցով առաջարկում էր հայ պատվիրակությանը՝ չափավորել իրենց պահանջները և բավարարվել միայն հայ մահանգապետով: «Եթե Ձեզ համար բավական է Հայաստանի վրա հայ վալի նշանակվելը, կարող եմ անմիջապես հեռագրել Բ. Դռան, որ նա Ձեր այս փափազը կատարե նախքան Եվրոպայի միջամտելը»¹: Այդ առաջարկին Նար-Պեյը պատասխանում է, թե Բ. Դռան կողմից Հայաստանում նշանակված հայ վալին նույն օրն ևեթ կարող է արձակվել հենց նույն Բ. Դռան կողմից: Հայերին անհրաժեշտ է Եվրոպայի երաշխավորությունը: Հայ պատվիրակները չհրապուրվեցին նման առաջարկություններով և շարունակեցին իրենց գործունեությունը:

Պատրիարքարանի ծրագրի հեղինակների համար խիստ չափավոր էին Նուբար փաշայի ներկայացրած ծրագրերը, այդ պատճառով

1. Սարախան, նշվ. աշխ., էջ 451:

նրանք Կ.Պոլսից հրահանգում էին իրենց ներկայացուցիչներին՝ հաստատ մնալ ինքնավարության պահանջի վրա:

Պատվիրակության ղեկավար Մկրտիչ Խրիմյանը այլ կարծիք ուներ այդ երկու ծրագրերի նկատմամբ: Նա հավանություն էր տալիս Նուբար փաշայի կազմած ծրագրին և անհրաժեշտ էր համարում, որ վերջինս Փարիզից գա Բեռլին՝ իր կազմած ծրագիրը անձամբ պաշտպանելու համար: Նույն կարծիքին էր նաև Բեռլինում Պարսկաստանի դեսպան, ազգությամբ հայ Մելքոն խանը: Նա ևս աշխատում էր համոզել Նուբար փաշային անձամբ պաշտպանել իր կազմած «Նոթերը»: Վերջինս խուսափում է սուր քայլից. նա գիտեր, որ և՛ Պոլսում, և՛ Բեռլինում Խրիմյանից բացի մյուս գործիչները դեմ էին դրան: Պատվիրակության մյուս անդամները, մասնավորապես Ստ. Փափագյանն ու Մ. Չերազը Կ.Պոլիս բողոքի հեռագիր ուղարկեցին, գանգատվելով պատվիրակության ղեկավարի կատարած քայլերից: «Անահիտ» հանդեսի 3 թվերի մեջ լույս տեսած Ստ. Փափագյանի հուշերը¹ ցույց են տալիս պատվիրակության անդամների անհամաձայնությունը և տարբեր գործելակերպը: Չոպանյանը կողմնորոշվում է դեպի Խրիմյանի գործելակերպը: Առանձին-առանձին քննարկելով պատվիրակության յուրաքանչյուր անդամի գործելակերպը, Չոպանյանը գնահատում է դրանց ամեն մեկին և ողջ պատվիրակությանը միասին. «Աչքի կը զարնեն ամեն բանն ավելի պատվիրակության աններդաշնակ կազմը և հայ պատգամավորներուն ոստոստուն, հարափոփոխ ու անհեռատես հանգամանքը»²: Նար-Պեյն ուներ ռուսական կողմնորոշում: Նա ցանկանում էր Մեծ Հայքում հաստատել ռուսական տիրապետություն, այնտեղ ընդհանուր կառավարիչ հաստատել Լորիս-Մելիքովին, իսկ Կիլիկիայում՝ Ռուսաստանի բարոյական և ռազմական օգնությամբ ստեղծել ինքնուրույն հայկական տարածք: Այս խիստ լուրջ, դրական, բայց և դժվար իրականանալի ծրագիրը պաշտպանում և առաջ էր մղում իր գործելակերպով ոչ լուրջ Նար-Պեյն, որը ձգտում էր իր եղբայր Գվիդոնին օժել Կիլիկիայի թագավոր, իսկ ինքը դառնալ կաթողիկոս: Ակնհայտ է, որ այս ծրագիրը պետք է հանդիպեր բիլոնսֆիլդյան Անգլիայի ուժգին դիմադրությանը:

Խրիմյանի ծրագիրը էականորեն տարբերվում էր Նար-Պեյի ծրագրից: Հետևենք դարձյալ Չոպանյանի գնահատումներին: «Խրիմյան

1. «Անահիտ», 1906, թիվ 10-11-12:

2. Նույն աեղում, թիվ 6-7-8-9, էջ 151:

ունի ծրագիր մը բոլորովին տարբեր. այն է Նուպար փաշային հանձնել հայոց դատին պաշտպանությունը, ստանալ Հայաստանի համար ինքնավար ռեժիմը Նուպար փաշա ըլլալով ընդհանուր կուսակալ. այս ծրագիրն ալ գործնական էր և ինքն իր մեջ տրամաբանական և ավելի անմիջականապես իրականանալի»։ Չոպանյանի կարծիքով Նուբար փաշան դիվանագիտական իր անուրանալի ծիրքով և հմտությամբ կարող էր մեծ արդյունքների հասնել հայկական դատի համար, քան ողջ պատվիրակությունը՝ միասին վերցրած։ Համեմատելով հայ ազգային գործիչներին՝ Ներսեսին, Օտյանին, Ստեփան փաշային, Սերվիլենին, Նուրյանին, նրանց գործելակերպը, Չոպանյանը եզրակացնում է, «Աղոց մեջ ոչ մեկն ուներ Նուպարին հատուկ հեռատես, սուր միտք, գործնական ոգին, մաթեմատիկական հաշվագիտությունը, ծրագիր մը ի գործ դնելու համար ունեցած ճարպկություն, անձնական հրապույրի և արդեն իսկ եվրոպական մեծահռչակ անուն վայելող ազդեցիկ անձնավորության առավելությունները»¹։ Ժողովրդի մարդու հոտառությամբ և անմիջական զգացողությամբ խրիմյանը իր ողջ հույսերը կապում էր եգիպտահայ քաղաքական գործչի հետ։ Պարսկաստանի հայազգի դեսպան Մելքոն խանը ևս խրիմյանի հետ միասին պնդում էին Բեռլին հրավիրել Նուբարին և նրան հանձնել հայկական դատի պաշտպանությունը։ Սակայն պոլսահայ խումբը, առավելապես պատրիարք Վարժապետյանն ու Գրիգոր Օտյանը դեմ էին Նուբար փաշային։ Չոպանյանն այդ փաստը բացատրում է այն հանգամանքով, որ վերջիններս հույս ունեին վեհաժողովից ստանալ ավելին, քան նախատեսում էր Նուբար փաշան։ «Ինքնավարության ծրագրի հեղինակների համար որչափ համեստ և աննշան պիտի երևար Նուպար փաշային ծրագիրն»², - տարիներ անց մտորում էր Սարուխանը։ Քիչ դեր չէր խաղում նաև մրցակցության ոգին։ Ինքնավար Հայաստանի նահանգապետ էր նախատեսվում մի կողմից Նուբար փաշան, մյուս կողմից՝ Օտյանը։

Մ. Չերազը և Ստ. Փափագյանը առանձին ծրագիր չունեին։ Եռանդուն և անձնվեր ազգային այդ գործիչները պաշտպանում էին և հետևում Պոլսի խմբին և հաճախ գանգատներ էին հղում պատրիարքարան, բողոքելով խրիմյանի գործելակերպից, իսկ Պոլիսը (իմա - պատրիարքը) «9/21 հունիսի կպատվիրե մոռանալ Նուպարի

1. «Անահիտ», 1907, քիվ 6-7-8-9, էջ 154:

2. Սարուխան, ճշվ. աշխ., էջ 446:

անունն անգամ»¹: Ստեփան Փափազյանի հուշերը օր առ օր նկարագրում են պատվիրակության անդամների հակասական գործելակերպը: Խրիմյանն իմանալով Պոլիս ուղարկած հեռագրի և նրա պատասխանի մասին, գայրանում է. «Պատրիարք և դուք պատասխանատու եք, այսուհետև ես չեմ պատասխանատու, ինչպես կուզեք, այնպես ըրեք»: Եվ նա հրաժարվում է ստորագրել Նուբար փաշային ուղղած Փափազյանի հեռագիրը, որով խորհուրդ չեն տալիս նրան գալ Բեռլին:

Պոլսահայ ողջ խումբը, պատվիրակները ևս, բացառությամբ Նար-Պեյի ունեին անգլիական կողմնորոշում: Չոպանյանի ակնհայտ համակրանքը վայելող Խրիմյանը ևս վեհաժողովի նախօրյակին և ողջ ընթացքում վարում էր անգլիանետ քաղաքականություն: 1907թ. Չոպանյանն իրավացիորեն գրում էր. «Հայրիկ, որուն բնագող ճիշտ կտեսներ, բայց որ դիվանագետ չէր բնավ, ունեցած է արաքներ, որ խոհեմության ապացույց չեն: Հայրիկ, որ *այժմ* (ընդգծումը Չոպանյանինն է) ըմբռնում է, որ հայ ժողովուրդը Ռուսը պետք է նախընտրե թուրքին, այն ատեն թուրքը կնախընտրե Ռուսին և չէր քաշվիր իր զգացումները անվայել հրապարակելու»²: Նույն վերաբերմունքն ուներ ողջ հայ պատվիրակությունը, որը «հայկական դատը չափազանցորեն հանձնած է Անգլիո և Ռուսիո հանդեպ ցուրտ, նույնիսկ մերթ թշնամական վարմունք ունեցած է»,- գրում է Չոպանյանը, վկայակոչելով Ստ. Փափազյանի հուշատետրը: Քննադատելով Անգլիայի նկատմամբ «ծայրահեղ, օղային, անհիմն հույսերը», ռուսական կողմնորոշում ունեցող Չոպանյանը գովեստով է արտահայտվում «թրքասեր», Փափազյանի խոսքերով «թուրքի մարդ» համարվող Նուբար փաշայի մասին: Վերջինս իրատեսական վերաբերմունք ուներ ուժերի հարաբերակցության նկատմամբ և իր հարգանքն էր արտահայտում Ռուսաստանին, ընդգծելով, որ «Երևանի ռուսահայկական մահանգին ժողովուրդը երեսուն տարվա ընթացքին մեջ կրկնապատված է»³: Դրանով նա հավաստում էր, որ Ռուսական հովանավորությունը վայելելու դեպքում Արևմտյան Հայաստանը ևս կարող է նման ձևով բարգավաճել: Քննարկելով վեհաժողովի փաստաթղթերը, գնահատելով դրանք առանձին-առանձին, ցույց տալով Չերազի և Փափազյանի հուշերի

1. «Ամսօր», 1907, քիվ 10-11-12, էջ 163:

2. Նույն տեղում, քիվ 6-7-8-9, էջ 151:

3. Նույն տեղում, քիվ 10-11-12, էջ 162:

թեր ու դեմ կողմերը, Չոպանյանը հանգում է այն մտքին, թե հայ պատվիրակության աշխատանքներն ընթացել են սխալ հունով: Սակայն վերջում նա անում է մի վերապահություն. «...Եթե պատգամավորությունը բնավ գացած չըլլար Պեռլին, հավանական է, որ անգլիական դիվանագիտությունը բոլորովին պիտի ջնջեր Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածը, առանց անոր տեղ Պեռլինի դաշնագրին մեջ ոչինչ դնելու...»¹: Չոպանյանի կարծիքով պատվիրակության գործունեությունը չպսակվեց շոշափելի արդյունքով, որովհետև չէր ղեկավարում «Նուպարի կամ Մելիքովի պես անձնավորություն մը», որը կկարողանար ապահովել Ռուսիո հզոր ու բոլորանվեր աջակցությունը»: Իր թեզն ապացուցելու համար Չոպանյանը մեջբերումներ է կատարում վեհաժողովի առաջին, երկրորդ, յոթերորդ նիստերում ռուսական առաջին պատվիրակ Գորչակովի ելույթներից, որը Ռուսաստանի հաղթանակի պտուղները ամբողջությամբ չկորցնելու ակնկալիքով առաջարկում էր վեհաժողովին, որ Արևելքում (իմա-Թուրքիայում) չլինի ոչ մի պետության գերիշխանություն, որ «Պոլսո հեղհեղուկ հողին վրա՝ ինքնասիրությանց վատառողջ ու ճղճիմ պայքարին տեղ տեսնել հավաքական գործունեություն մը պետությանց, որ Բ.Պան պիտի խնայեր շատ մը ցնորքներ և շատ մը սխալներ...»²:

Կարծում ենք, Չոպանյանը չափազանցնում է հայ պատվիրակության խաղացած դերը վեհաժողովում: Անկախ այն հանգամանքից, թե ովքեր էին հայ պատվիրակության անդամները և ինչ ուղղությամբ էին ծավալում իրենց գործունեությունը, նրանք չէին կարող հասնել շոշափելի արդյունքների, որովհետև տվյալ պատմական պահին մեծ պետությունների միջև գործում էր շահերի հակամարտության օրենքը: Յուրաքանչյուր մեծ պետություն Թուրքիայում ուներ իր հետաքրքրությունների ոլորտը: Որևէ մեկի գերիշխանությունը կխախտեր ուժերի հավասարակշռությունը: Տվյալ պահին ուժեղ հակամարտություններ կային Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև: Անգլիան առանց մի կաթիլ արյուն թափելու հաղթանակած Ռուսաստանին ստիպում էր հաղթանակի ողջ արդյունքները հանձնել վեհաժողովի քննությանը, ապա նրանից խլում էր հաղթանակի պտուղների մի ժանրակշիռ մասը: Անգլիական կառավարության լիազոր ներկակայացուցիչները՝ Բիկոնսֆիլդն ու Սոլսբերին թուրքական պետության շահերն էին պաշտպա-

1. «Ամսիխա», 1907, թիվ 10-11-12, էջ 173:

2. Նույն տեղում:

նում և դիմադրում էին Թուրքիայի լծից ազատվել ցանկացող քրիստոնյա ժողովուրդներին տարբեր արտոնություններ՝ «առանձնաշնորհումներ» հատկացնելուն: Բիկոնսֆիլդի շուրթերով խոսում էր «վեհափառ սուլթանի շահերի ամենամեծ պաշտպանը» և հասկանալի էր նրա ձգտումը՝ «սուլթանը տեղ լինի իր երկրում»: Վեհաժողովի ընթացքում բանակցություններն ընթանում էին Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև: Երբ Գորչակովը հայտնեց Սուլթերիին, որ Ռուսաստանը Թուրքիային չպիտի զիջի Կարսը և Արդահանը, մտադիր են Բաթումը հայտարարել ազատ նավահանգիստ, իսկ Բայազետը, Ալաշկերտի հովիտը և Էրզրումը վերադարձնել Թուրքիային, Անգլիայի արտաքին գործոց նախարարը իրավունք վերապահեց իրեն իր պետության կողմից նկատել, թե պատրաստ են պաշտպանել Անգլիայի շահերը այն միջոցներով, որոնք հարմար կգտնեն¹: Փաստորեն, Հայաստանի ինքնավարության մասին հայ պաշտոնական շրջանների կազմած ծրագիրը վեհաժողովում չքննարկվեց: Մասնակից մեծ տերությունները զբաղված էին անորոշ բարենորոգումների մասին մի այնպիսի բանաձևի որոնումով, որ գոհացներ բոլոր շահագրգիռ կողմերին: Թուրքական լիազոր ներկայացուցիչների ուժեղ ընդդիմությունը հայկական հարցի քննարկման ժամանակ արդյունք էր վեհաժողովի իշխող ուժերի՝ գերմանացիների և անգլիացիների աջակցության: Թուրքական պատվիրակ Կարաթոդորի փաշան առանց թաքցնելու հայտնում է հայ պատվիրակներին, որ պետք է ընդդիմանա նրանց ծրագրին: Վեհաժողովի 14-րդ նիստի նախօրեին պարզվում է Թուրքիայի և Անգլիայի գաղտնի դաշինքի փաստը: Հայ պատվիրակները վիստված, ճիգեր չխնայելով, ուղերձներ են հղում Բիսմարկին և Սուլթերիին՝ տեսակցություն խնդրելով նրանցից: Երկուսն էլ պատասխանում են մերժումով. առաջինը՝ պատրվակելով իր երկրի չեզոք դիրքորոշումը, երկրորդը՝ զբաղվածությունը:

Թուրք-անգլիական դաշինքի հայտնությունը տհաճ ներգործություն ունեցավ վեհաժողովի բոլոր մասնակիցների վրա: Այդ դաշնագիրը յուրովի էր վճռել իայկական հարցը՝ ոչ ինքնավարություն, ոչ էլ ռուսական գրավում, այլ ընդհանուր բարենորոգումներ թուրքական կառավարության կողմից՝ Անգլիայի համաձայնությամբ: Մյուս տերություններին վերապահված էր սոսկ հավանություն տվողի դերը: Վեհաժողովին ամենակին չէր մտահոգում գլխավոր շահագրգիռ կողմի՝ հա-

1. Սարուխան, 6շվ. աշխ., էջ 465:

յության (ի դեմս նրա պատվիրակների) վերաբերմունքը կայացած վճռի նկատմամբ: Անգլիական և թուրքական դիվանագետները նախօրոք կազմել էին բանաձևի տեքստի մի տարբերակ, որը վեհաժողովի հուլիսի 11-ի նիստում համեմատելով Սան Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածի հետ, խմբագրվեց և կարծես ճակատագրի հեգնանքով ընդունվեց իբրև վեհաժողովի 61-րդ հոդված՝ այն տարբերակը, ինչ հայտնի դարձավ քաղաքակիրթ աշխարհին. «Բ. Դուռը հանձն է առնում իրականացնել, առանց այլևս ուշացնելու, այն բարվոքումներն ու բարենորոգումները, որ տեղական պետքերը պահանջում են հայոց բնակած նահանգներում, և երաշխավորել նրանց ապահովությունը քուրդերի և չերքեզների դեմ: Բ. Դուռն այս նպատակի համար իր ձեռք առած միջոցների մասին պարբերաբար տեղեկություն պիտի տա պետություններին, որոնք պիտի հսկեն այդ միջոցների գործադրության վրա»¹: Այս ձևակերպման վերջին պարբերությունն անգամ թուրք պատգամավորներն ընդունում են դժկամությամբ: Նրանք ցանկանում էին այդ նախադասությամբ տալ առավել անորոշ երանգ, որոնք չպետք է պարտավորեցնեին Բ. Դռանը հաշվետու լինել մեծ տերություններին: Սակայն ֆրանսիական արտաքին գործոց նախարար Վադինգտոնը պնդում է այդ ձևակերպման վրա: Այդ մասին ֆրանսիական «Le temps»-ի թղթակից Գուստավ Կուտալը, որը կատարում էր Վադինգտոնի համձնարարությունը և միաժամանակ Նուբար փաշայի մտերիմներից էր, լուրեր է հաղորդում Բեռլինից: Ժամանակի քաղաքական գործիչները Բեռլինի վեհաժողովում Զայաստանի և Զայկական հարցի նկատմամբ մեծ տերությունների դրսևորած վերաբերմունքը բացատրում են այն հանգամանքով, թե Զայաստանին ինքնավարություն տալու դեպքում այն կմիանար Արևելյան Զայաստանի հետ, դրանով ուժեղացնելով Ռուսաստանի ազդեցությունն այդ տարածաշրջանում:

* * *

Զայկական հարցի մասին ընդունած 61-րդ հոդվածի լուրն ստանալով Կ. Դուլսի հայ ղեկավար գործիչները հրահանգում են պատվիրակներին՝ գործադրել վերջին ճիգերը և վերստին դիմել այս անգամ արդեն Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչներին: Սակայն

1. Սաբուխան, 62վ. 102., էջ 475:

այդ երկրների լիազոր ներկայացուցիչների փոխարեն հայ պատվիրակներին պատասխանում են երկրորդական պաշտոնյաներ: Պոլսից ստացված հատուկ հեռագրի համաձայն, երկու ժամ առաջ վեհաժողովի բոլոր մասնակիցներին, բացառությամբ թուրքականի, հայ պատվիրակները հղեցին մի բողոքագիր, որում իրենց ցավն ու բողոքն էին հայտնում հայ ժողովրդի օրինական պահանջները հաշվի չառնելու համար: «Հայերը հասկացան, թե խաբվել են, թե նրանց իրավունքները չեն ճանաչվել, որովհետև խաղաղասեր են եղել: Հայ պատվիրակությունը պիտի ետ դառնա արևելք, իր հետ տանելով այդ դասը: ...Հայ ժողովուրդը երբեք պիտի չդադարի աղաղակ հանելու, մինչև որ Եվրոպան նրա պահանջներին արդար գոհացում չտա: Բեռլին, 13 հուլիսի, 1878թ.»:

Ավարտած համարելով իրենց գործը հայ պատվիրակության անդամները հեռացան Բեռլինից հուլիսի 19-ին: Նար-Պեյը գնաց Փարիզ, Փափագյանը՝ Լոնդոն: Խրիմյանն ու Չերազը բռնեցին Պոլիս վերադարձի ուղին: Ճանապարհին նրանք մտան Վիեննա՝ ավստրիական արտաքին գործոց նախարարի մոտ, որպեսզի վերջինս Կ.Պոլսի իր դեսպանին համձնարարի հայկական խնդիրը:

Երբ Խրիմյանն ու Չերազը վերադարձան Կ.Պոլիս, նրանցից առաջ տարածվել էր տխուր լուրը և առաջ բերել մեծ հուսախաբություն և հիասթափություն: Ազգային ժողովը քննարկման դրեց վեհաժողովի արդյունքների խնդիրը: Ազգային ժողովի երեսփոխան Պեկյան էֆենդին զայրույթով ելույթ ունեցավ, անհաջողության համար մեղադրելով Կ.Պոլսի հայ ազգային շրջանակների ղեկավար գործիչներին, մասնավորապես պատրիարքին: Վարժապետյանն ուշքի էր եկել առաջին ուժգին հարվածից և արևմտահայությանը ապագայի հույս ներշնչելու նպատակով նա լավատեսական ելույթ ունեցավ, կոչով դիմեց գաղթաբնակ հայրենակիցներին՝ թողնել կայսրության մայրաքաղաքի գեղազվարժ ափերը, վերադառնալ Հայրենիք՝ Արևմտյան Հայաստան և համատեղ ջանքերով ձեռնամուխ լինել նրա վերաշինության գործին: Հայ պատվիրակության քարտուղար երիտասարդ Չերազը վեհաժողովի վերադարձից հետո լույս ընծայեց մի փոքրիկ աշխատություն՝ «Թե ինչ շահեցանք Պեռլինի կոնգրեսեն» խոսույն վերնագրով: Խանդավառված նկարագրելով պատվիրակության կատարած աշխատանքը և ստացած արդյունքը, նա չափազանցված համեմատությամբ ներկայացնում է այն. «Պեռլինի կոնգրեսեն ոս-

կեհանք մը շահեցանք, մեզ անկե խիզախել և հանել ոսկին»¹:

Մոտավորապես չորս տասնամյակ անց, 1917-ին Մինաս Չերազը կրկին անդրադարձավ Բեռլինի վեհաժողովին, հայ պատվիրակության կազմին և գործունեությանը, դրանց հարակից այլ հարցերի²: Հետադարձ հայացքի շարժառիթը Սարուխանի՝ 1912--ին թիֆլիսում լույս ընծայած «Հայկական խնդիրն ու Ազգային Սահմանադրությունը թուրքիայում» աշխատության առաջին հատորն է: Արդեն պատկառելի տարիքում գտնվող Չերազը բարձր գնահատական տվեց աշխատությանը. «Բավականին խղճամիտ, գրեթե անաչառ ուսումնասիրություն, որ կուսակցամուկ գրչակներու ժահրեն ալ գերծ, մեծ պատիվ կբերե հեղինակին»³: Դրանով հանդերձ, պատվիրակության նախկին քարտուղարը գտնում էր, որ Սարուխանը որոշ հարցերի տվել է, իր կարծիքով, սխալ գնահատականներ, որոնց մի մասի վերաբերյալ տալիս է իր մեկնաբանությունները: Չերազը համաձայն չէ Ներսես Վարժապետյանին տված Սարուխանի գնահատականին (թուրքամուկ): Ժխտելով այդ որակավորումը, Չերազը պատրիարքի վարած քաղաքականությունը համարում է «պատեհական քաղաքականություն, որ հարմար է տկար ազգերուն: Եղեգի քաղաքականություն է այն, որ կծռի ամենի քամիի առջև, այլ հետո նորեն կցցվի»⁴: Ըստ երևույթին, պատրիարքի գործունեության նման գնահատականը ճիշտ էր: Այլ հարց էր, թե ճիշտ էր նման գործելակերպը: Չերազի առարկումներին է արժանանում նաև պատվիրակության անդամներին տված Սարուխանի գնահատականը: Նա գտնում է, որ թեև Խրիմյանը չէր տիրապետում ոչ մի եվրոպական լեզվի, բայց նրա նման ոչ ոք չգիտեր Հայաստանը: Նրա արտաքինը, հոգեկան բարձր արժանիքները, որոնք ճառագում էին արտաքինից, եվրոպական բոլոր արքունիքներում թողել են բացառիկ ազդեցություն⁵: Չերազն ընդունում է իր հասցեին եղած քննադատության մի մասը միայն. իրավ է, որ ինքը երիտասարդ էր և անփորձ, բայց իրենից բացի ոչ ոք չցանկացավ կատարել այդ պաշտոնը: «Խրիմյանին ընկերանալու արժանավոր անձը Օտյանն էր, բայց նա չցանկացավ հակաթուրք ձեռնարկով խորտակել իր ապագան»: (Չնայած տարիներ անց Օտյանը փախավ

1. Մ. Չերազ, Թե ինչ շահեցանք Պետլինի կոնգրեսին, Կ.Պոլիս, 1878թ., էջ 29:

2. Մ. Չերազ, Հայկական խնդիր, Վենետիկ, Սբ. Ղազար, 1917:

3. Նույն տեղում, էջ 7:

4. Նույն տեղում, էջ 8:

5. Նույն տեղում, էջ 16-17:

Փարիզ, վախենալով Աբդուլ Չամիդի հալածանքներից - է. Կ.): Չերազը մատնանշում էր, որ ինքն ստիպված եղավ հետագա կյանքը «անցունել հայրենիքեն հեռու»: Պատասխանելով Սարուխանի դիտողությունների մեծ մասին, Չերազը, փաստորեն չի ընդունում ոչ մի քննադատական խոսք, որն ապացուցում է, թե ինչպես է «ամփոփծ երիտասարդը» տարիներ անց իրեն համարում անառարկելի մեծություն:

Ընդհանուր առմամբ վեհաժողովի արդյունքները հիասթափեցրին հայ ժողովրդին, չբավարարեցին նրա սպասելիքները: Եվրոպական դիվանագիտության օգնությամբ ազատագրվել ցանկացող հայ գործիչները տեսան, որ զուր էին իրենց հույսերը: Մ.Խրիմյանի մերձավոր զինակիցը, մախկին սանը, հաղորդում էր պատրիարքարանին. «Իմ սկզբունքս էր քարոզել, թե օտարեն պետք չէ բան հուսալ, ջանանք մենք զնեզ հոգալ, պատրաստվիլ և ցույց տալ ազգաց, թե մենք ալ ազգ մի ենք, մեր պատմության և մեր հայրենյաց արժանիքը մեր վրա ցուցնել, գիտությամբ գորանալ, միությամբ դիմանալ, գործել և պահպանել մենք զնեզ, պատրաստել մայրեր, հասցունել այրեր, զրկել զիրենք և տալ այս նպատակին համար: Այս է մեր միակ փրկության ճամբան և ահա այս էր իմ առաքելության ավետարանը»¹: Սրվանձոյանցը ևս Վարժապետյանի նման պահանջում էր, որ գաղութներում հիմնավորված ականավոր գործիչները՝ բժիշկները, իրավաբանները, վարդապետները մեկնեն Չայաստան և ծառայեն մի սրբազան նպատակի. «Չայաստանի մեջն է բուն հայկական խնդիրը և մեք Պեռլինի մեջ կորոնենք զայն»: Այս հակիրճ, սակայն խիստ տարողունակ միտքը դարձավ արևմտահայ առաջադեմ, ժողովրդավեր գործիչների գործունեության նշանաբանը և նպատակակետը: Իսկ դա ամենից առաջ նշանակում էր, որ հայ ժողովրդի ազատության համար «պետք է բախել ոչ թե եվրոպական պետությունների դռները, այլ հույսը դնել ժողովրդի կենսական ուժերի վրա, ոգեկոչել նրա ապրելու և հարատևելու»² անկոտրում կամքը և ներքին ողջ հնարավորությունները: 61-րդ հոդվածի մասին այսպես էր գրում ռուս հետազոտողը. «Յոդվածը, որը տեսականորեն ենթադրվում էր լինել հայ ժողովրդի փրկության զենքը, իրականում եղավ նրա կորստյան միջոց, իսկ միջազգային վերահսկողության բոցավառ շնորհավորանք-

1. «Փոքիծ», 1879, թիվ 4, էջ 166, տե՛ս նաև է. Կոստանյան, Գարեգին Սրվանձոյանց, էջ 113:
2. Է. Կոստանյան, Գ. Սրվանձոյանց, էջ 117:

ները, բոլոր սպասելիքներից անկախ, կապեցին հայ ժողովրդի բարեկամների ոտքերն ու ձեռքերը և համարյա անպաշտպան հանձնեցին նրա ոխերիմ թշնամու ողորմածությանը»¹, - ահա թե ինչ գնահատականի արժանացավ Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածը ռուս մտավորականության առաջադեմ ներկայացուցիչներից մեկի կողմից՝ տարիներ անց:

Պատվիրակության ղեկավար Մկրտիչ Խրիմյանը, որ Եվրոպա էր մեկնել մեծ հույսերով ու ակնկալիքներով, որ հույս էր կապում քրիստոնյա մեծ տերությունների բարի կամքի հետ, որ կարծում էր թե «համամարդկային վշտի և լացի լեզվով» խոսելը կողոփ մեծ տերություններին կատարել հայերի օրինական պահանջներն ու խնդիրները, զգաց «ուժի իրավունքի» մեծ սարսափները: Դեռ վեհաժողովի սկզբում իր եղբորորդի Խորենին ուղղած նամակում Խրիմյանն արձանագրում է, որ երիցս արդարացի է զերմանացի քաղաքագետ Բիսմարկը, թե՛ իրավունքը ուժի մեջ է: Ստացվում էր, որ «մուրճ» և «զնդան» հարաբերություններում հայերը մշտապես զնդանն են:

Կ.Պոլսում գտնվող Խրիմյանը բազմաթիվ հանդիպումներ էր ունենում հայահոծ այդ գաղթօջախի ներկայացուցիչների հետ: Հսկա բազմություն էր խառնվում այն եկեղեցիներում, ուր պատվիրակության ղեկավարը կարծես հաշվետվություն էր տալիս ժողովրդին Եվրոպայի շրջագայությունների ժամանակ կատարած իր գործերի մասին: Գում-Գաբուի Մայր տաճարում ժողովրդական մարդուն հատուկ պատկերավոր արտահայտություններով նա նկարագրեց վեհաժողովի ողջ ընթացքը, որտեղ ապստամբած եվրոպական ազգերը ներկայացել էին իրենց սրերի շաչյունով, իսկ հայերը՝ լոկ աղերսաթղթով: «Թղթե շերեփով» կաթսայից հարիսա հնարավոր չէ վերցնել. աղերսաթղթի փոխարեն սուր, այսինքն՝ զենք, զինված շարժում: Եվ պատրանաթափ Խրիմյանը այլաբանությունից անցնում է ուղղակի խոսքի. «Ժողովուրդ հայոց, անշուշտ լավ հասկացաք, թե զենքը ինչ կրնա գործել և կը գործե: Ուրեմն սիրելի և օրինյալ հայաստանցիներ, գավառացիներ, երբ հայրենիք վերադառնալու լինեք, ձեր բարեկամաց և ազգականաց իբր պարզև՝ մեկ-մեկ զենք տարեք, զենք առեք և դարձյալ զենք: Ժողովուրդ, ամեննն առաջ քո ազատության հույսը քո վրա դիր, քո խելքին և բազկին ուժ տուր, մարդ ինքնիրմեն պետք է ա-

1. А. В. Амфитеатров, Армянский вопрос, стр. 35.

շխատի, որ փրկվի»¹: Այդ խոսքերը դարձան հետագա սերունդների գործելակերպի ելակետային դրույթներ: Հայ հասարակական գործիչների մեծ մասը չանտեսելով եվրոպական դիվանագիտության օգնությամբ ազատագրվելու ուղին, որդեգրում է նաև դրան տրամադծորեն հակառակ ուղղություն: Սկսվում էր գործունեության նոր շրջան:

* * *

Աստիճանաբար հանդարտվեցին կրքերը: Կյանքը մտավ բնականոն հունի մեջ: Մեծ տերություններից հուսախաբ խրիմյանը չդատապարտվեց անգործության: Դանդաշ. բայց հաստատուն քայլերով վերստին իր գործունեությունը ծավալեց նա: Բանավոր քարոզներին հաջորդեց գրավոր խոսքը՝ նոր աշխատությունը:

1878-ին Կ.Պոլսում լույս տեսավ եվրոպայից վերադարձած խրիմյանի բարոյախոսական-դաստիարակչական, իմաստասիրական աշխատությունը՝ «Սիրաք և Սամուել» խորագրով, որի երկրորդ լրացուցիչ վերնագիրը բացահայտում է աշխատության նպատակամղվածությունը, կրթական դասեր, որոնք հեղինակի ցանկությամբ հասցեագրված էին հայ հայրերին և նրանց որդիներին: Աշխատությունը մտահղացվել և գրվել էր, ըստ երևույթին, «Դրախտի ընտանիքից» հետո, բայց շարունակում էր մշակվել և բարելավվել նրա ստեղծագործական քուրայում: Շրջագայությունը եվրոպական զարգացած երկրներում ընդլայնեց նրա մտահորիզոնն ու աշխարհընկալումը: Հզոր պետությունների վարած դիվանագիտությունից նա քաղեց իր դասերը, դրանցով լրացրեց աշխատությունը և ցանկացավ իր մտորումները կիսել հարազատ ժողովրդի հետ: Աշխատությունն իր մեջ ամփոփում է 13 դաս, այսինքն՝ բաղկացած է 13 գլուխներից: Ամեն մի գլուխը ունի դասի հերթական թիվը՝ Դաս Ա, Դաս Բ և այլն, ունի նաև բովանդակությունն արտահայտող վերնագիր: «Մարդ և աշխարհ», «Տիեզերք, բնական և բարոյական օրենք», «Ամհավասար կյանք մարդկային ընկերության», «Իշխանություն և հպատակ ժողովուրդ», «Ժողովուրդ և ազնվականք աշխարհիս», «Աշխատություն և հաց», «Ուղիղ տնտեսություն կենաց. հաց և բան», «Ինքնաշխատ հառաջադիմություն», «Համճար և ընկերական գորություն», «Երջանիկ և ապերջանիկ կյանք աշխարհիս», «Բարգավաճանք և նվազումն աշխարհիս

1. Հ. Աճեմյան, Հայոց Հայրիկ, էջ 511. (այդ քառուղ գրի է առել Մամուել Մկրտիչյանը, լույս է տեսել «Հայ սիրտ» շաբաթաթերթում, 1927թ., N 30-ում:

ազգաց», «Ժամանակ և պատահարք աշխարհի», «Ավետարան և ընկերսիրություն», - ահա 13 դասերի խորագրերը: Դրանցից բացի ամեն մի դասն ունի հեղինակի գրչին պատկանող համառոտ բնաբան, որն արտահայտում է տվյալ դասի գաղափարական բովանդակությունը:

Առաջին երկու գլուխներում հեղինակն ուսուցանում է մարդ անհատի և հասարակության միջև եղած կապն ու հարաբերությունները, որով մարդը և մարդկային հասարակությունը տարբերվում է կենդանական աշխարհից: Մարդու կոչումը և գլխավոր գործը հեղինակը համարում է ոչ միայն երկրի տնտեսական բարգավաճումը, այլև հոգևոր-բարոյական կյանքը, մարդկային բարձր առաքինություններն ու չափանիշները: «Աշխարհի մարդոց առաքինության ասպարեզն է», որտեղ մրցանակների են արժանանում ոչ այնքան և ոչ միայն աստվածաշնչյան կերպարները, այլև հայոց եկեղեցու հայրապետներն ու վարդապետները, Գրիգոր Լուսավորչին և իր հետմորդներին զուգահեռ Մեսրոպ Մաշտոցը՝ իր թարգմանիչ աշակերտներով, Վարդանը՝ իր ուխտադիր խմբով: Խրիմյանը կարծում է, որ մրցանակների են արժանի ոչ միայն իրենց «համճարով, գյուտերով, արվեստով, աշխարհաշինությամբ, մեծագործությամբ»¹ հռչակված անցյալի գործիչները, այլև նոր ժամանակների ժողովրդանվեր և ազգանվեր անձնավորությունները: Հեղինակը պատվիրաններ է տալիս հասարակության բոլոր խավերին. «Իբրև աշխարհի մարդ՝ քաղաքավարությամբ առաքինացիր, իբրև ազատ մարդ՝ մի ստրկանար..., իբրև իշխան, օրենքով իշխե, արդարություն և իրավունք սիրե, իբրև հպատակ՝ օրենքով հնազանդիր... իբրև ընկերական մարդ՝ ընկերական պարտիքներ սիրով կատարե և միանգամայն ճանցչիր իրավունքդ»²:

Բնության օրենքները համեմատելով բարոյական օրենքների հետ, հեղինակն իրավացիորեն առաջնությունը տալիս է բնական օրենքներին, որոնք հավերժական, անսկիզբ, անվերջ ու անվախճան են իրենց հողովություն: Եվ քանի որ բնության երևույթներն իրենց ազդեցությունն են թողնում մարդկային հասարակության վրա, Խրիմյանն անհրաժեշտ է համարում բնության գաղտնիքների խորն ուսումնասիրությունը, որպեսզի հնարավոր լինի խուսափել նրա ավերիչ ուժերից, քանի որ «Տիրական մարդը բնական օրինաց հպատակ ծառան է»³:

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, Լջ 315:

2. Նույն տեղում, Լջ 316:

3. Նույն տեղում, Լջ 319:

Մարդկային օրենքները տարբերվում են բնության օրենքներից, չնայած Խրիմյան հոգևորականի կարծիքով երկուսի աղբյուրն էլ «հավիտենական իմաստությունն է»¹ Գերագույն Օրենսդիր Աստվածը: Մարդկային բարոյական օրենքների հիմքում դնելով Տասնաբանյա պատվիրանները, Խրիմյանը գծում է դրանց զարգացման վերընթաց կողը՝ Մովսեսը իր օրենքով, ապա Դիսուսը՝ իր փրկիչ առաքելությամբ: Համեմատելով երկու չափանիշները, Խրիմյանն առավելությունը տալիս է «Դիսուսի ներող մարդասիրությանը»: Խրիմյանի հայացքների հակասությունն արտահայտվում է 3-րդ գլխում՝ «Անհավասար կյանք մարդկային ընկերության» խորագրով, որի բնաբանը և հենց առաջին նախադասությունն իրար հակասում են: «Թե մարդիկ աշխարհիս վերա և արևուն տակ անհավասար կերևին, հողին ու գերեզմանի ստվերին տակ կը հավասարին»: Սկզբում հեղինակը հայտարարում է, որ մարդիկ ծնվում են հավասար և մեռնում հավասար, ապա՝ ավելացնում, թե անհավասարությունը ոչ միայն մարդկային հասարակությանն է հատուկ, այլև տիեզերքին: Տիեզերքի անհավասարությունն ասելով նա հասկանում է բնության մեջ գոյություն ունեցող բազմազանությունը, անթիվ, անհամար երևույթներ, առարկաներ, երկրներ, բուսական և կենդանական աշխարհի տարբեր տեսակներ: Այդ «անհավասարությունից» հետո հեղինակն անցնում է մարդկային հասարակության մեջ տիրող անհավասարությանը: Այստեղ նա տարբերակում է երկու տեսակի անհավասարություն. առաջին անհավասարությունը, ըստ նրա, մրցակցության ոգին է, որը հասարակական կյանքը մղում է դեպի առաջադիմություն. «Գյուտի հանճարներ գերազանցել կը մրցին, գրոց հեղինակներ մատենագրելով կը մրցին: Մամուլի ազատության խմբագիրներ ազատաբանելով կը մրցին»¹: Նույն այդ մրցակցությունը կյանքի առաջնդիչ ուժը լինելուց բացի, ունի նաև բացասական և «հողի ծնունդներ», այստեղից էլ բխում է երկրորդ անհավասարությունը՝ սոցիալականը: Ըստ Խրիմյանի նրանից է ծնում «մեծամիտ տիրապետության ոգին» և բազմաթիվ այլ թշվառություններ, երբ «գորավոր գտկարն միշտ նվաճելով կը հաղթահարե և կը հարստահարե»²: Այդ պատճառով Խրիմյանը գովեստով է արտահայտվում սպարտացի մեծ օրենսդիր Լիկուրգոսի մասին, որը ցանկացավ սոցիալական հավասարություն հաստատել իր հայ-

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 325:

2. Նույն տեղում, էջ 326:

րենիքում: Իր մեծ հարգանքը հավաստելով նման գործիչների նկատմամբ, Խրիմյանը մտորում է իր ժամանակների մասին, երազում այնպիսի օրենսգետների, որոնց գործունեության արդյունքը հանդիսանար սոցիալական արդարությունն ու հավասարությունը: Սակայն իրատես Խրիմյանը գիտի, որ նման երազներն անիրականանալի են և «քանի աշխարհ կա... անհավասարության կյանք իբրև մշտնջենավոր անհեղլի օրենք պիտի տիրե աշխարհիս վերա»¹:

Այս գլխի տրամաբանական շարունակությունն է «Իշխանություն և հպատակ ժողովուրդ» բաժինը, որտեղ հեղինակն իշխանությունը համարում է անհավասարությունից, խռովարար ոգիից, տիրապետելու ձգտումից առաջացած երևույթ: Իշխանության առաջին փոքրիկ բջիջը ընտանիքն է, ապա՝ տոհմերը, ցեղերը, ժողովուրդները և վերջապես՝ աշխարհակալ տերությունները: Քննարկելով մարդկային հասարակության զարգացման տարբեր փուլերը, պատմության ընթացքում ստեղծված հզոր պետությունների՝ Մակեդոնիայի, Հռոմի, Բաբելոնի և Ասորեստանի՝ պատմության թատերաբեմից անհետանալու փաստերը, փիլիսոփա Խրիմյանը խորհում է, որ բոլոր երևույթներն ունեն իրենց սկիզբը և վախճանը: Հոգևորական Խրիմյանը ամենից առաջ գուշակում է այն իշխանությունների վախճանը, որոնք «երկնից գորության դեմ կը բարձրանան և կը ջախջախեն ժողովուրդին կյանք և գորություն»²: Հեղինակն իշխանությունը համարում է պարտադիր երևույթ բոլոր ժողովուրդների և բոլոր ժամանակների համար: Նա քննարկում է նույնիսկ իշխանության զանազան ձևերի առկայության հարցը՝ միապետությունից մինչև հանրապետություն: Հասարակական կյանքում ամենից զարգացածը Խրիմյանը համարում է Ամերիկան, որտեղ «քաղաքակրթությունը արբուն հասակն առել է: Ուր ժողովուրդը առանց թագի, առանց կայսեր հզոր գավազանի, մի նախագահով և օրենքով կը կառավարվի»³: Համադրելով բոլոր փաստերը, նա հանգում է այն եզրակացության, որ իշխանությունը պարտադիր է մարդկային քաղաքակրթության համար. նրա բացակայությունը ենթադրում է քաոս և անիշխանություն, դարձ դեպի վայրենություն: Որպես օրինակ նա բերում է ֆրանսիական ազգին, նրա հեղափոխությունների և հեղաշրջումների փաստերը, երբ քաղաքակիրթ ժողովուրդը անիշխանության պայմաններում «խուժան կղառ-

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 327:

2. Նույն տեղում, էջ 330:

3. Նույն տեղում, էջ 331:

մար և ամեն բան կը տապալեր»։ Հեղինակը կողմնակից է մարդկային հասարակության աստիճանական զարգացմանը. նրա համար անընդունելի են հեղափոխական ճանապարհով, բռնի միջոցներով կատարվող փոփոխությունները։ Միաժամանակ նա գտնում է, որ իշխանություններն ունեն պարտականություններ՝ «արդարություն սիրել և օրինաց արդարացի վճիռը արդարությամբ ի գործ դնել»¹։ Խրիմյանն օրինավոր է համարում այն իշխանությունը, որը խորհում է իր հպատակների բարօրության համար։ Ժողովրդական մարդու հարուստ կենսափորձից բխող իմաստությամբ Խրիմյանն արտահայտում է իր մտքերը իշխանության և օրենքի փոխհարաբերության մասին։ Դրանք հեղինակի ժողովրդավարական գաղափարների արտահայտությունն են։ Խրիմյանի կարծիքով իշխանության հզորության առաջին նախապայմանը «արդար և հավասար» օրենքի գործադրումն է հասարակության բոլոր խավերի վրա։ Օրենքը հավասար խստությամբ պետք է գործադրվի թե՛ իշխանավորի և թե՛ ժողովրդի նկատմամբ։ Անթույլատրելի է որևէ բացառություն, առանձնապես օրենքի պաշտոնյաների համար։ Դրանից էլ բխում են իշխանության պարտականությունները։ Իշխանությունը պետք է առաքինությունը պաշտպանի, մոլությունը սանձահարի, հմտությամբ վարի երկրի տնտեսությունը, թույլ չտա երկրի հարստության և ուժի արտահոսք (խիստ այժմեական գաղափարներ), ժողովրդի առաջ բացի առաջադիմության ճանապարհը, քաջալերի երկրագործության զարգացումը, խթանի և նպաստավոր պայմաններ ստեղծի գիտության ու արվեստի համար։ Խրիմյանն իշխանության պարտականությունն է համարում նաև «ամեն հնարավոր միջոցներ ի գործ դնելով պատերազմ չհարուցանել ոչ ուրիշ իշխանության դեմ, ոչ էլ պատճառ տալով ուրիշ իշխանության մը՝ յուր դեմը»²։ Փաստորեն Խրիմյանը շարադրում է իր տեսակետը իշխանության վարած ներքին և արտաքին քաղաքականության նկատմամբ։ Իշխանության բոլոր պարտականությունների մեջ հեղինակի ուշադրությունը բևեռվում է և մի քանի անգամ ընդգծվում կրթության, գիտության զարգացման անհրաժեշտության և այդ նպատակի համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու վրա։ Լուսավորությունը, կրթությունն ու գիտությունը խիստ անհրաժեշտ են հասարակության բոլոր խավերին, ինչպես վերին շերտերին, այնպես էլ խրճիթներում

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 333:

2. Նույն տեղում, էջ 335:

ապրող թշվառներին, որովհետև՝ «երկրին բարգավաճանք ժողովրդին լուսավոր կրթութենն կը ծնի, ինչպես որ թշվառությունը՝ նորա տգիտութենն»¹: Սակայն հեղինակը քաջ գիտակցում է, որ բոլոր ժամանակների տիրակալներն էլ խոչ ու խուֆ են հարուցել լուսավորության ճանապարհին, որովհետև նրանք կարծում են, թե տգետ ժողովրդին իշխելն ավելի հեշտ է: Այդ երևույթը տիպական համարելով արևելյան հետամնաց պետությունների համար, հեղինակը դրան հակադրում է «քաղաքակիրթ աշխարհի լուսամիտ գաղափարին, որ միշտ կջանա ժողովրդին մտավորական զարգացումն առաջ տանելով լուսավորել զայն»²: Թվարկելով իշխանությունների պարտականությունների բոլոր ոլորտները, հեղինակը գծում է նրանց զեղծումների և չարաշահումների պատկերը: Նա պահանջում է, որ ժողովրդի և իշխանության շահը ընդհանուր լինի, իրարով պայմանավորված: Դա համարելով բոլոր ժամանակների իշխանությունների զորության առաջին մախապայմանը, հեղինակը գտնում է, որ հակառակ դեպքում իշխանությունը դիմում է զեղծումների, խախտում է օրենքի հավասարությունը: Նա պահանջում է բոլոր օրինախախտների նկատմամբ կիրառել նույն պատժամիջոցները, խտրություն չդնելով դիրքի և պաշտոնի առաջ: Նա գտնում է, որ նույն հավասարությամբ պետք է խրախուսել բարիք գործողներին, երկրի առաջադիմության անձնվեր մշակներին: Ավելորդ համարելով մանրամասն թվարկել իշխանության չարաշահումների բոլոր դեպքերը, նա գծում է ժողովրդի և իշխանության պարտականությունների և իրավունքների սահմանները. «ինչ որ իշխանության պարտիքն էր, այն է ավասիկ ժողովրդին իրավունք և ինչ որ իշխանության համար իրավունք է, այն է տիրապես ժողովրդի պարտիք»³: Իշխանությունների և իշխանավորների առաջ դնելով իր հատուկ պահանջները, խրիմյանը միևնույն ժամանակ պատգամում էր հպատակ ժողովրդին, նրան ուսուցանում, թե «Իշխանության գավազանը երկնքեն դեպի երկիր ձգվեր է», այսինքն՝ իշխանությանը տրվում է աստվածային ծագում և հորդորում է ժողովրդին՝ հնազանդվել տիրակալներին: «Քրիստոս և քրիստոնեական կրոնի ուսուցիչները առհասարակ կը պատվիրեն ճանչնալ իշխանությունը, պատվել, հնազանդվել, երկնչել և տալ կայսերին՝ կայսեր...»⁴:

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 336:

2. Նույն տեղում:

3. Նույն տեղում, էջ 337:

4. Նույն տեղում, էջ 338:

Սակայն հենց նույն բաժնում հոգևորական Խրիմյանի դեմ ընդվզում է ժողովրդավար Խրիմյանը: Այստեղ մա ոչ թե ձգտում է հաշտեցնել անհաշտելին, սքողել հակասությունները, այլ հորդորում է ժողովրդին՝ տեր կանգնել իր իրավունքներին, որ իշխանավորները օգտվելով ժողովրդի տգիտությունից «չհամարձակին նույն իսկ օրենքով հարստահարել, որոնց օրինակ բազում անգամ և բազում տեղ կը տեսնեմք աշխարհին մեջ»¹: Իշխանություն և ժողովուրդ հարաբերությունից հետո հեղինակն անդրադառնում է ժողովրդի և «ազնվական դասի» փոխհարաբերությանը: Ժողովուրդը, ըստ Խրիմյանի, «մարդկային ընկերության ամենամեծ մասն է. կայսր, թագավոր, իշխան, պայազատ, ամենքն ևս ժողովրդի զավակներն են, զի ժողովուրդն է բուն արմատ և մայր ամեն կարգի և վիճակի մարդոց»²: Ժողովուրդ ասելով Խրիմյանը հասկանում է աշխատավոր, հասարակության ամենաստվար մասին՝ գյուղացիությանն ու արհեստավորներին: Ժողովրդի աշխատանքով, նրա թափած քրտինքով են ստեղծվում բոլոր բարիքները, բայց ինքը՝ ժողովուրդը, զուրկ է մնում իր ստեղծածից. «ազնիվ ցորեան և պատվական հացը» ուտում է ազնվականը, ժողովրդին թողնելով կորեկ ու գարի: Խրիմյանը մեկ առ մեկ թվարկում է, թե ինչպես է զրկվել ժողովուրդը իր աշխատանքի արդյունքներից, որոնք վայելում են ազնվականությունն ու մյուս շահագործողները: Այդ երևույթը մա տեսնում է և Արևելյան հետամնաց երկրներում, և Արևմտյան «քաղաքակիրթ» աշխարհում, ամենուրեք ժողովուրդը «ծանր աշխատության և կարոտության մեջ կմաշի»³: Իշխանավորներին, հարուստներին և ազնվականներին Խրիմյանը վերապահում է «աշխարհավարությունը, քաղաքագիտությունը և դատավարությունը», նրանց ձեռքը դնում «կառավարության սանձը»: Միամիտ Խրիմյանը ազնվականների մեջ տեսնում է երկու խումբ. առաջինը՝ «անարդար և մեծգող» ազնվականներն են, որոնք խաբելոյամբ հսկայական հարստություն են դիզել և երկրորդը՝ «արդար վաստակով և ուղիղ աշխատությամբ հարստացած ազնվականներ»: Յեղինակի կարծիքով վերջինները խիստ սակավաթիվ են: Խրիմյանը դատապարտում է հարստահարողներին, հափշտակողներին, անգութ կալվածատերերին և պաշտպանում հասարակ ժողովրդին, իր ճա-

1. Խրիմյան Հայրիկ, Նրկեր, էջ 338:

2. Նույն տեղում, էջ 340:

3. Նույն տեղում, էջ 342:

կատի քրտինքով ապրող օրավարձ մշակներին: Նոր ժամանակներում ազնվականները և տիրակալները ունեցվածք են դիզել «ստոր միջոցներով», իսկական «ազնվական ոգին» կարելի է գտնել միայն հասարակ ժողովրդի մեջ,- խորհում է խրիմյանը և ճշմարիտ քրիստոնյայի դասեր է տալիս իր զավակներին, մատնանշելով Քրիստոսին, որ աղքատ և ժողովրդասեր էր, որ հավաստում էր, թե «մամոնան անիրավ է, անիրավ են և նոքա, որք սոսկ ազնվականություն կը կեղծեն»¹:

Սիրաքի տված դասերից ամենանշանավորը թերևս աշխատանքի գովերգն է, նրա փառաբանումը: Աշխատանքի միջոցով մարդը տեր է դառնում բոլոր տեսակի հարստություններին: Հարստության առաջին «աղբյուր երկիրն է, այդ աղբյուրը առատացնող ձեռքը՝ մարդու աշխատությունն է»²: Մարդ արարածը չբավարարվեց երկրի մշակությամբ, համառ աշխատանքով նա պատռեց երկրի կուրծքը, հայտնաբերեց բազմաթիվ հանածոներ, թանկարժեք մետաղներ: Գյուղատնտեսական գործիքների՝ խոփ ու մանգաղի, չուփի ու արորի ստեղծումը մարդկային աշխատանքի արդյունք է: Աշխատասեր և բարի մարդու հետ կողք-կողքի ապրում է չարությունը, և խոփի ու մանգաղի հետ միասին կռել են սուր և թուր, որին հետևել են ավերներն ու պատերազմները:

Հարստության ամենամեծ աղբյուրը հեղինակը համարում է գիտության և արվեստի զարգացումը և առանձնապես ընդգծում է 19-րդ դարում ծնված հանճարների դերը: Աշխատանքը և աշխատասիրությունը համարելով հարստության աղբյուր, հեղինակը Հայաստանը համեմատում է Չվիցերիայի հետ: Բնակլիմայական պայմաններով իրար նման այդ երկրների մեջ կա աիավոր տարբերություն: Չվիցերիան՝ (Շվեյցարիա)՝ եվրոպական այդ երկիրը աշխատանքի շնորհիվ դարձել է առատ ու հարուստ մի երկիր, իսկ Հայաստանում, որ գտնվում է «Ասիո արևելյան աշխարհում», մարդիկ տառապում են չքավորությունից: Աղքատության պատճառը հեղինակը համարում է «թմրած ոգու ծուլությունը», երկրի իշխանավորների մեղքը: Մինչ արևմտյան ազգերն առաջադիմում են լույսի և գիտության շնորհիվ, ըստ խրիմյանի, արևելյան ազգերը զրկված են «առաջնորդող լուսեն»: Քննարկելով մարդկային հասարակության, ընդհանրապես քաղաքակրթության ան-

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, ԼԳ 347:

2. Նույն տեղում, ԼԳ 352:

ցած ուղին, հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ բոլոր հայտնագործությունները և գյուտերը կատարվել են համառ և տքնա-
ջան աշխատանքի շնորհիվ: Տարբերակելով մտավոր, հոգեկան աշ-
խատանքը ֆիզիկական աշխատանքից, արժանի գնահատական տա-
լով մտավոր աշխատանքին իբրև մարդկային հանճարի արգասիք, Խրիմյանը դիմում է հայ երիտասարդներին, նրանց ոգեկոչում մեր
իմաստուն նախնիների գործելակերպը, զգուշացնում մտավոր կու-
րությունից, այն ավելի մեծ չարիք համարելով քան սոսկ կուրությունը:
Իր ժամանակակիցների ականջին նա կրկին հնչեցնում է եղիշեի ի-
մաստուն խոսքերը. «Կույր զրկի ճառագայթեն արեգական, և տգի-
տություն զրկի կատարյալ կենաց»: Տգիտությունը Խրիմյանը հա-
մարում է մտավոր կուրություն և եզրակացնում. «Մարդույն թշվա-
ռության բուն աղետաբեր արմատը մտավոր կուրությունն է կսկսի և
կաճի»¹:

Աշխատության մյուս գլխում հեղինակն անդրադառնում է «ճշմա-
րիտ կամ ուղիղ տնտեսություն» վարելու կերպին: Հեղինակը գտնում
է, որ կյանքում պետք է հոգալ ոչ միայն նյութական հոգսերը, այլև՝
բարոյական պետքերը: Վերջինի անտեսումը մարդ արարածին կիսացնի
անասնական վիճակի: Այն երկիրը, ժողովուրդը կամ պետությունը,
որ հոգում է միայն նյութական հարստության, ճոխության, զանծերի
համար, դատապարտված է կորստյան: Բյուզանդիայի և Հռոմի կոր-
ծանունը նա համարում է դրանց ապացույցը: Պատմության դասերով
և օրինակներով Խրիմյանը չափավորություն է հորդորում իր ժամա-
նակակիցներին, զգուշացնում գեխ, ցոփ ու շվայտ կյանքից:

Մի առանձին բաժին հեղինակը նվիրում է «Ինքնաշխատ առա-
ջադիմությանը», այն համարելով ամենակարևոր դասը, բոլոր ժո-
ղովուրդների առաջադիմության և բարգավաճման միակ պայմանը:
Այդ բաժնին իբրև բնաբան նա դնում է հետևյալ խոսքերը. «Ինք-
նաշխատություն՝ մարդուն բնական պարտիք և արդար քրտինքն է...
Անիրավ է մարդ, թե ուրիշի քրտանց և ծեռաց հացին կսպասե»: Այս
բնաբանով և հետագա շարադրանքով Խրիմյանը դատապարտում
է մարդու շահագործումը մարդու կողմից, դիմում հավերժ հին ու
նոր, ավետարանական կարգախոսի՝ քո հացը կեր քո երեսի քրտին-
քով: Այս դասի մեջ առավել ընդգծվում է Խրիմյանի ժողովրդավա-

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկիր, էջ 355:

րական մտածելակերպը: Նա դիմում է «վիատյալ ժողովրդին», հորդորում՝ հույսը դնել սեփական ուժերի վրա, ապավինել հայրենի հողին, թույլ չտալ իր որդիներին հեռանալ մայր երկրից: Պանդուխտ և զաղթական հայերից նա պահանջում է հավաքվել հայրենի եզերքում և զորանալ «հայրենյաց միությանը», քանի որ «ընդունայն է օտարի ձեռքեն և սեղանեն հաց սպասել»¹: Առանձնապես ընդգծվում է «հայրենյաց միություն» գործոնի կարևորությունը, քանի որ միայնակ մարդը, թեկուզ և հանճար, չի կարող հասարակություն ստեղծել, ինչպես թագավորը առանց ժողովրդի չի կարող պետություն կազմել: Հանճարների և գյուտարարների հայտնագործությունները իրագործելու համար հասարակություն է պետք: «Հառաջադիմության առաջին տարերքը, առաջին հիմնաքարեր հանճարներ կը համարվին, իսկ շենքն ընկերություն կավարտե»²: Այս միտքը նա հաստատում է Գուտտենբերգի տպագրության գյուտով. մի հանճարի ստեղծագործությունը կատարելագործեցին այլ հանճարներ, որոնք հիմնադրեցին «իսկայաշեն տպագրական տուներ»: Այդ տեսանկյունով էլ գնահատվում են Մխիթարյան միաբանության մշակները, որոնք տքնաջան աշխատանքով հավաքեցին վանքերի խորշերում գտնվող ձեռագիր մատյանները՝ մեր գրական նշխարները և տպագրության լույսով հետ վերադարձրին ժողովրդին:

Այս աշխատության մեջ հրիմյանը քննարկում է նաև չարի և բարու հավերժական պայքարի հարցը: Թե չարության և թե բարության աղբյուրը հրիմյանը համարում է մարդկային սիրտը և առաջարկում է «խցել չարի ակը, որ չարություն չբխե, բանալ բարվույն ակն, որ բարություն բխե»: Լայնախոհ, նաև միամիտ հրիմյանը հետևելով հին հունական փիլիսոփաներին, մասնավորապես Սոկրատին և միջնադարյան հայ բանաստեղծության զագաթ Գրիգոր Նարեկացուն, ցանկանում է լույսով, գիտությամբ, դաստիարակությամբ մշակել, վերափոխել մարդու սիրտն ու հոգին, սրբել չարության ախտերից, աշխարհի երեսից վերացնել չարիքը և նրա անմիջական արդյունքը՝ թշվառությունը: Նա հավատում է մարդու հոգեկան կարողություններին և կամենում է նրան սրբագործել բնական լույսի հետ միասին Ավետարանի լույսով:

Աշխատության վերջին երեք գլուխները բարձրացնում են համա-

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 371:

2. Նույն տեղում, էջ 378:

մարդկային հարցեր. արդարություն և մեղք, ժամանակ և ժողովուրդներ, Ավետարանը իբրև ճշմարիտ մարդասիրության, ազնվության դասագիրք: Հետևելով պատմության դասերին, բայց առավելապես դիմելով իր ժամանակի իրադարձություններին, Խրիմյան - Սիրաքը Սամվելին և նրա միջոցով հայ երիտասարդներին ներշնչում և ուսուցանում է արդարության և շիտակության գերագույն զգացումը, ցանկանում նրանց հեռու պահել ախտերից և արատներից՝ նյութապաշտությունից, շահավաճառությունից, նեմգությունից և անիրավությունից: Մարգարեի նման նա զգուշացնում է իր ընթերցողներին այն ահավոր իրավիճակից, երբ «պաշտոնյան չուր ժողովրդով և իշխան յուր երկրով առհասարակ Աստծո ճանապարհին կը խտտորին, ...երբ ազգի և երկրի կառավարության անձն իւր կարգեր գերիվայր լինելով կը շփոթին, ...երբ անարգն իբրև պատվական կը հարգվի և պատվականն կանարգվի, երբ տգետք և խաբեբայք կը տիրեն, ժողովրդի հավատարիմներ կը մերժվին»¹: Խրիմյանը տարբերակում է ճշմարիտ և սուտ քաղաքակրթությունը. Ավետարանի քարոզած լույսն ու արդարությունը համարելով ճշմարիտ քաղաքակրթություն, հեղինակը սուտ քաղաքակրթության արգասիք է համարում իր ժամանակի հասարակական կյանքի բացասական երևույթները. «Ազգը՝ ազգի դեմ, մարդը՝ մարդու դեմ, ընկերը՝ ընկերոջ դեմ սուր հանելով, եղբայր հարազատ եղբոր դեմ իբրև թշնամի կը զինեն»²: Նա մեղադրում է իր ժամանակի տիրակալներին նրանց հրահրած պատերազմների, մարդկային մեծաքանակ զոհերի, որդեկորույս մայրերի համար: Տիրակալներից հետո, թեև պակաս ուժգնությամբ դատապարտվում է նաև հպատակ ժողովուրդը. «Սուր միտք ունի, սովորիլ չի կամիր, հանճար ունի՝ ուղեղին մեջ թնրած է. կը ճնշվի՝ ճիչ բառնալու եղանակ չգիտե, բնականվայր ունի՝ կը մոռանա...»³: Կարծես թե իմիջիայլոց գրված այս խոսքերի տրամաբանական շարունակությունը մեկը կարող է լինել՝ բողոքել անարդարության դեմ, չհամակերպվել սահմանված օրենքների հետ, պաշտպանել իրենց իրավունքները: Հեղինակը իր ժողովրդին սովորեցնում է «ճիչ բառնալու» արվեստը: Ժողովրդի տառապանքներն իր սեփականը համարող Խրիմյանը մեղադրում է հայերին վախկոտության մեջ՝ «առյուծի ձեռքից ազատել չգիտեն»: Նա վրդով-

1. Խրիմյան Հայրիկ, Կեկեր, էջ 392-393:

2. Դույն տեղում, էջ 401:

3. Դույն տեղում, էջ 403:

վում է, քանի՞ տարի է Կ.Պոլսի հայոց Ազգային ժողովն ընդունել է սահմանադրությունը, սակայն նրա հողվածները չեն կիրառվում ո՛չ մայրաքաղաքում, ո՛չ էլ գավառ համարված բուն Արևմտյան Հայաստանում: Ամեն մի մեղադրանքին հետևում է «բարի հոր կրթական դասը». չէ՞ որ այս ողջ աշխատությունը դասերի մի մեծ շարք է: Նա իր պարտքն է համարում հասկացնել ժողովրդին, որ իր ժամանակի (ինչպես բոլոր ժամանակների) մեծ աշխարհակալը շահն է: Հզոր պետություններն առաջնորդվում են ոչ թե մարդասիրական գաղափարներով, այլ հետապնդում են իրենց երկրների շահերը: Մարդկային համճարն է ստեղծել Ավետարանն ու խաչը, և Կրուպի թնդանոթը ... իրար անհամատեղելի հասկացություններ: Ավետարանը մարդկայնության, վեհության ու առաքինության քարոզիչն է, իսկ 19-րդ դարի քաղաքակրթությունը՝ Կրուպի թնդանոթը: «Դեռ մահ կը բերե, դեռ մարդոց համար սպանության գործիքներ կհնարե, քուն և հանգիստ չունեն աշխարհիս տիրապետներ և դիվանագետներ»¹: Այս աշխարհիս հզորներին նա համեմատում է հեքիաթային վիշապի հետ, որը նստել է աղբյուրի ակի վրա, ջրից զրկում է ժողովրդին: Եվրոպական հզոր պետությունների տիրակալներից և դիվանագետներից քաղած իր դասերն էր խրիմյանն ավանդում ժողովրդին՝ հայությանը: Ճշմարիտ քրիստոնյային վայել բարի հոր կրթական դասերն ավարտվում են մեծ, իսկական մարդասիրության, ազգ և կրոն չճանաչող մարդասիրության քարոզով. օգնել զորավորներից զրկվածներին, հարստահարողներից ճնշվածներին: Իսկական մարդասիրությունը պահանջում է օգնել, ոտքի կանգնեցնել ընկածին և զրկվածին. «Քեզ ինչ՞ փուլթ նորա լեզուն և կրոն»: Սեր առ մարդը՝ ահա գրքի ամենամեծ դասը: Մարդու, հարազատի, Հայրենիքի սիրո համար ողջակիզել սեփական անձը: Դա Հիսուսի վարքն է, որին հետևում է խրիմյանը և՛ գործով, և՛ գրչով:

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 409:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴ

Սան Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ և Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածները հայկական հարցի վերաբերյալ խանդավառության, հույսերի, սպասումների, ակնկալությունների, ապա նաև հուսահատության և հուսալքման մակընթացություն և տեղատվություն առաջ բերին արևմտահայության մեջ: «Սա մի հետաքրքրական և բեղմնավոր շրջան էր: Հայությունը վերջնականապես զարթնել էր մեռելային քնից և սկսել էր ձգտել թոթափելու իր դարավոր ստրկությունը՝ հիմը դնելով նոր և ազատ կյանքի: Հրապարակ եկած հայ քաղաքական գործիչները այս կամ այն ուղղությունն էին ուզում տալ հայ քաղաքական մտքին: Այս տեսակետից 80-ական թվականները մեր պատմության դարձակետն էր», - գրում էր անցյալ դարի 80-ական թվ. գաղափարական շարժումներն ուսումնասիրող Աբ. Գյուլխանդանյանը¹:

Թուրքական բռնակալությունից ազատագրվելու խնդիրը օրակարգի մեջ էր, անհրաժեշտ էր մշակել նոր պայմաններին համապատասխան նոր մարտավարություն: Եվրոպական պետությունների հավաքական ուժին ներկայացրած աղերսագրերը և դիմումները չտվին ակնկալվող արդյունքը: Թուրքական կառավարությունն զգաց այն մեծ սպառնալիքը, որ կախվեց իր գլխին հայկական հարցը միջազգային դիվանագիտության առարկա դառնալով: Դա առիթ կարող էր ծառայել մեծ պետությունների համար իր «ներքին գործերին խառնվելու», ստիպելու զիջումների և տարածքային «համեղ պատառների» կորստյան:

1. Աբ. Գյուլխանդանյան, Նոր կյանքի արշալույսին (Հայրենիք, Ռուստոն, 1938, N1 նույնը.), էջ 86:

Թուրքական կառավարությունը աստիճանաբար որոճում և հղանում էր ողջ ազգության ֆիզիկական գոյության վերաբերյալ դիվային մի ծրագիր, ըստ որի անհրաժեշտ էր թուրքավարի լուծել հայկական հարցը, հնարավորություն չտալով մեծ տերություններին միջամտել իր ներքին գործերին:

Թուրքական կառավարության կողմից ձեռնարկվեցին մի շարք քայլեր: Դեռևս 1879 թ. սուլթանի հատուկ կարգադրությամբ Վան մեկնեց Սամի փաշան, որին գաղտնի հանձնարարություն էր տրված «հայոց ազատությունը ճնշելու, Հայաստանի կարևորությունը ոչնչացնելու և բոլոր հայոց ապագա ակնկալությունները փչացնելու մի նոր հնարագիտական, արտաքուստ չհայտնվող և փութով գործադրելի մի հատակագիծ շինել և իսկույն գործադրության դնել»¹: Կայսրության մայրաքաղաքում ստեղծվեց բարենորոգումներ իրականացնող հանձնաժողով, որը մշակեց անիրագործելի մնալուն դատապարտված ծրագրեր: Երկու հանձնաժողովներ Աբեդին փաշայի և Բեքիր բեյի ղեկավարությամբ Կ.Պոլսից դուրս գալով տարբեր ուղղություններով, մեկնեցին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր նահանգները: Ակնկալվելիք բարենորոգումների փոխարեն նրանք առավել սրեցին առանց այն էլ սրված ազգամիջյան հարաբերությունները, հայկական հարցին հակադրեցին քրդականը, հրահրեցին քուրդ ռազմական ավագանուն՝ վրեժխնդիր լինել անգլեն հայ ժողովրդից, որպես հատուցում Բեռլինի դաշնագրի «չերքեզներից ու քրդերից հայերին պաշտպանելու»² 61-րդ հոդվածի³: Իրավացի էր խրիմյանը, երբ գրում էր. «Այլևս կասկած չկա, որ քրդական միություն է կազմակերպվում կառավարության դրդումով, որը ուզում է անդամալուծել հայոց հարցը, դրան հակադրելով մի նոր հարց՝ քրդականը: Այս միության ոգին Օսմանյան քաղաքականությունն է»³:

Կառավարության կողմից գործնական քայլեր արվեցին պատմական Հայաստանի նահանգները վերանվանելու կամ անվանափոխելու ուղղությամբ: Երզրունի վիլայեթը, որ մինչ ռուս-թուրքական պատերազմը կոչվում էր «Էրմենիստան», վերանվանվեց Քուրդիստան, առավել մեծացնելով նրա սահմանները: Մեծ Բրիտանիայի Երզրունի հյուպատոսը իրեն սկսեց կոչել «Consul for Curdistan» (Քուրդիստանի

1. Լեո. Թուրքստայ ինքնավարության զարգացման ուղիքները, Հ.Ա., էջ 117:

2. Է. Կաստանյան, Գաբեզին Սրվանդաթյանց, էջ 118-123, նաև «Փոքր», 1879, №4, էջ 167-169:

3. Լեո, նշվ. աշխ., էջ 120:

հյուպատոս)¹: Այդ մասին զեկուցելով Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարին, ռուսական գործակալը ցանկություն էր հայտնում, որ իր իրավունքները հավասարվեն բրիտանական գործակալի իրավունքներին:

Իրենց կողմից որոշ քայլեր ձեռնարկեցին մաս Բեռլինի դաշնագիրն ստորագրող մեծ պետությունները, առավելապես Ռուսաստանը և Անգլիան: Արևմտյան Հայաստանի առավել կարևոր նահանգներում հաստատվեցին հյուպատոսություններ և փոխհյուպատոսություններ, որոնք սերտ հարաբերություն էին պահպանում Կ.Պոլսի իրենց համապատասխան դեսպանությունների հետ և նրանց էին հաղորդում տեղերում կատարվող դեպքերի և իրադարձությունների մասին:

Հայկական նահանգների թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաներին հրահանգվում էր խոչընդոտել տեղերի երեսփոխանական ժողովների գործունեությունը, արգելել ազգային և հայրենասիրական զգացումներ բորբոքող հայերեն թատերական ներկայացումները, խիստ հսկողություն սահմանել հայկական դպրոցների վրա, արգելել հայոց պատմության դասավանդումը: Գործածությունից հանվեց «Հայաստան» պատմական և աշխարհագրական անվանումը: Խիստ գրաքննություն սահմանվեց հայկական մամուլի և հրատարակվող գրականության վրա: Թուրք պաշտոնյաներին հրահանգվեց տիրապետել հայերենին և քրիստոնյա գրաքննիչներին փոխարինել թուրքերով: Բռնագրավվում և ոչնչացվում էին մեծ տարածում գտած Ավարայրի հերոս Վարդան Մամիկոնյանի և Մայր Հայաստանը պատկերող կտավները: Չեռք առնված այդ բոլոր միջոցառումների մասին իր գաղտնի զեկուցագրում Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանին հաղորդում էր պետական խորհրդական Օբերմիլերը, մատնանշելով բարձրաստիճան հայերին մեկուսացնելու փաստերը²: Ձգալով իր շուրջը հյուսվող մեքենայությունները, արևմտահայությունը աստիճանաբար փոխում էր իր գործելակերպը: «1878-ի հանդարտ աղերսարկուն և խղճուկ աղաչավորը բռնադատյալ նոր միջոցներու մղվեցավ և հայուն կյանքի ու զործունեության վրա փոփոխություն նշմարվեցավ: Հայտնապես կտեսնվեր, որ օսմանյան կառավարությունն էր փոփոխության պատճառ տվողը»³, - գրում էր Մաղաքիա Օրմանյանը, թուրքական կա-

1. АВПР, ф. Политархив, д. 1625, л. 108.

2. Նույն տեղում, л. 2-3.

3. Մ. Օրմանյան, Էջգապատում, գլ. 2866:

ռավարությանը մեղադրելով արևմտահայության մեջ ազգային-ազատագրական պայքար հրահրելու համար: Ժողովրդական հուզումների առաջին արտահայտությունները եղան հայկական տարբեր նահանգներում ստեղծված գաղտնի խմբակներն ու կազմակերպությունները, որոնք ուղղակիորեն առնչվում են ազգային զարթոնքի և ինքնագիտակցության ծավալման հետ: Այդ բոլորին սերտորեն առնչվում է Մկրտիչ Խրիմյանի ետբեռլինյան գործունեությունը:

* * *

Բեռլինից վերադառնալուց հետո Մկրտիչ Խրիմյանը մի տևական ժամանակ մնաց Կ.Պոլսում: Ազգային ժողովի նշանավոր գործիչները և ժամանակի պատրիարքը օրվա կարգախոսը դարձրին դեպի երկիր, դեպի Հայաստան կոչը և գործելակերպը: Իր ելույթներում Ներսես Վարժապետյանը հորդորում էր. «Չկենանք հոս, Հայաստան երթանք, Հայաստան դրկինք ինչ-որ ունինք ազգին մեջ բանիբուն, տաղանդավոր, ազգասեր, ուսումնասեր, եկեղեցասեր: Ուղիներ պիտի բացվին, ջրանցքներ պիտի շինվին, գործարաններ պիտի կառուցվին...»¹:

Հայ հարուստներին խրախուսում էին հաստատվել Արևմտյան Հայաստանում: Նրանց կողմից քայլեր էին ձեռնարկվում հողատարածություններ ձեռք բերելու ուղղությամբ: Սակայն օսմանյան կառավարությունը, նրանց հենց առաջին քայլերը խեղդելու միտումով, սկսեց դժվարություններ հարուցել: «Մշակի» Վանի թղթակիցը այդ մասին գրում էր. «Մի քանի ժամանակ է, որ հայեր սկսած են հողեր գնել քուրդերեն և թուրքերեն, այժմ կառավարությունը կջանա արգելել այդ բան, դժվարություններ հանելով թափուն (կալվածագիր) դարձնելու համար գնողի անվան վրա, եթե սա հայ է»²:

Իր կողմից հայոց պատրիարքը հայաշատ նահանգներն է ուղարկում հայրենամյվեր հոգևոր առաջնորդներ, որոնք իրենց հեղինակությամբ և վայելած ժողովրդականությանը՝ կկարողոնային պաշտպանել գավառահայության շահերը, հարաբերություններ հաստատել տեղական քուրդ բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ և անընդհատ բարձրացնել կառավարության կողմից բարենորոգումներ կատարելու խնդիրը:

1. Գ. Գյուլպայան, Հայ բաղաբաական մարի զարգացումը և չ.Յ. Գաշնակցությունը - էջ106, հատկանշությունը... 1878թ., էջ 68:

2. «Մշակ», 1881թ., N30:

Վասպուրականում հայությունը կազմում էր հարաբերական, ավելի ճիշտ՝ բացարձակ մեծամասնություն: Նահանգը սահմանակից էր ռուսական կայսրությանը, և տեղի հայությունը խիստ տուժել էր պատերազմի արհավիրքներից: Պատերազմի հենց սկզբից ռազմաճակատ մեկնող թուրքական զորքերը կենտրոնացնում էին Վանում, ապա կազմավորվում ըստ ստորաբաժանումների և այդտեղից մեկնում իրենց ծառայության վայրը: Վանում մշտական բնակություն էր հաստատել թուրքական չորրորդ բանակի ողջ հրամանատարական կազմը: Քրդական ցեղախմբերը ևս հավաքվում էին նահանգական կենտրոնում:

Վանեցիների համար մեծ բարեբախտություն էր, որ այդ տարիներին նահանգապետ էր Բ.Դռան կողմից շնորհագրկված և իբրև պատվավոր քսոր Վան ուղարկված ալբանացի Յասան փաշան, որը «թուրք էշրաֆին ազդեցությունը չեզոքացնելու համար՝ անոնց գլխավորները ուրույն պաշտոններով կցրվեք գավառներ և իրարու ետևե խուժող քուրդ ոհմակներն անհապաղ դեպի ճակատ կհեռացնեք»¹: Այդ ծանր տարիներին Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնը վարում էր Խրիմյանի կարգակից եպիսկոպոսը՝ «Տոհմային հիշատակարանների» հեղինակը՝ Երեմիա Տեկանցը կամ Տեր-Սարգսյանը: Իբրև հոգևոր առաջնորդ նա դրական աշխատանք էր կատարել, բայց Խրիմյանի դիպուկ արտահայտությամբ «վեհանձնությունը մեռցուցած էր յուր փոքրոգի կծծիությամբ»²:

Այդ կարևոր կենտրոնին անհրաժեշտ էր գործիմաց, բանիբուն մի հոգևոր առաջնորդ, մանավանդ այդ պաշտոնը տասնյակ տարիներ եղել էր վեճերի առարկա³: Օրակարգում էր Սահմանադրության գործադրությամբ նոր հոգևոր առաջնորդ ընտրելու խնդիրը: Այն ձգձգվում էր պատրիարք Վարժապետյանի հանձնարարությամբ: Վանը սպասում էր իր որդու գալստյանը: Խրիմյանի եղբոր որդին՝ Խորեն Խրիմյանը, հորեղբորը հաղորդակից էր դարձնում հայրենակիցների տրամադրություններին: 1878-ի կեսերից մինչև 1879-ի կեսերը Խրիմյանը Կ.Պոլսում լարված աշխատանք էր կատարում հայրենիք վերադառնալու համար: Սակայն մինչ վերադարձը նա պետք է կարգավորեր բազմաթիվ գործեր: Խորենին ուղղված պատասխան մամակում պատ-

1. Հ.Երամյան, Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, Կ.Ս. Լջ 99:

2. Գ.ԼԹ, Սրվանձայանցի Ֆ., 2-րդ բաժին, գ. 466, նաև Թեհ.Կ., Խրիմյան Հայրիկ, Լջ 110:

3. Է.Առաքանյան, Գաբելյան Սրվանձայանց, էջ 101-109:

րաստականություն հայտնելով Վասպուրական վերադառնալու համար, Խրիմյանը դժգոհում էր, որ ժողովուրդը «ամեն գործ և հառաջադիմություն առաջնորդեն կըսպասե»¹: Մատնացույց անելով նոր երիտասարդությանը, որ կարող է և պարտավոր է «ինքնին քայլափոխ առնել հառաջադիմության ասպարեզին վրա», նա պատվիրում է իր եղբորորդուն այդ մասին գրուցել նրանց հետ մինչև իր տեղ հասնելը: Հոգևոր առաջնորդի բոլոր թեկնածուներին նա մերժում է, ամեն մեկի համար գտնելով մի պատճառաբանություն. Գարեգին Սրվանձտյանցը՝ իր արժանավոր սանը, արդեն ընտրվել է Ակնա առաջնորդ, Պողոս Մելիքյանը «անգետ» է, նրան հաջորդած Երեմիա Տեկանցը «գիտուն հովիվ է», սակայն «միտքն՝ առողջ և կամքն՝ անառողջ»: Ջգացվում է, որ Խրիմյանը կցանկանար ինքն ընտրվել այդ պաշտոնում: Արդեն 1879-ի հունվարին ակնհայտ էր Խրիմյանի Վան վերադառնալու մտադրությունը: Որոշ ժամանակ անց (կոնկրետ՝ 1879-ի հունիսին) հասարակական գործիչներից մեկին գրած նամակում նա արտահայտում է իր ջերմ ցանկությունը Վան վերադառնալու և հարազատ ժողովրդին օգտակար լինելու վերաբերյալ. «Ես ալ մի փոքր ժամանակե հետո պիտի դառնամ դեպի հայրենին. կերթամ հուսակտուր ժողովրդին հույս և քաջալերություն տալ. կերթամ հայոց լքյալ որդիքներ խրախուսել դեպի ապագան, որում պիտի ծագի հայոց ազատության աստղը»²:

Պատերազմից հետո Վանն ապրում էր տնտեսական մեծ ճգնաժամ: Պատերազմի անմիջական ուղեկից սովը մոլեգնում էր ողջ համագում: Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանում կազմվել էր Սովելոց հանձնաժողով, որը կոչով դիմել էր հայոց գաղթաշխարհին՝ սատար կանգնել արևմտահայերին, դիմակայելու պատերազմի ուղեկից արհավիրքներին: Վանի հայության ոգին բարձրացնելու, նրա վերքերին սպեղանի դնելու նպատակով, Ներսես Վարժապետյանի խորհրդով և իր սեփական ցանկությամբ, 1879թ. նոյեմբերին Վան մեկնեց Սկրտիչ Խրիմյանը: Մինչ այդ, սեպտեմբերին կատարվել էին Վանի երեսփոխանական ժողովի ընտրությունները, ուր մեծամասնություն էին կազմում ապողոսյանները: Դեկտեմբեր ամսին երեսփոխանական ժողովի առաջին նիստում ապողոսյան մեծամասնությունը և պողոսյան փոքրամասնությունը միաձայն քվեարկեցին Խրիմյանի օգտին: Խրիմյանն ընտրվեց Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ:

1. ԳԼԸԺ, Խրիմյանի ձ., գ. 43, նաև «Էջմիածին», 1986,՝ րիվ Գ.-Դ., էջ 47:

2. Նույն տեղում, գ. 54ա:

Նա վանից բացակայել էր 17 երկարուծիգ տարիներ: 1862թ. նա վարագից մեկնել էր Տարոն: Դրանից հետո, շատ կարճատև 2-3 անգամ, հատուկ նպատակով Խրիմյանն այցելել էր իր ծննդավայրը: 1869թ., պատրիարք ընտրվելուց ի վեր նա չէր եղել իր «քնականունդ հայրենիքում»: Այդ տարիներն իրենց դրոշմն էին դրել վանի վրա: Խրիմյանի գալուստը մեծ ազդեցություն ունեցավ նահանգի հայության հասարակական և տնտեսական կյանքի վրա:

Հոգևոր առաջնորդ ընտրվելուց հետո, Խրիմյանը հրավեր նամակ, իսկ Ներսես Վարժապետյանը կոնդակ հղեց Ակնա հոգևոր առաջնորդ Գարեգին Սրվանձտյանցին, միասին ձեռնամուխ լինել հայրենի քաղաքի վերաշինության: Վերջինս իր հետ վան բերեց Ակնա հարուստ վիճակից սովելոց օգտին հավաքած մի պատկառելի գումար¹: Խրիմյանի նախագահությամբ վանում ստեղծվեց Կ.Պոլսի Սովելոց հանձնաժողովի մասնաճյուղը, որի անդամները քաղաքի հեղինակավոր անձնավորություններն էին՝ Երեմիա Տեկանց, Գարեգին Սրվանձտյանց, Գևորգ Գալճյան, Հարություն Թերզիպաշյան, Սեդրակ Տեկանց, Մարութ Մարության, Մկրտիչ Փորթուզալյան, Կարապետ Իսաջանյան և Այազ Այազյան²: Գարեգին Սրվանձտյանցը դառնում է վասպուրականի հոգևոր առաջնորդի փոխանորդ, իսկ Խրիմյանը ողջ ուշադրությունը բևեռում է Սովելոց հանձնաժողովի վրա և կատարում միայն վերին հսկողի դեր: Խրիմյանի և Սրվանձտյանցի գալուստը մեծ ոգևորություն է առաջացնում վանում³: Աստիճանաբար ամոքելով պատերազմի վերքերը, տեղի հայության, առավելապես երիտասարդության շարքերում հետզհետե ծայր է առնում ըմբոստության ոգին: Պատերազմից անմիջապես հետո թուրքական կառավարությունը հայության նկատմամբ վարում էր հանձնատաբար մեղմ քաղաքականություն: Ժամանակակիցները նշում էին. «1878-են մինչև 1881ը թուրք

1 Թ.Է.Գ., Խրիմյան Հայրիկ, էջ 115, նաև Է.Կոստանդյան, Գարեգին Սրվանձտյանց, էջ 126:

2 Այդ հանձնաժողովի կազմի մասին այլ տվյալներ և հաղորդում Երվանդ Տեր-Մկրտիչյանը «Էանձնը Լուսավորականի» աշխատության մեջ: Նա գրում է. «Մկրտիչ Խրիմյան - (առիագան, Կետր Կալճյան՝ ատենապետ, Սեդրակ Տեկանց ատենապետ, Մարութ Մարտիչյան՝ գանձապետ, անդամները՝ Երեմիա Տեկանց, Գարեգին Սրվանձտյանց, Հայտոյուն Թերզիպաշյան, Սեդրակ Փորթուզալյան, Այազ Այազյան, Ասող Խեղճնալյան, Կարապետ Իսաջանյան, Հակոբ Պոմիկյան, Հովհաննես Խանջյան, Մարգև Մկրտախանյան, Սիմոն Գյունեշյան, Քերովրե Գոյունճյան» (Տես նշյ. աշխ., էջ 186): Մեր կարծիքով առավել հավաստի է առաջին կազմը, ուր վկայակցում է Լ. Թերզիպաշյանը, մասնավոր Տեր-Մկրտիչյանի գլուխ կան բազմաթիվ փաստական աղբյուրներ:

3 Գ.Կյուրաճյան, Խրիմյան Հայրիկ, էջ 58-59, նաև Հ. Ճանկուլյան, Հիշատակներ Խայրական ճգնաժամին, մասն ԼԼ, էջ 7, 49, 50:

կառավարությունը շատ մեղմ էր հայոց հանդեպ, զի չէին չորցած 61-րդ հոդվածի ստորագրությունները, դեռ ողջ էր Արևելքի քրիստոնեից ազատարար Ալեքսանդր Բ և Կարսի հաղթական Լորիս Սեփեղովը»¹:

80-ականներին Վանում գործում էին մի քանի խմբավորումներ: Դրանցից մեկը «Միացյալ ընկերության» ջանքերով 1876-ին Վարժապետանոց բացած Սկրտիչ Փորթուգալյանի շուրջը համախմբված ուսուցիչներն էին ու նորահաս երիտասարդությունը: Փորթուգալյանը բեղուն աշխատանք ծավալեց Վանում: Առանց հեղափոխություն բառն արտասանելու նա աճեցրեց ու հասունացրեց մի ամբողջ սերունդ, որը երկար տարիներ իր ձեռքին պահեց Վասպուրականի հասարակական կյանքի դեկը: Երկրորդ խմբավորման ոգին էր պատերազմից հետո Ռուսաստանի կողմից Վանում փոխիյուպատոսի պաշտոնակատար Կոստանդին Կամսարականը²: Վերջինս մեծ ջանքեր գործադրեց արևմտահայերի քաղաքական ու տնտեսական կացությունը բարելավելու, նրանց մարդկային իրավունքների պաշտպանության, Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածը կյանքում իրականացնելու, Ռուսաստանի ազդեցությունն ուժեղացնելու համար: Օգտվելով իր պաշտոնի ընձեռած հնարավորություններից, նա թուրքական իշխանությունների մոտ պաշտպանում էր Արևմտյան Հայաստանի քրիստոնյա բնակչությանը (հայերին և ասորիներին): Թուրքերը հաճախ նրան անվանում էին «հայերի փաշա»: Այդ հանգամանքը դուր չէր գալիս ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյաներին և այդ պատճառով մոտ երկու տարի Կամսարականը պաշտոնավարեց որպես փոխիյուպատոսի պաշտոնակատար: Վանի ազդեցիկ հայ գործիչների, մասնավորապես Խրիմյանի, ջանքերով ռուսական պաշտոնական շրջաններին մոտ կանգնած պետական գաղտնի խորհրդական Կարապետ Եզյանի միջամտությամբ 1882թ. կեսերին Վանում նա հաստատվեց փոխիյուպատոս³: Այդ ընթացքում նա իր գործակալների ցանցն ուներ ողջ նահանգում և նահանգից դուրս հայաշատ բազմաթիվ վայրերում:

1. Հ.Նյամյան, նշվ. աշխ., էջ 140:

2. Կամսարականը ծնվել է 1840 թ. Նուխլում, տեղում ստացել սկզբնական կրթությունը, ապա ավարտել Մոսկվայի ռազմական ուսումնարանը: Մեծանկեղ է 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի Կովկասյան ճակատի ռազմական զործոլարշարներին: Պատերազմից հետո հռչակվել է Լեզքումի գլխավորական նահանգապետի օգնական, իսկ 1878 թ. սեպտեմբերից մինչև 1884 թ. կեսը՝ Վանի փոխիյուպատոսի պաշտոնակատար, ապա՝ փոխիյուպատոս:

3. АВНР, ф. Посольство в Константинополе, д. 1568, л. 7.

Գործակալներից աչքի ընկավ մասնավորապես Սիմոն Զիլինգարյանը, որը ռուսահայ վաճառականի անվան տակ շրջագայում էր Վասպուրականի, Բարձր Հայքի և այլ տարածքներում ընկուզենու կոճղեր գնելու պատրվակի տակ և սերտ հարաբերություններ էր հաստատել քրդական տարբեր ցեղախմբերի, մասնավորապես այդ ժամանակ շատ հայտնի դարձած շեյխ Օբեյդուլլայի հետ¹: Թուրքական կառավարությունը ցանկացավ օգտագործել Օբեյդուլլայի շարժումը հայ-քրդական հակասությունները սրելու և շեյխի միջոցով հայկական կոտորածներ կազմակերպելու համար: Աբդուլ Համիդը Օբեյդուլլայի միջոցով ցանկանում էր միանգամից լուծել երեք խնդիր: Առաջին. նա ցանկանում էր քրդերին ուղքի հանել՝ հայկական նահանգները ավերելու և բարենորոգումները ջուլջո գցելու: Նա հրահանգել էր շեյխին՝ կազմել քրդական ընդհանուր միություն և արշավել հայկական գավառների վրա, Հայաստանը Քրդստան դարձնելու միտումով, որի գործընթացն արդեն սկսել էր: Երկրորդ. շեյխությունը հզորացնելով, սուլթանը այն հակադրում էր քուրդ բեկերին: Երրորդ. քրդությունը զրկել ազգային կերպարանքից, հեռացնել իրենց ազատագրական նկրտումներից, դարձնել զուտ իսլամական համայնք և աստիճանաբար թուրքացնել²: Կամսարականը Զիլինգարյանի միջոցով և օգնությամբ շարժմանը տվեց լրիվ այլ բնույթ: Զիլինգարյանը սարդարի տիտղոսով մասնակցեց ողջ արշավանքին, ապահովելով հայկական բնակավայրերի անվտանգությունը³: Կամսարականը իր զեկուցագրերով օր առ օր ցարական արտաքին գործերի նախարարությանն էր ներկայացնում Օբեյդուլլայի արշավանքի մանրամասները, որը խիստ անհրաժեշտ էր Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարությանը⁴:

1. Վ.Սառունի, Կուրդ ազգային շարժումները և հայ-քրդական հարաբերությունները, էջ 147-148:

2. Վ.Սառունի, Կյուրստեյտ և հայերու ազատագրական շարժումներու փուլերը և անոց փոխարարությունները (Հայքենիք, 1930, N 5, էջ 145-149):

3. Կամսարականի գործունեության մասին տես մանրամասն՝ Է.Վոստանյան, «Կ.Կամսարականի գործունեությունը Վանում» «Հայ-առաջին հարաբերությունների պատմության հարցեր» գրքում: Երևան, 1998, էջ 76-89:

4. АВРР, ф. Посольство в Константинополе, д. 1568, л. 14, 20, 24, 29-30, 31, 34, 36-37, 38-39, 41-42, 45-46, 49: Նաև ЦГВИА, ф. 450, д. 99, л. 117, д. 102, л. 2 а, б: Հետագայում շեյխի շարժման մասին Կամսարականը գրեց. Вторжение шейха Обейдуллы в Персию в 1880г. (накн Сборник материалов по Азии, выпуск XI, СПб, 1884г. (Նեյսի շարժման մասին տես նաև Է.Վոստանյան «Կ.Կամսարականի զեկուցագրերը») «Կամսարականության համագ», 1988, քիվ 2, էջ 212-223:

Խրիմյանի և Սրվանձտյանցի գալուստը Վան կրկնակի լիցք հաղորդեց այն ամենին, ինչ տեղի էր ունենում այդ հայաշատ կենտրոնում: Երեք ուժերի, երեք ուղղությունների միացյալ գործունեությունը տալիս էր դրական արդյունք: Որոշ տարբերություններով հանդերձ, այդ երեք անձնավորություններն էլ հակված էին զարկ տալ հայության ազգային զարթոնքին, համախմբել ազգը և սեփական ուժերին ապավինած՝ պատրաստվել զալիքին: Այդ երեք խմբավորումներից բացի տասնյակ տարիներ առաջ Վանում արմատավորվել էր մի այլ ուղղություն՝ դեռևս 1860-ականներից տեղի հասարակ ժողովրդի շահերը ոտնահարող, թուրքական տեղական պաշտոնյաների բարեկամ, ապազգայնացված վաշխառուների ծայնափող պողոսյանական խմբավորումը, վարդապետ, ապա եպիսկոպոս Պողոս Մելիքյանի գլխավորությամբ¹: Չնայած այն հանգամանքին, որ 70-ականների սկզբին նա մեկուսացվել էր ազգային գործերից պատրիարք Մ.Խրիմյանի և Վանում Սահմանադրության գործադիր Ք.Սրվանձտյանցի մղած հետևողական պայքարի շնորհիվ, սակայն նա դեռևս շարունակում էր գործակցել հայտնի վաշխառուներ Պանիրյանի, Իսաջանյանի և Մարությանի հետ, սերտ հարաբերություններ ուներ քուրդ ցեղապետերի և թուրք պաշտոնյաների հետ: Նրանք դեմ էին ազգային-ազատագրական պայքարին և գաղափարախոսությանը և գտնում էին, որ անհրաժեշտ է աշխատանքներ ծավալել թուրքական կառավարության հետ համածայնության եզրեր գտնելու և զոյատևելու համար:

* * *

Պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո թուրք-քրդական գործը հետ էր քաշվում սահմանից, անցնում Վասպուրականի տարածքով, երկար ժամանակ մնում Վանում, ապա տեղաբաշխվում գանազան վայրեր: Այդ ընթացքում նրանք խժոժություններ էին անում քաղաքում, ահաբեկում բնակչությանը, նրանք ենթարկում կոտանքների ու տանջանքների: Այդ բոլորը Վանի հայ երիտասարդության շարքերում գայլույթ առաջացրեց, վայրագություններին դիմակայելու փափագ, ինքնապաշտպանական ձգտումներ: Այդ մտայնության արտահայտությունը և գաղափարը գործողության վերածելու ձեռ-

1. Պոլսյան-ապոլոսյան շարժման մասին մանրամասն տես՝ Աշ. Հախանճիսյան, Նալբանդյանը և իր ժամանակը, Կ. Ս. Երևան, ԼԳ 374-378, Է. Կոմստանդյան, Գարեգին Սրվանձտյանց, ԼԳ 101-106:

նարկը եղավ «Ան խաչ» գաղտնի կազմակերպության ծնունդը 1878-79թթ.: Կազմակերպության մասին իրենց հուշերն են թողել Ժամանակակիցները, ականատեսները, մասնակիցները (Հարություն Շանկուլյան¹, Ավետիս Թերզիպաշյան², Համբարձում Երամյան³) իրենց զեկուցագրերն են հղել Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարարության Վանի փոխիուպատոս Կ.Կամսարականը և Էրզրումի գլխավոր հյուպատոս Դեննետը⁴:

Կազմակերպության նպատակը ժողովրդի ինքնապաշտպանության կազմակերպումն էր, նպատակին հասնելու միջոցները՝ անհրաժեշտ զինամթերքի հայթայթումը, ժողովրդին զենքի վարժեցնելը: Քանի որ թուրքական օրենքներով արգելվում էր անհավատ (գյավուր) հայերին զենք կրել, ապա ողջ գործունեությունը ծավալվում էր խիստ գաղտնիության պայմաններում: Զգուշության նկատառումներով չի հրապարակվել կազմակերպության ծրագիրն ու կանոնադրությունը: Ենթադրվում էր, որ կազմակերպության անդամները ահաբեկման կենթարկեին, կամ «սև խաչ» կոդեին այն անձանց վրա, ովքեր կհամարձակվեին կառավարությանը մատնել կազմակերպության գործունեության մասին: Հայտնի է նաև, որ իր ողջ գործունեության ընթացքում կազմակերպությունը չունեցավ դավաճաններ ու մատնիչներ⁵: Կազմակերպությունն ուներ լեզալ և անլեզալ մարմիններ: Լեզալը Վանում հաստատված կիրակնօրյա լսարաններն էին, ակունքները, որտեղ տարբեր թեմաներով դասախոսություններ էին կարդում նշանավոր ուսուցիչներն ու տարբեր գործիչները, ժողովրդի մեջ արթնացնում էին ազգային ինքնագիտակցության և ինքնաճանաչման զգացումները, բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի օրինակով ցույց էին տալիս ազատության հասնելու միակ ճիշտ ուղին՝ զինված պայքարը: Այդ ակունքների նպատակասլաց գործունեությունը դադարեց Փորթուգալյանի անխոհեմ և ցուցամոլ արարքի պատճառով: Վանի փողոցներում ազդագրեր փակցվեցին նրա կարդացվելիք հրապարակային բանախոսության մասին՝ «Ժամանակը հասել

1. Հ.Ճանկուլյան, Հիշատակներ հայրական ճգնաժամին, մասն I և II:

2. Ա.Թերզիպաշյան, Արժիվը իմ բույնին մեջ:

3. Հ. Երամյան, Հաշարձում Վան-Աստուրականի, Ե. II:

4. АВПР, Армянские дела, ф. Политархив.

5. Ա.Թերզիպաշյան, Արժիվը իմ բույնին մեջ, էջ 66-67, նաև՝ Հ.Ճանկուլյան, Հիշատակներ ... էջ 51:

է, հայեր ի՞նչ անենք» թեմայով: Վանի կուսակալն արգելում է այդ հրապարակային դասախոսությունը և դադարեցնում լսարանների գործունեությունը: Կազմակերպությունն ուներ՝ մաս իր անլեզալ «Ձինակիր» մարմինը¹: Նա զբաղված էր զենք հայթայթելով և ժողովրդի ինքնապաշտպանական գործը կազմակերպելով: Մեծ ծավալ է ստանում թուրք զինվորներից զաղտնի զենք գնելու գործը: Վանում տեղակայված թուրքական կորպուսի զինվորները երկար ժամանակ աշխատավարձ չէին ստացել: Նույնիսկ բարձրաստիճան սպայության շարքերում ուժեղանում են դժգոհությունները: Դրան ձեռք բերելու նպատակով նրանք զաղտնի վաճառում էին զինապահեստների զենքը: Գողացված ապրանքը վաճառվում էր ցածր գներով. մարտինի հրացանը՝ 4-5 մեջիդիե, իսկ փամփուշտի մեկ հատը՝ 5-10 փարա: Ձենքի գնորդը սկզբում թուրքերն էին, ապա՝ հայերը, ամենավերջում՝ պարսիկները²: «Սև խաչի» ղեկավարները որոշում են զենքի գնման գործը կենտրոնացնել իրենց ձեռքում: Դրանով նրանք միանգամից կիսանեփն երկու արդյունքի, առաջինը՝ կազմակերպության անդամները կապահովվեին զենքով և երկրորդ՝ կխոչընդոտեին զենքը թուրքերի և պարսիկների ձեռքին կենտրոնացնելուն, քանի որ վերջիններս պատեհ առիթով այդ զենքը կօգտագործեին հայ անզեն բնակչության դեմ: Որոշումն իրագործելու համար կազմակերպության անդամները ահաբեկեցին զենքի առևտրով զբաղված երկու վաճառական հայ եղբայրների՝ ստիպելով նրանց գողացված զենքը վաճառել միայն հայերին: Քանի որ թուրքերն ու պարսիկները ավելի թանկ էին վճարում զենքի համար, եղբայրները հրաժարվեցին կատարել կազմակերպության հրամանը: Այդ պատճառով վերջինը դիմեց ծայրահեղ միջոցի՝ հրդեհվեց եղբայրների տունը: Միայն դրանից հետո նրանք ընդհանրապես հրաժարվեցին զինավաճառությունից: «Սև խաչի» կազմակերպած գործողություններից էր 1880թ. Վանա սովի ժամանակ զինված հարձակումը հացահատիկի կառավարական պահեստների վրա:

1. Ուսումնասիրողները «Ձինակիր» ընկերությունը համարում են «Սև խաչից» առանձին կազմակերպություն: Սրբ կարծիքով դա ճիշտ չէ: «Ձինակիրը» «Սև խաչի» զինական մասն էր, մասնավորապես գործող առևտմները մույնն էին: Այդ են ապացուցում ժամանակակիցների վկայությունները:

2. Հ.Նանկուլյան, Հիշատակներ..., էջ 81:

Թուրքական կառավարության նահանգական մարմինները ոչ մի միջոց չէին ձեռնարկում մեծ չափեր ընդունող սովը կանխելու, ապա մահ նրա հետևանքները վերացնելու ուղղությամբ: Ընդհակառակը, նրանք անտարբերության են մատնում հայ համայնքների՝ անբերրիության և սովի մասին ահազանգերը, և կարծես ի հեծուկս ամեն ինչի, չնչին գներով Պարսկաստանին են վաճառում հացի փոքրիկ պաշարները, ժողովրդին թողնելով ահագնացող սովի ճիրաններում: Ռուսական հյուպատոսարանի աշխատակից գնդապետ Ֆիլիպովը իր զեկուցագրում այդ փաստերի մասին հաղորդում է Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան, իսկական գաղտնի խորհրդական Եվգենի Նովիկովին¹: Բ. Դուռը և նահանգական թուրք պաշտոնյաները խոչընդոտում են Կ. Պոլսի Սովելոց կենտրոնական հանձնաժողովի և Վանի մասնաճյուղի գործունեությանը, աշխատելով գումարներ շորթել նույնիսկ ստացված հանգանակություններից: «Սև խաչի» հարձակումը կառավարական պահեստների վրա արտաքուստ ստանում է տարերային բնույթ: Թվում է, հարձակում կատարողը գրգռված և քաղցած ամբոխն է, առավելապես կանայք, ծայր աղքատության մեջ գտնվող «Մարիամ բաջու» ղեկավարությամբ: Պահեստներից գրավված ցորենը բաժանվում է սովյալներին: Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդը այդ բոլոր իրադարձությունների, անցուղարձերի, կատարվածի և կատարելիքի մասին տեղյակ է, անմիջական մասնակից, հաճախ էլ անխոհեմ ձեռնարկներից հետ պահող: Ժամանակակիցները արժեքավորում են այն մեծ գործը, որ կատարեց Խրիմյանն իբրև Սովելոց հանձնաժողովի նախագահ. «Պարտք կզգանք խոստովանելու, որ եթե նույն միջոցին Խրիմյան Վան չգտնվեր, Վասպուրականի հայության մեծ մասը սովի ճիրաններեն չափտի ազատվեր»²:

Իբրև Սովելոց հանձնաժողովի Վասպուրականի մասնաճյուղի նախագահ Խրիմյանի ծավալած գործունեության հռչակը դուրս է գալիս Արևմտյան Հայաստանի սահմաններից, արժանանում օտար հետազոտողների և ժամանակակիցների գնահատականին. «1878թ. Թուրքաց Հայաստանի սովի ժամանակ, Խրիմյանը, մոռանալով իր բարձր պաշտոնը և տարիքը, անմնացորդ ծառայեց իր ժողովրդին: Եվրոպայի

1. АВПР, ф. Армянские дела, 1880-1882гг., д. 119, л. 6.

2. Հ. Ճանկալյան. Հիշատակներ իսլիսկան ճգնաժամին, մասն II, էջ 44:

և Ասիայի բոլոր ծայրերից, որտեղ հայեր են ապրում, Վանի հոգևոր առաջնորդ Խրիմյանին են ուղղվում հոգուտ սովյալների կատարված հանգանակությունները»¹:

Խրիմյանի հեղինակության շնորհիվ Վանա սովին առանձնապես արծագանքեցին արևելահայերը: Կանսարականի միջոցով արևելահայ մեծահարուստ Մկրտիչ Սանասարյանի, «Մշակի» խմբագիր Գրիգոր Արծրունու հանգանակած գումարները փոխանցվում են Վանի Սովելոց հանձնաժողովի նախագահ Մ.Խրիմյանին: Ինքը՝ «Խրիմյանը Կանսարականին համարում էր կենդանի կապ Կովկասի և արևմտահայության միջև»²: Խրիմյանի ձեռքին հավաքվում են պատկառելի գումարներ: Ականատեսի վկայությամբ «հանգանակության գումարը մինչև 40.000 ոսկի բարձրացավ», որից Վանի հանձնաժողովը ծախսեց 20.000 ոսկի՝ «անխտիր հայերու, քրդերու և նույնիսկ թուրքերու վրա»³: Հանձնաժողովի նախագահը գումարները բաշխելու ժամանակ թույլ էր տալիս չափից դուրս առատաձեռնություն: «Անհաշիվ կբաշխեր իրեն դիմյալ ամեն կարոտյալի»⁴, - փաստում էր ժամանակակիցը: Այդ պատճառով Սովելոց հանձնաժողովի անդամների և նախագահի միջև հակասություն է առաջանում և հանձնաժողովի անդամները նախագահից հաշվետվություն են պահանջում ծախսած գումարների համար: Իր ողջ գործունեության ընթացքում դրամին դերվիշի հայացքով վերաբերվող Խրիմյանը պատասխանում է. «Սովելոց հատուկ 20.000 դուրուշը այս քսակը մտած է և անկե դուրս ելած՝ սովյալներու համար: Ահա հաշիվը»⁵: Տարակուսած հանձնաժողովը ելք է որոնում, խորհելով հրաժարական ներկայացնելու մասին: Եվ դարձյալ հնչում է մեծ մարդասերի սթափեցնող խոսքը. «Եթե դուք այստեղ կտեսնաք հայ սովյալ մը և գութի զգացում կունենաք անոր մասին և այնտեղ կտեսնաք թուրք սովյալ մը և այդ գութի զգացումը կպակսի ձեզ, ապա ուրեմն սուտ է և կեղծ ձեր հայու մասին ցույց տված գութի զգացումը: Անկարելի է, որ նման սիրտ մը ընդունակ եղած ըլլա գութի և սիրո զգացումներու»⁶:

1. Положение армян в Турции до вмешательства держав, Москва, 1896., стр. 119.

2. Մ. Միլիարյան, XIX դարի երկրորդ կեսի արևելահայ սրբերական մամուլի պատմությունից, էջ 64:

3. Հ.Նրսմյան, Հուշարձան, էջ 123, Հ. Ճանկուլյան, Ոչվ. աշխ., էջ 46:

4. Նույն տեղում, էջ 43:

5. Ա. Տերգլաչյան, Արժիվ... էջ 42:

6. Նույն տեղում:

Խրիմյանի գործելակերպը հավասարակշռելու նպատակով Կ.Պոլսի Սովետը հանձնաժողովի նախագահ մեծահարուստ Սերովբե Գյուլբենկյանը իր գործընկերոջը՝ Քերովբե Գոյումճյանին ուղարկում է Վան: Չնայած դրան, հանգանակած գումարները շարունակվում են բաշխվել անուղղակի ձևերով: Այդ գործի հիմնական իրականացնողներն էին Ս.Խրիմյանը, Գ.Սրվանձոյանցը և Ս.Տեկանցը¹: Սրվանձոյանցի ներկայությունը հանձնաժողովում հակակշռում է Խրիմյանի «անհաշիվ» գործելակերպին: Հանգանակած 40.000 ոսկուց տնտեսվում է 20.000-ը և ուղարկվում Կ.Պոլիս. դրանով Ազգային հիվանդանոցի համար գնվեց մի կալվածք՝ Թիճարեթ խանը²:

Խրիմյանի գործունեությունը Վասպուրականում չսահմանափակվեց «Սովետը» հանձնաժողովով: «Սև խաչի» հետ ունեցած սերտ հարաբերությունները վերաբերում են նաև այլ ոլորտների: Հաճախ նա իր խորհուրդներով կազմակերպությանը հեռու էր պահում անխոհեմ արարքներից, ստիպելով գործունեությունը ծավալել խիստ գաղտնիության պայմաններում: Սակայն այդ բանը նրան միշտ չէր հաջողվում: «Սև խաչը» երբեմն կազմակերպում էր նաև հրապարակային ելույթներ, տոնակատարություններ: Դրանցից էին Ազգային Սահմանադրության տարեդարձին նվիրված հանդեսները, երբ գաղտնի կազմակերպությունը, կարծես հատուկ, ականատեսի դիպուկ բնութագրությամբ «կցուցադրե ոչ միայն ունեցածը, այլ նաև չունեցածը»³: Հայ երիտասարդները հատուկ համագգեստով, դրոշներով, մեծ թափորով բարձրանում են Վարագ: Վանքում Սահմանադրության հեղինակների հիշատակին հոգեհանգիստ կատարելուց հետո, սկսվում է զորահանդեսը և զինավարժությունները: Նահանգական թուրք պաշտոնյաները զարմանքով և զայրությով են արտահայտվում այդ հանդեսների մասին, իսկ նահանգապետը պատասխան է պահանջում հոգևոր առաջնորդից, որը դեռևս գտնվում էր Վարագում: Մինչ վերջինս քաղաք կվերադառնար, խուզարկություններ են կատարվում, որի ժամանակ կազմակերպության ղեկավար Կարապետ Կուլունյանի տանը հայտնաբերում են զենք, համագգեստ, կազմակերպության մասին այլ թղթեր ու հաշիվներ: Կատարվում են նաև ձերբակալություններ, բռնագրավվում են նրանց իրերը. դրանց մեջ հայտնաբերում

1. Ա. Թերզյալաշյան, Արժիվ..., էջ 43:

2. Հ. Երամյան, Ոչվ. աշխ. էջ 123:

3. Ա. Թերզյալաշյան, Ոչվ. աշխ., էջ 67:

են ռուսական փոխհյուպատոս Կամսարականի նվիրատվությունների ստացագրերը: Կամսարականի նվիրատվությունների փաստը սաստիկ գրգռում է թուրք նահանգապետին, որը խրիմյանին մեղադրում է ռուսական փոխհյուպատոսի հետ սերտ հարաբերություններ ունենալու, նրան սատարելու, զորք և զենք մատակարարելու, Վարագա վանքը «հեղափոխական ուժերի» հավաքատեղի և ժամադրավայր դարձնելու մեջ. «Կամսարական էֆենդին ձերիններեն զորք կռուներ եղեր»¹: Հնարամիտ խրիմյանը նահանգապետ Հասան փաշային անհրաժեշտ հավաստիացումներ տալուց հետո, մի ողջ շքախմբի՝ տեղական թուրք պաշտոնյաներին, ռուսական, անգլիական և պարսկական հյուպատոսներին հրավիրում է Վարագ՝ ճոխ հյուրասիրության, կարծես թե հարթում միջադեպը, ազատել տալիս ձերբակալվածներին, սակայն թուրք երևելիների և զինվորական հրամանատարության կասկածները չեն ցրվում: Իզուր են անցնում խրիմյանի ջանքերը՝ թուրք նահանգապետի և մյուս պաշտոնյաների մոտ իր և Կամսարականի միջև չեղած հակասություններն ընդգծելը և ցուցադրելը: Թուրքական պաշտոնյաները հսկողություն են սահմանում նաև խրիմյանի վրա: Հսկողությունից և հայ լրատուների հաղորդումներից իսկապես պարզում են, որ հոգևոր առաջնորդը հյուրընկալում է ռուսական սահմանից անցած արևելահայերի, որոնք այդտեղից շրջագայում են Վասպուրականի տարբեր գավառներում, հաղորդակցվում տեղի հայության հետ, նրանց մեջ բարձրացնում ազգային ինքնագիտակցության, արժանապատվության ոգին: Կովկասահայ Գալուստը, Բաղդասարն ու Հարությունը դառնում են ոչ միայն թուրք ոստիկանության ուշադրության և հսկողության օբյեկտը, այլև ռուսական գործակալների²: Միջանկյալ նկատենք, որ թուրք ոստիկանությանն այդ մասին հաղորդում է, ավելի ճիշտ՝ մատնում է Աղթամարի Խաչատուր կաթողիկոսը, սահմանն անցած արևելահայերին ներկայացնելով իբրև անբարեհույս տարրերի, որոնք խռովություններ են հրահրում ժողովրդի մեջ: Կաթողիկոսի մատնությունը հասնում է այն աստիճանի, որ առաջարկում է արևելահայերին ձերբակալել կամ անհապաղ հեռացնել Վասպուրականից: Թուրք ոստիկանությունը Վանի հայությանը չգրգռելու նպատակով այդ երեք արևելահայերին թույլ է տալիս անցնել Բայազետ, որտեղից նրանք պետք է անցնեին Էրզրում: Սակայն դեռ

1. Ա. Թերզիպաշյան, Ուլ. աշխ., էջ 71:

2. Հ. Ճանկույան, Ուլ. աշխ., էջ 54-58:

Բայագետ չհասած նրանք ձերբակալվում են և փոխադրվում Էրզրումի բանտը: Քանի որ նրանք ռուսահպատակներ են, այդ մասին տեղեկություն է ստանում ռուսական գլխավոր հյուպատոս Դեննետը: Այդ փաստը իմանում է նաև Վանի փոխհյուպատոս Կամսարականը, որն իր կողմից միջնորդում է Դեննետի մոտ ռուսահպատակ հայրենակիցներին բանտից ազատելու համար: Այդ բոլորի մասին հաղորդելով Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանին, Էրզրումի գլխավոր հյուպատոսը իր կողմից լրացնում է թուրքական ոստիկանությունից ստացած տեղեկությունները. «Թուրքերը հավատացնում են, որ այդ մարդիկ Վանում են գտնվում պարոն¹ խրիմյանի և Կամսարականի հատուկ հովանավորության ներքո և մեր սահմանն են անցել ողջ թուրքահայությանը ապստամբության հրահրելու և մյուս կողմից էլ խոստումներ տալու, թե իբր 40.000-անոց ռուսական զորքը Կովկասից անցնելու է Արևմտյան Հայաստան անտանելի բռնապետությունից ազատելու համար»¹: Թուրքերը, ըստ երևույթին, կտտանքներով հարցաքննում են հայ բանտարկյալներին, նրանցից խոստովանություն կորզելու նպատակով: Սահմանախախտների վրա հարուցվում է քրեական գործ: Գլխավոր հյուպատոսը լրացնում է իր տեղեկատվությունը, հաղորդելով, որ ձերբակալվածներն «իրենց պատասխաններով ջանում էին ամեն կերպ պաշտպանել իրենց եպիսկոպոսին (խրիմյանին-Է.Կ.) մինևույն ժամանակ հեղինակազրկելով Վանի մեր ներկայացուցչին»² - (այսինքն՝ Կամսարականին): Կասկածում ենք վերջին փաստի իսկության վերաբերյալ, որովհետև հայ բանտարկյալներն ազատվեցին միայն ու միայն Կամսարականի համառ դիմումների շնորհիվ: Կամսարականի մասին նման լուրեր հաղորդելով, թուրքերը ցանկանում էին հեղինակազրկել նրան ռուսական դեսպանության բարձրաստիճան պաշտոնյաների առաջ, նրան Վանից հեռացնելու և այդ հայաշատ նահանգը նման հայասեր գործչից զրկելու համար: Նման փաստերից պարզ երևում է, որ խրիմյանն ու Կամսարականը շատ հարցերում գործում էին ձեռք ձեռքի և խիստ համերաշխ:

* * *

«Սև խաչի» նման գաղտնի կազմակերպություններ ստեղծվում են Արևմտյան Հայաստանի տարբեր նահանգներում: Դրանցից ամենա-

1. АВПР, ф. Армянские дела, д. 119, л. 17.

2. Նույն տեղում, л. 18.⁶⁶

բազմամարդը և կազմակերպչորեն ամենակուռը Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունն էր: Նրա անդամները սերտ հարաբերություն են հաստատում «Սև խաչի» ղեկավարների և մասնավորապես Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդի՝ Խրիմյանի հետ: Մինչև «Պաշտպան հայրենյացի» ստեղծումը կարնեցիները Բեռլինի վեհաժողովից անմիջապես հետո, ըստ երևույթին, խրախուսված Ներսես Վարժապետյանի կոչերով և հորդորներով, ձեռնարկում են Էրզրումի նահանգում (մասնավորապես Բասենի բերքառատ հարթավայրում) գնել մի հողատարածություն և ստեղծել երկրագործական տիպար ագարակ, զարկ տալ գյուղատնտեսությանը: Կատարվեցին առաջին քայլերը: Ամերիկայի և Եվրոպայի համապատասխան գործարանների հետ բանակցություններ սկսվեցին երկրագործական գործիքներ, մեքենաներ և աղորիքներ ձեռք բերելու նպատակով: Ձեռնարկի լուրը տարածվեց նույնիսկ Կ.Պոլսում: Գործի հեղինակները խորհրդի համար ամենից առաջ դիմեցին Խրիմյանին, որը բազմաթիվ թելերով կապված էր կարնեցիների հետ: Վերջինս շտապեց խրախուսական նամակով ոգևորել նրանց. «Հրաշալի և շատ խորհրդավոր ձեռնարկ ըրած էք ու իմ գաղափարն կուզեք գիտնալ. միթե տարակույս ունեցաք. չգիտեք, որ ձեր ընտրած այդ նոր կյանք սուրբ, բեղմնավոր օրհնությամբ ու վարձատրությամբ լի է: Ո՞ւր է, թե տարիներ առաջ սկսած լինեք այդ ձեռնարկ, այսօր տարբեր դրության մեջ կգտնվեք մեր ժողովուրդը»¹: Ոգևորությունն անմախաղեպ էր. օրեցօր ընդլայնվում էր բաժնետերերի շրջանակը: Սակայն հենց ձեռնարկվեցին գործնական քայլերը հողային տարածք գնելու և հայերի վրա հաստատելու՝ կառավարությունը խափանեց ձեռնարկը: Թուրք բարձրաստիճան լաշտոնյաներից մեկը այդ արգելքը բացատրեց հետևյալ կերպ. եթե թուրքերը լինեին գործի նախաձեռնողները, նրանք կխրախուսվեին, իսկ հայերին չի կարելի, քանի որ «կգուշակենք անոր հետևանքները»: Այդ արգելքները հիասթափություն առաջացրին կազմակերպիչների մոտ, բաժնետերերը և անդամները ցրվեցին: Սակայն կազմակերպիչների հիմնական կորիզը չհաշտվեց եղածի հետ: Խորհրդակցությունները շարունակվեցին և արդյունքը եղավ «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպության ծնունդը: Նրա գլխավոր խորհուրդը բաղկացած էր 7 հոգուց: Տասնյակների և տասնապետների

1. Զ. Մ. Նշլյան, Առաջին կայծեր, էջ 110:

սիստեմով ստեղծված այդ կառույցը այնպիսի մեծ տարածում ստացավ, որ կազմակերպիչներն անակնկալի եկան: Այդ ժամանակ ևս նրանք զգացին Խրիմյանի խորհրդի և միջամտության կարիքը: Ղեկավարներից մեկը՝ Խաչատուր Կերեկցյանը, մեկնեց Վան՝ «Հայրիկի հետ տեսակցելու և վանեցիկների տրամադրությունն իմանալու համար»¹: Կապ ստեղծվեց նաև Ներսես Վարժապետյանի և Գրիգոր Արծրունու հետ: Խրիմյանի միջոցով իրար ձեռք մեկնեցին «Պաշտպան հայրենյացն» ու «Սև խաչը»: Հետագայում վերջինի գործունյա անդամներից մեկն իր հուշերում գրում է. «Կազմակերպությունը (Սև խաչը - է.Կ.) ավելի կորով առավ, երբ գիտցավ, թե Կարնո մեջ զորավոր կազմակերպություն մը կա, որ կանոնավոր կերպով կը գործեր և իսկույն սկսավ թղթակցիլ»²: Նույն անդամը նշում է, թե ինչպես իրենք որոնումներ են կատարել Վանից դուրս նմանատիպ կազմակերպությունների հետ կապ հաստատելու համար: Առանց փաստերը կոնկրետացնելու, նա նշում է նաև Մուշի ու Սասունի մասին, ապա ավելացնում, որ նույնիսկ Փոքր Հայքից Վան է գալիս և Խրիմյանի օգնությանն ու խորհրդին դիմում ժիրայրը (Մարտիրոս, Ղարիբ) Համբարձում Պոյաճյանի (Մուրատ) կրտսեր եղբայրը, որն իր քրոջ՝ Զարուհու հետ մեծ աշխատանք էր կատարում Փոքր Հայքի հայաշատ վայրերում: Փաստորեն, Խրիմյանը կապող օղակ էր և այն հեղինակավոր դեմքը, որի խորհրդի, հավանության և հովանավորության կարիքն էին զգում ազատագրական բնույթի կազմակերպությունների ղեկավարները: Միայն նրա օգնությամբ, նրա խորհրդով էր մշակվում համապատասխան գործելակերպ:

Այսպիսով, 1880-ականներին սկսված ազգային-ազատագրական պայքարի վերելքի մեջ իր մեծ ավանդն ուներ Մկրտիչ Խրիմյանը, որը ոչ միայն Վասպուրականի հոգևոր կյանքի ղեկավարն էր, այլև արևմտահայ շատ վայրերի հայության խորհրդատուն և կապող օղակը: Նրա միջոցով էին տարբեր վայրերի հայկական կազմակերպությունների ղեկավարները լուր ստանում մյուսների մասին: Ահա վանեցիկների մասին Խրիմյանի՝ կարճեցիկներին գրած մամակից մի փոքր հատված. «Վանա նոր երիտասարդությունը երկու զորությամբ զինավառված է, թե ի զեն և թե յուսումն, տակավ տակավ կնեռնի անարգ և ստրկական ոգին, և կհաջորդե ազատ ու արիական հոգին,

1. Յ. Մ. Նշլյան, Առաջին կաթեր, էջ 110:

2. Հ. Կ. Ճանկույան, նշվ. աշխ., էջ 93:

չորեքհարյուրամյա գերության մեռելութենն հայն իր թաղած գլուխն կվերցնե. չգիտեմ ազգին թերահավատներ կհավատան նորա հարության»¹, - գրում է Խրիմյանը Վանից «Պաշտպան հայրենյացի» Գլխավոր խորհրդի անդամ Յակոբ Նշկյանին, ավելացնելով, որ նոր սերունդը հավատում է ազգի հարությանը և գործում գործությամբ, իսկ «հին ծերերը թերահավատությամբ կմեռնին»: Ազգը բաժանելով հին և նոր սերնդի, ավելի ճիշտ՝ երկու տարբեր մտայնությունների և գաղափարախոսությունների, Խրիմյանն իրեն դասում է նրանց շարքում, ովքեր հավատում են ազգի ներուժին և նրա հարությանը. «Ես ուխտեր եմ հայոց փրկության հավատով իջնել գերեզման»²: Իսկ քանի որ դեռ գործելու ժամանակն է և ոչ «մեռնելու», ուրեմն Խրիմյանը տիվ ու գիշեր գործում է, խրախուսում գործողներին: Անհիմն չէին Կարինի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Դեննետի և արտաքին գործոց նախարարության աշխատակից Չետվերուխինի կասկածները, երբ «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպության հայտնաբերումից հետո խիստ թափանցիկ ակնարկներով կապ էին տեսնում Վանի, Էրզրումի կազմակերպությունների միջև և այդ կապը հասցնում էին մինչև Խրիմյան ու Վարժապետյան³: Եվ պատահական չէ նաև այն հանգամանքը, որ Վանի ռուսական փոխհյուպատոս Կ.Կամսարականը իր զեկուցագրում հայտնում էր, որ ծերբակալված կարնեցիների հետ թուրք քննչական մարմինների վատ վերաբերմունքը կարող է Վանի հայության մեջ առաջացնել հուզումներ⁴: Դրանով փաստորեն վանեցիներն իրենց համերաշխությունն էին արտահայտում կարնեցիների հետ:

* * *

1880-ական թվականներից սկսած Խրիմյանն ակտիվ գործունեություն է ծավալում Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածի իրագործման ուղղությամբ: Իբրև մախկին պատրիարք, Բեռլինի վեհաժողովի հայ պատվիրակության ղեկավար, Վանի հոգևոր առաջնորդ և վերջապես հայկական հարցի ակունքներին ամենամոտ կանգնած մի գործիչ, նա համագործակցում է պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի հետ հայկական հարցը վերստին մեծ տերությունների մոտ բարձ-

1. Յ. Մ. Նշկյան, նշվ. աշխ., էջ 94-95:

2. Նույն աղբյուր, էջ 95:

3. АВПР, ф. Посольство в Константинополе, д. 1568, л. 119.

4. Նույն աղբյուր, л. 49.

րացնելու համար: Նրանք անընդհատ դիմումներ էին հղում մեծ տերությունների դեսպաններին, որոնք 1880թ. հունիսի 11-ին առանձին-առանձին նույնական նոտա ներկայացրին թուրքական կառավարությանը, որտեղ նշվում էր, թե հյուպատոսների զեկուցագրերն ապացուցում են, որ հայկական նահանգներում «դրությունը ծայրահեղորեն ողբալի է»¹: Այդ վերջնագրերին պատասխանեց Բ.Դռան արտաքին գործերի նախարարը, ըստ որի արդեն ստեղծվել են բարենորոգումներն իրականացնող հանձնաժողովներ, որոնք գործի են անցել: Մեծ տերությունների դեսպանները այդ պատասխաններն ուղարկեցին համապատասխան հյուպատոսներին՝ փաստերը տեղում ստուգելու համար: Հյուպատոսները հավաստեցին, որ արտաքին գործոց նախարարի պատասխանը չի համապատասխանում իրականությանը, որ հանձնաժողովների գործունեությունը հայության համար ունեցել է բացասական հետևանք: Նրանք նշեցին նաև, որ այդ պատասխանում խիստ նվազեցված է հայ բնակչության թվաքանակը: Ըստ Աբեդին փաշայի «Դիարբեքիոի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Սվազի հայ բնակչության պաշտոնական ցուցակագրությունը հետևյալ արդյունքն է տվել. հայերի թիվը ամբողջ բնակչության համեմատ հասնում է 17%-ի, մյուս ոչ մահմեդական համայնքներինը՝ 4%-ի, իսկ մուսուլմաններինը՝ 79%-ի»²: Հայերի թիվը խիստ նվազեցրած ներկայացնելու Աբեդին փաշայի այդ ծրագրին տեղյակ Խրիմյանը պատրիարք Վարժապետյանին և կարնեցի գործիչներին ուղղած նամակներում շեշտում է այդ կեղծիքի մասին. «Կուսակալն... ըստ իր քմաց, առանց թվերու և ճշտության մարդահամար կշինե, նույնիսկ Վասպուրականի մեջ մահմեդական ժողովուրդ երկպատիկ թվով կբազմապատկե: Արճշու գավառին մեջ կլսենք յոթն մյուսիոր հաստատած է, մի հայ միայն է այս թվույն մեջ»³: Այդ փաստի նկատմամբ նա չի կարող անտարբեր լինել և խորհրդակցելով Ներսես Վարժապետյանի հետ, հապճեպ մի քանի գործիչների գործուղում է հայ գավառներ «ամենայն ճշտությամբ հայ բնակչության վիճակագրությունը կազմելու համար»: Տեղեկացնելով, որ մեծ տերությունների հյուպատոսները, մասնավորապես անգլիականը, հավատ չեն ընծայելու ոչ մի կողմի կազմած վիճակագրությանը, այլ իրենց ուժերով պետք է հայթայթեն բոլոր տվյալները,

1. Ս. Մարկոսյան, Արևմտահայության վիճակը 19-րդ դ. վերջին, Երևան, 1968, էջ 155:

2. Նույն տեղում, էջ 157:

3. Յ. Ա. Նշլյան, ճշվ աշխ., էջ 99:

Խրիմյանը գտնում է, որ բուլղրի վիճակագրություն կազմելու սկզբունքը խախտու է: Ճշմարիտ վիճակագրության համար հիմք պետք է ծառայի ժողովրդից հավաքած հարկերի ու տուրքերի քանակը. «Այդ դրությամբ միայն կարելի է, որ հայկական խնդիրն լուծվի ի նպաստ հայոց»¹: Հյուպատոսների պատասխանը տվյալ դեպքում համընկնում էր Խրիմյանի դիտարկումներին, որ նման անարխիայի պայմաններում «իրերի դրությունը կարող է հանգել այդ լայնածավալ շրջանների անբողջ քրիստոնյա բնակչության ոչնչացման»²:

Իրադարձությունների հետագա զարգացումը հասցրեց նրան, որ 1880թ. սեպտեմբերի 7-ին մեծ պետությունները թուրքական կառավարությանը ներկայացրին կոլեկտիվ նոտա, որի պահանջները բխում էին հայ ժողովրդի շահերից: Սակայն այդ վերջնագիրն իր մեջ չէր պարունակում որևէ սանկցիա, այդ պատճառով այն դադարում էր ներգործուն ուժ ներկայացնելուց: Ֆրեդերիկ Դեվիս Գրինը, որ Վասպուրականում դեպքերի ականատես էր, մեծ տերությունների համամասնական նոտային տված թուրքական արտաքին գործերի նախարարի պատասխանը գնահատում է հետևյալ կերպ. «Լկտի համարձակությամբ տված խոստում, որի կատարման համար ոչ ուժ ունեն, ոչ ցանկություն և վերջապես հայրական քաղցր-մեղցր տոն, որպեսզի տպավորություն թողնի, թե թուրքական կառավարությունը անարդարացի կանխակալ կարծիքների և ստոր գրպարտության զոհ է»³: Բարեփոխումների հարցը մնում էր որպես թուրքական կառավարության խոստում: Վերջինս շահագրգռված էր վերացնելու այդ խոստման կատարման բարոյական հիմքը, այսինքն՝ վարել այնպիսի քաղաքականություն, որ իրականություն դառնար Աբեդին փաշայի՝ հայ բնակչության թվաքանակի տոկոսային հարաբերությունը: Մեծ տերությունների հյուպատոսները բավարարվեցին այդ վերջնագրերով և իրենց հղած զեկուցագրերով: Այդ գործելակերպը մեծ հիասթափություն առաջացրեց փոքր-ինչ հուսավառ Խրիմյանի հոգում: Առավել հիասթափեցնողը Անգլիայի քաղաքականությունն էր, որ Կիպրոսի դաշնագրով փաստորեն իր վրա էր վերցրել հայկական նահանգներում բարենորոգումներն իրագործելու խնդիրը⁴:

1. Յ. Մ. Նշկյան, *նշվ աշխ.*, էջ 99:

2. Положение армян в Турции до вмешательства держав, стр. 95.

3. Նոյն աեղում, стр. 274.

4. Կ. Ճումայան, Պատմություն Արևելյան խնդրի և առաջնորդ եռյակական հարցի, Լոնդոն, 1905. Հ.Ա.Բ., էջ 547:

Հիասթափված Անգլիայի վարած քաղաքականությունից, Խրիմյանն իր հայացքը հառում է հյուսիսային հզոր հարևանին և որոշում է Վանի փոխյուլայատուսի միջնորդությամբ մամակ հղել ռուսաց «ազատարար» կայսրին՝ Ալեքսանդր 2-րդին։ Այդ ակտը ռուսական դեսպան Եվգենի Նովիկովը համարեց «անգլիական դիվանագիտության լիակատար անհաջողությունը», որը տատանեց արևմտահայերի հավատը Անգլիայի նկատմամբ և նրանք վերստին կողմնորոշվեցին դեպի Ռուսաստանը¹։ Նամակը ռուսական ցարին էր ուղարկվել 1880թ. մարտի 10-ին։ Այդ մամակով Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդը «քրիստոնյաների ազատարարից էր հայցում Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածի կենսագործումը։ Վեհաժողովից անցել էր 21 ամիս։ Այդ դաշմագրի 61--րդ հոդվածը մնացել էր թղթի վրա։ Արևմտահայերի կյանքում ոչ մի բարեփոխում չէր կատարվել. ընդհակառակը, թուրքական կառավարության ձեռնարկումները նպատակամղված էին հայ բնակչության ֆիզիկական ոչնչացմանը։ Ռուսական ցարին ուղղած այդ մամակում վիճակագրության օգնությամբ Խրիմյանը փաստում է այն հանգամանքը, որ հայերի թվական մեծամասնություն կազմած վայրերում պետական պաշտոնյաներ են կարգվել մահմեդական բոլոր ազգերի ներկայացուցիչները։ «Իսկ հայն ոչ թե վալի, այլ պարզ ոստիկան մի անգամ չկրնար լինիլ. ամբողջ Հայաստանի մեջ մեկ հայ մյուդիր մ'իսկ չգտնվիր»²։ Խրիմյանը խնդրում էր ռուսական ինքնակալից Մեծ Բրիտանիայի կառավարության ձեռքից վերցնել նախաձեռնությունը և իր ղեկավարությամբ «եվրոպական խառն հանձնաժողով մը կազմելով... հիմնական բարենորոգում մը հաստատել Արևելյան Ռումելիո բարենորոգմանց հիման վրա, որով հայերն ալ շնորհիվ Ձեր վեհափառության, ինքնիշխանության ազատությունը վայելելով կարենան իբրև մարդ ապրել և զարգանալ»³։ Ինչպես տեսնում ենք, Խրիմյանի դիմումում նշվում էր «Արևելյան Ռումելիո» օրինակը, այն, ինչ ինքը և Նուբար փաշան ցանկանում էին մտցնել հայերի՝ վեհաժողովին ներկայացվելիք պահանջների մեջ։

1880-ականների սկզբին արևմտահայ և արևելահայ գործիչներին,

1. АВПР, ф. Армянские дела, д. 119, л. 41.

2. Նույն տեղում, ֆ. Посольство в Константинополе, д. 1568, л. 10. Բաժն. Էջմիածին, 1986. Իրվ. ԳԴ, Լժ 48-49:

3. Նույն տեղում, ֆ. Посольство в Константинополе, д. 1568, л. 10.

ինչ-որ մի պահ ոգևորեց Արևմտյան Հայաստանի ռուսական գրավման հեռանկարը: Արևելահայերը Խրիմյանի և Կամսարականի միջոցով տեղյակ են դառնում գաղտնի կազմակերպությունների՝ «Սև խաչի», «Պաշտպան հայրենյացի» և մյուսների մասին: Արևելահայ մամուլը հողվածներ է տպագրում (չստուգված լուրեր), թե Վանի հայերն ապստամբել և գրավել են բերդը: Արևելահայերը պատրաստություն են տեսնում խմբերով անցնել ռուս-թուրքական սահմանը և օգնության հասնել Վանի հայությանը¹: Այդ նույն լուրը Կամսարականը հաղորդում է Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանին, ավելի ստույգ տեղեկություններ հայտնելով սահմանն արդեն անցած 35 հոգիանոց զինված առաջատար խմբի մասին, որոնց շարքում գտնվում էին բազմաթիվ գեորգիկյան շքանշանակիրներ²: Կամսարականի տեղեկատվության համաձայն, այդ խումբը Ալաշկերտում սպասում է մնացած խմբերի գալստյանը, միացյալ ուժերով Վան մտնելու նպատակով: Դրա հետ միասին Կամսարականն ավելացնում է, թե Վասպուրականի նահանգի հայության մեջ լուրեր են պտտվում ռուսական զորքերի առաջխաղացման և սահմանն անցնելու մասին: «Կամսարականը սկզբնապես ոգևորված էր հայկական շարժումներով և մեծապես հույսեր էր ներշնչում դրանց նկատմամբ ինչպես Վասպուրականի հայերին, այնպես էլ Կովկասի գործիչներին, բայց կարճ ժամանակից փոխում է իր ընթացքը: Հավաստիանալով այն բանում, որ ցարական կառավարությունը չի խրախուսում այդ շարժումները, նա կանխում է կամավորների մուտքը Վասպուրական»³: Հավանական է, Ալեքսանդր 2-րդին ուղղած Խրիմյանի նամակը այդ ակնկալիքների արտահայտությունն էր: Նամակագիրը նկարագրելով արևմտահայության ծանր վիճակը, բացահայտ գրում էր, որ եթե ռուսական զորքերն օգնության չհասնեն, հայությունը «իբր չորսհազարանյա հայրենիքում» դատապարտված է կործանման «հինգ հարյուր տարվա չափ ծանրացած շղթաներու տակ»⁴: Ռուսական ինքնակալին ուղղված այդ նամակի տակ Խրիմյանից բացի ստորագրել էին նաև նահանգի հայոց երեսփոխանական ընդհանուր ժողովի ատենապետն ու ատենադպիրը, այսինքն՝ այն ցուցադրվում էր իբրև ժողովրդի հավաքական կամքի արտահայտություն:

1. Մուրճ, Թիֆլիս, 1907, քիվ 1, էջ 73:

2. ԱԳՅԱ, ֆ. 450, ձ. 98, լ. 37.

3. Մ. Մյուսխայան, XIX դարի II կեսի արևելահայ պարբերական մամուլի պատմություն, էջ 62-63:

4. АВПР, ф. Посольство в Константинополе, д. 1568, л. 10.

Տարիներն անցնում են արագությամբ: Հայության հույսերն ու ակնկալիքները Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածի իրագործման ուղղությամբ ի դերն ելան: Ոչ ժողովրդական հուզումները, ոչ գաղտնի կազմակերպություններն ու միությունները, ոչ մեծ տերությունների ներկայացրած վերջնագրերը չհանգեցրին որևէ իրական արդյունքի: Նահանգի հոգևոր առաջնորդը գործադրում էր իրենից կախված բոլոր ջանքերը: Նա հարաբերություններ է պահպանում ողջ նահանգի, ապա նաև Արևմտյան Հայաստանի մյուս նահանգների հասարակական գործիչների հետ: Տարբեր նահանգներում և գավառներում հոգևոր առաջնորդներ են նշանակվում կամ ընտրվում Խրիմյանի գործակիցները, զինակիցները, հոգևոր սաները¹, հայրենասեր գործիչների մի կուռ փաղանգ, որը գործադրում էր կարելի և անկարելի բոլոր միջոցները հայության գոյատևումն ապահովելու համար: Մյուս կողմից նա շարունակում էր դիմումներ հղել ռուսական ինքնակալներին:

1880 թվից երկու տարի անց Խրիմյանը վերստին դիմում է այս անգամ արդեն Ալեքսանդր 3-րդին, որը գահ բարձրանալով հոր սպանությունից հետո, սկսեց վարել «քրիստոնյաների ազատարար» կայսեր հակառակ քաղաքականություն, մանավանդ՝ հայկական հարցի նկատմամբ: Ըստ երևույթին դիմումը կատարվում է Կամսարականի խորհրդով և միջնորդությամբ, որովհետև վերջինս Ռուսաստանի Արտաքին Գործոց նախարարի գրասենյակի միջոցով ուղարկելով Խրիմյանի նամակը, կից ուղարկում է նաև երկու տարի առաջ, Ալեքսանդր 2-րդին ուղղած դիմումը: Ի տարբերություն առաջին ուղերձի երկարապատում բովանդակությամբ, այս դիմումում Խրիմյանը խիստ համառոտ, բայց ավելի ուժգին տազնապահազանգ է հնչեցնում «անպաշտպան և մահամերձ հայ ժողովրդյան ներկա անստույգ և հուսահատական վիճակը ռուսական նոր ցարին ներկայացնելու և օգնություն խնդրելու համար»²: Նա արտահայտում է իր խորը մտահոգությունը, որ մեծ տերությունների թե նույնական և թե կոլեկտիվ վերջնագրերը ոչ մի նշանակություն չեն ունեցել 61-րդ հոդվածի կենսագործման ուղղությամբ, որ «վեհափառ սուլթանի» կառավարությունը ամեն ինչ անում է 61-րդ հոդվածի զորությունը ջնջելու համար: Փաստորեն, Խրիմյանն իր հույսը կապում էր միայն ռուսական զի-

1. Ա.Ախլաջյան, Պատմություն Եփեսկյո կայսց, էջ 688. նույնի՝ Պատմություն Մալաթիա կայսց, էջ 777, 781:

2. АВВР, ф. Посольство в Константинополе, д. 1568, л. 12, также ф. Армянские дела, оп. 461, д. 119, л. 47.

նական միջամտության հետ: Սակայն զուր հույսեր էին դրանք: Նոր ցարը թագադրվելուց անմիջապես հետո մտորեց, թե ռուսական կայսրությունը մինչ այդ վարել է սխալ արտաքին քաղաքականություն, համերաշխվելով սուլթանական լծի տակ գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրական պայքարի հետ: Ալեքսանդր 3-րդը հայտարարեց. «1876 և 77թ. մեր անհաջողությունների պատճառը նրանում էր, որ մենք քայլում էինք ժողովուրդների հետ, պետությունների հետ քայլելու փոխարեն: Ռուսական ինքնակալը միշտ պետք է լինի պետությունների հետ»¹: Այս կարգախոսով Ալեքսանդր 3-րդը սկսեց վարել թուրքամետ քաղաքականություն, խոչընդոտելով Արևելյան Հայաստանից հայդուկային զինյալ խմբերի անցումը Արևմտյան Հայաստան:

* * *

Սովելոց հանձնաժողովը Կ.Պոլսում և Վանում գործեց մինչև 1881թ. հունվրը, երբ սովի հետևանքներն սկսեցին աստիճանաբար մեղմանալ: Հոգևոր առաջնորդը այդ ժամանակ հարկ համարեց ուշադրությունը դարձնել այլ «սովյալների» վրա: Դա ուսման քաղցն էր, որը հագեցնելու նպատակով Վանի շրջակա գյուղերում խրիմյանը «քանի մը կարևոր գյուղերու մեջ կբանա դպրոցներ»²: Պատերազմի պատճառով ծանր դրության մեջ էր հայտնվել դեռևս 1870-ին Գ. Սրվանձտյանցի ջանքերով բացված Սանդիստյան իգական վարժարանը³: Սովյալներին հոգալուց հետո հանգանակած գումարներից հասան նաև այս վարժարանի վերաշինությանը:

Խրիմյանը գործում մասնակցություն ունեցավ Համբարձում Երանյանի անմիջական ջանքերով ստեղծված որբանոց-վարժարանի նյութական միջոցները հայթաթելու գործում, նրան տրամադրելով մերձակա վանքերի հասույթները⁴: Բայց նահանգում կրթության բնագավառում ձեռնարկած ամենակարևոր միջոցառումը Վարագում երկրագործական վարժարանի հիմնադրումն է՝ «Երկրագործությունը ծաղկեցնելու և այդու նոր սովերու առաջը առնելու առաջադրությամբ»⁵:

1. История дипломатии, т. II, Москва, 1963г., стр. 113.

2. Ա.Թերզիսյան, նշվ. աշխ., էջ 43:

3. Է. Կոստանյան, Գ.Սրվանձտյանց, էջ 44, նաև Մատենադարան. ձեռագիր 4182. Էջ 221-222:

4. Հ.Երամյան, նշվ. աշխ., էջ 149:

5. Ա.Թերզիսյան, նշվ. աշխ., էջ 43:

Վարժարանը բացվեց 1880թ. նոյեմբերի սկզբին: Արխիվային փաստաթղթերը վկայում են, որ վարժարանի բացումը ծրագրվել էր դեռևս Խրիմյանի Կ.Պոլսում եղած ժամանակ, որտեղ վերջինս տեղի ազգային-հասարակական գործիչների հետ մտորում էր միջոցներ հայթայթել Վարազա վանքում երկրագործական վարժարան բացելու համար: Գործի կազմակերպումը ավարտին հասցնելու պատճառով ձգձգվում էր Խրիմյանի վերադարձը Վասպուրական: Համապատասխան միջոցառումների մշակումը հնարավորություն է տալիս Խրիմյանին թեև մի փոքր ուշացումով, սակայն համապատասխան դրամազևտով վերադառնալ Վան, որտեղ որոշված ժամանակ տեղի է ունենում երկրագործականի բացումը¹: Ականատեսները և ժամանակակիցները² վկայում են, թե ինչ մեծ փոփոխություններ մտցրեց նահանգի գյուղատնտեսության մեջ Խրիմյանի հիմնադրած երկրագործականը: Զգալով վարժարանի կարևորությունը Կ.Պոլսի Սովետոց հանձնաժողովի ատենապետ Սերովբե Գյուլբենկյանը նույնպես տվեց իր համաձայնությունը հանձնաժողովի հանգանակած գումարներից ինչ-որ տոկոս այդ նպատակով օգտագործելու համար: Պոլսում նստած դրամատերերը չէին պատկերացնում, թե ինչ աներևակայելի ծանր աշխատանք է կատարում հոգևոր առաջնորդը նման հաստատություն պահելու համար, և նամակներով անընդհատ հրահանգում էին խիստ խնայողությամբ և զգուշությամբ ծախսել գումարները, թույլ չտալ ոչ մի շռայլություն: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Խրիմյանի պատասխան նամակը՝ ուղղված վերոհիշյալ Սերովբե Գյուլբենկյանին: Բացատրելով, որ «խնայողություն» և «տնտեսագիտություն» հասկացությունները իրեն վաղուց ծանոթ են, քանի որ ինքը ժողովրդին անընդհատ քարոզում է դրանք իրականացնելու համար, Խրիմյանն ավելացնում է, որ կան գործեր, որոնց իրագործման համար խնայողությունը հանցագործություն է: Ատենապետին ներկայացված հաշ-

1. Գ.Աթ., Խրիմյանի Գ., գ. 43:

2. Երկրագործական վարժարանի մասին տվյալներ և հուշեր կան այդ ժամանակի բոլոր վանեցիկների հուշագրություններում: Դրանցից մի մասը նշում է, որ երկրագործական վարժարանում անօրեն հրավիրվեց Դերմանիաում մասնագիտական կրթություն ստացած Նշան Մազաթյանը, իսկ Խրիմյանի կենսագիր Հայկ Աճեմյանը գրում է, որ անսուղի եղևոր առաջնորդի երթուրդին Խորեն Խրիմյանն էր. պարծյալ Գերմանիաում կրթություն ստացած մի անձնավարություն: Մեր կարծիքով երկուսն էլ աշխատել են այդ վարժարանում և, լուս երևույթին, լուծանված են եղել տեսչի և անօրենի պայտահանությունները: (Տես, Հ.Աճեմյան, Հայոց Հայքիկ, Խ. 1, էջ 540, նուս. Ա.Թեղևադյան, ճշվ. աշխ., էջ 145): Վարժարանի մասին անդեկություններ է հայտնաբերում նուս. Հ.Երմյանը, սակայն նա սխալ է նշում Վարժարանի բացման և փակման թվերը: Բացումը նշում է 1883-ին, փակվելը՝ 1885-ին (տես Հ.Երմյան, ճշվ. աշխ., էջ 176):

վետվության մեջ Խրիմյանը ներկայացնում է 24 աշակերտի համար կատարած ծախսերը: Իրեն նախապես թույլ են տվել տարեկան ծախսը սահմանափակել 400 լիրայով, մինչդեռ միայն ուսուցիչների վարձը հասնում է 180 լիրայի: Իր կատարած ծախսերն արդարացնելու և հիմնավորելու համար նա համեմատում է Վանի Միացյալ Ընկերության Վարժապետանոցի ծախսերի հետ, ուր ամեն մի աշակերտին տարեկան ընկնում է 25 լիրայից ավելի ծախս: Կասկածից դուրս է, որ երկրագործական վարժարանը պահանջում է ավելի մեծ ծախսեր, քանի որ նրան անհրաժեշտ են երկրագործական մեքենաներ, հողը պարարտացնելու միջոցներ, գյուղատնտեսության պարտքերը հոգալու համար անհրաժեշտ շինարարական օբյեկտներ, մարագներ, անասնագոմ, բեռնատար միջոցներ՝ սայլեր, կառքեր և համապատասխան քարշող և բանող ուժ և այլն, և այլն: Վարագա վանքի ծառաստանները մատակարարում են շինարարության, սայլերի և կառքերի անհրաժեշտ փայտը, իսկ՝ բանվորների, աշակերտների և ուսուցիչների մթերքը հայթայթում է վանքը: Բերելով այդ բոլոր փաստաթղթերը, Խրիմյանը համոզում է Գյուլբենկյանին իրեն հանձնել նախատեսված 400 լիրայի գումե կեսը, վստահեցնելով, որ մյուս գումարը Կոստանդին Կամսարականի միջոցով կհանգանակի «Ռուսիո ազգայիններեն»¹: Նամակում ցուանում է Խրիմյանի անշահասեր ոգին: Սրտի ցավով նա մտորում է, որ ազգի համար աշխատողները սակավաթիվ են. «Քանի դեռ Խրիմյան Չայրիկ ուժ ունի, եռանդ ունի, յուր հայրենյաց բարգավաճման համար չկա մի ժամ, մի րոպե, որ նա չհոգա... Պետք է նախատեսեք, թե հայրենյաց վերաշինության գործող ճարտարապետներ մեր ամուլ աշխարհ քիչ անգամ կծնի: Ուրեմն, քանի ողջ է Չայրիկը, քար ու փայտ հասուցեք, շինենք մեր հայրենյաց ավերակները:

...Նախատեսություն, տնտեսագիտություն և խնայողություն կը հարգեն: Բայց ազգային հառաջադիմության մեջ երբեք չեն ուզեր, որ խնայողության շղթան դգիս կաշկանդե, զի քաջապես կկշռեն, որ այդ միջոցը կը ջլատե ծեռնարկության ուժը, թե ընդունեք, թե չընդունեք Խրիմյանի իմաստությունն այս է»²:

Մեծ ծախսերի ու զոհողությունների գնով Խրիմյանին հաջողվեց Եվրոպայից բերել տալ երկաթե գութան և ինքը՝ իր աշակերտների

1. ԳՄԹ, Խրիմյանի ֆ. 1-ին բ., գ. 51, նաև Էջմիածին, 1986թ., N Գ-Դ, էջ 49-50:

2. Նույն տեղում:

հետ միասին գործարկեցին այն: Վանի առաջադեմ գործիչներից մեկը՝ Համբարծում Երամյանը, այդ մասին գրում է. «Ինքն (Խրիմյանը) Եվրոպայեն բերել տվավ հերկելու, ցանելու, հնծելու և կալսելու գործիքներ», որոնք նպաստեցին գյուղատնտեսության զարգացմանը և «նորություն մտցրին հողագործության մեջ շնորհիվ Վարագի երկրագործական վարժարանին»¹: Այդ նորությը ջերմությամբ ընդունվեց Վասպուրականում: Ազարակատեր հողատերերը օրինակ վերցնելով, իրենք էլ բերել տվին գյուղատնտեսական տեխնիկական միջոցներ: Խրիմյանի հիմնած երկրագործական վարժարանը փաստորեն կատարեց խթանիչ դեր: Գնահատելով վարժարանի գործունեությունը, ժամանակակիցները փաստում էին, որ «Երկրագործական վարժարանը Վանի գյուղատնտեսության մեջ այնքան մեծ փոփոխություններ պիտի մտցներ»²:

Այդ վարժարանի գործունեությանը հանգամանորեն անդրադառնում է Վարագա «Ժառանգավորացի» առաջին շրջանավարտներից մեկը՝ Արսեն Թոխմախյանը, որն այդ ժամանակ հայտնի հասարակական գործիչ էր և դարձել էր կապող օղակ արևելահայերի և արևմտահայերի միջև: 1881թ. մայիսի 29-ին և հունիսի 12-ին Թիֆլիսի Արծրունու թատրոնում նա հանդես եկավ Արևմտյան Հայաստանին նվիրված հրապարակային դասախոսությամբ, որը տպվեց «Մշակում»³: Դասախոսության խորագիրն էր «Թուրքաց Հայաստան», սակայն նվիրված էր Վասպուրականի նահանգին և նրա զավառներին: Պատմելով Վան քաղաքի ուսումնարանների մասին, նա իր զեկուցման մեջ մեծ տեղ է հատկացնում Վարագա երկրագործական ուսումնարանին, որտեղ աշխատում են «զերմանական ուղղությամբ զարգացած» երեք ուսուցիչներ: Բարձր գնահատականի է արժանանում Նշան Մադաթյանը, որին Թոխմախյանը հանդիպել էր Վարագում իր աշակերտների հետ սայլի ճանապարհի հարթելիս, արհեստական անտառ տնկելիս: Թոխմախյանի համար ամենագնահատելին այն էր, որ այդ ուսումնարանի դռները բաց էին տարբեր ազգերի և դավանանքների պատկանող պատանիների առաջ: Ուսումնարանի ղեկավարությունը իր կանոնադրությամբ պարտավորվել է ընդունել 4 ծրիավարժ աշակերտներ այլ դավանանքներից, և արդեն մի քուրդ պատանի «ծրիապես» ընդունված է վարժարան: Արտահայտելով իր համերաշխությունը «վայ-

1. Հ.Երամյան, նշվ. աշխ., էջ 176:

2. Ա.Թեղլիսյան, նշվ. աշխ., էջ 43:

3. Մշակ, 1881թ., N 120, 121, 122, 123:

րենի ցեղերին քաղաքակրթելու» արծրունիական գործելակերպին ու ծրագրին, Թոխմախյանը ամենամեծ գնահատականը տալիս է խրիմյանի գործունեությանը. «Վարագա երկրագործական ուսումնարանը խրիմյան Չայրիկի վերջին ձեռնարկությունն է: Այդ նշանավոր հայրենասերի ամենաթանկ օրերը դեպի ծերություն է խոնարհվում և շատ երկար ժամանակ բախտ չենք ունենա նրա կենդանությունը վայելելու. հարկավոր է օգուտ քաղել, քանի որ ժամանակը մեր ձեռքն է, օգնել նրա գյուղատնտեսական հիմնարկությանը»¹: Թոխմախյանի դրվատանքին է արժանանում Կ.Պոլսի Սովետոց հանձնաժողովը, որը հանձն է առել ապահովել ուսումնարանի ուսուցիչների աշխատավարձը: Սակայն Վանա Սովետոց մասնաճյուղի գործունեությունը վեր է ամեն գովեստից. նրա՝ նախագահ Մկրտիչ խրիմյանը «ոչ միայն հայերի, այլ բոլոր քուրդերի, ասորիների, եզդիների և տաճիկների հայրիկն է միանգամայն, որի մեծ անունը վայրենի ցեղերի մեջ պատկառանք և համակրություն է ազդում և հայ ազգը նրանց աչքում ահագին հեղինակություն է ստացել»²: Թոխմախյանն իր զեկուցման մեջ արևելահայերին հաղորդում է նաև, որ Սովետոց Վանի մասնաճյուղը նախագահի ղեկավարությամբ չբավարարվեց միայն սովյալներին կերակրելով և օգնելով, այլ ձեռնարկեց գործնական քայլեր ռուս-թուրքական պատերազմի պատճառով սահմանամերձ տարբեր վայրերում տուժած գյուղատնտեսությունը զարգացնելու, բամբակի մշակությանը զարկ տալու համար:

Ռուսահայ մեծահարուստներ Մկրտիչ Սանասարյանը, ղզլարեցի Յովսեփ Իզմիրյանցը, իմանալով խրիմյանի այդ ազգօգուտ ձեռնարկության մասին, երկրագործական վարժարանի համար ուղարկում են առաջինը՝ 1000 ռուբլի, երկրորդը՝ 200 ռուբլի և խոստանում ամեն ամիս համապատասխան օգնություն հասցնել: Դրանը խրիմյանի ձեռքն է հասնում Կամսարականի միջոցով: Դրանի հետ միասին Մկրտիչ Սանասարյանը խրիմյանին ուղարկում է նաև Ռուսաստանի ստորին գյուղատնտեսական դպրոցների կանոնադրությունը ռուսերեն, հաղորդելով, որ Կամսարականը և Մաղաթյանը այն հեշտությամբ կարող են թարգմանել և օգտագործել «Երկրագործականի համար»³:

1. Մշակ. 1881թ., N 123: (Կարծես ճակատագրի հեղմանքով այդ խոսքերը տպվեց հետո խրիմյանն ապրեց դեռ 26 տարի, իսկ Ճալալախյանը իր մահկանացուն կնքեց եղբուական մահով 1892 թվին):

2. Նույն տեղում:

3. ԳԼԽԹ. խրիմյանի Ֆ., գ. 127:

Կամսարականի օգնությամբ թարգմանվեցին փոխատվական ընկերության կանոնները: Նման միջոցներով նահանգի հոգևոր առաջնորդը հույս ուներ «գյուղացուն ազատել վաշխառուների անխիղճ տոկոսից, միջոց տալ նրան պարտքերից ազատվելու և դրամագլխի տեր դառնալու»¹:

Երկրագործական վարժարանը մեծ ծախսեր էր պահանջում և նրա եռամյա գոյությունը Խրիմյանին հասցրին դրամական ճգնաժամի շեմին: Կոստանդին Կամսարականի, ռուսահայ դրամատերերի և Վանի հարուստների ժամանակ առ ժամանակ հատկացրած գումարները չէին փակում վարժարանի բյուջեի պակասը: Վարժարանի ողջ գոյության ընթացքում Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդը ձեռք պարզած միջոցներ էր հայթայթում վարժարանի գոյությունն ապահովելու համար: Այդ ընթացքում երկրագործականը «մեծ փոփոխություններ մտցրած էր Վանի երկրագործության և կաթնատնտեսության մեջ»²: Աստիճանաբար նվազում էին վարժարանի հովանավորողներն ու աջակիցները: «Ամոր հենարանը եղող Կամսարականը, հատուկ հանձնաժողովը, հայ հարուստները ամենքն ալ կամաց-կամաց լքած էին գործը և զայն թողուցած միայն Հայրիկի ուսերուն վրա»³: Մեծ դժվարություններով Խրիմյանին հաջողվեց վարժարանի գոյությունը պահպանել վանքի եկամուտների և իր՝ նախկին պատրիարքի անսեկան 20 ոսկի թոշակի հաշվին մինչև 1883թ. հոկտեմբեր ամիսը: Այդ ժամանակ նա փակեց երկրագործական վարժարանը, «որուն մասնագետներուն ռոճիկները ահագին բեռ մըն էին թե վանքին և թե իր անձնական բյուջեին վրա»⁴: Դրանից հետո Խրիմյանն իր ողջ աշխատությունը դարձրեց «ժառանգավորաց» վարժարանի վրա:

* * *

Հայ ժողովրդի վիճակը գնալով ծանրանում էր: Ուժեղացնելով հայախալած քաղաքականությունը արևմտահայ գավառներում, անընդհատ կատարելով վարչական նոր փոփոխություններ հայ ժողովրդի քանակական մեծամասնությունը քրդական կամ թուրքական միջա-

1. Մշակ, 1881 թ., N 123:

2. Բժեղլիպաշյան, նշվ. աշխ., էջ 145:

3. Նույն աղբյուր: (Երկրագործական գործունեության մասին վիպալություններ կան նաև Ե. Տեր-Սյրաիլյանի «Գանձեր՝ Վասպուրականի» աշխատության մեջ (տես Ե. Տեր-Սյրաիլյան, «Գանձեր՝ Վասպուրականի», էջ 187):

4. Նույն աղբյուր:

վայրերում լուծելու նպատակով, թուրքական կառավարությունը հասնում էր իր հետապնդած արդյունքին. շատ քիչ վայրերում էին հայերը մեծամասնություն կազմում, իսկ հազվադեպ էին հաստատվում հայ գյուղապետ կամ մյուզիի¹: Ժամանակակիցներն արձանագրելով այդ փաստերը, այդ գործողությունները հեգմանքով անվանում էին «թուրքի իսլահաթ» (թուրքական բարեկարգություն): Դրան հաջորդում էր տեղական թուրք պաշտոնյաների պահանջը գավառական հասարակական գործիչներից՝ շնորհակալական ուղերձներ հղել Բ.Դուռ, հայտնելով իրենց բավարարվածությունը կատարված ռեֆորմների համար: Այդ ուղերձները Բ.Դուռն օգտագործում էր Կ.Պոլսի մեծ տերությունների դեսպանների աչքին թող փչելու նպատակով՝ ի պատասխան 1882թ. նրանց՝ Բ.Դռանն ուղղած դիմումների: Նման մի հեռագիր Վասպուրականի նահանգապետ Հասան փաշան կառավարության պահանջով ստիպում է Վանի երեսփոխանական ժողովի անդամներին հղել Բ.Դուռ: Հեռագիրը պետք է պարունակեր գոհաբանական ուղերձ. «Մենք հանգիստ ենք և օտար միջամտության պետք չունինք, հետևաբար կպահանջենք, որ խռովարար հյուպատոսները հեռանան»²: Խրիմյանը ձգձգում է նման հեռագրի հղումը, ցանկանալով ի վերջո իրաժարվել դրանից: Սակայն Հասան փաշայի համառ պահանջներից ստիպված, երեսփոխանական ժողովի անդամները, որոնք վանեցիների աչքին իբրև հարգանքի և պատկառանքի արտահայտություն ստացել էին «իշխան» մեծարական անվանումը, ստորագրում են Բ.Դռանն ուղղված գոհաբանական ուղերձը: Վանի երիտասարդությունն այդ լուրն ընդունում է արտակարգ դժգոհությամբ: Դրա հետևանքն է լինում նրանց կազմակերպված հարձակումը Առաջնորդարանում հավաքված երեսփոխանական ժողովի անդամների վրա: Նրանք ենթարկվում են կատաղած անբոխի ծեծին: Իզուր են անցնում Խրիմյանի միջամտությունն ու հորդորները: «Իշխան» հորջորջվող Վանի մեծահարուստները խիստ տուժում են այդ հարձակումից, այնպես են ծեծվում, որ երկար ժամանակ հիվանդ պառկում են, իսկ Այազ Այազյանը 3 օր անց մեռնում է: Դեպքին միջամտում են տեղական իշխանությունները, քաղաքում կատարվում են ձերբակալություններ: Իրավիճակից դրդված, իր կամքին հակառակ, Խրիմյանը առանձին հեռագիր է հղում Բ.Դուռ, իսկ երկրորդ օրը անձամբ հերքում

1. Հ.Երսմյան, նշվ. աշխ., էջ 248:

2. Նույն աղբյուր, էջ 179, նաև Ա.Թեբզյալյան, նշվ. աշխ., էջ 82-97:

է այդ հեռագիրը, պատճառաբանելով թուրքերեն չիմանալը¹: Գործի դնելով իր ամբողջ հեղինակությունը, Խրիմյանն ազատել է տալիս ձեռքակալվածներին: Սակայն այդ իրադարձությունները սասանում են Խրիմյանի հեղինակությունը վանեցիների աչքում: Ժողովրդի պաշտամունքի առարկան էր նա, բայց նրա գործուն անդամները, հաշվի չնստելով նրա հեղինակության հետ, հենց Առաջնորդարանում ստեղծում են նման ծանր միջադեպ: Այդ դեպքը իր արծագանքներն է գտնում նույնիսկ Անդրկովկասում: Թիֆլիսի «Արծագանքը» քննադատում է Խրիմյանի վարվելակերպը²: Կամսարականի և Փորթուզալյանի հետ սերտ հարաբերություններ ունեցող Խրիմյանը մեծահարուստ վանեցիների շրջանում կասկած է հայտնում, թե այդ դիպվածը վերոհիշյալների ձեռքի գործն է: Դրանից կարելի է եզրակացնել, թե Խրիմյանը համամիտ չէ Կամսարականի և Փորթուզալյանի հետ: Հասարակական տարբեր շրջանակներ Խրիմյանին համարում էին իրենց ղեկավարը, բայց իրադարձությունները ապացուցում են հակառակը: Այդ իրադարձությունների մասնակից Համբարծում Երամյանը կարծիք է հայտնում, որ Խրիմյանին մեղադրում էին, թե նա ցանկանում էր տեղի ապստամբական ուժերի և ռուսական արշավանքի միջոցով իրականացնել Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածը: Սակայն իր կողմից նա ավելացնում է, թե Խրիմյանը «համամիտ չէր ռուսական հպատակության»³: Ամենայն հավանականությամբ նա տեղյակ չէր Խրիմյանի՝ Ալեքսանդր 3-րդին ուղղած դիմումներին ու խնդրանքներին: Ինչևէ, այդ դեպքերը հուսահատություն առաջացրին Խրիմյանի հոգում:

Մինչ այդ իրաժարական էր տվել և Վանից հեռացել առաջնորդական փոխանորդ Գարեգին Սրվանձտյանցը, որը դեմ էր Փորթուզալյանի ցուցամուլ արարքներին⁴: Այժմ իրաժարական է ներկայացնում Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդը՝ Սկրտիչ Խրիմյանը⁵: Ժողովականները՝ Վանի Ազգային և Քաղաքական ժողովի անդամները,

1. Աթուրպիսաբյան, նշվ. աշխ., էջ 111, նաև Հեյրամյան, նշվ. աշխ., էջ 179-180:

2. Աթուրպիսաբյան, նշվ. աշխ., էջ 114:

3. Հեյրամյան, նշվ. աշխ., էջ 180:

4. Է.Վաստանյան, Գարեգին Սրվանձտյանց, էջ 129-134:

5. Սյաովում է «Դամբեր Վասպուրականի» հեղինակ Նովոմյե Տիւր-Մկրտիչյանը: Նա գրում է, թե Խրիմյանն իր իրաժարականը ներկայացնելուց առաջ 1883թ. սեպտեմբերին Գարեգին Սրվանձտյանցին նշանակում է առժամանակյա տեղապահ (նշվ. աշխ., էջ 189): Բայց Գարեգին Սրվանձտյանցը Վանից հեռացել էր 1881թ. վերջին:

ամենայն վճռականությամբ մերժում են նրա հրաժարականը: Սակայն վերջինս չի բավարարվում հրաժարականով և հոգևոր առաջնորդի պաշտոնի համար պահանջում է հրավիրել 70-ականների սկզբներին իր կողմից հեռացված Պողոս Մելիքյանին, պատճառաբանելով, թե նա կարող է լեզու գտնել թուրքական տեղական իշխանությունների հետ: Խրիմյանի շնչով դաստիարակված Վանի երիտասարդությունը մեծ դժվարությամբ համակերպվում է Խրիմյանի հրաժարականին, բայց արտակարգ դիմադրություն է ցույց տալիս Պողոսին հոգևոր առաջնորդ ընտրելու առաջարկությանը: Խրիմյանի անառարկելի տոնն ու հրաժարականը նրանց ստիպում է հնազանդվել որոշմանը: Նորընտիր հոգևոր առաջնորդի դիմավորումը աննախադեպ էր իր բովանդակությամբ. «Նոր սերունդը, դպրոցե ելածը և չեյածը, բայց Հայրիկի շունչով սնած սերունդը ամենեն անհաշտն էր կատարված իրողության հանդեպ: Փորթուզալյան մերժած էր իր աշակերտությանը դիմավորության հանել, իսկ մյուս դպրոցների ուսուցիչներն ու աշակերտները մեկ գծի վրա շարված ուրիշ երգ չէին գտած ի պատիվ հոգևոր առաջնորդի երգելու, եթե ոչ Հայրիկին ծոնված երգը¹: Հրաժարված հոգևոր առաջնորդի վերջին խոսքում արտահայտվում են միշտ լավատես Խրիմյանի հոգեկան տվյալանքները և հուսալքումը: Նա նշում է, որ մեծ տերությունները ոչինչ չծեռնարկեցին հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ. «Ես հոգնած եմ օտար դռներ ծեծել և ահա կերթամ հանգչիլ ի Վարագ: Օտարը մեզ խաբեց, այլևս հրաժարելու ենք անոր վրա հույս դնել, մենք մեր հույսը դնելու ենք մեր վրա և ինչ բանի որ պետք ունինք, սպասելու ենք մեր բարեխնամ կառավարութենե»²: Վերջին նախադասությունից, թվում է, կարելի է հանգել այն եզրակացության, թե Խրիմյանը որդեգրում է նոր գործելակերպ, երես է թեքում ազատագրական պայքարից և ջանում է համաձայնության եզրեր գտնել թուրքական կառավարության հետ: Հարցն այլ կերպ է մեկնաբանում Վանի հայտնի ուսուցիչներից մեկը՝ ճոնավետյանը: Այդ ժամանակ թափուր էր էջմիածնի ամենայն հայոց կաթողիկոսի գահը: Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու մահից հետո պետք է կատարվեին կաթողիկոսական ընտրություններ: Խրիմյանը հույս ուներ առաջադրվել կաթողիկոսական թեկնածու և, ըստ ճոնավետյանի, այդ պատճառով քարոզում էր ազգային միասնություն և հա-

1. ԼԼԵԿՏՐՈՆԻԿԱԿԱՆ ԿՈՄՄՈՒՆԻԿԱՆԵՍԻՆ, հշվ. աշխ., էջ 125:

2. Նույն տեղում, էջ 128:

մերաշխություն: Անշուշտ, այդ գործոնը խաղում էր որոշակի դեր: Կարծում ենք, Խրիմյանի այդ քայլը կարելի է մեկնաբանել նաև այլ ուղիների որոնումով: Նա կարծում էր, որ եթե Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ դառնա պետական քաղաքականությանը հավատարիմ հոգևորական, ապա տեղական իշխանությունները կորդեգրեն համեմատաբար մեղմ գործելակերպ, որի հետևանքով գաղտնի ընկերությունները կկարողանային ծավալել ազգանպաստ գործունեություն: Նա ակնկալիքներ ուներ Պողոս Մելիքյանից¹: Սակայն Խրիմյանի հույսերն ի դերն ելան: Վանի հասարակության պառակտումն ավելի խորացավ: Տիրանալով հոգևոր առաջնորդի պաշտոնին, Պողոսը մոռացավ իր խոստումները և սկսեց գործել ինչպես տասնամյակներ առաջ՝ ֆալախայի, ծեծի և թալանի միջոցով: Առաջնորդարանում հաստատվելուց հետո Պողոսն անմիջապես նորոգել է տալիս այդ հաստատության մուտքի կանթեղակալները, որպեսզի սուլթանի գահակալության մոտեցող օրվա ողջ գիշերը կանթեղակալներում վառվեն մոմերը: Դրա փոխարեն նա մերժում է Խրիմյանի առաջարկը՝ քաղաքավարության այցելություններ տալ հյուպատոսներին՝ պատրվակելով, «Աճելեյի (շտապելու) պետք չկա, կերթանք օր մը»²:

Պողոս Մելիքյանը սկզբնական շրջանում վերակազմեց Վանի ազգային ժողովի կազմը, համալրելով պողոսյաններով և ապողոսյաններով, նույնիսկ ոգևորությամբ համակեց իր շրջապատին, բարեկարգվեց նաև առաջնորդարանի «եւնտական կացությունը»³:

Հոգևոր առաջնորդի պաշտոնից հրաժարվելուց հետո Խրիմյանն առանձնացավ Վարագա վանքում, և քանի որ արդեն փակված էր Երկրագործական վարժարանը, նվիրվեց Վարագա «Ժառանգավորացի» աշխատանքներին⁴, սերտ հարաբերություններ պահպանելով նաև քաղաքի երիտասարդական կազմակերպությունների, Փոթթուգալյանի Կեդրոնականի և Կամսարականի ու նրա շրջապատի հետ: Ժամանակի նահանգապետը՝ Հասան փաշան, հատուկ հարգանք էր տածում Խրիմյանի նկատմամբ: Սակայն, աստիճանաբար, կենտրոնական իշխանությունների վարած քաղաքականության խստացմանը

1. Հ.Երամյան, Ուլ. աշխ., էջ 183-184:

2. Ա.Թևրիկաշյան, Ուլ. աշխ., էջ 129:

3. Հ.Երամյան, Ուլ. աշխ., էջ 184:

4. Հ.Երամյանը սխալվում էր, երբ գրում էր, թե կրթավարձը հետո Խրիմյանը «Երազք թալիցավ թորարավեր պարսպելու վանքի բարեկարգության և ժառանգավորացի ու երկրագործական վարժարաններում կազմակերպության» (Տես, Ուլ. աշխ., էջ 184):

զուգընթաց, նա ևս փոխում է իր գործելակերպը հայերի նկատմամբ: Ազատագրական շարժումների վերելքին ուղիղ համեմատական խստամունդ է թուրքական իշխանությունների վերաբերմունքը սահմանամերձ այդ շրջանների հայության նկատմամբ: Ավելի ճիշտ կլինի ասել, որ խստությունների և հալածանքների հետևանքը ազատագրական շարժումներն էին: Այդ ժամանակ նահանգապետ Չասան փաշան մի քանի անգամ առաջարկում է Խրիմյանին թողնել Վանը և հեռանալ Պոլիս: Բայց դա ընդամենը բարեկամական առաջարկություն էր, որին Խրիմյանը պատասխանում է մերժումով:

1883թ. վերջերին Աբդուլ Չամիդի քարտուղարը բարեկամական նամակ է ուղղում նահանգապետ Չասան փաշային, հաղորդելով, որ սուլթանը գոհ է նրա աշխատանքից, բայց քանի որ լրացել է նրա պաշտոնի ժամկետը, սուլթանը հետ է կանչում նրան, այդ պաշտոնում նշանակելով մի անձնավորության, որը նախորդի հակապատկերն է: Վանի նահանգապետ է նշանակվում Կեսարիայի նախկին կառավարիչ Չամիդ փաշան՝ «Մոլեռանդ, չափազանց կասկածամիտ, ջղային իսկական հիվանդ մը»¹: Չասան փաշան Վանը թողնելուց առաջ դիմում է Խրիմյանին՝ առաջարկելով համոզել Փորթուզալյանին հեռանալ Վանից: Նա պատճառաբանում էր, որ նորահաստատ նահանգապետը կարգելի հայերի լուսավորական գործունեությունը:

Չասան փաշան մեկնում է Վանից, իր առաջարկություններին դրական պատասխան չստանալով:

Նորեկ Չամիդ փաշան եկած օրվանից վարում է հակահայկական քաղաքականություն, սաստկանում են հալածանքները հայերի նկատմամբ: Ամենափոքրիկ փաստերը, որոնք նրա նախորդը հաշվի չէր առնում, դառնում էին դատ ու դատաստանի առարկա: Այսպես, նա բռնագրավում է մի հայկական երգարան, բանտարկում նրա տիրոջը, ախտորվակելով, թե այդ երգերը հրահրում են հակաթուրքական-հակապետական գործունեություն: Չբավարարվելով աննշան փաստերն ու դեպքերը չափազանցելուց, նա իր մոտ է կանչում հրաժարված առաջնորդ Խրիմյանին, որը մեծ ազդեցություն ուներ տեղի հայության վրա և ժամանակի հոգևոր առաջնորդ Պողոս Մելիքյանին և վերջնագրի նման զգուշացնում. «Ձեր պարտքն է ձեր ժողովրդին հասկցնել, թե երգերու, ցույցերու, թալիմի շրջանը անցած է այլևս: Եթե

1. Ա.Թերզյալյան, նշվ. աշխ., էջ 140:

ծեր այս պարտքին մեջ թերանաք, դուք եք, որ առաջիկային անհանգիստ պիտի ըլլաք»¹: Խրիմյանը, ելնելով իրադրությունից, առաջնորդարանում հրավիրում է ազգային երեսփոխանների, դպրոցի տեսուչների, եկեղեցիների ավագերեցների, թաղականների և հոգաբարձուների, գումարում խառն ժողով: Նա հանդես է գալիս ընդարձակ զեկուցումով, համեմատում է հին և նոր նահանգապետների գործունեությունը, անդրադառնում Բ.Դռան վարած քաղաքականությանը, պատրիարք Ներսես Վարժապետյանից ստացած հրահանգներին և պարզաբանելով պահի լրջությունը՝ շրջահայեցություն է հորդորում, զգուշություն պահանջում ներկաներից: Փաստորեն, նա այդ ժողովը ստիպված վարում էր իբրև ազգային-պետական պաշտոնյա: Եվ քանի որ նա համաձայն չէր իր քարոզածին, կարծես թե ժողովը բեռի նման ծանրանում է նրա խղճի վրա: Այս անգամ սեփական մախաձեռնությամբ նա երկրորդ ժողովն է հրավիրում ավելի նեղ՝ իր վստահությունը վայելող մտավորականների ներկայությամբ: Նրանց բացատրելով առաջնորդարանում հրավիրած ժողովի ժամանակ բռնած իր դիրքորոշման պատճառը, այստեղ Խրիմյանը բացահայտորեն վնասակար է հայտարարում ցուցամոլ ելույթները և քննադատում դրանց կողմնակիցներին (Փորթուգալյանին և իր համախոհներին) և հանգում շատ կարևոր եզրակացության. ազատությունը ինքն իրեն չի գալիս, անհրաժեշտ են լուրջ պատրաստություններ, որը, ըստ Խրիմյանի, նշանակում էր նոր սերնդին տալ իսկական ազգային դաստիարակություն: Վերջում Խրիմյանն ավելացնում է. «Անպատրաստ ազգերը իրավունք չունին ազատության»²: Խրիմյանի վարած այդ ժողովը նպատակին չի հասնում, որովհետև մասնակիցների մի մասը՝ տաքարյուն երիտասարդները, Խրիմյանին մեղադրում են պահպանողականության մեջ³:

Չմայած Խրիմյանն անընդհատ զգուշություն և շրջահայեցություն էր քարոզում, բայց և այնպես Բ.Դռան կողմից նա դիտվում էր իբրև անհանգիստ, քաղաքականապես անբարեհույս մի անձնավորություն,

1. Աթերլիսթշյան, նշվ. աշխ., էջ 143:

2. Դռյն աեզում, էջ 144:

3. «Դասկանողականության և հույնիկ զավաճանության մեջ էր մեղադրվել Դ.Արվանձաճանցը փոքրուզայանի և իր համախոհների կողմից երկու տարի առաջ. որը ապուրյալանների մեջ պատակաւորից և տաքածայնուշյուններից խտափելու նպատակով հրաժարական էր ներկայացրել 'Լաբժապիւսիւնի և Խրիմյանին. հեռացել 'Լանից: (Տե՛ս, Է.Կոստանդյան, Գաւրգլին Սլավանդյանց, էջ 119-134):»

որի ներկայությունը Ռուսաստանին սահմանամերձ մահանգում անցանկալի էր: Դեռ մախորդ մահանգապետի՝ Հասան փաշայի պաշտոնավարության ժամանակ նրան քանիցս առաջարկում են թողնել Վասպուրականը և հաստատվել Կ. Պոլսում: Սակայն Հասան փաշան հաշվի առնելով հրիմյանի հրաժարումը հոգևոր առաջնորդի պաշտոնից և նրա մեկուսացումը Վարագում, նպաստավոր զեկույցներ է ուղարկում նրա մասին Բ.Պուռ, մանավանդ Ներսես Վարժապետյանը անընդհատ միջնորդում էր թուրքական արքունիքում հրիմյանի Վանում մնալն ապահովելու համար:

Հասան փաշայի հաջորդին՝ մահանգապետ Համիդ փաշային հաջողվում է առանց դժվարության հեռացնել Վանից Սկրտիչ Փորթուզալյանին¹: Պողոս Մելիքյանը չի ձեռնարկում ոչ մի քայլ Միացյալ ընկերության ներկայացուցչին, Վարժապետանոցի և Կենտրոնականի հիմնադրին և տեսչին Վանում պահելու ուղղությամբ: Վասպուրականի հայությունը, առավելապես երիտասարդությունը, զրկվում է իր դեկավարից: հրիմյանը մեծ ջանքեր է թափում Փորթուզալյանի հեռացումը կանխելու համար: «Փորթուզալյանի կրթական գործի հանկարծական փլուզումը»² խորապես վշտացնում է նրան և վերջինս աշխատում է պատրիարքարանի օգնությամբ կանխել Փորթուզալյանի աքսորը: Սակայն Կ.Պոլսում Վարժապետյանից հետո պատրիարք էր ընտրվել Հարություն Վեհապետյանը, որն իրեն համախորհուրդ եպիսկոպոսների հետ վարում էր թրքամետ քաղաքականություն: հրիմյանի ջանքերն ապարդյուն են անցնում: Փորթուզալյանը հեռանում է Վանից, մեկնում Պոլիս, ապա այնտեղից անցնում է Ֆրանսիա, հաստատվում Մարսել քաղաքում:

* * *

Քաղաքական իրադրությունը Կ.Պոլսում փոխվում էր ոչ հօգուտ հրիմյանի: Գևորգ Դ-ի մահից հետո սկսվել էր կաթողիկոսի մախընտրական գործընթացը: 1836-ից հաստատված «Положение»-ն առաջին անգամ գործադրության մեջ պետք է մտցներ կաթողիկոսական ընտրության համակարգը: Կ.Պոլսի Ազգային ժողովը 1884թ. ապրիլի 16-ի նիստում իր կողմից էջմիածնի ընտրական ժողովին ներկայացնում է երեք թեկնածու՝ Ներսես Վարժապետյան, Սկրտիչ հրիմյան և Մել-

1. Հ.Երսմյան, նշվ. աշխ., էջ 189:

2. Լ.Թևրդյալյան, նշվ. աշխ., էջ 195:

քիսեդեկ Մուրադյան: Թուրքական կառավարությունը հաշտ աչքով չէր նայում խրիմյանի ընտրության հավանականության վրա: Ներսեսի հրաժարականից և մահից հետո, երբ այդ հավանականությունը մեծացավ, բոլորի հայացքը բևեռվեց Վարազում առանձնացած խրիմյանի վրա: Թուրքական ներքին գործոց նախարարը Վանի նահանգապետից պահանջում է խրիմյանին ուղարկել Պոլիս: Օրվա առաջ-նորդ Պողոս Մելիքյանը, Ազգային ժողովի երեսփոխանները իրարանցման մեջ փաստարկում են խրիմյանի առողջական վիճակը և երկու ամիս պայմանաժամ խնդրում: Այդ ժամանակը հաստատում է պաշտոնական բժիշկ Վասիլաքի պեյը: Անցնում է երկու ամիս պայմանաժամից ավելի: Խաչի տոնից (սեպտեմբերի կեսերից) հետո Համիդ փաշան Մելիքյանին հայտնում է, որ լրացել է խրիմյանի ժամկետը և նա պարտավոր է ճանապարհվել: Մելիքյանը նահանգապետին համոզում է, որ խրիմյանի ներկայությունը Վանում անհրաժեշտ է տաքարյուն երիտասարդներին զսպելու նպատակով: Նահանգապետը չի պնդում, ոչ էլ նոր ժամկետ է նշանակում: Բայց դեկտեմբերի վերջերին խրիմյանը պաշտոնապես գրություն է ստանում, որտեղ հայտնվում է, թե ներքին գործոց նախարարի հեռագրի համաձայն, պարտավոր է 15 օրվա ընթացքում ճամփա ելնել: Այդ գրությունը առարկություն չընդունող պաշտոնական հրաման էր: Նման հրամանը վիրավորական գտնելով իր արժանապատվության համար, խրիմյանը թուրքերենի հմուտ գիտակ Նշան Շիրվանյանի օգնությամբ կազմում է ներքին գործոց նախարարին ուղղած գրություն, ուր հայտնում է, թե ինքը պետական հանցագործ չէ, նախկին պատրիարք է, ծառայություններ է մատուցել թե պետությանը, թե՛ ազգին: Ցրտաշունչ ծնռան պայմաններում կատարել նախարարի հրամանը, նշանակում է ընդունել իր հանցավոր լինելը: Քանի որ այդ ճանապարհորդությունը վտանգ է սպառնում իր կյանքին, ապա ինքը հրաժարվում է գործադրել հրամանը և խնդրում է հետաձգել նրա կատարումը մինչև զարուն¹: Բ. Դուռը խնդիրը չսրելու նպատակով համաձայնվում է խրիմյանի խնդիրք-պահանջին և խրիմյանի հեռագրից չորս օր անց ոստիկանական զորքերի հրամանատարը գնում է Վարազ և հաղորդում խրիմյանին, թե ներքին գործոց նախարարի հրամանով իր ճանապարհորդությունը հետաձգված է մինչև 1885թ. մարտի կեսերը²:

1. Ա.Թերզիպաշյան, Ուլվ. աշխ., էջ 192:

2. Նույն աղբյուր:

Մարտի 17-ը ծաղկազարդի կիրակին էր, իսկ մի շաբաթ հետո Սուրբ Ջատկի տոնն էր։ Այդ պատճառով Խրիմյանի մեկնումը գոնե մի շաբաթ երկարածգելու նպատակով հոգևոր առաջնորդը և նրա ընկերները դիմեցին տեղական կառավարությանը։ Սակայն այս անգամ վճիռն անբեկանելի էր։ Ներքին գործոց նախարարը մերժեց խնդիրքը։ Խրիմյանը պատրաստվեց մեկնումի։ Ժամանակակիցները վկայում են, որ Խրիմյանի մեկնումը Վանից ավելի հաղթական էր, քան մուտքը 1879-ին։

Մի ամբողջ շաբաթ նահանգի հայությունը, մանավանդ Վանի մերձակա գյուղերի բնակչությունը լցվում է սկզբում Վարագ, ապա՝ Վանի բոլոր եկեղեցիները, ուր հրաժեշտի քարոզ էր տալիս Խրիմյանը։ Ծաղկազարդի ողջ շաբաթը և ողջ կիրակին Չայրիկի հրաժեշտի քարոզների ժամանակն էր։ Խրիմյանը հերթով քարոզում է Նորաշենի, Արարուց, Չայնկոյսների և Ա.Յակոբի եկեղեցիներում¹։ Պահպանվել են Խրիմյանի քարոզները, որոնք վկայում են, թե անգամ աքսորի սենին որքան անընկճելի ոգի է ունեցել Խրիմյանը։ Ա.Յակոբի եկեղեցում դիմելով ունկնդիր ժողովրդին, նա արիություն է ներշնչում նրանց։ Չցանկանալով իր վրա հրավիրել թուրքական իշխանությունների ուշադրությունը, քարոզի սկզբում ժողովրդական դիվանագիտությամբ նա նշում է, որ «բարեխնամ կառավարությունը» ընկել է եվրոպական մեծ պետությունների ճնշման տակ. «Խեղճ տերությունը երբեք պարապ չմնաց. եվրոպացիք ծանրաբեռնեցին զինքը օր մը եվրոպական թուրքի խնդրով, օր մը եգիպտական խնդրով, այլևայլ միջադեպերով միշտ կաշկանդված կմնա։ Չկարծեք թե օսմանյան պետությունն բարեկարգություն չսիրեր»²։ Բ.Դռանն արդարացնելուց հետո, կարծես իմիջիայլոց Խրիմյանը պատմում է իր գրույցը ազատամիտ Քամիլ փաշայի հետ, որը թուրքական կառավարության՝ հայերի նկատմամբ վարած քաղաքականությունը համեմատում է Ամերիկայի վայրենի բնիկների հետ, որոնք ընկուզենու պտուղները քաղելու համար կտրում են ընկուզենին արմատից։ Այդ բոլորից հետո Խրիմյանը առանց երկնչելու հայտարարում է. «Չայ աշխարհի մեծագոր բռնապետների համար ալ դատաստան կանե գերմարդկային գորություն, որ բոլոր թագավորներ գահերի վրա կը բարձրացնե և կը խոնարհեցնե»³։ Իբրև ապացույց իր խոսքի, նա պատմությունից

1. Հ.Երամյան, Ուլի. աշխ., Լջ 193:

2. Գ.ԱԹ, Խրիմյանի Ֆ., գ. 162:

3. Նույն տեղում:

օրինակներ է բերում Ալեքսանդր Մեծի և Նապոլեոն Բոնապարտի վախճանը: Իբրև աստվածային պատգամ նա հավելում է. «Այդպես կպատժե այն ամեն պետություններ, որք լավապես չեն կառավարի իրենց երկիրներ»: Խրիմյանը դատապարտում է իր կարգակից հոգևորականներին, որոնք ժողովրդին քարոզում են, թե Աստված անիրավներին ու անօրեններին պատժում է հանդերձյալ կյանքում: «Ոչ, ոչ, սխալ է. Աստված աշխարհիս մեջն ալ կը պատժե չարեր», - ներշնչում է Խրիմյանը ժողովրդին, հորդորելով, որ այս աշխարհի հզորներին և նենգերին կարելի է հաղթել միայն ուսումով, լուսավորությամբ: Տգիտությունը դասելով յոթ մահացու մեղքերի շարքին, Խրիմյանը ոգեկոչում է ունկնդիրներին. «Արդի աշխարհի իմաստասիրության փիլիսոփայությունը կը հաստատե, թե միայն ուսումն է օգտակար ժողովրդի համար: Երանի թե մեր հազար վանքերի ու մատուռների տեղ դպրոցներ ունենայինք...»: Նման մտքերով Խրիմյանն ավարտում է քարոզը, դրդելով ժողովրդին. «Լսել միայն բավական չէ, գործել է հարկավոր»¹:

Ժողովուրդը ոգևորված էր Խրիմյանի քարոզներով և պատահական չէ, որ ականատեսը գրում է. «Երբեք Հայրիկի քարոզները չեն եղած այնքան սրտառուչ, այնքան ոգեշունչ, որքան անոր՝ նույն օրվա Վարազի մեջ տված և անոր հետևող չորս հրաժեշտի քարոզները»²: Հրաժեշտի շաբաթվա ընթացքում թուրքական պաշտոնյան գնում է Խրիմյանի տուն և հանձնում 60 օսմանյան ոսկի: Վերջինս կարծում է, թե այդ գումարը իր՝ նախկին պատրիարքի թոշակն է, բայց երբ կարդում է տեղեկանքը, թե դա իրեն հատկացված է իբրև ճանապարհածախս, մերժում է ընդունել դրանը, պատճառաբանելով, որ ինքը մեկնում է ոչ թե կառավարության պարտադրումով, այլ հոժար կամքով և ունի ճանապարհորդելու համար սեփական միջոցներ: Այդ վարվելակերպով Խրիմյանն ուզում էր համոզել իր շրջապատին, որ ինքը բռնի չի հեռացվում Վանից, այլ մեկնում է հոժար կամքով: Բայց ինչ էլ որ աներ նա, փաստը մնում էր փաստ, որ Խրիմյանն աքսորվում է Վանից:

Մարտի 17-ին Խրիմյանը ճանապարհվեց Վանից դեպի Կ.Պոլիս: Կառավարությունը Վանում մնալու նրա վերջին պայմանաժամը նշանակել էր: Բայց օր չէր սահմանված Պոլիս հասնելու համար: Խրիմ-

1. ԳԼԵԹ. Խրիմյանի ֆ., գ. 162:

2. Ա.Թեղլյալաշյան, ճշվ. աշխ., էջ 202:

յանը բոլոր միջոցներով դանդաղեցնում էր իր ընթացքը ժամանակ չահեղու համար: Վանից Պոլիս 20 օրվա ճանապարհը (այն ժամանակվա պայմաններում) հարիմյանն անցավ 75 օրում: Դրա պատճառը կաթողիկոսական ընտրությունների ձգձգումն էր:

Քանի որ կաթողիկոսի նստավայր էջմիածինը գտնվում է ռուսական տիրապետության տակ, ապա ռուսական դիվանագիտությունը շահագրգիռ աշխատանք է ծավալում կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ: Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարությունը հրահանգում է Թուրքիայի գործակալներին տեղեկություններ հաղորդել կաթողիկոսական արևմտահայ հավանական թեկնածուների վերաբերյալ: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Էրզրումի գլխավոր հյուպատոս Դեննետի զեկուցագիրը (1883թ. մարտի 29), որտեղ իր խոհերն ու նկատառումներն է արտահայտում Ամենայն Զայոց կաթողիկոսի դերի ու նշանակության մասին Ռուսաստանի վարած Արևելյան քաղաքականության ոլորտում: Իբրև կաթողիկոսի ամենահավանական թիվ մեկ թեկնածու զեկուցագրում նշվում է հարիմյանի անունը. «Այդ անձնավորությունն աչքի է ընկնում բարձր բարոյական հատկություններով, օժտված է խոսքի հրաշալի ձիրքով, սակայն հոգով պոետ հարիմյանը պրակտիկ կյանքում խիստ համեստ է...»: Այդ բոլորով հանդերձ ռուս դիվանագետը հարիմյանի ընտրությունը կաթողիկոսի պաշտոնում համարում է անցանկալի, քանի որ նրա անվան հետ են շաղկապվում հայ ժողովրդի ազատագրության և ինքնավարության հարցերը: Թվարկելով նաև Ջմյուռնիայի հոգևոր առաջնորդ Մելքիսեդեկ Մուրադյանի, Բրուսայի հոգևոր առաջնորդ Բարդուղիմեոս Չամչյանի, Կ.Պոլսի եպիսկոպոսներ Մատթեոս Իզմիրլյանի և Խորեն Նարպեյի, նաև Էրզրումի նախկին հոգևոր առաջնորդ Զարություն Վեհապետյանի անունները իբրև կաթողիկոսական գահի ամենահավանական թեկնածուներ, ռուս դիվանագետը իր համակրանքն է արտահայտում վերջինի նկատմամբ, գտնելով, որ «նա աչքի է ընկնում առողջ բանականությամբ և հեռու է հայոց անկախությունը վերականգնելու երազային տեսիլներից»¹:

Զայ հասարակական շրջաններում եռուզեռ էր տիրում: Պարբերական մամուլի օրգանները առաջ էին քաշում և պաշտպանում իրենց թեկնածուներին: Խրիմյանի թեկնածությունն էին պաշտպանում «Սշա-

1. АВРР, ф. Армянские дела, д. 154, л. 3-10.

կը» և «Արեւելքը» (Վարժապետյանի մահից հետո): Ծերենցն այդ առիթով գրեց հատուկ աշխատություն, քարոզչական եռանդուն աշխատանք ծավալելով նրան կաթողիկոս ընտրելու համար: «Խրիմյան կանգուն է յուր առաքինությամբ, յուր անշահասիրությամբ և յուր փորձառությամբ: ...Քսան և հինգ տարիներ առաջ զինքը տեսնողը և յուր վարքը գիտցողը՝ նույն մարդը կտեսնե ազգին համար գործող իբրև հեղինակ, իբրև խմբագիր, իբրև քարոզիչ, իբրև առաջնորդ, իբրև պատրիարք և այս ամեն աշխատությանց մեջ եսության նշույլ չկա, այլ միայն յուր ազգին և հայրենի եկեղեցվոյն սերը կփայլի»¹:

Քարոզչական աշխատանք էր ծավալում նաև Բաֆֆին, որը Մշակի էջերում հանդես եկավ մի շարք առաջնորդողներով, գնահատելով Խրիմյանի ազգասեր գործունեությունը, որի շնորհիվ ժողովրդի կողմից արժանացած «հայրիկ» պատվանունի հետ չեն կարող մրցել «պաշտոնական ամենափայլուն տիտղոսները»: Համարելով Խրիմյանին «հայկական մեծ գերդաստանի հայրը», Բաֆֆին նրա գործունեության բոլոր փուլերի մեջ տեսնում է «ժողովրդասիրական անմար ոգին»²:

Այդ քարոզչությանը իր նպաստն էր բերում նաև ռուսալեզու մամուլը, որը սկզբում գրախոսում էր Ծերենցի աշխատությունը, ապա առանձին հոդված նվիրում կաթողիկոսության իր թեկնածուին՝ Մկրտիչ Խրիմյանին³:

Խրիմյանն արհեստականորեն ձգձգում էր իր ճանապարհը: Նա ցանկանում էր դեռ Պոլիս չհասած իմանալ ընտրությունների արդյունքը, հույս ունենալով, որ ինքը կընտրվի Ամենայն հայոց կաթողիկոս: Նրա ճանապարհն անցնում էր Բզնունյաց, Բուլանդխների, Կոփի, Սանազկերտի հայաշատ գյուղերով: Ամենուրեք ջերմ դիմավորություններ, պատարագելու խնդրանքներ: Դժվարահաճ հայրիկը պատրաստական պատարագում է բոլոր վայրերում, միայն թե ընթացքը դանդաղի: Վերջապես, մայիսի 31-ին Խրիմյանը մտավ Կ.Պոլիս: Դեռ կաթողիկոսական ընտրությունը չէր կատարվել: Միայն հունիսի վերջերին հեռագիրը գուժեց կամ ավետեց, որ Ձմյուռնիայի առաջնորդ Մելքիսեդեկ Մուրադյանը 31 քվեով դարձել է առաջին ընտ-

1. Արեւելք, Կաթողիկոսություն և Խրիմյան, էջ 16:

2. Մշակ, 1883 Ն 194-196, 198, 201, 204, նաև Լիլյա Գևորգյան. Գրիգոր Աթոռունին և նրա «Մշակը», էջ 280:

3. Новое обозрение, Тифлис, 1884г., N41, 117.

րելի, իսկ Բեսարաբիայի առաջնորդ Մակար եպիսկոպոսը՝ 16 քվեով երկրորդ ընտրելի: Ցարի հավանությանն արժանացավ երկրորդ ընտրելին՝ Մակար Թեղուտցին: Այդ լուրը ռուսի պայթյունի ազդեցություն ունեցավ խրիմյանի կողմնակիցների, մանավանդ վանեցիների վրա: Թե Վանում և թե Պոլսում ցույցեր եղան, որտեղ տաքարյուն երիտասարդները պահանջեցին եկեղեցում չհիշել նորընտիր կաթողիկոսի անունը: Ցույցերը և հուզումները հասան այն աստիճանին, որ կառավարությունը ցանկացավ միջամտել իրադարձություններին: Վանեցիների արտակարգ եռանդը մեղմեց խրիմյանի սթափեցնող նամակը, իսկ Կ.Պոլսում՝ պատրիարք Հարություն Վեհապետյանի հանդարտության կոչող հորդորները: Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարարության Թուրքիայի տարածքում աշխատող գործակալները այդ մասին մանրամասն զեկուցագրեր են հղում Արտաքին գործերի նախարարությանը¹, խրիմյանի կողմնակիցներին ներկայացնելով իբրև «Երիտասարդ Հայաստան» կուսակցության անդամներ և լիբերալներ, դրվատելով Կ.Պոլսի պատրիարք Հարություն Վեհապետյանի զգուշությունն ու խոհեմությունը: Եթե Վանը իբրև կաթողիկոս պահանջում է իր թեկնածուին, ապա Կ.Պոլսի Ազգային Ընդհանուր Ժողովի երեսփոխանների առաջին թեկնածուն Չմյուռնայի հոգևոր առաջնորդ Մելքիսեդեկ Մուրադյանն էր, որի պաշտպանության համար նրանք պատրաստ էին չընդունել «ցարընտիր» Մակարին իբրև կաթողիկոս: Ազգային ժողովի նիստի ժամանակ նրանք հրաժարվում են «Положение»-ի հոդվածների հիմքի վրա ընտրված կաթողիկոսից, հայտնելով նույնիսկ այնպիսի ծայրահեղ մտքեր, թե իրենք պատրաստ են չընդունել Ամենայն հայոց կաթողիկոսի գերակայությունը: Այդ պայքարի ընթացքում հայ հոգևորականությունը բաժանված էր երկու մասի: Չնայած դիրքորոշումների տարբերությանը, երկու մասն էլ պաշտպանում էին Մակարի կաթողիկոսությունը, ելնելով տարբեր մեկնակետերից: Բարձրաստիճան հոգևորականության մի մասը՝ առավելապես գավառական ծագում ունեցողները, գտնում էին, որ չի կարելի բաժանվել արևելահայերից, ընդունել Էջմիածնի կաթողիկոսի գերակայությունը նշանակում է ելնել համազգային շահերից, նպաստել ազգի միասնությանը: Դրա ամենափայլուն ներկայացուցիչը Մկրտիչ խրիմյանն էր, որը հանդարտեցնում էր ոչ միայն իր համերկրացիներին, այլև ողջ արևմտահայությանը:

1. АВРР, ф. Политархив, д. 962, л. 497-499.

Մյուս խմբի հոգևորականության և աշխարհիկ դասերի ներկայացուցիչներն էին Հարություն Վեհապետյանը, Խորեն Նարպեյը և թուրքական պաշտոնյա, միևնույն ժամանակ Ընդհանուր Ժողովի քաղաքական ժողովի ատենապետ կամ, ինչպես արևմտահայերն էին հորջորջում՝ վարչապետ Հովհաննես Նուրյանը։ Ռուսական արտաքին գործերի նախարարության գաղտնի խորհրդական Նելիդովը 1885թ. նոյեմբերի 7/19-ին հղած զեկուցագրում նշում է այդ երկու կողմնորոշման առկայության մասին և իր համակրանքն է արտահայտում Նուրյանի և իր խմբի նկատմամբ¹։ Ժողովրդի ներկայացուցիչները նրա մոտ բնութագրվում են որպես ջուր պղտորող «ճղճղաններ» (крикуны)։ Երկու տարի ձգձգված կաթողիկոսական ընտրություններից և մի ամիս շարունակվող Ազգային ժողովի դռնփակ նիստերից հետո, ռուսական դիվանագիտական գործակալների տարած համառ աշխատանքի շնորհիվ Կ.Պոլսի Ազգային ընդհանուր ժողովը որոշում է Մակար Թեղուտցուն ընդունել որպես ամենայն հայոց կաթողիկոս։ Ռուս դիվանագետը գոհությամբ արձանագրում է. «Մեզ հաջողվեց հարգանք ներշնչել կաթողիկոսի ընտրությունն իրականացնող հանրաժանոթ "Положение"-ի օրենքների նկատմամբ և դրա հետ միասին պահպանել այն ավանդական կապը, որ գոյություն ունի թուրքահայերի և ռուսահայերի՝ էջմիածնի գահի միջև, ինչն, իմ կարծիքով, մեծ նշանակություն ունի մեր արևելյան քաղաքականության համար այժմ և ապագայում»²։ Այսպիսով, Խրիմյանը չընտրվեց կաթողիկոս։ Սակայն դա որևէ ձևով չանդրադարձավ նրա հասարակական գործունեության վրա։

* * *

Կ.Պոլիս հասնելուն պես Խրիմյանը մխրճվեց օսմանյան մայրաքաղաքի բուռն իրադարձությունների մեջ։ Պատրիարքարանի կողմից նա նշանակվեց Գուգկունճուքի եկեղեցու քարոզիչ, իսկ Ազգային Ընդհանուր ժողովում իր հաստատում տեղը գտավ Կրոնական ժողովի ատենապետի պաշտոնում։ Պոլսում էլ նա դարձավ բոլորի հայրիկը։ Նրա հետ սերտ կապ էին հաստատում գավառներից Կ.Պոլիս պանդխտած հայերը. ամեն առիթով, թե տխրության և թե ուրախության պահին նրանք դիմում էին Խրիմյանին։ Աստիճանաբար Կ.Պոլիսը դառ-

1. АВРР, ф. Политархив, д. 962, л. 499.

2. Նույն տեղում, ф. Главный архив, Армянские дела, оп. 461, д. 135, л. 17-19.

նում էր քաղաքականապես անբարեհույս հոգևորականների և հասարակական գործիչների կենտրոնատեղի: Այդ փաստի մասին իրավացի է նշում Վանից Պոլիս ապաստանած «Սև խաչի» նախկին անդամ Չարություն Ճանկուլյանը. «Համիդ Չայրիկը Պոլիս բերելով մասամբ կարծես մեր գործին սատար եղավ: Չայրիկ Վան գտնված միջոցին գործին սատարելու համար կընդուներ Րաֆֆին, Ժիրայրը և այլ ծալված գործիչներ, և ամենց հետ խորհրդակցելով պետք եղած ծրագրերը կնշակեր, իսկ Պոլիս գալով վստահելի և բարձր շրջանակների մեջ դեպի գործը առաջ կբերեր համակրության շրջանակ, որի մեջ կտեսնվին Ունճյաններ, Կյուլպենկյաններ, Չակոբյաններ, Թիրաքյաններ»¹: Իր վայելած անսահման ժողովրդականության շնորհիվ խրիմյանը սերտ հարաբերություններ է հաստատում տարբեր հասարակական գործիչների հետ, դրանց թվում նաև ազատագրական պայքարի հակում ունեցող անձանց: Պոլսում կենտրոնացած անբարեհույս գործիչներն ու հոգևորականները նրա միջոցով ցանկանում էին կապեր հաստատել իրար հետ: 80-ականների երկրորդ կեսին արևմտահայ գավառներում ստեղծված և իրենց գործունեության հենց արշալույսին բացահայտված կազմակերպությունների անդամները ցրվել էին, նրանց մի մասը բնակություն էր հաստատել Կ.Պոլսում: Աստիճանաբար Պոլիս էին կանչվում նաև տարբեր գավառների հայրենասեր հոգևոր առաջնորդները: Քանի դեռ Ներսես Վարժապետյանն էր պատրիարքական գահին, նման երևույթներ չէին կատարվում: Նրա մահվանից հետո Կ.Պոլսի հաջորդ պատրիարք Չարություն Վեհապետյանը վարում էր Բ.Դռանը սիրաշահելու և նրա հետ լեզու գտնելու քաղաքականություն: Այդ պատճառով էլ Պոլսում էին հայտնվում Արաբկիրի հոգևոր առաջնորդ Եպիսկոպոս Եզնիկ Ապահունին, Մուշի հոգևոր առաջնորդ Եպիսկոպոս Գրիգորիս Ալեաթճյանը, Բալուի հոգևոր առաջնորդ Պողոս Նաթանյանը, Արևմտյան Չայաստանի տարբեր գավառներում հոգևոր առաջնորդների պաշտոն վարած, Չայաստանի ուխտյալ ճամփորդը, 1886-ից Տրապիզոնի հոգևոր առաջնորդը, խրիմյանի նախկին սանը՝ Գարեգին Սրվանձտյանցը: Այդ հայրենասեր գործիչների փաղանգը ուղիներ էր որոնում հայ ժողովրդի իրավիճակի բարելավման, 61-րդ հոդվածի կենսագործման համար:

Ուղիների որոնումը աստիճանաբար տանում էր դեպի ազգային

1. Հ.Ճանկուլյան, նշվ. աշխ., էջ 133:

կուսակցությունների ծնունդը: 1885-ին Վանում, Փորթուզայանի հեռացումից հետո, նրա աշակերտները Սկրտիչ Ավետիսյան-Թեռլեմեզյանի ղեկավարությամբ ստեղծեցին մի կուսակցություն, որը հետագայում, «Արմենիա» թերթի անունով կոչվեց արմենական կուսակցություն: Դրա հիմնական կորիզը դարձան «Սև խաչի» անդամները, որոնք Փորթուզայանի հեռանալուց հետո Պողոս Մելիքյանի կրկնակի ընտրությունը խափանելու նպատակով հարձակվեցին քվեատուփի վրա, գրավեցին այն: Ընդհարումներին միջամտեց ոստիկանությունը: Կատարվեցին բազմաթիվ ձերբակալություններ: Խույս տվածները ապաստանեցին Կ.Պոլսում: Նման ձևով օսմանյան մայրաքաղաքում հանգրվանել էին տարբեր նահանգների և գավառների հասարակական գործիչներ: Դրանց բոլորի համար Խրիմյանը դարձավ միավորող ուժ, կապող օղակ և խորհրդատու:

Կ.Պոլսում ևս կատարվում էին խմորումներ: Այնտեղ սաղմնավորվում էր մի կազմակերպություն, որի շարքերում գտնվում էին տարբեր վայրերի ներկայացուցիչներ: Այդ կազմակերպությունը մեծ հավանությամբ իրեն անվանեց «Վարիչ մարմին», նախատեսելով միավորել բոլոր հեղափոխական ուժերին: Արդեն Մարսելում հրատարակվող «Արմենիան» գաղտնի ծանապարհներով հասնում էր Կ.Պոլիս: «Վարիչ մարմին» անդամները այն տարածում էին Կ.Պոլսում իրենց վստահությունը վայելող շրջանակներում: Խրիմյանի ձեռքն էին հասնում «Արմենիայի», ապա նաև «Հնչակի» օրինակները. «Հայրիկ օրը օրին իրեն հասցված Հնչակներն ու Արմենիաները կարդալով բացարձակապես գիտակ էր երկրի և արտասահմանի անցուղարձին: Իսկ Պոլսում մենք գաղտնիք չունեինք իրենից, օրը օրին տեղեկություններ կտայինք մեր գործերի մասին: Եթե մի փոքր վարանում ունեք, այն ալ դեպի Փորթուզայանն ունեցած անվստահությունն էր»¹, - գրում էր Հարություն ճանկուլյանը՝ «Վարիչ մարմին» անդամներից մեկը, Խրիմյանի հայրենակիցը: Վերջինս նրա կապավորն էր և նրա խորհուրդները կազմակերպությանը հասցնողը: Խրիմյանի վայելած մեծ հեղինակության մասին է հավաստում այն փաստը, որ գաղթօջախների հայությունը ևս իր մտահոգությունները կիսում էր նրա հետ մամակով: Այսպես, բուլղարահայ թուրքունճիկը մամակով դիմում է Խրիմյանին, հաղորդելով հայրենիքին ծառայելու իր պատրաստակամության մա-

1. Հ.Ճանկուլյան. նշվ. աշխ., էջ 132:

սին: Նրա կարծիքով, քանի որ Բ.Դուռը «Երբեք չպիտի ուզի գործադրել 61-րդ հոդվածը, միակ և ամենամպատակահարմար միջոցն է հեղափոխությամբ ձեռք բերել ազատությունը»¹: Այդ նպատակի իրականացման համար նա կազմել էր մանրամասն ծրագիր, ուր մատնանշում էր, թե ինչ քանակությամբ ռազմամթեք է անհրաժեշտ և ինչ ուղիներով կարելի է այն փոխադրել երկիր: Թուրունձիկը նամակը վերջացնում էր այն հույսի հավաստումով, թե խրիմյանն այդ նամակը և իր առաջարկած ծրագիրը կներկայացնի Պոլսում գործող հեղափոխական կազմակերպությանը, որը և կսկսի համագործակցել իր հետ: Ինչպես և ակնկալվում էր, խրիմյանն այդ նամակը ճանկուլյանի միջոցով փոխանցեց «Վարիչ մարմնին», իր դիտողություններն արտահայտելով նամակի բովանդակության վերաբերյալ, որի հետ համաձայնեց կազմակերպությունը: Ըստ նրա, հնարավոր չէր վստահել կամ բանակցել ազատ երկրում գտնվող անձնավորության հետ, մանավանդ չի պարզված նրա հուսալիության աստիճանը, իսկ իրենց գործը պահանջում է խիստ գաղտնապահություն: Մի քանի անգամ ևս Թուրունձիկը նամակ գրեց խրիմյանին, սակայն վերջինս անպատասխան թողեց դրանք՝ Բ.Դռան կասկածները չհարուցելու համար: Առանց այն էլ նա գտնվում էր խիստ հսկողության ներքո:

Նույն այդ ժամանակ Արփիար Արփիարյանն իր շուրջն էր համախմբել «Արևելքին», ապա «Հայրենիքին» աշխատակցող մի խումբ կարող ուժերի, փաստորեն դառնալով նրանց գաղափարական ղեկավարը: Իմանալով «Վարիչ մարմնի» գոյության մասին, նրանք սկսեցին բանակցություններ վարել՝ միավորվելու նպատակով, առաջարկելով գործել իրենց հրահանգներով: Սակայն հենց այդ առաջարկությունը դարձավ բանակցություններն ընդհատելու պատճառը: Արփիարյանը բանակցությունները վերսկսելու համար իբրև միջնորդ խնդրեց խրիմյանի միջամտությունը: Սակայն վերջինս նրան տվեց նույն պատասխանը:

Սեբաստիայի մասնաճյուղը ևս հարաբերություններ սկսեց խրիմյանի միջոցով՝ Պոլսի կազմակերպության հետ: Նրանց ներկայացուցիչ մի հոգևորական 100.000 ռուբլի նվիրատվություն էր բերել կովկասահայերից, ցանկանալով խրիմյանի օգնությամբ այդ մեծ գումարը պահ տալ պոլսեցի վստահելի մի զանձապահի: Խրիմյանը ջան-

1. Հ.Ճանկուլյան, ճշվ. աշխ., էջ 134:

քեր գործադրեց այդ դրանը պահ տալու Ազգային ժողովի երեսփոխան, իրավաբան Ավետիս Թնկյանին, ապա Ազգային ժողովի ատենապետ, բժիշկ Հարություն Թիրաքյանին: Սակայն երկուսն էլ վախեցան այդ գումարը իրենց մոտ պահելուց և քահանան ուղևորվեց Սեբաստիա: Փաստորեն Պոլսի կազմակերպության բոլոր գործողությունները կատարվում էին հրիմյանի խորհրդով կամ տեղակայությամբ: Այդ բոլորը հրիմյանի մասնակցությունն էր գաղտնի կազմակերպություններին: Սակայն նա այդ ընթացքում ծավալել էր նաև լեգալ գործունեություն, իբրև կրոնական ժողովի ատենապետ (Գործադիր վարչության անդամ) և Ազգային ժողովի երեսփոխան (Օրենսդիր օրգան):

Ազգային ժողովի 1886թ. հունիսի 20-ի նիստում ամենամեծ քվեների թվով հրիմյանն ընտրվում է եկեղեցական համագումար ժողովի անդամ: Միայն հրիմյանն է ընտրվում առաջին քվեարկությամբ, մյուս 13 անդամները ընտրվում են երկրորդ և երրորդ քվեարկությամբ¹: Մի շաբաթ անց, հունիսի 27-ի նիստում հրիմյանը դարձյալ ամենամեծ քվեով ընտրվում է Ազգային կեդրոնական վարչության Կրոնական ժողովի ատենապետ²: Օգոստոսի 24-ի նիստում նա դարձյալ բացարձակ քվեով ընտրվեց Ազգային ժողովի երեսփոխան Կ.Պոլսի Ա վիճակի կողմից³: հրիմյանի գործուն մասնակցությամբ 1887թ. մայիսի 29-ին տեղեկագիր է ներկայացվում Ազգային ժողովի քննարկմանը, որի մեջ բողոքում էին այն բանի համար, որ «Մշո առաջնորդ Տ.Գրիգորիս եպիսկոպոս Ալեաթճյան, Արաբկիրի առաջնորդ Տ.Եզնիկ եպիսկոպոս Ապահունի և Պուլանըխ գտնվող Տ.Հովսեփ վարդապետ Սարաճյան տեղական իշխանությանց ամբաստանությանց վրա կոչվելով ի Պոլիս՝ Տերության դատարանաց առջև կգտնվին»⁴: Ինչպես տեսնում ենք, այս տեղեկագրում չի նշված Գերապատիվ Մկրտիչ հրիմյանի անունը, չնայած վերջինս ևս գտնվում էր համանման իրավիճակում: Այդ քայլով տեղեկագիրը ոչ թե անտեսում էր հրիմյանին, այլ ուներ միանգամայն բանական բացատրություն: (Դրա մասին կխոսվի համապատասխան տեղում):

1888թ. մայիսի 20-ին կրոնական ժողովի ատենապետ հրիմյանը

1. Ատենագրությունը Ազգային ժողովոյ. 1886-1888թթ., էջ 26:

2. Նույն տեղում, էջ 39:

3. Նույն տեղում, էջ 168, 170, 172: Այդ օրվանից սկսած նրա անունը անընդհատ գրվում էր Ազգային ժողովի երեսփոխանների ցուցակում առաջինը հոգևորականների մեջ:

4. Նույն տեղում, էջ 43:

այդ ժողովի կողմից հաշվետվություն է ներկայացնում Ազգային ժողովին 1886-1888թթ. կատարած աշխատանքների մասին: Լայն էր, ծավալուն և ընդգրկում այդ գործունեությունը: Կրոնական ժողովի քննարկման առարկա են դարձել գավառների և Պոլսի կրթական բազմատեսակ խնդիրներ՝ դասագրքերի հրատարակություն, դպրոցական տեսուչներ, իգական վարժարաններ, վանքերում գործող դպրոցներ և այլ հարցեր: Մեծ ուշադրություն է դարձվել այլադավան հայության շրջանում ծավալված գործունեության վրա: Կրոնական ժողովը քննարկել է նույնիսկ Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող դպրոցներում հայ կրոնի դասերը դասավանդվող առարկաների մեջ մտցնելու խնդիրը և դիմել Մակար կաթողիկոսին՝ ցարական կառավարության հետ համապատասխան բանակցություններ վարելու համար: Սակայն կրոնական ժողովի գործունեության ամենազխաժող հարցը մնում է հայ գավառների, նրա բազմազան կնճռոտ խնդիրների, գավառները հոգևոր այցելուներ հղելու խնդիրը: Պատահական չէ, որ կրոնական ժողովի քննարկած հարցերի ամենամեծ քանակը բաժին է ընկնում գավառական խնդիրներին, որոնք թվով 210 էին¹: Նույն 1888-ին, հուլիսի 22-ին Ազգային ժողովի քննարկման առարկա է դառնում պատրիարքական ընտրությունը, քանի որ օրվա պատրիարք Չարություն Վեհապետյանը ընտրվել էր Երուսաղեմի պատրիարք և իր հրաժարականն էր ներկայացրել Կ.Պոլսի պատրիարքությունից: Այս նիստում ունեցած խրիմյանի ելույթից պարզվում է այն պատճառը, թե ինչու խրիմյանն Ազգային ժողովին ներկայացրած տեղեկագրում չի հիշատակվում իբրև պետության կողմից Պոլիս կանչված հոգևորական: Իր ելույթում խրիմյանը հայտնում է Ազգային ժողովին, որ եկեղեցական համագումար ժողովն իբրև պատրիարքական ընտրելի իրեն տվել է ընդամենը 13 ծայն: Շնորհակալություն հայտնելով իր օգտին քվեարկողներին, խրիմյանը հույս է հայտնում, թե Ազգային ժողովն իրեն կտա ծայների ավելի մեծ քանակ, ապա պարզաբանում է. «ժողովրդյան մեջ այն տեսակ նախապաշարումը կա, իբր թե Օսմանյան կառավարությունն զմեզ Պոլիս բերեր է, թեև ես բնավ տեղեկություն չունեմ: Հայ եպիսկոպոսներն ամենքն ալ մեր վեհափառ սուլթանին հավատարիմ և անձնվեր հպատակներն են, ասոնցմե ոմանց համար կրնան տարածայնություններ, մինչև իսկ ամբաստանություններ տե-

1. Անենագրությունը... 1888-90թթ., էջ 18-32:

ղի ունենալ, իսկ մինչև հիմա ոչ մեկ դատարան, ոչ մեկ օրինոք դատապարտության վճիռ մը տված չէ հայ եպիսկոպոսաց դեմ, հետևաբար նույնիսկ՝ ըստ Սահմանադրության մեր ոչ մեկ եպիսկոպոսն զրկված է պատրիարքական ընտրելիության իրավունքից և զայս պետք է բացահայտ հռչակել»¹: Խրիմյանը ցանկանում էր ամեն կերպ խույս տալ քաղաքականապես անբարեհույս պիտակից: Հենց այդ պատճառով էլ նա դեռ Վանում չընդունեց թուրքական կառավարության կողմից իրեն հատկացված ճանապարհածախսը, փաստարկելով, որ Պոլիս է մեկնում սեփական ցանկությամբ: Սակայն ցանկությունը այլ բան է, ռեալ իրականությունը՝ այլ: Եվ պատահական չէ, որ Ազգային ժողովի նույն նիստում վարչապետ Հովհաննես Նուրյանը կարողում է Ազգային Սահմանադրության՝ պատրիարքի ընտրության համապատասխան հոդվածը, ուր շեշտվում էր, որ պատրիարքական ընտրելին «միանգամայն տերության կատարյալ վստահությանն արժանավոր լինի»²: Այս ելույթից հետո եկեղեցական համագումար ժողովում 13 ծայն ստացած Խրիմյանը Ազգային ժողովում ստանում է ընդամենը երեք ծայն: Ոչ ոք բացարձակ քվե չի ստանում, բայց առավելագույն քվեն՝ 39 ծայն, ստանում է Խրիմյանի վաղեմի հակառակորդը՝ Բրուսայի նախկին հոգևոր առաջնորդ, թուրքամետ Բարդուղիմեոս եպիսկոպոս Չամչյանը, որի վարած հակաժողովրդական քաղաքականության հարցը քննարկվել էր Ազգային ժողովում և դատապարտվել Խրիմյանի կողմից:

Պատրիարքական ընտրության հարցը Ազգային ժողովում ձգձգվում է մինչև սեպտեմբերի վերջը. ապա գործին միջամտում է Բ,Դուռը, սեպտեմբերի 28-ին գրություն հղելով Ազգային ժողովին: Գրության հեղինակը սուլթանի անձնական քարտուղարն էր, որն ընդգծելով, որ պատրիարքի ընտրության իրավունքը թողնվում է ազգին, միևնույն ժամանակ ավելացնում էր. «Ամենն ավելի նկատառման արժանի պարագան է պատրիարքության կոչվող անձին Տերության վստահությանը արժանացած լինելը, ուստի կայսերական կառավարությունը պիտի հարկադրի կարևոր միջոցները ձեռք առնուլ արգիլելու և պատժելու համար զանոնք, որոնք թե այս կարևոր պարագային հակառակ կշարժին և թե Ընդհանուր ժողովին խափանելու պատճառ կլինին»³: Սպառնալիքը պարզ էր և որոշակի. թուրքամետ պատրիարք

1. Ատենագյուլխը... 1888-90թթ., էջ 126:

2. Նույն տեղում, էջ 129:

3. Նույն տեղում, էջ 145:

չընտրելու դեպքում կառավարությունը պատրաստվում էր փակել Ընդհանուր ժողովը: Մեջբերումից պարզվում է նաև մի այլ համգամանք, այն, որ Ընդհանուր ժողովում կային նաև ընդդիմադիր ուժեր: Պատահական չէ, որ Ազգային ժողովի երեսփոխան Ստեփան փաշա Ասլանյանը իր երկյուղն էր հայտնում, թե զուցե տերությունը կասկածի և զայրանա, որ իր վստահությունը վայելող Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսը չի ընտրվում պատրիարք: Ի վերջո ընդդիմադիր ուժերը գտնում են հարցի լուծման ընդունելի տարբերակը: 76 ձայնից 60 քվեով պատրիարք է ընտրվում քաղաքականությունից և հասարակական գործունեությունից հեռու մի հոգևորական՝ Արմաշի վանքի վանահայր Խորեն Աշղոյանը¹: Արփիար Արփիարյանը հետագայում այսպես է բնութագրելու իր ժամանակակցին. «Առանց հոգեկան բարձր թռիչքի, ընդհանրապես երկչոտ, բայց թուփեական հանդգնության դիմող վարդապետ մըն էր Աշղոյանը, որուն գեղացիի ժառանգական թերությունները ուժովցուցած էին վանական կյանքն ու կրթությունը: Օտար լեզվի, ֆրանսերենի ուսուցումը հնարավոր ընելով մոլեռանդական գրքերու ընթերցումը, իր միտքն ալ հայ եկեղեցիին մեջ տարօրինակ կրոնամոլությամբ համակված էր: Այս մոլեռանդ մտքին իբր Աստուծո մարմնացումը կը պատկերանար իշխանությունը: Քրիստոնյա, իսլամ, հեթանոս, ինչ որ ալ ըլլա, իշխան մը միշտ Աստվածային բխումն է իրեն համար»²: Նորընտիր պատրիարքը իր ուխտը կատարելու ժամին իրավացիորեն պատրիարքական պաշտոնը հոգևորական լինելուց զատ համարում է նաև քաղաքական. «Վանական մը, որ միայն հոգևոր գործերով զբաղված է, պիտի գիտենա՞ պատասխանել նաև քաղաքական պահանջմանց»³, - տարակուսում էր ուխտող պատրիարքը: Իր ուխտի ճառում նա ընդգծում էր ազգային ներքին կյանքում գոյություն ունեցող դժվարությունները, այն, որ եկեղեցական կազմակերպության վիճակը շատ հեռու է գոհացուցիչ լինելուց, որ հիսունից ավելի թեմեր մնացել են առանց հոգևոր առաջնորդի, բացակայում է կենտրոնի, թեմերի և վանքերի կապը: Առանց հոգևոր առաջնորդի և հոգևոր այցելուների մնացած գավառները դարձել են հերձվածների և տարբեր դավանանքների ճարակ: Իսկապես, նա զգում է իրավիճակի ողջ ծանրությունը, սակայն պատրիարքական գործու-

1. Առնագյուլյուր... 1888-90թթ., էջ 169:

2. Ա. Արփիարյան, Կ.Պոլսո պատիվամոլական փառաբանումները, Նոր կյանք, 1898թ., N 5, էջ 69:

3. Առնագյուլյուր... 1888-90թթ., էջ 179:

նեության ընթացքում քաղաքականությունից և դիվանագիտությունից հեռու այդ անձնավորությունը չի կարողանում դրսևորել իրեն որպես հմուտ պատիրարք և դառնում է Բ.Դռան հլու կամակատարը:

Գավառական առաջնորդների խնդրի քննարկման ժամանակ Յմայակ եպիսկոպոս Դիմաքսյանը այժմ առանց երկնչելու, բացահայտ հարցում է անում կեդրոնական վարչությանը. «Արդյոք կրնամք հարցնել թե Վասպուրականի առաջնորդ Խրիմյան Սրբազան ինչու՞ ի Պոլիս կգտնվի, ինչու՞ Տրապիզոնի առաջնորդն աստ է՞, ինչու՞ Մշո առաջնորդն Գրիգորիս աստ կթափառի և այլն»²: Եպիսկոպոսի ելույթի ամենասուր նետն ուղղված էր Հովհաննես Նուրյանի դեմ, որը թուրքական պաշտոնյա էր և միևնույն ժամանակ Ազգային ժողովի ատենապետ. «Նուրյան էֆենտի չի հասկնար մեր այս ըսածներն, վասնզի Բերա կնստի և չէ շրջած ի գավառն և չունի ի մոտո ժանոթություն գավառական առաջնորդաց բազմադիմի դժվարին վիճակեն»³: Հոգևոր առաջնորդների խնդրի քննարկման ժամանակ Ազգային ժողովում ելույթ է ունենում նաև 70-ականների կեսերին Վանի նահանգապետի տեղակալ, այժմ ազգային երեսփոխան Մարկոս Աղաբեկյանը, որը բավականին ընդարձակ գործունեության շառավիղ է գծում հոգևոր առաջնորդի համար. «Մեր առաջնորդներն այսօր միայն եկեղեցվո տեսուչ և ժողովրդյան հոգևոր հովիվ չեն, հապա կառավարության առջև տեսակ մը փաստաբան ժողովրդյան իրավանց, ժողովրդյան վրա ալ տեսակ մը պատգամավոր կառավարության կողմեն, միևնույն ժամանակ հոգևոր բանի քարոզիչ, ազգային Վարչության պետ, դպրոցներու վերին տեսուչ, ազգային իրավաբան, կառավարական օրենսգետ և այլն...»⁴: Դժվար է ասել, թե թուրքական կառավարությունն ընդունում էր հոգևոր առաջնորդի գործունեության այս լայն բնագավառը⁵: Մի բան պարզ էր, որ հայությունը Բ.Դռան աչքում ոչ թե քաղաքական միավոր էր, այլ կրոնական համայնք և հոգևոր առաջնորդը փաստորեն վարում էր նաև ողջ ժողովրդի քաղաքական կյանքը, միջնորդ լինելով պետության և ժողովրդի միջև:

1. Խոսքը վերաբերում է Գալեգին Սրվանձալանցին:

2. Առեմագլուխներ... էջ 206:

3. Նույն տեղում:

4. Նույն տեղում, էջ 209:

5. Այս հանգամանքն էլ, որ ժխտում և չէր ընդունում ցարական կառավարությունը իր հանրահայտ «Положение»-ով. գանկով, որ հայ եկեղեցին լրավորը չունի միջամտել պետության ներքին գործերին և հշան էր վերապահում միայն հագևոր, կուրատր-կերական և ընտանեկան լրագավառը:

Խրիմյանը չէր հաշտվում ստեղծված կացության հետ. նրա ուշադրությունը բևեռված էր անմիջապես Արևմտյան Հայաստանի վրա, որի թեմերի մեծ մասը մնացել էր առանց հոգևոր առաջնորդի: Պատրիարք չընտրվելուց հետո նա մեծ ջանքեր էր գործադրում վերստին երկիր դառնալու համար: Նա միշտ ելույթներ էր ունենում Ազգային Ընդհանուր ժողովի այն նիստերին, ուր քննարկվում էին գավառական խնդիրները, հոգևոր առաջնորդներին և կրոնական ժողովին վերաբերող հարցեր: 1888 թ. Մայիսի 9-ի նիստում Ընդհանուր ժողովը քննարկում է նախորդ՝ 1886-88 թթ. Կրոնական ժողովի (ատենապետ Մ.Խրիմյան) հաշվետվությունը. ելույթ է ունենում նախկին ատենապետը և քննադատում ազգային սահմանադրության այն հոդվածները, որոնք վերաբերում են Կրոնական ժողովին: Սահմանադրությունը բազմաթիվ պարտականություններ է դրել Կրոնական ժողովի վրա, առանց որևէ իրավունք սահմանելու նրա համար: «Ձեր կղերը գործություն չունի իր ձեռքը. գավառական այցելուք հազար ու մի կաշկանդումներ կը գտնեն իրենց դեմ»¹: Խրիմյանը խնդիր է դնում Կրոնական ժողովի առաջ «հովվական այցելություն» կոչված հոգևորականներին ֆինանսապես օժանդակելու համար. «Ինչպես կարելի է առանց դրամի գավառները շրջիլ, տքնիլ, աշխատիլ... Խրիմյան կրնա շրջիլ առանց դրամի, բայց այս ամեն եպիսկոպոսի, ամեն վարդապետի գործ չէ... Գիտե՞ք, թե ինչպիսի դժվարություններ կան հովվական այցելության դեմ»²: Հովվական այցելուներին ֆինանսապես ապահովելու դեմ են արտահայտվում այնպիսի երեսփոխաններ, որոնք երբեք դուրս չեն եկել Կ.Պոլսից և չգիտեն, թե ինչ դժվարությունների կարելի է հանդիպել Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներում շրջագայելիս:

Իր բոլոր ելույթները Խրիմյանն օգտագործում էր նորից գավառ վերադառնալու համար, որպեսզի Ընդհանուր ժողովը և նրա սրբազան նախագահը՝ պատրիարքը միջնորդեն Բ.Պռնան մոտ իր ազատության համար: «Ես ձեզ կենդանի օրինակ. ես, որ 30-40 տարիներ ուղղությամբ և հավատարմությամբ ծառայած եմ, այսօր մատնված ի Պոլիս կգտնվիմ. եթե կրնաք, եթե կարող եք, իմ շղթաներս քակեցեք, ինձմե ավելի լա՞վ հովիվ պետք է: Երբ այցելուն կշրջի, երբ կտեսնե ժողովրդյան թշվառությունը, կուզե տեղեկագրել, բայց ահա կտեսնաս, որ մի վաշխառու, որո կեղեքմանց դեմ է բողոքոյ, իսկույն կը մատնե

1. Ատենագրությունը... էջ 339:

2. Նույն տեղում:

գքեզ»¹: Խրիմյանը պարզ ու որոշակի նշում է, որ հայրենասեր գործիչների (միևնույն է հոգևորական, թե աշխարհական) մատնիչները ժողովրդին հարստահարողներն են՝ վաշխառուները, ցեցերը, որոնց համար չկա ազգային շահ, այլ միայն սեփական: Փաստորեն այդ անձնավորությունները քաջալերվում են պետության կողմից և շարունակում իրենց սև գործը: Խրիմյանը խնդիր է դնում՝ նոր ժամանակներին համապատասխան հոգևորականներ դաստիարակել, որպեսզի «առաջնորդք օրենսգետ ըլլան, հմուտ ըլլան, որպեսզի կարող լինեն ի հարկին պաշտպանել իրենց հոտին նյութական ու բարոյական շահերն»²:

* * *

Մինչ Խրիմյանը նման լեզվով գործունեություն էր ծավալել Կ.Պոլսի Ընդհանուր և Կրոնական ժողովներում, հայ ժողովրդի վիճակը բուն Արևմտյան Հայաստանում անընդհատ ծանրանում էր: Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը ղեկավարելու համար ստեղծված կուսակցությունները՝ սկզբում Արմենական, ապա Հնչակյան, մասնաճյուղեր են ստեղծում նաև Արևմտյան Հայաստանում (դա վերաբերում է Հնչակյան կուսակցությանը), որի անդամները շուտով հաստատվում են սկզբում Փոքր Հայքում, ապա նաև Կ.Պոլսում: Այդ ընթացքում հայկական մահանգների թուրքական իշխանությունները դիմում են սադրիչ գործողությունների, վիրավորում տեղի հայության ազգային-կրոնական զգացումները: Այդ պատճառով տեղի էին ունենում ընդհարումներ գավառահայերի և ոստիկանների միջև, որի արդյունքում լինում էին երկուստեք մարդկային զոհեր: Այդ գործողություններից մեծ արձագանք տվեց 1890 թ. հունիսի 18-ին Էրզրումի Մայր եկեղեցու և Սանասարյան վարժարանի խուզարկությունը թուրք ոստիկանների կողմից իբր թե զենք հայտնաբերելու նպատակով: Այդ խուզարկությունները լցրին հայության համբերության բաժակը, մանավանդ եկեղեցու խուզարկության ժամանակ պղծվեցին սրբազան անոթները: Տեղի երիտասարդները հարձակվեցին Մայր եկեղեցին պղծող ոստիկանների վրա: Ընդհարումների ժամանակ երկու կողմից էլ եղան զոհեր: Կատարվեցին ծերբակալություններ: Էրզրումի ցույցի և ընդհարումների լուրը հասավ Կ.Պոլիս: Տրապիզոնի մասնաճյուղի հնչակյան գործիչ-

1. Առեմագրությունը... էջ 339-340:

2. Նույն տեղում, էջ 340:

ներից մի քանիսը եկան Կ.Պոլիս, որոշելով եվրոպական դեսպանների աչքի առաջ կազմակերպել խաղաղ ցույց և սուլթանին ներկայացնել հայ ժողովրդի պահանջները՝ իրականացնել Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով նախատեսված բարենորոգումները, ազատել Էրզրումի ցույցի ծերբակալվածներին¹:

Ա.Արփիարյանը Էրզրումի մասին գրում է ոչ թե հունիսի 18, այլ հունիսի 6 (մեր կարծիքով դա սխալ է): Նա գրում է. «Էրզրումի եկեղեցուն կից գերեզմանատան մեջ 120 անգեն հայ ջարդվել էին թուրք զինվորներեն»²:

Կ.Պոլսում և Տրապիզոնում գտնվող հնչակյանները գտնում էին, որ պատասխան չարժուճը պետք է սկսվեր պատրիարքարանից: Բարեբախտաբար չուշացավ պատրիարքական միջամտությունը: Պատրիարք Աշրգյանը ներկայացավ սուլթանի առաջին քարտուղար Սուրեյա փաշային, բողոքեց Էրզրումի անգեն բնակչությանը կոտորելու համար և ներկայացրեց գրավոր հրաժարական³: Պատրիարքը բողոքում էր, որ կեղծ լուրերի հիման վրա խուզարկել են Կարնո եկեղեցին, փշրել սրբազան անոթները և ավելացնում, որ մի քանի ամիս առաջ նման լրատուների պատճառով «Վանա և Մշո մեջ ալ եկեղեցիք և մենաստանք կոխվեցան և դարձյալ ոչինչ գտնվեցավ»: Պատրիարքի անենակարևոր բողոքը «չարամիտ լրատուների և սաղորիչների» դեմ էր, սաղորիչներ, որոնք «փոխանակ յօրինակ այլոց պատժվելու, գերծ կացուցեցան և այսու քաջալեր գտան նույն կարգի անծինք»⁴:

Ազգային ժողովի երեսփոխանները համոզեցին պատրիարքին գրավոր հրաժարականի մեջ չեշտը դնել ոչ միայն Էրզրումի ջարդի վրա, այլև կրոնական առանձնաշնորհունների, ինչպես նաև հարստահարությունների վրա: Պատրիարքը անսաց երեսփոխանների խորհրդին և իր հրաժարականը լրացրեց գավառների հարստահարության, գրաքննության խստացման հարցերով. պատրիարքը բողոքում էր, որ «բանահյուսական քերթվածք և երգարանք արգելվեցան», իսկ նրանց «հեղինակները՝ աշխարհիկ և եկեղեցական անծինք ոմանք»

1. Է. Կոստանյան, Գում-Գալաթի ցույցը, Էրսերի հաս. զխառքյունների, 1990թ., N 8, էջ 67-79:

2. Ա. Արփիարյան, Կ.Պոլսի պահպանողական վարչությունները, Նոր կյանք, 1898թ., N 5, էջ 71:

3. Ասենագրութիւնը Ազգային ժողովոյ, 1890-94թթ., էջ 47:

4. Նույն տեղում:

իրև հասարակական անդորրը խանգարողներ «յաքսոր մշտնջենական դատապարտվելով՝ պատժվում են խստիվ»¹:

Էրզրումի դեպքերը խռովեցին Խրիմյանի հոգին: Էրզրումի զոհերը բզկտում էին նրա սիրտը: Կարծես թե թակարդ ընկած նրա հոգին ելք էր որոնում: Հենց այդ ժամանակ վանեցի ճանկուլյանը նրան ծանոթացրեց հնչակյան Ռուբեն Խանազատի հետ, որը Տրապիզոնից Պոլիս էր եկել մայրաքաղաքում ցույց կազմակերպելու հատուկ նպատակով²: Խորհրդակցություններ եղան ցույցի բնույթը որոշելու համար: Եղան տարբեր առաջարկություններ՝ հարծակվել Ռուսաստանի և Անգլիայի դեսպանատների վրա, սակայն այդ առաջարկը անմիջապես մերժվեց, պատճառաբանելով, որ Բ.Պուռը առիթից օգտվելով պատժական գործողություններ կսկսի հայերի դեմ: Անընդունելի համարվեց նաև պատրիարքի դեմ ցույցի գաղափարը, որովհետև վերջինս ոտնակոխ չէր արել սահմանադրական պաշտոնի պարտականությունը: Վերջապես համաձայնության եկան հուլիսի 15-ի ցույցի համար: Արփիարյանը չափազանցած գնահատական է տալիս հուլիսի 15-ի ցույցին. «Գործնական հեղափոխության թվականը բացվեցավ այդ օրը Գում-Գաբու»³: ճանկուլյանը և Խանազատը ցույցի գլխավոր գործողությունների մասին հաղորդում են Խրիմյանին, որն սկզբում ոգևորվում է, խորհելով, որ ցույցը կգրավի մեծ տերությունների ուշադրությունը, ապա՝ հուզվում, որ կարող է հայերից զոհեր լինեն: Ցույցից մի քանի օր առաջ Խրիմյանը լուր է ուղարկում Խանազատին, որ հրաժարվեն այդ անխոհեմ ձեռնարկից: Խանազատն այդ փաստը վերագրում է Խրիմյանի վախկոտությանը և փոքր-ինչ ծաղրով արտահայտվում Խրիմյանի «հեղափոխականության» մասին⁴: Բանը ոչ թե Խրիմյանի վախկոտության մեջ էր, այլ ուղղակի Խրիմյանը չէր հավատում ցույցի դրական արդյունքին: Մեր խնդրից դուրս է պատմել ցույցի մանրամասները կամ վերլուծել այն: Ժամանակակիցները կամ հետագա ուսումնասիրողները տրամագծորեն հակառակ գնահատական են տվել այդ ցույցին: Հնչակյան գործիչները՝ Արփիարյանը, Խանազատը, ճանկուլյանը ներբողում են այն, համարելով նոր ժամանակաշրջանի սկիզբ, իսկ Լեոն ծաղրանքով

1. Անենագրությունը Ազգային ժողովույ, 1890-94թթ., էջ 49:

2. Ռ. Խանազատ, Հիշողություններ Խրիմյանի մասին, էջ 7, 10-15, 18:

3. Ա. Արփիարյան, Ուշի, աշխ., Նոր կյանք, 1898, N 7, էջ 99:

4. Ռուբեն Խանազատ, Ուշի, աշխ., էջ 21:

է գնահատում այն¹: Մեր կարգիծով ճիշտը հավասարակշռված մոտեցումն է. ոչ չափազանցություն, ոչ սարկազմ: Դա առաջին զանգվածային ցույցն էր թուրքական բռնապետության դեմ Բեռլինի վեհաժողովից հետո²:

Մեզ հետաքրքրողը այդ շրջանում Խրիմյանի ծավալած գործունեության հետագա ընթացքն էր:

Էրզրումի ցույցի առթիվ հունիսի 18-ի Աշըգյանի անհաջող հրաժարականը իրական դարձավ Գում-Գափուից հետո: Մի ամբողջ ամիս Աշըգյանը թողեց պատրիարքարանը և քաշվեց Մաքրիգյուղի իր բնակարանը: Դադարեցին Ազգային ժողովի նիստերը, որոնք վերսկսվեցին միայն օգոստոսի 24-ին պատրիարքի հրաժարականը քննարկելու համար, որը ներկայացվել էր սկզբում սուլթանին, ապա միայն Ազգային ժողովին: Երեսփոխանների մեծ մասը քննադատեց պատրիարքի այդ քայլը, գտնելով, որ վերջինս պարտավոր էր իր հրաժարականը սկզբում ներկայացնել Ընդհանուր ժողովին, որովհետև նրա միջոցով էր հասել այդ պաշտոնին: Ժողովը քննարկում է ոչ միայն Բ.Դռանը ներկայացրած պատրիարքի հրաժարականի տեքստը, այլև Դատական նախարարի ծանուցումը, որտեղ Բ.Դռան պաշտոնյան պատասխանելով գավառների հոգևոր առաջնորդներին պաշտոնաձև անելու և Կ.Պոլիս բերելու փաստերին, հայտնում է, որ բոլոր գործողությունները կատարվել են պատրիարքարանի հետ համաձայնեցված:

Այդ ընթացքում համարձակ գործողությունների է դիմում Եկեղեցականների Համագումար ժողովը, որ հրավիրվում է երկու անգամ և երկու զեկուցագրեր հայ հոգևորականության անունից իբրև բողոք ներկայացնում Բ.Դռանը: Ձեկուցագրերը գրված էին խիստ տոնով: Հերքվում էր Դատական նախարարի հաղորդումը, թե ամեն ինչ կատարվել է «պատրիարքարանի հետ համաձայնությամբ», քանի որ դրանք «բացարձակապես ստիպման և ճնշման ներքև կատարված գործողություն մ'է, վասն զի պատրիարքարանն տակավին անգիտակ կգտնվի և այն պաշտոնաձև Առաջնորդաց նկատմամբ եղած ծանր ակնարկությանցն այն է՝ անոնց «վստահությունն չարաչար գործածելն և վարչական տեսակետով ինչ-ինչ պակասությանց մեջ գտնվի»:

1. Լևո, Թուրքստանի եղբայրության զաղափարաբանությունը, Խ. Ա. էջ 175:

2. Տես մանրամասն է. Կոստանյան, Գում-Գափուի ցույցը, Լրաբեր Խոս. գիտ., 1990թ., N 8, էջ 67-79:

լը»¹: Համագումար ժողովը բողոքում է, որ կայսերական կառավարությունը ոչ համաչափ վերաբերմունք է ցույց տալիս գավառական թուրքական պաշտոնյաներին և հայոց առաջնորդներին, մինչդեռ և թուրք պաշտոնյան, և հայ հոգևոր առաջնորդը պաշտոնավարում են կայսերական հրովարտակներով: Այդ հակասության պատճառով խանգարված են եկեղեցական կանոնները, ջլատված պատրիարքական իշխանությունը: Ըստ կայսերական հրովարտակի հանցավոր հոգևորականները պետք է պատժվեն պատրիարքի և հոգևոր առաջնորդի միջոցով, մինչդեռ խախտված է այդ իրավասությունը:

Համագումար ժողովը բողոքում է նաև, որ Բ. Դուռը արգելում է սուրբ գրքերի ընթերցումը եկեղեցիներում, պատճառաբանելով, թե թույլ է տալիս հին գրքերի ընթերցումը և արգելում «ի նորս հեղինակյալ և սակայն սքողյալ իմաստով վնասակար գրքեր»: Համագումար ժողովը մեկնաբանում է, որ հայ հոգևոր երկերը գրվել են «մեր եկեղեցվո հաստատության թվականեն... և ...անտ ի այսր հազարավոր տարիներե ի վեր նույնությամբ կմնան»: Ձեկուցագիրը բացահայտ ունի է, որ թուրքական կառավարությունն արգելում է հայոց պատմության, քրիստոնեական հավատի վերաբերյալ գրքերը, ուր գրված են «Հայաստան և Հայաստանեայց եկեղեցի» բառերը, հայոց հավատի համար զոհված զորավարների անունները, Վարդանի և Ավարայրի անունները: Թուրքական կառավարության գրաքննությունը հասել է այն աստիճանի, որ միջամտում է հայ եկեղեցու օրացույցի և տոնացույցի կազմմանը, նրա հրամանով «Տոն Տրդատա թագավորին մերո» բառակապակցությունը փոխվել է «Տոն Տրդատա», նույն ձևով կրճատվել են մնացած որակավորումները, որպեսզի չհասկացվի՝ ո՞վ է Տրդատը, Վարդանը և այլն: Բազմաթիվ հարցեր է բարձրացնում համագումար ժողովի տեղեկագիրը և համգում է վերջնական եզրակացության: Թուրքական կայսրության տիրապետության տակ գտնվող արևմտահայությունը զրկված է կյանքի, գույքի և պատվի ապահովությունից. «Աշխարհի մեջ ոչինչ կա ավելի նվիրական, քան կյանքն ու պատիվը, վասն որո, երբ ժողովուրդ մը ի վտանգի տեսնե զայնս, յուր կյանքն ու պատիվը պահպանելու համար կը պարտավորի աղաղակ բառնալ միշտ: ...Հայաստանի վարչական, դատական և ոստիկանական, ինչպես և տրոց բաշխման մեջ հայոց ազգը զրկված

¹ Ըստնագրությունը..., 1890-94թթ., էջ 64:

է վայելելէ կենաց, ընչից և պատվո ապահովություն և անդորրություն»¹: Համագումար ժողովի նախագահն էր Սկրտիչ Խրիմյանը, որն իր համախոհներով՝ Գարեգին Սրվանձտյանցի, Գրիգորիս Ալեաթճյանի և Մատթեոս Իզմիրլյանի հետ կազմում է այնպիսի մի տեղեկագիր, որի ոճը մի քանի անգամ խմբագրելուց հետո միայն Ազգային ժողովը համարձակվում է ներկայացնել Բ.Դռանը: Իսկ Ազգային ժողովում այդ տեղեկագրի համառոտ տարբերակի ընթերցումը առաջացրեց բուռն ծափահարություններ:

Համագումար ժողովը բաղկացած էր 9 բարձրաստիճան հոգևորականներից, որոնցից միայն չորս եպիսկոպոսներ էին կազմել, ապա ստորագրել այն: Հինգ եպիսկոպոսներ՝ Արիստակես Դերձակյան, Գրիգորիս Հովհաննիսյան, Վահրամ Մանուկ, Մելքիսեդէկ Սուրադյան, Սիմոն Սեֆերյան, հրաժարվեցին ներկայանալ և մասնակցել Համագումար ժողովին, հասկանալի է, որ հրաժարվեցին ստորագրել այն, վախճնալով իրենց վրա հրավիրել սուլթանի զայրույթը: Ազգային ժողովի երեսփոխանները տեղեկանալով այդ մասին՝ հարցաանդում արեցին չստորագրող եպիսկոպոսների բացակայության և անթույլատրելի վարքի մասին: «Այդ հինգ բարձրաստիճան եպիսկոպոսունք ինչ խորհրդով և ինչ մտածմամբ չեն ուզած ներկա գտնվիլ Համագումար ժողովու նիստերուն, մասնակցիլ անոր աշխատությանց և ստորագրել պատրաստյալ հիշատակագիրն: Այդ եկեղեցականաց ներկա խնդրույն մեջ բռնած ընթացքը և ձեռնպահությունը իբրև սև կետ պիտի մնա: Այդ եկեղեցականք արդյոք ո՞ր Ազգի և որ եկեղեցվո կպատկանին, եթե հայ ազգին և հայ եկեղեցվուն, պետք էր գիտնային, թե ամբողջ ազգն ու եկեղեցին կենսական խնդիր մը կ'ներկայացնեն կառավարության և այս տեսակ խնդրո մեջ անձնական հաշիվները և տարբեր տեսություններ, եթե երբեք ունեին, հարկ էր զոհել ի սեր ազգային շահուց»²: Ազգային ժողովի երեսփոխաններն ուզեցին պատասխան պահանջել հինգ բարձրաստիճան եպիսկոպոսներից: Դրանց առարկեց երեսփոխան Կարապետ Փանոսյանը, պատճառաբանելով, թե Ազգային ժողովը հավատաքննության ատյան չէ: Գրիգորիս Ալեաթճյանը պատասխանեց Ընդհանուր ժողովի երեսփոխաններին, որ համագումար ժողովի ավագագույն անդամ Խրիմյանի միջոցով կրկնակի հրավեր են հղել հինգ եպիսկոպոսներին՝ բացատրություն պահան-

1. Առնետգյուլիւնը..., 1890-94թթ., էջ 74:

2. Նույն տեղում, էջ 98:

ջելով իրենց արարքի համար, բայց նրանք հրաժարվել են պատասխանել նույնիսկ այդ հրավերին:

Երկար ժամանակ պատրիարք Աշըգյանը պնդեց իր հրաժարականի վրա: Իրերի բերումով այդ ժամանակ հրաժարական էր ներկայացրել նաև հունական պատրիարքը: Մոտենում էր սուլթանի գահակալության տարեդարձը: Երկու պատրիարքների բացակայությունը Ելզըզից կարող էր վիրավորել սուլթանի ինքնասիրությունը: Անհրաժեշտ էր խախտել հայ և հույն պատրիարքների միասնությունը: Սուլթանը հանձնաժողով կազմեց արքունի ծառայող ազդեցիկ հայերից: Դրա մեջ մտան Արտաքին գործերի խորհրդական Տատյան Արթին փաշան, դատական գործերի խորհրդական Վահան Էֆենդին, սուլթանի անձնական գանձի նախարար Յակոբ փաշան: Այդ եռյակը ամեն օր նիստ էր անում հրաժարված պատրիարքի մոտ, քննում նրա պահանջները: Աշըգյանը արտակարգ համառությամբ պնդում էր՝ կամ կատարել իր պահանջները, լուծել հայկական բոլոր խնդիրները, կամ էլ ընդունել իր հրաժարականը¹: Սուլթանը չէր ուզում կատարել ոչ մեկը և ոչ մյուսը: Հանձնաժողովի ջանքերը ապարդյուն էին անցնում: Եվ սուլթանը հրամայեց Տատյան Արթին փաշային բոլոր միջոցներով ստիպել պատրիարքին առանց սուլթանի կողմից ընդունվելու, առանց անենաթեթև զիջումների ետ վերցնել հրաժարականը: Արթին Տատյանը գնաց Մաքրիգեղ՝ պատրիարքի բնակարանը և համոզեց Աշըգյանին: Վերջինս ետ վերցրեց հրաժարականը և միայն այդ ժամանակ զգաց իր գործած սխալի ահագնությունը:

* * *

Այդ ժամանակամիջոցում Խրիմյանի վիճակը Կ.Պոլսում օրըստօրե ավելի էր ծանրանում: Թուխ ամպեր էին կուտակվում նրա գլխին, շուրջ բոլորը վխտում էին սուլթանական լրտեսները: Ծանր մթնոլորտից դուրս գալու ելք էր որոնում նա, մի կերպ, արտաքին միջամտությամբ Կ.Պոլսից հեռանալու համար: Եվ ահա ելքը գտնված է: 1890 թ. սեպտեմբերին Էջմիածնում պետք է կատարվեր մեռնածության հանդես, որին մասնակցում էին աշխարհի բոլոր ծայրերից ժամանած հայ ուխտավորները, ուր մնաց Խրիմյանի նման հեղինակություն վայելող բարձրաստիճան հոգևորականը: Խրիմյանը օգոստոսի սկզբին նամակով դիմեց ամենայն հայոց կաթողիկոս Մա-

1. Լ. Արիխայան, նշվ. աշխ., Նոր կյանք, 1898, N 7, էջ 162:

կար թեղուտցուն¹, խնդրելով պատրիարքի միջոցով իրեն հրավեր ուղարկել հանդիսությանը մասնակցելու համար: Խրիմյանը հույս ուներ Էջմիածին մեկնելով ազատվել սուլթանական զայրուքից: Սակայն հույսը չիրականացավ: Ստացա՞վ, արդյոք, կաթողիկոսը Խրիմյանի նամակը: Փաստաթղթերը լռում են: Պարզ է միայն արդյունքը: Դեկտեմբերի 14-ի Ազգային ժողովի նիստում, երբ Աշըգյանը հայտնում է, որ ետ է վերցրել հրաժարականը և ստանձնել իր պաշտոնը՝ «Կայսերական սրտաշարժ և անգին վստահության առջև Ազգիս երախտագիտության և հավատարմության թարգման լինելով», այդ ժամանակ արդեն սուլթանական կառավարությունը Խրիմյանին ուխտագնացության անվան տակ ստիպել էր մեկնել Երուսաղեմ՝ Ս.Յակոբի հայկական վանքը: Դա կրկնակի աքսոր էր նրա համար: Երուսաղեմում Խրիմյանը գտնվելու էր թուրքամետ պատրիարք Չարություն Վեհապետյանի աջալուրջ հսկողության տակ: Խրիմյանին աքսորելուց հետո Բ.Դուռը տարբեր պատժամիջոցներ կիրառեց մյուս երեք բարձրաստիճան հոգևորականների նկատմամբ, ովքեր Խրիմյանի ղեկավարությամբ համարձակվել էին կազմել Չամազունյար ժողովի տեղեկագիրը: Ազգային ժողովի երեսփոխան, Կրոնական ժողովի դերատեմապետ Գարեգին Սրվանձտյանցը այլևս չընտրվեց երեսփոխան, իսկ Գրիգորիս Ալեաթճյանի և Մատթեոս Իզմիրլյանի ընտրությունը Բ.Դուռը հրաժարվեց վավերացնել: Այդ մասին Ազգային ժողովին է հայտնում պատրիարք Աշըգյանը. «Վավերացված է կրոնական ժողովի 12 անդամոց պաշտոնը, բացի Իզմիրլյան և Ալեաթճյան սրբազաններեն, որոց տեղ կհանձնարարե նոր ընտրություն կատարել»²:

Ազգային ժողովի երեսփոխանները հանգստությամբ չեն ընդունում այդ փաստը և պահանջում են պատրիարքից. «Անհրաժեշտ է, որ Իզմիրլյան և Ալեաթճյան սրբազաններու պաշտոնավարությունը լքորեն խնդիր ըլլա Ս. պատրիարք հոր և Բ.Դռան, որպեսզի բարձվի այս թյուրիմացությունը»³: Դա, իհարկե, թյուրիմացություն չէր և ինչքան էլ Ընդհանուր ժողովը պահանջներ ներկայացրեց պատրիարքին, Բ.Դուռը չամսաց ոչ մի խնդրանքի:

Ուշադրության արժանի է մի հանգամանք: Ատեմագրությունների բժախնդիր ուսումնասիրողը եթե այլ աղբյուրներից չիմանա Մկրտիչ

1. ԳԱԽԻ, Խրիմյանի ձեռ. գ. 63:

2. Ատեմագրությունը..., էջ 136:

3. Դուռն տեղում, էջ 138:

Խրիմյանի պարտադրյալ «ուխտագնացության» մասին, ապա դա չի կարող իմանալ այդ հսկա հատորից: Միայն 1891 թ. սեպտեմբերի 4-ի Ազգային ժողովի նիստում Մարկոս Աղաբեգյանը ելույթ ունենալով Կրոնական ժողովի գործունեության մասին, խոսում է նաև Մկրտիչ Խրիմյանի մասին և նշում, որ նրանից լավ ոչ ոք չգիտի վանքերի և գավառների վիճակը և կարծես իմիջիայլոց ավելացնում է. «Երբ հայրիկ ի Ս.Երուսաղեմ ուղևորվեցավ, մնացյալ ութ անդամներեն ալ պաշտոնի կոչվելով, մեկնեցան»¹ և վաճառական խորհուրդը ցրվեց:

Երեսփոխանների ներկայությունը հավաստող ցուցակում Խրիմյանի անվան դիմաց սկզբում գրվում էր Բ1, Բ2, այսինքն՝ բացակա 1, ապա 2 անգամ, իսկ դրանից հետո սկսում են գրել Բպ՝ այսինքն բացակա բանավոր (այսինքն՝ հասկանալի) պատճառով: 1891 թվից, Աշըղյանի վերջնական հրաժարականից հետո Ազգային ժողովը փաստորեն ցրվում է և երեք տարվա ընթացքում չեն գումարվում Ազգային ժողովի նիստեր: 1894 թ. դեկտեմբերի 7-ին քաղաքական հանգամանքների բերումով դարձյալ հրավիրվում է Ազգային ժողովի նիստնոր պատրիարք ընտրելու համար: Նույնիսկ այդ ժամանակ Խրիմյանի անունը պահպանվում է երեսփոխանների ցուցակի մեջ և անվան դիմաց գրվում էր բպ, չնայած նա արդեն ամենայն հայոց կաթողիկոս էր: Միայն 1896 թ. հոկտեմբերի 31-ից նրա անունը հանվում է երեսփոխանների ցուցակից:

Այսպիսով, 1890 թ. դեկտեմբերից «Արծիվ» Խրիմյանը Երուսաղեմում փակվեց «Ճնճղուկի վանդակի մեջ»: Չնայած դրան, նրա հետ մամակազրական կապեր էին պահպանում և արևելահայ, և արևմտահայ հասարակական գործիչները: Նա քաջատեղյակ էր երկրում կատարվող բոլոր իրադարձություններին: Սուրբ Զակոբի վանախցում Խրիմյանն զբաղվում էր գրական գործունեությամբ: Տեղի տպարանում նա վերահրատարակեց «Զրավիրակ երկրին ավետյաց» կրոնաբարոյախոսական աշխատությունը: Ինչպես նշվում էր Կարապետ Եզյանին ուղղված մամակում, վերահրատարակությունը լրացվել է «Նորանոր տեսությամբ և հավելվածով»²: «Զրավիրակի» վերահրատարակությունից բացի Խրիմյանը ծեռնամուխ եղավ նոր ստեղծագործության: Նա սկսում է շարադրել իր հոգում և մտքում վաղուց հղացած «Պապիկ ու թոռնիկը»: Դրա շարադրումն ավարտվում է Երուսաղեմում:

1. Առեմագրությունք..., էջ 145:

2. Վ.ԱԼԹ, Խրիմյանի ֆ. (875), գ. 14:

Գրական գործունեությունը չէր բավարարում աքսորական գործչի հոգեկան պահանջները: Հասարակական գործիչները ելք էին որոնում նրան աքսորից ազատելու: Դա այնքան էլ հեշտ բան չէր: Հնչակյան կուսակցությունը Ռուբեն Խանազատին ուղարկեց Երուսաղեմ, որպեսզի կազմակերպի Խրիմյանի փախուստը Երուսաղեմից¹: Այնքան մեծ էր նրա անվան հմայքը, վայելած ժողովրդականությունը, որ նրան առաջարկվում էր հաստատվել եվրոպական որևէ ազատ երկրում և այնտեղից ղեկավարել հայ ազգային-ազատագրական շարժումը: Խրիմյանը հրաժարվեց այդ արկածախնդրական քայլից, մանավանդ դա համարյա անհնարին էր, որովհետև ինչպես Խրիմյանը ինքը գրում է. «Քրիստոսի ազատ քաղաքին մեջ ինչպես կաշկանդված եմ: Երկու անգամ լրտեսներ եկան Երուսաղեմ և երկար ժամանակ լրտեսեցին զիս. արդեն տեղական կառավարություն քառասուն աչքով կապահպանե զիս»²:

Խրիմյանն ընդամենը 6 ամիս էր Երուսաղեմում, երբ հեռագրերը գուժեցին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Ս.Տ. Մակար սրբազանի մահը: Խրիմյանի հոգում առկայծում է հույսի մի շող: Դեռ Մակար Թեղուտցու կաթողիկոսանալուց առաջ նա եղել էր կաթողիկոսական ընտրելի: Այժմ ավելի մեծ էր ընտրության հավանականությունը: Ողջ հայությունն սկսեց եռանդուն աշխատանք կատարել կաթողիկոսական ընտրությունները կազմակերպելու համար:

* * *

Սբ. Հակոբի վանքում փակված Խրիմյանը տոչորվում էր հայրենիքի կարոտից: Եվ նրա հոգում, մտքում ծլարծակում է մի նոր գործ՝ «Պապիկ ու թոռնիկ» աշխատությունը, որը ծոնում է «չինական ժողովրդին հայոց»: Այնքան ուժեղ էր նրա մեջ հայրենի Վասպուրականի կարոտն ու անհագ սերը, որ հայրենիքից աստանդական՝ իրեն կերպավորեց Վասպուրականի Արծակ գյուղում ծնված, Վարագա վանքում մաճկալություն արած շինական Պապիկի մեջ, որը մի քանի անգամ ապրուստ հայթայթելու նպատակով մեկնել էր Պոլիս և առաջացած տարիքում կյանքի դպրոցում տեսածն ու լսածը ավանդում է իր զավակներին, թոռնիկներին. «Ով Վասպուրական երկիր, իմ անձկալի հայրենիք, Պապիկ՝ և Թոռնիկ հատկապես ձեզ համար գրեցի

1. Ռուբեն Խանազատ, ճշվ. աշխ., էջ 27-28:

2. ԿՄԽ, Խրիմյանի ֆ., գ. 149, էջ 7:

Երուսաղեմի Սիոնի լեռան վրա, խաչի հովանյաց տակ. դու կարդալով կտեսնաս, որ Պապիկ Թոռնիկի նյութերը Վասսուրական երկրի շինական ժողովրդի ծաղիկներեն քաղած են, զոր փնջիկ կապելով և ահա ծերն՝ ծեղ կնվիրեն»¹: Աշխատությունը հրատարակվեց 1894-ին Էջմիածնում, երբ հեղինակն օծվել էր Ամենյան հայոց կաթողիկոս: 24 գլուխներից բաղկացած այդ աշխատությունը կարծես ամփոփում է Խրիմյան մտածողի, իմաստասերի, բանաստեղծական հոգու, ուսուցչի ու դաստիարակի խոհերը, մտորումները իր ժողովրդի, նրա հարատևող, աննկուն հոգու և ապագայի վերաբերյալ: «Երկիր», «Երկրի բնակիչներ (գյուղ և քաղաք)», «Յողագործություն և յուր արդյունք», «Փոխանակություն գյուղացվոց», «Վիճակ մեր արդի հողագործության», «Վարուցան և մշակական այլ աշխատանք», «Սերմի ընտրություն և սերմնացան», «Ջուր և ոռոգումն արտորեից ու դաշտից», «Մայր հողի տկարություն և զորություն», «Յունծք, կալ և կալատեղ», «Շտեմարան», «Ձմռան և անասնոց դարման», «Ոչխար և յուր ամենաշահ արդյունք», «Մշակություն ծառատնկոց», «Գյուղական ժողովրդի տուն ու կյանքը», «Գյուղական եկեղեցի և քահանա», «Գյուղական ժողովրդի վիճակի բարվոքումը», «Թոռնիկին հարսանիք» «Պապկե պսակ ի դաշտ», «Մեռելոց դաշտ և գերեզմանաց հիշատակարաններ», «Պապկե կտակ և մահ» աշխատության գլուխների մեծ մասի խորագրերն են սրանք, որոնք ինքնին հուշում են, թե ինչ հարցեր է քննարկում Պապիկ դարձած հայոց հայրիկը: Այդ հարցերի շրջանակը լայն է և ընդգրկում: Նրա մեջ արժանի գնահատական է ստանում աշխատանքը, որպես բոլոր բարիքների մայր և ծնող, ցույց տալիս, որ հասարակության բոլոր շերտերն ունեն իրենց համար սահմանված աշխատանքը, նույնիսկ երկրի թագավորը կամ ղեկավարը, եթե չաշխատի ուժերի ողջ կարողությամբ, ապա վատ կընթանան այդ պետության գործերը: Աշխատանքի նկատմամբ Խրիմյանի վերաբերմունքը ելնում է Աստվածաշնչյան պատգամից՝ «քրտամբ երեսից քոց կերիցես զհաց քո»: Այդ պատգամը նշանակում էր նաև, որ հանցանք է ուրիշի քրտինք յուրացնելը: «Պապիկ և թոռնիկը» 19-րդ դարի գյուղական կյանքի մի համրագիտարան է. ընթերցողի աչքի առաջ հառնում է այդ ժամանակի գյուղը իր առտնին հոգսերով, նկարագրվում գյուղացու ծանր աշխատանքը: Այդ բոլորը գուցորդվում են փիլիսոփա Պապիկի խոհերով և մտորումներով. ի՞նչ անել, ինչպե՞ս անել,

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկիր, էջ 24:

ի՞նչ միջոցներ օգտագործել գյուղատնտեսության զարգացումն ապահովելու համար: Առաջին և միակ ճանապարհը բոլոր գյուղերում պարտադիր կերպով դպրոցների, ուսումնարանների, կրթարանների հիմնումն է: Այս անգամ Խրիմյանը ելնում է Եղիշեի պատգամից. ինչպես կույրը զրկված է արևի ճառագայթներից, այնպես էլ տգետ մարդը զրկված է կատարյալ կյանքից: Առանց վերամբարձ խոսքերի, պարզ, բոլորին հասկանալի, մատչելի խոսքերով Խրիմյանը ցույց է տալիս ուսման և գիտության կարևորությունը գյուղատնտեսական նոր մեքենաներ ստեղծելու, դրանք օգտագործելու, բերքատվությունը բարձրացնելու համար: Հայաստանում հողագործությունը դեռևս գտնվում է «հնության խանձարուրի մեջ», ուրեմն պետք է գործադրել բոլոր միջոցները այդ խանձարուրից դուրս բերելու և առաջադիմական քայլ առնելու համար: Այդ աշխատության համարյա բոլոր մասերում Խրիմյանը չի զլանում ընդգծելու ուսման կարևորությունը, սակայն դա արվում է առավելապես գյուղատնտեսության զարգացումը ապահովելու և կյանքի անհրաժեշտ մակարդակին հասնելու համար: Խրիմյանը ցավով է նկատում, որ «հառաջադիմությունը» արևմուտքեն սկսեց, դեռ նոր մտած է Արևելյան դուռը, շատ ժամանակ է պետք, որ այդ դռնեն ներս մտնելով գա հասնի մեր աշխարհ».: Իսկ մեր երկրում առաջադիմության հաստատման ուղին դարձյալ ու դարձյալ «դպրոցն է ու լուսավորության ավազանը»: Գյուղացիության հետամնացության հիմնական դարմանը «դպրոցն ու կրթությունն է»: Դպրոցների հիմնումը Խրիմյանը դնում է հոգևոր Առաջնորդների հիմնական պարտականությունների մեջ: Սակայն հեղինակը տարբերակում է ժողովրդին նվիրյալ և ընչաքաղց հոգևորականներին: Վասպուրականին կարոտ Խրիմյանը մեծ համակրանքով է արտահայտվում Վարազա վանքի միաբան Դանիել վարդապետի մասին, որը տասից ավելի տարիներ անձնվիրությամբ ծառայել է ժողովրդին¹:

Ըստ Խրիմյանի դպրոցը բացում է մարդու աչքը, հոգին, ուղեղը, նրան դնում ճիշտ ճանապարհի վրա: Գյուղացի երեխաների կրթության մեջ Խրիմյանը շեշտը դնում է աղջիկների՝ իզական սեռի կրթության վրա, որի շնորհիվ նրանք կդառնան «խելացի տնտես և բարի մայրեր»²: Ընտանիքի շենությունը մեծ մասով կախված է կրթված, գի-

1. Դրքի լույս աշխարհ գալուց երկու տարի անց, 1896-ին Վանի ինքնապաշտպանության պարտությունից հետո, երբ բոլոր եպիսկոպոսները ներխուժեցին Վարազ, առաջին զոհերից մեկը եղավ Դանիել վարդապետը:

2. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 170:

տակից կնոջից: Նա կարող է լինել տղամարդուն հավասար աշխատող ծեռք: Կանանց տգիտությունը մեծ վնաս կարող է հասցնել ընտանիքի ամրությանը: Իր խոսքը հիմնավորելու համար Խրիմյանը վկայակոչում է Սողոմոն իմաստունի խոսքերը. «իմաստուն կանայք շինեցին զտունս, իսկ անզգամք ծեռք յուրյանց քակեցին»¹: Կնոջ կրթության համապատասխան մակարդակը անհրաժեշտ է նաև երեխաների, մատաղ սերնդի դաստիարակության համար, քանի որ՝ «մայրերն են միակ առաջին վարժապետ և կրթիչ իրենց զավակներուն»²: Այդ պատճառով էլ Խրիմյանը հորդորում է գյուղացիներին՝ ամեն ինչ անել, որ յուրաքանչյուր գյուղ ունենա և պահպանի իր դպրոցը: Դպրոցի պահպանության և զարգացման հոգսը հեղինակը դնում է անմիջապես գյուղացիների վրա, համոզելով, որ բոլոր ընտանիքները կալի ժամանակ «մեկ-մեկ կոտ ցորեն տան և հոգան դպրոցի բոլոր ծախքերը»: Ընդհանրապես գյուղացիների հարկերը նվազեցնելու հոգացող Խրիմյանը գտնում է, որ «դպրոցի համար եղած տուրքը այնպիսի մի կարևոր և շահավոր տուրք է, որ ծեր շատ ցավերուն դարման կը լինի»³:

Ըստ Խրիմյանի գյուղատնտեսական գիտելիքների որոշ մակարդակ խիստ անհրաժեշտ է բոլոր գյուղացիներին: Գիշտ է, նրանք իրենց մեջ ամբարել են մեր նախնիների դարավոր փորձը, սակայն դա բավարար չէ օրինավոր տնտեսություն վարելու համար, գյուղատնտեսական ցանկացած աշխատանքի համար: Գյուղատնտեսական մեքենաներն օգտագործելուց բացի խիստ կարևոր է ցանելիք սերմի ընտրությունը, ցանելու եղանակը, ժամանակը: Պակաս կարևոր չէ արտերի ոռոգումը: Ջրօգտագործման համակարգի պատշաճ ստեղծումն ու օգտագործումը, ըստ հեղինակի, հավասար է արգասավոր հողի արժեքին: Պատկերավոր համեմատությամբ Խրիմյանը գնահատում է ոռոգման դերը գյուղատնտեսության զարգացման մեջ. «Չողը իբրև մայրենի արգանդ սերմեր կընդունի», իսկ «Ջուրը հայրն է, որ կարբուցանե և կբեղմնավորե հողին արգանդ, որով կծնին անհուն, անհամար բուսականք»⁴: Մեծ հորը վայել հոգատարությամբ ու խնամքով Խրիմյանը մանրամասն բացատրում է իր ընթերցող թոռնիկներին ինչպես կատարել ջրտուրք բարձր արդյունավետության հասնելու համար: (Այժմ, երբ մեզ 100 տարուց ավելի է բաժանում

1. Խրիմյան Հայտիկ, Երկիր, էջ 172:

2. Նույն տեղում, էջ 175:

3. Նույն տեղում, էջ 175-176:

4. Նույն տեղում, էջ 61: .

այդ աշխատությունը գրելու ժամանակից, մույնիսկ հիմա կարող են ուսուցանող լինել խրիմյանի դասերը արհեստական ջրամբարներ կառուցելու վերաբերյալ, որպեսզի նրանց մեջ ամբարվեն ծնունդ և զարմանալի վարարումների ժամանակ հավաքված ջուրը, ամռան տապին չորացող բույսերին հագեցնելու համար): Իր երկարատև կյանքի ընթացքում հարուստ կենսափորձով մա հասցրել էր ծանոթանալ եվրոպական երկրների հողի պարարտացման արհեստական եղանակներին: Իր գիտելիքները մա այնպիսի մանրամասներով է բացատրում ընթերցող-թոռնիկներին, որ թվում է քո առաջ կանգնած է այդ բնագավառի մասնագետը:

Հողագործությունից հետո խրիմյանն անցնում է գյուղատնտեսության մյուս ճյուղին՝ անասնապահությանը: Ինչպես պահել տարբեր անասուններին, ինչպես օգտագործել նրանց աշխատանքը և տված բարիքները, - այդ բոլոր հարցերն իրենց պատասխանն են գտնում համապատասխան գլուխներում: Ընտանի կենդանիներից ամենաարդյունավետը խրիմյանը համարում է ոչխարը, որովհետև նրա տված օգուտը և շահը բացահայտվում է մի տարվա ընթացքում: Սակայն նրա աչքից չեն վրիպում նաև մյուս անասունները: Ընդհանրապես, խրիմյանի կարծիքով, պետք է զարկ տալ անասնապահությանը, որովհետև Հայաստանն ունի նպաստավոր բնական պայմաններ, մինչդեռ, ինչպես իրավացիորեն գտնում է հեղինակը, «մեր գյուղական ժողովուրդ անասնապահության մասին շատ ետ մնացած է, մա չի գիտեր, որ անասնաբուծությունը երկրագործության մի կարևոր ճյուղն է, ավելի շահավոր և արդյունավոր»¹:

Աշխատության մեջ քննարկվում է նաև մոր անտառների տնկման հարցը, քանի որ «մեր արևելյան աշխարհի անտառներու հարստութենեն շատ աղքատ է»², բնական անտառները Հայաստանում սակավ են և «անխնա կտրվելով» սպառնում են օդի աղտոտմանը: (Դարձյալ այժմեական խնդիր): Անտառազուրկ տարածքներում կլիման դառնում է գյուղատնտեսական աշխատանքների համար ոչ հարմար: Բնությունն առողջացնելուց բացի անտառը հարմար և էժան շինանյութ է, և խրիմյան պապիկը բոլոր գյուղական ընտանիքների պարտադիր գործն է համարում անտառատունկը, առհասարակ ծառատունկը և արհեստական անտառների բազմացումը:

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 88:

2. Նույն տեղում, էջ 106:

Խրիմյանի աչքից չի վրիպում նաև այգեգործության զարգացման խնդիրը: Ամեն վայրին համապատասխան պետք է աճեցնել մրգատու ծառեր, դրանց շարքում նա առանձնապես ընդգծում է թթաստամների դերը, որոնք համեղ և օգտակար միրգ մատակարարելուց բացի կարող են դառնալ շերամապահության զարգացման հիմքը: Ինչպես տեսնում ենք, Խրիմյանի դասերն ու խորհուրդները վերացական չեն, ելնում են ռեալ իրավիճակից, նպատակամղված են ժողովրդի կյանքի բարվոքմանը:

Ազգագրության գլուխգործոց է Թոռնիկի հարսանիքի նկարագրությունը, որն ընդմիջվում է հեղինակի խոհերով, խրատներով և նկատառումներով: Խրիմյանը խորհուրդ է տալիս խուսափել յոթ օր տևող շռայլ և անիմաստ ծախսերով հարսանիքից, որն աղքատ գյուղացու պարանոցին գամում է մի հսկա պարտք, այն վճարելու համար նոր ամուսնացած գյուղացի երիտասարդը հարկադրված բռնում է պանդխտության ճանապարհը: Հետևանքը՝ քայքայվում է նորաստեղծ մի ընտանիք:

Աշխատության այլաբանական մի գլուխ է «Պապկե պսակ ի դաշտ» խորագիրը կրող մասը: Խորհրդավոր այդ պսակի արարողության իմաստը հետևյալն է. եթե գյուղի քահանան Թոռնիկին ամուսնացնում է Շուշանի հետ, ապա Պապիկը հայ ժողովրդի բոլոր Թոռնիկներին պսակում է Մայր Հողի հետ, Մայրենի երկրի հետ և պատգամում՝ հավիտյան չթողնել երկիրը: Շուշանը մահկանացու է, թե մեռնի, Թոռնիկը ուրիշ կնոջ հետ կարող է ամուսնանալ: Եթե հողը մեռնի՝ «էն ժամանակ բոլոր Պապիկի տանն ընտանիք ի միասին կմեռնին»¹: Հողը գյուղացու և նրա ընտանիքի գոյության և հարատևության առաջին նախապայմանն է: Անհող և անաշխատ գյուղացին դատապարտված է կործանման: Սակայն հողը միայն մշակելի տարածք չէ: Խրիմյանի մոտ հողն այս դեպքում ավելի լայն հասկացություն է, հավասարեցված Հայրենիքի գաղափարին: Պապիկ Խրիմյանն իր հավերժական պատգամն է տալիս հայ ժողովրդին՝ չլքել հայրենի հողը. այն կանգուն է իր զավակների քրտնաթոր աշխատանքի շնորհիվ: Հայրենիքի գաղափարը թոռնիկների հոգում ամրապնդելու նպատակով հեղինակը նրանց շրջեցնում է իրենց ապուպապերի գերեզմանների մոտով, օրինությամբ հիշում է իր երկրի վաստակաբեկ մշակների: Նրանց օրինակով ուսուցիչ Պապիկը հորդորում է ունկնդիր

1. Խրիմյան Հայրիկ. Երկեր. էջ 138:

թռռնիկներին՝ լինել հայրենամվեր որդիներ, շենացնելով՝ սերնդեսերունդ փոխանցել հայրենի ժառանգությունը՝ Պապիկի թողած ժառանգությունը. դա մեր Հայրենիքն է՝ «Դաշտեր ու հողեր, որ միշտ իր տեղն անփոփոխ, հաստատուն է»¹: Նորագարթ երիտասարդությունը ժառանգություն է ստանում ամենամեծ հարստությունը՝ Հայրենիքը, նրա դաշտերն ու լեռները, նրա սուրբ հողը: Այդ պատգամից հետո խրիմյանը պատվիրում է՝ շիտակ քայլել «ուղղություն պահել, որ հավելու քեզ ժողովրդին վարկ ու վստահություն»:² Ժողովրդի սերն ու համակրանքը վեր է դասում ամեն ինչից՝ «աշխարհի բովանդակ ոսկին դորա հետ չի հավասարիր»²: Սակայն հեղինակը գտնում է, որ հեշտ չէ արժանանալ ժողովրդի համակրանքին. նա խոսքերով չի կերակրվում, այլ պահանջում է գործ, աշխատանք: Ժողովրդի համակրանքն ու սերը շահում են այն մարդիկ, որոնք աշխատում են բարվոքել նրա վիճակը, շենացնել երկիրը: Այդ հավերժ անանց և միշտ այժմեական խորհուրդներով ու պատգամներով խրիմյանն ավարտում է իր աշխատությունը:

Վարազա լեռը

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 159:
2. Նույն ակտում, էջ 161:

ԳԼՈՒԽ ՅՈՒՅԵՐՈՐԴ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

1892 թ. մայիսի 5-ին էջմիածնում կայացած կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ հայ հոգևոր և աշխարհիկ պատգամավորների միածայն քվեարկությամբ 72 քվեով Սկրտիչ Խրիմյանն ընտրվեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս:

Սինչ ընտրությունները նախընտրական մեծ պայքար էր ծավալվել հայ ժողովրդի բոլոր հասարակաշերտերի շրջանում: Կաթողիկոսական թեկնածու էին առաջադրված բազմաթիվ հոգևորականներ¹: Էջմիածնի միաբանության անդամներ, եպիսկոպոսներ Երեմիա Գալստյանը (կաթողիկոսական տեղապահ) և Արիստակես Սեդրակյանը հույս ունեին ընտրվել կաթողիկոս: Էջմիածնի համազգային ժողովը ընտրելի եպիսկոպոսների ցուցակից կաթողիկոսական թեկնածուներ ընտրեց Սկրտիչ Խրիմյանին և Մատթեոս Իզմիրլյանին. երկուսն էլ արժանավոր հոգևորականներ:

Շուտով հայտնի դարձավ, որ երկու թեկնածուներից ցարը վա՛լերացրել է Խրիմյանի ընտրությունը: Այդ լուրը սեպտեմբերի 5-ին Կ.Պոլսի պատրիարքարանից հեռագրով հաղորդում են Երուսաղեմում աքսորականի վիճակում գտնվող Խրիմյանին, հենվելով Կ.Պոլսի ռուսական դեսպան Նելիդովի հայտարարության վրա: Ամհրաժեշտ էր բանակցություններ վարել սուլթանի հետ՝ Խրիմյանին թուրքական հպատակությունից ազատելու և աքսորավայրից մեկնելու թույլտվություն ստանալու համար: Ամբողջ մի տարի ցարական կառավարության Արտաքին գործոց նախարարության տարբեր աստիճանի պաշտոնյաներ բանակցում էին Բ.Ղեան Արտաքին գործոց նախարարության համապատասխան աստիճանավորների հետ և ստանում

1. Երևաթաղի Հովհաննես Թումանյանը, ապագայի ամենայն հայոց բանաստեղծը, գտնվում էր համազգային ժողովի պատգամավորների շարքում: Ընաբարաբարի ևսում օրերին նա գրում է «Այդ», լրանաստեղծությունը, որտեղ «մաքելոյին կոսերի վսեմ խորհուրդ» էլ համարում ժողովի ընտրություն Խրիմյանին տեսնել ապագային պատալխանատու բարձր պիքրում: (Լ. Կարապետյան, Հովհաննես Թումանյանի հատարակական գործունեությունը, էջ 36-37)

բացասական պատասխան: Պատճառը սուլթանի վերաբերմունքն էր նորընտիր կաթողիկոսի նկատմամբ: Իր մերժումը սուլթանը մեկնաբանում էր կաթողիկոս ընտրված անձի անհամագիստ բնավորության, խռովարար լինելու, ժողովրդի մեջ հուզումներ առաջացնելու հատկություններով: Թուրքահպատակությունից չազատելու իր մերժումը Կ.Պոլսի ռուսական դեսպան Նելիդովի մոտ սուլթանը պատճառաբանում է հետևյալ կերպ. «Այս մարդը գրգռիչ և խռովարար է. կարելի չէ, որ ես ազատեմ զինքը: Երբ երբա Երևան ինչե՞ր չպիտի անե. մեր ու ձեր սահմանագլուխ միշտ խռովության մեջ պիտի ծգե և այսպիսով Խրիմյան Չեզ ևս վնասակար մի անձ է: Լավ է, որ ցարը այս ընտրությունը բեկանե և նոր ընտրություն լինի»¹: Սուլթանն արտակարգ «սրտացավություն» էր ցուցաբերում Ռուսաստանի նկատմամբ, զգուշացնելով արտաքին գործոց նախարարության աստիճանավորներին էջմիածնի նորընտիր գահակալից, որն ընդունակ էր խլրտումներ առաջացնել նաև արևելահայության մեջ²:

Տեական էին բանակցությունները երկու կողմերի միջև, առանց որևէ արդյունքի: Այդ պատճառով Կովկասի Քաղաքացիական մասի կառավարչապետ գեներալ-ադյուտանտ Շերեմետևը նպատակահարմար գտավ միջնորդել ցարի մոտ կաթողիկոսական նոր ընտրություններ նշանակելու համար: Սուլթանի մերժումից բացի գեներալ ադյուտանտը բացատրում էր, որ Խրիմյանը «ազգային գաղափարներին անմնացորդ նվիրված և ողջ հայության մեջ արտակարգ ժողովրդականություն վայելելու պատճառով հազիվ թե ցանկալի լինի ռուսական կառավարության համար իբրև էջմիածնի կաթողիկոս»³: Ըստ Կովկասի կառավարչապետի մտորումների կաթողիկոսական երկրորդ թեկնածուն՝ Մատթեոս Իզմիրլյանը, ևս անցանկալի անձ է, հետևապես անհրաժեշտ է 1894 թ. հայտարարել կաթողիկոսական նոր ընտրություններ անցկացնելու մասին:

Երուսաղեմում գտնվող Խրիմյանը այնտեղից ակնդետ հետևում էր բանակցությունների ընթացքին, նամակագրական կապ պահպանում արևելահայ և արևմտահայ հասարակական գործիչների հետ, խորհուրդներ հարցնում ու տալիս, թուրքահպատակությունից ազատվելու ուղիներ որոնում: Կ.Պոլսի հայ ազգային գործիչները ճնշում

1. ԳԱԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 149:

2. АВНР, Главный архив, ф. Армянские дела, д. 191, л. 5.

3. Նույն աղբյուր:

են գործադրում պատրիարք Խ.Աշըգյանի վրա, որպեսզի վերջինս այդ հարցով դիմի սուլթանին: Երկչոտ և զգույշ պատրիարքը մի անգամ կիսաբերան միջնորդում է Աբդուլ Յամիդի մոտ, սակայն սուլթանը կտրուկ արգելում է նման հարցերով դիմել իրեն: Բանակցություններ վարելու հետագա ընթացքը հիմնականում մնում է ռուս աստիճանավորների վրա: Կ.Պոլսի ռուսական դեսպան Նելիդովից բացի գործին միջամտում է Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարար Գիրսը՝ սուլթանին հաղորդելով ցարի անմիջական կարծիքը. «Ինքնակալը գտնում է, որ Խրիմյանի կաթողիկոս չհաստատվելը ներկայացնում է անհամեմատ ավելի մեծ վտանգ, քան այն դժվարությունները, որ կարող են ծագել նրա էջմիածնում հաստատվելով, որտեղ իշխանությունների խիստ հսկողությունը կխանգարի նրան խառնվել արևմտահայերի քաղաքական գործերին: Երկու տերությունների ընդհանուր թշնամիները կարող են խռովություն սերմանել հայերի մեջ, եթե ձգձգվի Խրիմյանի հաստատումը»¹: Ընդառաջելով ցարի խնդրանքին. Աբդուլ Յամիդը համաձայնվում է Խրիմյանին ազատել աքսորից և թուրքահպատակությունից: Ստատս-խորհրդական, Կ.Պոլսի գործերի հավատարմատար ժաղավսկոյը 1893 թ. ապրիլի 23-ին (մայիսի 4-ին) այդ լուրը հաղորդում է Նելիդովին, ավելացնելով, որ մինչև սուլթանի իրադեհի հրապարակումը ցանկալի չէ լուրի հրապարակումը: Չորս օր անց մույն ժաղավսկոյը Շերենետևին է հղում մանրամասն և ընդարձակ մի նամակ, պատմելով նաև սուլթանի և Նելիդովի հանդիպման մասին: Նամակի բովանդակությունը լույս է սփռում 19-րդ դարի 90-ական թվականների ցարի և սուլթանի վարած հակահայկական քաղաքականության մանրամասների վրա: Սուլթանը Ալեքսանդր III-ին սիրաշահելու նպատակով Նելիդովի կողմից արված ցարական առաջարկը ընդունում է առանց հապաղման, մի քանի օրվա ընթացքում անհրաժեշտ կարգադրություններ անում նորընտիր կաթողիկոսի մեկնումն էջմիածին դյուրացնելու և արագացնելու համար: Այդ բոլորով հանդերձ, սուլթանը ներկայացնում է մի քանի պահանջներ հայոց վեհափառի ուղերթի վերաբերյալ, զգացնել տալով, որ այդ հարցում որևէ զիջում չի լինելու: Թուրքիայի արտաքին գործոց նախարար Սաիդ փաշան այդ պահանջներն անձամբ հաղորդում է ժաղավսկոյին: Սուլթանը պնդում է, որ կաթողիկոսի ճանապարհը դե-

1. АВРР, Главный архив, ф. Армянские дела, д. 191, л. 14.

պի Էջմիածին չանցնի Կ.Պոլսով և Արևմտյան Չայաստանով, արգելելով Խրիմյանին վերջին հրաժեշտը տալ արևմտահայության ներկայացուցիչներին: Սուլթանը նշում է նորընտիր կաթողիկոսի ուղին. շոգենավով Յաֆայից Տրիեստի ճանապարհով անցնել Օդեսա, այնտեղից՝ Էջմիածին: Այդ ուղերթով Աբդուլ Չամիդը միանգամից վճռում է երկու հարց. խոչընդոտել արևմտահայերի հասարակական հուզումներին և չկազմակերպել բարձր մակարդակի ընդունելություն կաթողիկոսի համար: (Վաղնջական մի սովորությունն էր, որ արևմտահայերից ընտրված կաթողիկոսը պետք է արժանանար սուլթանի հանդիսավոր ընդունելությանը և պարզևատրվեր թուրքական կառավարության ամենաբարձր շքանշանով): Այդ ուղերթով սուլթանն ազատվեց նման մտահոգություններից: Աբդուլ Չամիդը հրահանգեց ֆինանսների նախարարությանը շուտապ հաշվարկ կատարել և ամբողջությամբ վճարել Խրիմյանին հասանելիք թոշակը, որ չէր տրվել նրան աքսորում գտնվելու ողջ ընթացքում: Միայն դրանից հետո, 1893 թ. հունիսի 3-ին (ընտրությունից 13 ամիս անց) Խրիմյանն ստացավ ցարի բարձրագույն հաստատությունը: Հունիսի 10-ին ցարական հրովարտակով Խրիմյանին շնորհվեց ադամանդյա խաչ վեղարի վրա կրելու համար և նա դասվեց Ալեքսանդր Նևսկու կայսերական ասպետության կարգը¹: Հենց հունիսի 3-ին Երուսաղեմի ռուսական հյուպատոսը Խրիմյանին հաղորդեց բարձրագույն հաստատման հրամանը, իսկ հունիսի 4-ին լուրը հեռագրով հաղորդվեց Էջմիածին: Այժմ բանակցություններ սկսվեցին Կովկասի կառավարչապետ Շերեմետևի և Էջմիածնի միաբանության միջև: Պաշտոնական լուրը կառավարչապետը Էջմիածին հաղորդեց միայն հունիսի 13-ին, իսկ 21-ին Մայր Աթոռից պատվիրակություն ուղարկվեց Երուսաղեմ, վեհափառին Էջմիածին ուղեկցելու համար: Պատվիրակության կազմում էին եպիսկոպոսներ Արիստակես Սեդրակյանն ու Սարգիս Տեր-Գասպարյանը, վարդապետներ՝ Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանն ու Եփրեմ Սուքիասյանը²:

Հրավիրակները Բաթումից նավով անցան Տրապիզոն, Սանսուն, Կ.Պոլիս, Ալեքսանդրիա. նրանք Երուսաղեմ մտան մեկ ամիս անց՝ հունիսի 22-ին: Հանդիսավոր հանդիպումը Խրիմյանի հետ կայացավ մյուս օրը: Հանդիսությունների ժամանակ իրենց աքսորական եղբորը

1. Հ. Ասաբեկյան, Խրիմյան Հայրիկի կաթողիկոսական ընտրությունը. Թիֆլիս, 1893, էջ 10, նաև Кавказ, 1893г., N 192, 21 июля.

2. Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 5000, նաև Кавказ, 1893г., N 160:

ջերմ ուղերթ մաղթեցին միաբանության անդամները և Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Չարություն Վեհապետյանը: Օգոստոսի 3-ին Խրիմյանը հրավիրակների և միաբանության մի քանի անդամների ուղեկցությամբ ճանապարհվեցին Զոպպե, ուր երկու օր մնալուց հետո շարունակեցին ճանապարհը դեպի Եգիպտոս: Հունիսի 7-ին նրանք Ալեքսանդրիայում էին: Երեք օր եգիպտահայությունը ջերմ ընդունելություն ցույց տվեց հայոց հայրապետին: Նա արժանացավ մահ Եգիպտոսի փոխարքայի ընդունելությանը: Օգոստոսի 14-ին ողջ խումբը նավով հասավ Տրիեստ: Ճանապարհին հանգրվանած բոլոր վայրերում տեղի հայությունը կազմակերպում էր արտակարգ ջերմ ընդունելություն: Այդ վայրերի հայ համայնքների ներկայացուցիչները իրենց սրտի խոսքը, ուղերձ-մաղթանքներն էին ուղղում նորընտիր կաթողիկոսին: Բացառիկ ջերմ էր հանդիպումը հունգարահայ կաթոլիկ համայնքի ներկայացուցիչների հետ: Հանդիպման բոլոր մասնակիցները զերծ էին դավանական տարբերությունը ընդգծելուց: Հայոց հայրիկը իր հունգարահայ զավակներին հայտարարում էր, որ դավանանքը խղճի գործ է և ինքը հավասարապես իր որդիներն է համարում բոլոր դավանանքի հայերին, գլխավորը համարելով ազգային պատկանելությունը:

Խրիմյանը մի քանի օր մնաց Տրիեստում, ապա այցելեց Վենետիկ. սբ. Ղազարյ կղզին: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամների հետ Խրիմյանը նամակագրական կապ էր հաստատել դեռևս 1858 թ. սկսած: Այժմ նա անձամբ եղավ հայ մշակույթի այդ հռչակավոր օրրանում, ծանոթացավ տեղի ազգանվեր գիտական ու մշակութային այրերի հետ: Օգոստոսի 20-ին կաթողիկոսը կառքով մեկնեց Վիեննա, ուր նրան դիմավորելու էին եկել եվրոպական տասնհինգ քաղաքների պատվիրակներ, հայ համայնքների նշանավոր գործիչներ, դրանց շարքում՝ Ավստրիայում Պարսկաստանի դեսպան հայազգի Նարիման խանը, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության արքահայր Արսեն Եպիսկոպոս Այտնյանը և ուրիշներ:

Օգոստոսի 22-ին կաթողիկոսն իր շքախմբի հետ մեկնեց Վիեննայից և մեկ օր անց ոտք դրեց ռուսական պետության սահմանը: Ավելորդ է շեշտել բոլոր վայրերի բացառիկ ջերմ ընդունելության մասին: Ուղերթն ընթացավ Վոլոչինսկ-Օդեսա-Սևաստոպոլ-Բաթում-Թիֆլիս վայրերով: Տեղի հայության խնդրանքով Վրաստանում կաթողիկոսն իր ուղին շեղեց դեպի Սուրան և Մցխեթ, իսկ օգոստոսի 29-

Օգոստոսի

ին նա վիրահայ մշակութային կենտրոն Թիֆլիսում էր: Այստեղ ևս հայ հասարակության, Կովկասի կառավարչապետության տարբեր աստիճանավորներ խրիմյանի պատվին կազմակերպեցին ջերմ ընդունելություններ և հանդիսություններ: Ողջ շքախումբը կաթողիկոսի հետ միասին Թիֆլիսում մնաց մինչև սեպտեմբերի 7-ը, ապա ուղևորվեց Երևան¹: Սեպտեմբերի 10-ին նրանք Երևանում էին, իսկ 12-ին՝ Էջմիածնում: Խրիմյանի ճանապարհորդությունը տևեց ութսուն օր: Սեպտեմբերի 25-ին նորընտիր կաթողիկոսը հավատարմության երդում ուխտ կատարեց ռուսական կառավարության հանդեպ, իսկ սեպտեմբերի 26-ին՝ Վարազա Սբ.հաչի կիրակի օրը կայացավ կաթողիկոսի օծման հանդիսավոր արարողությունը²: 1892 թ. մայիսի 5-ից՝ Էջմիածնում կաթողիկոսական ընտրությունից մինչև օծվելու օրը անցավ 17 ամիս:

* * *

Մակար կաթողիկոսի մահից հետո, 1891 թ. մինչև 1893-ի սեպտեմբեր կաթողիկոսական թափուր գահը բարձրացավ իսկապես համազգային ընտրյալ Մկրտիչ խրիմյանը: Ուսումնասիրողների մի մասը այն կարծիքն է արտահայտել, որ խրիմյանը զերծ էր կազմակերպական ունակություններից և նրա կաթողիկոսական գործունեության ժամանակահատվածը ոչ մի բանով աչքի չընկավ: Չցանկանալով ընկնել ծայրահեղությունների մեջ, մանրակրկիտ ուսումնասիրելով արխիվային փաստաթղթերը, գալիս ենք այն եզրակացության, որ Մկրտիչ Ի-ը բնավ էլ չի զիջել իրեն նախորդած կաթողիկոսներին. իր ծագման և ակունքների շնորհիվ նա միշտ կենդանի կապ է պաշտպանել արևմտահայ և արևելահայ ժողովրդական զանգվածների հետ: Նրան գրել են բոլոր հասարակական շերտերի ներկայացուցիչները, բոլոր մանակագիրները անպայման ստացել են կաթողիկոսի պատասխանը: Խրիմյանն իր գահակալության շուրջ 14 տարիների ընթացքում զբաղվել է այն բոլոր խնդիրներով, ինչ հուզել է հայ ժողովրդին, հայ հասարակական կյանքն ու միտքը 1890-ականներից մինչև 1907 թ.: Բազմաբնույթ և բազմաբովանդակ էին այդ խնդիրները:

Մակարի մահից հետո ծայրաստիճան պառակտված էր Էջմիածնի միաբանությունը: Տեղապահ Երեմիա եպիսկոպոս Գալստյանը, կա-

1. Кавказ, 1893г., N 238 (7 сентября):

2. Նույն տեղում. N 257:

թողիկոս ընտրվելու մարմաջով տարված, չէր ղեկավարում միաբանության գործունեությունը: Բարձիթողի էին արվել «Արարատ» ամսագրի հրատարակության, Գևորգյան ճեմարանի անխափան գործունեության խնդիրները: Նորընտիր կաթողիկոսը ծեռնամուխ եղավ Մայր Աթոռի ներքին բարեկարգության հարցերի լուծմանը: Կազմեց Ուսումնական խորհուրդ, որը զբաղվելու էր ճեմարանի խնդիրներով: Տեսուչի պաշտոնից ինքնական հեռացավ Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանը, պատրվակելով, որ կաթողիկոսը ճեմարանից հեռացրել է իր կողմից հովանավորվող երգեցողության ուսուցիչ Կարա-Մուրզային: Նորեկ կաթողիկոսի այդ խիստ գործելակերպը բացատրվում է նրա բարոյական բարձր չափանիշներով, որից, ըստ նրա, շեղվել էր հայտնի երգահանը, «որը կինը թողած մի ուրիշ կին կպահեր աստի Կաղարշապատ առանց ամաչելու»¹: Դրանից բացի կար մի այլ պատճառ. ազգային ոգու արտահայտիչ կաթողիկոսը չէր հանդուրժում, որ Կարա-Մուրզան հայկական ծայնանիշների փոխարեն ճեմարանի ուսանողներին ուսուցանում էր եվրոպական նոտաները: Երաժշտության ծայնանիշների նկատմամբ այդ պահպանողական վերաբերմունքը չէր բխում ժամանակի ոգուց:

Ամհամաձայնություն էր տիրում ճեմարանի ուսուցչական կազմի մեջ: Ազգային կուսակցություններն իրենց տարածայնությունները փոխադրել էին ճեմարան: 1893-94, ապա 94-95 ուսումնական տարիներին խռովություններ են ծագում ճեմարանի ուսանողության շրջանում: 1894 թ. գարնանային քննություններից հետո ցրվում է ճեմարանի ուսանողական կազմը: Մնում են միայն արևմտահայ ուսանողները: Նոր ուսումնական տարում անհրաժեշտություն է առաջանում ընտրել նոր ուսուցչական կազմ: Կաթողիկոսի եղբոր որդին՝ Խորեն Խրիմյանը, ժամանակի իրադարձությունների ակնառատեսն ու արձանագրողը, Կ.Պոլիս ուղղած նամակում հաղորդում է. «Նոր խումբ կազմելու համար բավական դժվարություն կա: Ամոնք, որ կարող են ու հարմար կդատվին՝ անցյալ ունին այս վանքին մեջ: ... Լուրջ և անկողմնակալ մարդիկ ճարել գրեթե անկարելի է: Ամենքը ևս այս կամ այն կուսակցությանը՝ կպատկանին և զիրար ոտնակոխ անելու համար ամեն միջոց և հնար ի գործ կդնեն»²: «Մշակին» հարող 60 ուսանող գիշերը հարձակվում են նոր նշանակված տեսուչի վրա,

1. ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII Բ, գ. 3356:

2. Նայն տեղում, գ. 3367:

պահանջելով նրա հրաժարականը: Վեհափառի միջամտության շնորհիվ հաջողվում է ազատել տեսուչին: Այդ դեպքը պատճառ է դառնում, որ կաթողիկոսի հրամանով ճեմարանից հեռացվում են խռովություն հրահրող ուսանողները: Այդ ականա գործողությունը վշտացնում է Խրիմյանին. նա գրում է. «Ես գորով ու զուր ունիմ ի վերա զավակաց ազգին և առավել ևս նոցա, որք ժողովել են ի ծոց Մայր Աթոռ ճեմարանին, արարյալ կրթություն, շնորհ և ուսումն»¹: Սրտի ցավով հեռացնելով անկարգապահ ուսանողներին, կաթողիկոսը շարունակում է. «Ես չկամիմ և զրկանս իսկ համարեմ զմի աշակերտ անգամ արծակել ի ճեմարանեն, այլ հարկ ի վերա իմ կա ի բաց բառնալ ի միջոց զայդ խմոր գայթակղության»²: Վեհափառի հաջորդ քայլը ճեմարանում խռովություն հրահրող երկու ուսուցչի և երկու վարդապետի հեռացումն էր³: Կազմվում է նոր ուսուցչական խումբ, բաղկացած «կարող և տոկուն անձերե: Փորձառություն ալ ունին: Կարեն դիմադրել ամեն փորձությանց»⁴:

Կաթողիկոսը միջամտում է ոչ միայն Գևորգյան ճեմարանի, այլև Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի և Շուշու թեմական դպրոցի հուզումներին: Համեմատաբար թեթև հարթվում է Ներսիսյան դպրոցի կնճիռը: Երկար է տևում Շուշիի թեմական դպրոցում ծագած խռովությունը: Թեմական դպրոցի աշակերտները ըմբոստանում են հոգաբարձության դեմ: Կաթողիկոսը չի ցանկանում դպրոցից հեռացնել աշակերտներին. նրա հրամանով հեռացվում են խռովություն գրգռող ուսուցիչները, ապա ներում է շնորհվում նաև վերջիններիս⁵: Սակայն ըստ արժանավույն չի գնահատվում վեհափառի քրիստոնեական ներողամտությունը. շարունակվում են գժտությունները՝ մի կողմից հոգաբարձության, տեսչի և ուսուցչական խմբի, մյուս կողմից Արցախի թեմի հոգևոր առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոս Ալվազյանի միջև: Երկու կողմից էլ իրար անվանարկող և ամբաստանող հեռագրեր են ուղարկվում Կաթողիկոսին: Դպրոցը ժամանակավորապես փակվում է: Էջմիածնի միաբանության անդամ Կյուրեղ վարդապետը, որի անաչառության վրա մեծ վստահություն ուներ Խրիմյանը, ուղարկվում է Շուշի՝ քննություն կատարելու: Քննության արդյունքից պարզվում

1. ՀՀ ԿԹՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 268, ք. 67:

2. Նույն տեղում:

3. ԳԱՄԺ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII Բ., գ. 3372:

4. Նույն տեղում, գ. 3370:

5. ՀՀ ԿԹՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 268, ք. 69:

է, որ հավասարապես մեղավոր են երկու կողմը: Կուսակցական տարածայնությունները, «մշակական» և «նոր-դարական» պառակտումները փոխադրվել են դպրոցական ասպարեզ: Հոգևոր առաջնորդի հեղինակությունը պահելու համար խրիմյանն ընդունում է հոգաբարձության և ուսուցչական կազմի հրաժարականը, սակայն գործը դրանով չի ավարտվում: Կաթողիկոսն զգում է, որ «առաջնորդն էլ իր մեծ սխալներն ու անշնորհքություններն ունի» և մտադրվում է կարճ ժամանակամիջոցում նրան էլ հրաժարեցնել: Էջմիածնից Նահապետ վարդապետը վեհափառի կողմից առաքվում է Շուշի՝ դպրանոցը բացելու, ուսուցչական նոր խումբ կազմելու համար: Տեական էին վեհափառի ջանքերը թեմական դպրոցների վիճակը կարգավորելու ուղղությամբ: Կաթողիկոսական գործունեության ողջ ընթացքում խրիմյանն իր ուշադրության կենտրոնում պահեց դպրոցական խնդիրները:

Կաթողիկոսի աշխատանքներում մեծ տեղ է զբաղում նաև հրատարակչական գործի կարգավորումը: Նա մեծ ջանքեր է թափում կաթողիկոսության պաշտոնական օրգան «Արարատ» ամսագրի հրատարակչության գործը անհրաժեշտ աստիճանի բարձրացնելու համար: Կաթողիկոսի կողմից կազմվում են խմբագրական և տպարանական մարմիններ: Խրիմյանը ցանկանում է ամսագրի ծավալը մեծացնել, դարձնել «Հանդես ամսօրյայի» չափ և հրատարակել ամիսը երկու անգամ: Սակայն այդ չի հաջողվում: Զգալիորեն փոխվում է ամսագրի բովանդակությունը: Հասարակ ժողովրդի լուսավորության գործը իր հավատամքը դարձրած խրիմյանն աշխատում էր, որ «Արարատի» բովանդակությունը մատչելի լինի բոլոր շերտերի անձանց համար¹: Խրիմյանը մեծ կարևորություն էր տալիս հրատարակչական գործին: Մի փոքրիկ փաստ: Երուսաղեմից Էջմիածին ուղևորվելու ճանապարհին, դեռ կաթողիկոս չօծված, Վիեննայում, Մխիթարյանների վանքից նա գնում է տառերի նոր մայրեր և ծուլել տալիս Էջմիածնում²:

Նորընտիր կաթողիկոսի առաջնահերթ գործերից մեկը դարձավ Սինոդի աշխատանքները կանոնավորելը: Մակարի մահից հետո բարձիթողի էին արվել Սինոդի աշխատանքները, բազմաթիվ հոգևոր խնդիրներ սպասում էին իրենց լուծմանը: Խրիմյանի հրամանով Սինոդն սկսում է ամեն օր նիստեր գումարել և ականատեսի վկայությամբ «օրական 30-40 խնդիր կմատուցվի»: Նա անձնական օրինակով ստի

1. ԳԼՄԺ, № 1. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 3955:

2. Նույն տեղում:

պում է Սինդոն կատարել ամենօրյա աշխատանք: Աքսորավայրում անգործության դատապարտված խրիմյանը էջմիածնում ցուցաբերում է գործելու արտակարգ եռանդ: Նա օրական ընդունում է 20-30 այցելու և խնդրատու: Հատուկ ուշադրություն է դարձնում հեռուներից եկած այցելուների վրա, որոնց թիվն օրեցօր աճում է: Կաթողիկոսի մեծ ժողովրդկանություն վայելող անձն ու անունը էջմիածին էին բերում խնդրատուների անվերջանալի մի շղթա: Ժողովրդի ծոցից դուրս եկած կաթողիկոսի համար դժվար էր նրանց մերժելը, սակայն նա զգում էր, որ այդ ընդունելությունները իրեն թույլ չեն տալիս զբաղվելու Մայր Աթոռի ներքին բարեկարգություններով: Կաթողիկոսին պետք էին հավատարիմ գործակիցներ, որոնց նա չէր գտնում միաբանության անդամների մեջ: Նրա մտահոգություններն է արտահայտում եղբորորդին՝ Խորեն Խրիմյանը, Կ.Պոլիս ուղղված նամակում, դիմելով Կ.Պոլսի նախկին պատրիարքական փոխանորդ Հովհաննես Սկրյանին, որի օգնության կարիքն էր զգում ներկա կաթողիկոսը. «Ո՛ր էր, թե տեր Սկրյան հայր այստեղ լիներ և պատրիարքության օրերուն պես գործոց դյուրություն տար, փոխանորդեր: Ոչ մին այդ շնորհ չունի: Ունեցողն ալ ինքզինք ու իր շահ փնտրելեն աչք չի բանար... ինչպես պիտի վարվին խեղճ խնդրատուին հետ: ...Անվերջանալի գործեր կան այստեղ, բայց մարդ չիկա, եղածին մեջն ալ կամք չիկա», - ահա թե ինչպիսին էր գործերի վիճակը էջմիածնի միաբանության մեջ¹: Միաբանության կազմը բարելավելու համար կաթողիկոսը ձեռնարկեց որոշ միջոցառումներ: Անաչառությամբ գործելու նպատակով նա էջմիածնից հեռացնում է նաև իր հետ Արևմտյան Հայաստանից եկած հոգևորականներին և իր մտերիմներին: Եպիսկոպոս Գրիգոր Աղվանյանը մեկնում է Պարսկաստան՝ իբրև հոգևոր թեմի առաջնորդ, Սահակ Ալվատյան վարդապետը՝ նրան օգնական: (Երկուսն էլ Խրիմյանի մերձավորներն ու սաներն էին): Գևորգ Սուրենյան եպիսկոպոսը մեկնում է Թիֆլիս՝ Կրաստանի թեմի հոգևոր առաջնորդ, Նահապետ աբեղան՝ Կարս: Հինգ մորընծա աբեղաներ կաթողիկոսի կողմից ուղարկվում են ամեն մեկը մի տեղ. կամ փոխանորդ, կամ վանահայր: Սակայն այդքանով էական փոփոխություններ չէին լինի: Անհրաժեշտ էին վճռական քայլեր հոգևորականության մակարդակը բարձրացնելու ուղղությամբ:

Կաթողիկոսական գահի թափուր եղած Ժամանակ, Խորեն Խրիմ-

1. Գ.ԱՄԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք, գ. 3367:

յանի բնութագրմամբ «անիշխանության տարիներին» վատթարացել էր Մայր աթոռի գանձարանի վիճակը: Վատնել էին վանքի հարստությունը, ով ինչքան կարող էր, ոչ հաշիվ, ոչ հաշվետվություն. «Այժմ հարկ է խնայողություն ի գործ դնել, որ հարկ լինի ել ու մուտն փակել: Էջմիածնի վանքի մատակարարությունը կանոնավորելու համար վեհափառի հրամանով նախահաշիվ մի պատրաստվեցավ, որով կարելի պիտի լինի ամեն անկանոն ծախսեր ճշտել և անկանոնությանց դեմն առնել»¹:

Կաթողիկոսը պահանջում է Մայր Աթոռի միաբանությունից կատարած ծախսերի համար հաշվետվություն տալ Տնտեսական խորհրդին և ինքն էլ տալիս է հաշվետվության օրինակ, հանդես գալով «Արարատում»:

Կաթողիկոսը նամակով հրավիրում է Երուսաղեմի միաբանության նախկին անդամ Մակար եպիսկոպոսին և հաստատում տաճարի լուսարարապետի պաշտոնում: Նրա վրա է ընկնում Մայր Աթոռի սրբազան անոթների ցուցակագրումը, պաշտպանությունը և ըստ հարկին գործածության ժամանակ հոգևորականների տրամադրության տակ դնելը: Կաթողիկոսը պահանջում է լուսարարապետից՝ բարեխղճորեն կատարել իր պարտականությունները, նրա օգնական է նշանակում «Տեր Ատոմ հեզահամբյուր վարդապետը» և երկու սպասավորներ, որոնց միջոցով պետք է կատարվեր Մայր տաճարի ողջ սպասարկումը: Վեհափառ հայրապետը հատուկ կոնդակով դիմում է Սինոդին, պատվեր տալով, «զբովանդակ գոյս և սրբանվեր անոթներ տաճարին նորոգ ի հաշիվ առյալ արծանագրեցեն ի նոր տունար համեմատելով հնո մայր տունարին, ճշտությամբ հասու լինիցին թե զինչ պակասյալ և զինչ հավելյալ իցե»²: Կաթողիկոսը պատվիրում է լուսարարապետին, որ կազմվի տաճարի տնտեսության նախահաշիվը, տարին վերջանալուն պես Սինոդին և կաթողիկոսին հաշվետվություն ներկայացնելու նպատակով³:

Խրիմյանի կաթողիկոս դառնալուց առաջ, ողջ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին արևելահայ պարբերական մամուլը քննադատության սուր սլաք է ուղղում հոգևորականության դեմ, մերկացնում նրա որոշ ներկայացուցիչների տգիտությունը, ժողովրդի շահերը սեփական շահերին

1. ԳԱԽԻ. Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 3367:

2. ՀՀ ԿԳՊԱԼ. ֆ. 57, ց. 1, գ. 268, ք. 55:

3. Նույն տեղում, ք. 56:

Ժառայեցնելը: 60-ական թվականներին դրանց իր մասնակցությունը բերեց նաև այն ժամանակ Վարազա վանքի վանահայր Մկրտիչ Խրիմյանը, իր մտքերն արտահայտելով «Կռունկ հայոց աշխարհի»¹ ամսագրում: Բնական է, որ նա շարունակում է իր գործունեության ուղեծիրը: Արդեն կաթողիկոս Խրիմյանին 90-ականներին ևս մտահոգում էր հոգևորականության, առավել ևս քահանայական խնդիրը:

Գյուղական քահանան այն անձնավորությունն էր, որ հոգում էր գյուղացու ամենօրյա հոգևոր հոգսերը, նրան հաղորդակցում քրիստոնեական վարդապետության ամենատարրական նորմերին: Սակայն ժամանակի քահանայության մեծ մասը զուրկ էր այդ տարրական գիտելիքներից, հաճախ նույնիսկ անգրագետ, ուր մնաց իին և նոր կտակարան կամ հայ Առաքելական եկեղեցու ծիսակարգ: Առաջին անգամ կաթողիկոսական օրգան «Արարատը» իր էջերում քննարկման առարկա է դարձնում քահանայական խնդիրը, որի նախաձեռնողը հայոց կաթողիկոսն էր: «Արշեն երեց» ծածկանունով Խրիմյանը սրտաբաց գրույց է սկսում գյուղացիների հետ, ցույց տալիս նրա պարտքերն ու իրավունքները: Անգրագետ քահանա ունենալու համար կաթողիկոսը մեղադրում է ոչ միայն և ոչ այնքան գյուղացիներին, որքան քահանա ձեռնադրող վարդապետներին, եպիսկոպոսներին, մինչև անգամ Սինոդի կենտրոնական վարչությանը, որի անդամները հաճախ կաշառակերությամբ ձեռնադրում էին տգետ քահանաների²: Գյուղացուն հասկանալի և պատկերավոր արտահայտություններով Խրիմյանը բացատրում է ժողովրդին. «Ժողովուրդ, մեր քահանայից գութանի խոփ արդեն անպիտան և գուլ է, որովհետև ոչ դպրոցի հնոցի մեջ մտած են, ոչ էլ կրթության կռանով ծեծված ու մխված են, մենք էնպես խամ երկաթ մնացած ենք, մեր խոփ պողվատով զոդված չէ: Հապա ինչպես կարող ենք ժողովրդի կորդացած ու խստացած երկիրը վարել»³:

Ժամանակի այդ ցավոտ հարցերից մեկի քննարկումը կաթողիկոսի կողմից արժանացավ հայ պարբերականների ուշադրությանը: Բանավեճ սկսվեց այդ հարցի շուրջ, որին մասնակցեցին բոլոր հեղինակավոր օրգանները: Առաջինն արձագանքեց «Մշակը», որը տպեց էջմիածնի միաբանության անդամ Արիստակես Եպիսկոպոս Սեդրակ-

1. Կռունկ հայոց աշխարհին, 1861, թիվ 1:

2. Արարատ, 1894, թիվ 3, էջ 71-74, Մուրճ, 1894, p. 4, էջ 616-621:

3. Արարատ, 1894, թիվ 3, էջ 71:

յանի «Ով հավատաց» հոդվածը: Գտնվելով Խրիմյանին հակառակորդ բանակում, հեղինակը լիովին համաձայնվելով Արշեն երեցի (իմա՝ Խրիմյանի) քարոզում արտահայտած մտքերի հետ, աչառու մեկնություն տվեց կաթողիկոսի հոդվածին, գյուղացիների մտքերը դնելով Խրիմյանի շուրթերին: Այդ հանգամանքը խիստ զայրացրեց «Արծագանքին» և «Նոր Դարին», որոնք կատաղի հարծակումներ սկսեցին եպիսկոպոսի դեմ, ընկան մի այլ ծայրահեղության մեջ, հաշվի չառնելով հոդվածում արտահայտած ճշմարիտ մտքերը, որոնք կաթողիկոսի բարձրացրած հարցերի զարգացումն ու հաստատումն էին:

Ավելի ճիշտ էր «Մուրճի» դիժբորոշումը: Նրա խմբագիր Ավետիք Արասխանյանը քանիցս անդրադարձավ այդ հարցին իր մանրամասն խմբագրականներով, նաև տպագրելով բազմաթիվ վայրերից եկած տարբեր թղթակցություններ, իսկ ամենից առաջ «Արարատից» արտատպեց Արշեն երեցի խոսքը և «Մշակից» Արիստակես Սեդրակյանի «Ով հավատաց» հոդվածը¹: «Մուրճի» խմբագիրը բարձր է գնահատում Խրիմյանի նախաձեռնությունը. «Տեսնել, որ բարձր հոգևոր կառավարությունը յուր հայացքները մի այդքան կարևոր խնդրի մասին հրապարակախոսության նյութ է շինում, տեսնել, որ իր հայացքները ինքը ոչ միայն անկեղծորեն հայտնում է և քարոզում, այլև ընդհանրապես մամուլի քննության առարկա է դարձնում, դա ինքնըստինքյան մի ուրախալի երևույթ է, և վկայում է այն բարձր հայացքի մասին, որ ունի էջմիածնի կառավարությունը հասարակաց կարծիքի նկատմամբ»²: Բանակովի ավարտից հետո Արասխանյանը ամփոփում է վեճը. «Մենք կմնանք մեր հավատի մեջ, որ Հայրիկը իրենից հետո թողնելու է յուր բարոյական և մտավոր մակերևույթով ավելի բարձր քահանայական դասակարգ, քան նա է այժմ: Դորա գրավականներից մեկը հենց այն է, որ նա ինքը յուր օրգանում «Արարատում» հրապարակախոսության առարկա է դարձնում խնդիրը և դորանով հրավիրում ամենքին այդ խնդրի ընթացք տալուն մասնակից լինել: Քահանաների մասին միշտ գրվել է, բայց դորանից օրակարգի խնդիր դարձնել կատարվում է միայն այսօր շնորհիվ Արշեն երեցի հոդվածի»³: Այդ խմբագրական հոդվածում Արասխանյանը առաջարկում է բարեկարգել հայ եկեղեցին, հեռացնել քարոզչություն-

1. Մուրճ, 1894, N 3, էջ 445-449, 497-499, N 4, էջ 616-628. N 5, էջ 792:

2. Նույն տեղում:

3. Նույն տեղում, N 3, էջ 445:

մից անկիրթ, անուսում, տգետ հոգևորականներին, ստեղծելով նրանց համար ապրելու անհրաժեշտ պայմաններ, իսկ երիտասարդ սերնդից պատրաստել ժամանակի պահանջներին համապատասխան կրթություն ստացած հոգևորականներ¹:

Խրիմյանի ջանքերը հայ հոգևորականության հոգևոր և նտավոր զարգացումը բարձրացնելու ուղղությամբ այդ քայլերով չավարտվեցին: Ողջ գործունեության ընթացքում նա հատուկ ուշադրություն էր դարձնում հոգևորականների պատրաստող դպրոցների և ընծայարանների վրա: Նա հաճախ էր այցելում Սևանի դպրանոցը, հետևում նոր հոգևորականության ստեղծման աշխատանքներին: Իսկ Արևմտյան Հայաստանում գտնվող Արմաշի դպրեվանքը դառնում է կաթողիկոսի հատուկ հոգացողության առարկան: Դպրեվանքի վանահայրը Մաղաքիա Օրմանյանն էր, որը յոթնամյա ժամկետում պատրաստել էր կուսակրոն հոգևորականների նոր սերունդ: Կաթողիկոսն իր ուրախությունն արտահայտելով այդ առիթով, նշում է կուսակրոն հոգևորականության մեծ դերը եկեղեցու համար, միաժամանակ ցուցաբերելով պահանջկոտություն և պատասխանատվության բարձր զգացում, «Դուք և Արմաշու վանից ուխտ պատասխանատու կը համարվիք այդ աբեղաներու ձեռնադրության, որք երկար ժամանակ դպրեվանաց մեջ Ձեր հսկող աչքին տակ դաստիարակված են: ...Այլևս վստահ են, որ Ձեր ընտրություն և ձեռնադրություն անարատ լինի առաջի Աստուծո և առաջի Հայաստանեայց եկեղեցվո և վերջանա հորեմացույն այն մշտախոս ողբերգություն. «Ողբան զքեզ եկեղեցի Հայաստանեայց, խրթնացյալ ի բարեզարդութենե բեմին»: Այժմ դուք առաքյալներ պատրաստեցիք և ձեզ կննա որոշել և առաքել ուր որ երկիր ծարավոտ և անապատ է»²:

* * *

1893-94 թթ. Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանում երաշտ էր: Ցանքատարածություններից համարյա բերք չի հավաքվում: Երաշտին հաջորդում է սովը: Բնության արհավիրքներին զուգահեռ սաստկանում են ազգային հալածանքներն Արևմտյան Հայաստանում: 1893-ի վերջին

1. Դեռ քսանյոթ դար առաջ այդ մարերն արտահայտում էր Խրիմյանի տան, ժայռագույն վարդապետ Գաբեղին Սրվանձադյանը: Ժամանակի պատրիարք Ներսես Կարծավադյանին ուղղած նամակում նա գրում էր. «Ժամն է եկելեցին մարել ապսխանաբար իայր սուրբերեն, ազգը հանել տիրացուական վիճակից և քաղաքական լսյլ ասնուլ»:

2. ԳԱՄ., Մ. Խրիմյանի ֆ., գ. 66:

սկսվում է զանգվածային գաղթը Արևմտյան Հայաստանից Արևելյան: Ինչքան թույլ էր տալիս Մայր Աթոռի ֆինանսական դրությունը, կաթողիկոսը հոգում էր գաղթականների հոգսերը: 1894 թ. մարտի 28-ին Խրիմյանը հատուկ կոմիսիոն դիմում է ողջ աշխարհի հայությանը: «Արարատում» հրատարակվում է այն՝ «Կաթողիկոսական կոմիտեի սովելոց և կարոտյալների առիթով» խորագրով: Ինչպես վայել է ժողովրդի հորը, նրան հասկանալի, պարզ ու անպաճույճ լեզվով իր վիշտն է կիսում հավատացյալ հոտի հետ, պատմում, որ կաթողիկոսանալու օրից անցել է վեց ամիս և այդ կարճ ժամանակամիջոցը բազմաթիվ ծանր խնդիրներ է հարուցել հայոց հայրապետի առաջ. ակնթարթորեն անցան օվսանմաներն ու մեծադողորդ կեցցեցները, եկավ գործելու ժամանակը, և իր առաջ դրվեցին այնպիսի հարցեր, որոնք շուտափույթ լուծում են պահանջում. «ամուսնական կնճռալից գործեր», «գյուղական ժողովրդի խնդիրներ», համախոսական թղթերի պատասխաններ, քահանայական խնդիրներ: Սակայն դրանք բոլոր ժամանակներում եղող խնդիրներ են, որոնք կարելի է լուծել աշխատությամբ և զոհացում տալ խնդրատուներին: «Խնդրաց ամենամեծ մասը գաղթականաց խնդիրն է. բոլորովին չքավորաց, կտոր մի հացի կարոտ գյուղական ժողովրդի պաղատանքն է, որոնք խուճբ-խուճբ իրենց ընտանիքով, մանրիկ զավակներով սկսած աշնանն են մինչև ցայսօր կուգան, կը լեցվին էջմիածնա Հայրապետանոցը»¹: Հուսահատ ժողովուրդը անծկության պահերին բանաստեղծ է դառնում, այդպես և նրա կաթողիկոս որդին չոր պաշտոնական կոմիտեի փոխարեն սրտահույզ տողերով նկարագրում է արևմտահայ գաղթականության ծանր վիճակը, որ ռուս-թուրքական սահմանագլխից՝ Կարսից ձգվում է մինչև Արարատյան դաշտ: Խրիմյանը հրապարակավ շնորհակալություն է հայտնում Կարսի և Երևանի նահանգապետներին, որոնք «թույլ տվին գաղթական անտերունչ ժողովրդին» մինչև գարուն հյուրընկալվեն իրենց նահանգների գյուղերում: Թողնելով տուն ու տեղ, հող ու այգի արևմտահայ գաղթականները փախել են թուրքերի և քրդերի հալածանքներից: Բագրևանդի և Սուկավետի ծաղկազարդ ու ջրաշատ հողերը, Ալաշկերտի հարուստ հովիտը զրկվել են իրենց բազմաշխատ մշակներից, այլևս ծուխ չի բարձրանում նրանց ամայացող ու անկրակ երդիկներից: Կաթողիկոսը համոզում է արևմտահայ գաղթականներին՝ չամայացնել հայրերից ժառանգություն

1. Արարատ, 1894, N 3, էջ 97-103. Մուրճ, 1894, N 3, էջ 450-456:

ստացած երկիրը, վերադառնալ հայրենի եզերք, խիստ սակավահող Արևելյան Հայաստանն ի վիճակի չէ թեկուզ «թիզ մի հող տալ», քանի որ «մշակելի հողեր բավական չեն իրենց համար»: Դիմելով գաղթահայությանը, կաթողիկոսը հաշիվ է տալիս ժողովրդին, որ գաղթականության ծանր խնդրի հետ Մայր Աթոռը նախաձեռնել է լուծում տալ նրանից ոչ պակաս մի ծանր խնդրի՝ Արևելյան Հայաստանի մի քանի գավառների երաշտի պատճառով սկսված սովի հետևանքները վերացնելուն. «Գյուղական ժողովուրդը... ճարահատ խումբ-խումբ դիմում են Մայր Աթոռին, խնդրում հաց կամ փող և ուրիշ ոչինչ»¹: Կաթողիկոսի կարծիքով ժողովուրդն իրավունք ունի իր պահանջների բավարարումը Մայր Աթոռից և իրենից պահանջելու, իսկ ինքը՝ հայոց հայրապետը, ժողովրդի կարիքները հոգալու համար պետք է դիմի դարձյալ ժողովրդին: Նա հրավեր է կարդում հայ գաղթաշխարհի մեծահարուստներին՝ «կամավոր նպաստ և ողորմություն կխնդրեն հանուն աղքատին..., որոնք էջմիածնա տաճարին տակ շարված սպասում են կոչնակի ծայնին»: Ժողովրդին հայտնելով, որ դիմել է ցարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների՝ ռուսական կայսրության հայաբնակ վայրերում համահայկական՝ հանգանակություն սկսելու թույլտվություն ստանալու նպատակով, հայոց կաթողիկոսը խնդրում է առանձին գաղթօջախների, առանձին մեծահարուստների, մինչև թույլտվությունն ստանալը, բոլոր միջոցներով նպաստել սովյալների և գաղթականների հոգսերը հոգալուն: Կաթողիկոսի հրամանով Մայր Տաճարի սեղանատանը ամեն օր կերակրում և դրամ են բաշխում գաղթականների և սովյալների հոծ զանգվածների: Վեց ամիս շարունակ, ամեն օր երկու սեռի և բոլոր տարիքի սոված և մերկ գաղթականներ և տեղացի սովյալներ Վեհափառ հայրապետից ստանում են բարոյական և դրամական օգնություն: Խրիմյանի հրամանով «Արարատում» տպվում են այն մեծահարուստների անունները, որոնք նվիրատվություններ են ուղարկել իր ընտրված օրից սկսած: Այդ մանրամասն հաշվետվության մեջ նշվում էր, թե նվիրատվությունների միջոցով կաթողիկոսի ձեռքը հասած գումարներն ինչպես են ծախսվում և ինչ նպատակի ծառայում²: Հայ պարբերականներն արտատպում են այդ հաշվետվությունը: «Մուրճի» խմբագիրն իր գոհունակությունն է հայտնում վեհափառ հայրապետի այդ քայլի համար.

1. Արարատ, 1894, N 3, էջ 101:

2. Նույն տեղում, էջ 96:

«Վերջապես հասկացվեց հաշվետվության կարևորությունը ս.էջմիածնի կողմից: ...Դա մի անհրաժեշտություն էր այն սխալ լուրերից հետո, որոնց համաձայն վեհափառ հայրապետին նվիրած գումարները իբր քե 50.000-ի է հասնում»¹: Խրիմյանի հակառակորդները ցանկացել էին մրոտել նրա անունը ստահող լուրերով: Կաթողիկոսի հաշվետվությունը մինչև վերջին կոպեկը կատարած ծախսերի վերաբերյալ պարզություն է մտցնում գործի մեջ, իսկ «Մուրճի» խմբագիրը վրդովված դիտողություն է անում նվիրատվության գումարի փոքր չափի համար, ապա ավելացնում. «Խրիմյան հայրիկը տեսել է ոչ միայն հազարներ, այլ հարյուրավոր հազարներ դեռևս կաթողիկոս չընտրված: Եվ միայն պատիվ է բերել նորան այն գործադրությունը, որ նա արել է իբրև սոսկ վարդապետ, եպիսկոպոս և արքեպիսկոպոս, իբրև առաջնորդ և պատրիարք»²:

Իր ծեռքը հասած գումարներից կաթողիկոսը 2000 ռ. ուղարկում է Կ.Պոլիս, պատրիարքին՝ արևմտահայ սովյալներին հատկացնելու, իսկ ինքը հոգում է հոծ գաղթականության և արևելահայ սովյալների հոգը: Արևմտահայ սովյալ գավառներին պարենամթերք ուղարկելու Խրիմյանի ջանքերը համոզիպում են թուրքական կառավարության հարուցած խոչընդոտներին: «Եթե թույլտվություն լիներ շատ վաղուց ցորյան և այլ ուտելիքներ այս կողմերեն կփոխադրվեին սովյալ գավառներ», - դառնացած զանգատվում էր կաթողիկոսի եղբորորդին:

Կաթողիկոսը բազմաթիվ նամակներ է հղում մի կողմից Կ.Պոլսի պատրիարքին, մյուս կողմից՝ կովկասյան բարձրաստիճան պաշտոնյաների, որոնք արգելում էին արևմտահայ փախստականներին անցնել ռուս-թուրքական սահմանը և ետ էին դարձնում նրանց իրենց բնակության վայրերը: Խրիմյանը համոզում էր Կ.Պոլսի պատրիարք հտորեն Ալըգյանին գործի դնել իր ողջ հեղինակությունը և համոզել Բ.Դռանը հայերով բնակեցված գավառներում, ուր մոլեգնում էր սովը, գործնական միջոցներ ձեռնարկել ժողովրդի դրությունը բարելավելու համար³: Պատրիարքից բացի կաթողիկոսը դիմում է Կ.Պոլսի ազգայիններին, հաղորդում իր ձեռնարկած քայլերի մասին, լուրեր խնդրում նրանցից. «Իմանալ կուզեմ սովյալ գավառներու համար Պոլսո ազգայիններեն մի օգնություն հասա՞վ. ուղղակի կամ անուղղակի

1. Մարտ. 1894, N 3, էջ 489:

2. Նույն տվյալում:

3. АВПР, Главный архив, ф. Армянские дела, д. 167, л. 2-4.

կերպով»¹: Կաթողիկոսը հաղորդում էր արևմտահայ իր գործընկերներին, որ թուրքական սահմանն անցած գաղթականները «Թուրքիո սահմանի մեջ մերկացած և կողոպտված, այնպես անցեր են սահմանագլխեն»²:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում կաթողիկոսի պաշտոնական կոնդակը, որը նույնպես հրատարակվեց «Արարատում». այն արտատպեցին արևելահայ այլ պարբերականներ³: Կոնդակը գրված էր 1894 թ. մարտի 9-ին: Հայոց հայրապետը պատրիարքի ուշադրությունն էր հրավիրում այն փաստի վրա, որ 1893 թ. սեպտեմբեր ամսից սկսած Բագրևանդի, Մուշի, Կարինի և Թուրքիայի այլ հայաբնակ վայրերից համիդիե զնդերից հալածված հոծ գաղթականությունն անցնում է ռուս-թուրքական սահմանը: Ռուսական կառավարությունը սկզբում թույլ չէր տալիս գաղթականներին սահմանն անցնել, սակայն անսպառ կաթողիկոսի միջամտությանը, Երևանի և Կարսի նահանգապետերը թույլ տվեցին «առժամանակյա բնակության ի գյուղս մինչև բացվին դրունք գարնանային եղանակաց առ ի վերադարձուցանել զնոսա անդեն ի տեղիս յուրյան»⁴: Դա պաշտոնական կոնդակ էր՝ գրված ոչ միայն Կ.Պոլսի պատրիարքին, այլև նախատեսված ընթերցողների լայն շրջանի համար: Ինչպես վայել է հայոց վեհափառի պաշտոնական գրություններին, հարգալից արտահայտություններով խրիմյանը խնդրում է հրավիրել «բարեհաճ ուշադրություն մեծի կայսերական Օսմանյան պետության՝ առաջի առնել զաղիոդորմ վիճակ ժողովրդյանս, հոգևոր որդվոց մերոց, և միանգամայն բացահայտ առնել հանգամանորեն զանցից, որոց հանդիպեցան թշվառացյալքն երեսաց սովույն և ի ձեռն համիդիե զնդին»: Մի անգամ ևս հավաստելով, որ գաղթական հայերը օսմանյան հավատարիմ հպատակներ են, կաթողիկոսը խնդրում է պատրիարքին՝ միջնորդել վեհափառ կայսեր՝ թուրքական սուլթանի մոտ իր հովանավորության տակ վերցնել սովյալներին: Նա խնդրում է պատրիարքից տեղեկություններ հաղորդել իրեն, կառավարության՝ այդ ուղղությամբ ծավալած գործունեության մասին: «Ի լրագրաց տեղեկացանք վասն սովույն իշխելու ի Կարին, ի Վան, ի Մուշ և այլ տեղիս.

1. ԳԱՄԺ. Խրիմյանի ֆ., գ. 71:

2. Նույն տեղում:

3. Մուրճ. 1894. N 4. Էջ 607-609:

4. Նույն տեղում, էջ 608:

սակայն անգիտակ ենք արդարև թե տնօրինյալ իցե ստուգապես Օսմանյան կառավարությունն հասուցանել զցորյան ի Պոնտոս առ սովյալսն և կարոտյալս ի Նիկոմիդիո և զանազան կողմանս և թե զինչ խորհի Տերությունն Թուրքիո վասն թեթևացուցանելու և ամոքելու զծանրածանր դրություն բազմաչարչար որդվոց մերոց»¹:

Բարձրագույն Դուռը մեծ ուշադրությամբ հետևում էր կաթողիկոսի Կ.Պոլիս ուղարկվող նամակներին և գրություններին, մանավանդ եթե այն ուղղված էր հայոց պատրիարքին: Սուլթանի և թուրքական կառավարության ցինիզմը հասնում էր այն աստիճանի, որ սուլթանի լիազորված անձը 1894 թվականի ապրիլին դիմում է Կ.Պոլսի ռուսական գործերի հավատարմատար ժաղավսկոյին, հաղորդելով սուլթանի դժգոհությունը հայոց կաթողիկոսից: Ինչպես էր համարձակվել կաթողիկոսը պատրիարքին ուղղված կոնդակում ընդգծել արևմտահայ ժողովրդի կրած տառապանքների մասին: Սուլթանի կողմից լիազորված անձը նշում էր. «Ուղերծի տեքստում արտահայտված է անթաքույց ժխտողական վերաբերմունք թուրքական կառավարության նկատմամբ և արևմտահայերի թշվառ կացությունը չափազանցված է այն աստիճանի, որ սուլթանը նրա մեջ տեսնում է դիտավորյալ ոտնձգություն իր արժանապատվության նկատմամբ»²: Սուլթանի լիազորված անձը պահանջում էր ցարական աստիճանավորներից, որպեսզի Արտաքին գործոց նախարարության միջամտությամբ կաթողիկոսը նոր կոնդակով դիմի պատրիարքին, որպեսզի հարթի առաջինի թողած տիաճ տպավորությունը, քանի որ այն կարող է հուզումներ առաջացնել արևմտահայերի շրջանում: Ցարական աստիճանավորը, (Ժաղավսկոյը) անաչառություն ցուցաբերելով, պատասխանում է սուլթանի լիազոր ներկայացուցչին, որ «իր կարծիքով, նկատի առնելով արևմտահայերի թշվառ իրավիճակը, կաթողիկոսի ուղերձը իր հովվական պարտքի բնական և պարտադիր գործադրումն է», սակայն նա ստիպված էր այդ ամենի մասին մանրամասն զեկուցել արտաքին գործոց նախարար Գիրսին, առաջարկելով՝ պատասխանել սուլթանին բարեկամական հարաբերությունների հավաստիացումով և «արտահայտել մի քանի դառը, բայց օգտակար ճշմարտություններ՝ առավել ռացիոնալ և հումանիստական վերաբերմունքի անհրաժեշտության

1. Упрд. 1894. N 4. Л. 609:

2. АВПР, Главный архив, ф. Политархив, д. 167, л. 2-4.

մասին նրա քրիստոնյա հպատակների թշվառ կացության նկատմամբ»¹: Առավել մեծ շառավիղներ ընդգրկեց կաթողիկոսի ծավալած գործունեությունը հետագա տարիներին արևմտահայ գաղթականների և սովյալների հոգսերը հոգալու համար:

* * *

Խրիմյանի կաթողիկոսական շրջանը համընկավ հայ ժողովրդի ողբերգական և հերոսական մի ժամանակաշրջանի հետ: Այդ տասնամյակի ընթացքում երկու բռնապետությունները (թուրքական և ռուսական), իհարկե, ոչ մույն ծավալով ու չափերով, հարծակում սկսեցին հայ ազատագրական շարժումների վրա: Եվրոպական դիվանագիտության մեջ քանիցս արժարժվեց հայկական հարցը առանց որևէ դրական արդյունքների: Քանի գնում այնքան վատթարանում էր արևմտահայության վիճակը: Սոցիալական և ազգային անասելի ճնշումների պատճառով դեռ 80-ականներից, իբրև ազգային ազատագրական պայքարի նոր դրսևորում, սկսվել էր հայդուկային շարժումը: Երկրում և երկրից դուրս կյանքի հրամայականով ստեղծված ազգային երեք կուսակցությունները՝ արմենականները, հնչակյանները ու դաշնակցականներն իրենց նապատակ էին դրել արևմտահայ ժողովրդի պաշտպանությունը թուրքական բռնապետությունից:

Նրանք հակված էին եվրոպական մեծ տերությունների միջանորոշմանը ստիպել թուրքական բռնապետությանը բարենորոգումներ կատարել Արևմտյան Հայաստանում Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի համաձայն: Աստիճանաբար իրենց մասնաճյուղերն են ստեղծում Արևմտյան Հայաստանում հնչակյաններն ու դաշնակցականները:

Կաթողիկոս Խրիմյանը չէր կարող մոռանալ արևմտահայ ժողովրդի ծանր վիճակը: Նրա ակնկալիքները իր ծավալելիք կաթողիկոսական գործունեության նկատմամբ առավելապես վերաբերում էին արևմտահայության վիճակի բարելավմանը: Դարավերջի տասնամյակը նշանավորվում էր մի կողմից՝ սուլթանական կառավարության հայահաված քաղաքականության սաստկացմամբ և մյուս կողմից՝ իբրև դրա հետևանք՝ արևմտահայ ազգային ազատագրական շարժման վերելքով: Հայաթափ էր լինում Արևմտյան Հայաստանը: Այնտեղ մո-

1. АВРР, Главный архив, ф. Политархив, д. 167, л. 2-4.

լեզնող սովը, սուլթանի կողմից ստեղծած համիդիե քրդական զնդերի ասպատակությունները, արևմտահայերի հողագրկման գործընթացի ասասկացումը ստիպում էր նրանց թողնել տուն, տեղ, հայրենիք և բռնել գաղթի ճանապարհը: Այդ երևույթը խիստ անհամազստացնում էր արևելահայ և արևմտահայ հասարակական գործիչներին, գաղթօջախների ականավոր դեմքերին: Բոլորի հայացքները բևեռվում են ամենայն հայոց կաթողիկոսի վրա: Աշխարհի բոլոր ծայրերից կաթողիկոսին են ուղղվում նամակներ, ուղերձներ, խնդրագրեր, առաջարկություններ¹:

Այդ ժամանակ Արևմտյան Հայաստանում բռնկվում է Սասունի ապստամբությունը (1894 թ. օգոստոսի 12-րդ սեպտեմբերի 4-ը): Դրա լուրը կաթողիկոսին հասավ ուշացումով՝ տարեվերջին: Ապստամբության մասնակիցները Խրիմյանի նախկին սաներն էին, նրա գաղափարակիցները: Հայրենասեր հոգևորականների մի փաղանգ էր դա, որը շնչել ու հասունացել էր Վասպուրականի Արծվի գաղափարական մթնոլորտում: Ներսես Խարախանյանն ու Մշո Սբ.Կարապետ վանքի վանահայր Վարդան վարդապետ Հակոբյանը նրանց ղեկավարներն էին:

Խրիմյանին ուղղած նամակների ու առաջարկությունների ծանրակշիռ մասը վերաբերում է Սասունի ապստամբության պարտության հետևանքով, այդ հայաշատ վայրը հայաթափ անելու օսմանյան կառավարության ջանքերին և նրանց դիմակայելու խնդիրներին: Դրանց մեջ առանձնապես ուշադրություն է գրավում Թիֆլիսում գումարված հայ մտավորականների ժողովի կողմից կաթողիկոսին ուղղված նամակը, ուր հեղինակները, քաջ ծանոթ լինելով ներկա կաթողիկոսի՝ արևմտահայության տառապանքները սեփական մաշկի վրա զգալու հանգամանքին, կրկին անգամ նկարագրելով արևմտահայության տառապանքները և բռնադատված գաղթը բացատրելով «բարբարոս քուրդ հրոսակների ասպատակություններով և տաճիկ փաշաների անասելի կամայականություններով», հանգում են ուշագրավ եզրակացության. բռնություններն էին պատճառը, որ ստիպեցին արևմտահայերին զենք վերցնել և «պաշտպանել իրենց մարդկային իրավունքներն ու ընտանիքի պատիվը»: Բոլոր նամակագիրները Խրիմյանի մեջ տեսնելով «Հայաստանի եկեղեցվո գլուխ և ժողովրդի հովվապետին», առաջարկում էին նրան ձեռնարկել վճռական միջոցառումներ, «բախել Ռուսիո

1. ՀՀ ԿԺՊՈԼ. Դ. 57, ց. 1, գ. 299, ֆ. 56, ց. 1-2, գ. 46, ք. 2, 3, 14, 14ա, 16, 35:

մեծագոր կայսեր և եվրոպական պետությանց դռները և արդարություն ու կարեկցություն հայցել Հայաստանի ընդունակ, աշխատասեր, բայց թշվառ ժողովրդի վրա»¹:

Խրիմյանը, որ ինքն էլ հակված էր վճռական գործողությունների դիմելուն, ձեռնարկում է իր տարիքի համար դժվարին մի ճանապարհորդություն դեպի Պետերբուրգ՝ ներկայանալու ռուսական ցար Նիկոլայ 2-րդին:

1894 թ. դեկտեմբերի 18-ին Մայր Աթոռից մեկնելուց առաջ կաթողիկոսն անհրաժեշտ կարգադրություններ արեց. տեղապահ կարգեց գերապատիվ Տեր Մեսրոպ Եպիսկոպոսին, կազմեց իրեն ուղեկցող պատմիրականությունը (Կյուրեղ Եպիսկոպոս, Բարդուղիմեոս վարդապետ, Հուսիկ աբեղա, Վահան սարկավազ և իր եղբորորդի Խորեն Խրիմյան)²: Մի քանի օր Երևանում մնալուց հետո, դեկտեմբերի 24-ին նա կառքով ճանապարհվեց Թիֆլիս: Կաթողիկոսի ճանապարհն անցավ Ախտայով, Սևանով (ուր նրան դիմավորեց վանքի միաբանությունը): Դիլիջանում նրան դիմավորելու էր եկել Վրաստանի հայոց հոգևոր առաջնորդ Գևորգ Եպիսկոպոս Սուրենյանը, Ղազախում նրան դիմավորեցին Գանձակի հայության ներկայացուցիչները, իսկ Աղստաֆայում՝ Ղարաբաղի թեմական դպրանոցի տեսուչ Ստեփան Կանայանը: Հատուկ զնացքով Խրիմյանն Աղստաֆայից ուղևորվեց Թիֆլիս, ուր հասավ դեկտեմբերի 28-ին, ցերեկվա ժամը 2-ին: Անդրկովկասի կենտրոնում հայոց կաթողիկոսին դիմավորելու էր եկել հոծ բազմություն. քաղաքացիական մասի կառավարչապետության բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, Թիֆլիսի բազմազգ մտավորականության ներկայացուցիչներ:

Ծննդյան տոները և նոր տարին Խրիմյանն անցկացրեց Թիֆլիսում. բազմաթիվ հանդիպումներ եղան և՛ ցարական տարբեր աստիճանավորների, և՛ հայ մտավորականության այլևայլ ներկայացուցիչների, և՛ հասարակ ժողովրդի հետ:

Խրիմյանի անվանակոչության օրը՝ հունվարի 14-ին, վիրահայությունը շքեղ ընդունելություն կազմակերպեց ազգընտիր կաթողիկոսի համար: Հակառակ Խրիմյանի ցանկության, նա Թիֆլիսում մնաց բավականին երկար. պատճառը պետական քաղաքականությունն էր:

1. ՀՀ ԿՊՊՈՒ, ֆ. 56, ց. 1-2, գ. 46, ք. 1:

2. Արարատ, 1894, N 12, էջ 387:

Կաթողիկոսն սկսել էր իր ճանապարհորդությունը առանց ստանալու ցարական բարձրագույն թույլտվությունը: Նա հույս ուներ, որ ճանապարհին կստանա այդ թույլտվությունը, սակայն այդ հույսերը չիրականացան: Սուլթանի հետ գործակցող Նիկոլայ 2-րդը, որ շեղվել էր Ալեքսանդր I-ի և II-ի՝ «քրիստոնյաների ազատարարի» ուղուց և կոչումից, չէր ցանկանում անպատեհ ժամանակ ընդունել հայոց կաթողիկոսին, որն իրեն էր դիմելու Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ իրագործելու խնդրով: Կաթողիկոսի գրագրությունները վարող Խորեն Խրիմյանը թիֆլիսից հաղորդում էր պոլսահայ հասարակական գործիչ Հովհաննես Մկրյանին կաթողիկոսի կաշկանդվածության մասին¹: Ժամանակի հայ գործիչները զգում էին Ռուսաստանի Արտաքին քաղաքականության փոփոխությունները. 90 -ական թթ. Ռուսաստանը պաշտպանում է թուրքիային, Անգլիան հետապնդում է իր շահերը, իսկ վեհափառը «օրենքների տակ կաշկանդներ են: Կացությունը շատ դժվար է»: Երկար մտորումներից հետո, առանց թույլտվություն ստանալու կաթողիկոսը փետրվարի 6-ին ուղևորվում է գնացքով դեպի Բաթում: Բոլոր կայարաններում հայ բնակչությունը ջերմ դիմավորում և արտակարգ ընդունելություն է կազմակերպում կաթողիկոսին: Բաթումում Խրիմյանը հանգրվանեց հայ բարեգործ, մեծահարուստ Ալեքսանդր Մանթաշյանցի պատրաստած բնակարանում, ուր մեկ շաբաթ հյուրընկալվելուց հետո, փետրվարի 14-ին «Կոստանդին» շոգենավով ուղևորվեց Նովոռոսիյսկ:

Հյուսիսային Կովկասի հայկական գաղթավայրերը՝ Եկատերինոպոլ, Նոր Արմավիր, հետ չմնացին և մեկը մյուսից շքեղ ընդունելություններով պատվեցին Խրիմյանին²: Հյուսիսային Կովկասի հայ վաճառականներ Գ. Թորոսյանը և Խ.Բազարսուկովը հոգում են վեհափառի ճանապարհածախսը: Տեղի կազակների առամանը, իշխանությունների ներկայացուցիչները հատուկ այցելությամբ իրենց հարգանքն են հավաստում հայոց կաթողիկոսին: Նույն ծնով են վարվում

1. ԳԱԹ. Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 338:

2. Մաղաթիա Օրմանյանը «Ազգապատմի» մեջ անդադարառալով Խրիմյանի ճանապարհորդությանը, գրում է, քե կարողիկար Օղեսայից Բաթումի վրայով վերադարձավ Էջմիածին և միայն մայիսի տեղըներին Էջմիածնից մեկնեց Թիֆլիս, Նոր-Նախիչևան, ապա Մոսկվայի վրայով Պետերբուրգ: Միտավում էր հայ եկեղեցու կարգաքան տարեգիրը: Խրիմյանը Հյուսիսային Կովկասից մեկնեց Նոր-Նախիչևան և շարունակեց ճանապարհորդությունը (Մ.Օրմանյան, Ազգապատմ., մ.Կ., Լջ 5056):

նաև Ստավրոպոլի հայ համայնքի, նրա ավագանու և տեղի իշխանությունների ներկայացուցիչները:

Խրիմյանը իր պատվիրակության հետ միասին Զյուսիսային Կովկասից մեկնեց Դոն՝ այնտեղից՝ հատուկ գնացքով Նոր Նախիջևան, ուր հյուրընկալվեց մեծահարուստ Կրասիլնիկյանի տանը: Շքեղ ընդունելություններ, ջերմ հանդիպումներ... Երբ կաթողիկոսը պատրաստվում էր շարունակել ճանապարհորդությունը, Նոր Նախիջևանում տեղի իշխանությունները նրան հաղորդեցին արքունիքի հրամանը, որով կասեցվում էր ճանապարհորդության ընթացքը, քանի որ ցարը չէր կարող ընդունել հայոց հայրապետին. «Ի Նոր Նախիջևան մտնելուն պես տեղիս քաղաքագլուխ վեհին ներկայանալով հայտնեց ցարին կամքը՝ ոչ կամիմք: Խնդագին աղաղակներով ժողովրդի խումբ ոգևորությամբ կատարած մեր այս ճամփորդության դեմ չինական պարիսպ դրին ու կանգ առանք: Դյուրին է երևակայել, թե քանի տխուր ենք այժմ, տխուր է մեզ հետ բոլոր ժողովուրդը», - Նոր Նախիջևանից գրում է Խորեն Խրիմյանը¹:

1895 թ. մարտի 2-ից մինչև մայիսի կեսերը կաթողիկոսը մնաց Նոր Նախիջևանում: Այդ ընթացքում արևելահայ նշանավոր հասարակական գործիչները գրագրություն են սկսում մոսկվաբնակ և պետերբուրգաբնակ հայազգի հեղինակավոր պաշտոնյաների հետ՝ ցարից համաձայնություն ստանալու, հայոց կաթողիկոսին ընդունելու համար:

Սիայն մայիսի 14-ին ցարը տվեց իր համաձայնությունը, որն արդյունք էր ոչ թե հայ գործիչների ջանքերի, այլ Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության որոշակի փոփոխությունների: Մայիսի 14 -ին մեծ տերությունների Կ.Պոլսի դեսպանները Բ.Դռանը ներկայացրին Զայկական բարենորոգումների ծրագիրը, նույն օրն էլ ցարը տվեց իր համաձայնությունը Խրիմյանին ընդունելու համար:

Կաթողիկոսի պատվիրակությունը մայիսի 22 -ին դուրս եկավ Նոր Նախիջևանից², իսկ Ռոստովում արդեն նրան էին սպասում Մոսկվայի հայ համայնքի ներկայացուցիչները, որոնք եկել էին կաթողիկոսին ուղեկցելու³: Ջերմ հանդիպումներ եղան Կամենեցկայա և Սիխայլովկա կայարաններում, ուր ժամանել էին Վորոնեժի հայ համայնքի ներ-

1. ԳՆԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք. գ. 3386:

2. Մարտ, 1895, N 5, էջ 727:

3. Այսպատ, 1895, N 6, էջ 216:

կայացուցիչները: Կաթողիկոսը հանգստացավ Մոսկվայի Նիկոլաևյան կայարանում, ապա հանդիպեց Լազարյան ճեմարանի ուսանողների հետ: Հանդիպմանը՝ ներկա էր Սմբատ Շահազիզը: Մայիսի 25 -ին Խրիմյանն իր ուղեկիցների հետ արդեն Պետերբուրգում էր, ուր հայ համայնքի ականավոր դեմքերը՝ գեներալ Ալեքսանյանը, Կարապետ Եզյանը, մեծահարուստ Յաղուբյանը կազմակերպում են կաթողիկոսին արժանի փառահեղ ընդունելություն: «Տեղիս հայ հասարակությունը առանց աջ ու ձախ նայելու փառավոր ընդունելություն ըրավ յուր կաթողիկոսին, այնպես որ նախանձորդներ չկրցին տանել ու կողմնակի դիտողություններ ըրին», - հաղորդում է Խորեն Խրիմյանը¹:

Հայոց հայրապետին այցելություններով իրենց հարգանքը հավաստեցին ցարական բարձրաստիճան պաշտոնյանները. Պետերբուրգի քաղաքագլուխ Ֆոն Վուլը, օտար դավանությունների դեպարտամենտի պետ Մոստոլովը, լուսավորության նախարար հայազգի Դելյանովը: Ինչպես ընդունված էր, կաթողիկոսը փոխադարձեց այցելությունները և քաղաքավարական կանոնակարգից հետո սկսեցին գործնական հանդիպումներն ու բանակցությունները: Ամենից առաջնահերթը բարձրագույն ընդունելության կանոնավորումն էր: Ցարը գտնվում էր Պետերիոֆում (ամառային պալատում) և համաձայնություն էր տվել ընդունել հայոց կաթողիկոսին մայիսի 31-ին: Կաթողիկոսի թարգմանիչն էր իսկական պետական խորհրդական Կարապետ Եզյանը, որն ուղեկցում էր նրան մայրաքաղաքում գտնվելու ողջ ընթացքում:

Մայիսի 31 -ի առավոտյան ժամը 11 -ին կաթողիկոսն իր շքախմբով կայարանում էր, ուր կայսերական սենյակներում նրան ընդունեց ցարի արարողապետը: Կաթողիկոսն իր ուղեկիցների հետ հրավիրվեց արքայական վագոններ՝ Պետերիոֆ մեկնելու համար: Տեղում Խրիմյանին սպասում էր իսկապես արքայավայել ընդունելություն. կայարանում նրան էր սպասում Ալեքսանդր II-ի ոսկեհուռ պատմական կառքը՝ լծված վեց ճերմակ ձիերով: Կառքի հետևից կաթողիկոսին էին հետևում վեց հեծյալ պալատական սպաներ, իսկ նրանցից հետո՝ ութ գեղեցիկ զարդարված կառքեր, ուր տեղավորվեցին Խրիմյանի շքախմբի անդամները: Կայարանից մինչև պալատ, ողջ ճանապարհին խռմված հոծ բազմությունը դիտում էր հայոց կաթողիկոսի դի-

1. ԳԱԽԹ, Թ. Ազապանի ֆ., XII ք. գ. 3384:

մավորումը: Պետերիորֆի մեծ դահլիճում Նիկոլայ II ցարը իր կնոջ՝ Ալեքսանդրա Ֆեոդորովնայի հետ հոտընկայս ընդունեցին կաթողիկոսին և կիսով չափ ծունկի խոնարիվելով, համբուրեցին վեհափառի աջը: Ցարի թույլտվությամբ թարգմանիչ Եզյանը կարդաց կաթողիկոսի դիմում-խնդրագիրը¹, որից հետո սկսվեց ընդհանուր գրույց, շքախմբի անդամները ներկայացան Նիկոլայ II-ին: Ինքնակալը պատվեց վեհափառին հատուկ ճաշկերույթով. կաթողիկոսին՝ առանձին սենյակում, շքախմբի անդամներին՝ առանձին: Նույն պատվով շքախմբով կաթողիկոսը վերադարձավ Պետերբուրգ, ուր մնաց երկու շաբաթ: Այդ ընթացքում նրան այցելեցին և բանակցություններ վարեցին տարբեր աստիճանի պետական գործիչներ: Երկու-երեք անգամ կաթողիկոսը հանդիպում ունեցավ ներքին գործոց նախարար Դուռնովոյի հետ: Վերջինս լսելով կաթողիկոսի բողոքը սինոդի ռուս պրոկուրորի մասին, խոստացավ հատուկ հանդիմանական գրությամբ չափավորել նրա եռանդը կաթողիկոսի և Մայր Աթոռի ներքին գործերին միջամտելու համար:

Կաթողիկոսի հետ մի քանի անգամ հանդիպում ունեցավ նաև լուսավորության նախարար Դելյանովը, որը բանակցություններ վարեց դպրոցական ցեմզի շուրջը, խոստացավ դրական լուծում տալ հայկական դպրոցների հետ կապված խնդիրներին: Խրիմյանին այցելեց նաև արտաքին գործերի նախարար իշխան Լոբանով-Ռոստովսկին: Որոշակի ոչինչ չենք կարող ասել նրանց բանակցությունների նյութի վերաբերյալ:

Այդ երկու շաբաթվա ընթացքում ռուսական մամուլի բազմաթիվ օրգաններ՝ «Новости», «Правительственный вестник», «Церковный вестник» լրագրերը արնդարդարծան հայկական հարցին, հողվածներ նվիրեցին Սկրտիչ Խրիմյան կաթողիկոսին, նրա կյանքին ու գործունեությանը: «Церковный вестник» շաբաթաթերթը 1895 թ. N 23-ում մանրամասն նկարագրում է Խրիմյանի ճանապարհորդությունը,

1. Խրիմյանն ինքն էր պատրաստել ցարի հանդիպման ժամանակ իր ընթերցվելիք ճառը: Սակայն Եզյանը վախել էր այն, համալելով դժվար րարգմանելի և ընթերցել իր սրտառասած խնդրագիրը: Կաթողիկոսի եղբորդուի Խորեն Խրիմյանը յօգոհում է դրա համար և վեհափառի բացասական գնահատականի մասին հաղորդում մամուլով. «Եզյանին անար համար րարգման գլին, որ այդ զգուշությունն էր ի գործ դնե, գլխունալով վեհափառ հայրիկին ազատաստությունը: Վերջապես այս ճառի խնդիրն վեհափառ հայրիկի քեֆովն չեղավ: Չի գլխոս մեր հայ պաշտոնեայք պեսք եղած զգուշության վրա քիչ էլ իրենք կը հավկան: Նախատակը հայաթնի է: Եզյան քիչ բացառությամբ հայ պաշտոնյա է» (ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ր., գ. 3383):

կաթողիկոս ընտրվելու և օծվելու հանգամանքները, թուրքական սուլթանի անհամաձայնությունը նրան աքսորից ազատելու հարցում: Հոդվածն առանձնապես դրվատում է Խրիմյանի քրիստոնեավայել ընթացքը 1880-ական թվականներին Վանում մոլեզմող սովի տարիներին, երբ Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ Խրիմյանը հայերի հետ հավասար օգնության ձեռք էր մեկնում թուրք ու քուրդ սովյալներին: Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու պաշտոնական օրգան «Церковный вестник»-ը հայոց կաթողիկոսի նկատմամբ այդ համակրական հոդվածներից հետո պարզաբանում էր այն տարբերությունները, որ կան հայ առաքելական և ռուս ուղղափառ դավանանքների միջև, ցանկություն հայտնելով վերացված տեսնել այդ տարբերությունները¹:

Մայրաքաղաքում Խրիմյանը հանդիպումներ ունեցավ հայկական համայնքի ներկայացուցիչների հետ, հուզիչ քարոզներ կարդաց հայկական եկեղեցում:

Այդ քարոզներից մեկի բովանդակությունը տպվեց «Новости» լրագրում: Հայոց վեհափառը դիմելով եկեղեցում գտնվող հայերին, նշում է այն հսկայական տարբերությունը, որ կա արևելահայ և արևմտահայ ժողովրդի կյանքի պայմանների միջև. «Դուք բախտավոր եք, ձեզ վիճակվեց մեծ Ռուսաստանի ամենաողորմած կայսեր զորեղ հովանու տակ ազատ դավանել ձեր կրոնը և արդար աշխատանքով վայելել երկրային բոլոր բարիքները: Բայց մեր եղբայրները Հայաստանի մյուս մասում, ընկած թուրքաց իշխանության տակ, հեծում են այժմ ամեն տեսակ զրկանքներից և տանջանքներից...: Մենք՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի հայերս, ի վաղուց ընտելացել ենք մեր սրտի մեջ սնուցանել ջերմ հավատ դեպի մեծ Ռուսաստանի ինքնակալ թագավորի հովանավորությունը և զորեղ պաշտպանությունը, դեպի որը ի սկզբանե ուղղված են եղել Արևելքի բազմաչարչար քրիստոնյաների հայացքները»²: (Սրանք հավուր պատշաճի ասված խոսքեր չէին, այլ արտահայտում էին Խրիմյանի հայացքների աստիճանական էվոլյուցիան: Բեռլինի կոնգրեսի սկսվելուց առաջ ունեցած անգլիական կողմնորոշումից հետո, Խրիմյանն աստիճանաբար 80-ական թվականներից, հակվում է դեպի Ռուսաստանը): Խրիմյանն իր քարոզ-

1. Արաբատ, 1895, N 7, էջ 255-258:

2. Մուրճ, 1895, N 6, էջ 890:

ներով դիմում է մայրաքաղաքի հայությանը, կոչ անում՝ սատար կանգնել Արևմտյան Հայաստանից մազապուրծ գաղթականներին:

Պետերբուրգում հանգանակություն չսկսվեց, միայն տեղի հայոց եկեղեցու հոգաբարձությունը վճռեց միանվազ 5000 ռ. նվիրել Գևորգյան ճեմարանին: Ներքին գործոց նախարարի հետ ունեցած բանակցություններն ավարտվեցին նրա թույլտվությամբ լայնածավալ ռուսական կայսրության հայաբնակ նահանգներում համահայկական հանգանակություն բացելու՝ Սասունի խլյակներին, արևմտահայ գաղթականներին և Արևմտյան Հայաստանի հայությանն օգնելու համար:

Հունիսի 13-ին կաթողիկոսը ճանապարհվեց Մոսկվա: Դարձյալ պաշտոնական ընդունելություններ, այցելություններ և փոխայցելություններ: Մոսկվայի նահանգապետ, ցարի հորեղբայր Սերգեյ Ալեքսանդրովիչը իր հարգանքը հավաստեց հայոց վեհափառին: Տեղի հայ հասարակությունը, Լազարյան ճեմարանը կազմակերպեցին բազմաթիվ ընդունելություններ, մեկը մյուսից շքեղ և փառահեղ: Ականատեսի վկայությամբ Մոսկվայում կազմակերպված ընդունելություններն ավելի շքեղ էին և գերազանցեցին մայրաքաղաքի հայության ջանքերին: Ճաշկերութի ժամանակ հայ մեծահարուստները 30.000 ռ. հանգանակեցին Էջմիածնի մայր տաճարի վերանորոգման համար: Այդ գումարից 10.000 տվին ժամհարյան եղբայրները: Լազարյանների շառավիղ իշխան Աբամելիքը, ընդունելության ժամանակ խոստացավ իր ծախսով ամեն տարի Գևորգյան ճեմարանում պահել 25 ուսանող¹:

Մոսկվայում ևս կաթողիկոսն այցելեց տեղի տեսարժան վայրերը, եղավ Տրետյակովյան պատկերասրահում, այցելեց հայ մեծահարուստ Գասպարյանների անունը կրող ծերանոց-անկելանոցը, օրհնեց բարեգործ գերդաստանին, խրախուսեց նրանց մարդասիրական գործունեությունը:

Հունիսի 21-ին Խրիմյանը բռնեց վերադարձի ճանապարհը: Դեռ Նոր-Նախիջևանում եղած ժամանակ հայոց հայրապետին ակցելել էր հռչակավոր ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկին և խնդրել վերադարձի ժամանակ հյուրընկալվել իր տանը՝ Թեոդոսիայում: Նկարիչը կրկնեց իր խնդիրքը, Պետերբուրգ հղելով նամակ և հեռագիր: Խրիմյանը չմերժեց հրավերը: Ականավոր նկարչի տանը հյուրընկալվելուց հետո կաթողիկոսն իր շքախմբով հուլիսի 1-ին Նիկոլայ շոգենավով

1. Գ.ԱԹ, Թ. Ոգասյանի ֆ., XII բ., գ. 3383:

մեկնեց Թեոդոսիայից: Կերչում նրան աղ ու հացով դիմավորեցին տեղի քաղաքապետը, ոստիկանապետը, հայ և այլազգի հասարակայնության ներկայացուցիչները: Հաջորդ կանգառը Փոթին էր, ուր նրան դիմավորեցին քաղաքային ինքնավարության ներկայացուցիչները: Ամենայն հայոց վեհափառին դիմավորելու համար Թիֆլիսից Փոթի էր եկել վիրահայոց հոգևոր առաջնորդ Գևորգ Սուրենյանցը: Հաջորդ հանգրվանում՝ Բորժոմում, Խրիմյանն այցելեց մեծ իշխան Նիկոլայ Միխայլովիչին: Ախալքսայի գավառապետը և ժողովուրդը արտակարգ ջերմ ընդունելություն կազմակերպեցին վեհափառ հայրապետի պատվին: Աբասթումանում էր գտնվում թագաժառանգ Գեորգի Ալեքսանդրովիչը, որի նկատմամբ իր հարգանքը հավաստեց Խրիմյանը՝ այցելելով նրան: Ապա կաթողիկոսական ուղերթն անցավ Ախալքալաք-Ալեքսանդրապոլ գծով¹: Ճանապարհին ընկած հայկական գյուղերի բնակիչները հանդիպումներ էին ունենում հայոց Հայրիկի հետ, նրան ներկայացնելով խնդրագրեր, բողոքներ և պահանջներ: Բողոքները մեծ չափով վերաբերում էին տեղի քահանաների հետանագությանն ու անգրագիտությանը: Գյուղերում կաթողիկոսը հանդուրժողականություն և կրոնական լայնախոհություն է դրսևորում, այցելում տեղերի կաթոլիկ հոգևորականներին, զրույցներ ունենում մահմեդական հոգևորականների հետ²: Ճանապարհն անցնում էր Ալեքսանդրապոլից Ղարաքիլիսա, Բաշ-Ապարան, Աշտարակ: Հոկտեմբերի 20-ին, յոթամսյա բացակայությունից հետո, վեհափառը ժամանեց Մայր Աթոռ:

1. Ավաղբալակում կաթողիկոսը զիշերեց տեղի երկարակյաց, նահապետական մի մեծ զեղյաստանի զվսավար Հաջև Մաթևիս առնը: Մեկ տանիքի տակ միասին ապկում էին նրա չորս սղյիները, նսրսները և 54 րաս ու ծոռ, աղ ընամսիլը բաղկացած էր 63 շնչից: Նրանց մեջ կային ասեռայականներ, ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ, բժիշկ, իրավաբան, մի բանի ուսանող: Կաթողիկոսի և աղ լիլիլիսկան առն նահապետի, դեռևս առաջ ծեր կնոջ միջև ծայր առավ մի եետարբքիլ գրայց: «Այլըսն որչիներ և բառներ ունև, ճիշտն ասա, նրանք չեն վիճում իրար հետ: Հայրիկ, ոտքերիլ խոնարի վաշին եմ ես, մի՞թե րույ կաամ, որ նրանք վիճեն: Իդրդին ներշնչում եմ իրենց պարաակամուրյունները, իսկ անհնազանդներին ու անկարգներին՝ պատժում: -Ուրեմն դու պատժել զիսա, լաջ առաիկ,- ժպտալով հարցրեց կաթողիկոսը: -Հասլա ինչպես, առանց պատժելու կալա՞ղ է դիմանալ պետուրյունը: Իմ տունն էլ փաքիկ պետուրյուն է: -Իսկ ա՞ղ է նրա տիրակալը,- հարցրեց հայրիկը: Ձև խոնարի ծառան, Հաջև Մաթևիս: -Ի՞նչ րույ օրենված լինեն այն կանայք, որ ալպակս ամուր պանպանում են հալ ընամսնկան կապերը,- ասաց կաթողիկոսը, օրհնելով աղ նահապետական ընամսիլի թղթ անբամներին և նրա զվսավարին: (Արժագանք, 1895, N 83, Положение армян в Турции до вмешательства даржав, էջ 127-128-ի ծանոթագրությունը):

2. Մարժ, 1895, N 7, էջ 1031:

Ճանապարհորդությունը Պետերբուրգ՝ չարդարացրեց ակնկալիքներն ու հույսերը: Նիկոլայ 2-րդը մի քանի բանավոր, հավուր պատշաճին ասված խոսքերից բացի, ոչինչ չխոստացավ: Ինչ-որ չափով նշանակություն ունեցան կաթողիկոսի անձնական հանդիպումներն ու բանակցությունները արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ: Առավել կարևորը, թերևս, վեհափառի ամենօրյա շփումն ու հանդիպումներն էին հայրենիքից դուրս գտնվող հայության հոծ զանգվածների, ժողովրդի տարբեր խավերի ներկայացուցիչների հետ: Կաթողիկոսի մարդ-քաղաքացի-հոգևորականի անձնական հմայքը, հայ եկեղեցապետի ժողովրդի աչքում ունեցած մեծ հեղինակությունը, Խրիմյանի սկզբնական շրջանի ծավալած գործունեության հռչակը, նրան դարձրել էին ցանկալի, նրա անունը պատել ժողովրդական գործչի լուսապսակով և ստեղծել ազգային միասնական գաղափարի շուրջ միավորված տարբեր հոսանքների, տարբեր գաղափարների ժամանակավոր միավորում:

* * *

Յոթ ամիս կաթողիկոսը բացակայել էր Էջմիածնից: Թե ճանապարհորդությունից առաջ և թե ընթացքում Արևմտյան Հայաստանում կատարվել էին ողբերգական իրադարձություններ: (Սասունի 1894 թ. ապստամբությունը, պարտությունն ու դրան հաջորդող կոտորածները, նոր պատրիարքի՝ Մատթեոս Իզմիրլյանի ընտրությունը և ընդդիմադիր վերաբերմունքը օսմանյան կառավարության և անձամբ սուլթանի նկատմամբ:) Այդ բոլորն ստիպեցին մեծ տերությունների դեսպաններին կազմել «Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը» և ներկայացնել սուլթանի հաստատմանը: Դիվանին մտահոգացմամբ «բարեխնամ» սուլթանը բարենորոգումների ծրագիրը ստորագրելու փոխարեն սկսում է հայկական կոտորածները, որոնց ալիքները հասան մինչև 1896 թ. ավարտը: Գաղթը Արևմտյան Հայաստանից, որ սկսվել էր իբրև սովի հետևանք, հասավ ահռելի չափերի: Այս անգամ փախչում էին թուրքական յաթաղանից, պետական հայահալած և հայաջինջ քաղաքականությունից: Անհրաժեշտ էր ձեռնարկել շտապ միջոցառումներ՝ արևմտահայերին դրամական, նյութական և հոգևոր-բարոյական օգնություն հասցնելու համար, ջանքեր թափել գաղթականներին վերստին մայր երկիր դարձնելու ուղղությամբ: Վեհափառ հայրապետը դրան է տրամադրում իր ողջ կարողությունները:

Ուսական կայսրության հայաբնակ վայրերում բացվել էր հանրակրթական դպրոցներ: Կաթողիկոսի հրամանով հանգանակած գումարի չափը չի հրապարակվում ոչ Արարատում, ոչ էլ այլ պարբերականներում: Նա մտավախություն ուներ ցարական աստիճանավորների ոտնձգություններից: Ողջ ճանապարհորդության ընթացքում հայ գաղթավայրերում ունեցած իր սրտահույզ քարոզների և վայելած անսահման ժողովրդականության շնորհիվ Խրիմյանին հաջողվել էր հավաքել պատկառելի մի գումար: Մայր Աթոռից նա սերտ հարաբերություն է հաստատում Կ.Պոլսի պատրիարք Մ.Իգմիրլյանի հետ, հաղորդում, թե ինչպես է կարողացել գումարներ հավաքել հոգուտ սասունցիների: Հանգանակած գումարից 2000 ռ. կաթողիկոսն ուղարկում է Իգմիրլյանին, հրահանգելով, թե որ վայրին ինչքան դրամ կարելի է տրամադրել: Նա հատուկ հոգատարություն է ցուցաբերում Մշո Աբ.Կարապետ վանքում հաստատված որբանոցի նկատմամբ, հաղորդելով պատրիարքին իր ուղարկած գումարի մի մասը հատկացնել այդ վանքին, հանձնել վանքի վանահայր Վարդան վարդապետին «վասնզի այդ վարդապետը լավ ճանաչում են, անձնվեր և հավատարիմ պաշտոնյա է»¹:

Նույն մամակում կաթողիկոսը հայտնում է պատրիարքին, որ Մոսկվայի մեծահարուստ ժամհարյան եղբայրները իր խնդրանքով Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանության միջոցով պատրիարքարանին փոխանցել են 10.000 ֆրանկ, խոստանալով երեք տարի անընդմեջ նույն քանակի գումար ուղարկել: Խրիմյանն զգուշացնում է պատրիարքին, որ որբերի բարօրության համար ուղարկված գումարները գործածվեն միայն այդ ուղղությամբ, հակառակ դեպքում բարեգործները կիրաժարվեն իրենց խոստումը կատարելուց:

Արևմտահայերին և մասնավորապես սասունցիներին օգնություն հասցնելու տարբեր ուղիներ է որոնում և գտնում կաթողիկոսը: Պատրիարքի միջոցով դրամական օգնություն ուղարկելը լեգալ ուղին էր: Բայց դա քիչ էր: Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանությունը ևս հաճախ ծայնակցում էր Թուրքիայի արտաքին գործոց նախարարության աստիճանավորներին՝ Արևելյան Հայաստանից օգնություն ուղարկվող գումարները ներկայացնելով իբրև հեղափոխական կոմիտեներին ուղարկված գումարներ և այդ պատճառով խոչընդոտներ էր հարուցում

1. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 57, գ. 268, ք. 71:

գումարներն ըստ պատկանելվույն հասցնելու գործին: Այդ պատճառով կաթողիկոսը որոնում է այլ ճանապարհներ: Նա կապ է հաստատում Արևմտյան Հայաստանում իր մասնաճյուղերը տարածած հայ հեղափոխական դաշնակցության տարբեր կոմիտեների հետ: ՀՀԴ Կարսի կոմիտեի ներկայացուցիչ Ա. Արամյանի և նրա գործընկերների միջոցով Խրիմյանը՝ գումար է ուղարկում դարձյալ Սբ. Կարապետ վանքի վանահայր Վարդան վարդապետ Հակոբյանին՝ նույն վանքի «Ժառանգավորացի» իր նախկին սանին, որը Սասունի ինքնապաշտպանական մարտերի կազմակերպիչն էր ու մասնակիցը, ՀՀԴ անդամ, Հեսու հեղափոխական ծածկամուկով¹: Հերոս սասունցիներին, կաթողիկոսի հորդորով, օգնության ձեռք է է մեկնում Հնդկաստանի հայ գաղութը: Նրանք ուղարկում են 5000 ռուբլի, որը կաթողիկոսը կասկած չհարուցելու համար, դարձյալ մոսկվաբնակ ժամհարյանների միջոցով հասցնում է Սասուն-Մուշ, ամծամբ Վարդան վարդապետ Հակոբյանի ձեռքը²: Մի այլ անգամ վեհափառին հաջողվում է պատրիարքի միջոցով 50 ոսկի հասցնել դարձյալ սասունցիներին և դարձյալ հեղափոխական վարդապետին: Կաթողիկոսի հանձնարարությունը կատարելուց հետո, արդյունքի մասին Իզմիրլյանը հաղորդում է նրան³:

Սուլթանի սանձագերծած կոտորածների ալիքը գավառներից հասնում է օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք: Մեծ տերությունների դեսպանների աչքի առաջ 1895-ին գնդակծովեց Բաքը Ալիի խաղաղ ցույցը, որը հետապնդում էր բարենորոգումների ծրագիրը սուլթանի կողմից ստորագրել ստիպելու նպատակ:

Ցույցի և կոտորածների լուրը լսած ալեգարդ կաթողիկոսը իր բողոքն ու ցասումն է արտահայտում այդ իրադարձությունների առթիվ և հետաքրքիր դիտողություններ անում: 1895 թ. հոկտեմբերի 4-ին իր անսահման վիշտը հայտնելով պատրիարք Մ. Իզմիրլյանին՝ մայրաքաղաքի իրադարձությունների առթիվ, նա նկատում է, որ պոլսահայերը երկար ժամանակ չէին հավատում գավառներում գործված

1. ՀՀ ԿԴՊԱ, 56 և 57 Հոկտեմբերի ապրիլի գործերում պահվում են այդ վաղըստեի ձեռքով գրված բազմաթիվ նամակներ՝ ուղղված ամենայն հայաց կաթողիկոսին: Նամակների հաճախակի հանալայուն ավելանում է մեկ տասնամյակ անց՝ 1904թ. Սասունի խաջոյս ինքնապաշտպանական մարտերի ժամանակ: Այնչա էլ Խրիմյանը իր օգնության ձեռքն է մեկնում հեղափոխական վարդապետին և նրա միջոցով՝ Սասունի ներսու մարտնչադերին:

2. ՀՀ ԿԴՊԱ, ք. 56, ց. 17, գ. 72, ք. 12:

3. Նույն տեղում, գ. 55, ք. 94:

ոճիւններին, իսկ այժմ նրանք սեփական մաշկի վրա զգացին այդ ամենը: «Գիտեմ, թե փրկություն և ազատություն արյունով կգնվի, սոսկ փաստաբանություն և բողոք բավական չէ»¹, - գրում է պատկառելի տարիքում գտնվող կաթողիկոսը, կարծես վերհիշելով իր քարոզները «երկաթե շերեփի» մասին: Գովաբանելով ցույցի կազմակերպիչներին և մասնակիցներին, նա իր զարմանքն է հայտնում, թե «ինչպես բռնության վարժեցած հայ ժողովուրդը խիզախեց արյան դեմ, բանտերում դեմ, մահվան դեմ»: Նա լի էր հույսով ու հավատով, որ նման գործողություններով կարելի է հասնել հայկական հարցի լուծմանը: Ըստ Խրիմյանի, ինչպես ցորենի հատիկը, որ ընկնում է հողը, մեռնում է, բայց նորից ծլում են նոր հատիկներ, այնպես էլ «հայոց կոտորած հատիկները (իմա - զոհված որդիները) ինքնաբուխ արյունով ներկված պիտի բուսացնեն հայոց հայրենյաց ազատություն»²: Նա հույս է հայտնում, թե պատրիարքը պետք է իրեն հաղորդի «ավետիս, որ այդ վերջին դեպքը գործին արագություն տալով վախճան բերե հայկական խնդրույն»: Վկայակոչելով Ավարայրի հերոսներին և «սուրբ» Ղևոնդի աննկուն ոգին, կաթողիկոսը քաջալերում է պատրիարքին, հույս ու հավատ ներշնչում: Սակայն ինքը՝ հայոց հայրիկը, տազնապների մեջ է: Չանցած մի շաբաթ, հոկտեմբերի 10-ին, կաթողիկոսը դարձյալ գրում է պատրիարքին: Նոր լուրերի ակնկալությամբ նա պատասխան է խնդրում պատրիարքից, դատապարտում «անզուսպ և կատաղի մահնեղական մոլեռանդությունը», օտար, ծախու գրչակներին, որոնք «աննպաստ դատաստան արին հայոց այդ հանդուգն և անօրինական ցույցին համար», արդարացում «հուսահատ և համբերությունը սպառած ժողովրդի» ազատության ձգտումը, որ ունանք անվանում են ծայրահեղություն³: Կոտորածների զոհերին Խրիմյանը համարում է «հայրենյաց ազատության մարտիկներ», խնդրում պատրիարքից մանրամասն գրել ցույցի նկարագրությունը և հղել Մայր Աթոռ՝ թանգարանում պահելու, ապագայի սերունդներին հաղորդակից դարձնելու միտումով:

Բարենորոգումների մայիսյան ծրագիրը, ինչպես այլ փաստաթղթեր, մնաց թղթի վրա, չգործադրվեց: Ալեկոծված արևելահայերը սպասում են նոր լուրերի: Ահագնանում է արևմտահայ գաղթականների

1. Գ.ԱՄԲ, Խրիմյանի ֆ., գ. 64:

2. Նույն տեղում:

3. Նույն տեղում, գ. 65:

հոսքը Արևելյան Հայաստան: Անդրկովկասի զանազան հայաբնակ վայրերի հոգևոր առաջնորդներ տազնապի ահագանգ են հնչեցնում կաթողիկոսի ականջին: Բաթումի եկեղեցու երեսփոխան Սարգիս Շաթիրյանը 1895 -ի նոյեմբերի 16 -ին Խրիմյանին ուղարկած նամակում նկարագրում է Բաթում հասած հայ գաղթականության սոսկալի վիճակը. «Երեկվա բարեկեցիկ ընտանիքը այսօր մի կտոր հացի կարոտ է, կիսամերկ այրիները իրենց վիրավոր զավակների հետ կարոտ են ապաստանի և խնամքի»¹: Բաթում հասած հայ գաղթականության ծանր վիճակի մասին կաթողիկոսին հաղորդում է նաև Վրաստանի հոգևոր առաջնորդ Գևորգ Սուրենյանցը, նշելով, որ գաղթականների մեծ մասը կանայք և երեխաներ են²: Չնայած համահայկական հանգանակություն բացելու արտաքին գործոց նախարարի թույլտվությանը, ցարական պաշտոնյաները խոչընդոտներ էին հարուցում: Սուրենյանցը հաղորդում էր վեհափառին Կովկասի կառավարչապետ Գոլիցինի հարուցած խոչընդոտների մասին, որոնց վրայից անցնելով ինքը հորդորել է թեմի հավատացյալ ժողովրդին սկսել «զգործն նվիրաց և ժամ առաջ հասուցանել զօգնությունն»: Ցարական պաշտոնյաները արգելակում էին ոչ միայն օգնություն և նպաստ հասցնելը, այլև թույլ չէին տալիս հոգևոր գործիչներին հոգեհանգիստ կատարել Արևմտյան Հայաստանում զոհվածների հիշատակին: Շամախու թեմի առաջնորդ Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանը հաղորդում է կաթողիկոսին, որ Բաքվի նահանգապետն արգելել է հոգեհանգիստ կատարել զոհվածների համար, պատճառաբանելով, որ դա հուզումներ կառաջացնի երիտասարդության մեջ, շատերը կցանկանան մեկնել Արևմտյան Հայաստան՝ օգնելու հայրենակիցներին: Այդ քայլերը խանգարելու համար ինքը ստիպված կոլիմի ձերբակալությունների: Նահանգապետի հրամանից իմանում ենք, որ բազմաթիվ երիտասարդներ են ձերբակալված Բաքվում և Թիֆլիսում³: Ցարական պաշտոնյաների «աչալրջությունը» հասնում է այն աստիճանի, որ նրանք կաթողիկոսին բողոքում են հայ հոգևորականների վարքագծից: Այսպես, Շերեմետևը բողոքում է վարդապետ Բագրատ Թավաքալյանից, որը Ալեքսանդրապոլում քարոզի ժամանակ կոչ էր անում հավատացյալ ժողովրդին՝ օգնության ձեռք մեկնել արևմտահայ եղբայրներին, հույս

1. ՀՀ ԿԳՊՆ, ֆ. 56, ց. 1-2, գ. 46, ք. 58:

2. Նույն տեղում, ք. 50-51:

3. Նույն տեղում, ք. 49

չդնել որևէ այլ պետության վրա, հենվել սեփական ուժերին, որովհետև «մեծ տերությունները հետապնդում են իրենց շահերը և սամնասրտորեն դիտում են, թե ինչպես են կոտորում հայերին»¹: Ցարական պաշտոնյան դիտողությունն է անում կաթողիկոսին, որ նման քարոզները «թշնամանք են սերմանում տարբեր ազգությունների միջև», ակնհայտորեն խառնելով իշխանություններին և ժողովրդին: Նա զգուշացնում է խրիմյանին, որ վերջինս արգելի բոլոր հոգևորականներին նման քարոզներ կարդալ, իսկ վարդապետ Թավաքալյանին առաջարկում է փոխադրել այլ վայր: Թեև Բագրատ Թավաքալյանը վայելում էր վեհափառի հատուկ համակրանքը, անախորժություններից խուսափելու համար նա վերջինիս հեռագրով ետ է կանչում Ալեքսանդրապոլից և ուղարկում Գանձակ՝ փոխանորդի առավել պատասխանատու պաշտոնով:

Արևմտյան Հայաստանում շարունակվող կոտորածներին հաջորդում են տարբեր վայրերի ինքնապաշտպանական մարտերը: Ցարական տարբեր աստիճանի պաշտոնյաներ՝ Կովկասի կառավարչապետությունից Շերեմետևը, արտաքին գործոց մախարարությունից Գորենիկինը գաղտնի գրություններ են հղում կաթողիկոսին, մեկը՝ 1895 -ի հոկտեմբերի 30, մյուսը՝ հոկտեմբերի 31 -ին: Շերեմետևի գաղտնի գրությունը ամենյան հայոց կաթողիկոսի հեռագրի պատասխանն էր, որ վերջինս ուղղել էր Պոլսի ռուսական դեսպան, իսկական գաղտնի խորհրդական Նելիդովին, տեղեկություններ խնդրելով տեղի հայկական կոտորածների, պատրիարք Իզմիրլյանի առողջության և Թուրքիայի հայ եկեղեցու իրավական կացության վերաբերյալ:

Ցարական բարձրաստիճան պաշտոնյան Նելիդովի անունից հանգստացնում էր կաթողիկոսին, հայտնելով, որ ոչ մի վտանգ չի սպառնում Կ. Պոլսի հայությանը, ոչ հայ եկեղեցուն և ոչ էլ պատրիարքին: Սակայն Նելիդովը շարունակում է իր հաղորդումը, բողոքելով գավառներում տիրող իրավիճակից. «Գավառներում տեղի են ունենում տխուր իրադարձություններ, որոնք սկսողները, ցավոք սրտի, մեծ մասամբ հայերն են՝ հրահրված հեղափոխական կոմիտեների կողմից. դրանից հետո կարելի է պատկերացնել թուրքերի վրեժխնդրությունը և քրիստոնյաների կորուստները»²: Փաստորեն, ցարական պաշտոնյան կոտորածների ողջ մեղքը բարդում է գավառահայերի վրա, զոհին հատ-

1 ՀՀ ԿՊՊԸ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 54, ք. 25:

2. Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 1, գ. 299, ք. 6:

կացնելով մեղավորի դեր: Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանը հաղորդում է հայոց կաթողիկոսին, որ տերությունների կողմից առաջարկված բարենորոգումները հաստատվել են սուլթանի կողմից, նրանց իրագործման համար անհրաժեշտ է, որ հեղափոխական առաջնորդները հրաժարվեն անմիտ ցույցերից, պետությունների միջամտության պատրանքներից, վերջ դնեն հուզումներին: Նելիդովը խնդրում է խրիմյանին՝ օգտագործել իր ողջ հեղինակությունը արևմտահայերի վրաներգործելու համար:

Համանման բովանդակություն ուներ կաթողիկոսին ուղղած Գորեմիկինի գրությունը, որում հաղորդվում էր մեծ տերությունների՝ հայաբնակ վիլայեթներում բարենորոգումներ իրականացնելու նախագծի, սուլթանի տված համաձայնության և հայկական գավառներից հասնող վրդովեցուցիչ լուրերի մասին՝ հայ և մուսուլման բնակչության շրջանում տեղի ունեցող այրումահեղության վերաբերյալ: «Ի Տիգրանակերտ, ի Զեյթուն, ի Կարին, հայք զրեթե ամենուրեք եղյալ են դյուքողք անկարգությանց... Հայք Կովկասու համակրությամբ մեծավ վերաբերեին ապստամբ գործողության համազգայնոց յուրյանց ի Փոքր Ասիա, հայթաթելով զնոսն նյութական օժանդակություն»¹: Արտաքին գործոց նախարար իշխան Լոբանով - Ռոստովսկին իր ենթակայի միջոցով հորդորում է խրիմյանին կոնդակով դիմել մի կողմից արևմտահայերին, որպեսզի հեռու մնան «հեղափոխական ձեռնարկներից» (այսինքն - ազատագրական շարժումներից), «վասն կարճման հիշյալ խռովությանց», մյուս կողմից՝ արևելահայերին, որ «անպատշաճ պաշտպանությամբ» չսատարեն արևմտահայ ազգակիցներին: Ցարական արտաքին գործոց նախարարը, փաստորեն, ցանկանում էր իր ձեռքին գործիք դարձնել հայոց կաթողիկոսին, նրա միջոցով ազդել հայության երկու հատվածների վրա կարծեցյալ «հեղափոխական շարժումներից», իրականում ինքնապաշտպանական մարտերից հրաժարվելու, ազգի գոյատևումը ապահովող ելույթներից զերծ մնալու համար: Նույն ժամանակ Բ.Դուռն իր կողմից պահանջում էր պատրիարք Իզմիրլյանից կոնդակով դիմել ժողովրդին, հորդորել՝ հեռու մնալ հեղափոխական շարժումներից: Պատրիարքը կտրականապես մերժում է մնան առաջարկը և այդ մասին հաղորդում կաթողիկոսին. «Այդպիսի հրավեր մը շատ անիրավ պիտի ըլլար և նույնիսկ բնություն պիտի ունենար

1. ՀՀ ԿՐԴՈՒՄԸ, ք. 56, գ. 14, գ. 52, ր. 2:

հանիրավի թափված այնքան անմեղ արյուններուն պատասխանատվությունը զոհերու վրա թողնելու և ջարդերն կարգադրող և գործադրողները ի չքմեղս հանելու աշխարհի առջև ... Չարմանք, որ այս կոնդակի պահանջ մը տարբեր ձևերով կկրկնվի այսօր և սակայն բան մը չըլլար վերջ տալու կոտորածոց, բռնի կրոնափոխությանց, սրբապղծությանց և անհանգստությանց, որք կշարունակվեն»¹: Պատահում էին դեպքեր, երբ ցարական պաշտոնյաները, անսալով թուրք աստիճանավորների բողոքներին, արգելում էին կարոտյալների օգտին հանգանակած դրամը հանձնել ըստ պատկանելվույն, պատճառաբանելով, որ այն առաքվում է հեղափոխական կոմիտեների գործունեության համար. «Ինչ ցավալի բան կլինի, երբ օսմանյան կառավարության բողոքանաց վրա արգելվի Ձեր վեհափառության կամ Ռուսաստանի մերազնեից իրենց ողորմութեան լուծման դրկել արկածյալ արենակցաց, ինչպես որ Կարնո ռուսական հյուպատոս պարոն Մաքսիմով՝ աշուշտ, այդպիսի բողոքի հետևանք, նույնիսկ Ձեր վեհափառության հրամանով Կարնո առաջնորդին ուղարկած 2000 ռուբլի ողորմության գումարն ետ դարձուցեր է, իբրև դրամ մը՝ հեղափոխության հատկացյալ»²: Իզմիրլյանը խնդրում է կաթողիկոսին՝ բոլոր միջոցները ձեռք առնել, հերքել այդ մեղադրանքները և «սովատանջ ժողովրդյան տրվելիք պատառ մը հաց» հասցնել: Նա առաջարկում է նաև՝ դիմել ողջ քրիստոնյա աշխարհի մարդասիրությանը, արևմտահայության գոյատևումը ապահովելու համար:

Կ.Պոլսի պատրիարքին անհանգստություն է պատճառում նաև մի այլ հանգամանք. կոտորածներից փրկված, Կ.Պոլսի փողոցներում անտեր մնացած 40.000 որբ մանուկներին միսիոներները հավաքադրում են, բացում որբանոցներ, հեռացնում իրենց ազգությունից, տալիս ապազգային դաստիարակություն: Վշտանալով հանդերձ, կաթողիկոսը ցուցաբերում է լայնախոհություն՝ հեռու կրոնական նեղմտությունից և անհանդուրժողականությունից, համաձայնակալի չափանիշներ. «փողոցներու մեջ անտեր մնացած որբեր իրավունք ունին ժողովել այդ մարդասերներ, երբ մեր մարդասերներ պակասում և կարող չեն այդչափ ահագին զոհողություն անել: Վերցուցեք այժմ կրոնի խնդիրներ, զի այժմ ոգեպահիկ հացի խնդիրն է հաղթանա-

1. ՀՀ ԿՊՊԼԷ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 55, ք. 135:

2. Նայն տեղում, ք. 136-137:

կող»¹, - պատվիրում է կաթողիկոսը պատրիարքին, նկարագրելով իր կաշկանդվածությունը և կախվածությունը ցարական բյուրոկրատիայից:

Ականջալուր լինելով բազմաթիվ դիմումների, հայոց կաթողիկոսը չէր կարող անտարբեր մնալ: Նա ծեռնարկում է քազմաթիվ քայլեր, դիմում տարբեր աստիճանի ցարական պաշտոնյաների, որպեսզի ամեն տարի կատարվի համահայկական հանգանակություն, որի հայթայթած գումարներով հնարավոր կլիներ հոգալ Արևմտյան Հայաստանի մազապուրծ գաղթականների հոգսերը: Առանձնապես ուշադրություն է գրավում կաթողիկոսի դիմումը Ռուսաստանի Արտաքին գործոց նախարարության գործերի կառավարչին: Իր և ողջ հայության անունից շնորհակալություն հայտնելով վերջինին, որ նրա նախագահությամբ գումարված միստում թույլ է տրվել «թուրքահայ տառապյալ հոտի օգտին» հանգանակություն սկսելու համար, կաթողիկոսն անում է հետաքրքիր առաջարկություններ. «Ժամանակավոր թեթևացումը չի վճռի ոչ գաղթական փախստականների բարեկեցության խնդիրը, ոչ էլ մնացածների գոյատևման հարցը, քանի որ նրանց ունեցվածքը կոտորածների ժամանակ հափշտակվում է մուսուլմանների կողմից»²:

Գաղթականների վիճակն անընդհատ վատթարանում է, որովհետև անհնարին է դառնում նրանց վերադարձը հայրենի եզերք: Այդ հանգամանքը, ըստ Խրիմյանի, բացասաբար կանդորադառնա Ռուսաստանի Արևելյան քաղաքականության ապագայի վրա, քանի որ նա կկորցնի իր ամենահավատարիմ հենարանը Փոքր Ասիայում: «Ռուսաստանին սահմանակից վայրերում՝ Արևմտյան Հայաստանում բնակվող միակ քրիստոնյա ժողովրդի վերջնական բնաջնջումը կամ թվաքանակի նվազումը կարող է ունենալ վտանգավոր հետևանքներ: Չերդ գերազանցությունը, ավելի քան որևէ մեկը, կարող է ճշգրիտ որոշել այն հնարավոր հետևանքները, եթե Ռուսաստանի սահմանակից մահանգները վերածվեն մուսուլմանական և եվրոպական գաղութարարների հետ խառը բնակչության»³: Կաթողիկոսն առաջարկում էր առաջին հերթին բարենորոգումներն իրականացնել այդ նահանգներում, բարելավել քրիստոնյա բնակչության հողօգտագործման եղա-

1. Գ.ԱԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 26:

2. ՀՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 52, ք. 7:

3. Նույն տեղում:

մակը, հաստատել առնվազն երկու կամ երեքամյա ժամկետ, որի ընթացքում գաղթականները պահպանում են սեփականատիրական իրավունքները հողի և ունեցվածքի նկատմամբ, մինչև հնարավոր դառնա նրանց վերադարձը հայրենի օջախներ: Արևմտյան Հայաստանի կյանքի քաջ իմացությունը իրավունք էր տալիս կաթողիկոսին պնդել, որ Բ.Պառն բարեմորոգումների ծրագիրը կմնա մեռած տառ, եթե դրանք իրագործվեն թուրք պաշտոնյաների կողմից: Նա բարեմորոգումների իրականցումը կապում էր ռուսական բանակի բարձրաստիճան սպայական կազմի վերահսկողության հետ, մանավանդ մեծ տերությունների հյուպատոսների խիստ անբավարար քանակի դեպքում: «Ռուս սպաների մեջ կան բազմաթիվ անձնավորություններ, որոնք քաջ գիտակ են տեղական պայմաններին և փորձառություն ունեն ասիական ժողովուրդների կառավարման մեջ: Ցանկալի կլինեն, որ հայկական նահանգների նահանգապետերը նշանակվեն եվրոպական պետությունների համաձայնությամբ հինգ տարուց ոչ պակաս ժամկետով»¹: Օգտվելով ռուս աստիճանավորին դիմելու պատեհությունից, Խրիմյանը նրա ուշադրությունը հրավիրում է մի այլ կարևոր հարցի վրա ևս: Նա տեղյակ էր, որ Թուրքիան ցանկանում է վերաքննել (իմա՝ վերացնել) 1863 -ին հաստատված արևմտահայ ազգային սահմանադրությունը, այդ պատճառով նա ռուս աստիճանավորին մատնանշում է այդ սահմանադրության 60 և 61 -րդ հոդվածները, որոնք վերաբերում են արևմտահայերի մասնակցությանը էջմիածնի կաթողիկոսական ընտրություններին: Ըստ Խրիմյանի, այդ հոդվածները չեն համապատասխանում ոչ Ռուսաստանի կողմից հաստատված հայ երեղեցու կանոնադրությանը, ոչ էլ հայ եկեղեցու և ժողովրդի շահերին ընդհանրապես: Հայոց եկեղեցու կանոնակարգով նախատեսված էր կաթողիկոսի ընտրությունը կազմակերպել էջմիածնի Մայր տաճարում՝ հայկական յուրաքանչյուր հոգևոր թեմից ընտրված երկու պատգամավորների (կրոնական և աշխարհիկ) մասնակցությամբ: Արևելահայ թեմերը յուրաքանչյուրն ընտրում էին իրենց պատվիրակներին, իսկ արևմտահայ թեմերի իրավունքը ոտնահարվում էր. Կ.Պոլսի ազգային ժողովը դառնում էր ողջ արևմտահայության կամքի արտահայտիչ և էջմիածին ճանապարհում միայն երկու պատվիրակ: Արևմտյան Հայաստանի թեմերը, փաստորեն, զրկվում

1. ՀՀ ԿՊՊԸ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 52, ք. 8-9:

էին իրենց կամքն արտահայտելու իրավունքից: Խրիմյանի ընտրության ժամանակ ռուս պետական գործիչների բանակցությունների հետևանքով արևմտահայ բոլոր թեմերը մասնակցեցին կաթողիկոսական ընտրություններին, բայց կաթողիկոսն աշխատում էր այդ հանգամանքը հաստատել հայ եկեղեցու կանոնակարգով, բանակցություններ վարել Բ.Դռան հետ՝ փոփոխելու արևմտահայ սահմանադրության 60 և 61-րդ հոդվածները. «Հարկ է պարտավոր Բ.Դուռն, զի մի լիցի խոչընդոտն պատգամավորաց առ ի լցուցանել զպարտիս յուրյանց առաջիկա գտանելո ի ժողովի Ս. Էջմիածնի, վասն ընտրելու զկաթողիկոսն, զի այս իրավունք վավերացյալ է իմիջիայլոց և 62-րդ հոդվածովն դաշնադրությանն Բեռլինի»¹: Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կապը, ազդեցությունը և հեղինակությունը արևմտահայ թեմերի հետ ուժեղացնելու և բարձրացնելու նպատակով, վեհափառն առաջարկում էր՝ կաթողիկոսին վերապահել նաև արևմտահայերի ամուսնական և հոգևոր-դատական գործերը լուծելու իրավունքը: Նա համոզված էր, որ «Տանք Դրանն ուղղեալ են ի քակտումն հողս միության, որ շաղկապե զհոտն մեր աթոռոյս Ս. Գրիգորի և ի ջլատումն առհասարակ հեղինակության եկեղեցվո»: Քանի որ Բ.Դուռն Արևմտյան Հայաստանի հոգևոր առաջնորդների մի պատկառելի խմբի կանչել էր Պոլիս և պահում էր իր վերահսկողության տակ, կաթողիկոսը բանակցություններ էր վարում Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարարության գործերի կառավարչի հետ՝ բացակայող եպիսկոպոսների փոխարեն Էջմիածնից Արևմտյան Հայաստան ուղարկել ուրիշ հոգևոր գործիչների: Բանակցությունների արդյունքը մեզ հայտնի չէ, արխիվային փաստաթղթերը բացակայում են²:

Արևմտահայ գաղթականները կաթողիկոսի ամենօրյա հոգածության առարկան են: Էջմիածնի մայր տաճարի սեղանատունը, Պարսկաստանից Հայաստան ձգվող ճանապարհին գտնվող վանքերի վանահայրերը հատուկ հրահանգ են ստանում կաթողիկոսից՝ պատասպարել գաղթականներին, հոգալ նրանց օթևանի և սնունդի հոգսերը: Կովկասի հայկական վանքերն ու եկեղեցիները, նրանց կից հոգաբարձությունները սերտ հարաբերություններ էին պաշտպանում վեհափա-

1. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 52, ք. 5:

2. Սեկ ղար անց՝ 1995-ի ապրիլին կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ քաղաքական կառավարչությունն այդպե՛ս աշխարհիկ պառզամավորների զալաւսաը Էջմիածին: Խրիմյանի հեռատեւ եայացըը նայում էր դեպի ապագան:

ռի հետ և կատարում էին նրա բոլոր հանձնարարությունները: Վիճակը այլ էր Պարսկաստանի սահմանագլխին գտնվող համեմատաբար աղքատ վանքերում: Այդ վանահայրերին Խրիմյանը մշտապես ուղարկում էր որոշակի գումար՝ հրահանգելով դրանով հոգալ գաղթականների հոգսերը: Հատուկ հրահանգով Հովհաննես վարդապետ Բագունին ուղարկվում է Ս. Թադեի վանքի վանահայր: Խրիմյանը պատվիրում է վանահորը. «Ուշադրություն դարձնել ժողովրդյան զարգացման և բարոյական դաստիարակության, որպես և նրցա պաշտպանության ընդդեմ ամենայն զրկանաց և կամայական պահանջմանց պարսիկ տիրապետողաց: ...Չնոռանաք աշխատել ամեն կերպ, որ գաղթականներ այլևս այս կամ այն կողմ չանցնին, զի շատ թշվառ վիճակի պիտի հանդիպեն և ամեն կերպով զուրկ պիտի մնան մխիթարութենե»¹: Սակայն վանահայրը թերանում է իր պարտականությունների մեջ, դրսևորում քրիստոնյա վանահորը ոչ վայել վերաբերմունք գաղթականների նկատմամբ: Նրանց հյուրընկալելու և օթևան տալու փոխարեն, պարսից սարքազների օգնությամբ գաղթականներին վանքից դուրս է հանում: Այդ մասին իմանում է վեհափառ հայրապետը և անձամբ նամակ է գրում խոտորյալ վարդապետին, պարսավում նրա այդ ընթացքը. «Այժմ բացարձակ հրաման կուտամ Ձեզ, որ հանված գաղթականները պետք է տեղավորվեն վանուց մեջ, մինչև գարնան նոցա համար ուրիշ տնօրինություն կլինի»²: Խրիմյանը զայրանում է, որ վանահայրը չարաչար է գործադրել իր վստահությունը և զգուշացնում, որ այդ ընթացքի համար նրան կհեռացնի վանահայրության պատասխանատու պաշտոնից: Ուղարկելով պատկառելի մի գումար, նա պատվիրում է Հովհաննես Բագունուն՝ ետ կանչել արտաքսված գաղթականներին, խոստանալով հանգանակել և վանահոր ձեռքը հասցնել նոր գումարներ և վանքի վերաշինության, և գաղթականների հոգսերը հոգալու համար: Արխիվային փաստաթղթերը պերճախոս վկայություն են, որ վերոհիշյալ վանահայրը երկար ժամանակ շարունակում էր մնալ կաթողիկոսի ուշադրության կենտրոնում, առավելապես գաղթականների կացությունը փոքր ինչ բարելավելու համար:

1. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 7, ք. 30:

2. Նայն անգլ.մ, ք. 1:

* * *

Կոտորածներից մագապուրծ արևմտահայությանն օգնելու, քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրությունը Բ.Դռան վարած հակահայկական քաղաքականության վրա հրավիրելու նպատակով եռանդուն գործունեություն է ծավալում ամենայն հայոց կաթողիկոսության պաշտոնական օրգան «Արարատ» ամսագիրը, որի բովանդակության փոփոխությունը Խրիմյանի կաթողիկոս օծվելուց հետո ակներև է դառնում, երբ համեմատում ենք ամսագրի բովանդակությունը նախընթաց շրջանի հետ: Չուտ կրոնական բովանդակություն ունեցող ամսագիրը, իր հիմնական գործը կատարելուց բացի, բարձրացնում էր ժամանակի հասարակական հնչեղության հարցեր: Կարևոր տեղ է գրավում կաթողիկոսի գործունեության լուսաբանումը սովյալներին օգնություն հասցնելու գործում: «Մուրճի» խմբագիր Ավ. Արասխանյանը գոհունակությամբ նշում է, որ Մկրտիչ Խրիմյանը հայ կաթողիկոսներից առաջինն էր, որ հաշվետվություն էր տալիս ժողովրդին, թե հանգանակած գումարները և նվիրատվությունները ինչպես են օգտագործվել¹: 1894, 95 և 96 թվերի ողջ ընթացքում «Արարատը» շարունակում էր հրատարակել հայ նվիրատուների ցուցակը, հայրապետական օրհնությունն էր հաղորդում ժողովրդին օգնող անձանց, պատմում Մայր Աթոռում Նորին վեհափառության կողմից նշանակված հանձնաժողովի ծավալած գործունեության, սովյալներին օգնություն հասցնելու մասին²:

Առանձնապես հետաքրքիր են արևմտահայության վիճակը նկարագրող հոդվածները, արևմտահայ հոգևորականների կրած տառապանքների նկարագրությունները, նրանց գործունեության վերհանումը: Ամսագիրը հոդվածներ է նվիրում Սասունի ինքնապաշտպանական մարտերին, նրան մասնակից հայ հայրենասեր հոգևորականներին, նշում, որ կաթողիկոսական դիվանը լի է պաշտոնական զեկուցագրերով: Հրատարակված նյութերում բացահայտվում է ռուսական պետության այդ շրջանի հայամետ քաղաքականությունը: Ամսագիրն արտատպում է ռուսական եկեղեցական մամուլում տպված հոդվածները հայ եկեղեցու, մասնավորապես Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող եկեղեցիների և հոգևորականների իրավիճակի մասին:

1. Մուրճ. 1894, N 3, էջ 488:

2. Արարատ, 1894, N 6, էջ 169-170:

«Եկեղեցական համբավաբեր» («Церковный вестник») ամսագիրը գրեթե ամեն ամիս բողոքի իր ծայնն է բարձրացնում արևմտահայերի կոտորածների առիթով: «Տաճիկների և քրիստոնյաների թշնամության պատճառները օսմանյան տերության մեջ»¹ խորագիրը կրող հոդվածը քննարկում է արևմտահայ ժողովրդի կացության հարցերը 19-րդ դարակզբից, անդրադառնում թուրքական կայսրության եվրոպականացման ճիգերին, արևմտահայերի կացությանը Ղրիմի պատերազմի և 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, անդրադառնում է նաև դարի վերջին տասնամյակում սանձազերծած կոտորածներին: Ռուսական հոգևոր մամուլը հոդվածներ է տպում նաև եվրոպական քույր եկեղեցիների ծավալած հայանպաստ գործունեության վերաբերյալ և իր վերաբերմունքն է արտահայտում: 1896 թ. ապրիլին «Արարատը» արտատպում է նույն թվի «Церковный вестник»-ի N 11-ից մի հոդված, որի ռուս հեղինակը պատմում է Անգլիայում հօգուտ հայերի գործող մի հոգևորական հանձնաժողովի մասին, որը կոչով դիմել էր ողջ աշխարհի քրիստոնյաներին՝ «առանց դավանանքի խտրության աղոթել հայոց համար», կազմելով և եվրոպական բոլոր լեզուներով թարգմանելով այդ աղոթքի տեքստը, ուղարկելով այն բոլոր եկեղեցիներին և համայնքներին: Ռուս հոդվածագիրը շատ տեղին քննադատում է այդ վարվելակերպը, իրավացիորեն նշելով, որ անգլիացիները աղոթելուց առաջ պետք է հիշեն, թե ինչպես իրենց քաղաքական առաջնորդները Բեռլինի կոնգրեսից առաջ անգլո-թուրքական պայմանագրով վիժեցրին Ման Ստեֆանոյի դաշնագրի հայկական հարցին վերաբերող հոդվածների իրականացումը և անգլո-ռուս մրցակցության պատճառով Անգլիան «եսական քաղաքականությամբ քանդեց մեծ ազատման գործի արգասիքը»²: «Արարատը»-ում «Եկեղեցական քրոնիկոն» բաժինը, ուր քննարկում էր այլ հոգևոր օրգաններից Հայաստանին և հայ եկեղեցուն վերաբերող նյութերը: Այդ առումով ուշագրավ է Արևմտյան Հայաստանում գործունեություն ծավալած գերմանացի պաստոր Ռոդենի հոդվածը, որը «Christlich Welt» թերթում քննադատում է Գերմանիային և եվրոպական մյուս պետություններին հայկական կոտորածների նկատմամբ ցուցաբերած անտարբերության, հայերին ապստամբություն բարձրացնելու մեջ մեղադրելու համար: Պաստորը առանց երկնչելու ժխտում

1. Արարատ, 1894, N 10, էջ 383-384:

2. Նույն տեղում, 1896, N 4, էջ 167-168:

է այդ բոլորը. «Աննշան թվով մարդիկ, հետին ժայրահեղության մեջ, ճարահատյալ զենք՝ են ծեռք ձգել ինքնապաշտպանության համար, նոքա միայն անմեղ զոհեր են եղել և մի ընդհանուր հեղափոխության կամ ապստամբության մասին խոսք լինել չի կարող: ...Եվրոպական պետությունները, Գերմանիան ամենից առաջ Բեռլինի դաշնադրության 61-րդ հոդվածը ամոթալի կերպով խախտել են»¹:

1895 -ի վերջերից «Արարատը» անընդմեջ լուրեր է տպում արևմտահայության իրավիճակի վերաբերյալ: Փետրվար ամսվա (1896) խմբագրական հոդվածում գովեստի արտահայտություններ են հնչում արևմտահայ հոգևորականների տոկունության և անվեհերության մասին: Բարձր գնահատականի է արժանանում Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Մատթեոս Իզմիրլյանը, որ քաջ հովիվ հանդիսացավ իր հոտին, արժանացավ ամենքի համակրանաց և «Հայրապետական աթոռից «քաջարթուն» մականվան»²:

Ամսագրում իրար են հաջորդում տարբեր վայրերից ստացված հոգևոր առաջնորդների զեկուցագրերը կոտորածների մասին: Ուշագրավ է այն փաստը, որ ամսագիրը առանձնահատուկ վերաբերմունք է ցուցաբերում ժողովրդի կազմակերպած ինքնապաշտպանական մարտերի նկատմամբ, գովեստով նշում, որ այդ վայրերում հայությունը ոչ թե հլու-հնազանդ կոտորվել է, այլ բարձր է պահել իր մարդկային արժանապատվությունը: Այդ իրադարձությունների մասին լուրերի հրատարակությունը ինքնամպատակ չէր. վավերագրեր հրատարակելուց առաջ ամսագրի խմբագրությունը նշում է, որ դրա նպատակն է ապագայի պատմաբաններին օգնել շարադրելու դարավերջի հայոց պատմությունը, անմահացնելով այն հերոսների և նահատակների անունները, ովքեր զոհվեցին հանուն ազգի և եկեղեցու³: Նույն համարում լույս է տեսնում Վանի ինքնապաշտպանական մարտերի և կոտորածների մասին հեռագրի գույժը, իսկ երկու ամիս անց՝ օգոստոսին արտատպվում է ռուսական «Новости» լրագրի «Ականատեսի» պատմածը ծավալուն նյութը: Վանի ինքնապաշտպանական մարտերին ամսագիրն անդրադառնում է մի քանի անգամ. հունիս, օգոստոս, նոյեմբեր, դեկտեմբեր ամիսներին՝ տարբեր հոդվածներով, տարբեր նկատառումներով, բայց ամեն դեպքում ընդգծվում է նույն

1. Արարատ, 1896, N 4, էջ 368:

2. Նույն տեղում, 1896, N 2, էջ 87:

3. Նույն տեղում, N 6, էջ 286:

միտքը, «Եթե չլիներ ընդդիմությունը, երբեք տարակույս չկա, որ բոլոր Վանա ժողովուրդը հռեզույն կերպով վիճակակից պիտի լիներ Հայկավանքի և գյուղերու ու գավառներու ժողովրդայն»¹: Խմբագրականներում առանց ավելորդության շեշտվում է. «Ամենայն ճնշում ընդդիմությունն է առաջ բերում, ամենայն հալածանք՝ ապստամբություն է ծնեցնում»²: Խմբագրականներից բացի ամսագիրը լույս է ընծայում վավերագրեր՝ արևմտահայերի կոտորածների և ինքնապաշտպանական մարտերի մասին: Համեմատելով հրատարակված վավերագրերը ՀՀ ԿՊՊԱ -ի տարբեր ֆոնդերում մեզ հասած վավերագրերի հետ, պարզում ենք, որ դրանք Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերի հոգևոր առաջնորդների գեկուցագրերն են՝ ուղղված ամենայն հայոց կաթողիկոսին, որի համծնարարությամբ էլ հրատարակվում էին այդ նյութերը: Լավ ճանաչելով կաթողիկոսի ընթոստ ոգին, տեղի հոգևոր առաջնորդները առանձնահատուկ գովեստով պատմում են ինքնապաշտպանական մարտերի, թշնամուն դիմակայող հերոսների սխրանքների մասին: Այսպես, Եդեսիայից ոչ հեռու Կարմունճ գյուղի հայ քաջերը «կրցած են դիմադրել իրենց վրա 4-5 անգամ հարձակում ընդդ գորաց և բարբարոս թուրքերու»³:

Գովեստով է պատմվում նաև Արաբկիրի թեմի Ծագ գյուղի մի հայերիտասարդի մասին, որին հաջողվում է միայնակ, ընդամենը մի հրացանով պաշտպանել և ապահովել գյուղի բնակիչների նահանջը⁴: Տուրքները ընդդիմության համար գովեստով են հիշատակվում Վասպուրականի Հայոց Ձոր գավառի Հնդստան գյուղի բնակիչները, որոնք 2-3 օր հետ են մղում թուրք և քուրդ հրոսակներին, միայն խաբեությամբ նրանք հանձնվում են և կոտորվում⁵: Առանձնապես ուժեղ էր ընդդիմությունը Շատախ գավառի կենտրոն Թաղ գյուղաքաղաքում: Հարձակվող թուրքերը կասկածում են, թե ինքնապաշտպանների մեջ կան փամփուշտավոր հրացաններ ունեցող օտարահպատակներ (իմա՝ արևելահայեր), սակայն պարզվում է, որ դիմադրողները բոլորը տեղացիներ են, որոնք զգալով վերահաս աղետը, գերադասում են պատվավոր մահը և զենքը ձեռքին, համախմբվելով մի ընդարձակ տան

1. Արարատ, 1896 թ., N 11, էջ 530:

2. Նույն տեղում, N 9, էջ 418:

3. Նույն տեղում, N 6, էջ 290:

4. Նույն տեղում, N 7, էջ 333:

5. Նույն տեղում, N 12, էջ 583:

մեջ, պաշտպանվում են երկար ժամանակ: Ամեն անգամ նման նկարագրություններից հետո, տեղեկագրերի հեղինակներն ավելացնում էին, որ ինքնապաշտպանների շնորհիվ զոհվածների թիվը համեմատաբար փոքր է¹: Կաթողիկոսի հանձնարարությամբ «Արարատը» լուրեր է հրապարակում Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Իզմիրլյանի մասին: Վերջինիս նամակներից խրիմյանը տեղեկանում է, թե ինչ անելանելի պայմանների մեջ է ինքը և Ազգային ժողովը, որը Բ.Դռան հրամանով դադարել է նիստեր գումարելուց: Իզմիրլյանը սերտ նամակագրական կապ է պահպանում կաթողիկոսի հետ, խնդրում նրա օգնությունը՝ թալանված ու պղծված արևմտահայ եկեղեցիներին: Մկրտիչ խրիմյանը ամսագրի միջոցով դիմում է և արևելահայությանը, և գաղթաշխարհի մեծահարուստներին՝ օգնության ձեռք մեկնել արևմտահայ եկեղեցիներին, ուղարկել հոգևոր գրականություն, եկեղեցական անոթներ և սրբազան մասունքներ, գումար հատկացնել ավերված եկեղեցիների վերակառուցման համար: Կաթողիկոսն ինքը տալիս է առաջին օրինակը՝ Մայր Աթոռից ուղարկում է պահանջված իրերը:

Կոտորածների ժամանակ մահմեդական մոլեռանդ ամբոխի առաջին հարվածն իր վրա է կրում հայ հոգևորականությունը, որոնցից փրկվածները բռնի կրոնափոխ էին արվում: Նրանց թիվն այնքան մեծ էր, որ հավատափոխ քահանաների՝ վերստին իրենց հավատին դառնալու խնդիրը դառնում է օրակարգի հարց: Պատրիարքի հարցապնդմանը խրիմյանը տալիս է հատու պատասխան, հեռագրում պատրիարքին՝ տեղում անել անհրաժեշտ կարգադրություն²:

Արևմտահայ գավառի հոգևոր առաջնորդների մեծ մասը իբրև աքսորական գտնվում է Կ.Պոլսում, թափուր է Կիլիկիայի կաթողիկոսական գահը, որովհետև Բ.Դուռը չի վավերացնում կաթողիկոս ընտրված, իր համար քաղաքականապես անբարեհույս Գրիգորիս Ալեաթճյանի ընտրությունը: Պատրիարքը խնդրում է կաթողիկոսի միջամտությունը³: Աստիճանաբար սեղմվում է պատրիարքի գործունեության ոլորտը: Բ.Դուռը ամեն ինչ անում էր, որպեսզի պատրիարքը ստիպված հրաժարական տար: Ինչքան հնարավոր է, դիմադրում է Իզմիրլյանը, սերտ հարաբերություններ է հաստատում Կ.Պոլսի մեծ տերությունների դեսպանների հետ, հաճախակի դիմում նրանց օգնությա-

1. Արարատ, 1896, N 8, էջ 382:

2. Նույն տեղում, N 3, էջ 140:

3. ՀՀ ԿԿՊԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 74, ք. 4-5:

նը, բայց երբ զգաց, որ այլևս անհնարին է որևէ արդյունքի հասնել, հրաժարական ներկայացրեց Բ.Դռանը: Թուրքական կառավարությունը շտապեց ընդունել նրա հրաժարականը, մտադրվելով աքսորել նրան Տրիպոլի: Մեծ տերությունների դեսպանների խորհրդով մա ետ կանգնեց այդ քայլից: «Արարատը» այդ ամենի մասին հաղորդում է իր ընթերցողներին, ավելացնելով, որ թուրք կառավարությունը, վերացնելով հայոց ազգային սահմանադրությունը, արգելում է կատարել պատրիարքական ընտրություն: Սուլթանական իրադեին համապատասխան մի քանի հայազգի պաշտոնյաներ, Յովհաննես Նուրյանի գլխավորությամբ, ընտրում են պատրիարքական տեղապահ: «Հավատարմահպատակ» հայերից կազմված այդ ժողովը տեղապահ ընտրեց Բարդուղիմեոս եպիսկոպոս Չամիչյանին¹: Սուլթանը անմիջապես վավերացրեց նրա ընտրությունը: Շնորհակալական ճառի ժամանակ հաճոյակատար եպիսկոպոսը հայտնեց, որ ինքը սուլթանի ստրուկն է և իր համար «թե այս և թե այն կյանքում միակ երջանկությունը սուլթանին ծառայելն է և հայոց միակ ապաստարանը երկրիս վրա սուլթանի գահն է»²: «Արարատը» արգահատանքով է խոսում այդ մասին, նշում, որ հայ եպիսկոպոսը քծնանքով համբուրում է իր ազգակիցներին կոտորող ձեռքը: Կրոնական ամսագիրը հայրենադավ և ազգուրաց եպիսկոպոսին սպառնում էր հանդերձյալ կյանքի, ահեղ դատաստանի և դժոխքի պատիժներով:

* * *

Խրիմյանի կաթողիկոսության ժամանակաշրջանը հարուստ էր տագնապալի իրադարձություններով ոչ միայն արևմտահայերի, այլև արևելահայերի համար: Ազգային-ազատագրական շարժումներն անհանգստություն էին առաջացնում ոչ միայն սուլթանական պետական գործիչների, այլև ցարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների մոտ: 1890-ականների վերջին առավել ընդգծվեց ցարիզմի հակահայկական քաղաքականությունը:

Շարունակվում և ավարտին է հասցվում Մակար կաթողիկոսի օրոք սկսված պետական հալածանքը հայկական դպրոցների նկատմամբ:

1. 1869-72թթ. Բարդուղիմեոս Չամիչյանը Բրուսայի եղևոր առաջնորդն էր, նրա դեմ եռանդուն պայքար էր մղում ժամանակի պատրիարք Մկրտիչ Խրիմյանը և նրան պատասխանապատյան էր կանչում Ազգային ժողովի առաջ:

2. Արարատ, 1896թ., N 8, էջ 381:

Ցարական բյուրոկրատիային խիստ անհանգստացնում էր, որ հայ եկեղեցական ծխական դպրոցները ազգային ինքնագիտակցության արմատավորողներն են, հայկական «սեպարատիզմի և հեղափոխության» օջախները:

1895-ին Կովկասի քաղաքական մասի կառավարչապետ Շերեմետևը առաջարկություններ ներկայացրեց ցարական արքունիքին հայկական դպրոցները էջմիածնի ենթակայությունից հանելու և Կովկասի ուսումնական վարչության տնօրինությանը հանձնելու մասին¹: Սկսած Խրիմյանը խնդրեց երկարած գել ուսուցչական ցենզի ժամկետը և մերժվեց: Ընդունվեց Շերեմետևի առաջարկը՝ այն հայկական դպրոցները, որոնք չեն պահվում եկեղեցու ծախսերով, ենթարկել Կովկասի ուսումնական մասի վարչությանը: Կառավարչապետի օգնական Տատիշչևը կաթողիկոսին տեղեկացրեց մերժման պատճառը. «Հայկական դպրոցների մեծամասնությունը պահվում են ...հասարակական հանգանակությունների, բարեգործական ընկերությունների նպաստների և այլ աղբյուրների հաշվին»²: Իրադարձությունների ընթացքի մասին «Արարատը» հաղորդում է ընթերցողներին. «Հիմնված այն տեղեկությունների վրա, որ ոստիկանությունը հավաքել է անցյալ տարի մեր դպրոցների պահպանության աղբյուրների մասին, նորին վեհափառությանն առաջարկվեցավ 168 դպրոց հանձնել Կովկասյան ուսումնական վարչությանը, առարկությամբ, թե այդ դպրոցները պահպանվում են ի հաշիվ հասարակության և ոչ եկեղեցու»³: Այդ հարցով հայոց հայրապետը երկու անգամ դիմեց ներքին գործերի նախարար Գորեմիկինին: Այդ գրություններում Խրիմյանը հաստատում էր դպրոցի նկատմամբ ունեցած եկեղեցու իրավունքները: Ցարական աստիճանավորները 168 դպրոցի ցուցակի մեջ էին մտցրել նաև այնպիսի դպրոցներ, որոնք պահվում էին բացառապես եկեղեցու միջոցներով, դրանց շարքում նույնիսկ Վաղարշապատի ծխական դպրոցը: Այն հանգամանքը, որ նշված բոլոր դպրոցները գտնվում էին հայ եկեղեցուն պատկանող շենքերում, իրավունք էին տալիս Խրիմյանին դրանք համարել եկեղեցական դպրոցներ: Մինչ կաթողիկոսն սպասում էր իր դիմումների պատասխանին, իշխանությունները ծեռնանուխ եղան ցարական հրամանի իրագործմանը: Վերը նշված 168 դպրոցից բացի

1. Վ. Երկանյան, Պաշտոն հայկական նոր դպրոցի եամար Անդրկովկասում, էջ 198:

2. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 1999, ք. 14:

3. Արարատ, 1896, N 1, էջ 39-40:

տեղերի ոստիկանական վարչությունների կարգադրությամբ փակվում են բազմաթիվ այլ դպրոցներ: Մինչ այդ նրանք հրահանգ էին ստացել հայտնաբերել ցուցակից բացի այլ դպրոցներ: Իբրև պատասխան քայլ կաթողիկոսը պատվիրում է թեմերին՝ ոչ մի դպրոց չհանձնել ուսումնական վարչությանը, ճշգրիտ տվյալներ հավաքել դպրոցների թվի և նրանց կատարած ծախսերի, պահվող միջոցների մասին: 1896 թ. փետրվարի 10 -ի կոնդակով կաթողիկոսը հրահանգեց կազմել փակված դպրոցների, նրանց պատկանող գույքերի ցուցակները, մանրամասն տեղեկագրեր կազմել նրանց գոյության միջոցների մասին: Շարունակվեցին բանակցությունները ցարական արքունիքի հետ: Նիկոլայ 2 -րդի թագադրության հանդեսին ներկա լինելու հատուկ հրավեր ստացած Աստրախանի հոգևոր առաջնորդ Արիստակես Սեդրակյանին խորհյալը հրահանգեց իր անունից բանակցություններ վարել ներքին գործոց նախարարի հետ դպրոցական խնդիրների վերաբերյալ¹: Բանակցությունները արդյունք չտվին: Օտար դավանությունների հոգևոր ղեկավարամենտի դիրեկտոր Մոսալովը տվեց մերժողական պատասխան, որոշակիորեն հայտնելով, որ փակված եկեղեցական դպրոցները մոր ուսումնական տարում՝ սեպտեմբերին չպետք է վերաբացվեն: Արիստակես Սեդրակյանն շտապեց այդ լուրը հեռագրել կաթողիկոսին²:

Հակահայկական հալածանքները առավել խստացան, երբ Կովկասի կառավարչապետ նշանակվեց իշխան Գուլիցինը: Կաթողիկոսության պաշտոնական օրգան «Արարատը», որ միշտ ազատ էր եղել գրաքննությունից, 1897 թ. սեպտեմբերից ընկավ գրաքննության զսպաշապիկի մեջ: Ամսագրի տիտղոսաթերթին սովորականի նման գրվող «Հրամանաւ ամենայն հայոց կաթողիկոսի» արտահայտությունը փոխարինվեց «Թույլատրվում է գրաքննության կաղմից» (дозволено цензурой) արտահայտությամբ: Ամսագրում հրատարակվող հոդվածները դարձան խիստ զգույշ և երկչու: Նույնիսկ հարկ եղած տեղեկատվությունը ամբողջությամբ չէր հասնում ընթերցողներին: Դադարեցին Արևմտյան Հայաստանի և արևմտահայ ժողովրդի ողբերգական կացության վերաբերյալ հոդվածների հրատարակությունը: Խոսք չկար այլևս ինքնապաշտպանական մարտերի մասին: Արևմտյան Հայաստանին վերաբերող հոդվածները փոխարինվում են Կ.Պոլ-

1. Արարատ, 1896, N 3, էջ 133:

2. Նույն տեղում, N 4, էջ 191:

սի հայոց պատրիարքի գործունեության թուլցիկ վկայություններով: Այդ ընթացքում Գոլիցինը մի քանի անգամ եղավ Մայր Աթոռում, բանակցություններ վարեց կաթողիկոսի հետ¹: Խրիմյանն, անտես առնելով տարվա եղանակները, մի քանի անգամ՝ թե ծնեովա սառնամանիքին և թե ամռան տապին մեկնեց Թիֆլիս, հանդիպումներ ունենալու կառավարչապետի և նրա օգնականների հետ: Սակայն ամսագրից հնարավոր չէր ոչ մի տեղեկություն ստանալ հանդիպումների արդյունքների մասին: Ցարական գրաքննիչը թույլ էր տալիս միայն նշել, որ էջմիածին է ժամանել Կովկասի կառավարչապետը, կամ Թիֆլիս է ուղևորվել ամենայն հայոց կաթողիկոսը:

1897 թ. հունիսի 2 -ին ցարը հաստատեց Պետական խորհրդի որոշումը հայկական եկեղեցական դպրոցները ժողովրդական լուսավորության տնօրինության հանձնելու մասին²: Դրանով հայկական դպրոցները կորցնում էին իրենց ազգային դիմագիծը, որովհետև հայերեն էին դասավանդվելու միայն կրոնն ու հայոց լեզուն, իսկ մյուս առարկաների դասավանդումը կատարվելու էր ռուսերենով: Կաթողիկոսը ոչ մի կարգադրություն չարեց, իսկ տեղական դպրոցները պետության ներկայացուցիչներին տվեցին խուսափողական պատասխան: Գոլիցինի թափած ջանքերը չտվին սպասված արդյունքը, թեև փակված հայկական դպրոցների փոխարեն ոչ մի նոր դպրոց չբացվեց: Կաթողիկոսը չէր կարող հաշտվել նման իրավիճակի հետ: Նա շարունակեց բանակցությունները: 1898 թ. հունվարին «Արարատը» հայտնում է ընթերցողներին, որ 1897 թ. դեկտեմբերի 24-ին «Վեհափառ հայրապետը կարևոր գործերի մասին» մեկնեց Թիֆլիս: Մեկնելուց առաջ նա հանդիպում է ունենում Մայր Աթոռի միաբանության հետ և իմիջայլոց նկատում՝ «Յուր բազմահեղ կյանքի ընթացքում շատ անգամ առիթ է եղել հատկապես տարվա այս անպատեհ եղանակին ճանապարհորդելու, բայց ինքը, ինչպես ամեն անգամ, այս անգամ ևս հոժարությամբ հպատակվում է նախախնամության կամքին և այս դժվարին ուղեգնացությունը հանձն է առնում դեպի Ս.Եկեղեցին և իր սիրեցյալ հոտն ունեցած պարտքը վճարելու ձգտումով»³: Թիֆլիսում կաթողիկոսը մնաց ամսից ավելի և մի քանի հանդիպումներ ունեցավ Գոլիցինի, նրա օգնական գեներալ Ֆրեյդեի, Կովկասի ու-

1. Արարատ, 1897, N 9-10, էջ 439-441:

2. «Լ. Երկամյան, ճշվ. աշխ., էջ 207:

3. Արարատ, 1898, N 1, էջ 34:

սումնական մասի գլխավոր խորհրդական Յանովսկու հետ: Ամսագիրը տեղեկություն է հաղորդում այդ հանդիպումների մասին, սակայն զանց առնելով բովանդակային կողմը, նշում միայն, թե որ հանդիպումը ինչքան ժամանակ է տևել¹:

Փակված դպրոցների համար բանակցությունները շարունակվեցին նաև 1898 -ի վերջին, 1899 -ի սկզբին, որոնց ընթացքում կաթողիկոսը հանդիպումներ է ունենում ոչ միայն Կովկասի կառավարչապետի, այլև Գանձակի նահանգապետ Կիրեևի, Թիֆլիսի ռեալական դպրոցի տեսուչ Տերյուտինի, զեներալ-լեյտենանտ Սկալոնի, գաղտնի խորհրդական Պրիբիլի և այլոց հետ: Բանակցությունները որևէ շոշափելի արդյունքի չեն հասցնում: Ուղղակի ցարական տարբեր աստիճանավորները և հայ եկեղեցու հովվապետը հետախուզական աշխատանք էին տանում վճռական մարտից առաջ²:

Զնայած ցարական բյուրոկրատիայի արգելքներին, բացվում էին թեմական նոր դպրոցներ: Կովկասահայության ուշադրությունը բևեռվեց առանձնապես Բաքվում թեմական դպրոց բացելու փաստի վրա: Կովկասի այդ երկրորդ հայաշատ քաղաքում խրիմյանը վաղուց էր ցանկանում բացել թեմական դպրոց: Թեմի կենտրոնը՝ Շամախին էր, որը հայաթափ էր լինում հաճախակի երկրաշարժների հետևանքով: Տեղի հայությունը գաղթում էր կամ աստիճանաբար հզորացող Բաքու, կամ՝ Թիֆլիս: Բաքվում թեմական դպրոց բացելու աշխատանքները նախապատրաստելու համար կաթողիկոսը Բաքու ուղարկեց Խորեն Ստեփանեին: 1897 թ. հունվարին մեկ անսվա ընթացքում վերջինիս հաջողվեց ծավալել եռանդուն գործունեություն և հանգանակել 275.000 ռուբլու ստորագրություն: Սպասվում էր կաթողիկոսի այցը Բաքու՝ դպրոցը բացելու նպատակով: Գործնիկինը ստանալով կովկասյան չինովնիկների ահազանգերը Խորեն Ստեփանեի գործունեության մասին, նամակով դիմեց խրիմյանին՝ պահանջելով Բաքվից ետ կանչել նրան, ուղարկել Ղրիմի վանքերից մեկը: Կաթողիկոսն ստիպված կատարեց մինիստրի հրահանգը³:

1. Արարտ, 1898, N 1, էջ 37, N 2, էջ 84:

2. Արարտ, 1899, N 1, էջ 18-20:

3. Վ. Երկանյան, Նշվ. աշխ., էջ 214: Բաքվում թեմական դպրոց բացելու խնդիրը հետաձգվեց երկար ժամանակով և միայն 1906-ի վերջին և 1907-ի սկզբին ստեղծվեցին հուսակն նախապայմաններ դպրոց բացելու համար: Կաթողիկոսի կոնդակը 1907-ին հայտնում էր, որ Շամախու թեմում թեմական դպրոցի բացակայության պատճառով, երկուստ դպրոց կբացվի Բաքվում, գործակալի նախադրյան առկ (Արարտ, 1906թ., N 12, էջ 782): Շամախու առաջանալու պատճառով, կաթողիկոսի երաժանացրով, թեմական կենտրոնը և կոնսիստորիան տեղափոխվում են Բաքու:

Զնայած իշխանությունների արգելքներին, որոշ ժամանակ անց կաթողիկոսը մեկնեց Բաքու, ուր արժանացավ արտակարգ ընդունելության: 1898 թ. փետրվարին, երբ կաթողիկոսը Թիֆլիսում բանակցություններ էր վարում Գոլիցինի հետ, նրան է այցելում Բաքվից եկած հայ պատվիրակությունը՝ խնդրելով վեհափառին ժամանել Բաքու: Փետրվարի 4-ին կաթողիկոսը գնացքով հասնում է Գանձակ, ուր տեղի հայությունը, քաղաքագլուխը, գավառապետը և ոստիկանապետը կայարանում դիմավորում և ճանապարհում են դեպի Բաքու: Փետրվարի 5-ին խրիմյանը Բաքվում էր: Քաղաքագլուխ Բելյավսկին, մամուլի ներկայացուցիչները, տեղի հայությունը արտակարգ դիմավորում են կաթողիկոսին, առաջինները՝ ի պաշտոնե և երկրորդը՝ սրտի ջերմությամբ: Բաքվի հայ մեծահարուստները, անգլիական Վիշաու ընկերությունը, Նոբել ընկերությունը նրա պատվին կազմակերպում են շքեղ ընդունելություններ և կատարում առատ նվիրատվություններ արևմտահայ գաղթականների օգտին: Կաթողիկոսի Բալախանի այցելած ժամանակ նավթարդյունաբերողները այդ օրվա ողջ հասույթը նվիրաբերում են կաթողիկոսին, իսկ մեծահարուստ Առաքել Ծատուրյանը խոստանում է տարիներ շարունակ փետրվարի 9-ից 15-ի արդյունքը նվիրել է Էջմիածնի վանքին¹: Այդ հանգամանկություններն ու նվիրատվությունները խրիմյանի վայելած մեծ ժողովրդականության ապացույց են:

Բաքվում եղած ժամանակ կաթողիկոսի ուշադրությունը բևեռվեց մշակների կյանքի ժամր պայմանների վրա: Տարբեր վայրերից գաղթած տարբեր ազգությունների՝ սոցիալական ամենացածր աստիճանի վրա գտնվող այդ ստվար շերտը արժանացավ ժողովրդանվեր կաթողիկոսի ուշադրությանը, կարեկցանքին և օգնությանը: Բաքվում նրան հյուրընկալած տան դռները բաց էին մշակների հոծ զանգվածի առաջ: Նրանց օգնության հարցը բարձրացրեց կաթողիկոսը եկեղեցիներում ունեցած բոլոր քարոզների ժամանակ:

Խրիմյանը անընդհատ անմիջական շփման մեջ էր ժողովրդի հետ: Զնայելով առաջացած տարիքին, 1898 թ. հուլիսի վերջին նա կատարում է մի երկարատև ուղևորություն՝ Տաթև, Գորիս, Շուշի, Գանձասար, Ամարաս, դարձյալ Շուշի, Գորիս ուղերթով: Մեծ մասամբ ձիով, նաև կառքով, կաթողիկոսն անցնում է պատմական Սյունիքի

1. Արարատ, 1898, N 2, էջ 84: Երկար ժամանակ հայ մեծահարուստը կատարեց իր խոստամբ և իր ծախսով Էջմիածնի ճեմարանում պահեց մի քանի ուսանողներ:

և Արցախի հայկական գյուղերով, հանդիպումներ ունենում ժողովրդի հետ, միջոցներ ծեռք առնում ավերված վանքերը վերակառուցելու, նրանց տնտեսական վիճակը բարելավելու ուղղությամբ¹։ Բոլոր վայրերում նա այցելում է նաև մուսուլմանական հոգևոր հաստատությունները, հանդիպումներ ունենում նրանց հոգևոր պետերի հետ, սեր և համերաշխություն քարոզում տարբեր ազգություններին, տարբեր կրոնների և դավանանքների անձանց։

Կաթողիկոսը մեծ ջանքեր թափեց հատկապես Մուղնի, Սաղմոսավանք, Հաղարծին, Խոր վիրապ վանքերի վերակառուցման աշխատանքներին։ Այսպես, «Արարատը» իր ընթերցողներին ծանոթացնում է Սաղմոսավանքի նորոգման աշխատանքներին, որը իրականացրեց կաթողիկոսը եպիսկոպոս Գրիգորիս Աղվանյանի կտակած գումարին հավելում կատարելով, գյուղացիների համար դաշտից դեպի գյուղ տանող և գյուղամիջյան ճանապարհները նորոգեց, կառուցեց անդնդախոր ձորից գյուղ տանող ճանապարհը, որը հասավ մինչև Արայի լեռան ստորոտը, դրանով օգնելով գյուղացիներին հունձի, կալու ցանքի ժամանակ հեշտությամբ երթևեկել դեպի արտերը։ Խրիմյան կաթողիկոսը ամենուրեք օգնության էր հասնում ժողովրդին։ 1894-ի վերջին ուժգին երկրաշարժից ավերվել էին Ախալքալակի բազմաթիվ հայկական գյուղեր։ Սայր Աթոռի միջոցներից մի պատկառելի գումար հասցնելով աղետյալներին, կաթողիկոսը միաժամանակ պատվիրում էր Վիրահայոց հոգևոր առաջնորդին՝ վիճակային արդյունքներից 1000 ռուբլի նպաստ հասցնել նրանց, բոլոր թեմերին հրահանգում է հանգանակություն բանալ այդ կարիքները հոգալու համար²։

Նման գործունեություն ծավալեց Խրիմյանը Շամախի քաղաքի և նրա շրջակա 23 հայկական գյուղերի երկրաշարժից ավերված բնակավայրերի վերակառուցման, նրանց բնակիչների կյանքի ապահովության համար։ Խրիմյանի հատուկ կոնդակով Սայր Աթոռից և Սինոդից անմիջապես նպաստ է առաքվում տուժածներին, իսկ Բաքվի կենտրոնը հրահանգ է ստանում եկեղեցական գումարներից մի քանի անգամ ուղարկել Շամախիին և շրջակա գյուղերի բնակչությանը³։

1. Արարատ, 1898, N 8, էջ 349, N 9, էջ 395-400։

2. Նույն տեղում, 1899, N 12, էջ 505։

3. Նույն տեղում, 1902թ., N 2, էջ 134։

Դարավերջի տասնամյակին շարունակվում էր ցարական բյուրոկրատիայի հայկական դպրոցներ փակելու ծրագրված աշխատանքը: 168 դպրոց փակելուց հետո հերթը հասավ 30-ի չափ բաց մնացած եկեղեցական ծխական դպրոցներին: Անդրկովկասում ոչ մի հայկական տարրական դպրոց չմնաց: Դրան պատասխան գործողություն՝ կաթողիկոսի հրամանը. եկեղեցու իրավասությանը ենթարկել դպրոցական շենքերը և գույքը:

Կառավարչապետ Գուլիցինը դիմեց ներքին գործերի նախարարին թույլտվություն ստանալու հայկական դպրոցների գույքը գրավելու համար: Մինիստրների կոմիտեն 1898 թ. մարտի 17-ին քննարկեց այդ հարցը և դրական որոշումով ներկայացրեց ցարի հավանությանը: Նիկոլայ 2-րդը մարտի 26-ին հաստատեց Մինիստրների կոմիտեի որոշումը՝ հայկական դպրոցների գույքը Կովկասի ուսումնական վարչության տնօրինությանը հանձնելու մասին: Այդ որոշմամբ ցարիզմը ուտնձգություն կատարեց իր կողմից սրբագործված մասնավոր սեփականության օրենքի դեմ: Բայց գործը դրանով չավարտվեց: Դեռևս բաց էին հոգևորականներ պատրաստելու կոչված դպրոցները՝ Մայր Աթոռի ճեմարանը և Ներսիսյան հոգևոր դպրոցը: Ուսումնական վարչությունը կաթողիկոսից պահանջեց մշակել նոր կանոնադրություն ճեմարանի և թեմական դպրոցների համար: Նոր - Նախիջևանի թեմական դպրոցի կանոնադրության օրինակով կազմված իր նախագծում Խրիմյանը փաստարկում և ապացուցում էր հայոց պատմության դասավանդման անհրաժեշտությունը բոլոր տիպի դպրոցներում: Պատմության դասերի փորձով հայ աշակերտներն ու ուսանողները գիտակցված կերպով կունենան ռուսական կողմնորոշում, քանի որ հենց Ռուսաստանն էր վերջ դրել «հայերի դարավոր տանջանքներին, որոնց մասին գրույցներն էլ կազմում են Յայաստանի ամբողջ պատմությունը»¹:

Ցարական բյուրոկրատիան լավ ըմբռնելով կաթողիկոսի մտադրությունը՝ տարրական դպրոցները փակելուց հետո թեմական նոր դպրոցներ բացելու մասին, ամեն մի միջոց գործադրում էր արգելելու նոր թեմական դպրոցների բացումը, ինչպես տեսանք Բաքվի օրի-

1. Վ. Երկանյան, նշվ. աշխ., էջ 211:

նակով: Սկսվեց դպրոցական գույքի գրավումը ոստիկանական տեղական պաշտոնյաների կողմից: Այդ իրադրությունը հուսահատության հասցրեց կաթողիկոսին, էջմիածնի հոգևոր հայրերին, որոնք, ինչ-որ կարծ միջոցի թևաթափ լինելուց հետո, դարձյալ շտկեցին իրենց ողնաշարը: Հուսալքությունն աստիճանաբար տեղի տվեց, եկեղեցիներն սկսեցին հրաժարվել իրենց իրավասությունից դուրս եկած դպրոցները ֆինանսավորելուց: Այդ հարցերում կաթողիկոսին թիկունք էր կանգնում առանձնապես Մայր Աթոռի հայրենամավեր եպիսկոպոսներից մեկը՝ Սուքիաս Պարգյանը, որը դեռևս Մակարի կաթողիկոսության օրոք ցարական բյուրոկրատիային ցույց տված անհնազանդության համար աքսորվել էր Օրյոլ և ազատվել միայն Խրիմյանի միջնորդությամբ, վերջինիս կաթողիկոս օծվելուց հետո: Կաթողիկոսի հրամանով տեղական դպրոցների հոգաբարձությունները հրաժարվում էին իրենց անշարժ գույքը հանձնել Կովկասի ուսումնական վարչությանը և սկսվում էին երկարատև դատական գործընթացները: Եկեղեցին վարձում էր պատկառելի իրավաբանների, որոնք հայց էին ներկայացնում ցարական լուսավորության նախարարությանը սեփականության իրավունքը ունահարելու համար: «Երդվյալ հավատարմատար Սուրատ Մելիք-Աղայանը որպես Վրաստանի և Իմերեթի հայ լուսավորչական թեմի կոնսիստորիայի հավատարմատար գանգատ ներկայացրեց Թիֆլիսի նահանգական դատարանին լուսավորության մինիստրության դեմ՝ հանձին Կովկասյան ուսումնական շրջանի հոգաբարձուի, պահանջելով, որ ճանաչվի Ախալցխա քաղաքի Ս.Փրկիչ եկեղեցու սեփականության իրավունքը անշարժ կալվածքի վրա»¹: Դատը շահում է եկեղեցին, որովհետև օտար դավանությունների կանոնադրության 1213 և 1214 հոդվածների հիման վրա հայոց եկեղեցիների, վանքերի ու պահպանության համար նշանակված բոլոր կալվածքները մնում են հայ եկեղեցուն և ոչ թե գանձարանի սեփականություն: Բազմաթիվ գործեր են քննարկվում նաև կառավարչական Սենատի քաղաքացիական վճռաբեկ ատյանում: Սկսված ձգձգվող դատավարությունների ընթացքում շահում էր մեծ մասամբ հայ եկեղեցին: Փաստորեն 1898 թ. մարտի 26 -ի որոշումը որևէ արդյունքի չէր հասցրել ցարական բյուրոկրատիային: Անհրաժեշտ էր ձեռնարկել այլ միջոցներ: Ցարական պետական ապարատը գտավ ելքը:

1. Այսպատ. 1902, N Գ-Դ, էջ 249:

1899 թ. մարտին Գոլիցինի գրասենյակը գաղտնի զեկուցագիր ներկայացրեց կառավարությանը հայ եկեղեցու ողջ ունեցվածքը բռնագրավելու մասին, զեկուցագրին կցված էր և նախագիծը: Ներքին գործերի մինիստր Գորեմիկինը մի շարք մինիստրների ներկայացրեց կառավարչապետի առաջարկություններն ու նախագիծը: Ֆինանսների մինիստր Վիտտեն բացասական պատասխան տվեց զեկուցագրին, պատճառաբանելով, որ ոտնձգությունը հայ եկեղեցու շարժական և անշարժ գույքի նկատմամբ անհարկի հուզումներ կառաջացնի ողջ աշխարհի հայության մեջ: Բացասական պատասխան ստացվեց նաև արտաքին գործերի մինիստր Մուրավյովից, որը մարտին ու ապրիլին գրած երկու նամակներով արժեքավոր ապացույցներ էր բերում նման միջոցառման անպատեհության մասին: Սակայն Գոլիցինը չընկրկեց:

1900 թ. մայիսին տեղի ունեցավ հատուկ կոմիտեի նիստ, որին մասնակցում էին մի շարք մինիստրներ՝ ֆինանսների, հողագործության և պետական գույքի, արդարադատության, ներքին և արտաքին գործերի և Կովկասի կառավարչապետը: Քննարկելով հայ եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման հարցը, հաշվի առնելով թեր ու դեմ կարծիքները, հատուկ կոմիտեն անժամանակ համարեց հայ եկեղեցու գույքի բռնագրավումը, հետաձգելով այն պատեհ առիթի:

Զնայած ցարական բյուրոկրատիայի խիստ գաղտնապահությանը, անհայտ ուղիներով հանրությանը հայտնի դարձավ հայ եկեղեցու դեմ նախապատրաստվող հարվածի մասին: Կ.Պոլսի «Բյուզանդիոնը» անգլիական մամուլից քաղվածքներ կատարեց և ահազանգեց հայությանը: Կառավարչապետը ցանկանում էր արագացնել որոշման ընդունումը, որպեսզի հայ ժողովուրդն ու եկեղեցին անպատրաստ լինեն դիմադրությանը:

Ամենայն հայոց կաթողիկոսը վերահաս վտանգից խուսափելու համար ձեռնարկեց միջոցառումների մի շարք. աշխատանքներ տարվեցին ծխի դեմոկրատական սկզբունքները ուժեղացնելու, սեփական եկեղեցու ունեցվածքի հարցերով ժողովրդին շահագրգռելու ուղղությամբ: 1900 թ. դեկտեմբերի 4-ին լույս տեսավ կաթողիկոսի կոնդակը, որով ստեղծվում էր հատուկ հանձնաժողով Մայր Աթոռի միաբաններից, Էջմիածնի ճեմարանի աշխարհական ուսուցիչներից՝ ծխական կանոնադրությունը կազմելու նպատակով: Կոնդակի համաձայն, հանձնաժողովն օգտագործեց սովորույթով հաստատված տարբեր կանոններ. 1836 թ. «Положение»-ն, թեմական և ծխական ուսումնա-

րանների կանոնադրությունը, հայրապետական տարբեր կոնդակներ, Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայ եկեղեցապատկան ստացվածքների կառավարման կանոնադրությունը և մշակեց մի կանոնադրություն, որը «արծանագրումն է տիրող կարգերի և զտված ամենայն հավատարիմ ոգվո նախնավանդ կարգաց և կանոնաց սուրբ եկեղեցվո մերո, որ ժողովրդականության ոգին է» (կոնդակի խոսքերը):

1902 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին հրատարակվեց նոր մշակված կանոնադրության նախագիծը¹, որը պետք է քննարկվեր և համապատասխան առաջարկություններով վերամշակված ներկայացվեր կաթողիկոսի հաստատությանը: Ներկայացված նախագծով ազգային կրթության գործը վերապահվում էր ծխական համայնքի կողմից ընտրված ժողովին:

Նախագծի հրատարակությունն արագացրեց իրադարձությունների ընթացքը: Գոլիցինն ահազանգեց մայրաքաղաք, հայտնելով, որ նախագիծը շրջանցում է բարձրագույն կանոնադրությունը և հայ հոգևորականությանն ու մտավորականությանն է հանձնում ժողովրդի տարրական կրթության գործը: Ներքին գործերի մինիստր Սիայագինի սպանությունից հետո նրա տեղը զբաղեցրած Պլեվեն թիկունք կանգնեց կառավարչապետի առաջարկություններին: 1903 թ. հունիսի 12 -ին ընդունվեց ցարական նոր օրենքը հայ եկեղեցու ողջ գույքի բռնագրավման մասին: Այդ օրենքը «ամբողջությամբ ուղղված էր հայ ժողովրդի և նրա մշակույթի դեմ: Դա մի արտակարգ պատժամիջոց էր ժողովրդի նկատմամբ, որի միակ պաշտոնական ներկայացուցիչը փաստորեն եկեղեցին էր. եթե վերջինս հնազանդվեր ու դառնար հլու կամակատար, ապա ցարական բյուրոկրատիայի կարծիքով ժողովուրդը կդիմագրկվեր և ոչինչ անել այլևս չէր կարող: Գրավելով եկեղեցու ունեցվածքը և դրա փոխարեն հոգևորականությանը տալով նյութական փոխհատուցում, ցարիզմը նրան ցանկանում էր դնել պետական նպաստ ստացող պաշտոնեության վիճակում»², - այդպիսի գնահատական է տալիս 1903 թ. հունիսի 12 -ի օրենքին հայ մշակույթի լավագույն հետազոտող Վ. Երկանյանը: Ցարական բարձրագույն հրամանը կաթողիկոսի կարգադրությամբ չհրապարակվեց հայ մամուլում: Միայն պաշտոնական «Кавказ»-ը տպեց բարձրագույն հրամանը: Հայոց հայրապետը իր թերացումը բացատրեց ցարի հետ հան-

1. Արարատ, 1902. N 9-11, էջ 209-215:

2. Վ. Երկանյան, նշվ. աշխ., էջ 239-240:

դիպելու և նրա հետ այդ հարցերը քննարկելու միտումով: Միայն այն բանից հետո, երբ Պլեվեն հեռագրով հայտնեց խրիմյանին, որ հրամանի իրագործման հապաղումը ցարի կողմից կդիտվի իբրև անհնգանդություն, կաթողիկոսի պաշտոնական օրգան «Արարատը» օգոստոս-սեպտեմբեր միացյալ համարներում (որը լույս տեսավ սեպտեմբերի վերջին) հրապարակեց հունիսի 12-ի օրենքը հայերեն և ռուսերեն¹: Լույս տեսավ նաև ներքին գործերի մինիստր Պլեվեի հրամանը 1903 թ. հունիսի 30-ի ամսաթվով «Կանոններ հայ լուսավորչական եկեղեցու կալվածքները և դրամագլուխները պատշաճավոր մինիստրությունների տեսչությանը հանձնելու կարգի մասին»: Օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներին երկու անգամ ներքին գործոց նախարարը հատուկ գրությամբ դիմեց կաթողիկոսին, պահանջելով օրենքի անհապաղ գործադրությունը և մերժելով իր միջնորդությունը Նիկոլայ 2-րդի մոտ կաթողիկոսի հանդիպման համար²: Այդ ընթացքում լույս չտեսան կաթողիկոսական պաշտոնական օրգանի իտկտեմբեր, նոյեմբեր, դեկտեմբեր ամիսների համարները:

Օրենքը հանրությանը հայտնի դառնալուց հետո հայ հասարակության մեջ սկսվեց ընդվզումների և հուզումների երկարատև ընթացք: Տարերային ժողովրդական շարժումը ոգևորեց Մայր Աթոռի միաբանությանը, ընդհանրապես հայ հոգևորականությանն ու նրա հայրապետին: Տարբեր վայրերից Մայր Աթոռ էին հասնում բազմաթիվ հանրագրեր՝ մեծաքանակ ստորագրություններով: Բոլորը պահանջում էին կաթողիկոսից չենթարկվել կայսերական հրամանին: Ազդեցիկ ցույցեր եղան Ալեքսանդրապոլում, Երևանում, Գանձակում և այլուր: Կաթողիկոսն ապրեց իր դիմադրական ոգու երկրորդ երիտասարդությունը: Նրան սատար կանգնեցին ազգային կուսակցությունները, ողջ Սինոդը և հայրենամիտ բազմաթիվ հոգևորականներ Սուքիաս Պարզյանի ղեկավարությամբ³: 1903 թ. օգոստոսի 9-ին Սինոդի անդամները և ռուսահայոց թեմական առաջնորդները հավաքվեցին ու քննարկեցին և՛ 1903 թ. հունիսի 12-ի Բարձրագույն հրամանը, և՛ ներքին գործոց մինիստրի հեռագիրը հայ եկեղեցու ունեցվածքի հանձնման կանոնների վերաբերյալ: Համարելով այդ որոշումներն

1. Արարատ, 1903, N Է-Թ. էջ 678-687:

2. ՀՀ Կողմ, ք. 57, գ. 256, ր. 12-14:

3. Անհնազանդության համար նա երկրորդ անգամ արտաթվեց, այս անգամ Օրենսդրոգ: Նման պատմի արժանացան բազմաթիվ իռգևորականներ:

անարդարացի, միաժամանակ չցանկանալով ներկայանալ իբրև անհնազանդ հոգևորականներ, պատմության և ժողովրդի առաջ չմեղանչելու պատճառաբանությամբ, նրանք հրաժարական տվին իրենց հոգևոր պաշտոններից: Պարզյանի հետ միասին այդ փաստաթուղթն ստորագրեցին Արիստակես Սեդրակյանը՝ Աստրախանի թեմի հոգևոր առաջնորդ, Գևորգ Սուրենյանցը՝ Իմերեթիայի թեմի հոգևոր առաջնորդ, Արիստակես Դավթյանը, Գրիգոր Գառնակերյանը և Սինոդի մյուս անդամները, ընդհանուր թվով 9 բարձրաստիճան հոգևորական¹:

Կաթողիկոսը ցարի հետ հանդիպման մերժումն ստանալուց հետո մի քանի անգամ հատուկ գրություններով դիմեց Նիկոլայ 2 -րդին: Առաջին անգամ հնազանդության արտաքին քողի տակ վեհափառը բացատրություններ է տալիս կայսերական մեծությանը, հայտնելով, որ ինքը իրավունք չունի տնօրինել հայ եկեղեցու ունեցվածքը. որովետև ոչ թե դրա տերն է, այլ ավանդապահը և չի կարելի այն հանձնել ցարական պետությանը, որովետև այդ ունեցվածքը առաջացել է ոչ միայն ռուսահայոց, այլ ողջ աշխարհում սփռված հայության նվիրատվություններով²:

Հայաստանի Հանրապետության Պատմության կենտրոնական պետական արխիվում պահպանվել են կաթողիկոսի՝ ցարին ուղղված մի քանի մամակներ՝ իրենց տարբերակներով: Դրանցից մի քանիսը գրված են կաթողիկոսի կողմից, մի մասն էլ՝ այլ ծեռագրով, սակայն նրանց վրա ուղղումներ կատարվել են կաթողիկոսի ձեռքով: Ակնհայտ է, որ այդ կարևոր գործի համար կաթողիկոսի մոտ աշխատել են մի շարք անձնավորություններ՝ իրավաբաններ, պատմաբաններ, անվանի հասարակական գործիչներ: Նամակներից մեկում Խրիմյանն առանց թաքցնելու իր դժգոհությունը, բողոքում է Կովկասի կառավարչապետ Գուլիցինի հակահայկական գործելակերպից, բացահայտ նշում, որ այդ գործն սկսվել է Նիկոլայ 2-րդի «գահ բարձրանալու օրից, երբ կարծես թե հայ ազգի և եկեղեցու ճակատագիրը հեղաշրջվեց դեպի վատը»³: Կառավարչապետի զրպարտությունների և հակահայկական գործունեության զոհը դարձան և արգելվեցին բարեգործական ընկերությունը և նրա մասնաճյուղերը, մի ընկերություն, որը «որքին հասց էր մատակարարում, թշվառին՝ ապրուստ և պատս-

1. ՀՀ ԿԹՊՄԸ, ֆ. 57, գ. 256, ք. 13:

2. Նոյն տեղում, ք. 32, գ. 299, ք. 20-22:

3. Նոյն տեղում, գ. 299, ք. 8:

պարան»: Գոլիցինի գործած չարիքներից մատնանշվում է նաև հրատարակչական ընկերության փակումը: Ընկերության ծավալած գործունեության շնորհիվ «մտավոր բարոյական լույս էր տարածվում մեր ասիական խավար մթնոլորտում ապրող հասարակության մեջ»¹: Ռուսաստանի պատմության մեջ ընդգծելով հայազգի հոգևորականների և զինվորականների կատարած նշանավոր գործերը, որոնց ներկա միապետը մոռացության է տվել, դժգոհ կաթողիկոսը դիմում է ցարին իրեն ռուսահպատակությունից ազատելու խնդրանքով, նպատակ ունենալով ամենայն հայոց կաթողիկոսի մտավայրը տեղափոխել այնպիսի մի երկիր, ուր կկարողանար բարեխղճորեն կատարել իր խնամքին հանձնված հայ ժողովրդի և եկեղեցու հայրապետի պարտականությունները:

Պահպանված գրություններից առանձնապես ուշադրություն է գրավում մի ծավալուն փաստաթուղթ՝ հայերեն և ռուսերեն տարբերակներով և կրում է «Նորին կայերական մեծությանը. ամենախոնարհ խնդրի ծայրագույն պատրիարք-կաթողիկոսե» խորագիրը²: Այն գրված է 1903 թ. դեկտեմբերի 12-ին, բարձրագույն հրամանից վեց ամիս անց: Մինչ այդ կաթողիկոսի դիմում-նամակները, ահազանգերը, նույնիսկ ինչ-որ ծեով մեղադրականները որևէ արդյունք չէին տվել: Սա կաթողիկոսի վերջին և ամենածավալուն փորձն էր: Փաստաթուղթը կրում է հրիմյանի ստորագրությունը, բայց չենք տարակուսում, որ այն պատկանում է պրոֆեսիոնալ իրավաբանի և գիտակ պատմաբանի գրչին: Այդ հանգամանքը չի գրկում տվյալ փաստաթուղթը հրիմյանի հեղինակությանը վերագրելուց, քանի որ այն կազմվել է կաթողիկոսի անմիջական հրահանգներով:

Փաստաթուղթն սկսվում է պատմական ակնարկով, մատնանշվում է արքունիքի կողմից կազմված հայ եկեղեցու կանոնադրությունը՝ «Положение»-ն, որի ոգուն ու տառին անգամ անհարիր է 1903 թ. հունիսի 12 -ի բարձրագույն հրամանը: «Այս եղանակ գործողությանց իշխանության երկրիս չէ համեմատ օրինաց, խախտե զիրավունս իմ որպես պատառխանատու պետի եկեղեցվո, դրժե սկզբունս նվիրապետության և խանգարե զկարգապահություն»³: Կաթողիկոսն իր անհամաձայնությունն է արտահայտում ցարական բյուրոկրատիային,

1. ՀՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 57, գ. 299, ք. 8:

2. Նույն տեղում, ֆ. 56, ց. 14, գ. 73, էջ 3-34:

3. Նույն տեղում, էջ 5:

որը միջամտում էր հայ եկեղեցու ներքին գործերին, խախտում էր եկեղեցու պետի իրավունքները և հակասության մեջ էր մտնում ցարիզմի կողմից հաստատված օրենքների հետ: Խրիմյանը հետահայաց մատնանշում էր 1891 թ. Ներսես արքեպիսկոպոսի, 1897 -ին՝ Սինոդի անդամներ Նահապետ և Վահան վարդապետների աքսորի մասին, հայտնում, որ նրանք չեն կատարել ոչ մի հանցանք, որի համար արժանի լինեին նման պատժի: Իսկ եթե կարիք կար պատժի, ապա այն պետք է տրվեր կաթողիկոսի կողմից: Կետ առ կետ Խրիմյանը մատնանշում է իր և ողջ հայ հոգևորականության ոտնահարված իրավունքների մասին: Ի սկզբանե անտի, նույնիսկ 1836 թ. կանոնադրությամբ «դատական վճռահատությունը ամուսնական գործոց ճանաչել զծայրագույն իրավունս պատրիարք կաթողիկոսի: ...Այդ կարգ ձեռներեցությամբ դատախազի Սինոդի 1899 ամի փոխվեցավ»¹ և կառավարիչ սենատի 4-րդ դեպարտամենտը ներքին գործոց նախարարության հետ միասին ոտնահարեց հայ եկեղեցու իրավունքները, սեփականելով այդ գործը: Կաթողիկոսն անդրադառնում է նաև Կովկասի ուսումնական մասի վարչությանը, որի գործունեությունը նպատակամղված էր «տկարացնել զուսումն կրոնագիտության Հայոց ի միջնակարգն և ի ստորին իսկ վարժարանս երկրիս, որով եկեղեցին զրկել ի հնարից վճարելուց զպարտիս յուր նվիրականս»: Կաթողիկոսը բողոքում է նաև 1897 թ. «Արարատի» վրա նախնական գրաքննություն հաստատելու համար, մինչդեռ դա կաթողիկոսի իրավասությանն է պատկանում: Առանձնապես ուժգին է գրված հայ եկեղեցու իրավունքները հայկական դպրոցների, կրթության և լուսավորության բնագավառում ոտնահարելու բաժինը: Խրիմյանը իրավացիորեն գտնում է, որ ռուսական կայսրության տարածքում հայ դպրոցը բարեփոխել է իր ծրագիրը, հարստացրել «համեմատ ժամանակակից պահանջմանց մանկավարժության», ռուսերենի ուսուցումը բարձրացրել անհրաժեշտ մակարդակի, ավելացրել «ուսմունք հանրօգուտք»: Սակայն բարձրագույն հրամանով եկեղեցուց խլվեց իր հոտի դաստիարակության գործը և «1896 ամի ի հունվար ամսեանն չմնալով ավարտումն ուսումնական տարվույն ի փակել դպրոցս ի ձեռն ոստիկանաց»: Կաթողիկոսն ապացուցում էր, որ դպրոցների «բռնի եղանակով փակումը կարի ծանր էր և զեղծուցաներ ժողովրդյանն հայոց»²: Խրիմ-

1. ՀՀ Կողմ. ք. 56, ց. 14, գ. 73, էջ 8-10:

2. Նույն տեղում, ք. 14:

յանը ձգտում էր ապացուցել, որ հայկական դպրոցները՝ «տարրական լուսավորության սերմնարանները», մեծ գործ են կատարում երկրամասում ռուսերենի տարածման համար:

Ուշադրություն է գրավում Խրիմյանի բողոքը 1898թ. մարտի 26-ի բարձրագույն հրամանի դեմ, որը դիվանագիտորեն ներկայացվում է իբրև «Ուսումնարանական վարչության» կողմից նյութված չարիք, որի համաձայն հայոց վանքերին և եկեղեցիներին պատկանող դպրոցների գույքին պետք է տիրանալ վերոհիշյալ վարչությունը: Նրբին արտահայտություններով հայոց հայրապետը կայսեր ուշադրությունն էր հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ այդ հրամանն իր ներքին իմաստով հակասության մեջ էր մտնում ցարական գլխավոր օրենքների և հիմքերի հիմքը ներկայացնող մասնավոր սեփականության անձեռնմխելիության օրենքի հետ: Հենց դրա շնորհիվ հայ եկեղեցին կարողացավ «պահանջել ի ձեռն դատարանաց գլավվածս եկեղեցեաց և վանորեից յապօրինի տիրապետութենե Ուսումնարանական վարչության Կովկասու»¹:

Խրիմյանը քայլ առ քայլ ռուսական պետության հակահայկական միջոցառումները ներկայացնում էր իբրև առանձին նախարարությունների, վարչությունների, Կովկասի կառավարչապետի ապօրինի գործելակերպ, որոնց դեմ իր բողոքն էր ուղղում հայ եկեղեցու գլուխը, ապավինելով ցարի «արդարամտությանը»: Սակայն վերջին 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը կաթողիկոսը ներկայացնում է իբրև նախարարների խորհրդի որոշում և դարձյալ բողոքում է, որ այդ բոլոր միջոցառումներն ուղղված են հայ եկեղեցու գոյությանը, նունիսկ հայ ժողովրդի կենսամակարդակին, որովհետև այդ հրամաններով նա զրկվում է «քրիստոնեական բարեգործություն» կատարելու շնորհներից և իրավունքներից: Հայ եկեղեցու ունեցվածքը առաջացել է բազմաթիվ նվիրատվություններից, հանգանակություններից, բարեգործություններից: Զրկել եկեղեցուն այդ միջոցներից նշանակում էր հարցականի տակ դնել նրա գոյությունն ընդհանրապես: Այս բոլոր փաստարկներով կաթողիկոսը կարծես ցանկանում էր համոզել Նիկոլայ 2-րդին, որ իր կողմից ստորագրված բարձրագույն հրամանը բնավ էլ նրա կամքի արտահայտությունը չէ, այլ նրա նախարարների ապօրինի գործունեության: Վկայակոչելով Եկատերինա 2-րդի 1768

1. ՀՀ ԿԿԿԿԿ, ք. 56, ց. 14, գ. 73, էջ 16:

թ. հուլիսի 30-ի բարձրագույն հրովարտակը հայ եկեղեցու և հովվապետի իրավունքների մասին, դիմադրության ուղին բռնած հայրապետը արդարացնում է իր գործողությունները, ներկայացնելով դրանք իբրև սրբազան իրավունք և պարտականություն: Փաստաթղթում վկայակոչվում է նաև Նիկիոյ առաջինի հավանությանն արժանացած «Πολοжение» -ն, որն արգելում է «միջամուտ լինել ի գործս եկեղեցվո Յայաստանեայց առանց գիտության պատրիարքին»: Խրիմյանը պաշտպանում էր հայոց եկեղեցու և նրա գլխի իրավունքները պետական ապարատի ոտնձգություններից: Նա բողոքում էր, որ կառավարությունը և նախարարների խորհուրդը հայոց եկեղեցու հարցերը քննարկել են առանց կաթողիկոսի, հաշվի չեն նստել նրա կարծիքի հետ, չեն խորհրդակցել նրա հետ: Մատնանշելով հայ հայրենասերների և հայոց եկեղեցու ռուսական կողմնորոշման փաստը, կաթողիկոսը ժխտում է ներքին գործոց նախարար Պլեվեի և Կովկասի կառավարչապետ Գուլիցինի մեղադրանքները իր անհնազանդության վերաբերյալ և ընդգծում. «Ժողովուրդ հայոց ձգտի ի միություն ընդ ազգին ռուսաց ի մի մարմին պետական, ...հոժարությամբ ռուսանի ի վարժարանս պետության և բարձր դասք նորա, դաստիարակյալք ի ծեռն գրականության և պատմության ռուսաց»:

Յայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշմանը կաթողիկոսը հակադրում է ռուսական պաշտոնյաների հակահայ ընթացքին, մատնանշում, որ հայերի առաջ «իսպառ փակեալ են դրունք պետական ծառայության և չկարին այլևս սպասավոր լինել թագավորին յուրյանց: Ոչ պատմություն և ոչ իրողություն արդարացուցանեն զայսպիսի ընթացս վարչության Կովկասու»¹: Փաստաթուղթը մի մեղադրական էր ուղղված ցարական բյուրոկրատիայի դեմ, նպատակամղված՝ պաշտպանել հայ եկեղեցու նվիրապետական իրավունքները, ընդգծել հայ ժողովրդի և նրա մտավորականության դերը ողջ ռուսական կայսրության տարածքում: Ժխտելով «հայկական սեպարատիզմի» սնանեց գաղափարը, Խրիմյանը հայ երիտասարդության հեղափոխական նկրտումները բացատրում է բացառապես ժամանակի շնչով, Ռուսաստանում և Եվրոպայում տարածված գաղափարներով: Այդ ծավալուն փաստաթուղն ավարտվում է մի համառոտ ամփոփումով, որի մեջ կաթողիկոսը ճշմարտացի գնահատական է տալիս 19-րդ դարի

1. ՀՀ Կողմ, ք. 56, գ. 14, գ. 73, էջ 30:

վերջի և 20-րդ դարի սկզբի ցարական կառավարության վարած քաղաքականությանը հայ ժողովրդի և եկեղեցու նկատմամբ. «Օրենսդրությունը 2 հունիսի 1897 ամի, 26 մարտի 1898 ամի և 12 հունիսի 1903 չբխին ընդհանուր վիճակե երկրի և ոչ ի տրամադրութենե ժողովրդյան»¹: Իր մեղադրականից ցարին զերծ պահելու նպատակով, նրբին դիվանագիտությամբ խրիմյանը նկատում է, որ այդ ընդունված որոշումներն արտահայտում են ոչ թե ռուսական կառավարության կարծիքը, այլ «կանխակալ կարծեաց առանձին պաշտոնեից վարչության երկրիս»: Այդ պաշտոնյաններն են, որ ոտնահարում են հայ ժողովրդի և նրա հոգևոր պետի իրավունքները: Հանձին հայոց վեհափառի ցարական պաշտոնյաները տեսնում էին ոչ թե *ամենայն հայոց կաթողիկոսին*, այլ իրենց հավասար, կամ նույնիսկ ստորին աստիճանի վրա մի պաշտոնյայի, որն իրավունք չունի անմիջապես, առանց միջնորդի, հարաբերության մեջ մտնելու ցարի հետ, որն իր բոլոր խնդիրները պետք է լուծի տարբեր աստիճանավորների միջոցով: Պաշտպանելով իր ժողովրդի, եկեղեցու և իր պատիվը, խրիմյանը վճռականորեն հերքում է բոլոր ամբաստանությունները հայ եկեղեցու հակապետական գործունեության վերաբերյալ, առաջարկում Պետերբուրգում «գումարել զխորհուրդ մի առանձին նախագահությամբ անդամոց ուրուք բարձրագույն պետական հաստատությանց, որ վայելիցե հատուկ վստահություն Ձերդ մեծության և իրամայեսջիք տալ ինձ իրավունս մասնակցություն ի նիստս հիշատակյալ խորհրդո առ ի քննել և կշռադատել զխնդիրս. զորս ի վեր անդր գրեցաք, ի վերազմենլ օրենսդրությունս վերջին ամաց և բացատրե, եթե ցորչափ համեմատք են այսոքիկ նպատակաց կառավարության, վիճակի Հայաստանեայց եկեղեցվո, զգացմանց հոգևորականության և հոտի նորին»²: խրիմյանը հույս ուներ, որ այս ծավալուն բացատրագիրը ինչ-որ պարզություն կմտցներ գործի մեջ, ինքը հնարավորություն կստանար անձամբ ներկայանալ ցարին և տալ անհրաժեշտ բացատրություններ: Սակայն հույսերը չարդարացան: Այս գրությանը ևս հետևեց արքայական լռությունը, ստացվեցին միայն ներքին գործոց նախարարի և կառավարչապետի պատասխանները, ըստ որոնց ինքնակալը պահանջում էր անհապաղ գործադրել բարձրագույն հրամանը: Նման

1. ՀՀ ԿՊՊԸ, ք. 56, ց. 1-4, գ. 73, էջ 32:

2. Նույն տեղում, էջ 34:

վարվելակերպով ցարը հասկացնում էր կաթողիկոսին, որ նա իսկապես իրավունք չունի անմիջապես դիմել իրեն:

Իր վրա վերցնելով ողջ պատասխանատվությունը, կաթողիկոսը հրահանգեց բոլոր թեմական առաջնորդներին՝ ոչինչ չհանձնել ցարական պաշտոնյաներին, իսկ բռնության դեպքում՝ տեղեկացնել իրեն:

Ալեկոծվեց ողջ աշխարհի հայությունը, ոտքի ելավ պաշտպանելու իր ժողովրդի, նրա եկեղեցու ունեւորներին շահերը: Նամակների, առաջարկությունների իսկա հոսք էին կաթողիկոսի ստացած ամենօրյա գրությունները¹: Դրանցից ուշագրավ են արևմտահայ հոգևորականներից ստացված բողոքները՝ կաթողիկոսին և դիմումները՝ անմիջապես ցարին²: Այդ գրություններն ստորագրել են Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանը, կրոնական ժողովի անդամները, բարձրաստիճան հոգևորականներ՝ Գրիգորիս, Եզնիկ, Մեսրոպ արքեպիսկոպոսները, նույնիսկ Բարդուղիմեոս եպիսկոպոս Չամիչյանը: Այդ գրություններով նրանք ապացուցում էին, որ հայ եկեղեցու ունեցվածքը միայն էջմիածնին և ռուսահայոց չի պատկանում, այլ ողջ աշխարհում սփռված հայությանը, որի միջոցներով էլ ձեռք է բերվել այն: Ուստի և ցարական արքունիքը իրավունք չունի տնօրինել այն: Միաժամանակ առաջարկություններ եղան կաթողիկոսի նստավայրը էջմիածնից փոխադրել արտասահման: Եվրոպայի թեմի հոգևոր առաջնորդ Գևորգ Յուսուֆյանը հանդես էր գալիս այլ առաջարկությամբ: Աստիճանաբար վաճառել եկեղեցապատկան կալվածքները, փոխարկել դրանի և պահպանել որևէ քաղաքակիրթ երկրի բանկային համակարգում (տվյալ դեպքում՝ Լոնդոնում): «Անգոր ազգաց համար մանավանդ այդպիսի երկիրներու մեջ ամենամեծ զեմք պիտի լինել խորագիտություն», - մտորում էր եպիսկոպոսը, մատնացույց անելով հրեաներին, որոնք միշտ «խելացի գտնված են պատահականության հանդեպ»³:

Գրություններ ուղարկել և ստանալ դրանց պատասխանները, կապ պահպանել և՛ պետական պաշտոնյաների, և՛ հասարակական գործիչների հետ, - դրանք կազմում էին կաթողիկոսի գործունեության մի մասը: Մյուսը՝ առավել նշանակալիցը, նրա ամենօրյա աշխատանքն

1. ՀՀ ԿԿԿԱ. ֆ. 57, ց. 1, գ. 299, ք. 10, 25, 27-29, 33 և այլն:

2. Նույն տեղում, ք. 10:

3. Նույն տեղում, ք. 29:

Էր ժողովրդի մեջ, Անդրկովկասի հայաբնակ վայրերում: Կաթողիկոսը ամենօրյա կապի մեջ էր տեղերի հոգևոր առաջնորդների, շարքային քահանաների հետ և գիտեր, թե որ վայրում ժողովուրդը ինչպես է դիմավորում եկեղեցու զույթը ցուցակագրելու եկած ցարական պաշտոնյաներին: Անդրկովկասի հայաբնակ վայրերը նման էին գործող հրաբուխների: Ժողովրդի հետ միասին կաթողիկոսին սատար եղան ազգային կուսակցությունները՝ հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, հնչակյանները և սոցիալ-դեմոկրատները: Առանձնապես պետք է շեշտել ԶՅԴ-ի կատարած մեծ գործը: Այդ կուսակցությունն իր ձեռքը վերցրեց ժողովրդի դիմադրությունը կազմակերպելու գործը: Նրանց անմիջական մասնակցությամբ տեղի ունեցավ Ալեքսանդրապոլի ցույցը, որն ազդանշան ծառայեց ողջ հայության համար: 84-ամյա կաթողիկոսը, որի ներկայությամբ եղել էր ցույցը, «երիտասարդացած, հին հերոսական օրերը հիշելով տիտանի պես ծառացավ ամենի բռնապետության դեմ ու տվավ իր խիզախ պատասխանը - «Չեմ կարող»... Զքացավ Ամենայն հայոց խոնարհի հայրապետը և բեմ նետվեցավ Ամենայն հայոց Հայրիկը, հինավուրց հեղափոխականը, Վասպուրականի արծվաթև մարտնչողը»¹: Կուսակցության պատմագրի այս չափազանցված գնահատականը հավաստում է հայոց հայրապետի այդ ժամանակաշրջանում ծավալած հերոսական և ազգամկեր ընթացքի մասին: Վարանդյանը բարձր գնահատելով կուսակցության գործունեությունը, պատշաճ գնահատական է տալիս կաթողիկոսի և կուսակցության միասնական գործակցությանը. «Կաթողիկոս և հեղափոխական կոմիտե նույնացան: Երկու տարբեր մարմիններ և մեկ հոգի»²:

Դաշնակցական Ռոստոմը ստանձնեց դիմադրության ղեկավարությունը: Գույքի չհանձնման մասին կաթողիկոսի հրահանգը տեղերում ստացվելուն զուգընթաց բարձրացավ համաժողովրդական զայրույթի իններորդ ալիքը: Հուլիսին տարածվեցին ողջ Անդրկովկասի հայաբնակ վայրերում: Հիշատակության արժանի են նաև Կարսի, Գանձակի, Էջմիածնի, Բաքվի, Երևանի, Ալավերդու շրջանի գյուղերի հուլունները: Շարժման ղեկավարների հետ ձերբակալվեցին և Ռուսաստան աքսորվեցին բազմաթիվ հոգևորականներ՝ վարդապետներ

1. Մ. Վարանդյան, «ՀՅ Դաշնակցության պատմություն», Երևան, 1992թ., էջ 278:

2. Նույն տեղում:

և նույնիսկ եպիսկոպոսներ: Իր հերթին կաթողիկոսը Սևանի վանք աքսորեց Աստրախանի և Ստավրոպոլի երեք հայ քահանաների, որոնք կամովին մասնակցել էին եկեղեցական գույքի հանձնանը կառավարական պաշտոնյաներին: Տարբեր ուժգնություններով այդ շարժումները շարունակվեցին երկու տարի: Դրանք, փաստորեն, արևելահայության ազգային-ազատագրական շարժման դրսևորումներն էին:

Այդ շարժումներին ուղիղ համեմատական սաստկանում էին հակահայկական հալածանքները: Ցարական պաշտոնյաները ի դեմս Էջմիածնի կաթողիկոսի և Մայր Աթոռի միաբանության տեսնում էին հեղափոխականորեն տրամադրված մի մարմին, որը զենք, զինամթերք և դրամական միջոցներ է հայթայթում հեղափոխականների համար: Խիստ հսկողություն սահմանվեց վանքերի և Մայր Աթոռի վրա: Ցարական պաշտոնյաները հանկարծակի, անակնկալ խուզարկում էին Մայր Աթոռի հյուրանոցը և տարբեր վանքեր: Էջմիածնի գավառապետը մի խումբ ոստիկաններով 1904թ. հունիսի 22-ի գիշերը մտնում է Էջմիածնի վանքի հյուրանոց «մարդասպաններ և ավազակներ» որոնելու նպատակով, ոչինչ չի գտնում և ձեռնունայն հեռանում է՝ հայիոյելով ողջ հայ հոգևորականությանը, նույնիսկ կաթողիկոսին¹: Դեպքի մասին կաթողիկոսին տեղեկացնում է վանքի հյուրանոցի հյուրընկալ Լևոն աբեղան: Այդ առիթով կաթողիկոսը դիմում է Երևանի նահանգապետին, բողոքում, որ «այսօրինակ դեպք չեն առաջին նվազ, հորժամ տեղական գավառական պաշտոնեայք թույլ տան ի ներկայություն խուզարկելի կամ քննելի անձանց հայիոյել և անվանարկել զամբողջ հոգևորականություն հայոց»², և պահանջում նահանգապետից արգելել գավառական վարչության անդամների ապօրինի քայլերը: Նման դիմումները բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաները հաճախ թողնում էին անհետևանք, երբեմն՝ առերես դիտողություն անում տեղական աստիճանավորին, և արդարանում հայոց հայրապետի մոտ, մեղքը զցելով ստորին պաշտոնյաների ապաշնորհության վրա:

Երկու տարի շարունակվող համաժողովրդական պայքարը ցարական կառավարության արտաքին և ներքին այլ բարդ իրադրությունների շղթայի մեջ տվեց դրական արդյունք: Ներքին գործերի նա-

1. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 78, ք. 146-147:

2. Նույն տեղում, ք. 150:

խարար Պլեվեի սպանությունը, Կովկասի մի շարք նահանգների և գավառների տարբեր աստիճանավորների սպանությունները, մահափորձը Կովկասի կառավարչապետ Գոլիցինի դեմ, ստիպեցին Նորին կայսերական մեծությանը՝ ունկնդրել արքունիքում ցարական նախարարների շրջանում հայտնված այլ կարծիքների: Աստիճանաբար մեղմանում են խստությունները: «Արարատը» 1905թ. հաղորդում էր, որ աքսորից վերադառնում են Թոմաս, Բենիկ և Խորեն վարդապետները: Աքսորավայրում գտնվող Ներսես արքեպիսկոպոսը կաթողիկոսի կողմից նշանակվում է Բեսարաբիայի թեմի հոգևոր առաջնորդ և Մեսրոպ վարդապետ Մովսիսյանի հետ գործուղվում է Պետերբուրգ՝ կաթողիկոսական խնդիրն անմիջապես ներքին գործոց նախարարին մատուցելու նպատակով: Ռուս-ճապոնական պատերազմում կրած պարտությունը, ողջ Ռուսաստանում բռնկած հեղափոխական շարժումները ցարական բարձր աստիճանավորներին դարձրին առավել «գթասիրտ» և «հայասեր»: Սկսեցին մշակվել միջոցառումներ, հայերին հեղափոխական շարժումներից հետ պահելու նպատակով օգտագործել հայ եկեղեցու ազդեցությունը ժողովրդի վրա և նրան սիրաշահելու նպատակով բարձրացնելու հայոց հայրապետի և եկեղեցու հեղինակությունը: Ռուս հետազոտողներից մեկը գնահատելով Գոլիցինի և Նիկոլայ 2-րդի վարած քաղաքականությունը, իրավացիորեն նշում է. «Գոլիցինը ցարական բարեհաճությամբ հարծակվեց այն հեղինակության դեմ, որի վրա փորձ չէին արել հարծակվելու երբեք նույնիսկ թուրքերը և պարսիկները: Նա իր ոստիկանական թաթը դրեց հայ եկեղեցու ունեցվածքի վրա: Դա ունեցավ խիստ բացասական ազդեցություն, քանի որ ողջ բարեգործությունը, ազգային մշակույթի և լուսավորության զարգացումը սերտորեն կապված է հայ եկեղեցու հետ և երբեք, ոչ մի մուսուլմանական գազանություն չի համարձակվել խախտել այդ հեղինակությունը, ձեռք տալ նրա ունեցվածքին: Միայն ուղղափառ ռուս ցարը, «քրիստոնյաների պաշտպանը» թույլ տվեց իր կամակատարին այդպես կոպտորեն ներխուժել այդ բնագավառը»¹:

Ցարիզմը ընտրեց փոքր ազգություններին հեղափոխական շարժումներից հետ պահելու ոչ ամենահարմար եղանակը: Ցարական աստիճանավորները դեռևս 1904թ. սկսեցին հրահրել հայ-ադրբեջանական ընդհարումներ:

1. С. Любош, Последние Романовы, Ленинград-Москва, 1924г., стр. 198-199.

Ազգամիջյան ընդհարումներն Անդրկովկասում շիկացրին մթնոլորտը: Կաթողիկոսը կատարված իրադարձությունների նկատմամբ անտարբեր ականատես չէր կարող լինել: Հայաբնակ բազմաթիվ վայրերից, տեղի հոգևոր առաջնորդներից և բոլոր խավերի անձանցից ստացված հաղորդումները պատմում էին գործված ոճիրների և անմարդկային արարքների մասին: Առանձնապես սահմուկեցուցիչ էին Բաքվից և Գանձակից ստացվող լուրերը: Արդեն առաջացած տարիքում գտնվող կաթողիկոսը դարձյալ ուղևորվում է Թիֆլիս, այնտեղից Բաքու գնալու մտադրությամբ: Թիֆլիսում կայացած խորհրդակցության ժամանակ որոշվում է Բաքու ուղարկել Յուսիկ եպիսկոպոսին և Մխիթար վարդապետին՝ գեներալ-ադյուտանտ իշխան Ամիլխավարիի ուղեկցությամբ:

Թիֆլիսում հայոց հայրապետին այցելեցին տեղի մահմեդական հոգևորականության ղեկավարները, ցավակցություն հայտնեցին կատարված իրադարձությունների համար: Կաթողիկոսության պաշտոնական ամսագրում լույս տեսած խմբագրական հոդվածները, որոնց հեղինակը խմբագիր Եղիշե ծայրագույն վարդապետ Մուրադյանն էր, նշում էին, որ կատարված քստմելի արարքները արտաքին հրահրումների արդյունք են: «Միևնույն երկրի զավակները, դարավոր դրացիներն ու խաղաղ աշխատող եղբայրները» մի նոր Բարդուղիմեոսյան գիշեր արարեցին Բաքվում, որի զոհը դարձան հարյուրավոր անմեղներ. «Կովկասյան մամուլի բոլոր թղթակիցներն իրենց անզոր հայտարարեցին նկարագրելու այն, ինչ որ տեղի էր ունեցել այդ շեն ու հարուստ քաղաքում... Բաքուն մոռացնել տվավ շատ ու շատ արյունոտ էջեր հին ու նորագույն պատմությունից»¹: Աղետը չսահմանափակվեց միայն Բաքվով: Այն բռնկվեց ողջ Անդրկովկասում: Կովկասյան թաթարների ձեռքով կատարված արյունալի խրախճանքը շարունակվեց համարյա բոլոր հայաբնակ վայրերում: Չնայած հայ հոգևորականները բարձր կանգնած կրոնական մոլեռանդությունից համերաշխություն և եղբայրություն էին քարոզում, մուսուլմանական տգետ ամբոխը հեշտությամբ գործիք էր դառնում «գաղտնի, մթին ուժերի», իրականում բավականին հայտնի ցարական տարբեր աստիճանավորների ձեռքին: Առանձնապես նշվում էին Գանձակի նա-

1. Արարատ. 1905, N 2, էջ 129:

հանգապետ Տակայշվիլու, Շամշադինի գավառապետ Ռեուտի և այլոց անունները, որոնք հրահրում էին կովկասյան թաթարներին՝ կոտորելու հայերին¹: Արցախի թեմի առաջնորդ Աշոտ եպիսկոպոսը ուղղակի մեղադրում է ցարական իշխանություններին և՛ անգործության համար և՛ որ հրահրում են տեղի թաթարներին Շուշիի, Վարանդայի և Խաչենի հայկական գյուղերի վրա հարձակումներ գործելու համար: Տակայշվիլու անունը մի քանի անգամ նշվում է կաթողիկոսին ուղղված և նրա կողմից ուղարկված տարբեր գրությունների մեջ: Ամեն անգամ Գանձակի նահանգապետը մեղադրվում էր իր վարած հակահայկական քաղաքականության համար, առաջարկվում էր փոխել նրան և իր օգնական Յացկիչին, որոնք ամեն կերպ աշխատում էին ծախողել հայերի ինքնապաշտպանությունը: Խրիմյանի հրահանգով Գանձակի հոգևոր փոխանորդ Կյուրեղ վարդապետը և քաղաքագլուխ Տեր-Պետրոսյանը դիմում են փոխարքային, որպեսզի նրա ստորադաս աստիճանավորները չխոչընդոտեն հայերի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը և թույլտվություն էին խնդրում հայերից կազմել ժողովրդական միլիցիայի ջոկատներ, թեկուզ և ռուս սպաների հրամանատարությամբ: Միայն այդ միջոցով հնարավոր կլիներ պաշտպանել նահանգի խաղաղությունը:

Իր պատվիրակների և անձամբ իր՝ կաթողիկոսի մասնակցությամբ հանդիպումներ էին լինում մուսուլման հոգևորականության հետ: Քանիցս համատեղ հայտարարությամբ հանդես են գալիս Կովկասի Շեյխուլ-իսլամը և ամենայն հայոց կաթողիկոսը՝ համերաշխություն հորդորելով երկու դարավոր հարևան ժողովուրդների միջև: Դիվանագիտական այդ քայլերից առանձին, Խրիմյանը իր ներկայացուցիչ թեմական առաջնորդների և վանահայրերի միջոցով կազմակերպում էր հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունը: Տարբեր վայրերից ինքնապաշտպանական ջոկատները դիմում են կաթողիկոսին, խնդրելով միջոցներ ձեռնարկել, դրամ տրամադրել ինքնապաշտպանության կազմակերպման համար: Ջանգեգուրի ինքնապաշտպանական հանձնաժողովի անդամները և Սյունյաց փոխանորդ Ներսես վարդապետ Մելիք-Թանգյանը դիմում են կաթողիկոսին՝ 1000ռ. խնդիրքով, զինամթերք ձեռք բերելու համար²: Կաթողիկոսի ստացած հեռագրերը բոլոր վայրերից ունեին նույն բովանդակությունը՝ միջոցներ հայթայ-

1. ՀՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 299, ք. 1, 5:

2. Նույն ակտում, ք. 10:

թել զենք զնելու, ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար: Լոռուց ստացվում է մի մեծ հեռագիր. «Հապաղելը կորուստ է, օգնեցեք և միջամտեք, գոնե մի քանի հարյուր բերդանկա հրացան յուր փանփուշտներով»¹: Մի այլ տեղ հնչում էր կտրուկ պահանջ. «Մենք պահանջում ենք զենք մեր փողով: Մեր պատիվն ու զույթը և ռուսաց կառավարության մեծ վարկը պահելու համար»²: Այդ հեռագիր պահանջը ստորագրել էին Օծուն, Ծաթեր, Մղարթ, Ղաչաղան, Հագվի և Աքորի գյուղերի 254 բնակիչներ: Հեռագրում հաղորդվում էր նաև Շնող և Շահնագար հայկական գյուղերը թուրք խուժանի կողմից հրդեհելու մասին: Տեղերից ստացված ոչ մի դիմում ու հեռագիր անպատասխան չի մնում: Կաթողիկոսը ամեն անգամ ինչ-որ ձևով օգնության է հասնում ինքնապաշտպաններին:

Ալեկոծված Կովկասը խաղաղեցնելու համար Նիկոլայ 2-րդը Կովկասում վերականգնեց փոխարքայությունը: Առաջին փոխարքա մշահակվեց ճարպիկ և փորձված դիվանագետ կոմս Միխայիլ Իլլարիոնովիչ Վորոնցով-Դաշկովը: Ամենայն հայոց կաթողիկոսը դարձյալ մեկնեց Թիֆլիս, նոր փոխարքային դիմավորելու և բանակցություններ վարելու հայ ժողովրդին հուզող տարբեր խնդիրների շուրջ:

Հակահայկական քաղաքականությունն աստիճանաբար մեղմանում էր: Ցարական արքունիքում ավելի բարձր էին հնչում 1903թ. հունիսի 12-ի օրենքի դեմ արտահայտվողների ձայները: Նորին մեծությունն ստիպված էր հաշվի նստել այդ կարծիքների հետ, իսկ նորընտիր փոխարքան Կովկասից հայտնեց իր կարծիքը. «Զի կարելի ապագայնացնել մի ժողովրդի, որը գոյություն ունի մի քանի հազարամյակ, ունի պատմություն, ... ունի ինքնատիպ մշակույթ, գրականություն, թերթեր, թատրոն»³: Փոխարքայի գալուստն արագացրեց արդեն վերանայվող որոշումը հայ եկեղեցական կալվածքները վերադարձնելու մասին:

1905թ. օգոստոսի 1-ին Նիկոլայ 2-րդը ստորագրեց նոր հրաման հունիսի 12-ի օրենքի մասին: Հայ ժողովրդի բոլոր խավերի մղած պայքարը պսակվեց հաղթանակով: Եկեղեցուն վերադարձվեց կրթական գործով զբաղվելու իրավունքը ևս:

Լուրը կայծակի արագությամբ տարածվեց ողջ աշխարհում սփռված

1. ՀՀ ԿՊՊԼ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 299, ք. 75-77:

2. Նույն տեղում:

3. Վ. Երկանյան, Ոչվ. աշխ., էջ 279:

հայության մեջ: Տարբեր վայրերից ստացված շնորհավորական հեռագրերն ընդգծում էին կաթողիկոսի դիմադրական ոգին և արիությունը: Ստացված բոլոր հեռագրերի բովանդակությունը կարող է արտահայտել ֆրանսահայ մտավորական Արշակ Չոպանյանի հեռագիրը. «Ձեր վեհափառության կորովի և քաջ ընթացքը, ինչպես ամբողջ ազգի համառ դիմադրությունը հաջողությամբ պսակվեցան: Հաճեցեք ընդունել անգամ մը ևս խորին հիացմանս հավաստիքը»¹:

Այդ հաղթանակը չհանգստացրեց խրիմյանին: Կովկասահայությունը լողում էր արյան ծովում: Անհրաժեշտ էր մի կողմից ներքին կարգով կազմակերպել ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը, իսկ մյուս կողմից անընդհատ դիմումներով ստիպել նոր փոխարքային գործնական միջոցառումներ մշակել և գործադրել՝ վերջ տալու ազգամիջյան ընդհարումները:

Եվ անմիջական տեսակցություններով, և՛ փոխարքային հղած բազմաթիվ գրություններով խրիմյանը պաշտպանում էր Անդրկովկասի հայության շահերը, փոխարքայի ուշադրությունը հրավիրում այն փաստի վրա, որ կովկասահայությունը կորցնում է իր հավատը օրինական, պետական պաշտպանության նկատմամբ, լքվում է ժողովրդի համբերության բաժակը, և նա ստիպված դիմում է ակտիվ գործողությունների՝ սեփական ուժերով կազմակերպում իր ինքնապաշտպանությունը: Խրիմյանի սթափ աչքը նկատում էր, որ ինքնապաշտպանության համար ձեռք առնված միջոցառումները ցարական աստիճանավորների կողմից դիտվում էին իբրև օրինականության խախտումներ և բողոքում էր փոխարքային. «Եթե մի շարք հարձակումների, հարյուրավոր զոհերի դիմաց իմ հոտը պատասխանում է թեկուզ մի գործողությամբ, ապա դրա համար նա ծանր պատիժ է կրում»²: Ազգամիջյան ընդհարումների մեղքը կաթողիկոսը նրբանկատորեն վերագրում է տեղական աստիճանավորներին և հորդորում փոխարքային՝ կանխել դրանց հակահայկական գոծողությունները: Փոխարքան իր հեղինակությունը Կովկասում բարձրացնելու նպատակով, գործնական քայլերի է դիմում ընդհարումներին վերջ տալու համար: Նրա հրահանգով 1906թ. փետրվարի 15-ին պետք է տեղի ունենար խորհրդակցություն, որին մասնակցելու էին 25 հոգի կովկասյան թաթարներից և 25 -ը՝ հայ հասարակության ներկայացուցիչներից: Այդ պատ-

1. ԿԼ. Երկանյան, Ուլլ. աշխ., էջ 281:

2. ՀՀ ԿԻՊՈՒՆ. Դ. 56, ց. 14, գ. 229, ք. 80-81:

վիրակությունների անդամները պետք է լինեին ընդհարումների վայրերից՝ Երևանից, Գանձակից, Նախիջևանից, Ալեքսանդրապոլից, Կարսից, Թիֆլիսից, Բաթումից, Բաքվից, Նուխուց, Շուշիից, Ղազախից, Ախալցխայից և Արդվինից: Հայ պատվիրակության ցուցակը կաթողիկոսը գեներալ Մալամայի միջոցով ուղարկում է փոխարքային, մանրամասն բացատրություններ տալով ընտրված յուրաքանչյուր անձի վերաբերյալ, նշելով, որ նրանք հարգված մարդիկ են՝ մտավորականներ, զինվորականներ, հոգևորականներ, ազգային կուսակցությունների անդամներ¹: Հայ պատվիրակության յուրաքանչյուր անդամին ներկայացնելուց հետո Խրիմյանն իր դիտողություններն է հայտնում մահմեդական պատվիրակության կազմի մասին: 25 հայ պատվիրակների դիմաց հակառակ կողմը ներկայացնում էր 20 հոգի շիա դավանանքի անձերից և 10՝ սյուննի դավանանքին պատկանողներից: Կաթողիկոսը նկատում է, որ սյուննի մահմեդականները հայերի հետ չեն ընդհարվել և պահպանել են բարի դրացիական հարաբերություններ, իսկ ուժերի հարաբերակցությունը պահպանելու համար նա առաջարկում է 25 լուսավորչական դավանանքի հայերի հետ միասին խորհրդակցությանը մասնակցեն 5 հայ կաթոլիկներ:

Փոխարքայի ձեռնարկած միջոցառումները չեն բավարարում կաթողիկոսին: Ծանր և աղետալի վիճակում հայտնված արևելահայերին անհրաժեշտ էր շոշափելի օգնություն: Թիֆլիսում եղած ժամանակ կաթողիկոսն ստեղծեց հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ տուժածներին օգնող մի հանձնաժողով՝ բաղկացած 13 անձից²: Հանձնաժողովի նախագահը վիրահայոց հոգևոր առաջնորդ Գարեգին Եպիսկոպոսն էր, անդամները՝ անվանի մտավորականներ և հասարակական գործիչներ (Ավետիս Ահարոնյան, Համբարձում Առաքելյան, Լևոն Սարգսյան, իշխան Ալեքսանդր Արղության, բժիշկներ Ալեքսանդր Խատիսյան, Կարապետ Ստեփանոսյան և ուրիշներ: Խրիմյանը ամենայն հայոց հայրապետի ահագանգն է հնչեցնում ի սփյուռս ցրված հայության շրջաններում: Նրա կոնդակները թռչում են ամենուրեք, օգնության հրավեր է հնչում բոլոր գաղթօջախներին՝ արևելահայության վերքերին սպեղանի դնելու համար: Առանձին կոնդակներ են հղվում հայ մեծահարուստներին, Պետերբուրգի հայ եկեղեցիների խորհրդի նախագահին և անդամներին, Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի

1. ՀՀ ԿԹԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 229, ք. 13, 16. 78-79:

2. Նույն տեղում, գ. 91, ք. 43:

հոգևոր առաջնորդներին, հրահանգելով՝ բացել հանգանակություն, ջանքեր գծադրել աղետյալներին օգնություն հասցնելու համար¹: Կաթողիկոսի կոչին առաջինն արծագանքեց Հայ Բարեգործականի Ընդհանուր նախագահ Պողոս Նուբար փաշան, որը 350 անգլիական ոսկի (1920ռ.), այն ժամանակվա համար պատկառելի գումար հասցրեց «կովկասահայ թշվառացյալ եղբայրներին»²: Հեռավոր Ամերիկայի մի շարք քաղաքներից՝ Բոստոն, Նյու Յորք, Բրայտոն, Մերծավոր Արևելքից՝ Ալեքսանդրիա, Եգիպտոս, Եթովպիա, Ռուսաստանի (Յալթա, Մոզդոկ, Աստրախան) հայ գաղթօջախներից, նույնիսկ Մանջուրիայի (Խաբքինի) հայ գաղութից գումարներ են առաքվում տուժածներին օգնություն ցույց տալու համար³: Խրիմյանի վայելած մեծ ժողովրդականության շնորհիվ հաջողվեց հավաքել նշանակալի չափով օգնություն:

* * *

Արևելահայերի հոգսերը երբեք ետին պլան չեն մղում արևմտահայության ծանր վիճակի կարգավորման մտահոգությունները: Խրիմյանը տեղյակ էր արևմտահայությանը հուզող բոլոր խնդիրներին: 1907-ին սովը դարձյալ մոլեգնում էր Արևմտյան Հայաստանում: Կաթողիկոսը դիմում է Կովկասի փոխարքային և նրա օգնական Միգկելչին՝ թույլ տալ ընդհանուր հանգանակություն բացել ողջ Կովկասում «հօգուտ թուրքահայ սովյալների», խոստանալով հանգանակած գումարները տեղ հասցնել Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանության միջոցով: Այդ խոստումը նպատակ ուներ հեռացնել իրենց վրայից ցարական բյուրոկրատիայի կասկածները, թե հայոց հայրապետը օգնություն՝ զենք ու զինամթերք է հասցնում արևմտահայ հեղափոխականներին⁴:

Խրիմյանն անմիջական և անընդհատ կապ է պաշտպանում Կ.Պոլսի պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանի հետ և պահանջում. «Հեռագրով անմիջապես ճշգրիտ և մանրամասն տեղեկություններ տվեք յուրաքանչյուր գավառում տիրող սովի մասին: Մտադրություն ունինք օգնելու»⁵:

1. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 229, ք. 82, 83, 84, 85:

2. Նույն տեղում, գ. 91, ք. 43:

3. Նույն տեղում, գ. 79, ք. 187, գ. 88, ք. 1-3, գ. 91, ք. 5, 55, 81:

4. Նույն տեղում, գ. 79, ք. 57, 58:

5. Նույն տեղում, գ. 94, ք. 11:

Կաթողիկոսի ամենօրյա հոգածության օբյեկտները ոչ միայն արևմտահայ սովյալներն էին, այլև կրթական գործը, դպրոցական շինարարության խնդիրները, մշակութային գործիչների և մտավորականների կյանքի բարելավման հարցերը: Կաթողիկոսության ողջ ընթացքում խրիմյանը սերտ հարաբերություններ է ունեցել արևմտահայ մշակութային տարբեր գործիչների հետ: Վանեցի Համբարձում Երամյանը, երկու աչքով կույր անձնվեր գործիչը, որ իր ողջ կյանքն անմնացորդ նվիրել է վանեցի որբ երեխաների համար իր կողմից ստեղծված «խնամատար» որբանոցին և իր անունը կրող Երամյան վարժարանին, ամեն ինչ իր թիկունքին զգացել է կաթողիկոսի սատար կանգնած անձը: Խրիմյանն ամեն տարի նրան ուղարկել է որոշակի գումարներ, որոնք գործադրվել են նշված հաստատությունների համար¹: Սակայն Երամյանը միակը չէր: Կաթողիկոսի ուշադրությանն ու հոգատարությանն են արժանացել նաև Վանի Սանդխտյան իգական վարժարանի ուսուցչուհիներն ու հոգաբարձուները: Ֆինանսական օգնությունից բացի հայոց հայրապետը այդ դպրոցին օգնում էր իր խորհուրդներով՝ նրանց հետ մանրամասն քննարկելով դասավանդվող առարկաների, նրանց ժամերի և ուսուցչական կազմի խնդիրները²:

Առանձին ուսումնական հաստատություններից բացի, կաթողիկոսի խնամքն ու հոգատարությունն են զգում ողջ Վասպուրականի դպրոցներն ու որբանոցները: Վանի առաջնորդական տեղապահ Ներսես ծայրագույն վարդապետը իր նամակներով շնորհակալություն է հայտնում կաթողիկոսին և Սանդխտյան վարժարանի, և Սալմապատի որբանոցի որբուհիներին անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալու համար: Խրիմյանը կազմակերպում է նրանց առաքվող օգնության գործը Ամերիկայի հայ համայնքի կողմից³: Վանի դպրոցների նկատմամբ ուշադրությունը կաթողիկոսին ուղեկցել է մինչև իր կյանքի վերջը: Կառուցվող ամեն մի դպրոցական շենք ավարտվել է նրա օգնության ջանքերով:

1903 թ. դժվարին օրերին խրիմյանն իր մեջ գտել է ուժ և կարողություն օգնություն ցույց տալու Վանի կենտրոնական վարժարանի շինարարությանը, որը կիսակառույց էր և վերահաս ծնոճան

1. ՀՀ ԿՊՊԱԼ. 3. 56, ց. 14, գ. 60, ք. 18-19, 84:

2. Նույն տեղում, ք. 21, 83:

3. Նույն տեղում, գ. 79, ք. 135, 140:

պայմաններում կարող էր լրիվ քայքայվել և առավել դժվարացնել գործը: Նյութական օգնություն ստանալուց հետո իրենց շնորհակալությունն են հայտնում կաթողիկոսին հոգաբարձու Սկրտիչ Մաքսապետյանը և Վասպուրականի առաջնորդական տեղապահ Սահակ Եպիսկոպոս Բագրատունին¹:

Միայն Վասպուրականը և Վանը չէին կաթողիկոսի հոգածության կենտրոնները: Սղերդի հոգևոր առաջնորդ Փասեն վարդապետ Կլալեցին օգնություն է խնդրում կաթողիկոսից հանուն իր վիճակի «Եկեղեցյաց, վարժարանաց, որբանոցաց և կարոտելոց», նպաստ խնդրելով «թե ի հոգևորս, թե ի կրթականն և թե ի նյութականն»²: Սպասված գումարն ստանալուց հետո հոգևոր առաջնորդը իր շնորհակալությունն է հղում կաթողիկոսին³:

Դերսիմի վիճակի հոգևոր առաջնորդ Կորյուն վարդապետ Էլիդարամյանը իր երախտագիտությունն է հայտնում կաթողիկոսին, որ նրա հոգածությանն են արժանացել Չնշկածագի և Չարսանջակի հարստահարված ժողովուրդը: Վերջինիս ուղարկած գումարով նորոգվել են վիճակի 55 կիսավեր եկեղեցի: Այդ վիճակի 27.000 հայեր տեղում բարեկարգված վարժարանների շնորհիվ կարող են փրկվել քրդալեզու դառնալու վտանգից: Խրիմյանի կազմակերպած հայ մեծա հարուստների հանգանակած դրամներով հնարավոր է դառնում վարժարաններ բացել, ժողովրդին «շնորհելով հայություն, սուրբ կրոն և զլեզու մայրենի»⁴:

Կրթական և լուսավորական գործից բացի կաթողիկոսի հոգածությունը կենտրոնանում է հարստահարվող ժողովրդի վիճակը բարելավելու, ազատագրկված գործիչներին ազատելու խնդիրների վրա:

Խրիմյանն անընդհատ նամակագրական կապ է պահպանում Մշո Ս. Կարապետ վանքի վանահայր Վարդան վարդապետ Դակոբյանի հետ: Դեղափոխական վանահայրը (Դեսու մականունով) գործուն մասնակցություն էր ունեցել 1894 և 1904թթ. Սասունի ապստամբություններին, իր ողջ ուժերը ներդրել Սասունի հայաթափությունն արգելելու վրա: Երկրորդ ապստամբության պարտությունից հետո հայրենասեր վանահայրը ծավալուն նամակով դիմում է կաթողիկոսին, նկարագ-

1. ՀՀ ԿԴԳՄԸ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 60, ք. 31, 51, 52, 73:

2. Նույն տեղում, ք. 32:

3. Նույն տեղում, ք. 77:

4. Նույն տեղում, ք. 33, 76:

րում «Բաղիշո կուսակալության» հայության թշվառ կացությունը, ելք որոնում և խնդրում կաթողիկոսին դիմել ռուսական ցարին՝ մեծ տերությունների հետ միասին, բարենորոգումներ կատարել Արևմտյան Հայաստանում, ապա թե ոչ նա գուշակում էր մռայլ ապագա¹: (Ցավոք, ճիշտ էին նրա կանխատեսումները): Հայոց կաթողիկոսը ուժերը ներածին չափով օգնության ձեռք է մեկնում իր նախկին սանին, միջոցներ ուղարկում գաղթի ճանապարհը բռնած տարոնահայությանը իր հայրենի հողի վրա պահելու համար, Ս. Կարապետի ավերված վանքը նորոգելու համար:

Առանձին անձանցից բացի էրիմյանը մշտական կապ է պահպանում Կ.Պոլսի պատրիարք Սաղաքիա Օրմանյանի հետ: Արևմտահայությանը հուզող բոլոր խնդիրները դառնում են նրանց քննարկումների նյութ: Կաթողիկոսի կողմից խոհեմության և զգուշության համար դրվատվող պատրիարքից, հարկ եղած ժամանակ պահանջվում են նաև վճռական գործողություններ: Մի փոքրիկ փաստ. 1896թ. Վանի ինքնապաշտպանական մարտերի հենց առաջին օրը՝ հունիսի 1-ին Սևադեղդին փաշայի հրամանով ձերբակալվեց ուսուցչուհի Զարուհի Դերոյանը իր մոր և Հայնկույսների քահանա Ավետիս Շաղոյանի հետ: Վերջին երկուսը որոշ ժամանակից հետո ազատվում են, իսկ ուսուցչուհին մեկ ամիս մնալուց հետո, առանց դատ ու դատաստանի աքսորվում է Դամասկոս, ուր մնում է մինչև 1907թ.: Զարուհու ազատության համար կաթողիկոսը դիմում է Օրմանյանին, պահանջելով գործի դնել ողջ հնարամտությունը աքսորյալին Վան վերադարձնելու համար²: Պատրիարքն արդարանում է կաթողիկոսի մոտ, հաղորդելով, որ այդ երկար տարիների ընթացքում ինքը հոգածություն է ցուցաբերել աքսորված ուսուցչուհու նկատմամբ, սակայն իր ջանքերը հաջողությամբ չեն պսակվել: «Պարագաներու հույժ աննպաստ հետևանքով» յոթանյա բերդարգելության դատապարտված Զարուհին, ազատվել է Արդարության նախարարության կողմից՝ պայմանով, որ նրա բնակության վայրը դարձյալ մնա Դամասկոսի կուսակալությունը: Կաթողիկոսի համառ պահանջներին պատրիարքը խոստանում է օգտագործել ամեն մի միջոց Դերոյանին Վան վերադարձնելու համար:

Մի այլ առիթով կաթողիկոսը դիմում է Օրմանյանին Արևմտյան

1. ՀՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 60, ք. 59, 79:

2. Նույն տեղում, գ. 79, ք. 124:

Հայաստանի Արծափ գյուղը քուրդ ցեղապետ Ահմեդի հարստահարություններից ազատելու պահանջով: Նա ստիպում է Կ.Պոլսի պատրիարքին դրա համար թագրիր ներկայացնել Բ.Դռանը: Պահանջներին ի պատասխան հայտնում են վեհափառ հայրապետին, որ իր դիմումների արդյունքը եղել է այն, որ Կարնո կուսակալության «Պայագետի տեղապահը» հաղորդել է, որ կայսերական հրամանով վերոհիշյալ ցեղապետը Կարինից ուղարկվել է «Մշո կողմերը ցկյանս մնալու համար»¹: Պատասխանն ապշեցուցիչ էր: Թուրքական արքունիքը քուրդ ցեղապետին իբր պատժելու նպատակով հայաբնակ մի վայրից տեղափոխում է մի այլ վայր՝ ավելի խիտ հայկական բնակչությամբ: Խրիմյանի հոգածությունը տարածվում էր նաև Պարսկաստանի հայ բնակչության վրա: Կաթողիկոսն անձամբ հարաբերության մեջ էր մտնում բարձրաստիճան պարսիկ պաշտոնյաների հետ, պաշտպանելով իր հոտի շահերը:

Հայաբնակ Դարաշամբ գյուղը ենթարկվում էր պարսից վարձագար ցեղերի հարձակումներին: Տեղի առաջնորդ Մաղաքիա եպիսկոպոս Տերունյանը, Նախավկայի վանքի վանահայր վարդապետ Ռշտունին բողոքում են հայոց կաթողիկոսին. հուսահատված հոգևոր առաջնորդը հրաժարական է ներկայացնում: Խրիմյանը դիմում է Թավրիզի Ամիր Նիզամին, հանդես գալիս ի պաշտպանություն դարաշամբցիների, հասնում դրական արդյունքի և ստիպում եպիսկոպոսին՝ ետ վերցնել հրաժարականը²: Խրիմյանին են դիմում նաև Նոր Զուղայի բնակիչները, Ազգային կենտրոնական վարժարանի հոգաբարձուները, բողոքելով իրենց հարևան պարսիկներից, որոնք գրավել են դպրոցի կալվածքը՝ Չիգան գյուղը, դպրոցը գրկել հասույթներից: Այս անգամ Խրիմյանը օգտագործելով առիթը՝ պարսից շահի այցելությունը էջմիածին, նրան է դիմում և՛ բանավոր, և՛ գրավոր, ու Պարսկաստանում ապրող հայության համար ապահովում գոյատևելու համեմատաբար տանելի պայմաններ³:

Արխիվում պահպանվող այդ փաստաթղթերը հավաստում են Մկրտիչ Ա Վանեցի կաթողիկոսի ժողովրդանվեր անեմոքյա գործունեությունը ի բարօրություն իր հոտի:

1. ՀՀ ԿԴՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 60, ք. 44:

2. Նույն տեղում, գ. 69, ք. 1, 2, 3:

3. Նույն տեղում, ք. 12:

* * *

Հայ եկեղեցու կալվածքները վերադարձնելու, հայ-թաթարական ընդհարումներն ընդհատելու և խաղաղության վերահաստատման մեջ մեծ էին ամենայն հայոց կաթողիկոսի ջանքերը: Նա գործակցեց ազգային բոլոր կուսակցությունների, հասարակության տարբեր շերտերի հետ, բանակցություններ վարեց ցարական տարբեր աստիճանավորների, մոսկովյան տարբեր հոգևորականների հետ: Նրա անմիջական ջանքերի շնորհիվ 1905թ. նոյեմբերին վերացավ կաթողիկոսության օրգանի՝ «Արարատի» նախնական գրաքննությունը: Այդ իրավունքը դարձյալ վերապահվեց կաթողիկոսին: 1903-1905թթ. արևելահայ ազատագրական շարժումների մեջ արժանավոր տեղ գրավեցին մի շարք հայրենասեր հոգևորականներ: Օգտվելով մամուլի ազատության հրովարտակից, «Արարատի» խմբագիր Եղիշե ծայրագույն վարդապետ Մուրադյանը իր իսկ թարգմանությամբ «Արարատում» հրատարակեց ռուս պատմաբան Ամֆիտեատրովի հայկական հարցին նվիրված հոդվածը, «Մարդիկ, տիպեր և փաստեր» խորագրով, ուր դատապարտվում էր ցարական արքունիքի դարավերջի թուրքամետ քաղաքականությունը, հայ հասարակությանը լսելի էր դառնում Ռուսաստանի արժանավոր զավակների անկեղծ խոսքը: 1905-1906թթ. «Արարատի» վրա զգացվում էր հեղափոխական հոլմերի ազդեցությունը. հոգևորականության քննադատությամբ զբաղվում էր նույն հոգևորականության արմատական-առաջադիմական հոսանքը, պահանջում բարելավել դպրոցական ծրագիրը. «Որքան ազատ է բնությունը, նույնքան ազատ պետք է լինի դպրոցը և բնական, կենսալի նրա ծրագիրը: Դպրոցի ծրագիրը, նրա դասընթացը ոչ թե մեծագույն և աննպատակ առարկաներով պետք է խճողված լինեն, այլ պետք է զբաղվեն բնության, մարդու կյանքի և նրա հոգու պահանջների ուսումնասիրությամբ»¹:

Նոր ժամանակների շունչն էին կրում այն փորձերը, որ ձեռնարկում էր Մայր Աթոռը «Հայաստանեայց եկեղեցվո» նոր սահմանադրություն ստեղծելու ուղղությամբ: «Արարատը» գրախոսական է հրատարակում Արսեն վարդապետ Ղլտճյանի «Նախագիծ Հայաստանեայց եկեղեցվո սահմանադրության» հոդվածը, նշելով, որ Սինոդի կազմած նախագծի հետ այս մեկը ևս պետք է ուղարկել թեմական ժողովներին

1. Այսպես, 1906 թ. N 4, էջ 112:

քննարկելու համար, որպեսզի հաշվի առնվի հասարակության ամենալայն խավերի «կարծիքն ու պահանջը»: Այդ միջոցառումները նախապատրաստում էին եկեղեցական ընդհանուր ժողով հրավիրելու գործը, որպեսզի «եկեղեցին կրկին վերածվի ավետարանական համայնքի և ոչ թե ոստիկանական կազմակերպված բյուրոկրատական իշխանություն հիշեցնի»¹: Նախապատրաստական մի քանի հոդվածներից հետո, 1906թ. մայիսին «Արարատում» տպվում է Սկրտիչ Խրիմյանի կոնդակը պատգամավորական ժողով հրավիրելու մասին: Կոնդակում կաթողիկոսն արտահայտում էր իր ցանկությունը՝ «վերականգնել Հայաստանեայց եկեղեցվո դարերի ընթացքում սրբությամբ պահպանված իրավունքը նրա պաշտոնյաների վերաբերմամբ»: Ժողովուրդն իրավունք էր ստանում իր ներկայացուցիչների միջոցով մասնակցել ոչ միայն կաթողիկոսական և քահանայական ընտրություններին, այլև թեմական առաջնորդների, հաջորդների, գործակալների և հոգևոր վարչական հաստատությունների ընտրության: Հայ ազգաբնակչության վիճակագրական ճշգրիտ տեղեկությունների բացակայության պատճառով կաթողիկոսը կարգադրում է վերոհիշյալ ընտրությունները կատարել կաթողիկոսական ընտրության եղանակով՝ ընդհանուր և անմիջական քվեարկությամբ: Գերագնահատելով կոնդակը, «Արարատի» խմբագիրն այն համարում է հայ եկեղեցու «բաղձալի արշալույս», «վերածնության մի դարագլուխ և մի պայծառ էջ մեր վերջին տարիների տխուր և արյունոտ պատմության մեջ»²:

Մայիսի 10-ի կոնդակին հաջորդեց հունիսի 17-ի կոնդակը, որը ժողովրդին տալիս էր լայն իրավունքներ քննարկելու դպրոցական և տնտեսական հարցեր:

Այդ կոնդակների հրապարակումից հետո հրաժարական ներկայացրին վիրահայոց թեմի առաջնորդ Գարեգին արքեպիսկոպոս Սաթունյանը, Արցախի թեմի առաջնորդ Աշոտ եպիսկոպոս Շախյանը, Աստրախանի թեմակալ Արիստակես արքեպիսկոպոս Սեդրակյանը և Շամախու առաջնորդ Անանիա եպիսկոպոսը: Կաթողիկոսի կոնդակով օգոստոսի 15-ին հրավիրվելիք պատգամավորական, Կենտրոնական ժողովը քննարկելու էր եկեղեցու ժողովրդականացման հարցը, զբաղվելու էր դպրոցական, տնտեսական, ընտրական և այլ խնդիրներով: Սակայն սպասելիքները չիրականացան:

1. Արարատ, 1906, N 4, էջ 252:

2. Նույն տեղում, N 5, էջ 382:

Հայ հեղափոխական Ռաշնակցությունը՝ արևելահայ իրականության մեջ մեծ հեղինակություն վայելող ազգային կուսակցությունը, որ 1903թ. հայ եկեղեցու կալվածքները բռնագրավելու ժամանակ կազմակերպել էր ժողովրդի դիմադրությունը, հաջողությամբ իրականացրել էր հայության ինքնապաշտպանությունը հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ, իր ձեռքը վերցրեց կենտրոնական պատգամավորական ժողովը ղեկավարելու գործը: Ժողովը բացվեց 1906թ. օգոստոսի 16-ին: Ծերունի կաթողիկոսը հանդես եկավ բացման խոսքով, հաջողություն մաղթեց պատգամավորներին և հեռացավ: Ժողովի նախագահ ընտրվեց Սիմոն Զավարյանը: Իր ձեռքը վերցնելով ժողովի ղեկավարությունը, Ռաշնակցությունը ցանկացավ եկեղեցական և դպրոցական գործերը կարգավորելու համար հրավիրված ժողովին տալ նախապառլամենտի տեսք: Էջմիածնի միաբանությունը և ժողովին պատգամավոր ընտրված ուսուցիչները բողոքեցին: Սակայն ...1905թ. հեղափոխության շորշոփները հասել էին նաև Հայաստան: Էջմիածնի միջոցներով տեղ հասած, նրա սեղանից օգտվող և նրա հյուրանոցում հյուրընկալվող պատգամավորները, հեղաշրջման մոլուցքով, քննադատության ողջ սլաքն ուղղեցին հայ եկեղեցու և նրա սպասավորների դեմ: Ղա կարելի էր ընդունել, եթե քննադատությունը հետապնդեր վերանորոգչական և ոչ ոչնչացող նպատակներ: Ժողովի արդյունքները հետագայում ամփոփեց «Արարատի» նոր խմբագիրը՝ Խրիմյանի կողմից նշանակված գիտնական վարդապետ (ապագայի կաթողիկոս) Գարեգին Հովսեփյանը: Նա դատապարտեց ՀՀԴ-ի վարվելակերպը՝ հայ եկեղեցու հայրենասիրական, ազգապահպան գործունեության ժխտումը: «Նորին Սրբությունը սպասում էր, թե կենտրոնական ժողովը միջոցներ պիտի ցույց տա կարգավորելու մեր դպրոցական և տնտեսական գործերը չափավորության սահմանների մեջ, բայց նրա անդամները իրենց բոլոր ուժը լարել էին միայն անվանաբեկ անելու եկեղեցու հեղինակությունն ու ոչնչացնելու նրա սպասավորության նշանակությունը: ...Մարդիկ եկել էին հեղափոխելու ամեն ինչ և այդ ձգտումն այնպիսի մի ուղղություն էր ստանում, որ հայոց եկեղեցու կենսունակությունն արմատից կտրել էր սպառնում»¹:

Ժողովի ժամանակ հնչած ելույթները պարունակում էին բազմաթիվ հարցեր, սակայն հեռու էին դպրոցական խնդիրների քննարկումից:

1. Արարատ, 1907, N 1, էջ 33-39:

Ժողովում հնչած հակակառավարական ելույթները համգեցրին նրան, որ նահանգապետի հրամանով ոստիկանությունը ցրեց այն: Օգոստոսի 30-ին ժողովը փակվեց, սակայն բազմաթիվ խնդիրներ մնացին չքննարկված: Հայ ուսուցչությունն սպասում և պատրաստվում էր երկրորդ Կենտրոնական ժողով հրավիրելուն, որը նվիրված լիներ բացառապես ուսումնական հարցերի քննարկմանը: Իսկ մինչ այդ «Արարատը» հրատարակում է 1907թ. փետրվարի 9-ի ամսաթիվը կրող կաթողիկոսական կոնդակը, ուր տեղ էին գտել «Հայոց եկեղեցական տարրական դպրոցների ժամանակավոր կանոնները»: Կաթողիկոսի հրամանով այս կանոնները պետք է քննարկեին թեմերում, արվեին համապատասխան առաջարկություններ ու լրացումներ և նոր միայն սկսեին գործադրվել: Սակայն դարձյալ միջամտեց ցարական բյուրոկրատիան: Փոխարքայի հրահանգով վարչական մարմիններն սկսեցին աշխատել դպրոցական կանոնների նոր նախագծի վրա: Հայոց հայրապետն ստիպված էր 1907թ. մարտի 23-ին հրատարակել լրացուցիչ կոնդակ, ուր պատվիրում էր իր կողմից առաջարկված տարրական եկեղեցական դպրոցների կանոնները թողնել առանց կիրարկման մինչև նոր տնօրինություն¹:

* * *

Ուշադրության արժանի է հրիմյանի կաթողիկոսական գործունեության այն շրջանը, ուր նա գործուն դեր է խաղում Կովկասի մահմեդականների իսլամական արմատականությունը (ֆոնդունենտալիզմը) և մուլեռանդությունը ժխտելու, չափավորելու և նրա հասցրած վնասներից իր ժողովրդին գերծ պահելու համար: Ոգևորված ցարական կառավարության իսլամամետ քաղաքականությամբ, Անդրկովկասի մահմեդականները տարածաշրջանի ղեկավարության նախաձեռնությամբ 1905թ. հոկտեմբերի 14-ին հրավիրում են հատուկ խորհրդակցություն, քննարկելու համար Անդրկովկասի մահմեդական բնակչության կրոնական պահանջմունքները բավարարելու խնդիրը: Խորհրդակցության մասնակիցները «Շյարքի Ռուս» լրագրի խմբագիր Մահմեդ ադա Շախտախտինսկու ղեկավարությամբ, կազմում են մի պետիցիա՝ ուղղված Կովկասի փոխարքային, ուր բազմաթիվ «ապացույցներով» փաստարկում և պահանջում են «խղճի ազատության»

1. Արարատ, 1907, N 4, էջ 299:

կարգախոսով հնարավորություն տրվի բոլոր քաղաքացիներին՝ ցանկացած դեպքում քրիստոնեությունից անցնել մահմեդական կրոնին, գտնելով, որ հակառակ դեպքում ռուսական կայսրության տարածքում ոսմահարվում են մուսուլմանների իրավունքները: Այդ պետիցիային կցելով իր խնդրանքը, Կովկասի փոխարքան հոկտեմբերի 18-ին դիմում է հայոց կաթողիկոսին, խնդրելով նրան՝ կարծիք հայտնել պետիցիայի վերաբերյալ¹: Կաթողիկոսի պատասխանը փոխարքային ուղարկվում է մեծ ուշացումով՝ 1906թ. մայիսի 6-ին: Ներողություն խնդրելով հապաղման համար, Խրիմյանը մանրամասն քննարկում է և մատնանշում Կովկասի մուսուլմանների պահանջների անհեթեթությունը: Վերջիններս հայտնում են, որ 1856թ. «Հատուղ Հուժայունով» Թուրքիայում ստեղծվել է դավանանքի ազատություն և իսլամը դավանող յուրաքանչյուր ոք կարող է ընդունել քրիստոնեական կրոնը: Կյանքի ամենամեծ մասը թուրքական կայսրությունում ապրած Խրիմյանը հերքում է այդ փաստը, ընդհակառակը՝ ընդգծում է, որ ողջ տարածքում ընթանում է բռնի մահմեդականացում: Նա ընդգծում է, որ իսլամի հետևորդներն իրենց կրոնը տարածել են հրով ու սրով, խորշակի մման ոչնչացրել իրենց ճանապարհին հանդիպող ամեն մի առաջադիմական ուսմունք: Պետիցիայի հեղինակները մատնացույց են անում, որ Ղորանը և Ավետարանը (քրիստոնեությունը և իսլամը) ծագել են հրեական կրոնից, այն տարբերությամբ, որ իսլամը հարմար է ասիական ժողովուրդների հոգեբանությանը, իսկ քրիստոնեությունը՝ եվրոպական ժողովուրդների: Ինչպես Ս. Նալբանդյանն էր ընդգծում, որ Ավետարանից կարող էր ազատության լույս ծագել, իսկ Ղորանից՝ երբեք, Խրիմյանը ևս ապացուցում է. «Իսլամն հավուրց ծագման յուրո ոտնահարեց զգաղափար ազատության, խղճի և բռնությամբ սրո հարթեց զյուր ուղին»²: Փաստերով Խրիմյանն ապացուցում է, որ Անդրկովկասի ժամանակակից մահմեդականները շատ չեն հեռացել արտասահմանյան (Թուրքիա) ազգակիցներից. դրանց հավաստումն է Գանձակի, Նախիջևանի և Բաքվի թաթարների կազմակերպած նախճիրը հայերի նկատմամբ, երբ նրանք տեղի քրիստոնյաներին «սպառնալոք մահու և տանջանաց հարկեցան զմահմեդականություն ընդունել»³: Պետիցիայի հեղինակները հարկ եղած

1. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 220, ք. 119-120, 157:

2. Նույն տեղում, ք. 156:

3. Նույն տեղում:

դեպքում նշում են, թե իսլամը քրիստոնեության մեջ առաջին բողոքականությունն է, սակայն մոռանում են, որ անընդհատ շեփորում են «իսլամն ամեն ինչից վեր» գաղափարը:

Հայոց հայրապետը ժխտում է բոլոր համեմատությունները իսլամի և քրիստոնեության միջև, ապացուցում, որ իսլամի մուտքը մի քանի դարով արգելակեց քաղաքակրթության զարգացումը: Սակայն, բոլոր դեպքերում, խրիմյանը վեր էր կանգնում կրոնական անհանդուրժողականության գաղափարից, դատապարտում կրոնական մոլեռանդությունը բոլոր դավանանքների մեջ և գործնական առաջարկություններ ներկայացնում փոխարքային. եթե քրիստոնյան ցանկություն է արտահայտում իսլամ ընդունելու համար, պետք է քննարկել, արդյոք կա՞ն հարակից պատճառներ՝ բռնադատում, նյութական շահագրգռություն, գայթակղություն, մարմնական և աշխարհիկ այլ ցանկություններ: Կաթողիկոսն առաջարկում է բոլոր կրոնների և դավանանքների լիակատար ազատություն: «Ձի ամենայն հպատակք՝ որպես քրիստոնեայք, այնպես և մահմեդականք՝ հավասարք իցեն առաջի օրինաց և ոչինչ լինի բռնադատություն ի վերա խղճի մտաց ուրուք, որով և ընծայեցի արժանի հարգ մահմեդական կրոնին, որպես և ամենայն քրիստոնեական դավանությանց: ... Սահմանել օրենս հաւազս զգուշությամբ քննել զամենայն դիպվածս դարձի քրիստոնեին իսլամն, ապա և ենթարկելո դատական պատասխանատվության ամենայն խստությամբ օրինաց, որոց խաբեությամբ, սպառնալեռք կամ բռնությամբ ի մոլորություն ածեալ իցե զտկարն և զթեթևամիտն»: Արտահայտելով իր նվիրվածությունը քրիստոնեական գաղափարին, վեհափառը անհաշտություն և քննադատական վերաբերմունք է դրսևորում կրոնական մոլեռանդության նկատմամբ, ընդգծում իր հավատարմությունը համամարդկային բարձր անանց արժեքներին:

Հավատարմությունը քրիստոնեական գաղափարների նկատմամբ կաթողիկոսի համար չէր նշանակում հավատարմություն քրիստոնեական ծեսերին և դոգմաներին: Ամեն մի կոնկրետ առիթով նա իր վերաբերմունքն էր արտահայտում հայ եկեղեցու տարբեր ժխականագրերին, աշխատելով դրանք համապատասխանեցնել ժամանակի ոգուն՝ ելակետ ունենալով հայ հավատացյալների անաղարտությունը և մաքրությունը: Խրիմյան կաթողիկոսի այդ ուղղությամբ կատարած

1. ՀՀ ԿԴՊՈՒՄ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 220, ք. 156:

քայլերից ամենակարևորը նրա կողմից նախաձեռնած այրի քահանաների կրկնակի ամուսնության թույլտվության խնդիրն էր: Առաջին հայացքից թվում է ոչ կարևոր և երկրորդական մի հարց: Ըստ հայ եկեղեցու ծիսակարգի՝ քահանայի առաջին կնոջ մահվան դեպքում նա իրավունք չուներ ամուսնանալ երկրորդ անգամ: Այդ հանգամանքը այրի քահանաներին մղում էր անվայել արաքների, անբարոյականության, ցոփ կենցաղի. դա անվանարկում և բարոյազրկում էր հայ եկեղեցին: Հաշվի առնելով հարցի կարևորությունը, 1906թ. սեպտեմբերի 12-ին կաթողիկոսը նամակ հղեց թեմական առաջնորդներին, Կ.Պոլսի և Երուսաղեմի հայոց պատրիարքներին, Կիլիկիայի կաթողիկոսին: Մինչ այդ՝ Խրիմյանն ինքուրույն վճռել էր ամուսնալուծության հարցը, շեղվել իր նախորդների դրած արգելքից: «Արարատի» խմբագիրը դրական է արտահայտվում կաթողիկոսի այդ վճռի վերաբերյալ. «Հայ եկեղեցին գոհությամբ նվիրագործեց իր սուրբ հայրապետի հայացքն ու վճիռներն այս մասին, ինչ որ կհաստատե, թե հայ եկեղեցիին համար հակակրոն չէ ամուսնալուծումի սկզբունքին օրինաց կարգ անցնիլը»¹: Այժմ դրվում էր քահանաների կրկնամուսնության խնդիրը և կաթողիկոսը այս անգամ չուզեց միայնակ վճռել հայ հոգևորականությանը վերաբերող այդ կենսական հարցը: Արևելահայ և արևմտահայ պարբերականները բազմաթիվ հոդվածներ նվիրեցին այդ խնդրի քննարկմանը: Արևմտահայ աշխարհիկ լրագրողները պահանջում են «պարկեշտ, պատվաբեր հոգևորականներ»: Հոդվածագիրներ Բ. Քեչեանը, Հ. Հացունին, Ա. Սանյանը տարբեր դիրքերից առաջարկություններ արին: Սակայն հայ եկեղեցու 4 գլխավոր նվիրապետությունների հոգևոր գլուխները առանց քննարկման տվին բացասական և ոչ մի բանով չհիմնավորված պատասխան: «Արարատի» խմբագիրը քննադատեց այդ պատասխանները, ընդգծելով, որ հայ եկեղեցու հոգևոր պետերը հաշվի չեն առել ժողովրդի ծայրը, անտեսել են այն: Ալեգարդ կաթողիկոսի համար բացասական պատասխանն անընդունելի էր, սակայն տարիքը, առողջությունը տեսան իրենց գործը: Սպառված եռանդով նա այլևս չդիմադրեց: Այրի քահանաների կրկնամուսնության հարցը նա ինքնուրույն չվճռեց և ակամա համակերպվեց մերժողական պատասխանին:

1. Արարատ, 1906, N 12, էջ 825:

* * *

Օրեցօր սաստկացող թուրքական հալածանքներին ի պատասխան, 1904թ. Սասունը դարձյալ սկսեց ինքնապաշտպանական մարտերը: Սակայն ուժերը խիստ անհավասար էին, և չնայած սասունցիների ու հայդուկների՝ ժողովրդական վրիժառուների անօրինակ սխրանքներին, արևմտահայ ազատագրական շարժումը դարձյալ տեղատվություն ապրեց: Օսմանյան կառավարությունը նոր ուժով շարունակեց հայկական կոտորածները և այդ քաջ արծու!աբույնը հայաթափ անելու քաղաքականությունը: Խրիմյանը, որ ուշի-ուշով հետևում էր այդ իրադարձություններին, ձեռնարկեց նոր քայլեր հայրենակիցների վերջերին սպեղանի դնելու համար: 1904թ. ամռանը նա պատվիրակություն ուղարկեց Եվրոպա՝ Բեռլինի դաշնագիրն ստորագրած պետությունների բարձրագույն ատյանները: Պատվիրակությունը բաղկացած էր երկու բարձրաստիճան հոգևորականներից. Ամերիկայի թեմի հայոց առաջնորդ եպիսկոպոս Սարաջյանը և պարսկա-հնդկական թեմի առաջնորդ եպիսկոպոս Ալվատյանը (խրիմյանի նախկին սանը, Կ.Պոլսի Ալվատյան գերդաստանի արժանավոր շահավիղը): Իրենց ձեռքին ունենալով կաթողիկոսի դիմումներն ուղղված վերոհիշյալ պետությունների կառավարություններին, նրանք եղան Լոնդոնում, Բեռլինում, Փարիզում, Յռնում, Պետերբուրգում և Վաշինգտոնում, հանդիպումներ ունեցան տեղերի բարձրաստիճան պետական այրերի հետ: Հանդիպումների ընթացքում նրանք բողոքում էին մեծ պետությունների՝ հայերի նկատմամբ ցուցաբերած անտարբեր դիրքորոշման համար, նշում, որ Սասունում, Մուշում, Ալաշկերտում և Վասպուրականում թուրքական բռնությունների և վայրագությունների դեմ մեծ պետությունները գործնական միջամտություն չեն կատարում: Ամենուրեք նրանք ընդգծում էին, որ հայերը ոչ թե անկախության են ձգտում, այլ պահանջում են գոյության տարրական իրավունքներ: Այս անգամ ևս մեծ պետությունների քաղաքական այրերը բավարարվեցին ցավակցական ժեստերով և սփոփանքի արտահայտություններով, հեռու մնալով իրական քայլերից¹:

Մկրտիչ Խրիմյան կաթողիկոսի վերջին գործը եղավ Լահեի (Հաագայի) խաղաղության 2-րդ կոնֆերանսին (1907թ. մայիս-հոկտեմբեր)

1. Այդ մասին ավելի մանրամասն՝ Հրաչիկ Սիմոնյան, Անգլոսոսիկի ժամանակը, գիրք Ա, Երևան 1996, էջ 199-203:

իր անունից հայոց պատվիրակություն ուղարկել՝ համապատասխան փաստաթղթերով, խնդրելով քննարկել հայոց բարենորոգումների հարցը¹: Պատվիրակության կազմում էին Եվրոպայի թեմի հոգևոր առաջնորդ Գևորգ Եպիսկոպոս Յուրեւմյանը, Ավետիս Ահարոնյանը և Դովհ. Շահնազարը: Ավելի քան երկու ամիս պատվիրակությունը Լահեում հանդիպումներ ունեցավ եվրոպական մեծ տերությունների ներկայացուցիչների հետ, նրանց ներկայացրեց կաթողիկոսի հղած փաստաթղթերը: Լահե եկան նաև Ֆրանսիայի հայասեր հասարակական գործիչներ Վիկտոր Բերարը և Պիեր Քիյարը: Նրանք ևս ջանք չխնայեցին համոզելու դեսպանախորհրդին հայկական բարենորոգումների հարցի քննարկման համար: Մեծ տերությունների ներկայացուցիչները առանձին- առանձին սիրալիր ընդունելություններով պատվեցին հայ պատվիրակներին, սակայն հայկական բարենորոգումների հարցը չդարձրին կոնֆերանսի քննարկման առարկա: Պատվիրակության անդամները մանրամասն հաշվետվություններով կաթողիկոսին հաղորդակից են դարձնում իրադարձությունների ընթացքին², նրան ուղարկելով յոթ տերությունների պատվիրակների պատասխանները իրենց դիմումներին: Այդ մերժումից հուզված Խրիմյանը դիմում է Անգլիայի թագավոր Էդուարդին և Ռուսաստանի ցար Նիկոլայ 2-րդին: Նամակների բովանդակությունը համարյա նույնն է: Շնորհակալություն հայտնելով ինքնակալներին իբրև քրիստոնյաների պաշտպանի, Խրիմյանը նրանց ուշադրությունը հրավիրում է արևմտահայերի ծանր իրավիճակի վրա. «20-րդ դարի սկզբում երկրագործական Հայաստանում վերածնվում է ճորտատիրությունը: Թուրքական կառավարությունը չի ձեռնարկում որևէ միջոց: Ընդհակառակը, ուրիշ պետություններից գաղթած մուսուլմաններին՝ մուհաջիրներին բնակեցնելով հայկական գյուղերում, խորացնում է հայ բնակչության տառապանքը, զրկում նրան վերջին հողակտորից»³: Տալով արևմտահայության թշվառ վիճակի մանրամասն նկարագիրը, կաթողիկոսը գտնում է, որ այդ քոլորի մասին հանգամանակից տեղյակ են պահում ցարին ռուս գործակալները: Նա խնդրում է Նիկոլայ 2-րդից իր ուշադրությունը դարձնել արևմտահայության ողբալի կացության վրա, գտնելով, որ միայն ռուսական հզոր պետությունն է ի վիճակի ազդել թուրքական պե-

1. Альбер Вандаль, Армяне и турецкие реформы, стр. 5.

2. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 96, ք. 2-10:

3. АВРР ф. Политархив, д. 3456 (Պաամու-լանսարական համուկա, 1993թ., N 1-2, էջ 16):

տական ապարատի վրա: Ալեգարդ կաթողիկոսը, որն ամբողջ կյանքում պայքարել էր ազատության, եղբայրության և հավասարության համար, այժմ իր հուսով լի աչքերը հառել էր քրիստոնյա պետությունների տիրակալներին (Ռուսաստանի և Անգլիայի) և նրանցից էր հայցում իր ժողովրդի փրկությունը: Նա, որ գրել էր «թագավորների ժողով» պոեմը և մերկացնում էր այս աշխարհի իզորների քաղաքականությունը, գործի էր դնում դիվանագիտական բոլոր հնարները՝ իր ժողովրդի ֆիզիկական ապահովության համար: Չստանալով տիրակալներից որևէ պատասխան, դառնացած, հուսահատ, կյանքի 9-րդ տասնամյակում, 87 տարեկան հասակում, հրիմյանը կնքեց իր մահկանացուն, չտեսավ իր ժողովրդի առավել մղձավանջային օրերը, նրա այգաբացը և հայ պետականության վերածնունդը:

Ամփոփում

Անիմա Խորհմանը 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ հասարակական կյանքի ականավոր դեմքերից է: Ողջ գիտակից կյանքը նա անմնացորդ նվիրաբերեց հայ ժողովրդին: Գործունեության լայն ասպարեզ ունենալու համար 34 տարեկանում կուսակրոնություն ընդունեց: Առաջին գործիչն էր, որ գուտտենբերգյան հրաշագործությունը՝ տպագրական մեքենան, գործարկեց արևմտահայ մուք հորիզոններում, առաջին լույսի ճառագայթը սփռեց խավարի թագավորությունում:

Նա վերականգնեց հայկական վանքերի հին, բարի ավանդույթը, եղավ Խորենացու, Եղիշեի, Կողբացու՝ մեր միջնադարյան հայրերի հայապահպան գործի շարունակողը նոր, գուցե ավելի դժնի պայմաններում: Վանական ամուլ շրջապատում՝ Վարազա մենաստանում, ապա Սուրբ Կարապետի վանքերում լույս տեսան «Արծիվ Վասպուրականի» և «Արծիվ Տարոնի» ամսագիրն ու երկշաբաթաթերթը: Հայր և ծագ Արծիվների թռիչքի ասպարեզը դարձավ ողջ Արևմտյան Հայաստանը: Իր ծավալած ժողովրդանվեր գործունեության համար տարոնահայության կողմից Խորհմանն արժանացավ «Հայրիկ» փառաքանական պատվանունին, որն արժանապատվությամբ կրեց ողջ կյանքի ընթացքում:

Ժողովրդանվեր գործունեության գնահատականի արտահայտությունն էր 1869-ին Կ.Պոլսի պատրիարք ընտրվելը: Արևմտահայ ժողովուրդը ցնծությամբ ճանապարհեց ազգընտիր պատրիարքին, հուսալով նրա միջոցով լուծել իր ազգային խնդիրները: Նորընտիր պատրիարքը Ազգային ժողովի և գործադիր Վարչության առջև դրեց Ազգային Սահմանադրությունը արևմտահայ գավառներում գործադրելու պահանջը: Առաջին անգամ գավառական հարստահարությունների հարցը դարձավ Ազգային ժողովի քննարկման խնդիր: Մայրաքաղաքի աղայական-էֆենդիական դասը և պահպանողական հոգևորականությունը ընդդիմացան պատրիարքի ժողովրդավար ընթացքին և նրան դնելով գործունեության ծանր պայմանների մեջ՝ ստիպեցին հրաժարական ներկայացնել Ազգային ժողովին և Բ,Դռանը:

Հրաժարված պատրիարքը գործուն մասնակցություն ունեցավ

համակայսերական և հայ.հասարակական կյանքին: Միդիատյան սահմանադրության գործադրման ժամանակ, նրա հեղինակի և հայ գործակցի՝ Գրիգոր Օտյամի համծնարարությամբ, նա մշակեց և Բ. Դուռներկայացրեց «Ծրագիր բարենորոգման» նախագիծը քրդական ցեղերի կյանքը բարելավելու և քրիստոնյա ժողովուրդների համար անվտանգ դարձնելու միտումով:

Թուրքական սենատի (մեջլիսի) անդամ ընտրված Խրիմյանը գայրությո՞վ ու ցասումով ընդունեց հարազատ քաղաքի շուկայի հրդեհման լուրը և նրա հոգում ժայթքեց ցավի ու տառապանքի հրաբուխը՝ «Վանգույժը», որի տրամաբանական շարունակությունը եղավ 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ քրդական ցեղերի կողմից սանձազերծված Ալաշկերտի հովտի հայության կոտորածների առթիվ երկնած «Հայգույժը»: Այդ երկու գույժերում հեղինակը ողբի, ցավի ու տառապանքի հետ միասին՝ զենքի է կոչում իր ժողովրդին, զգուշացնելով հայությանը, որ «անզեն ու անասպար» ապրելու դեպքում կկոտորվի ավազակ հարևանների կողմից: Այդ «գույժերի» պատճառով նա պատժվեց Բ.Դռան կողմից, հեռացվեց Սենատի անդամությունից:

Խրիմյանի խորհրդով պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը հարաբերության մեջ մտավ ռուսական մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլակիչի հետ՝ Սան Ստեֆանոյի ռուս-թուրքական դաշնագրում հայ ժողովրդին ինքնավարություն տալու հարցը բարձրացնելու համար: Այդ ջանքերի գնահատականն էր պատրիարքարանի կողմից՝ եվրոպական պետությունների և Բեռլինի վեհաժողովին հայկական հարցը ներկայացնող պատվիրակության ղեկավար ընտրվելը:

Հուսախաբված վեհաժողովի ընթացքից և արդյունքից, մեծ տեղությունների վարած քաղաքականությունից հանգելով «իրավունքը ուժի մեջ է» կարգախոսին, ժողովրդի հետ ունեցած անմիջական հանդիպումների ժամանակ Խրիմյանն արծարծեց «երկաթե շերեփի» գաղափարը, զովեստով արտահայտվելով Ձեյթունի երկաթահանքերի մասին, երկաթ, որից կարող են ծուլել և գութան, և՛ զենք:

Այդ մտայնությամբ երկար տարիների բացակայությունից հետո նա վերադարձավ հայրենի Վասպուրական, որպես սահմանադրապես ընտրված հոգևոր առաջնորդ և եռանդուն մասնակցություն ունեցավ հայկական գավառներում խմորվող ազատագրական շարժումներին ու ստեղծված կազմակերպություններին: Գործակցելով ռուսական

փոխիյուլպատոս հայազգի Կոստանդին Կամսարականի, Վանում հաստատված Միացյալ ընկերության տեսուչ Մկրտիչ Փորթուզալյանի հետ, սերտ մանակագրական կապ պահպանելով Սեբաստիայի, Էրզրումի հասարակական գործիչների հետ, Խրիմյանն իր վրա հրավիրեց Բ. Դռան գաղտնի գործակալների ուշադրությունը, և նրա ներկայությունը վտանգավոր համարվեց այդ հայաշատ կենտրոնում: Բ. Դռան հրամանով Խրիմյանը կանչվեց Կ.Պոլիս, փաստացի աքսոր:

Օսմանյան մայրաքաղաքում Խրիմյանը ծավալեց լեզալ և անլեզալ գործունեություն: Լեզալը՝ Ազգային ժողովում կրոնական ժողովի ատենապետությունն էր, ուր իր ելույթներով Ազգային երեսփոխանների և Բ. Դռան ուշադրությունն էր հրավիրում հայ ժողովրդի վիճակի օրըստօրե վատթարացման վրա: Անլեզալը՝ նա կապող օղակ դարձավ Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներից Կ. Պոլիս խույս տված ազատագրական շարժման գործիչների միջև: Առանց բացառության, նա վայելում էր բոլորի վստահությունը:

1890թ. Գում-Գաբուի ցույցից հետո Կ. Պոլսի եկեղեցական համագումար ժողովը Խրիմյանի ղեկավարությամբ և երեք հայրենասեր եպիսկոպոսների (Գ. Ալեքսանյան, Գ. Սրվանձտյանց, Մ. Իզմիրլյան) մասնակցությամբ կազմեց և Բ. Դուռ ներկայացրեց մի տեղեկագիր, որով պահանջում էր Կ. Պոլիս աքսորված հայրենասեր հոգևորականների վերադարձը հայկական գավառներ: 61-րդ հոդվածի կատարման երաշխիքներ: Մատնացույց էր արվում Բ. Դռան՝ հայ եկեղեցու գործերին միջամտելու քաղաքականությունը, թուրքական գրաքննության ուժեղացումը նույնիսկ հոգևոր գրականության նկատմամբ: Այդ տեղեկագրի պատճառով Խրիմյանին աքսորեցին, այս անգամ Երուսաղեմ, Գ. Սրվանձտյանցը այլևս չընտրվեց կրոնական ժողովի դերատենապետ, իսկ Ազգային ժողովի երեսփոխաններ ընտրված Ալեքսանյանը և Իզմիրլյանը Բ. Դռան կողմից չվավերացվեցին իրենց պաշտոնում:

1892թ. մայիսի 5-ին Էջմիածնում կայացած կաթողիկոսական ընտրություններում աքսորական Խրիմյանը միաձայն ընտրվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Բ. Դռան երկարատև քաշքշուկներից հետո նա վերջապես ազատվեց թուրքահպատակությունից և 17 ամիս անց, 1893թ. սեպտեմբերի 26-ին Էջմիածնում օծվեց կաթողիկոս: Խրիմյանի կաթողիկոսական շրջանը եղավ հայ ժողովրդի պատմության ծանր ժամանակահատված: 1895-96թթ. Աբդուլ Համիդի սանձազերծած հայկական կոտորածները մի կողմից, ցարական կառավարության աս-

տիճանական հարծակույնը, սկզբում՝ հայկական դպրոցների, մշակութային և բարեգործական ընկերությունների, ապա հայ եկեղեցու շարժական և անշարժ գույքը հարքունիս բռնագրավելու օրենքը մյուս կողմից, նոր ուժ ու կորով հաղորդեցին ավելարդ կաթողիկոսին: Ազգային կուսակցությունների սատարումով նա իր լուծման ներդրեց հայապահպանության այդ դժնի պայքարում, երբ մի կայսրությունում խոշտանգվում էր ժողովրդի զավակների մարմինը, մյուսում՝ հոգին:

Չնայած առաջացած տարիքին, նա օգտագործեց հարմար պահերն ու առիթները իր ժողովրդի փրկության խնդիրը միջազգային ատյաններում բարձրացնելու համար: Մահվանից մի քանի ամիս առաջ նա պատվիրակություն ուղարկեց Լահիեի (Հաագա) խաղաղության կոնֆերանսին հայկական հարցը քննարկելու խնդրանքով, ապա դիմումներ հղեց Անգլիայի թագավորին և ռուսական ցարին: Նա կնքեց իր մահկանացուն 1907թ. հոկտեմբերի 29-ին, երբ իր ժողովրդի «անդել ու անառագաստ նավը» չէր գտել մի խաղաղ հանգրվան:

93 տարի է մեզ բաժանում նրա մահվանից: Նրա կյանքի և գործունեության ուսումնասիրությունը, նրա՝ հայրենիքին և իր ժողովրդին բոլորանվեր ծառայելու օրինակը այսօր էլ վարակիչ է, դաստիարակիչ մեր և գալիք սերունդների համար: Իրավամբ նա արժանացել է իր ժամանակի և հետագա սերունդների հարգանքին, սիրուն և պատկառանքին: Ժամանակի հուշվույթում նրա հիշատակը ոչ թե խամրում է, այլ պայծառանում, որովհետև, իսկապես, Օրմանյանի խոսքերով՝ «Ինքն գտիչն և ստեղծիչն եղած է ազգասիրական և հայրենասիրական զգացումներուն, որոնցմով ազգը տոգորվեցավ 50-60 տարիներե ի վեր»¹:

Նրա ծնունդից 150 տարի անց մեր ժամանակի հայ եկեղեցու արժանավոր հայրապետ Վազգեն Առաջինը Խրիմյանի անունը փառավորում է անթառամ պսակով և գնահատում նրան «իբրև անձնադիր քաջ Հովվապետ, իբրև Դաստիարակ հայ շինականի, իբրև Նվազող հայոց դարավոր վշտի, իբրև Ռահվիրա հայրենյաց ազատության»: Եվ հասկանալի է, որ այսօր էլ նա մեզ հետ է, անկախ պետականություն կերտելու դժվարին ճանապարհին «նրա ոգին կսավառնի հայոց աշխարհի երկնականարին ներքև, հավատք և հույս ներշնչելով մեր ժողովրդին, լուսավոր նոր հորիզոններ բանալով դեպի ապագան»²:

1. Լ. Օրմանյան, Ազգասիրություն, հ. III:

2. Էջմիածին, 1971, N 2, էջ 3:

Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ՑՈՒՑԱԿ

Արխիվ

1.1. Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ): Թորոս Ազատյանի ֆոնդ, XII բաժին, գ. 3348, 3355, 3356, 3367, 3370, 3372, 3383, 3386, 3387:

Գյուտ Աղանյանի ֆոնդ, գ. 541, 542:

Համբարձում Առաքելյանի ֆոնդ, գ. 182, թ. 10, 11, 13, 39, 45, 49:

Սկրտիչ Խրիմյանի ֆոնդ, գ. 1, 4, 6, 14, 26, էջ 43, 51, 54 ա, 63, 64, 65, 71, գ. 141, էջ 7, էջ 11-17, 25, 26, 27, 30, 31: Գ. 142, էջ 2, 3, Գ. 143, էջ 8, 111, 127, 144, Գ. 149, էջ 7, Գ. 371, 372, 373, 388, 390:

Գարեգին Սրվանձույանցի ֆոնդ, II բաժին, գ. 391, 402, 410, 415, 466, V բաժին, գ. 4:

1.2. Հայաստանի Հանրապետության պետական կենտրոնական պաատմական արխիվ (այսուհետև ՀՀ ՊԿՊԱ)

Ֆ. 56 ցուցակ 1-2, գ. 46, թ. 1, 2, 3, 14, 14ա, 16, 35, 49, 50-51, 58, ցուցակ 3, գ. 199, թ. 14, ցուցակ 14, գ. 7, թ. 30, գ. 52, թ. 2, 5, 7, 8-9, գ. 54, թ. 25, գ. 60, թ. 18-19, 31, 32, 33, 44, 51, 59, 73, 76, 77, 79, 84, 211, Գ. 69, թ. 1, 2, 3, 12, Գ. 73, թ. 3-34, գ. 78, թ. 146-147, 150, Գ. 79, թ. 57, 58, 124, 135, 140 187, Գ. 88, թ. 1-3, Գ. 94, թ. 5, 11, 43, 55, 81, Գ. 96, թ. 2-10, Գ. 125, թ. 12, 18, 19-22, 25, Գ. 229, թ. 1, 5, 10, 13, 16, 75-77, 78-79, 80-81, 82, 83, 84, 85:

ցուցակ 17, գ. 55, թ. 94, 135, 136-137, Գ. 72, թ. 12, Գ. 74, թ. 4-5:

Ֆ. 57 ցուցակ 1, գ. 172, թ. 3, Գ. 256, թ. 12-14, 32, գ. 267, թ. 55, 56, 67, 69, 71, Գ. 299, թ. 6, 8, 10, 20-22, 25, 27-29, 33:

1.3. Հին ձեռագրերի ինստիտուտ (մատենադարան), արխիվ, Սկրտիչ Խրիմյանի ֆոնդ

1.4. Архив Внешней Политки России (այսուհետև АВПР)

ф. Политархив, д.167, л. 2-4, д. 962, л. 497-499: д.1625 л. 2-3, 108, д. 3456.

ф. Посольство в. Константинополе. д. 1568, л. 7,10, 12, 14, 20, 24, 29-30, 31, 34, 36-37, 38-39, 41-42, 45-46, 49, 119.

ф. Армянские дела, д. 119, л. 17, 180б , 41, 47, Д. 135, л.17-19, д. 154, л. 3-10, д. 167, л. 2-4, д.191 л. 5,14.

1.5. Центральныый Государственный Военно-исторический архив (այսուհետև ЦГВИА) ф. 450 (Турция), д. 98, л. 37, д. 99, л. 117, д. 102, л. ^{а,б}

Ձեռագիր սկզբնաղբյուրներ

Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռագրեր

1.6 Ձեռագիր 4180, Երեմիա Տեկանց, Տոհմային հիշատակարաններ, հ. III, IV:

1.7 Ձեռագիր 4177, Երեմիա Տեկանց, Տոհմային հիշատակարաններ, հ. V, VI:

1.8 Ձեռագիր 3721, Երեմիա Տեկանց, Տոհմային հիշատակարաններ, հ. VII:

1.9 Ձեռագիր 4179, Երեմիա Տեկանց, Տոհմային հիշատակարաններ, հ. VIII:

1.10 Ձեռագիր 4182, Երեմիա Տեկանց, Տոհմային հիշատակարաններ, հ. XI:

Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

- 2.1. Ստենագրութիւնք Ազգային ժողովո, Կ. Պոլիս, 1860-1870թթ.:
- 2.2. Ստենագրութիւնք Ազգային ժողովո, Կ. Պոլիս, 1870-1874թթ.:
- 2.3. Ստենագրութիւնք Ազգային ժողովո, Կ. Պոլիս, 1878թ.:
- 2.4. Ստենագրութիւնք Ազգային ժողովո, Կ. Պոլիս, 1886-1888թթ.:
- 2.5. Ստենագրութիւնք Ազգային ժողովո, Կ. Պոլիս, 1888-1890թթ.:
- 2.6. Ստենագրութիւնք Ազգային ժողովո, Կ. Պոլիս, 1890-1896թթ.:
- 2.7. Ամենայն հայոց հայրիկ (Համաժապտորակայան հայրենակցական միութիւն. Մ. Խրիմյանի նամակները՝ Յ. Զյուրդյանի առաջաբանով), Պոսթըն, 1957 թ.:
- 2.8. Դիվան հայոց պատմութեան, Խ. ԺԳ, Հարստահարութիւնները Տաճկաստանում, Գ. Աղանյանցի հրատարակութեամբ, Թիֆլիս, 1915 թ.:
- 2.9. Геноцид армян в Османской империи, II дополненное издание, под редакцией М. Г. Херсцьяна, Ереван, 1982 г.
- 2.10. Սկրտիչ Խրիմյան, Հրաւիրակ Արարատեան, Կ. Պոլիս, 1850 թ.:
- 2.11. Սկրտիչ Խրիմյան, Հրաւիրակ Երկրին Ավետեաց, Կ. Պոլիս, 1851 թ.:
- 2.12. Սկրտիչ Խրիմյան, Սարգաթիտ արքայութեան երկնից, Կ. Պոլիս, 1866 թ.:
- 2.13. Սկրտիչ Խրիմյան, Յիսուսի վերջին շաբաթ և խաչի ճառ, Կ. Պոլիս, 1876 թ.:
- 2.14. Սկրտիչ Խրիմյան, Ժամանակ և խորհուրդ իւր, Կ. Պոլիս, 1876 թ.:
- 2.15. Սկրտիչ Խրիմյան, Դրախտի ընտանիք, Կ. Պոլիս, 1876 թ.:
- 2.16. Սկրտիչ Խրիմյան, Վանգոյժ, Կ. Պոլիս, 1877 թ.:
- 2.17. Սկրտիչ Խրիմյան, Հայգոյժ, Կ. Պոլիս, 1877 թ.:
- 2.18. Սկրտիչ Խրիմյան, Սիրաք և Սամվել, Կ. Պոլիս, 1878 թ.:
- 2.19. Սկրտիչ Խրիմյան, Պապիկ և թոռնիկ, Էջմիածին, 1894 թ.:
- 2.20. Սկրտիչ Խրիմյան, Վերջալուսի ձայներ, Էջմիածին, 1901 թ.:
- 2.21. Սկրտիչ Խրիմյան, Բարենորոգմանց ծրագիր, Էջմածին, 1909 թ.:
- 2.22. Սկրտիչ Խրիմյան, Ամբողջական երկեր, Նյու Յորք, 1929 թ.:
- 2.23. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, Երևան, 1992 թ.:

Գրականություն հայերեն

- 3.1. Ալպոյաշյան Ա., Պատմութիւն Մալաթիո հայոց, Պէյրութ, 1961 թ.:
- 3.2. Աղայան Մ. Պ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմութիւնից, Երևան, 1979 թ.:
- 3.3. Աճեմյան Հայկ, Հայոց Հայրիկ, Թավրիզ, 1929 թ.:
- 3.4. Ամբաստանութիւն Վանա Պողոս վարդապետին վրա, Կ. Պոլիս, 1874 թ.:
- 3.5. Առաքելյան Հ., Խրիմյան Հայրիկի կաթողիկոսական ընտրութիւնը, Թիֆլիս, 1893 թ.:
- 3.6. Ավետյան Մ., Հայ ազգային ազատագրական հիսնամյա (1870-1920) Հուշամատյան և գորաւար Սնդրանիկ, Փարիզ, 1954 թ.:
- 3.7. Արփիարյան Ա., Հայաստան և Կ. Պոլիս (Նոր կյանք, Լոնդոն, 1899, NN 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18):
- 3.8. Արփիարյան Ա., Ժամանակակից պատմութեան էջեր, Կ. Պոլսո պահպանողական վարչութիւնները (Նոր կյանք, Լոնդոն, 1898 թ., NN 1, 2, 3, 5, 7, 15):
- 3.9. Բարխուդարյան Վ., Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմութիւն, Երևան, 1985 թ.:
- 3.10. Բդեյան Միսակ, Բդեյան Սարգիս, Հարազատ պատմութիւն Տարոնո, Գահիրե, 1962 թ.:

- 3.11. Գաբրիելյան Մ. Ա., Խրիմյան Հայրիկ, Նյու Յորք, 1892 թ.:
- 3.12. Գալոյան Գ. Ա., Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը Բեռլինի 1878 թ. վեհաժողովին նախորդող ժամանակաշրջանում (Լրաբեր հաս. գիտ., 1996, N 3):
- 3.13. Գալոյան Գ. Ա., Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովում (Լրաբեր հաս. գիտ., 1997 թ., N 1):
- 3.14. Գյոզայան Գ., Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը և Հ. Յ. Ղաշակցությունը, Փարիզ, 1927 թ.:
- 3.15. Գյոզայան Գ., Խրիմյան հայրիկ (Գաղափարների աշխարհը), Պեյրուք, 1954 թ.:
- 3.16. Գյուլխանդանյան Աբ., Նոր կյանքի արշալույսին (Հայրենիք, Բոստոն, 1938 թ., N 1, 2):
- 3.17. Գևորգյան Լիդա, «Մուրճ» ամսագիրը, Երևան, 1982 թ.:
- 3.18. Գևորգյան Լիդա, Գրիգոր Արծրունին և նրա «Մշակը», Երևան, 1996 թ.:
- 3.19. Դարբինյան Արտակ, Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, Փարիզ, 1947 թ.:
- 3.20. Երամյան Հ., Հուշարձան Վան Վասպուրականի, հ. Ա., Ալեքսանդրիա, 1929 թ.:
- 3.21. Երկանյան Վահե, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, Երևան 1970 թ.:
- 3.22. Թերզիպաշյան Ա., Արծիվը իր բույնին մեջ, Փարիզ, 1938 թ.:
- 3.23. ԹԵԳ (Թորգոմ Եպիսկոպոս Գուշակյան) Խրիմյան Հայրիկ, Փարիզ, 1925:
- 3.24. Թումայան Կ., Պատմություն Արևելյան խնդրո և առաջնորդ հայկական հարցին, Լոնդոն, 1905, հ. Ա և Բ:
- 3.25. Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա, Փարիզ, 1934 թ.:
- 3.26. Խան-Ազատ Ռուբեն, Հիշողություններ Խրիմյանի մասին, Թիֆլիս, 1908 թ.:
- 3.27. Խառատյան Ա. Ա., Արևմտահայ մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում, Երևան, 1989 թ.:
- 3.28. Խառատյան Ա. Ա., Հասարակական միտքը Ջմյունիայի հայ պարբերական մամուլում (1840-1900 թթ.), Երևան, 1995 թ.:
- 3.29. Խուրշուդյան Լենդրուշ, Հայկական հարցը, Երևան, 1995 թ.:
- 3.30. Խրիմյան և գործք յուր կամ հերքումն ամբաստանագրի Պողոս վարդապետի, Կ. Պոլիս, 1874 թ.:
- 3.31. Մերենց, Կաթողիկոսություն և Խրիմյան, Թիֆլիս, 1884 թ.:
- 3.32. Մոցիկյան Ա., Հայոց Հայրիկը, Ֆրեզնո, 1917 թ.:
- 3.33. Մրազիր կազմակերպական կանոնագրի Օսմանյան Հայաստանի, Կ. Պոլիս, 1878 թ.:
- 3.34. Կարապետյան Լուսիկ, Հովհաննես Թումանյանի հասարակական գործունեությունը, Երևան, 1992 թ.:
- 3.35. Կիրակոսյան Ջոն, Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը 19-րդ դարի 70-ական թթ., Երևան, 1978 թ.:
- 3.36. Կիրակոսյան Ջոն, Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը 19-րդ դարի 80-ական թթ., Երևան, 1980 թ.:
- 3.37. Կոստանդյան Է., Գարեգին Արվանձտյանց. Կյանքը և գործունեությունը, Երևան, 1979 թ.:
- 3.38. Հակոբյան Մ. Ն., Ջմյունահայ պարբերական մամուլը (1839-1861 թթ.), Երևան, 1984 թ.:
- 3.39. Հակոբյան Մ. Ն., Ջմյունահայ պարբերական մամուլը (1861-1880 թթ.), Երևան, 1987 թ.:

- 3.40. Համբարյան Ա. Ս., Ագրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1965 թ.:
- 3.41. Համբարյան Ա. Ս., Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Երևան, 1990 թ.:
- 3.42. Հայ ժողովրդի պահմություն, հ. III (Վ. Պարսամյանի խմբ.), Երևան, 1967 թ.:
- 3.43. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, 1981 թ.:
- 3.44. Հովհաննիսյան Աշոտ, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1, Երևան, 1955 թ.:
- 3.45. Հովհաննիսյան Ռաֆիկ, Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան հայրենյալ» կազմակերպությունը (19-րդ դարի 70-80-ական թթ.), Երևան, 1965 թ.:
- 3.46. Ղազարյան Հ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870 թթ., Երևան, 1967 թ.:
- 3.47. Ճաղարբեկյան Յ., Վեհափառ Հայրիկը, Թիֆլիս, 1893 թ.:
- 3.48. Ճանկուլյան Հ., Հիշատակներ հայկական ճգնաժամին, մասն Ա, Բ, Գ, Կ. Պոլիս, 1913 թ.:
- 3.49. Մալումյան Խաչատուր, Խրիմյան (Կենսագրական տեսություն), Թիֆլիս, 1892 թ.:
- 3.50. Սանուկյան Սիոն, Հայոց Հայրիկ (1820-1907 թթ.), Պուենտո Այրես, 1957 թ.:
- 3.51. Սարկոսյան Ա., Արևմտահայության վիճակը 19-րդ դարի վերջին, Երևան, 1968 թ.:
- 3.52. Սիխթարյան Մ., 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևելահայ պարբերական մամուլի պատմությունից, Երևան, 1976 թ.:
- 3.53. Մուշեղ Եպիսկոպոս, Սանչեսգորի հայ գաղութը, Պոսթոն, 1911 թ.:
- 3.54. Մուրադյան Դ. Ա., Հայաստանը ուսական առաջին ուղուցիցիայի տարիներին, Երևան, 1964 թ.:
- 3.55. Ներսիսյան Մ. Գ., Հայ ժողովրդի պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, Երևան, 1955 թ.:
- 3.56. Ներսիսյան Մ. Գ., Խրիմյան Հայրիկի դիմումը Նիկոլայ II-ին (1907) և արխիվային այլ նյութեր (Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 1994 թ., N 1-2):
- 3.57. Նշկյան Յ. Ս., Սոաջին կայծեր, Պայքարի տպարան, 1930 թ.:
- 3.58. Չերազ Սինաս, Թե ինչ շահեցանք Պեռլինի կոնգրեսեն, Կ. Պոլիս, 1878 թ.:
- 3.59. Չերազ Սինաս, Հայաստան և Իտալիա, Կ. Պոլիս, 1879 թ.:
- 3.60. Չերազ Սինաս, Հայկական խնդիր, Վենետիկ, 1917 թ.:
- 3.61. Չոպանյան Արշակ, Դեմքեր (Սկրտիչ Խրիմյան), Փարիզ, 1924 թ.:
- 3.62. Չորմիսյան Լ., Համապատկեր արևմտահայ մեկ դարու պատմության, հ. Բ., Պեյրու, 1974 թ.:
- 3.63. Պալճյան Կարապետ (Վազգեն Ա.), Խրիմյան Հայրիկ որպես դաստիարակ, Պուերթո, 1943 թ.:
- 3.64. Պարոնյան Հ., Ընտիր երկեր, հ. 1, Երևան 1954 թ.:
- 3.65. Պեյլերյան Սրթուր, Թուրքական նոր տեսություններ հայկական հարցի մասին (Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 1997 թ., N 1):
- 3.66. Պողոսյան Հ., Սասունի պատմություն, Երևան, 1980 թ.:
- 3.67. Պողոսյան Հ., Վասպուրականի պատմությունից (1850-1900), Երևան, 1988 թ.:
- 3.68. Պողոսյան Ա. Կ., Գոյատևման պայքարի քառուղիներում, Երևան, 1988 թ.:
- 3.69. Պողոսյան Ա. Կ., Զրդերը և հայկական հարցը, Երևան, 1991 թ.:
- 3.70. Սասունի Կ., Զյուրտերու և հայերու ազատագրական շարժումներու փուլերը և անոնց փոխհարաբերությունները (Հայրենիք, Բոստոն, 1929 թ., N 1, 2, 1930 թ., N 3, 4, 5, 6):

- 3.71. Սասունի Կ. Զուրդ ազգային շարժումները և հայ-քրդական հարաբերությունները (ժեղարեն միջև մեր օրերը), Պեյրուք, 1969 թ.:
- 3.72. Սասունի Կ., Պատմություն Տարոնի աշխարհի, Պեյրուք, 1957 թ.:
- 3.73. Սարուխան Ս., Հայկական խնդիրն և Ազգային Սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860-1910), հ. Ա, Թիֆլիս, 1912 թ.:
- 3.74. Սարուխանյան Նորայր, Հայկական հարցը մինչխորհրդային հայ հասարակական-քաղաքական մտքի և պատմագրության մեջ, Երևան, 1997 թ.:
- 3.75. Սիմոնյան Հրաչիկ, Սևդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, Երևան, 1996 թ.:
- 3.76. Վարանդյան Մ., Հայկական շարժման նախապատմությունը, հ. 1, 2, Ժնև, 1912թ., 1913 թ.:
- 3.77. Վարանդյան Մ., Հ.Յ. Ղաշնակցության պատմություն, Փարիզ, 1932 թ., Երևան, 1992 թ.:
- 3.78. Վարդանյան Հ., Արևմտահայերի ազատագրության հարցը և հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները 19-րդ դարի վերջին քառորդում, Երևան, 1967 թ.:
- 3.79. Տեր-Սկրտիչյան Երվանդ, Գանձեր Վասպուրականի, Պոսթոն, 1966 թ.:
- 3.80. Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1958 թ.:
- 3.81. Փափազյան Ստեփան, Պատգամավորի մը հուշատետրը (Սևահիտ, Փարիզ, 1906 թ., N 10-11-12)
- 3.82. Փղաղյան Սևդրանիկ, Խրիմյան Հայրիկ, Նյու Յորք, 1957 թ.:
- 3.83. Օրմանյան Մ. Ազգապատում, հ. Գ, Երուսաղեմ, 1927 թ.:
- 3.84. Ֆրանզյան Ե., Հայ միտքը. Խրիմյան Հայրիկ, Գահիրե, 1925 թ.:

Ռուսերեն

- 3.85. Амфитеатров А. В. Армянский вопрос, СПб, 1906г.
- 3.86. Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, Москва, 1896г II изд., 1898г.
- 3.87. Вандаль Альбер, Армяне и турецкие реформы, перевод с французского М. Я. Алавердяниц, СПб, 1908г.
- 3.88. Голобородько И. И., Турция, II изд., Москва, 1908г.
- 3.89. Дживилегов Ал., Будущее Турецкой Армении, Москва, 1911г.
- 3.90. Еремеев Д. Е., Этногенез турок, Москва, 1971г
- 3.91. История дипломатии, т. 2, Москва, 1963г.
- 3.92. Камсаракан К., Вторжение пейха Обейдуллы в Персию в 1880г (Сборник материалов по Азии, выпуск XI), СПб, 1884г.
- 3.93. Любош С., Последние Романовы, Ленинград-Москва, 1924г
- 3.94. Положение армян в Турции до вмешательства держав, Москва, 1896г.
- 3.95. Шеремет В. И., Османская империя и западная Европа, вторая треть XIX в., Москва, 1986г.

Պարբերական մամուլ

- 4.1. Ազատամարտ, Երևան, 1994 թ., N 49:
- 4.2. Սևահիտ, Փարիզ, 1906 թ., N 10, 11, 12, 1907, N 6-7-8-9, 10, 11, 12:
- 4.3. Սապարեզ, Լոս Անջելես, 1996 թ., N 10240:
- 4.4. Արարատ, Էջմիածին, 1872 թ., N 9, 10, 11, 1893-1907 թթ.:

- 4.5. Արծուի Վասպուրական, Կ. Պոլիս, 1855-1856 թթ.:
- 4.6. Արծուի Վասպուրական, Վարազ, 1858-1864 թթ.:
- 4.7. Արծուիկ Տարոնո, Աբ. Կարապետ, 1863-1865 թթ.:
- 4.8. Արշալույս Արարատյան, Ջմյունիա, 1873 թ., N 986:
- 4.9. Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1970 թ., N 1:
- 4.10. Երկիր, Երևան 1994 թ., N 250:
- 4.11. Էջմիածին, Էջմիածին, 1981 թ., N 7, 1986 N 3-4, 1992 թ., N 4-5:
- 4.12. Ժամանակ, Կ. Պոլիս, 1864 թ., N 27, 38, 39, 41, 42, 45, 46:
- 4.13. Լենինյան ուղի, Երևան, 1990 թ., N 6:
- 4.14. Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1990 թ., N 8, 1991 թ., N 3, 1996 թ., N 3, 1997 թ., N1, 3, 1998 թ., N 2, 1999 թ., N 1:
- 4.15. Կոունկ, Թիֆլիս, 1860 թ., N 12:
- 4.16. Կոունկ Հայոց աշխարհի, Թիֆլիս, 1861 թ., N 2:
- 4.17. Հայրենիք, Բոստոն, 1929 թ., N 1, 2, 1930, N 3, 4, 5, 6, 1938, N 1, 2:
- 4.18. Հյուսիսափայլ, Սոսկվա, 1860 թ., N 11:
- 4.19. Սանգումբի էֆքիար, Կ. Պոլիս, 1869 թ., N 892, 895, 898, 902, 918, 921, 923:
- 4.20. Սասիս, Կ. Պոլիս, 1871 թ., N 1059, 1065, 1166:
- 4.21. Սեդու, Կ. Պոլիս, 1862 թ., N 176, 177, 178, 179, 1863 թ., N 179, 208, 210, 212:
- 4.22. Սշակ, Թիֆլիս, 1873 թ., N 35, 46, 1874 թ., N 10, 1877 թ., N 87, 1878 թ., N 48, 120, 125, 215, 1881 թ., N 30, 120, 121, 122, 123:
- 4.23. Նոր կյանք, Լոնդոն, 1898 թ., N 1, 2, 3, 5, 7, 15, 1899 թ., N 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18:
- 4.24. Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 1988 թ., N 2, 1993 թ., N 12, 1994 թ., N 1-2:
- 4.25. Փորձ, Թիֆլիս, 1877 թ., N 4, 1879 թ., N 4:
- 4.26. Փունջ, Կ. Պոլիս, 1872 թ., N 733:
- 4.27. Кавказ, Тифлис, 1893 г., N 160, 192, 238, 258:
- 4.28. Новое обозрение, Тифлис, 1884 г., N 41, 117:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն.....	5
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ.....	39
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. Մ. ԽՐԻՄՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՐԱԳՈՒՄ.....	59
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ. Մ. ԽՐԻՄՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱՐՈՆՈՒՄ.....	111
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺԸ.....	151
ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ. Մ. ԽՐԻՄՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀՐԱԺԱՐՎԵԼՈՒՑ ՀԵՏՈՒՄ.....	201
ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ. ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴ.....	279
ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ.....	349
Ամփոփում.....	437
Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցուցակ.....	441

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

**ЭММА АШОТОВНА КОСТАНДЯН
МКРТЫЧ ХРИМЯН**

Общественно-политическая
деятельность

**ԷՄՄԱ ԱՇՈՏԻ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ
ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆ**
Հասարակական-քաղաքական
գործունեությունը

Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆեսոր **ԱԼԲԵՐՏ ԱՐՄԵՆԱԿԻ ԽԱՌԱՏՅԱՆ**
Տեխնիկական խմբագիր՝ **ՄԻՋԱՅԵԼ ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ**
Սրբագրիչ՝ **ՆԱՐԻՆԵ ՍԱՆՈՅԱՆ**

Հրատարակչության տնօրեն՝ **ՍՈԿՐԱՏ ՄԿՐՏՉՅԱՆ**
Հրատարակչության խմբագիր՝ **ՄԱՇԱ ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ**

Տպագրությունը՝ օֆսեթ
Թուղթը՝ օֆսեթ
Չափսը՝ 60x84/16
Ծավալը՝ 28 տպ մամուլ
Տպաքանակը՝ 1000
Գինը՝ պայմանագրային

«ՁԱՆԳԱԿ-97» հրատարակչություն,
Երևան, Սարգսյ Բաղրամյան 3: Հեռ. 56-30-82
«Ձանգակ-97» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Վարդանանց փակուղի 8:
E-mail: zangak@amminco.com

[1500, n]

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0066714

ЦЕНА

A II

85935